Академия наук Республики Татарстан
Институт истории им. Ш.Марджани

НАЦИЯ. ЭПОХА. ЛИЧНОСТЬ

Сборник памяти доктора исторических наук Г.Л.Файзрахманова

Казань 2008

ББК
Н

Утверждено к печати Ученым советом
Института истории им. Ш.Марджани АН РТ

Редаколлегия:
И.К.Загидуллин (отв. редактор и составитель),
Л.Ф.Байбулатова, *И.З.Файзрахманов*, *Р.Г.Динмухаметова*

Научный рецензент:
доктор исторических наук *С.Х.Алишев*

Нация. Эпоха. Личность. Сборник памяти доктора исторических наук Г.Л.Файзрахманова. – Казань: Институт истории АН РТ, 2008. — 400 с., ил.

ISBN

© Институт истории АН РТ, 2008

И.К.Заһидуллин

Тынгысыз зат, яки Габделбәр Фәйзрахманов феномены

Тарих өлкәсендә фәнни эзләнүләрнең юнәлешләре, тематикасы һәм нәтиҗәлелеге күп кенә факторларга бәйле. Әйтик, совет чорын мисалга алсак, идеологик калыплар кысасында иҗат итәргә мәҗбүрлектән тыш, тагын берничәне атап китү сорала. Беренчесе автономия статуслы республикаларның Тел, әдәбият һәм тарих институтларына хезмәткәрләр штатларын аз санда билгеләү, икенчесе фәнни тикшеренүләрне милли республика чикләре белән тарайту. Мең еллык тарихы булган, борынгы төрки дәүләтләр чорында һәм урта гасырларда Евразияне шаулаткан татарларның үткәнен өйрәнүне мондый кысаларга бикләнеп башкару шактый зур методологик ялгышларга сәбәпче булды. Тарихи эзләнүләрне телчеләр һәм этнографлар хезмәтләре алыштырды, аерым төбәкләрдә көн итүче милләттәшләребезнең тел, көнкүреш һәм гореф-гадәтләренең үзенчәлекләре үзәккә куелды, аерымлыклары калку итеп күрсәтелде. Алар ясаган нәтиҗәләрнең тарихи методологиягә нигезләнмәве милләт бердәмлеге хакында сөйләгәндә әле дә үзен ныклык сиздерә.

Урта Идел һунн, Төрки һәм Хәзәр каһанлыкларының перифериясе, кырый төбәге булып торган. Ә бу дәүләт берләшмәләреннән, гомумән бу чордан башка төрки халыкларның, шул исәптән татарның үткәнен, уртак сәяси һәм рухи мирасын, традицияләрнең үсешен һәм үзгәрүен күзәтү мөмкин түгел. Казанда озак еллар буена борынгы төрки чорның галимнәр күз уңыннан читтә калуы, гомумән өйрәнелмәве әйтеп киткән кысалар белән чикләнеме, үзебезнең кыюсызлык белән аңлатыламы, яисә тагын да тирәнрәк сәбәпләр бармы?

Бездә милли тарихка яңача караш формалашу – беренче чиратта, XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы татар историографиясе традицияләрен тергезү, шул исәптән милләт тарихына бербөтен итеп карау концепциясенә нигезләнеп эш башлау иде.

Алда әйткән ике өлкәдә дә яңарыш Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты өлкән фәнни хезмәткәре Габделбәр Лотфрахман улы Фәйзрахманов исеме белән бәйле.

1993 елда галим яңа тема себер татарларының үткәнен өйрәнүгә алынды. Әлеге эзләнүләрнең беренче нәтиҗәсе буларак 2000 елны «Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии» исемле китап дөнья күрде. Күп гасырлар Себер киңлекләре төркиләрнең ватаны булган. Китапта борынгы төрки халыклар һәм аларның дәүләтчелек институтлары тикшерелә. Кыска очерклар рәвешендә язылган хезмәттә Үзәк Азиянең борынгы халкы булган сөннәрнең хуҗалык нигезе, дәүләт төзелеше, халыкара багланышлар, этник һәм сәяси тарихлары, рухи мәдәнияты һәм көнкүреше тасвирлана, аларның, Европага һун исеме белән

күченеп, яңа империягә нигез салулары яктыртыла. Шундый ук структурага нигезләнгән сюжетлар аша Бөек Төрки, Уйгыр, Кимәк каһанлыклары, Енисей кыргызлары тарихлары игътибар үзәгенә куела. Борынгы төрки чорга кагылышлы әдәбиятка зур кытлык чорында бу китап милли тарихны өйрәнүчеләргә зур бүләк булды. Хезмәт «Себердә һәм Үзәк Азиядә борынгы төрки дәүләтләр» исеме белән быел «Мәгариф» нәшрияты аша татар укучысына туган телендә барып иреште.

Ш.Мәржани исемендәге Тарих институты соңгы елларда җиде томлык фундаменталь «Татар тарихын» язу белән шөгыльләнә. 2002 елда борынгы төрки чорга багышланган 1-нче том укучы кулына барып керде. Биредә Г.Л.Фәйзрахманов тарафыннан басмага борынгы рун язмалары – Күлтәгин һәм Төньякук ташлары һәм әл Гардизинең төркиләр турындагы хезмәтеннән өзек бирелде.

Аңлашыла ки, киң ареалны биләгән татар халкының гомуми тарихын географик, геополитик, икътисади үсеш планында, иҗтимагый мөнәсәбәтләр өлкәсендә үзенчәлекләргә ия, тормыш рәвеше, этник компонетлары ягыннан да аерымлыклары булган төрле төбәкләрдә көн күрүче татарларның локаль тарихларыннан башка күз алдына китерү кыен.

Бу нәүбәттән китап укучыларга беренче булып фәнни җәмәгатьчелек һәм бигрәк тә Төмән өлкәсендә яшәүче милләттәшләребез тарафыннан көтеп алынган һәм җылы кабул ителгән, Г.Л.Фәйзрахмановның «История сибирских татар с древнейших времен до начала XX века» исемле китабы барып иреште. Монография Казан, Мәскәү, Санкт-Петербург, Төмән, Тубыл шәһәре архивларында, китапханәләрендә, музейларында бөртекләп җыелган мәгълүматларга нигезләнеп, күпсанлы тарихи әдәбиятны һәм басма чыганакларны тирәнтен өйрәнеп, Себердә көн итүче татарларның тарихын киң планда, зур вакыт аралыгында һәм комплексны яктырткан беренче тарихи хезмәт буларак историографиядә югары бәя алды. Һади Атласиның «Себер тарихы» (1911) хезмәтеннән соң, яңа китап янә Казанда язылды. Монографиядә озак вакытлар фәндә хөкем сөргән күп кенә стереотиплар, ялгыш карашлар җимерелә. Әйтик, биредә ханлык Алтын Урда җимерелгәч барлыкка килмәгән, аңарчы ук оешкан дәүләт булган дигән фикер ышанычлы һәм кире какмаслык дәлилләр белән беркетелә. Китапта милли дәүләт җимерелү фаҗигасе, Себерне колонизацияләү, Себер төбәге татарларның, бохарлыларның хокукый, икътисади тормыш хәле, хуҗалык тармакларының үсеше, матди һәм рухи мәдәнияте, күрше халыклар белән көнкүреш һәм мәдәни багланышлары бәян ителә, себер татарларының бердәм татар милләтенең бер өлеше булуы хакындагы фикер үткәрелә.

2005 елның 3 ноябрендә Габделбәр Лотфрахман улы Фәйзрахманов Казан дәүләт университеты каршындагы диссертацияләр яклау советында «Сибирские татары в составе Русского государства» дигән темага докторлык диссертациясен уңышлы яклады. Диссертация 2007 елда «Мәгариф» нәшриятендә «История татар Западной Сибири (с древнейших времен до начала XX века)» исеме белән китап булып басылып чыкты.

Кем соң ул – 70 яшен беренче китабын бастырып билгеләп үткән, 75 яшьлек гомер бәйрәмен докторлык диссертациясен яклап, яңа фәнни хезмәт язып каршылаган тынгысыз зат? Г.Л.Фәйзрахманов феномены нидән гыйбарәт?

Аны, хезмәт юлын 1948 елда Арча педагогия училищесын тәмамлагач укытучы булып башлаган сугыш чоры баласын, өлкән буын хәтерли булыр. Ике ел Питрәч район комсомол оешмасының икенче секретаре булып эшләгәннән соң, 1955 елда Иске Кырлай авылы егетен 30-меңче сыйфатында ул вакыттагы Чүриле районы «Комбайн» колхозына рәис итеп җибәрәләр. Соңрак, Сикертәнгә күрше ике колхозны кушкач, күмәк хуҗалык Куйбышев исемендәге колхоз буларак дан ала. Г.Л.Фәйзрахманов җитәкчелек иткән 27 елга якын вакыт эчендә хуҗалык икътисадый яктан ныгый, игенчелектә, терлекчелектә заманча технологияләр кулланылуы белән таныла, машина-техника паркы, терлекчелек биналары, өч авылда да мәдәният йорты, китапханә төзелә, республикада соңрак киң таралган терлекчеләргә 8 сәгатьле ике сменалы эш оештыру да тәүге тапкыр биредә тормышка ашырыла, колхозчыларның тормышы яхшыра. Биредә мәдәниятне үстерүгә зур игътибар бирелә, колхоз Татарстан Мәдәният министрлыгының методик-терәк базасына әверелә, күпсанлы түгәрәкләр эшләп килә.

Яшьлек хыялы – тарихчы галим булу фикереннән ваз кичми алдынгы хуҗалык рәисе. Тормыш терәге булган хатыны, хез-

мәте белән СССР мәгариф отличнигы исеменә лаек булган Әлфинур ханым да иренең әлеге омтылышын хуплый. Читтән торып Казан дәүләт педагогия институтын тәмамлый, туган як тарихын өйрәнә, күп укый, туристик путевка белән чит илләрдә булып, дөньяга карашын киңәйтә. Читтән торып Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты аспитантурасын уңышлы тәмамлап, 1981 елда Г.Л.Фәйзрахманов «Сигезенче бишьеллыкта Татарстан АССРның авыл хуҗалыгы үсеше» исемле кандидатлык диссертациясе яклый.

Пенсиягә чыгарга берничә ел калгач, рәис Казанга эшкә күчә. 1982–1985 елларда Татарстан Министрлар Кабинеты каршындагы ЗАГС бүлегендә эшли. Г.Л.Фәйзрахманов мөдирлек иткән елларда республикада өйләнү актын теркәү тәртибе милли йолаларга нигезләнеп үзгәртелә. Ул чорда гаилә коручылар ул матур ритуалларны хәтерли булыр.

1986 елдан Габделбәр Лотфрахманович Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының тарих бүлегендә өлкән фәнни хезмәткәр булып эшли башлый. Биредә аның оештыру сәләте, лидерлык сыйфатлары яңа яктан ачыла. Милләтпәрвәр «Милли мәҗлес»не һәм Урал халыклары ассамблеясен оештыручыларның берсе һәм соңгысының беренче рәисе булды. 1989–1994 елларда Идел-Урал төбәге республикаларында, башкорт, удмурт, мордва, мари халык конгрессларында катнашып, чыгышлар ясады. Милли күтәрелеш елларында, төрки халыкларны берләштерү максатын алга куеп, берничә тапкыр Казахстанда (1990), Әзәрбәйҗанда (1989–1993), Төркиядә (1992) булды. Төркиянең Бөек Милли мәҗлес депутатлары һәм җәмәгать эшлеклеләре белән элемтәгә кереп, Бөтендөнья төрки милли-азатлык хәрәкәтен торгызу турында сөйләште, уй-ниятләренә Сәйфи Шаһин, Туран Язган кебек шәхесләрдә теләктәшлек тапты.

Г.Л.Фәйзрахманов фәнни конференциядә, архивларда, яки Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты юлланмасы белән кайсы гына чит шәһәрдә булмасын, һәрчак игътибар үзәгендә: радио, телевидениедә чыгышлар ясый, интервью бирә, пресс-конференцияләр, китапларына тәкъдир итү кичәләре үткәрә, татар тарихын пропагандалый.

Уңышларының сере аның максатчан эшләүче, тынгысыз җанлы галим булуда гына түгел, гаиләсенең, улы һәм кызының игътибарын тоеп, оныкларының яратуын күреп яшәүдәдер. Нәкъ шуңа күрә ул бер гомердә ике кеше башкарган кадәр эшләде.

Дүрт китап, илледән артык мәкалә авторы, орден-медальләр кавалеры, безнең өчен күп яктан үрнәк хезмәттәшебез, Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты өлкән фәнни хезмәткәре Габделбәр Лотфрахман улы үзе белән аралашкан кешеләр күңелендә якты эз калдырды. Үзенең активлыгы, эштән курыкмавы, булсынга йөрүе, халык турында кайгыртып яшәве һәм эшләве белән ул күпләргә үрнәк булды. Безне ил-дәүләттә, җәмгыятьтә барган вакыйгаларга битараф булмаска, актив гражданлык позициясенә ия булырга, тормыштан тәм табып һәм сөенеп яшәргә өйрәтте.

Габделбәр Фәйзрахманов феномены нидән гыйбәрәт?

Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институтының урта гасырлар тарихы бүлеге тарафыннан әзерләнгән һәм кадерле хезмәттәшебез Габделбәр Лотфрахман улы Фәйзрахмановның якты истәлегенә багышланган җыентык бу сорауга шактый тулы җавап бирә.

Этапы трудовой деятельности Г.Л.Файзрахманова

1948 г. – окончил Арское педагогическое училище

15.08.1948 – учитель Ст. Кырлайской начальной школы Арского района

29.01.1950 – учитель Дюрт-Мукчинской начальной школы Заинского района

20.08.1951 – учитель истории Альвединской сельской школы Пестриченского района

20.02.1954 – избран II пленумом РК ВЛКСМ II секретарем Пестречинского РК ВЛКСМ

1954 г. – окончил исторический факультет Казанского государственного педагогического института

01.08.1955 – на основании и направления Татарского обкома КПСС в качестве посланца партии-тридцатитысячника, избран председателем колхоза «Комбайн» Ново-Чурилинского района ТАССР (далее колхоз им. Куйбышева Арского района)

1966 г. – награжден орденом «Знак почета»

1967 г. – награжден Почетной грамотой Министерства культуры Татарской АССР за активное участие в культурном строительстве села

1970 г. – награжден Почетной грамотой Министерства культуры РСФСР «За большую работу по проведению всероссийского смотра районных Домов культуры»

1970 г. – награжден юбилейной медалью «За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения Владимира Ильича Ленина»

1972 г. – делегат IV Республиканского съезда работников культуры

1973 г. – награжден знаком «Победитель социалистического соревнования 1973 года»

1975 г. – награжден знаком «Победитель социалистического соревнования 1974 года»

1978 г. – награжден знаком «Победитель социалистического соревнования 1978 года»

1980 г. – награжден Почетной грамотой Татарского обкома КПСС и Совета Министров ТАССР за долголетнюю и плодотворную работу в сельскохозяйственном производстве и в связи с пятидесятилетием со дня рождения

28.11.1980 – награжден Почетной грамотой Арского районного комитета в связи с 50-летием

1980 г. – окончил аспирантуру ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова с отрывом от производства

1981 г. – защищена кандидатская диссертация по теме: «Развитие сельского хозяйства Татарской АССР в годы восьмой пятилетки (1966–1970 гг.)»

01.04.1982 – учитель истории в средней школе № 137 г. Казани

01.11.1982 –заведующий отделом ЗАГС Совета Министров ТАССР

18.06.1985 – инспектор по арабским рукописям в архиве отдела ЗАГС Совета Министров ТАССР

30.07.1986 – младший научный сотрудник отдела истории временно до избрания по конкурсу ИЯЛИ КФАН СССР

21.10.1986 – младший научный сотрудник отдела истории ИЯЛИ КФАН СССР

04.11.1986 – объявлена благодарность за активное участие в подготовке и успешном проведении Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории

02.01.1989 – старший научный сотрудник ИЯЛИ КФАН СССР

1989 г. – член правления Организационного съезда ТОЦ

1990 г. – кандидат в народные депутаты Татарской АССР по Айдаровскому избирательному округу № 22 Ленинского р-на г.Казани

1990, ноябрь – награжден Почетной грамотой Президиума Казанского Научного Центра Академии наук СССР за плодотворную научно-исследовательскую работу, активную общественную деятельность и в связи с 60-летием

23.11.1990 – объявлена благодарность и выдана денежная премия за добросовестную и плодотворную работу в связи с 60-летием.

1991 г. – член правления ТОЦ, делегат IV Курултая ТОЦ

01.02.1992 – принят по контракту старшим научным сотрудником отдела истории

12.02.1992 – делегат I Всемирного курултая татарского народа

1992 г. – председатель ассамблеи «Идель-Урал»

1993 г. – награжден медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.»

1993 г. – Решением Милли меджлиса присуждено почетное имя «Татар халкының мәшһүр улы»

1995 г. – награжден медалью «50 лет победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.»

1995 г., март – депутат ассамблеи Тюркских народов

05.01.1997 – старший научный сотрудник отдела средневековой истории Института истории АН РТ

28.11.1997 – избран депутатом Милли Меджлиса III-го Курултая татарского народа

2000 г. – награжден памятным знаком Республики Татарстан в честь 55-й годовщины победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.

2001 г., ноябрь – вручен Поздравительный адрес руководителя Администрации Арского района РТ И.Н.Сабирова в связи с 70-летием

2001 г., ноябрь – награжден Почетной грамотой Администрации Арского района

2001 г., ноябрь – вручен Поздравительный адрес Президиума ТОЦ в связи с 70-летием

2005 г., октябрь – награжден медалью «В память 1000-летия Казани»

18.11.2005 – награжден знаком ТОЦ «Милләт хадиме»

03.10.2005 – защищена докторская диссертация на тему: «Сибирские татары в составе Русского государства»

2006 г. – ведущий научный сотрудник отдела средневековой истории Института истории АН РТ

2007 г. – награжден Почетной грамотой Института истории им. Ш.Марджани Академии наук Республики Татарстан за многолетнюю и плодотворную научную работу

Организаторская и производственная деятельность

Арча педагогика училищесында

Хәлим Искәндәрев Арча педучилищесында рус теле һәм әдәбияты укытып үзеннән соң менә дигән педагоглар корпусын әзерләп калдырды. Болар арасында күп кенә алдынгы укытучылар, фән кандидатлары, тәҗрибәле директорлар, абруйлы исем алган педагоглар барлыкка килде. Боларның һәрберсендә Хәлим Искәндәрев дигән трагик шәхеснең көче, энергиясе дәвам итә. Болар кемнәр? Алар кем хәзер? Күбесе – пенсионерлар. Үлгәннәре дә байтак. Мин белгәнчә, Хәлим Искәндәревнең корпусы, рус телен, әдәбиятын яхшы үзләштереп, аннан чыккан педагоглар менә болар: Гөлчәчәк Яхина, Әхмәт Әсертдинов, Мәрьям Хәсәнова, Равия Мәһдиева, Шәфыйк Салихов – Сеҗе мәктәбе; Нәкыя Абдуллина, Зөлхия Миңлекәева, Мансур Билалов – Сикертән мәктәбе; Роза Ситдикова, Мансур Мусин – Казанка; Рәшидә Әһлиева, Габделбәр Фәйзрахманов – Кырлай; Нина Арыкова, Ислам Шәрәфиев, Тәлгат Мостафин – Балтач; Мөдәррис Шәрәфиев, Рифгать Җиһаншин, Нурулла Заһидуллин – Мари чигеннән; Габделхәй Миннебаев, Ибраһим Миннебаев, Рафис Сафин – Арча төбәгеннән; Өрфәйдә Мәүлүтова – Апаздан; Кави Байкиев – Сабадан; Әнисә Галләмова – Теләчедән; Гамилә Дәүләтшина, Әнисә Әхкямова – Әгерҗе-Тирсәдән; Рәүф Кадыйров – Наласадан; Рәисә Габделхәева – Кенәрдән...

Болар, исемлек әле тулы түгел, барысы да Хәлим аганың «рус теле мәктәбен» бик яхшы узган кадрлар. Аларның кайберсе билгеле инде, тормыш дулкыннары белән бәргәләнеп, педагоглыктан китеп тә яшәделәр, әмма Хәлим Искәндәрев биргән «рус теле мәктәбе» аларга гомер буе ярдәм итте...

М.Мәһдиев

Ачы тәҗрибә: Истәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – Б.68.

Хезмәтебез, уңышларыбыз – партия съездына

КПССның XXIV съездына хәзерлек районыбыз хезмәтчәннәре арасында гаять зур политик һәм хезмәт активлыгы тудырды. Съезд алды социалистик ярышында башлангыч партия оешмаларының оештырутәрбия эше зур булды. Коммунистлар үзләренең, шәхси үрнәге белән массаларны фидакарь хезмәткә тупладылар.

Куйбышев исемендәге колхоз партия оешмасында 46 коммунист бар. Аларның һәркайсы үзенә тапшырылган участок өчен шәхси җаваплылык тоеп эшли. Съезд алды социалистик йөкләмәләрен уңышлы үтәүгә массаларны туплауда коммунистлар нәтиҗәле эш башкардылар. Бу сәхифәдә сүз колхоз коммунистларының үзләренә бирелә.

Коммунист Габделбәр Фәйзрахманов – тәҗрибәле җитәкче. Ул Куйбышев исемендәге колхоз белән 1955 елдан бирле җитәкчелек итә. Председатель булып эшли башлаганда аңа 25 яшь иде һәм бу җаваплы постка ул комсомолдан партия путевкасы белән килде.

15 елдан артык чорда Г.Фәйзрахманов җитәкчелегендәге Куйбышев исемендәге колхоз экономик яктан ныгыды. Хуҗалыкта соңгы елларда күп кенә яңа объектлар төзелде, тәҗрибәле кадрлар үсеп чыкты.

Председатель Г.Фәйзрахманов актив җәмәгать эшлеклесе дә.

«Коммунизмга» газетасы. – 1971 ел. – 1 апрель.

Партия планнары – безнең киләчәк

Узган бишьеллыкта колхозыбыз хезмәтчәннәре зур тырышлык белән эшләделәр һәм шактый гына уңышларга ирештеләр. Алдынгы агротехниканы киң куллану, техникадан файдалануны яхшырту нәтиҗәсендә, иген уңышы шактый күтәрелде.

Бишьеллыкта бөртеклеләрнең һәр гектардан уртача уңышы 5,5 центнерга артты.

Терлекчелектә дә үсеш бар. Бер сыердан еллык савым уртача 355 килограммга, тулай сөт җитештерү 41 процентка, мөгезле эре терлек ите җитештерү 24 процентка артты. Фермаларда производство культурасы сизелерлек күтәрелде, кул хезмәте сорый торган күп кенә эшләр машиналар җилкәсенә күчте. Хәзер барлык терлек тораклары нан да диярлек тирес чыгару механикалаштырылган, сыерлар тулысынча машина белән савыла. Үткән бишьеллыкта кадрлар белән эшләү яхшырды. Колхозның барлык тармакларында да заман бурычларын аңлап, үз эшен белеп башкара торган хәзерлекле кадрлар үсеп чыкты. Сикертән фермасында савымчы Садия Хөснетдинова былтыр һәр сыердан 3668 килограмм сөт савуга иреште. Мансура Сәләхова, Хәтимә Әхтәмова, Галимә Гайфиева, Гөләндәм Вәлиева, Хәерниса Шәкүрова, Әлфия Галләмова һәм Гандәлиф Гарипова иптәшләр дә өч меңле чикне уздылар. Терлек симертүдә эшләүче Минсәгыйрә Минсафина, Гаҗилә Сабирова, Бари Сибгатов тәүлеккә 900–1100 грамм үсеш алалар. Механизаторлар Динмөхәммәт Салихов, Зөфәр Нуриев, Каюм Сәйфуллин, Мансур Сөнгатуллин игенчелек культурасын күтәрүгә үзләреннән зур өлеш кертәләр.

Партиябез съезды хөрмәтенә җәелдерелгән социалистик ярышның алгы сызыгында һәрвакыттагыча коммунистлар булдылар. Коммунист Имам Сәләхов бригадасы узган ел бөртеклеләрнең һәр гектарыннан 15,2 центнер уңыш җыйнап алды. Өлкән коммунист Әкрәм ага Миңһаҗев җитәкләгән Сикертән фермасы коллективы һәр сыердан 3240 килограмм сөт савып алуга иреште. Терлекчелек буенча механик Зөфәр Сәфәров,тракторчы Әхмәтгәрәй Гыйльметдинов иптәшләр дә һәр эштә үрнәк күрсәтәләр. Колхозыбыз хезмәтчәннәре партия съездына буш кул белән килмәделәр. Узган елның бу чоры белән чагыштырганда, сөт саву да, йомырка алу да шактыйга артык. Дәүләткә сөт сатуның беренче квартал планын 113 процентка, ит – 130 һәм йомырка буенча 152 процентка үтәдек. Кыскасы, яңа бишьеллыкта яхшы старт алынды.

Механизаторлар техниканы язгы кыр эшләренә хәзерләү белән шөгыльләнәләр.

Г.Фәйзрахманов, колхоз председателе
Б.Хаҗиәхмәтов, партия оешмасы секретаре
«Коммунизмга» газетасы. – 1971 ел. – 1 апрель.

Г.Фәйзрахмановның колхозда эшләгән вакыты турында

[...] «Куйбышев» колхозына без Арчаның район газетасы редакторы Таҗиев белән бардык. Машинаны Арчаның комсомол райкомы секретаре Сәет Хәкимҗанов алып барды. [...]

Фәйзрахмановны без идарәдә очраттык. Озын буйлы, ак чырайлы – киеме дә, уйлаган уйлары да якты кеше булып чыкты «Куйбышев» колхозының председателе. Безне ул, Тукай-Кырлай председателе кебек, кашын-башын җимереп каршы алмады. Иң якын туганнарын, хезмәттәшләрен, коллегаларын каршылагандай каршылады.

– Саумы, туганнар! Исән-имин килеп җиттегезме? Яңгырлар куркытмадымы үзегезне?

– Безне яңгыр куркытмады. Арчаның Көтернәс елгасын буып ясаган күлләренә яңгыр яуганны күрү үзе бер хозурлык булды. Кинога төшереп алырлык күренеш! – дидем мин, Фәйзрахмановның моңа ничек каравын белергә теләдем. Яңгырлар үзәк бәгъренә үткән председатель миңа бу сүзләрем, юк кына нәрсәгә тилемсә сокланuым өчен, hич югы, каш җыерып карарга тиеш иде.

Гаҗәп хәл – каш җыермады Фәйзрахманов. Тагын да яктыра төште.

– Гомер минем язучы белән артистка сокланып уза инде. Без күрмәгән гади генә нәрсәдән дә могҗиза таба беләсез бит сез. Механизаторлар яңгыр ява дип сагышланып утыра, игеннәр мура дип борсалана, ә сез...

– Ә сез, – дип әләктереп алды аның сүзен редактор Таҗиев. – Сез председатель, моңайган кешегә бер дә охшамаган бит әле. Бу гайре табигыйрәк килеп чыга түгелме?

Фәйзрахмановның ачык чырае җитдиләнә төште. Кашлары сорау галәмәте ясап дугайланып тордылар да борын турысына тартылдылар.

– Беләсезме? Моңаерга сәбәп күрмим әле мин. Беренчедән, колхозның эше игеннәрне җыеп алу белән генә бетми бит. Бәрәңге бар әле. Бәрәңгегә бик тә кирәк иде яңгыр. Бер атна эчендә ул аңа үткәзде. Инде август ахырына кадәр яумаса да, дым җитәрлек. Икенчедән, урманнар корып бара иде, радио көн саен: урманга кермә, ут белән кайнашма, учак якма дип кисәтә башлаган иде. Өченчедән, без аяз вакытта игеннең кырык процентын җыеп, сугып калырга өлгердек.

– Ничек ул алай? Башкалар бит әле 20 процент кына урып өлгергәннәр, урганнары да җирдә ята,– диде Мөхәммәт.

– Син бит Гөберчәкләрнең эшкә нинди ярсынып тотынуларын беләсең, Мөхәммәт Сөнгатович. Комбайннарга гына ышанып ятмадык. Чалгы белән күтәрдек халыкны, үсмерләрне, карт-корыны җыйдык. Борчакны гел дә менә өлкән яшьтәгеләр башкарып чыкты. Яңгырлы көннәрдә терлек абзарларын ремонтладык, симәнә ашлыгын югарыгы кондициясенә җиткереп салып куйдык. Кичләрен клубка үзешчән сәнгатьне җыябыз...

Фәйзрахмановның сөйлисе сүзләре күп, йөзе hаман да якты, без килгәнгә ул чиксез сөенгән иде.

Күк йөзендә тагын болытлар куера, тамырлана башлаганны күреп, без кайту юлына ашыктык.

Курсаны чыгып, Арчага якынлашканда, Балык күлләре өстендә яңгыр бии башлады. Күз күреме җирдә тупырдашып бии яңгыр, машинаның брезент япмасына шыбыр-шыбыр коела, әнә шулар күңелдәге уйларны әллә кайларга алып китәләр, бала чакларны, яңгыр боткасы теләп чапкан вакытларны күңелдә яңарталар иде.

– Фәйзрахмановка район җитәкчеләре ничегрәк карыйлар? – дип сорадым мин Таҗиевтан.

– Сәеррәк кеше итеп карыйлар, – диде Таҗиев. – Сәерлеккә дә сәер бит. Мин моны начар мәгънәсендә әйтмим. Фәйзрахмановның райондагы башка бер генә председательгә дә охшамаган яклары бар. Әйтик, сәнгать белән мавыгу. Бервакытны шулай райком секретаре килеп төшә Гөберчәккә, колхоз җитәкчеләрен күрүдән алда, Харис Зиннәтулловичның авыл белән таныша торган гадәте бар. Кырларны, амбарларны, ферма ихаталарын әйләнә бу. Фермага килсә – мөгрәү тавышы. Сузып-сузып мөгри сыерлар...

– Ник мөгриләр? – ди секретарь.

– Саумаганга, – ди шунда бүрәнә өстендә утырып торган бер карт.

– Ә ник саумыйлар?

– Савымчы кызларның вакыты юк, клубта җырлап-биеп йөриләр...

– Менә шундый сәер гадәтләре дә чыгып куя кайвакыт «Куйбышев» председателенең. Яшь әле, мавыга торган чагы.

– Секретарьдан эләккәнме соң үзенә?

– Эләккәндер күрәсең, әйтми анысын. Секретарьдан кемгә генә эләкми соң! [...]

Г.Ахунов

Без бит Арча яклары... Хикәяләр, очерклар, мәкаләләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. – Б.32, 35-37.

Г.Л.Фәйзрахмановның телевидениедән сөйләгән чыгышының тексты (1967 ел, июнь)

Безнең Куйбышев исемендәге колхоз хезмәтчәннәре, Бөек Октябрь социалистик революциясенең данлыклы 50 еллыгына, барлык совет халкы кебек, зур хезмәт уңышлары белән килергә сүз бирделәр.

Ел башында ук бригадалар, фермалар, аларда эшләүче механизаторлар, терлекчеләр үзләренә күтәренке йөкләмәләр алып, социалистик ярыш башлап җибәрделәр.

Юбилей елының язгы кыр эшләре яхшы сыйфат белән кыска срокта үткәрелде. Язгы чәчүдә колхозчыларның тырышлыгы нәтиҗәләре күренеп тора – кырда игеннәр һәркемне сокландырырлык. Хәзерге көндә игеннәрне тәрбияләү эше бара.

Терлекчеләребезнең тырыш хезмәте нәтиҗәсендә терлекчелек продукциясе җитештерү буенча яртыеллык йөкләмәләр срогыннан алда арттырып үтәлде.

Дәүләткә сөт сатуның яртыеллык планы 20 июньгә 144% ка, ит сату планы 110% ка, йомырка сату планы 110% ка, йон сатуның еллык планы 125% ка үтәлде, планнан тыш продукция сату дәвам итә.

Күп кенә колхозчыларыбыз социалистик ярышта алдынгылар сафына чыктылар. Трактористлар Әхмәтгәрәй Фасхиев, Миннәхмәт Шигапов, Гарапша Закиров, Мансур Зиннуров, Д.Салихов, Хәсбиулла Гайфуллин, Фидаис Мусагитов механизаторлар арасында иң алдынгы урыннарны алдылар. Сыер савучы Рәйхана Сахапова 20 июньгә һәр сыердан 1700 кг., Мансура Саляхова 1500 кг., Нурания Галиуллина 1400 кг. сөт савып алдылар. Тавык караучыларыбыз Җәвәйрә Галмиева һәм Тәнзилә Латыйпова һәр тавыктан 86 данә йомырка алуга ирештеләр.

Колхозның материаль-техник базасын ныгыту буенча күп эшләнде. Иген уңышы һәм терлекчелек продукциясе җитештерү һәм дәүләткә сату арту уңае белән колхозның акчалата доходлары соңгы ике елда 2 мәртәбә артты. Шулай ук колхозчылар хезмәтенә түләү дә сизелерлек күтәрелде. Безнең колхозда ике ел инде хезмәткә акчалата түләнә һәм түләү 1 кеше көненә 2 сум 40 тиен туры килә. Хезмәткә түләүнең артуы колхозчыларның тормыш-көнкүреш дәрәҗәсе күтәрелүгә китерде. Колхозчылар хәзер 6 почмаклы яхшы йортлар һәм башка биналар салалар, авылларда телевизорлар саны күбәя бара, күп хуҗалыклар мотоциклар алдылар, мебельгә, кыйммәтле кием-салымга сорау арта.

Колхозчыларның үз көче белән зур терлекчелек биналары салынды. Колхозда яңа төзелгән биналар тулысынча механикалаштырылган: һәр фермада төүлек буе кайнар су, салкын су булып тора, сыерлар механик юл белән савыла, тирес үзебездә ясалган штангалы транспортер белән чыгарыла. Гөберчәк авылындагы фермада эшләүчеләр өчен бөтен шартлар тудырылды. Ферма яхшы җиһазландырылган терлекчеләр йорты бар, анда терлекчеләр өчен душ, һәркемгә аерым гардероб булдырылды. Шунда ук ферманың кызыл почмагы – анда [...] кеше сыя, аңа телевизор куелды, радиолаштырылды, көндәлек республика, район газеталары һәм журналлар килеп тора, библиотека бар. Терлекчеләр тирес, печән, салам, силос, су ташу эшеннән тулысынча азат ителде. Хәзерге көндә сыер савучыларны 8 сәгатьлек эш көне белән 2 сменалы эш тәртибенә күчерү өчен хәзерлек бара.

Хезмәт шартлары яхшыру, колхозчыларның тормыш-көнкүреш дәрәҗәсе күтәрелү колхоз идарәсе һәм партия оешмасы алдына яңа бурычлар куйды: колхозчыларның ялын оештыру буенча культура учреждениеләренең эшен яхшырту буенча безгә күп эшләргә кирәк иде.

Колхоз идарәсе культура учреждениеләре төзү планын раслады. Май ахырында Сикертән авылында 300 урынлы культура йорты ачылды. Ул тиешле мебель, җиһазлар һәм музыкаль инструментлар белән тәэмин ителде. Анда зур коллективлар, шәһәр театрлары чыгыш ясарлык сәхнә бар, киң экранлы киноустановка куелачак.

Культура йорты каршында колхозның үз җыр һәм бию ансамбле булдырылды, ансамбльдә 53 кеше катнаша. Безнең ансамбльне оештыруда, аның репертуарын хәзерләүдә композитор А.Батыршин һәм балетмейстр Х.Шамсутдинов зур тырышлык күрсәттеләр. Ансамбльгә җитәрлек итеп Казанда 3000 сумга костюмнар тектерелде. Костюмнарның эскизларын хәзерләүдә безгә М.Җәлил исемендәге Опера һәм балет театрының баш художнигы Әнвәр Нагаев булышты, аларны нәфис итеп тегүдә халык иҗаты йортының баш художнигы Рәхим иптәш Сабирзянов зур ярдәм күрсәтте.

Колхоз ансамбле инде берничә тапкыр унышлы гына чыгыш ясады. Ул нигездә колхозчы яшьләрдән тора. Тракторист Х.Загирев, Х.Идиятов, Шарифҗан Ахунов, Марсель Гарипов, Роберт Галяветдинов, Фәрит Каюмов эштә дә сынатмыйлар, ансамбльдә дә актив катнашалар. Алдынгы савымчылар Радилә Идиятова, Зөбәрҗәт Ахунова, таналар караучы Галимә Гайфиева сәнгатьтә дә үзләрен сәләтле итеп күрсәттеләр.

Укытучылар Әлфинур Фәйзрахманова, Синара Гыйниятуллина, колхоз бухгалтериясендә эшләүче Флера Саляхова һам Гөлчәчәк Галлямова җаваплы рольләрне башкаралар. Культура йортының җитәкчесе Рәйсә Абрарова үзешчән сәнгатькә колхозчыларны тартуга зур көч куйды.

Әлбәттә, колхозның җыр һәм бию ансамбле әле бик яшь коллектив, аның белән әле күп эшлисе бар. Әммә аның алдагы мөмкинлекләре зур. Әлегә ул 58 кешедән тора, нигездә Сикертән авылы колхозчылары катнаша. Колхозга керә торган Гөберчәк, Казаклар, Чөмә-Елга авылларыннан да катнашырга теләүчеләр күп, аның саны үсәчәк, ансамбльгә эстрада оркестры алып биреләчәк.

Безнең халкыбыз җырчы, музыкаль халык, сәнгатьне, әдәбиятны ярата. Сикертән әдәбиятыбызга Галиәсгар Камалны биргән авыл ул.

Колхоздагы 4 авылда 6 культура учреждениесе: 4 клуб, 2 библиотека эшли, шуның 4 се колхоз хисабына тотыла.

Колхозда даими эшли торган радиоузел бар. Дикторларыбыз Гөлчәчәк Галлямова, Әлфинур Фәйзрахманованың: «Сикертән сөйли, хәерле иртә, хөрмәтле иптәшләр!» – дип башлый торган тапшыруларын колхозчыларыбыз яратып тыңлыйлар.

Киләчәктә культура учреждениеләре төзү дәвам иттереләчәк, беренче чиратта Гөберчәк авылында клуб төзеләчәк.

Үзләренең матур, мул, шатлыклы тормышлары өчен безнең колхозчыларыбыз Коммунистлар партиясенә һәм Совет хөкүмәтенә зур рәхмәт әйтәләр.

Бөек Октябрьнең 50 еллыгын лаеклы каршылау өчен тырышлыкларын тагын да арттырып, Куйбышев исемендәге колхоз колхозчылары иген үстерүдә, терлекчелек продуктлары җитештерүдә, культура, сәнгать өлкәсендә тагын да зуррак уңышларга ирешерләр.

Бүген халкыбызның традицион бәйрәме – Сабантуе уңае белән мин үзебезнең колхозчылар исеменнән телевизор караучы иптәшләрне һәм башкалабызга Сабантуйга килгән барлык кунакларны бәйрәм белән тәбрик итәм, эшегездә уңышлар, тормышыгызда шатлык телим.

Куйбышев исем. колхозның терлекчелек продуктлары җитештерү һәм сату планы үтәлеше (1967 ел, I яртыеллык).

	Җитештерү		%	Сату 20/VI—67		%
	План	Үтәлеш		План	Үтәлеш	
Сөт	2510	3658	145	1810	2611	144
Ит	570			330	363,6	110
Йон	13	21,3	164	13	21,3	164
Йомырка	75	78	104	75	81	108

Уртача бер сыердан сөт савып алу 1161 кг.

Г.Л.Фәйзрахмановның шәхси архивыннан.

Куйбышев исемендәге колхозның җыр һәм бию ансамбле концерт программасы (якынча 1967 ел)

I бүлек

1. Пәрдә ябык, авансценада шигырь укыла: «Ленин йөрәге» М.Садри сүзләре. Укыйлар: Әлфинур Фәйзрахманова, Илдус Хаков.

2. Пәрдә ачыла. Алып баручы Илдус Хаков:

Куйбышев исемендәге колхозның җыр һәм бию ансамбле чыгышын башлыйбыз. Ансамбльнең художество җитәкчесе композитор Арслан Батыршин, биюләрне сәхнәгә куючы балетмейстер Хафиз Шәмсетдинов, музыкаль өлешне А. Батыршин алып бара.

«Туган ягым Татарстан» А.Ключарев музыкасы, Гөлшат Зәйнәшева сүзләре. Солистлар Ә.Фәйзрахманова, Р.Габделбәрова, С.Гыйниятуллина.

3. «Халкыма дан». Композитор А.Батыршин көе, Ә.Ерикәй сүзләре.

4. Татар халык көе «Көймә килә». Башлап җырлый Р.Габделбәрова.

Пәрдә ябыла, хор тарала, пәрдә ачыла.

5. Гармунда Шамиль Хабибуллин. Татар халык көйләре.

6. Җырлый Әлфинур Фәйзрахманова. «Туган илкәем». Сара Садыйкова музыкасы.

Композитор А.Батыршинның Ә.Ерикәй сүзләренә язган яңа җыры «Ераклардa сакта торасың».

Конферансье Равия Сөнгатуллина.

7. Егетләр бию. Башкара ансамбльнең биючеләр группасы.

8. Җырлый Фәрит Каюмов. 1) «Кайтам инде» Сара Садыйкова музыкасы, Илдар Юзеев сүзләре. 2) Татар халык көе «Истә, һаман да истә».

9. Конферансье Р.Сөнгатуллина. Ә.Ерикәй шигырен укый. «Дуслар җырлый...».

10. Җырлый Равия Габделбәрова. 1) «Ашкыну» Тәлгать Вәлиев музыкасы М.Хөсәенов сүзләре. 2) «Иркәмнең туган авылы» А.Батыршин музыкасы Гөлшат Зәйнәшева сүзләре. 3) «Җәйге ямьле басуларда». Халык көе.

Илдус Хаков алып бара.

11. Башкорт кызлары бию. Башкара ансамбльнең бию группасы.

12. Татар халык көйләрен башкара Галимә Гайфиева. 1) «Арча». 2) «Ике урман арасы».

13. Җырлый Люция Абдуллина. 1) «Күл буена килсәң иде». Зиннур Гыйбадуллин музыкасы Г.Зәйнәшева сүзләре. 2) «Гармоньчы моңы» А.Батыршин музыкасы М.Садри сүзләре.

Пәрдә ябыла, хор тезелә, пәрдә ачыла.

14. Р.Сөнгатуллина алып бара.

Лирик бию. Башкара ансамбль.

II бүлек

Алып бара Р.Сөнгатуллина.

1. Белорус халык бию «Лявониха». Башкара ансамбльнең биючеләр группасы.

2. Җырлый Шәрифҗан Ахунов. 1) «Кошлар кебек». Татар халык көе. 2) «Тот рульне, шофер, тот туры» А.Батыршин музыкасы Р.Хисмәтуллин сүзләре.

3. Н.Дәүлинең «Кеше күңеле» шигыре. Укый Сөнгатуллина.

4. Үзбәк кызы бию. Башкара Әлфинур Фәйзрахманова.

Алып бара Илдус Хаков.

5. Баянда Марат Магдеев.

6. Мәктәп полькасы. Укучылар башкара.

7. Җырлый Фәридә Хайбина. 1) «Туган ил» М.Мозаффаров музыкасы Г.Кутуй сүзләре. 2) «Ярата идек Идел буйларын» Фасил Әхмәтов музыкасы М.Ногман сүзләре.

8. Татар кызлары бию.

Конферансье Сөнгатуллина.

9. Җырлый Равиль Юсупов. 1) «Кандыр турында җыр» С.Сәйдәшев музыкасы К.Тинчурин сүзләре. 2) «Гармоньчыга». Халык көе.

10. Татар яшьләре бию. Бию бетүгә хор төзелә. Финал. Хор башкаруында җыр «Сәлам сиңа, партия!»

Комсомолда тәрбияләнгән

1955 елда 30000 коммунист, партия кушуы буенча, авыл хуҗалыгын күтәрү өчен колхоз һәм совхозларга китте. Шулардан Татарстан авылларына 700 гә якын кеше җибәрелде. Алар арасында комсомоллар да бар иде.

Куйбышев исемендәге колхозның елданел яңара, матурая баруын күреп шатланып бетә алмыйсың. Элекке авыл ул – иске мәктәп, терәүләр куелган клуб, җимерек фермалар...

... 1955 елда Габделбәр абый председатель булып килгәндә дә нәкь шундый хәлдә иде авыл. Яңа председательне авыл халкы исе китмичә генә каршылады.

– Килер дә китәр, күпләрне күрдек инде без, – дип әйтүчеләр дә булды. Ләкин яшь коммунист Габделбәр Фәйзрахмановның китәргә исәбе юк иде. Комсомол җитәкчесе булып эшләгән елларда үзе үк яшьләрне авырлыклар алдында баш имәскә өйрәтте бит ул.

«Колхозны алдынгылар рәтенә чыгарырга мөмкин дигән ышаныч кешеләрдә бөтенләй беткән. Сүнә башлаган очкынны ничек кабызып җибәрергә соң?» – дип уйлады ул. Киңәшле эш – таркалмас, ди халык. Артта калган хуҗалыкны торгызу өчен көрәшне башлап җибәрде председатель. Аңа колхозның партия оешмасы, комсомол активы, бригадирлар һәм, ниһаять колхозчылар үзләре беренче киңәшчеләр, ярдәмчеләр булдылар. Терлекчелек фермасын комплекслы механикалаштыру, терлекчелек шәһәрчеген һәм культура йортын төзү колхозчылар күңелелә матур истәлек булып урнашты. Аларны төзүгә бөтен авыл халкының көче керде: пионерлар да, комсомоллар да, картлар да ярдәмгә килде. Шәһәрчекне ачкан көн зур тантана – хезмәт бәйрәме итеп билгеләп үтелде. Халык күңеленә ачкыч әнә шулай, фидакарь хезмәт аша табылды. Хәзер терлекчеләр дә фермага теләп, шатланып баралар. Чөнки хезмәткә түләү яхшырды. Ә иң мөһиме – ял итү өчен вакыт күп кала. Куйбышев исемендәге колхоз терлекчеләре Арча районында иң беренчеләрдән булып ике сменалы эшкә күчтеләр. Әнә шуңа күрә Сикертән авылы үзәгендә калкып чыккан культура йортында көндез дә, кичен дә кеше күп була. Анда колхозның җыр һәм бию ансамбле эшли. Культура йортына Муса Җәлил исемендәге опера һәм балет театры артистлары килеп йөри. Алар җитәкчелегендә ансамбль 20дән артык бию өйрәнде. Бердәм коллектив зур уңышларга иреште. Әле быел Арчада үткәрелгән «Җыр бәйрәме»ндә 30дан артык коллектив арасында беренче урынны алды һәм баян белән бүләкләнде. Ансамбльдә пионерларны өйрәтүгә зур игътибар бирелә.

– Укучы балалар – хәзерге төп коллективны алмаштырачак буын, – ди үзе Габделбәр абый.

Артель бай. Колхозчылар күңелле яши. Хәзер инде алар:

– Килгән кеше китә ул, – димиләр.

Колхоз олы юлдан атлый. Аның башында – комсомолда чыныккан утызменче председатель.

Ф.Мөбәрәкова, А.Филиппов

Яшь Ленинчы. – 1968. – № 76. – 25 сентябрь.

Тәэсирләр әйбәт

Үзешчән сәнгать смотры бара

Арча районы үзешчәннәре В.И.Ленинның тууына 100 ел тулу көненә һәм Татарстанның 50 еллыгына багышлап үткәрелә торган смотрда үзләрен уңай яктан күрсәттеләр. Аларның чыгышларына оешканлык, катлаулы музыкаль әсәрләрне оста башкарырга омтылу хас. Мисалга Куйбышев исемендәге колхозның җыр һәм бию ансамбле коллективын алырга мөмкин. Аның эшли башлавына әле ике генә ел.

Шулай да коллективның инде иҗат йөзе ярыйсы ук ачыкланган диясе килә. Ансамбльнең программасына Ленин, партия һәм Ватан турындагы җырлар кертелгән. Коллектив биюләр әйбәт башкарылды, колхозның тынлы оркестры чыгышлары да күңелдә җылы тәэсир калдырды. Колхоз председателе Г.Фәйзрахманов иптәшне коллективның җаны дип атарга мөмкин. Ул бу ансамбльне оештыру өчен күп көч куйды. Ансамбль белән эшләү өчен Казаннан белгечләр килде, коллектив өчен махсус костюмнар булдырылды. Һәм тырышлык бушка китмәде: смотрда бу коллектив жюриның югары бәясенә лаек булды.

Әтнә культура йорты, «Северный» совхозы, Кенәр культура йорты һәм «Искра» колхозының хор коллективларының да чыгышлары начар булмады. Бигрәк тә «Искра» колхозының 16 кешедән торган халык инструментлары ансамбле чыгышы игътибарга лаеклы. Бу коллектив уен коралларына (баяннар, кубызлар, мандолина, гөслә һ.б.) бай булуы белән дә аерылып тора.

Яшерен-батырын түгел, Чирмешән районында үзешчән сәнгать түгәрәкләренең әше моңа кадәр мактанырлык булмады. Биредә чуваш җыр коллективын исәпкә алмаганда, зур күләмле җыр һәм бию коллективлары моңарчы күренмәде диярлек. Быелгы смотрда исә бу район үзешчәннәре үзләрен яхшы яктан күрсәттеләр. Бу уңышлар беренче чиратта район партия комитеты секретаре С.Исхаков һәм район Советы башкарма комитеты председателе урынбасары Ж.Талипов иптәшләрнең тырышлыгына бәйләнгән.

Смотрда районнан 16 коллектив (барысы 500 кеше) катнашты. Шуларның дүртесе – җыр түгәрәкләре. Аларның репертуарлары да жанрлар ягыннан шактый бай иде. Шунысы кызыклы, смотрда колхоз җитәкчеләре үзләре дә актив катнаштылар. Мәсәлән, В.И.Ленин исемендәге колхозның 55 кешелек җыр түгәрәге составында колхоз председателе, партоешма секретаре, баш агроном, мәктәп директоры һәм башка җитәкчеләр бар. Хорның репертуарында «Ленин турында җыр», «Минем Сөекле Ватаным» кебек әсәрләр белән беррәттән, «Биредә Даманский утравы» кебек яңа жырлар да кертелгән иде. Шулай ук. Г.Тукай, исемендәге колхозның җыр ансамбле һәм Яңа-Игмә авыл клубының 49 кешедән торган чуваш хоры чыгышлары да күңелгә хуш килде.

Ә район больницасы коллективы вокаль номерлары белән чыкты. Шулар арасыннан Исхакова һәм Гайниева иптәшләр башкаруындагы җырлар аеруча сокландырды.

Йомгак ясап шуны әйтәсе килә. Район буенча уздырылган смотрлар бу үзешчән сәнгать коллективлары программаларының эчтәлекле, жанрлар ягыннан бай, үзенчәлекле булуын күрсәтте. Аларның чыгышлары юлбашчыбыз В.И.Ленинга, партиягә һәм сөекле Ватаныбызга тирән мәхәббәт белән сугарылган.

А.Батыршин, Татарстан халык иҗаты йортының музыка буенча методисты

Социалистик Татарстан. – 1969. – № 119. – 23 май.

Күңелләргә нур өстәүчеләр

Авыл культура йортының вакытлыча урындыклардан бушатылган иркен тамаша залында очы белән түшәмгә терәлеп баштан-аяк бизәлгән яшел чыршы утыра. Аның әйләнәсендә кичтән башланган җырмузыка, уен-көлке төн уртасы авышканчы тынмады. Костюмнарга конкурс булды, җырчылар, биючеләр, нәфис сүз осталары көч сынашты.

Ә иртәгесен колхозның дүрт авылында урамнар буйлап, шөлдерләр таккан, чуклы шлеяләр, кызыл дугалар белән бизәлгән җигүле атлар үтте. Чана түрендә зур капчыгын кочаклап Кыш бабай утыра. Аның янәшәсендә бер егет гармун тарта. Балалы һәр йорт саен туктап яңа елның беренче көнендә әнә шулай нәниләргә бүләк өләштеләр. Әкияткә охшашлы шушы көн, бәлкем, кечкенәләрнең күңелендә гомер буе онытылмаслык бер якты истәлек булып калыр.

Тантаналы төстә колхозчылар семьясына кабул ителеп, председатель кулыннан хезмәт кенәгәсе алган көнне әллә Самат, Әлфия, Зәкәрия кебек яшьләр тиз генә онытыр дисеңме? Колхозда озак еллар хезмәт итеп, инде лаеклы ялга ирешкән Хәтимә апа, Гыйлемҗан һәм Хуҗа абзыйлар әле дә моннан элек үзләренә багышланган кичә тәэсирләре белән йөриләр шикелле. Бүген дә кулларыннан эш төшкәне юк. Хезмәтләрен бәяли белгән колхоз кешеләренә карата күңелләре рәхмәт хисләре белән тулы. Колхозда хезмәт ветераннарына багышланган андый кичәләрне һәр очракта зурлап үткәрәләр. Юбилярның тормыш юлы сурәтләнгән махсус плакат чыгарыла. Читтәге туганнарына алдан хәбәр салып, тантанага аларны чакыралар. Кайта алмаганы котлавын, бүләген җибәрә.

Колхозга яшь членнар кабул итү церемониясе һәркемне дулкынландырырлык. Сәхнә уртасына кара-каршы китереп ике өстәл куялар. Берсе артында колхозның җитәкче работниклары, хезмәт ветераннары – «аксакаллар». Аларга йөз белән менә бүгеннән шушы өлкән буын кешеләреннән эстафетаны кабул итеп аласы егетләр-кызлар. Һәртөрле изге, матур теләкләр, наказлар бирәләр үзләренә. Болары да җавапсыз түгел. Колхоз данын үстерү, ата-бабадан килгән күркәм традицияләрне дәвам иттерү өчен көч кызганмый эшләргә, игенче намусына тап төшермәскә сүз бирәләр.

Куйбышев исемендәге колхозда менә дүрт елдан бирле «Алтын бөртекләр» клубы эшли. Әнә шушы колакка ятышлы матур исемен аклардай җисеме дә бар аның. Клубның вазифалары күп төрле. Җыеп кына әйткәндә, төп максаты шушындый: колхоз кешеләрендә, бигрәк тә яшьләрдә җиргә, игенче хезмәтенә мәхәббәт тәрбияләү, халыкка культура хезмәте күрсәтү, авыл хуҗалыгы фильмнарын, алдынгы тәҗрибәне пропагандалау, яңа горефгадәтләр урнаштыру.

«Алтын бөртекләр» клубына колхоз председателе Габделбәр Фәйзрахманов үзе җитәкчелек итә.

...Көпә-көндез культура йортында директордан башка кешене очратырга өметләнмәгән идек. Ә анда бер төркем яшьләр җан-фәрманга яңа бию өйрәнеп яталар... Үзешчәннәрнең район смотрына «Дуслык биюе» дигән хореографик күренеш хәзерлиләр икән. Ә ул сигез төрле биюне эченә ала.

– Биюләрнең дә иң яңаларын, моңарчы кеше күрмәгәнрәкләрен сайларга тырыштык, – ди иптәш Г. Фәйзрахманов бу мәсьәләдә бик хәбәрдар булып. – Хәзер өй саен телевизор, яңадан-яңаны гына күрсәтеп тормасаң булмый.

СССР төзелүнең илле еллыгын билгеләп үткән көннәрдә дә үзешчән коллектив репертуарында шушы хореографик күренеш төп урынны алып торасы диләр.

Егетләрне, кызларны биюгә өйрәтерлек кенә кешеләр колхозның үзендә дә бар, югыйсә. Культура йорты директоры махсус хәзерлекле Рәисә Әхмәдуллина белән Сикертән мәктәбе укытучысы Әлфинур Фәйзрахманова коллективның балетмейстерлары. Алар биюеннән башка концерт булганы юк.

Смотрга барасы яшьләр репетиция ясап бетерүгә культура йортына бер төркем балалар килеп керде. Биредә балалар клубы да эшли. Шуның занятиеләре башланды. Малайларның зур булмаган бер группасы матрослар биюен өйрәнергә кереште. Икенче бүлмәдә кызлар кабат-кабат берүк җырны суздылар. Хор, хореография һәм яшь музыкантлар секцияләренә йөзгә якын бала йөри. Аның өстенә балалар музыка күнекмәләрен мәктәптә дә алалар. 3–7 классларда культура йортының художество җитәкчесе Зөлфирә Сәмигуллина музыка

дәресләре бирә. Анысы бик кирәкле нәрсә. Культура йортының үзешчәннәр коллективы – барлык ансамбльләр үз составларын ел саен әнә шул мәктәптән чыккан яшьләр хисабына тулыландыра киләләр.

«Ансамбль» дидек. Әйе, алары да берничә. 40–45 кешедән торган җыр һәм бию ансамбле бар. Аның даны инде шактый-еракларга таралып бара. Районда зур авторитет казанды. Казан телевидениесе буенча чыгышлар ясаганы бар. Ансамбль кич белән авыл сәхнәсендә концерт куйса, Культура йорты әйләнәсенә ким дигәндә 6–7 машина җыйнала: күрше тирә – авыллардан да киләләр.

12 кешелек инструменталь ансамбль да уңышлы гына чыгышлар ясый. Быел гына «Яшьлек» вокаль эстрада ансамбле оешты. Хәзерге заман эстрада җырларыннан торган репертуары белән яшь коллектив күптән түгел беренче тапкыр тамашачылар каршына чыкты.

Ике дистәдән артык үзешчән артистны берләштерүче драма коллективы зур полотнолы әсәрләрне дә сәхнәләштерергә сәләтле.

Һәм, ниһаять, 17 инструментлы оркестр. ...Электр уты белән юмарт яктыртылган сәхнәгә бер-бер артлы җырчылар, биючеләр, музыкантлар чыга. Һәркайсын көчле алкышлар озатып кала. Авыл культура йортында үзешчәннәр концерт бирә.

Кеше күңеленә нур, шатлык өстәүче, матурлыкны тоя белергә өйрәтүче культура эше энтузиастлары күп биредә. Укытучы Гөлзада Камалиеваның талантына, эшчәнлегенә сокланмаган кеше юк. Бии, җырлый, мандолинада уйный. Гөберчәк авыл клубы мөдире Марат Мәһдиев концерт саен сәхнәдә өздереп-өздереп баян суза. Һәр көн берничә сәгать яшьләрне бәянда уйнарга өйрәтә. Партоешма секретаре Бари Хаҗиәхмәтов үзешчәннәр турында көндәлек кайгыртучыларның берсе. Алай гына да түгел, үзе оста биюче, бик күп концертлар аның катнашында уза.

Ә.Мөфахәров

Коммунизмга. – 1972. – 8 апрель. – Б.5.

Характеристика
на председателя колхоза имени Куйбышева Арского района тов. Файзрахманова Г.Л.

Файзрахманов Габдельбар Лутфиевич, 1930 года рождения, уроженец дер. Старый Кырлай Арского района Татарской АССР, татарин, образование высшее, окончил Казанский государственный педагогический институт в 1954 году, член КПСС с 1955 года, работает председателем колхоза имени Куйбышева.

Тов. Файзрахманов Г.Л. начал свою трудовую деятельность после окончания Арского педучилища в 1948 году учителем Старокырлайской начальной школы Арского района. С 1951 по 1954 год учитель Альвединской семилетней школы Пестречинского района. С 1954 по 1955 год работал вторым секретарем Пестречинского РК ВЛКСМ, с августа 1955 года был рекомендован и избран председателем колхоза «Комбайн», ныне колхоз имени Куйбышева Арского района, где и работает по настоящее время.

Тов. Файзрахманов Г.Л. честно и добросовестно относится к своим служебным обязанностям, вкладывает много труда и знаний для укрепления экономики колхоза, умело мобилизует тружеников села на успешное решение задач в области колхозного производства. Колхоз, руководимый тов. Файзрахмановым, из года в год увеличивает количество производимой продукции и успешно выполняет планы её продажи. Так, пятилетний план продажи зерна выполнен на 152%, мяса – на 107, молока – на 156, яиц – на 115,8, шерсти – на 124, а план продажи зерна 1970 года выполнен на 118, мяса – на 104, молока – на 131, яиц – на 112 и шерсти – на 129 процентов.

Производство валовой продукции в 1970 году, по сравнению с 1965 годом, увеличилось на 39%, чистые доходы увеличились на 19% и составили 103,8 тыс. рублей. Уровень рентабельности колхозного производства составил в 1970 году 24,5 процента.

Тов. Файзрахманов Г.Л. пользуется заслуженным авторитетом и уважением среди членов колхоза и общественности района, является членом райкома КПСС, членом партийного бюро колхозной партийной организации. Награжден орденом «Знак Почета», постоянно занимается над повышением своего идейно-политического уровня, изучает опыт передовиков сельского хозяйства и активно внедряет его в производство.

Характеристика составлена для оформления туристической путевки в экзотическую Индию и Цейлон.

Секретарь партбюро колхоза п/п
Зам председателя колхоза п/п
Председатель профкома п/п (Х.Зайнуллин)
Секретарь Арского РК КПСС п/п
р.п. Арск. 28 января 1971 г.

Характеристика
Арского райкома КПСС на члена КПСС Файзрахманова Габдельбара Лутфиевича

Файзрахманов Габдельбар Лутфиевич, 1930 года рождения, уроженец деревни Старый Кырлай Арского района Татарской АССР, по национальности татарин, член КПСС с 1955 года, образование высшее, имеет ученую степень кандидата исторических наук. Партвзысканий не имеет.

Тов. Файзрахманов Г.Л. начал свою трудовую деятельность после окончания в 1948 году Арского педагогического училища. В 1948–1954 годах работал учителем в начальных и семилетних школах Арского, Заинского и Пестречинского районов Татарской АССР. За эти годы он проявил себя способным работником, активным общественником, завоевал авторитет среди молодежи. В феврале 1954 года он избирается вторым секретарем Пестречинского райкома ВЛКСМ, где работал по июль 1956 года.

В августе 1955 года тов. Файзрахманов Г.Л. в числе тридцатитысячников Татарским обкомом КПСС был направлен в Арский район и избран председателем колхоза «Комбайн» (ныне им. Куйбышева) Арского района, где работал по 31 марта 1982 года. Уволен по собственному желанию.

Товарищ Файзрахманов Г.Л. за годы работы председателем колхоза проявил себя добросовестным работником, способным и инициативным организатором колхозного производства.

Много внимания уделял изучению и внедрению в производство прогрессивных приемов и методов организации труда и производства, достижений сельскохозяйственной науки и передового опыта. Благодаря этому колхоз добился значительного роста производства и продажи государству продуктов растениеводства и животноводства.

В десятой пятилетке, несмотря на неблагоприятные погодные условия, среднегодовой объем производства зерна по сравнению с девятой пятилеткой, увеличился на 11 процентов, мяса – на 14 процентов, шерсти – на 3 процента.

Колхоз им. Куйбышева, руководимый тов. Файзрахмановым Г.Л., успешно начал и одиннадцатую пятилетку.

За годы после мартовского (1965 г.) Пленума ЦК КПСС основные фонды колхоза возросли в 3 раза, по инициативе товарища Файзрахманова Г.Л. проводилась большая работа по строительству современных типов животноводческих помещений и других объектов производственного и культурно-бытового назначения. Осуществлена комплексная механизация трудоемких процессов в растениеводстве и животноводстве. Колхоз первым в районе внедрил двухсменную организацию работы доярок.

Товарищ Файзрахманов Г.Л. активно и творчески решал вопрос социального развития колхоза. В последние годы на территории колхоза построен Дом культуры, Дом животноводов, подъездная дорога про-

тяженностью 6 километров. Многое сделано по подготовке кадров, повышению их квалификации, 80 процентов механизаторов колхоза имеют квалификацию I–II класса, 75 процентов животноводам присвоена квалификация «Мастер машинного доения» или «Мастер животноводства I–II класса». Колхоз полностью укомплектован специалистами, имеющими высшее и среднее сельскохозяйственное образование.

Товарищ Файзрахманов Г.Л. вел большую общественную работу. Является членом райкома КПСС, членом партийного бюро колхозной парторганизации, депутатом сельского Совета, членом правления районной организации общества «Знание». Он являлся активным лектором, выступал с лекциями на политические и сельскохозяйственные темы перед колхозниками, сельской интеллигенцией и на теоретических семинарах пропагандистов района.

Товарищ Файзрахманов Г.Л. деятельное участие принимал в осуществлении профориентационной работы и трудового воспитания школьников, в деятельности учреждений культуры. При сельском Доме культуры при его самом активном участии работал большой коллектив художественной самодеятельности, колхозный ансамбль песни и пляски, эстрадный оркестр и драматический коллектив, которые являются лучшими в районе. Под непосредственным руководством тов. Файзрахманова Г.Л. в колхозе действовал клуб «Золотой колос», который являлся эффективным средством трудового воспитания молодежи.

Товарищ Файзрахманов Г.Л. активный организатор внедрения новых советских обрядов и праздников. В колхозе стало доброй традицией посвящение молодежи в хлеборобы, торжественные праздники первой борозды, проводы на уборку, праздники урожая, торжественные проводы в армию и другие обряды.

Пользуется заслуженным авторитетом и уважением среди членов колхоза и общественности района. Награжден орденом «Знак Почета». Постоянно занимался над повышением своего идейно-политического уровня, изучал достижения науки, техники и опыт передовиков сельского хозяйства и активно внедрял их в производство. Без отрыва от производства окончил аспирантуру Института языка, литературы и истории им. Г.Ибрагимова, в октябре 1981 года успешно защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата исторических наук.

Морально устойчив, политически выдержан.

Характеристика выдана для участия на конкурсе по замещению вакантной должности в вузе.

Характеристика утверждена на бюро Арского районного комитета КПСС 14 июня 1982 года.

Первый секретарь Арского райкома КПСС Д.Каюмов

Характеристика
на сотрудника Архива отдела ЗАГС Совета Министров ТАССР тов. Файзрахманова Г.Л.

Тов. Файзрахманов Габдельбар Лутфиевич, 1930 года рождения, татарин, член КПСС, образование высшее, кандидат исторических наук.

Свою трудовую деятельность начал в 1948 г. после окончания Арского педучилища [...].

В 1980 г. закончил заочную аспирантуру ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова КФАН СССР, в 1981 г. защитил кандидатскую диссертацию.

В ноябре 1982 г. назначен на должность заведующего Отделом ЗАГС Совета Министров ТАССР, где проявил себя знающим дело, инициативным, добросовестным работником. Уделяя значительное внимание укреплению социалистической законности, дисциплины, культуры обслуживания населения в органах ЗАГС ТАССР. Тов. Файзрахмановым Г.Л. проделана большая работа по пропаганде и внедрению в быт социа-

листических традиций и обрядов. Он глубоко изучал состояние семейно-гражданской обрядности в Татарской АССР, союзных и ряда автономных республиках, в городах Москве и Ленинграде.

Разработал образцы проведения и репертуар музыкального сопровождения обрядов бракосочетания, имянаречения, помолвки, золотых и серебряных юбилеев и научно-практические рекомендации по их проведению.

Все эти материалы одобрены, утверждены и рекомендованы всем органам ЗАГС Комиссией Совета Министров ТАССР по пропаганде и внедрению социалистических традиций и обрядов. В результате значительно повысился уровень, сила их эмоционального воздействия.

Был инициатором организации и ведущим цикла передач по теме «Семья» по казанскому телевидению, которые получили высокую оценку у зрителей.

В июне 1985 г. т. Файзрахманов был освобожден от занимаемой должности. [...]

Работая с июня 1985 г. инспектором по арабским рукописям Архива Отдела ЗАГС Совета Министров ТАССР, тов. Файзрахманов Г.Л. проявил себя добросовестным, творчески работающим сотрудником. Активно участвовал в общественной жизни, систематически выступал в трудовых коллективах, перед молодежью по вопросам семейно-брачного законодательства, проведения свадебных и других семейно-гражданских обрядов. [...]

Отдел ЗАГС Совета Министров ТАССР, партийная, профсоюзная организации считают, что т. Файзрахманов Г.Л. обладает профессиональными и организаторскими способностями, объективно оценивает отмеченные недостатки, усердно стремился к их устранению. Пользуется авторитетом, морально устойчив, политически грамотен, обладает чувством нового, требователен к себе и сослуживцам. Семейные отношения т. Файзрахманова оцениваются положительно. Женат, воспитал дочь и сына, которые живут и работают в г.Казани.

Характеристика дана для представления в ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова КФАН СССР.

Заведующий отделом ЗАГС Совета Министров ТАССР — Р.А.Шамсутдинов
Секретарь партийной организации — Ю.В.Михайлов
Профорг — В.К.Мингазова

1986 г.

Габдулла Тукай әдәби музее коллективы котлавы

Хөрмәтле Габделбәр Лотфрахман улы Фәйзрахманов!

Сезне, данлы Татарстан Фәннәр Академиясе Тарих институтының хөрмәтле өлкән фәнни хезмәткәрен, Габдулла Тукайның әдәби музее коллективы һәм үз исемемнән олы һәм күркәм бәйрәмегез – 70 яшьлек юбилеегез белән ихлас күңелдән кайнар котлыйм.

Нәкъ Казан артында, татар милли әдәбияты, мәдәнияте һәм сәнгате үзәкләренең берсе булган борынгы Арча районында, ике Кырлай авылы бар. Яңа Кырлай авылында сөекле халык шагыйре Габдулла Тукайның дөньяга күзе ачылган, табигате, урман-кырлары, сулары-болыннары, сайрар кошлары, кешеләре кечкенә Апушны шагыйрь итте. Ә Иске Кырлайда, нәкъ менә 70 ел элек, мәдәният һәм сәнгать сөюче, туган авылы һәм районын чиксез хөрмәтләүче, озак еллар буе колхоз рәисе булып эшләгән, татар халкының гореф-гадәтләрен һәм тарихын киң пропагандалаучы галим Габделбәр Фәйзрахманов туган, һәм юкка түгел, юкка түгелдер...

Чөнки ул Арча педагогика училищесен тәмамлау белән мәктәптә балалар укыта башлаган, аннан читтән торып югары белем алган. 27 ел буе районда колхоз рәисе булып эшләгән, аны иң алдынгы хуҗалыкларның берсенә әверелдергән.

Ул елларда колхоздагы дүрт авылда җиде мәдәният учагы – Сикертәндә мәдәният йорты, башка авылларда ике китапханә, дүрт клуб эшләде. Аларның күбесе колхоз бюджетыннан финансланды. Сикертән мәдәният йорты республикада танылган мәдәният учагы иде. Анда Сезнең гаилә актив катнашкан җыр һәм бию ансамбле, тынлы оркестр, халык инструментлары оркестры, Татарстанның халык артисты Касыйм Шамил җитәкчелегендә драма студиясе, балалар хореография студиясе уңышлы эшләде. Болар барысы да тиешле костюмнар, инструментлар, реквизитлар, кадрлар белән тәэмин ителде. Бу сәнгать коллективларының эше төрле конкурсларда, смотрларда югары бәяләнде. Колхозның мәдәният учаклары базасында күп мәртәбә республика идеология, мәдәният хезмәткәрләренең семинарлары үткәрелде. Татар халык шагыйре Габдулла Тукай иҗатын өйрәнү һәм пропагандалау тәҗрибәсен сездән өйрәнделәр. Клубларда «Тукайшигъри чишмәбез» дигән баш астында әдәби кичәләр, «Сез Тукайны беләсезме?» дигән викториналар оештырылды, шагыйрьнең әкиятләре сәхнәләштерелде һ.б.

Мәскәү тарафыннан татар теле, сәнгате, мәдәнияте һәртөрле кысрыкланган заманда колхоз авылларында бу эшләргә җитди игътибар һәм средстволар бирү өчен Сезгә, колхоз рәисенә, нык көрәшергә туры килде. Нәтиҗәдә бу авылларда мәдәният нык үсте, халыкта әхлак вәзгыяте яхшырды, колхозчылар, авыл интеллигенциясе рухи кыйммәтләрне бәяләргә өйрәнде, мәктәпләрдә рухи тәрбия бирүгә уңай шартлар туды. Моның өчен, ул чорларда (1971–1997) Мәдәният министры урынбасары буларак, миннән Сезгә зур рәхмәт.

1982 елдан бирле Сез Казанда. Әле колхоз рәисе вакытында ук диссертация яклап, тарих фәннәре кандидаты дигән гыйльми исем алу, яшьтән ук Иске Кырлай авылы һәм Арча районы тарихы белән шөгыльләнүегез, халкыбызның гореф-гадәтләрен өйрәнүегез, мондагы эшчәнлегегез дә бик файдалы булды.

Татарстан Министрлар Советының ЗАГС бүлеге мөдире булып эшләгәндә, Халык иҗаты йорты методистлары, этнография галимнәре, белгечләр белән киңәшеп, никах, бала теркәү, туй һәм башка төрле йолаларны, гореф-гадәтләрне яңарту, аларны татар телендә үткәрү буенча Сез зур эш башкардыгыз. Ул елларда Татарстан тәҗрибәсе, татарлар яши торган башка төбәкләргә дә киң таратылды.

Сезнең Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтындагы, аннан соң Татарстан Фәннәр Академиясенең Тарих институтындагы хезмәтләрегез дә зур яклау таба. Борынгы төркиләр һәм алар төзегән, идарә иткән дәүләтләр, Себер татарлары тарихы турындагы монографияләрегез фәнни җәмәгатьчелек тарафыннан уңай каршы алынды. Татар халкының дүрт томлык тарихын әзерләүдә дә Сезнең өлешегез зур булу куандыра безне. Менә ни өчен моннан 70 ел элек Иске Кырлайда Габделбәр исемле малайның тууы юкка гына булмаган. Шулай Сез бүгенге олы бәйрәмегезгә зур һәм нәтиҗәле хезмәт юлы үтеп килдегез.

Сезгә, хөрмәтле Габделбәр Лотфрахманович, ныклы сәламәтлек, озын гомер, киләчәк көннәрегезнең һәрчак матур, шатлык-куанычларга бай булуын, гаилә бәхәте, гыйльми эшчәнлегегездә зур уңышлар теләп...

М.Низамиев, Габдулла Тукай әдәби музее коллективы исеменнән Музей директоры, Татарстанның һәм Россиянең атказанган мәдәният хезмәткәре

2000 ел. – 10 ноябрь.

Г.Л.Фәйзрахманов

Тост әйтүнең кайбер үрнәкләре

Нинди генә кунак, мәҗлес җыелмасын, аның үзенчә бер максаты, сәбәбе була. Кеше туган көннән башлап, гомере буенча күп мәгънәгә ия булган мәҗлесләр уздырыла, һәр уңайдан тост әйтелә, җылы сүзләр сөйләнә.

Кайберәүләр фикеренчә, рюмканы яки бокалны кара-каршы чәкештереп, чынлаган тавышын чыгарсаң, янәсе, шуның белән «эш» бетә, тост тотылганга санала.

Әммә ул һич алай түгел. Башта мәгънәле, тапкыр җылы сүзләр әйтелә, ягъни тост сөйләнә. Анда да теләсә ничек түгел, бәлки чираты, тәртибе белән, хуҗа яки махсус тамада рөхсәтен алып кына әйтелә. Билгеле тамада бик тапкыр, сүзгә оста, уен көлкене аңлап эш итә торган кеше булырга тиешле.

Рюмка яки бокал шуннан соң гына чәкештерелә, чыңлатып алына. Шулай эшләгәндә, күзең дә күреп, колагың да ишетеп торгач, бу күңеллерәк тә була.

Рюмканы яки бокалны читенә якын тотма, бәлки ике бармак белән генә тот, аннары гына чәкештер. Аның чыңы әйбәтрәк ишетелер.

Юка итеп турап киселгән икмәкне тиз генә әйләндерә-әйләндерә коры, майсыз табада кыздырып алалар һәм аны да тост дип китерәләр.

Тост әйтүнең кайбер баш үрнәкләре

Бала туган көндә яки гомумән туган көндә – тост әйткәндә киләчәктә исәнлек-саулык, бәхетле, якты тормыш, укуда яки эштә зур уңышлар телиләр. Ата-ананы да искә алалар.

Совет Армиясенә хезмәткә озатканда – кешенең яхшы, намуслы хезмәт итеп, ил, Ватан каршындагы изге бурычын үтәп, исән-сау әйләнеп кайтуын телиләр.

Туй мәҗлесендә – ике парның бергә тигез, бәхетле тормыш итүен, зур уңышларга ирешүләрен телиләр; бер үк вакытта аларны үстергән ата-аналары да рәхмәт сүзләре белән телгә алына, шундый уңган, булган һәм чибәр, акыллы балалар үстергән өчен рәхмәтләр әйтелә.

Йорт торгызу, йорт өлгертү яки йортка күчү тантанасына хуҗаларга исәнлек-саулык, тигез, тату тормыш, озын гомер, йортка бәрәкәт телиләр.

Дәрәҗәгә күтәрелү, эштә зур уңышка ирешү уңаеннан хәзерләнгән табын янында кешенең уңганлыгы һәм булганлыгы, эшне тирән белеп, яратып башкаруына басым ясап әйтелә, аңа исәнлек-саулык, яңа зур уңышлар теләгән сүзләр әйтелә.

Әлбәттә, һәр мәҗлес, кунак өстәле тост әйтмичә уздырылмый. Һәрвакыт күтәренке, чын күңелдән чыккан, мөмкин кадәр гади, алдан уйланган, истә калырлык, күңелгә үтеп керерлек сүзләр әйтергә тырышырга кирәк.

Шунысы да онытылмасын, тост әйтеп бетергәндә илгә иминлек, дөньяларның тыныч һәм имин булуы турында да әйтелсә, моңа кунакларның күңеле тагын да көчлерәк булыр, табын тагын да ямьләнә төшәр.

Тост әйтү, аны аңлату үзе бер акыл

Тост әйтүнең, үзенең бер кагыйдәсе, вакыты һәм урыны бар. Менә шул вакытта сүз тост әйтүчегә бирелә, һәм ул кеше аны әйтү өчен өзелеп көтә, менә бер вакыт тамада кунакка сүз бирә, аны җиренә җиткереп акыл белән – аңлап әйтергә тырыша. Тостны матур-әйбәт әйтү ул – кешенең тел байлыгына, осталыгына нык бәйле, һәм ул зур бәхет.

Табында тост әйтү өч өлештән (бүлектән) тора.

Беренче бүлек

Өстәл артына кунаклар утырып беткәч, беразга тынлык урнаша. Ә шуннан соң тостлар әйтү башлана, шул вакытта һәр кунак тост сөйләүченең авызына карап, үзенең акыл-фикере белән генә тыңлый, – уйга чума; ара-тирә көлеп алгалый, сөйләп бетергәч тост әйткән кешене ничек күңелле тост әйтте дип куандыра, шәп әйттең ди, кул чаба, тост әйтүчегә рәхмәт әйтеп, аны ихтирам кыла. Кунак кеше тост әйтүчегә тост сөйләгән вакытта сорау бирми, шулай ук аның сүзен дөресләп, тик торганда аның сүзенә кысылмый да. Кыскача әйткәндә, кунак кешегә тост әйткәндә ялгышларны эшләргә киңәш ителми.

Шулай итеп менә табынның беренче өлеше ничек күңелле һәм тыйнак, матур узды.

Икенче бүлек

Менә бу вакытта кунаклар, инде бигрәк тә күршеләр, бер-берсе белән сөйләшә башлый, әз сүз күп сүзгә әйләнә. Шул вакытта алдан әйтелгән яхшы тост тагын әйтелә, ә инде алдан әйткән күрше кунаклар теге тостны тыңлау кая, сүз әйтүчегә колак та салмыйлар, ашауларын беләләр, үзләренең сүзләре-гамьнәре.

Менә шул вакытта башка кунаклар тост әйтүчегә кул чабалар; билгеле инде, теге гәп корган кунаклар да кул чапкан кунакларга ияреп кул чапкан булалар, ә үзләре бер нәрсә төшенмичә ни өчен кул чапканнарын белмиләр, аңлап эш итмиләр, ә табын тост әйтә. Әңгәмә күбәя, табын кыза башлый.

Өченче бүлек

Менә бусы иң кызыгы инде. Тост сөйләнә, матур сүзләр әйтелә, бу өлешендә кунаклар инде һәммәсе дә бер кунакка әйләнә, берсе икенчесе белән гөрләп – тамаша кылып сөйләшә. Кайда ул тост тыңлау, дөнья тигез, бер нәрсә дә кирәк түгел, һәммәсе дә гөр килә. Әйтерсең лә Идел кузгалган, кирәксә-кирәкмәсә дә көлә, кул чаба, диңгез тубыктан, табын тәмам, хуш сау-бул.

Менә шуңа карап тагын бер сүзем бар, билгеле булганча, табын янында кунакларга эчемлекне кешене кыстап, яки үзеңне үзең кыстап артык эчүнең кадере, максаты юк. Чөнки андый вакытта шундый шәп мәҗлеснең күңеллелеге, кадере югала.

Тостлар бигрәк тә салкын ашлар ашаганда, алдан әйтелә, һәм ул бик күркәм эш тә инде.

Ә менә инде күп вакытта кирәкмәгән озын тостлар сөйләнә башласа, менә шул вакытта кайнар аш-су табынга чыгарылса, озын сүз сөйләгәндә бу суына башлый. Халык әйтә: «Күп сүз бозау имезә», – ди. Димәк, артык сүзнең, чамадан тыш сөйләүнең беркемгә дә файдасы юк дигәнне аңлата.

Ашны табынга чыгарганнан соң кайнар көенчә бер ара ашап алырга кирәк. Ә аннары тостлар әйтүне тагын яңартырга була.

Менә шушы киңәшләрне бер вакытта да исеңнән чыгарма. Үзеңә кирәк кадәр файдалан.

Габделбәр йолдызлыгы

Якты җаннар теге иләмсез, котсыз заманнарны да, сирәк кенә булсалар да, бар иделәр, халык арасында яшәп ята иделәр. Алар хәлләреннән килгәнчә, булдыра алганча, кешеләрнең каткан бәгырен җылытырга, тормышларын көйләргә омтылды. Шундыйларның берсе – колхоз рәисе, сәнгатькә беткәнче гашыйк, ата милләтче, тарихчы галим Габделбәр Лотфрахман улы Фәйзрахманов.

Сиксәненче еллар ахыры – туксанынчы еллар башында ул Казан күгендә якты йолдыз бүлып кабынды. Татар милли азатлык хәрәкәтенең чишмә башында торып, аны төптән җигелеп тартучы, митинглар, демонстрацияләрне оештыруда актив катнашып, шуларда кайнар чыгышлар ясаучы олпат буй-сынлы Габделбәр әфәнденең гөбедән чыккандай көр тавышы әле дә колак төбендә яңгырагандай тоела. Оппонентлары белән яшьләрчә ярсып бәхәсләшә, үз фикерен анык дәлилләп ышандыра белә.

Баксаң, бу көннәрдә 70 яшен бәйрәм итүче егетләргә биргесез Габделбәр ага инде ул чагында ук 60 ын тутырган азамат ир булган икән! Иске Кырлай авылында туып үскән егетнең Арча педагогия училищесын һәм Казан пединститутын тәмамлаганнан соңгы бөтен гомере халык арасында, халык гамен яклап үтә. Зәй, Питрәч районнары мәктәпләрендә укыткан Габделбәрне Питрәч районы комсомол комитеты секретаре итеп сайлыйлар. Ә бераздан, 1955 елның 1 августында ул «утызмеңчеләр»

сафында Чүриле (хәзерге Арча) районының Сикертән авылына – «Комбайн» колхозына рәис булып килә. Шул килүдән, 27 ел дәвамында алмаштыргысыз җитәкче. Инде Казанга күчеп килүенә дә 18 ел үткән, шул 18 елда анда инде 8 рәис алмашырга өлгергән. Уйласаң, уйланырлык хәл. Җитәкче кеше, әлбәттә, кул астындагылар белән уртак тел тапса гына чын җитәкче, әйдәүче була ала һәм эшләре дә гөрләп бара.

1959 елны «Куйбышев» колхозына берләшкән дүрт авыл кешеләре әле дә элеккеге җитәкчеләрен рәхмәт белән искә ала. Яңа өйләнешүчеләргә колхоз фатирлары салып бирү, җитәрлек дәрәҗәдә терлек азыгы, утын-ягулык белән тәэмин итү, гомумән, эшчеләр мәнфәгатенә йөз белән борылуны ул башлап җибәрә. 1968 елны ук сыер савучыларны 2 сменада, 2 көн ял биреп эшләтүне дә районда беренче булып Габделбәр Фәйзрахманов кертә.

Бик әйбәт югыйсә. Халык рәхмәт әйтеп бетерә алмый. Әмма райком кырын карый. Башка колхозларның рәисләре Фәйзрахманов халыкны котырта, бездә андагы күк эшче көчләр юк шул, дип зарланалар. Аның каравы, күршедәге Балтач, Кукмара районнары җитәкчеләре бу башлангычны үзләрендә бик теләп күтәреп алалар. Ә колхозның көн саен бер сәгатькә якын эшләп торган радиосы үзе генә дә ни тора! Авыл «журналистлары» көндәлек эшмәшәкатьләр турында хәбәр итә, урык-сурык йөрүчеләрне, исереп күзгә чалынучыларны аяусыз тәнкыйтьли, авыл артистлары җырлап җибәрә. (Шунысын да әйтергә кирәк, Сикертән радиосы күрше-тирә авылларга да яңгырап, алардагы председательләрнең тагын ачуын кабарта, радиоларын өзеп куярга мәҗбүр булалар).

Тынгысыз зат Габделбәр Фәйзрахманов үзе җырчы, үзе биюче укытучы кыз Әлфинурга өйләнеп алгач, колхозның җыр һәм бию ансамблен оештыру нияте белән яна башлый. Хәер, моның җитди сәбәпләре бар, ул инде көн таләбенә әверелгән була. Сүзне Габделбәр ага үзе дәвам итсен:

– Шәһәргә киткән егетләр-кызлар ял көннәрендә клубка магнитофон күтәреп чыгарга, урыс-инглиз язмаларын уйнатырга, шуңа сикерешергә тотындылар. Татарча җыр-биюләр бетте, гармун-баяннар кысрыкланды. Бу – йөз еллар дәвамында татар мәдәниятен тукландырып торган Курсавилар, Мәрҗәниләр, Тукайларны биргән Арча төбәгендә! Йөрәк сыкрый. Авыл зыялыларының да эче поша икән. Яшьләрне җыеп сөйләштем. Кулда власть бар ич: колхоз хисабыннан уен кораллары, костюмнар сатып алып, татар җыр-бию ансамбле оештыруга нияте барлыгын әйткәч, шатлыкларының чик-чамасы булмады. Башланган эш – беткән эш. Костюмнарны Мәскәүдә, зур театр артистлары өчен тегә торган махсус мастерскойда тектердек, музыка кораллары, тора-бара исә тынлы оркестр кайтарттык...

Әйтүе генә җиңел! Бу эш артыннан фикердәшләре белән Габделбәр агага бик күп йөгерергә, Казанның күп оешмаларын аякка бастырырга туры килә. Үзенең уй-планнарын иң элек мәдәният министрының ул чактагы урынбасары Мөҗип әфәнде Низамиевка җиткергәч, теге тынсыз-өнсез кала: «Менә сиңа колхоз председателе! Дуңгыз, ит-сөт турында сөйләми – әнә кайларга кизәнә!» Һәм аны кочаклап ала. Шунда ук тиешле оешмалар, кешеләр белән элемтәгә керә.

Республика халык иҗаты йорты Сикертәнгә белгечләр җибәрә. Аз да түгел, күп тә түгел – 70 кешедән торган җырбию ансамбле оештыралар! Шуның 27 се – биючеләр. Беренче татар профессиональ биючесе, балетмейстер Хафиз ага Шәмсетдинов дистәләп бию куя. Композитор Арслан Батыршин җырчыларны өйрәтә, берничә тавышка хор оештырып җибәрә, 24 егет тынлы оркестрны дуылдата. Татарстанның халык артисты Касыйм Шамил 25 егет-кыздан театр труппасы туплый, сәхнә уены серләренә төшендерә. Дүрт авылдан җыйналган артистлар хәтта Тажи Гыйззәтнең гаять катлаулы «Ташкыннар» драма-трилогиясен уйнау осталыгына ирешәләр. Дан-шөһрәт тә көттерми: авылларда, район үзәгендә концертлары, спектакльләре шаулап-гөрләп бара, ел саен Казан тамашачыларын яулыйлар, телевидение аларны теләп күрсәтә. Барысы да эш аралаш бит. Сәнгать аларның тормышларын гына бизәп калмыйча, эшкә дә рухландыра.

Менә шушы сәнгать дөньясында, укытуы, өй мәшәкатьләре, ике баласы булуга карамастан, Габделбәрнең хатыны Әлфинур кайный. Хәтта бер ара җыр-бию ансамбленең художество җитәкчесе булып тора, татар, башкорт, украин, молдаван, белорус, үзбәк, таҗик, әфган һәм башка халык биюләрен сәхнәгә куя, үзе дә бии. Әй, яшьлек!

Шунысы да бар: колхоз рәисе хатыны булу – җиңел вазифа түгел ул. Бигрәк тә кырку холыклы, тынгысыз Габделбәр ха-

тыны булу. Ә алар инде 45 ел дәвамында бер-беренә таяныч. Гөрләшеп гомер итәләр. Әлфинур ханым – СССРның мәгариф отличнигы, әйдәп баручы укытучы – Казанга килгәч, 115 нче мәктәптә татар теле һәм әдәбиятын укыта. Ана телебез булса да, 1990 елга кадәр үги бала хәлендәге ул фәнне укытуның кыенлыкларын мөгаллимнәр үзләре генә белә. Хәзерге вакытта Әлфинур ханым: «Улыбыз Наил дә, кызыбыз Роза да тормышта үз урыннарын таптылар, Аллага шөкер, гаиләбезгә чит милләт, урыс-улак кешесе катнаштырмадылар, оныкларыбыз саф үз телебездә сөйләшәләр», – дип сөенеп бетә алмый. Кәләш, кияү сайлауда милләтче әтиләренең карары хәлиткеч роль уйнагандыр диергә базмыйм, мәгәр, бик күп татар зыялыларыннан, хәтта милләтчеләрдән аермалы буларак, гаиләгә милли тәрбияне бирә белгәннәр.

Габделбәр ага Фәйзрахманов 1982–86 елларда инде бөтен республикабыз гаиләләрен тәрбияләү белән шөгыльләнә. Татарстан Министрлар Советы каршындагы ЗАГСлар бүлеге мөдире булып эшләү дәверендә халык йолаларын ЗАГСка кертүдә башлап юл яра. Хезмәткәрләре белән берлектә Балтик буе республикаларының эштәҗрибәсен өйрәнеп, милли гореф-гадәтләрне заманга яраклаштырып, никах, туй, бәби туйлары, бәбигә исем кушу йолаларына бәйле методик ярдәмлекләр әзерлиләр. Казанда, районнарда шундый гаилә бәйрәмнәре үткәрүне җайга салалар. Бу тәҗрибә күрше республикаларга тарала, СССРның татарлар яши торган төбәкләренә сценарийлар җибәрәләр.

Әмма Казан тел-әдәбият һәм тарих институтының аспирантурасын читтән торып тәмамлап, «Татарстанның авыл хуҗалыгы үсеше» темасына кандидатлык диссертациясе яклаган Габделбәр әфәнденең күңеле һаман җитди фәнгә тартыла. ИЯЛИнең тарих бүлегендә күренекле, тирән белемле галимнәр арасында эшли башлый. Бәхетенә, илдә «перестройка»га керешкән, «бикле» авызлар ачыла башлаган чор. Татарның чын тарихын курыкмыйча өйрәнә, яза башлаган чор.

Эшчәнлегенең нәтиҗәсе буларак, саллы гына фәнни хезмәт – «Себердә һәм Үзәк Азиядә борынгы төркиләр» дигән монография языла. Якын көннәрдә ул китап укучылар кулына керер дип өметләник. Икенче монографиясе, 25 табак күләмендәге «История Сибирских татар с древнейших времен до начала XX века» дигән китабы да нәшер ителергә бирү алдында. Язмышлары безнекенә караганда күпкә авыр Себер татарлары тарихын галим зур хөрмәт белән, яратып һәм мавыктыргыч итеп, тарихи төгәллеккә хилафлык китермичә ачып бирә алган.

Тарих катламнарын актару белән бер үк вакытта Габделбәр Фәйзрахманов милли азатлык хәрәкәте эшчәнлегенә чума. 1988 елда Бөтентатар иҗтимагый үзәген оештыруда, аның корылтайларын үткәрүдә җиң сызганып эшли, БТИҮнең башка шәһәрләрдәге бүлекләре эшенә ярдәм итә, Милли Мәҗлеснең теоретик нигезләрен булдыруда катнаша...

– Шулай да, Габделбәр ага, хәзер милли азатлык хәрәкәтендә ниндидер таркалу галәмәтләре сизелмиме? – дип кызыксынам.

– Юк, татар милли азатлык хәрәкәте үз эшен дәвам итә, – ди ул. – Дөрес, аңа Россиянең ай саен үзгәреп торган сәясәтенә яраклашу кыен. Электәгечә меңнәрчә кешеләр катнашындагы митинглар сирәгәйгәнгә күрә, милли хәрәкәт тынган кебек күренә. Әмма милли лидерлар Татарстанның мөстәкыйль дәүләтчелеген төзү идеясеннән чигенмәделәр. Митинглар да кирәк, бәлки көрәшнең без белмәгән, моңарчы файдаланмаган башка формалары да бардыр. Татарстан хөкүмәте җитәкчелеге исә милли хәрәкәткә карашын уңай якка үзгәртергә тиеш. Эшчәнлегендә халык яклавына таянырга тиеш.

Амин, Габделбәр ага! Сездәй милләт җанлы кешеләр нык торганда, тарафдарларыгыз тагын да ишәер дип өметләнергә кирәк.

Б.Айтуганов

Шәһри Казан. – 2000. – 21 ноябрь.

Безнең язлар алда әле

Җәйнең иң матур чагы. Язучы-шагыйрьләрне, артистларны, галимнәрне, кыскасы, язучы Мөхәммәт Мәһдиевне якын итүче, хөрмәтләп сагынучыларны утыртканавтобус Арча кырлары буйлап җилдерә. Мәрхүм Мөхәммәт абыйга музей ачарга баралар. Мондый чакта нишлисең инде, җырлап, күңел ачып, шаярып булмый. Сагышланасың, истәлек-хатирәләр, тарих сөйләшәсең. Сөйләүчесе булса, тыңлаучысы табыла, диләрме әле? Анысы да гел түгел. Шул якларда туып-үскән, үсә-үсә әллә кемнәр белән әллә ничәмә мәртәбә бу юлларны узган Луара-Зөһрә, катгый, тәвәккәл, гел туры, үзсүзле, беркемгә дә охшамавы белән нәкъ менә Мөхәммәт абыйларга тиң-дус булып йөргән Гөлсем Исәнгуловалар тыңларлык сүз сөйли алу, ай-һай, җиңел түгелдер. Ә ул сөйли, аны тыңлыйлар. Сораулар бирә-бирә тыңлыйлар. Күп язучы-шагыйрьләр, талантлы кешеләр үстергән бу якларның сере ачылгандай була. Талант дигән бөек сер бик ерактан, бик тирәннән килә икән шул. Ул сөйли дә сөйли, рәхәтләнеп, сөенеп сөйли.

Әллә үз уйларына бирелеп, әллә нидер исенә төшереп, Гөлсем ханым сөйләшүне дәвам итте:

– 70 нче елларны бу якларда бик шәп колхоз рәисе бар иде...

– Аның шәплеге нәрсәдә иде соң, – ди инде сәгатьтән артык автобустагыларны үз авызына каратып килгән тарихчы галим.

– Артистларны, җыр-сәнгатьне ярата, гади колхозчыларны җырлата, биетә иде ул, – ди Гөлсем ханым.

Ир-атлар сүз кыстыра:

– Гөлсем ханым, танымыйсызмы, онытгызмы?

Зөһрә Шакиржан шунда:

– Бу шул үзе инде, Габделбәр абый Фәйзрахманов, Сикертәндә 27 ел буе колхоз рәисе булып эшләгән кеше, – дип искәртеп куя.

– Чирек гасырдан артык рәис булгач, кайда соң моның корсагы, кайда соң моның таушалган йөзе?

Габделбәр әфәнде Гөлсем ханымга Г.Камал театры белән бәйле, нәкъ менә аның үзенә генә кагылган истәлекләрне сөйләп күрсәткәч, ул аның хәтеренә сокланып, чыннан да, бу үзе, колхоз рәисе Габделбәр Фәйзрахманов икән, дип әйтеп куя. Ә Габделбәр Фәйзрахманов үзе һич тә колхоз рәисе булырга уйламаган, хыялланмаган. Тарихчы булырмын, татар халкының тарихын, үткәнен өйрәнермен дә бөтен дөньяга күрсәтермен, бабаларымның кемлеген, бөеклеген, XIII гасырларда бөек дәүләт булып яшәгәнен, инде Алтын Урда чорларында, җирнең иң тирән катламнарыннан иң саф металл-алтын табып, шуннан савыт-саба ясап, гомер кичергәннәрен сөйләрмен, дигән. Хәер, тарихтан укыта башлагач, сөйли дә ул. Башта үзен комсомол оешмасы секретаре итеп сайлыйлар. Питрәч районы комсомолларын җитәкли, беренче була. Ерактан, бик ерактан күреп алалар да бик «түбән»гә ыргыталар.

1955 елда КПССның Татарстан өлкә комитеты аны утызменчеләр сафында Чүриле районына җибәрә. Шул ук елның августында хәзерге Арча районының Сикертән авылында колхоз рәисе итеп сайлыйлар. Бу аның туган-үскән яклары, үз авылы Иске Кырлайга 20 чакрым гына. Кешеләре дә нәкъ авылдашлары төсле. Авыллар җимерек, ватык, халык хәлсез, ышаныч юк, киләчәк бөтенләй күренми. Райком секретаре Вәли Минһаҗевичка озын зифа буйлы 24 яшьлек егетне ничек тә шул авылда калдырып кайтырга кирәк. Калганын ничек тә җайлармын. «Бер генә елга», – ди ул, Габделбәрне ышандырып.

И-и, ул колхозчыларның бер караңгыдан икенче караңгыга кадәр бер «таяк»ка эшләп йөргән еллары. Ә ул «таяк» үз туган авылында яшәргә хокук алу өчен кирәк. Чөнки шунсыз терлегеңне көтүгә чыгармыйлар, бакча бирмиләр, бәрәңге утырттырмыйлар.

Ә авылда Габделбәргә иптәш булып йөрерлек кеше, яшьләр юк. Авылда ирләре сугышта үлгән, бәхетсез хатыннар күп. Ир балаларның әтисе юк. Габделбәр яшьләрне җыярмын дисә дә, булмый. Хатын-кызларны җыя, аларны әнисе итеп күрә. «Сөйләгез», – ди. Һәр сүзне яздырып бара. Көн буена елый-елый сөйлиләр, күңелләрен бушаталар.

– Бернәрсә дә эшли алмаганыңны беләбез, тыңлаганың өчен рәхмәт, – дип тараллышалар. Яшь рәис берни дә вәгъдә итми. Икенче көнне сугыштан кайткан ир-атларны җыя. Хатын-кызлар сөйләгән сүзләрне кычкырып укыйлар. Урман янында яшәп,

ягарга утын юк. Ирләр, шул авылның ирләре тол хатыннарны, аталары сугышта үлеп калган ятим балаларны ничек мәсхәрәли. Ат сорап бригадирга барулар, ат караучыга, атны йөртүчегә ялынулар... Барысына да кирәк. Нишләргә кирәген, ничек эшлисен сугыштан аягын, кулын югалтып, намусы сау-сәламәт кайткан ирләр әйтә.

Авылны ташлап шәһәргә киткән кызларны, егетләрне шимбә саен станцадан ат белән каршы ала башлыйлар.

Бригадир эшкә куша. Көче җитәрҗитмәс авыр күтәреп эштән чыккан, имгәнгән, зәгыйфьләнгән апалар турында «авырый» дип йөри, диләр. Ул бит, чыннан да, авырый. Бәхеткә, колхоз рәисе медицина институты ректоры белән дуслаша. Авылга хатын-кыз табибе килә. Атналар, айлар буе тикшерәләр, дәвалыйлар. Казанга алып китеп операцияләр ясыйлар, колхозчыларның сәламәтлеген кайгыртталар. 3–4 ел эчендә «Комбайн» колхозының икътисадый үсешен күреп Гөберчәк, Чәмә-Елга, Казаклар авыллары да бу хуҗалыкка кушыла.

Колхоз рәисе гел халык арасында, бигрәк тә иң авыр чакларда. Үлем-җитем булса, ул барып җитә. Зиратка күтәрешеп бара. Халыкка җылы сүз, ышаныч кирәк. Авылга диплом алып Әлфинур кайта.

Үзе сөйли, үзе җырлый, үзе бии. Габделбәр укытучылар, мәдәният хезмәткәрләре белән дуслаша, аларның дәрәҗәсен күтәрә, төрле яклап ярдәм итә.

Колхозчы олау тутырып ашлык ала, тормышлар рәтләнә, колхоз мактала. 70 нче елларда колхоз рәисе, бу якларда тел бетә, җыр, бию бетә, дип чаң кага. Колхозның 70 кешелек җыр-бию ансамблен оештыра, Казаннарга барып концертлар куялар. Аларны композитор Арыслан Батыршин җырларга, Хафиз Шәмсетдинов биергә өйрәтә. Ширияздан Сарымсаков киңәшләр бирә. Әнвәр Нагаев ансамбль киемнәренә эскизлар ясый. Кайбер киемнәрне хәтта Мәскәүнең Зур театры остаханәсендә тегәләр.

Касыйм Шамил драмтеатр оештыра. Хәтта «Ташкыннар»ны куялар. Сикертәннең кәкре аяклы, сүгенмичә сүз сөйләшмәгән малайлары үзләре дә сизмәстән «артист»ка әйләнеп китә. Казан артистларына Казан артында «эш» бетә. Яшьләр авылда кала, кешеләр үзгәрә. Читтән кайтканнар, Арыслан малайлары нишләгән, дип гаҗәпләнә. Монда эчкечелеккә каршы кампания оештырмыйлар. Колхоз рәисе аларны концерт-театрларга йөртә, ял базаларына, Казан ресторанларына алып бара.

– Кашыкны, чәнечкене ничек тотыйк? – диләр.

Габделбәр Казаннан белгеч чакыра. «Әдәп дәресләре» үткәрәләр.

Габделбәр Әлфинур белән матур, үрнәк гаилә корып, бер малай, бер кыз үстерәләр.

Халык Габделбәргә көйләнә, ул халыкка көйләнә, аңлашып, киңәшеп яшиләр. Колхоз һәр яктан үрнәк, алдынгы. Сикертән авылы мәдәният йорты Татарстанда иң алдынгылардан санала, әхлак-вәзгыять алга китә.

Нәкъ шул чакта аны Казанга чакыртталар. Министрлар Советы каршында ЗАГСлар белән эшли торган бүлек оештыралар. Г.Фәйзрахмановны Мансур Хәсәнов чакыртып китерә, шул эшкә тәкъдим итә. Монда да Габделбәр әфәнде яратып, кызыксынып эшли.

Мин, Габделбәр Фәйзрахмановка 70 яшь тулганда зурлап бер язармын әле, дип хыялланып куйган идем. Инде менә шул көн дә килеп җиткән икән. Миңа ул Татар иҗтимагый үзәген оештыручыларның берсе – иң беренчеләреннән булуы белән дә яхшы таныш һәм бик якын.

1988 елның 28 июнендә Г.Ибраһимов исемендәге институтта беренче мәртәбә очрашкан идек. «Милләт бетә, халык, милли хәрәкәт кирәк, болай булмый, болай яши алмыйбыз», – дип сөйләгән иде ул. Һәм милли хәрәкәтнең эшен Марат абый Мөлековлар белән иңне-иңгә куеп, килешеп, тыптыныч алып бардык без ул елларны. Татар иҗтимагый үзәгенең I–II корылтайлары да тыныч узды. Низаг, гауга, аңлашылмаучанлык чыкмады. Бу исә Г.Фәйзрахмановның колхозда, районда зур җыелышлар уздырып, эшне алып бара белүеннән, дөрес оештыруыннан да килгәндер.

Габделбәр аганы татар яшәгән төбәкләр, алар белән эшләү дә кызыксындырды. 1992 елда Киевкә без аның җитәкчелегендә дүртәү – шагыйрь Ркаил Зәйдулла, Финляндиядән килгән татар кызы Айнур Низаметдин һәм мин барган идек. «17 төрки милләт берлеге»н төзеп кайттык. Украинаның «Рух»ы белән таныштык. Габделбәр ага алардан Кырым татарларына үз туган җирләренә кайтырга комачауламауларын үтенде. Үтенде, дию бик аз, аңлатты, таләп итте. Резолюция кабул иттерде. Ул елларда Әзәрбәйҗанда Халык фронты хәрәкәте

көчле иде. Г.Фәйзрахманов анда да кабат-кабат барды, 500 мең кешелек митингларда катнашты, андагы хәлне өйрәнде. Габделбәр ага Урал халыклары ассамблеясен оештыручыларның берсе булды, оештыру корылтаенда аны шул Ассамблеянең рәисе итеп сайладылар. Ул Идел-Урал төбәгендәге барлык республикаларда йөреп чыкты, башкорт, удмурт, мордва халыклары конгрессларында катнашып, чыгышлар ясады. Ул чакта сүз, әлбәттә, империя коллыгыннан котылу юллары турында була иде. Бервакыт аны бик тиз генә Ижауга чакыралар. Хөкүмәтнең кара «Волга»сы каршы ала. Югары Совет Рәисе: «Удмуртиядәге удмурт егетләре сүлпән, милли хәрәкәтнең ни икәнен белмиләр, безгә милли хәрәкәтне җанландырырга кайбер депутатлар комачаулый», – ди. Татар егетләрен «удмуртча киендерәсем» килә», – ди.

Фәйзрахманов көлми. Һәр халыкка милли хәрәкәтнең кирәклеген ул үзе дә бик яхшы белә. Шуңа күрә татарлар яшәгән күп регионнарда булып, татар мәктәпләре ачу, урыннарда татар телендә радио, телевидение тапшырулары оештыру буенча күп һәм нәтиҗәле эшләр башкара.

Татарстанда Милли Мәҗлесне оештыручыларның да берсе иде ул. Анда тырышып эшләгәне өчен «XX гасырның мәшһүр татары» исеменә дә лаек булды.

Дүшәнбе шәһәрендә сугышлар барган чакта ашыгыч рәвештә аны чакыралар. 80 меңнән артык татарның язмышы кыл өстендә, хөкүмәт аларны үзенә, милли хәрәкәт үзенә тарткалый. Барырга, урындагы хәлгә карап, мәсьәләне хәл итәргә кирәк.

Әлфинур да, балалар да, бармыйсың диләр. Бару кирәклеген аңлата-аңлата хәле бетә Габделбәрнең. Аптырагач, аңа әниләрен – хатынын ияртеп җибәрәләр. Анда күчеп китүче татарларга контейнерлар бирмиләр, фатирларын саттырмыйлар, әмма үзләрен куалар икән. Югары дәрәҗәдәге сөйләшүләр була. 1–2 ай эчендә 30 мең татар кайта, ләкин Татарстанга түгел... Казан кабул итми. Алтай, Ставрополь крайларына, Украинага, Мәскәү өлкәсенә.

Татар халкы кайда гына яшәсә дә, аның милли аңын уяту һәм үстерү, дәүләтчелегебезне торгызу максаты – милләтпәрвәрләрнең бәгырь үзәгендә. Себер татарларының аянычлы язмышы да Габделбәр кебекләргә тынгы бирми. Халыкның милли аңы булмау – бигрәк аяныч, кем нәрсә әйтә, шуңа ышаналар. Йә, әйтегез әле: бүгенге көндә Мәскәү Себер татарына автономия бирәме? Мәңге булмаячак. Ул исә, алдана-алдана булса да шуңа өметләнә, ышана, үзара бәргәләшә, әйткәләшә.

Хәзерге көндә Габделбәр ага Татарстан Фәннәр академиясенең Тарих институтында өлкән фәнни хезмәткәр булып эшли. Шул вакыт аралыгында ул «1946–1990 елларда Татарстанның авыл хуҗалыгы», «1985–1990 елларда Татарстанда иҗтимагый-сәяси тормыш» исемле һәм башка күп кенә фәнни хезмәтләр язды. Мөмкинлекләр ачылгач, «Себердә һәм Үзәк Азиядә борынгы төркиләр» дигән бик тә кызыклы хезмәтен тәмамлады. «Себер татарлары тарихы (1917 елга кадәр)» дигән монографик хезмәте дә аның күп көчен, энергиясен алгандыр.

Менә шулай, халкыбызның үткәнен, бүгенгесен җентекләп өйрәнгәнгә, яхшы белгәнгә ул һаман эзләнүдә, хезмәттә.

Ф.Хуҗәхмәт

Мәдәни җомга. – 2000. – 10 ноябрь. – Б.12.

Алтынсу яфрак

Көзнең соңгы көннәрендә ирексездән Зөлфәтнең соңгы яфрак турындагы шигырь юллары искә төшә: «... бер гомернең чиреген дә яшәмәстән, ике гомер яшәгән күк талчыккансың Җырга да салынган бу шигырь. Көй һәм сүзләрнең үтә камил туры килгән очраклардан берсе бу. Тавышы сирәк ишетелә торган затлы җырчыбыз Регина Сәйфи әлеге җырны җырлаганда күңелне ераклардан – галәм түреннән килгән сагыш баса. Юк, яфрак турында түгел, кеше гомере, яшәешнең үтә кыскалыгы хакында ул. Көннәрдән бер көнне һәрберебез соңгы яфрак шикелле хәят агачыннан өзелеп төшәчәк бит.

Кат-кат укысаң, әллә нинди тирән мәгънәләр бар ул шигырьдә. Әйе, бер гомернең чиреген дә яшәмәстән, ике гомер яшәгән күк талчыгучылар бар. Нишләмәк кирәк: Гамил Афзал әйткәнчә, күп гөнаһлар җыеп картайганчы, яхшыдыр ул яшьли китүең, дигән нәтиҗәгә килүчеләр да юк түгел. Шул ук вакытта кайберәүләр бер тормышында ике гомер яшәгән кебек. Шундыйларның берсе, һичшиксез, тарихчы галим Габделбәр Фәйзрахманов.

Утызменченең берсе

Яшьлегемә кире кайтсам, тегеләй-болай итәр идем, диләр кайберәүләр. Үзеңнән генә тормый бит. Әгәр партия сәясәте көчле булмаса, ул, мөгаен, фән юлыннан гына киткән булыр иде. Габделбәр тормышындагы кискен борылыш 1955 елны була. КПСС Үзәк комитеты карары белән авыллардагы күмәк хуҗалыкларга җитәкче итеп яшь, сәләтле, перспективалы кадрларны җибәрү кампаниясенең кызган вакыты. Утызменчеләр дип атыйлар аларны. Дөрес, вакытлы бер шаукым гына була бу. Чөнки биш елдан Татарстандагы сигез йөзләп утызменчедән кырыклабы гына авылга берегеп кала. Шәһәр райкомнарында күпмедер хөрлек бар әле. Әмма авыл райкомнарында тулысынча диярлек диктатура. Әлеге сәләтле, булдыклы яшьләрнең күбесен «сындыра» алар. Сынмаганнарның берсе – Габделбәр Фәйзрахманов.

Райкомга түгел, халыкка ярарга кирәк, дип эшли ул. Шуның белән ота да. Чүриле райкомының (хәзер нигездә Арча районы) беренче секретаре Вәли ага Минһаҗев: «Энем, бик авыр колхозга куям. Сүземне тыңла – бер ел эшлә. Аннары райкомга алырмын», – дип димли аны. Вәли ага-ның бер ел дигәне 27 елга сузыла.

Бер авыл бер колхоз булып яшәгән вакытлар бу. «Комбайн» дигән колхоз – Сикертән авылы туры килә аның өлешенә. Ул тарихта Галиәсгар Камалның туган авылы буларак билгеле. Тора-бара «Комбайн»-га Гөберчәк белән Казаклар авылын кушалар, аннан Чөмә-Елганы. Сәбәбе – Сикертән шактый күтәрелеп китә, яхшы аты районда гына түгел, республикада тарала. Күмәк хуҗалыкның исеме дә үзгәрә – Куйбышев исемендәге колхозга әйләнә.

Хуҗалыкның үзенчәлеге шунда: социаль мәсьәләләр – татарча әйткәндә халыкның көнкүрешен, яшәеш шартларын яхшырту – төп мәсьәләгә әйләнә. Кемнәрдер райкомга ярыйм дип колхозчыларга да ирек бирми, хуҗалык-партия җыелышларына да каешланып, керләнеп беткән бишмәтен киеп йөри. Юк, фәкыйрьлектә бөтенебез дә тигез булыйк, дип яшәүче социализм әйдаманнарыннан түгел Габделбәр. Районда калай белән ябылган өйләрнең, кассага акча салучыларның иң күбе Фәйзрахмановта, дип сүгәләр аны фәкыйрьлектә тигезлекне алга сөрүчеләр. Партия түрәләрнең бу тәнкыйтьне күңеленә сары май булып ята – халкың яхшырак яши дигән сүз бит бу.

Сикертәнгә беренче булып килеп төшкән көннәре бүгенгедәй хәтәрендә. Авыл тулы тол хатыннар. Алар эт типкесендә йөри. «Колхоз рәисенә, бригадирга, конюхка ялынабыз. Әле ат алгач та, урманга утын алырга бару өчен ир-ат кирәк. Аларның да төрлесе бар. Кайберләре «бәйләнә». Урманнан кайткач бал булса да эчертергә кирәк. Безнең бал куярлык чамабыз юк», – дип зарлана болай да дөньяның ачысын күп татыган апалар. Кычкырып торган гаделсезлекне өстәл сугып кына хәл итеп булмый шул. Әле әнә урак өсте булса да, үзе кебек яшьләрдән берәү да юк авылда. Сикертән тимер юлга алты гына чакрым. Яхшырак тормышка өметләнгән, гайрәтлерәк, көчлерәк яшьләр Уралга, Урта Азиягә, Казан ягына агылган. Ныграк сүгеп ташласаң, тракторчының икенче көнне үк кул сузымындагы урман хуҗалыгына яки тимер юлчыларга барып урнашачагын көт тә тор. Педагогия институтында психология фәнен укуы юкка гына булмаган икән. Хәер, моны күңел сизгерлеге, эчке тоемлау, төптән уйлап эш итү галәмәте дип тә

әйтергә мөмкин: ирләре сугышта үлгән хатыннарны җыеп алып, сәркатип кызлардан бөтен моң-зарларын яздыртып алдыра ул. Берничә көннән сугыштан кайткан ирләрне чакыртып ала да, кызлардан әлеге моң-зарларны укыттыра. Кайберәүләрнең хәтта күзләре яшьләнә. «Ирләре сезнең өчен дә үлгән бит. Нигә алай эшлисез?» Бушлай ярдәм итәргә сүз бирә утны-суны кичеп кайткан ир-атлар. Дөрес, утын алып кайткан өчен аларга колхоздан хезмәт хакы түләнә.

Габделбәр килгәндә кода-кодагыйлык нык таралган була авылда. Каз, бозау, сыер суйсалар, нәчәлствәләрне генә чакыртып сыйлау, өйгә аракы күтәреп килүләр. Кунакка чакыралар икән, сәбәбен бел. Туган көн, юбилей, шәхси бәйрәм икән – бер хәл. Мал суеп кунакка чакырсалар, димәк, сиННән нәрсәдер өмет итәләр. Гади халык һәм райком белән ике арадагы дистанцияне саклый белергә кирәк.

Бөтен туганнар да акыллы булып бетми бит. Хатыны Сикертәннән аның. Кияүләре рәис булгач нәрсәдер өмет итәләр. Хәтта кайберәүләре синең кулың белән кемнәндер үчен алырга тели. «Өйдә мин колхоз рәисе түгел, сезнең киявегез генә», – дип әйтергә туры килә андый чакларда.

Дүрт авыл – дүрт төрле характер. Иң әдәпле, иң культуралы халык Чөмә Елгада. 1930 елда анда 150 йорт булган. 50 йорт колхозга кермичә, берничә көндә качып беткән. Байлар, сатучылар, һөнәрчеләр булганнар. Колхоз җыелышына киләләр. Ирлар бер якта, хатыннар икенче якта. Беркемне хурламыйлар, тырышлар, бик пөхтәләр.

Сикертәннәр астыртынрак. Аларның нинди икәнлеген ике елда да белә алмыйсың, гөберчәкләрнең кем икәнлеген ике айда да белергә мөмкин. Алар Мөхәммәт Мәһдиев кебек дуамал (язучы шушы авылдан – *Р.М.*). Талашып, тузгышып бетәләр дә, бер сәгатьтән килешәләр. Кайдадыр читкә, әйтик, урман кисәргә барсалар, сикертәннәр аерым-аерым, һәрберсе үзе алып килгәнне ашый. Гөберчәкләр түгәрәк ясыйлар да, түгәрәкнең эченә, уртага карап, казаклар түгәрәк ясыйлар да түгәрәкнең тышкы ягына карап ашый. Казаклар тыныч кына, җайлап кына эшли.

Гөберчәкләрнең берсе мунча салса, күршесе тагын мунча салып куя. Тегесен терлек йорты итеп калдыра. Берсе капкасын яшелгә буяса, икенчесе, былтыр гына яңарткан булса да, кабат буйый. «Тугыз тәмуглык утыннары булмаса, гөберчәкләр күзенә йокы керми», – дип шаярталар аларны. Психология фәнен укыганда уянган күзәтүчәнлек, гомумиләштерү нәтиҗәсе бу.

Колхозның матди хәле яхшыргач, үзәк авылда зур мәдәният йорты төзиләр. Дөрес, башкалар да төзи. Тик болар, Казаннан белгечләр чакыртып, колхозның жыр-бию ансамблен оештырырга, үзешчән сәнгатьне гомумән күтәрергә дигән карарга киләләр.

Арыслан Батыршин – хормейстер, Хафиз Шәмсетдин балетмейстер булып килә. «Сәйяр» труппасында артист булган Касыйм абый Шамил театр студиясе оештыруга алына. Сәнгать дөньясында күренекле кешеләр болар. Шунда ук спектакль куярга тотынмый Касыйм абый. Башта сәхнә хәрәкәте, сәхнә сөйләме, грим, бутафория буенча дәресләр үткәрә. Берничә тавышка җырлый торган хор, тынлы оркестр, балалар хореографиясе мактанычларына әйләнә аларның. Сәнгатьтә болай катнашу берләштерә, күмәклек хисе тудыра, әдәпкә өйрәтә.

Фермаларда сигез сәгатьлек, ике сменалы эш оештырулары янә бер горурлык. Сигез сәгатьлек эшне Балтач, Кукмара районнары күтәреп ала. Арча районында гына ни өчендер кереп китә алмый бу. Чөнки алдан күп оештыру эшләре таләп ителә. Халыкны күнектерү кыен.

Ситдыйков Мулланур, Харис, Шәрәф, Ризван кебек трактор белән чигү чигә торган егетләр, уңган савымчылар бар. Хәер, Кырымга, Сочига бармаган сыер савучы, тракторчы калмагандыр ул елларда колхозда. Печән, урак өстендә, эчеп эшкә чыкмаслар дип, хезмәт хакы бирергә дә шүрлиләр байтак кына хуҗалыкларда. Җитәкчеләргә караганда гади халык яхшылыкны күбрәк аңлый – бу ял итүләрне алар тырышып эшләп бишләтә, унлата кайтара бит.

Яшьлек хыялы

Янгын чыгып, Иске Кырлайда – 28, шул исәптән әтиләренең дә хуҗалыгы яна. Аспирант акчасына үзен да, әтиләрен да кайгырта алмый, янәсе. Педагогия институтын тәмамлагач: «Син коеп куйган фән кешесе, аспирантурага кер», – дип дипломын бирми йөртәләр югыйсә. Яшь белгечтән әллә нинди зур ярдәм булмагандыр, мөгаен, өйдәгеләргә. Әллә сылтау гына булганмы: көчеңне, сәләтеңне төрле өлкәдә

сынап карыйсы килә бит.

Шулай да фәнне бөтенләй ташлап бетермәдем. Күңел түрендә сакланып калган яшьлек хыялын тормышка ашырып, читтән торып Тел, әдәбият һәм тарих институтына аспирантурага керә. 1981 елны аңда «Егерменче бишьеллыкта Татарстанның авыл хуҗалыгы» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклый. Бу тема үзен әллә ни канәгатьләндермәсә дә, фәнгә якынайткан беренче адым.

Ниһаять, 1982 елны авылдан китү, җиң сызганып, биш куллап фәнгә чуму мөмкинлеге туа. Әмма әле Тел, әдәбият һәм тарих институтына эшкә килгәнче дүрт еллап Татарстан АССР Министрлар Советының ЗАГС бүлеген җитәкләү – тармак эшчәнлеген заманчалаштыру һәм милли эчтәлеккә бору – татарча никахлашу һәм исем кушу йолаларын дәүләт теле дәрәҗәсендә кертү насыйп була аңа.

1986 елдан башлап баш-аягы белән фәнгә чума ул. Чын галим булу өчен китапханәләрдә «чокчынып» ничә кило китап тузаны эчәргә кирәклеген бер Ходай гына беләдер. Әүвәлрәк, күп кенә фәнни хезмәтләргә алынса да, яшем өлкән инде дип системалы, гомумиләштерүче зур хезмәткә тотынырга җөрьәт итми. Күп томлык татар халкы тарихын язу мәсьәләсе күтәрелгәч, институтта темалар бүлешкәч, Г.Фәйзрахмановка себер татарлары тарихын язу бурычы йөкләнә. Фәрештәләрнең Амин! дигән чагы була бу.

Себер шәһәрләренә – Төмән, Тубыл, Омск, Томскка бара, Мәскәү, Петербург архивларында утыра. Себер татарлары турында язганчы, иң әүвәл борынгы төркиләрне өйрәнергә туры килә. Себергә төркиләр кайдан килеп чыккан соң? Гадәттә урыс галимнәре, Себергә төркиләр, монгол гаскәрләренә иярәп, XIII гасырда гына килгән, дип яза. Татар тарихчыларыннан да шулай язучылар бар. Себердә безнең эрага кадәр үк төркиләр яшәгән. Моның чыганаклары, дәлилләре бар. Бу – ат белән күмү, дирбияләр, тимер әйберләр. Кыпчакларны, кимәкләрне, бәҗәнәкләрне беркайда да куя алмыйсың. Әле Казан ханлыгы вакытында да телебез себер татарлары теленә якын булган.

1495 елны Мөхәммәт исемле хан Себер ханлыгын башлап җибәрә. Моңарчы урыс галимнәре аны Алтын Урданың кыйпылчыгы дип язды. Аксак Тимер 1395 елда Алтын Урданы таркатып бетерә инде. Йөз ел вакыт үткәннән соң нинди кыйпылчык турында сүз йөртергә мөмкин?! Ул вакытта Алтын Урда онытыла башлый инде. Ә Ишим ханлыгы чорында Алтын Урда юк әле. Шулай итеп биш гасыр буе себер татарлары ханлыклары яшәп килгән. Шушы чорда Чыңгыз нәселеннән ике генә кеше хан булган. Аның берсе – Ибраһим. Себер татарлары аны Ибак дип йөрткән. Икенчесе – Себернең соңгы ханы Кучум. Бүтәннәре барысы да бер нәселдән – Тайбуга нәселеннән. Алар – себер татарларының балалары.

Моңарчы фәндә себер татарлары ханлыгы Алтын Урда империясе җимерелү сәбәпле барлыкка килгән дигән фикер тамыр җәйгән иде. Бу фикерне кире кагып, инде XI гасырда ук Себердә татар ханлыгы оешкан дигән нәтиҗәгә килгән галим «История сибирских татар с древнейших времен до начала XX века» дигән саллы хезмәтендә. Габделбәр ага Фәйзрахмановның төп казанышы бу. 3 ноябрь көнне ул, шушы фикерен тирән дәлилләп, Казан дәүләт университеты каршындагы гыйльми советта докторлык диссертациясе яклады. Әлеге фикерен дәлилләгәндә археологлар хезмәтләренә, И.Веденский кебек олпат галимнәрнең тикшеренүләренә, дастаннарга да таянган тарихчы.

Йомгак урынына

Хуҗалык җитәкчесе булып утыз елдан артык эшләгәннән соң, фәнгә килеп үз сүзеңне әйтә алуның сере нәрсәдә соң? Яшьлек хыялына хыянәт итмәгән ул. Күңел түреңдәге хыялы, гомере буе җитәкләп йөрткән дә фән диңгезенә салган аны. Хәзер ул менә ике дистә ел шул диңгез төбенә чумып энҗе-мәрҗәннәр эзли. Тапканнары, фәнни хезмәтләргә әверелеп, Америка, Кытай, Япония, Румыниягә дә тарала.

Көзнең соңгы көннәре. Агачларда берәнсәрән яфраклар калган. Ул яфракларның агачта килеш тә, чери башлаганнары, көз ахыры булуга карамастан, җете кызыл, ачык сары төсләрен җуймаганнары, алтынсу төстәгеләре дә бар. Габделбәр ага өлешенә тиясе яфрак алтынсу төстә, минемчә. Бер тормышта ике гомер яшәгән, 75 яшен тутырып та, җиң сызганып эшләп йөрүче кешенең башкача була алмыйдыр ул.

Р.Миңһаҗ

Ватаным Татарстан. – 2005. – 25 ноябрь. – Б.5.

Гомер юлы дулкын-дулкын...

Ватан дигән корабны дулкыннарга кагакага җил сөрә... Без кая барабыз? Баш куяр кыйблабыз кай якта? Мәсләгебез нинди? Тормыш зилзиләләре, көчле давыл куптарган дулкынга элəккән корабны кыяга китереп орган кебек, максатларны чәлпәрәмә китермиме? Татарстан Фәннәр академиясе Тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре Габделбәр Лотфрахман улы Фәйзрахманов турында, бер-ике кәлимә сүз әйтергә кирәк булгач, әлеге сорауларны куйдым да, шуларга үзем үк җавап бирергә булдым. Ни әйтсәң дә, шактый күптәнге танышлар без аның белән.

Ул, Арча педагогика училищесын тәмамлаганнан соң, берничә ел Зәй районының Дүрт-Мунча авылындагы биек баскычлы мәчет бинасына урнашкан башлангыч мәктәптә балалар укытып алды.

Инде шактый еллар узгач, Арча районына күчеп эшли башлагач, мин аны Сикертәндә – колхоз рәисе постында очраттым.

Аны авылга Чүриле райкомының беренче секретаре Вәли Минһаҗев алып килә. Җыелыш җыялар. Халыкта битарафлык күренеп тора. Алар кемне китерсәләр, шуны сайлап куялар. Вәли Минһаҗев җыелыштан соң серне ача:

– Бу безнең иң начар колхозыбыз, – ди ул. – Анда халык та кыргыйланып беткән, бигрәк тә терлекчеләрне алыштырырга кирәк булыр. Бер елдан соң мин сине башка эшкә күчерермен. Шуннан артыкка түзә алмассың, егет!

Шулай итеп, Яңа Кырлай егете 1953 елның 1 августыннан «Комбайн» колхозы рәисе булып эшли башлый. Сугыштан соң 10 ел вакыт узса да, бөтен терлек тораклары җимерек хәлдә. Тәрәзәләре, идәнтүшәме юк. Сыерлар сөт бирми. Бозаулар үлә. Яшь рәис җыелышлар җыеп, колхозчылар белән сөйләшә. Ни гаҗәп, халык аны тыңлый. Терлекчелек тармагы тәртипкә керә. Беренче секретарь тагын килеп карый. Гаҗәпкә кала.

– Энем, бу халыкны нишләттең син? – дип сорый ул. – Мин бу фермага керергә куркып тора идем. Йөзгә бәреп кычкыралар иде бит...

– Мин бернәрсә дә эшләмәдем, – ди бер елга тулар-тулмас рәислек стажы булган Габделбәр Лотфиевич. – Утырып сөйләшәбез дә, алар миңа ышанган кебек була, мин аларга ышанам...

Халык та эшләгәнне күреп тора. Читтән тыңлаганда ишетелә:

– Әй, бу Габделбәр тырышып та йөри инде. Алып кына китмәсәләр ярар иде...

Бер-ике елдан колхоз рәтле хуҗалыклар исәбендә телгә алына башлый. Торабара күрше авылларны да аңа кушалар. Ул күп тармаклы эре хуҗалыкка әверелә. Бер ел эшләп карасын, аннан күз күрер, дип куелган рәис колхоз белән 27 ел җитәкчелек итә. Бу чор эчендә аның колхозына керүче Сикертән, Казаклар, Гөберчәк, Чөмә-Елга авыллары танымаслык булып үзгәрә. Ул, күп җитәкчеләрдән аермалы буларак, социаль якка нык игътибар бирә.

Авыл халкының авыр тормышын җиңеләйтү, аңа ничек тә ярдәм итү. Болар колхоз рәисе Габделбәр Фәйзрахмановның төп мәсьәлә була. Ул авылларда мәктәпләр, мәдәният йортлары, китапханәләр, фельдшер-акушерлык пунктлары төзүгә аеруча зур игътибар бирә. Төрлекчеләр, механизаторларга эшләү һәм ял итү өчен бөтен уңай шартлары булдырылган фермалар һәм остаханәләр корып куя. Болар барысы да аны халыкка якынайта.

Өлкәннәр хәтерли булыр, 50 нче елларда һәм аннан соң да әле җәй көне авылларда кичләрен җырлап-биеп күңел ача торган яшьләрне куып тарату гадәте бар иде. Күрәсең, бу өстән җиткерелгән нәрәт булгандыр. Бу «чара»ны бездә дә җиренә җиткереп үтиләр иде. Бер көнне кичке нәрәттән соң өйләргә таралышырга чыккач, авыл Советы рәисе яшь җитәкчегә мөрәҗәгать итә:

– Габделбәр, әйдә клубка кереп чыгыйк әле, – ди.

Керәләр. Гармун тынып кала. Пыр туздырып «сигезле» биегән яшьләр стена буйларына сеңә. Совет рәисе беренче эш итеп керосин лампасын сүндерә. Яшьләрне сүгә:

– Эшкә соңга каласыз, шушы вакытка кадәр биеп йөриләр димени? Марш моннан!

– Абзый, нишләвең бу? – ди Габделбәр Совет рәисенә. –Егетләр-кызлар, берегез дә чыкмагыз. Утны кабызыгыз!

Ишеккә таба сөрлегә башлаган яшьләр яңадан эскәмияләргә барып утыра.

– Безнең абзый олырак кеше инде ул, шуңа күрә башкачарак уйлый, – дип башлый Габделбәр сүзен үзенең яшьтәшләре алдында. – Әйдәгез әле сөйләшик. Сез туйганчы җырлагыз, биегез, әмма эшкә өлкән агай-апалардан иртәрәк кузгалыгыз. Бүген вакыт соң инде, бер иркенләп сөйләшербез әле. Сезгә миннән нәрсә кирәк, нидән канәгать түгел?...

Яшьләр белән эчкерсез сөйләшүләр үзенекен итә. Алар аңа тартыла, якыная башлыйлар. Үзе кебек яшьләр рәиснең беренче таянычына әверелә. Аның икенче таянычы ирләре сугыштан әйләнеп кайтмаган тол хатыннар була. Аларны җыеп, бөтен

моң-зарларын тыңлый. Кайсының йорты тузган, капкасы ауган, сарае җимерелгән – ремонтларга кирәк. Утын юнәтү зур проблема – алып кайтып бирергә кирәк. Болай да күңелләре китек апаларның күңелен шулай яулый ул. Ул өченче таянычын моңа кадәр төрле рангтагы начальникларны «штыкка» ала торган терлекчеләрдә таба. Сикертән, Гөберчәк, Казаклар авыллары уртасында барлык эш процесслары автоматлаштырылган һәм механикалаштырылган, ял итү һәм дәвалану урыннары булган терлекчелек шәһәрчеге калкып чыга. Республикада иң беренче тапкыр атнасына ике ял көне белән ике сменалы эш шушында оештырыла. Терлекчеләр җәй көне бер айга ялга чыгарыла, һәркайсы санаторийларга, ял йортларына җибәреп кайтарыла...

Колхозга килүенең икенче елында ук (1956 ел була бу) хуҗалык исәбеннән колхозчыларга пенсия түләргә рөхсәт итәләр. Аны ничек бирергә – беркайда бернинди аңлатма да юк. Аның тәртибен үзе утырып эшли. Моны обкомда да хуплыйлар. Җыелыш була. Райкомнан секретарь килә. Рәис, эшнең нидә икәнлеген аңлатып, кыска гына доклад ясый. Шулчак залдан берсе күтәрелеп:

– Җәмәгать, персидәтел әйтте, Татарстанда беренче булып кертәбез дип әйтте. Бу җүнле нәрсә булса, аны иң беренче бездә кертмәсләрие. Без моңа каршы чыгыйк. Колхозчыларга бик яхшы карарлар языла, артында һәрвакыт җүнсезлек була, – ди.

Аның артыннан икенчесе, өченчесе куәтли теге агайның сүзен. Райком секретаре сикереп тора. Нидер әйтмәкче була. Рәис аның итәгеннән тартып утырта.

– Утыр!

– Бетерәләр бит болар сине...

– Берни дә бетми.

Тагын шундый сүзләр була. Яңа рәискә каршылар үз сүзләрен сөйләп бетерә. Соңыннан Нурикамал апа Нургалиева күтәрелә.

– Җәмәгать! – Ул да сүзен шулай башлый. – Яңа персидәтелнең моңа кадәр безгә каршы берни дә эшләгәне булмады бит әле. Нишләп без аның сүзенә ышанмаска тиеш? Мин озын итеп сөйли белмим. Без шундый карар кабул итик. – Ул аңа кадәр сөйләгән кешеләрнең фамилияләрен санап чыга. – Боларга пенсия бирмәскә, ә яше җиткән башка колхозчыларга пенсия бирергә, дигән ике пунктан торган карар кабул итик.

Халык дуылдатып кул чаба. Райком секретаре көлеп җибәрә. Җыелыш уңай карар кабул итә.

А.Филлипов

Ватаным Татарстан. – 2005. – ноябрь.

Габделбәр Лотфрахман улы Фәйзрахмановның колхозчыларга кылган игелеген авылда бүген дә онытмаганнар. Ул анда ел саен ике тапкыр кайтып килә. Кочаклап каршы алалар, күзләрне дымландырып, озатып калалар.

Шәһәр тормышын 1982 елдан башлый Фәйзрахмановлар гаиләсе. Квартира сорап йөрми. Авылдагы өен Казанның Каравай бистәсенә күчереп сала. Ул Татарстан Министрлар Советының ЗАГС бүлеге мөдире булып эшләгәндә, этнография галимнәре, белгечләр белән киңәшеп, никах, бала теркәү, туй һәм башка төрле йолаларны, гореф-гадәтләрне яңарту, аларны татар телендә үткәрү буенча шактый нәтиҗәле хезмәт башкара. Татарстан тәҗрибәсе татарлар яши торган башка төбәкләргә дә таратыла.

Диңгез дә бер давыллап ала, бер тына. Аның ЗАГСта эшләгән чорын яңадан күтәрелер алдыннан азга гына тынып тору дип тә уйларга мөмкин. Нәкъ биредә эшләгәндә аның милли тойгылары яңара, үткерләнә. Үзләренең милли хисләре тупасланган яшьләрне күреп, аның үз-үзен кая куярга белмәгән чаклары була. Ул нәкъ шушыннан яңа дулкын булып Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтына килеп керә, шуннан татар-милли хәрәкәтен актив оештыручыларның берсенә әверелә. Татарлар яши торган барлык төбәкләрдә берничәшәр тапкыр булып чыга. Аның фәнни эшчәнлеге дә татар-милли хәрәкәтеннән аерылгысыз. Соңгы елларда ул үзенең мәсләген ачыклаучы ике саллы монография язды. Аның «Борынгы төркиләр Себердә һәм Үзәк Азиядә» дигән күптән түгел генә дөнья күрде. Күләме 12 басма табаклы бу китап безнең эрага кадәр III меңъеллыктан башлап безнең эраның XIII гасыр башына кадәр чорда борынгы төркиләр һәм алар төзегән, идарә иткән дәүләтләр турында бөтенләй яңача карашта чыгып язылган. Моңа караганда, күләме ягыннан ике тапкырга артык булган «Себер татарлары тарихы (бик борынгы заманнардан алып XX гасырның 17 нче елына кадәр)» дигән монография татар халкының тарихта зур эзе булган бер тармагы – Көнбатыш Себердә яшәүче туганнарыбыз турында. Автор биредә аларның икътисадый, рухи тормышы, дәүләтләре төзелү, аларның җимерелү сәбәпләрен ачыклый, дәүләтләре җимерелгәч, аларның фаҗигале тормышын яктырта. Ул бу хезмәтләрен язганда Кытай, Гарәп, Византия һәм башка чыганаклардан, Тобол, Томск, Омск, Төмән архивларында сакланучы күп санлы материаллардан файдалана [...].

Общественно-политическая деятельность

22 апреля 1990 года – выборы народных депутатов Верховного Совета Татарской АССР

Кандидатом в депутаты по Айдаровскому избирательному округу № 22 Ленинского района г.Казани выдвинут

Файзрахманов Габдельбар Лутфиевич

Родился в 1930 г. в дер. Старый Кырлай Арского района ТАССР. В 1948–1954 годы работал учителем. В 1954 г. окончил Казанский пединститут. В числе тридцатитысячников в 1955 г. был направлен в Арский район, где бессменно в течении 27 лет руководил колхозом им. Куйбышева. Работая председателем колхоза, на себе испытал все тяготы и абсурд административно-командной системы.

Заочно окончил аспирантуру, имею ученую степень кандидата исторических наук.

В 1982–1985 годах работал в Совете Министров ТАССР, с 1986 г. работаю старшим научным сотрудником Института языка, литературы и истории им. Г.Ибрагимова Казанского научного центра Академии наук СССР. Член КПСС с 1955 г. Награжден орденом «Знак Почета» и медалью «За доблестный труд» в ознаменование 100-летия со дня рождения В.И.Ленина. Женат, имею сына и дочь.

Платформа кандидата в депутаты

Основой своей депутатской программы считаю решение конкретных задач повышения уровня жизни трудящихся, построение правового государства. Этого не достичь без реального обеспечения полного экономического и политического суверенитета Татарии. Население Татарстана должно быть полным хозяином своей республики, со всеми ее ресурсами.

Для решения острейшей жилищной проблемы считаю необходимым:

– значительно расширить государственное строительство жилья за счет сокращения промышленного строительства, сокращения на военные расходы и космические программы;

– расширить права и возможности местных Советов, чтобы они имели возможность сами строить жилье для пенсионеров, инвалидов, работников здравоохранения, просвещения и др.;

– ликвидировать трущобы, добиваться целевого выделения средств на жилищное строительство из прибылей предприятий, ограничив отчисления центральным ведомствам;

– предоставить возможность индивидуального и кооперативного строительства для всех желающих;

– средства, высвобождающиеся при конверсии (перепрофилировании военных производств) направить на техническое перевооружение строительной индустрии и производство строительных материалов;

– исполкомам и предприятиям, имеющим на своем балансе жилье, осуществлять

планомерное развитие микрорайонов: привести в порядок улицы, дворы, коммуникации, тепло-водоснабжение; выделить средства для благоустройства и коммунальных услуг в микрорайонах с индивидуальной застройкой;

– отменить все явные и скрытые привилегии партийно-государственному аппарату, руководителям всех рангов, при получении жилья обеспечить приоритет пенсионерам, инвалидам, учителям и врачам.

Незамедлительно провести под контролем общественности экологическую экспертизу всех промышленных объектов, строго соблюдать чистоту воздуха, воды, почвы и продуктов питания.

Запретить строительство Татарской и Башкирской АЭС.

Добиваться увеличения средств из государственного бюджета и фондов социального развития предприятий на образование и здравоохранение. Считаю, что в одном учебном классе не должно быть более 30 учеников.

В социальной защите женщин перейти от слов к конкретным мерам. Освободить их от тяжелых физических и вредных работ, ночных смен. Расширить сеть и улучшить условия работы дошкольных детских учреждений.

Товарищи избиратели !

В случае избрания меня народным депутатом ТАССР требования и запросы своих избирателей буду стараться решать, используя свой жизненный опыт и научные знания, опираясь на вашу поддержку. Для этого всем нам потребуется повысить свою гражданскую активность.

Из личного архива Г.Л.Файзрахманова.

Удмуртларда – Удмурт кенеш, татарларда – Милли Мәҗлес

Август фетнәсеннән соң Россиянең дәүләт җитәкчеләре, демократ тамгасы тагылган партияләре исәпсез-хисапсыз кан коюлар белән урыс империясенә бикләп куелган милләтләрне ныгытыбрак, мәңгелеккә богаулап кую эшенә тотындылар.

Хасбулатов, Руцкой, Травкиннар фетнә көннәрендә кигән битлекләрен бик тиз салып ыргыттылар. Хәзер «бүленмәс, бердәм Рәсәй» дәүләте теориясе – республикаларны бетереп, «земля»лар, губерниләр оештыру пропагандалана.

Идел-Урал ассамблеясенең Казанда 17 ноябрьдә үткән пленумында бу, төбәктә урнашкан республикаларның суверенлыгына, милләтләрнең азатлыгына каршы көрәшен – Рәсәй империясенең бер үк сценарий буенча алып барганы расланды.

Ләкин тарих тәгәрмәче тәгәри, милләтләрнең үзаңы үсә, милли азатлык көрәше көчәя бара. Ижевск шәһәрендә узган Бөтенсоюз удмурт халык корылтае шуның бер мисалы булып тора. Корылтай зур тарихи эш башкарды. Анда удмурт халкының милли мәҗлесе – удмурт кенеш сайланды. Бу – удмурт халкының үз язмышын үзе хәл итәргә омтылышы.

Казан ханлыгын җимереп Рәсәйгә кушканнан соң, анда яшәгән төп халыклар татар, удмурт, чуваш һәм башкаларның язмышы уртак булды. Рәсәй халыклар төрмәсенә әйләнде.

1917 елның октябре дә Идел буе халыкларының өметен аңламады. Алар ачык коллыктан большевизм идеологиясе астына яшерелгән коллыкка керделәр.

1918 елның 26–28 июнендә Алабуга шәһәрендә удмуртларның 1 Бөтенроссия съезды булды. Анда удмуртларның үз дәүләтләрен төзү, мәдәниятне, мәнфәгатьне үстерү проблемалары каралды.

1920 елның 4 ноябрендә ВЦИК һәм Совнаркомның Вотяк автономия өлкәсе төзү турындагы карары игълан ителде. Бу удмурт халкы теләгенә каршы килү иде. 1934 елда автономияле өлкә автономияле республикага әйләнде.

Удмурт халкына автономия бирү милли мәсьәләләрне хәл итүне бераз кузгатып җибәрде: милли мәктәпләр ачыла, дәүләт учреждениеләренә удмурт теле кертелә башлый, профессиональ милли сәнгать туа.

Мондый чаралар удмурт халкының милли үзаңы үсүгә этәргеч була.

Ләкин күп тә үтми, удмурт халкы өчен яңадан караңгы көннәр башлана. Милли мәсьәләләр күтәрү дә, аларны хәл итү дә тыела.

Бүгенге көндә Удмуртиядә бер генә удмурт мәктәбе дә юк. 859 мәктәпнең барысында да урыс телендә генә укыталар. Халык үз телен онута бара. Хәзер удмуртларның өчтән бер өлеше ана телен бөтенләй белми.

Удмуртлар угрофиннарның тарихи ватаны үзәгендә яшәп, үлем хәленә җиттеләр. Большевикларның милләтләрне берләштерү, Брежневның «Бердәм совет халкы» теориясен тормышка ашырып, катнаш никахларны мактау милләтнең башына җитә язды.

Бүген бу хәлгә удмуртларның үзләрен: «Нигә удмуртлар үз телләрендә сөйләшмиләр, кем комачаулый?» – дип гаеплиләр. Җитәкчеләр удмурт булды бит, нигә үз халкының проблемаларын хәл итмәгәннәр, янәсе.

Ул җитәкчеләрнең удмуртлыгы безнең Муратов, Табеев, Мусин, Усмановның татарлыгыннан нәрсә белән аерылды икән?

1985 елдан башланган сәяси хәл удмуртларда зур өметләр уята. 1990 елның сентябрендә Удмурт Республикасының суверенлыгы турында Декларация кабул ителә. Ләкин бу Декларация әлегә хыял гына булып кала. Милләтара (урыс белән удмурт арасында) кискен каршылыклар яши.

Декларация кабул иткәндә үк Сарапул шәһәреннән булган депутатлар ультиматум куялар – удмурт теле дәүләт теле булса, Сарапул Удмуртиядән чыгачак. Нәкъ Бөгелмә урыслары сүзе.

Удмурт Республикасы Президентын сайлау турындагы Закон проектының 2 статьясын тикшергәндә милли каршылык туа. «Демократическая Удмуртия» төркеменә керүче (күпчелек урыс депутатлары, беразы руслашкан удмуртлар) президентлыкка кандидатның ике дәүләт телен белүе мәҗбүри булуга каршы чыга. Урысча белү дә җитә, дип раслыйлар.

Удмуртлар республика халкының бары 30 процентын тәшкил итә. Ә депутатлар арасында удмуртлар 26 процент кына. Ничек кенә аз булсалар да, Удмуртия – удмуртлар ватаны, 450 еллык колонизация нәтиҗәсендә бу илнең хуҗалары азчылыкка әйләнә. Мондый шартларда Удмуртия Югары Советы милли мәсьәләне хәл итә алмаячак.

Удмуртиядә Конституция әзерләнә. Анда удмурт халкы аерым квоталар бирүне кертергә уйлый. Республика парламенты ике палатадан торачак.

Ләкин бу проблемаларны хәл иткәндә зур кыенлыклар туасы күз алдында. Төп халык урынын басып алган башка милләт вәкилләре урыс империясе заказын үтәячәк.

Шушы һәм башка бик күп проблемалар Бөтенсоюз удмурт халык корылтаенда тикшерелде. Халык сүзе нык иде: үзебезнең идарә булырга тиеш!

Удмурт кенешка 100 депутат сайланды. Ул гичи кенеш (кече киңәш) – башкарма орган сайлаячак. Аның мәгариф, мәдәният, авыл хуҗлыгы һ.б. комиссияләре булачак.

Бүгенге көндә илдә 746743 удмурт яши, шуның 33,5 проценты Удмуртиядән читтә. Алар да Удмурт кенешка үз депутатларын сайлаячак.

Удмурт кенеш хәзергә Югары Советка альтернатив орган дип каралмый. Аның статусы киләчәктә билгеләнер.

Корылтайны үткәрүгә Удмуртия Министрлар Советы 150 мең сум акча биргән. Корылтайны әзерләү, үткәрүдә Югары Совет, Министрлар Советы турыдан-туры катнаша.

Милли мәсьәләнең чишелеше Идел-Урал буе республикаларында бер төсле. Аларда да, бездәге кебек, империячел шовинистлар, халкына каршы көрәшкә чыккан манкортлар бар. Бездә «Народовластие» булган кебек, Удмуртиядә «Демократическая Удмуртия» көрәшә.

Безнең юллар бер булырга тиештер. Удмуртиядә моңарчы милли хәрәкәттә бер генә берлек – Удмуртия мәдәни үзәге генә бар иде. Яңа оешкан Удмурт халык партиясе Удмуртиядә бәйсез дәүләт төзүне максат итеп куя.

Татар халкы арасында Милли Мәҗлес идеясе киң җәелеп китте. Милли Мәҗлес төзү өчен безгә Бөтенсоюз татар халык корылтае үткәрергә кирәк булачак. Милли Мәҗлес, мөгаен, шунда сайланыр. Ә корылтайга 7 миллионлы татар халкы үз делегатларын сайлап җибәрер.

Татар халык корылтаен үткәрүнең, минемчә, ике юлы бар: беренчесе – корылтайны үзара килешеп, ТССР Югары Советы, ТССР Министрлар кабинеты, Татар иҗтимагый үзәге, «Иттифак» фиркасе, «Суверенитет» комитеты, Мәрҗани җәмгыяте һәм «Азатлык» яшьләр берлеге әзерли һәм үткәрә.

Икенчесе – әгәр яшәп килә торган Югары власть органнары моңа риза булмыйлар икән, корылтайны әзерләү һәм үткәрү милли хәрәкәт берлекләре һәм «Иттифак» партиясе өстенә төшәчәк. Монысы бик авыр юл булыр. Ләкин мәсьәлә өлгергән, тарих безне көтеп тормый.

Республикабыз галимнәре «Милли Мәҗлес: аның үткәне һәм киләчәге» дигән темага фәнни конференциягә әзерләнә. Милли хәрәкәтнең танылган лидеры Зәки Зәйнуллин җитәкчелегендә Татар халык корылтае үткәрүне оештыру комитеты булдырылды. Бу эштә катнашырга теләгән һәм сәләте булган кешеләр оештыру комитетына керә алалар.

Шулай итеп, алдагы эшебез – Татар халык корылтаенда Милли Мәҗлес төзү. Хәерле сәгатьтә!

Г.Л.Фәйзрахманов, «Идел-Урал» ассамблеясе рәисе, ТИҮ вице-президенты
Шәһри Казан. – 1991. – 28 декабрь.

Көрәшкә киңәшләшеп чыгыйк
(Күршеләребездә)

СССРда большевистик тоталитаризмның чылбырлары бушый башлагач, Идел-Урал өтрафының XVI гасырның икенче ярты-сында урыс дәүләте тарафыннан коточкыч канлы сугышларда яулап алынып, 1919–1920 елларда автономия тозакларына богаулап куелган халыклар үзләренең азатлыгы өчен көрәшкә күтәрелде. Бу төбәкнең элекке барлык автономияләрендә дә милли-демократик хәрәкәт оешты.

Мордовиядә Мордва милли үзәге «Мостарава», Чувашиядә Чуваш милли мәдәният үзәге, чуваш халык партиясе, Мари-Эльда «Марий Ушем» исемле милли хәрәкәт үзәге һәм башка милли хәрәкәтләр, Башкортстанда Башкорт милли үзәге «Урал», башкорт халык партиясе, Удмуртиядә Удмурт мәдәни үзәге, удмурт халык партиясе, Коми республикасында Коми мәдәнияты үзәге оешып, халык арасында эш башланды.

Идел-Урал буе милләтләренең проблемалары бер төрлерәк, шартлар да бер чама. Шул сәбәпле бу регионның милли хәрәкәтләре үзара килешеп, 1991 елның июнендә Казан шәһәрендә корылтайга җыелдылар һәм Идел-Урал буе халыклары ассамблеясе төзеделәр. Аның үзәк советының урыны итеп Казан шәһәре сайланды.

Ассамблеянең төп максаты – Идел-Урал буе җөмһүриятләренең суверенитетын нығыту, мәнфәгатен, мәгарифен торгызу, милләтләрне һәлакәттән саклап калу.

Ассамблея төзү бу регион халыкларына бер-берсен яхшырак аңларга, тәҗрибә уртаклашырга, азатлык өчен көрәштә үзара ярдәмләшүгә бер адым булды.

Идел-Урал җөмһүриятләре төп халыкларының мөстәкыйльлеге, бәйсезлеге, мәдәниятен, мәгърифәтен яңарту өчен көрәше бердәм, бүленмәс Рәсәй империясе төзергә кангыручы шовинистларга ошамады һәм алар бу халыкларга каршы көрәшне көчәйттеләр.

1991 елның август фетнәсен шовинистик һәм империячел көчләр, Рәсәй демократлар партиясе җитәкчелегендә, путч вакытында үзләрен тегеләй яки болай тоттылар дигән сылтауны белән, Идел-Урал буе җөмһүриятләренең дәүләт органнарына, Югары Советларына, аерым җитәкчеләренә, хөкүмәтләренә каршы көрәш башлау өчен файдаландылар. Аларның максаты ачык иде – Мордовиядә, Чувашиядә, Мари-Эльда, Удмуртиядә, Татарстанда һәм башка республикаларда президентны, Югары Советларны отставкага җибәреп тарату, идарә итәргә Мәскәүдән губернатор китереп утырту, милли-демократик хәрәкәтне буу, бу җөмһүриятләрне урыс империясенә ныклап бикләп, кол итеп кую иде.

РДПның урыннардагы агентлары бер үк сценарий белән диярлек төп эш урыны итеп урыс телендә чыга торган матбугатны, республикаларның Югары Советын сайлады, бу эшкә җирле шовинистлар белән бергә

һәр халыкның маңкортларын тартты.

Нәтиҗәдә бу җөмһүриятләрнең Югары Советлары эшендә кризис күренешләре башланды, суверенитетны ныгытуга юнәлтелгән карарларны, милли үсешкә юнәлтелгән закон актларын кабул итү тоткарланды. Бу хәл Идел-Урал халыкларын борчуга салды, уйланырга мәҗбүр итте. Шул сәбәпле Татарстанда Милли мәҗлес, Удмуртиядә Удмурт Кенеш, Башкортостанда Милли конгресс төзү идеясе киң таралды.

Беренче булып бу эшне удмурт халкы башлады. 22–23 ноябрьдә Ижевск шәһәрендә удмурт халык корылтае үткәрелде. Удмурт милли хәрәкәте җитәкчеләре чакыруы буенча мин бу корылтайда катнаштым һәм чыгыш ясадым.

Удмурт халык корылтаенда сөйләшер сүз күп иде. Удмурт халкының 1918 елның 26–28 июнендә Алабуга шәһәрендә узган беренче корылтае, һәр халыкның үз хөкүмәте, үз теле, мәгарифе, мәдәнияте булырга, Рәсәй шуларның союзы булырга тиеш, дип раслады. Ләкин Совет власте удмурт халкының теләге белән хисаплашмады. 1920 елда БУБКнең һәм Совнаркомның Вотяк автономияле өлкәсен төзү турында карары игълан ителде. 1934 елда бу өлкә Удмуртия автономияле республикасы итеп төзелде. 20 нче елларда удмуртларның мәдәниятен, мәгарифен күтәрү буенча шактый эш башкарылды. Ләкин 1928 елдан бу эш формаль төс ала, 1934 елдан удмурт дәүләт төзелеше үсеше туктатыла. Хәзер элекке СССР территориясендә 746713 удмурт яши, шуның 60,5 проценты, ягъни 496522се үз республикасында. Илдәге 128 милләт арасында сан буенча удмурт халкы 24 нче урында. 20 фин-угор халкы арасында өченче урында тора. 30 нчы елларда удмурт халкының милли интеллигенциясе чалгы белән чапкандай кырыла.

Социалистик удмурт мәдәнияте чәчәк ата, дип кыңгыраулы-фанфаралы җыелышбәйрәмнәр үткәргән елларда – бердәм совет халкы ясарга тырышкан чорда – удмурт мәктәпләре, педагогия училищелары бетерелә. Бүгенге көндә Удмуртиядә чын мәгънәсендә бер генә удмурт милли мәктәбе дә юк. Республикада 1990–91 уку елында булган 859 мәктәпнең барысында да бөтен фәннәр урысча укытылды. Моңарчы шәһәр мәктәпләрендә удмурт теле бөтенләй укытылмаган. Хәзер нибары 346 мәктәптә удмурт теле инглиз, немец теле кебек аз сәгатьләрдә укытыла. Мәктәп бетү үзенең нәтиҗәләрен тиз бирде. Хәзер удмуртларның өчтән бере ана телен белми, аңламый.

Республиканың беренче җитәкчеләре урыстан булды. Урыс империясе шартларында, әлбәттә, милли җитәкче дә шуңа хезмәткә күчә.

Удмуртия Югары Советында депутатларның 26 проценты гына удмуртлар. Республикада урыс һәм удмурт телләрен дәүләт теле дип игълан итүдән удмурт халкын саклап калуга бер файда да булмады. Удмурт теленең хәле элеккечә калды.

Күбесенчә урыс депутатларыннан торган Югары Совет милли проблемаларны чишәргә сәләтсез булып чыкты. Бездәге «Народовластие» урынына аларда «Демократическая Удмуртия» депутатлар группасы бар.

Шул шартларны исәпкә алып, удмурт халык корылтаена сайланган 1000 делегат бик җитди итеп төп проблеманы – Удмуртиядә сәяси-икътисади хәл һәм Милли Конгресс – Удмурт кенеш төзү мәсьәләсен карады. Милләтнең тарихи-этнографик фаҗига алдында торуын делегатлар бердәм аңладылар. Галимнәр, интеллигенция вәкилләре, язучылар, эшчеләр, колхозчылар удмурт халкының язмышын хәл итүдә бер генә юл бар милләт язмышын үз кулыбызга алу, дип сөйләделәр. Милләт язмышын хәл итүдә активрак эшләүче бигер халкыннан (татарларны алар шулай атыйлар) үрнәк алыйк, милли-азатлык көрәшендә безнең маягыбыз – Татарстан, татар халкы, диделәр.

Удмурт корылтаенда истә калырлык бер факторга мин сокланып та, бераз борчылып та утырдым. Корылтайда удмуртларның кан-кардәш угро-фин халыклары катнашты. Венгрия, Эстония, Финляндия галимнәре удмурт телендә сөйләделәр. Әмма корылтайда бер генә урыс та удмуртча бер кәлимә сүз әйтмәде.

Удмурт халык корылтаен уздыруда Югары Совет Рәисе, Министрлар Советы Рәисе һәм башка җитәкчеләр Удмурт милли мәдәният үзәге җитәкчеләре белән бергәләп катнаштылар. Министрлар Советы корылтайны оештыру һәм үткәрүгә 150 мең сум акча биргән. Делегатлар исә яхшы кунакханәләргә урнаштырылды, бушлай ашатылды. Кием-салым, азык-төлек сату да бик тәртипле оештырылган иде. Авыллардан килгән делегатлар өчен (Удмуртларның күбесе авылда яши) бу бик кирәк иде. Корылтай барышы тулысынча радиодан бирелеп барылды, кичен радиотапшыру кабат-

ланды һәм телевизордан тулысынча дияр-лек бирелде.

Корылтай зур эш башкарды – анда удмурт халкының милли органы – Удмурт кенеш сайланды. Ул 100 депутаттан тора. Удмурт кенеш – Югары Советка киңәш бирү, аның эшенә контроль ясау хокукына ия. Милли проблемалар нигездә Удмурт кенеш-та каралачак. Шулай ук Удмурт кенешнең президенты сайланды. Кабул ителгән положение нигезендә Удмурт кенеш башкарма орган – Гичи кенеш (Кече киңәш) сайлая-чак, аның авыл хуҗалыгы, промышленность, мәдәният, мәгариф һ.б. юнәлешләр буенча комиссияләре булачак. Районнарда ярос ке-неш (район киңәше), авылларда гурт кенеш (авыл киңәше) сайланачак.

Шулай итеп, удмурт халкы үзенең Мил-ли мәҗлесен сайлады. Милли мәҗлес – Удмурт кенеш – милләтне саклау буенча эшкә тотынды.

Корылтайда татар халкына зур хөрмәт һәм игътибар күрсәтелде – Удмуртиянең Татар иҗтимагый үзәге җитәкчеләре ку-нак итеп чакырылды. Үзәкнең рәисе Мәсгут әфәнде Гаратуевка сүз бирелде һәм аның чыгышын делегатлар зур игътибар белән тыңладылар. Удмуртия Татар иҗти-магый үзәге милли проблемаларны хәл итүдә удмурт милли үзәге белән аңлашып, бергәләп эшли. Республикада татарча га-зета чыга, радио һәм телевизордан регу-ляр рәвештә тапшырулар алып барыла, ә 10 мәктәптә татар класслары. 9 балалар бакчасында татар группалары, авылларда 10 татар урта мәктәбе эшли. Болар барысы да ТИҮ көче белән эшләнде. Ижевск, Вот-кинск, Глазов шәһәрләрендә татар җыр-бию ансамбльләре оешты. Воткинск, Сарапул, Глазов, Можга, Камбарка шәһәрләрендә ТИҮнең бүлекләре зур эш алып бара. Алар Удмуртиядәге 110 мең, Ижевскидагы 61 мең татар халкының мәгарифен, мәдәния-тен үстерү, сәяси активлыгын күтәрү, Та-тарстанны бәйсез дәүләт юнәлешендә эшләп, зур өлеш кертәләр.

Корылтай делегатлары минем татар хал-кының милли-азатлык көрәше, шулай ук Идел-Урал буе халыкларының милли-де-мократик көрәше турындагы чыгышымны игътибар белән тыңладылар. Тәнәфес ва-кытында, кунакханәдә удмурт туганнар Татарстан, татар халкының хәле турында күп сораулар бирделәр. Делегатларның шактые минем белән саф татарча сөйләште.

Удмурт халкының Милли мәҗлесе – Удмурт Кенеш – эшкә тотынды. Декабрь азагында башкорт халкының VI гадәттән тыш корылтае башкорт халык конгрессы төзү турында карар чыгарды. Милли мәҗлес кирәклеге турындагы фикер татар халкы арасында соңгы вакытта киң тара-лды. Бу идея ТИҮнең II корылтае програм-масында расланган иде. ТИҮнең ноябрь аендагы пленумы Милли мәҗлес төзү ту-рында карар кабул итте. «Суверенитет» комитеты, «Азатлык» яшьләр берлеге, «Иттифак» татар бәйсезлек партиясе, «Мәрҗани» исемендәге җәмгыять Милли мәҗлес төзү өчен Бөтентатар халкы корыл-тае үткәрү турында карар кабул иттеләр.

Татар халык корылтаен оештыру, үткәрүдә булышырга теләүче кешеләрдән корылтайны үткәрү буенча үзәк оештыру комитеты төзелде. Теләге булган һәркем аның эшендә катнаша ала. Корылтайга 700 делегат сайларга кирәк дип билгеләнде. Ул гамәлгә дә ашырылды.

Корылтай сайлаячак Милли мәҗлеснең статусын, хокук һәм бурычларын корыл-тай билгеләячәк. Оештыру комитеты фи-кере буенча, галимнәр фикере буенча Мил-ли мәҗлес Югары Советка альтернатив орган түгел, ә киңәш бирү, аның эшен кон-трольгә алучы халык органы булыр, дип билгеләнә. Татарстан Югары Советы депу-татларының корылтай эшендә катнашыр-га теләгәннәренә делегат мандаты бирергә кирәк, дигән фикерләр бар.

Милли мәҗлес кайбер газеталар язган-ча, законлы Президентны, Югары Совет-ны куу өчен түгел, бәлки алар белән бергәләп эшләп, Татарстанның бәйсезлеген ныгыту, милләтебезне саклап калу өчен төзелә. Халкыбызны, республикабызны бүгенге аяныч хәлдән чыгару буенча алда зур көрәш тора. Көрәшкә киңәшләшеп чыгу хәерле.

Г.Л.Фәйзрахманов

Әллүки. – 1992. – 31 январь.

Милли хәрәкәттә торгынлык

Быелның 15 октябреннән бирле татар җанын корт ашый. Кимсетү, мәсхәрәләү, хурлау корты. Нәкъ шул көнне Казанның Ирек мәйданында Россиянең калканлы, тәпәчле әзмәвердәй омончылары татар хатыннарын, олы кешеләрне, егетләребезне кыйнадылар. Моның Россия гаскәре икәнен Югары Совет сессиясендә Казан эчке эшләр идарәсе башлыгы И. Галимов та әйтте. Без Россиягә хезмәт итәбез, диде ул. Әйе, Россиядә акча күп, ул аны бездән тартып ала, бу акчага безнең өскә бик күп, бик күп омон, милиция гаскәрләре җибәрергә була.

Мондый хәлне без моңарчы телевизор экраныннан гына күрә идек. Күбрәк Көньяк Американы күрсәтәләр иде: ак тәнле полиция кара тәнлеләрне кыйный иде. Аны исә геноцид дип аңлаталар иде.

Тора-бара мондый хәл безнең илгә, Алма-Ата, Тбилиси, Баку, Вильнюска да үтеп керде. Бу төбәкләрдә яшәүчеләрне дә шул җирнең хуҗасы булганнары өчен кыйнадылар, үтерделәр, төрмәләргә яптылар. Ләкин бер диктор да, бер дәүләт җитәкчесе дә бу хәлне апартеид, геноцид кебек сүзләр белән атамады. Кыйналган халыкны үз хокуклары өчен көрәшүчеләр дип түгел, ә бандитлар, дошманнар дип атадылар.

15 октябрьдә, ниһаять, Ирек мәйданында да кан-яшь түгелде. Икенче көнне татар депутатлары үзләре үк Ирек мәйданыннан Азатлык, Бәйсезлек таләп иткән халыкны кудылар.

– Сез әнә тегендә, Тукай һәйкәле артына китеп торыгыз, юкса сессия өзелә. Без сез теләгән Бәйсезлек турындагы карарны кабул итәбез, – диделәр.

Ләкин тулы бәйсезлек турында акт кабул ителмәде.

Сессия залында килештерү комиссиясе күп сүзле, эчтәлеге зарарлы карар проекты тоттырды һәм ультиматум куйды: «Без обсуждения» кабул итәбез! «Народовластие-Согласие» группасының бу әмерен татар депутатлары хәрби уеннардагы командирларның «Ложись» дигән командасын үтәгән кебек үтәделәр һәм яттылар. «Народовластие» «Татарстан» өстеннән атлап чыгып китте. Татар депутатлары группасы башта үзенә «Бәйсезлек» дигән исем алган иде. Аннан, урыс депутатлар үпкәләр дип, «Татарстан»исеме бирелде.

Бу сүз, әлбәттә, куркытмый. Шулай итеп бу көн бик тарихи, әмма күп яктан фаҗигале булып истә калды. Моңарчы, билгеле ки, халык үз депутатларыбыз янына барабыз, сүзебезне ныклап әйтсәк, тыңларлар дип, өмет белән килә иде. Казаннан гына түгел, Чаллы белән Әлмәт һәм Түбән Камадан гына да түгел, Арчадан, Азнакайдан, авыллардан, Мәскәү, Ташкент, Пермь, Баку, Екатеринбург, Чиләбе һ.б. төбәкләрдән дә киләләр иде. Ирек мәйданына килгән халык Президент, Югары Совет рәисе һәм 246 депутатның горурлыгы иде, биредә татарның изге көчләре, каймагы иде.

Әлбәттә, империя Татарстанга хуҗа булу хокукын кайтарырга тели. Империя көчләрен дә хуҗа дип танып, халык өчен дә эшлибез дип, ике хуҗага берьюлы хезмәт итеп булмый бит. Ике урындыкка утырабыз дип, берсез калу, халыкны да бер урынсыз калдыру хәтәрлеге күз алдында тора.

Большевикларның Учредительное собраниене куып таратуына дөрес бәя бирелеп килә. Учредительное собрание делегатлары – халык вәкиле, ә Ирек мәйданына килгәннәр халык үзе иде бит. «Толпа», «национал-фашисты» дип мыскыл итүгә дә җавап бирергә туры килер. Тарих гаделлекне ярата. Физикада Ом законын, генетикада нәселдәнлек законын боза алмыйбыз, бу безнең ихтыярда түгел. Җәмгыять үсеше законнары да шулай. Татар халкы милли-азатлык көрәшенә күтәрелде, ул үз дигәнен эшләячәк, ләкин нинди юл белән, корбан белән, корбансызмы? Дөнья тарихына карыйк. Бер халык та корбанлы юлны сайлап алмый – аны мәҗбүр итәләр.

Алла сакласын, татар халкын бу юлга этәрмәгез. Бәйсезлек өчен көрәштә безнең халык тоткан төп юл – парламент юлы. Шуның өчен сезгә ышанып, депутат итеп сайлаган идек.

Соңгы вакытта Мәскәүдән империячел көчләр тарафыннан юнәлдерелеп һәм рухландырылып торучы «Народовластие-Согласие» депутатлар төркеменең, татар халкының милли азатлык көрәше башланганнан бирле татарга каршы көрәшнең күп ысулларын оештыручы, большевизмның дипломлы профессиональ идеологы, татар азатлыгын җаны-тәне белән күрә алмаучы В.Беляевның, «Согласие» төркеменең та-

тар халкына, Татарстан бәйсезлегенә каршы көрәше котырганнан-котыра бара.

Татарстанның мөстәкыйльлегенә каршы көрәш арсеналына империячел көчләр яңа гаскәрләр туплыйлар: урыс галимнәренең бер группасы Татарстан фәннәр академиясенә каршы чыга. Казанның кайбер вузларының ректорлары Татарстан мөстәкыйльлегенә каршы студентларны котырта.

Татарга каршы фронтның рухландыручы көче – «Вечерняя Казань» һәм Татарстандагы урысча чыгучы газеталарның күпчелеге.

Бу көчләр демократик битлекләрен салып ташладылар гына түгел, авызларын ачып, азау тешләрен күрсәттеләр: татар, баш күтәрмә, чүк! Татар милләте болар телендә национал-социалистлар, ягъни фашистлар, национал-патриотлар, толпа, сугышчан группа, экстремистлар булып китте.

Национал-социалистлар дип сөйләүләре юкка түгелдер, татарга каршы көрәшүче көчләр Геббельс пропагандасы методларын өйрәнәләр булса кирәк – алар социал демагогиягә күчтеләр. Татар дәүләтенә каршы көрәшүче депутатлар төркеме дә – «Согласие», В.Беляевның шовинистларны һәм урыслашкан татарларны берләштереп, татарга каршы көрәшүче көче дә – «Согласие».

Боларның барысын да хәрәкәткә китерүче көч – төрле исемдәге урыс демократлар партияләре, ә флагманнары – ДПР. Аның лидеры Травкин Чечняда кан коюны булдырмый калган Рәсәй депутатларын сүгә. Урыс шовинистларының, империячел көчләрнең милләтләргә каршы көрәшүдә 450 ел туплаган зур тәҗрибәсе бар – милләткә каршы көрәштә шул милләтнең мөртәтләрен файдаланып, аларга бераз өстенлекләр бирү. ДПРның Казан бүлеге атаманы Р.Әхметов Казан шәһәр Советы сессияләрендә ярсый, президент янына ыргыла. Бу аңлашыла – сатлык җан Шаһгали дә Казан тәхетенә ажгырды, килгәч, Казан ханлыгының дары мичкәләренә су салып китте. Әхметовлар, Беляевлар су гына салып калмаслар, алар халык өстенә бензин сибәргә әзер.

Төрле милләтләр урыс халкы белән уртак тел табарлар, килешү, аңлашу булыр. Урыс халкы да, татар халкы да сугышырга исәпләми, алла сакласын дошман коткысыннан. Ике як килешкәннән соң хыянәтчеләргә, сатлыкларга урын булмый, алар тарих чүплегенә ташлана.

Югары Совет ноябрь ахырында, кайбер депутатлар әйткәнчә, «тыныч лап» эшләде, мәйдан буш булды. Сессия залы да буш иде. 246 депутаттан 70 ләбе өйләрендә, аларда Татарстан кайгысы, халык кайгысы юк. Үткән сессиядә рәтле эш булмады, мәйдандагы халык комачаулады, диделәр. Ә бу юлы кем комачаулады соң? Күп мәсьәләләр хәл ителмичә асылынып калды. Урамда Югары Советның бу составын таратуны таләп итеп имза җыела. Безнең моңарчы төп ышанычыбыз булган Югары Совет кризис хәлендә.

Бу – халкыбыз өчен зур бәла. Халыкның төп таянычларыннан берсе эшкә сәләтсез булып чыкты. Ә милләтнең төп таянычларыннан булган милли-азатлык хәрәкәте ни хәлдә соң? Бәлки, Татарстан байрагын алга таба милли хәрәкәт күтәреп китәр?

Ләкин милли-азатлык хәрәкәте дә бүгенге көндә зур авырлыклар кичерә. Беренчедән, Мәскәүдәге август фетнәсеннән соң урыс империясе җитәкчеләре, союз империясеннән котылдык, үзебезнекен ныгытабыз, дип тотындылар. Империянең беренче эше – милли-азатлык көрәшен буу, милләтләрне юк дип санау, элекке автономияләрне губерниягә әверелдерү булды. Милли мәсьәләдә Хасбулатов һәм аның тирәсендәгеләр Жириновскийдан әллә ни аерылмыйлар. Жириновскийда әлегә власть юк, шуңа күрә ул хәзергә гел кычкырып кына тора, ә власте булганнар Рәсәйне яңадан халыклар төрмәсе итеп калдыру өчен тырышалар. Хасбулатовның «Известия Татарстана» газетасына биргән интервьюсын гына карагыз. Ул «Социалистик Татарстан» да да басылды. Каторжаннар белән сөйләшәмени?

Милли хәрәкәт эшендәге кыенлыкның тагын берсе – халкыбызның күпчелеге уянмауда, ягъни кол булып яшәргә риза булуда. Урыслашкан, татардан бизгән; аннан чиркана торган татар катламы Алтын Урда заманасыннан килә. Шулар Казанның башына җиттеләр дә? Большевизмның интернационализм тәгълиматы урыс булмаган халыкларны урыслаштырудан тора иде. Урыслашкан татар империяне саклау өчен күтәрелгән шовинистлардан уздырып, актив эшли. Ялган интернационализмга, урыслашуга өнди. Ул кешеләр милли хәрәкәткә каршы эш алып бара.

Татарстан җитәкчеләре дә милли хәрәкәтләргә дөрес бәя бирмәде. Аларның дәүләт бәйсезлегенә, телебезне, мәдәния-

тебезне, милләтебезне саклап калуга юнәлтелгән эшен хупламады. Урыннардагы Совет аппараты җитәкчеләренең күбесе район, шәһәрләрдәге ТИҮ, «Иттифак» бүлекләренә каршы көрәшә, куркыта яки, һич тә булмаса, эшләргә ирек бирми. КПСС тәхетеннән күчеп утырган рәисләрнең кайберләре элеккеге карашларыннан арынмаган. Татарның үлем фаҗигасе аларга бармы, юкмы?

Тагын бер бәла – илдәге сәяси кризис татар милли-азатлык хәрәкәтенә дә йогынты ясамый калмады. Бу бигрәк тә ТИҮнең икенче корылтаеннан соң сизелде.

Корылтайда моңарчы ТИҮ-не кара көч, куркыныч итеп күрсәтеп партия органнарына хат язган, аңа каршы көрәш оештырган реском көтмәгәндә корылтайга котлау җибәрде. Фәүзия Бәйрәмова үзенең чыгышында: «Реском котлавына алданмагыз, КПСС безнең милләткә карата да күп явызлыклар эшләде», – дип сөйләде. Шуннан соң ТИҮ җитәкчеләренең кайберләре Фәүзиягә каршы атакага ташланды. Татар теле проблемалары, милләт фаҗигасе, суверенитетыбыз хәлләрен онытып, алар: мин коммунист булуым белән горурланам, без, коммунистлар, ТИҮ-не оештырдык, җитәкләп барабыз, дип мактанышып алдылар.

Коммунизм шәүләсе ТИҮ-нең II корылтаеннан соң да аның кайбер активистлары арасында ник сизелде. Бу хәл «Иттифак» партиясе, «Азатлык» татар яшьләре берлеге, Мәрҗани җәмгыяте җитәкчеләренең һәм алар эшендә катнашучыларның ТИҮгә шикләнеп каравына китерде.

Башка шактый мәсьәләләр буенча да татар милли хәрәкәтләре белән ТИҮ арасында фикер һәм тактика башкалыклары килеп чыкты һәм бу дәвам итә. Фикер башкалыгы булу табигый хәлдер, ләкин бер-береңне аңларга омтылыш булмаганда, бу куркыныч нәтиҗәләргә, хәтта милли хәрәкәтне кризиска китерергә мөмкин.

Бәйсезлегебез өчен көрәш югары ноктасына җиткәндә татар милли партиясе, хәрәкәтләре, оешмалары арасында бердәмлек булмау коточкыч зур фаҗига. Бердәмлек булдыру өчен исә күп ысуллар бардыр. Мин берсен ачык күрәм һәм тәкъдим итәм: ТИҮ президиумы тулы составы белән, «Иттифак», «Суверенитет», «Азатлык» һәм Мәрҗани берлеге җитәкче органнары тулы составы белән бер өстәл артына утырып, «Милли коллегия» төзиләр. «Милли коллегия» татар милли-азатлык көрәшенең төп мәсьәләләрен тикшереп, аңлашып бердәм сәясәт, тактика һәм стратегия билгели. Бу оешмаларның үзара каршылыкларын бетереп, бөтен көчне төп максатка – бәйсезлеккә ирешү максатына юнәлтергә кирәк.

Бүгенге көндә Татарстан, татар халкы кыен хәлдә калды. Милли хәрәкәтләр халыкның бар катлауларын да үз артыннан алып китә алмады. ТИҮнең кайбер җитәкчеләрендә республика башлыкларының «яхшырып» китүенә өмет зур, конфликтсыз эшләргә омтылу сизелә. Бу бәйсезлегебезне һәлакәткә китерергә мөмкин.

Инде республикабыз, халкыбыз алдында бер генә юл – халыкның төрле катлауларын күтәрә торган юл кала. Ул да булса – Милли Мәҗлес оештыру. Моны ничек эшләргә соң?

Милли хәрәкәтләрне берләштергән Милли коллегия җитәкчелегендә Бөтенсоюз татар халык корылтаен үткәрергә. Корылтайга делегатлар, Татарстанның шәһәр районнарыннан һәм Татарстаннан тыш, татар халкы яшәгән барлык регионнардан сайлана.

Бөтенсоюз татар халык корылтае татар халкының югары власть органын – Милли Мәҗлесне сайлый. Милли Мәҗлес 260–300 депутаттан торырга мөмкин.

Корылтай тәмамлануга ук, сайланган Милли Мәҗлес эшкә тотына. Беренче эш итеп, югары башкарма орган – милли шура яки кече мәҗлес сайлана. Аның экономика, авыл хуҗалыгы, финанс, мәдәният, мәгариф һ.б. буенча комиссияләре була.

Алдагы эш – шәһәр милли мәҗлесләрен, район милли мәҗлесләрен, авыл мәҗлесләрен сайлау.

Бу иң гадиләштерелгән структура. Милли Мәҗлес проблемасын яхшылап өйрәнү, аның концепциясен, программасын эшләү максатыннан чыгып, галимнәребез фәнни конференция үткәрергә әзерләнә башлады инде. Конференциядә катнашырга, докладлар белән чыгарга теләүчеләргә юл ачык. Бу эш белән тарих фәннәре докторы Равил Фәхретдинов шөгыльләнә.

Татар халык корылтае үткәрү зур оештыру эшләре, акча һ.б. таләп итәчәк. Корылтайны әзерләү буенча оештыру комитеты да эшли башлады. Бу эштә катнашырга теләүчеләр Мәрҗани җәмгыяте президенты Зәки Зәйнуллинга мөрәҗәгать итә алалар.

Иң яхшы юл, минемчә, татар халык корылтаен Югары Совет, Министрлар Кабинеты һәм татар милли хәрәкәтләренең үзара

килешеп, бергәләп үткәрүе. Күршебездә булган, Удмуртия республикасында бу эш нәкъ шулай эшләнде. Бу турыда сүз икенче мәкаләдә булыр*.

Г.Л.Фәйзрахманов

Социалистик Татарстан. – 1991. – 14 декабрь.

Татарстанда икътисади-сәяси вазгыять

Татарстан дәүләте бүген гаять катлаулы һәм каршылыклы икътисади-сәяси вазгыятьтә яши. Бер яктан 1990 елда кабул ителгән Дәүләт суверенитеты турындагы декларация, 1992 елда үткәрелгән референдум һәм 1992 елда кабул ителгән Конституция нигезендә торгызылган Татарстан дәүләтенең икътисады хәйран алга китте. Татарстанның яңа дәүләт төзелеше җитәкчеләргә авыл хуҗалыгына нык игътибар итәргә мөмкинлек бирде. Республиканың авыл хуҗалыгы хезмәтчәннәре быел югары иген уңышы үстереп, җыеп алдылар. Башка авыл хуҗалыгы продуктларының да уңышы мул булуны республика халкы кибетләрдә, ярминкәләрдә, базарларда һәм өстәлләрдә күрә. Акчасы булган кешегә кайдан азык табу проблемасы юк.

Сәнәгать, төзелеш, авылны газлаштыру, юллар төзү һәм башка тармаклар буенча да күзгә күренерлек прогресс бар.

1980 еллар белән чагыштырганда, милли мәгариф өлкәсендә шактый үзгәрешләр күрәбез. Казанда гына да күпме татар балалар бакчалары, татар мәктәпләре, гимназияләре һәм Татар дәүләт гуманитар институты эшли. Мәктәптә татар теле фән буларак рус теле белән бертигез хокук алды. Телевидениедә балалар, яшьләр өчен тапшырулар ярыйсы гына эшләп килә. Татар телендә газета, журналларның саны арты, эчтәлеге беркадәр яхшырды. Татарча эшләүче радиостудияләр ачылды. Урамнарда, башка җәмәгать урыннарында татарлар үз телендә сөйләшергә курыкмый башлады. Милләтебезнең тарихи һәм рухи мәркәзе булган Казан бөтен дөньяга сибелгән халкыбызның күңелен тагы да ныграк тартып тора башлады.

Икенче яктан, Рәсәйдә хакимият башына В.В.Путин килгәннән соң, империя көчләре тарафыннан Татарстанга зур куркыныч яный башлады. Бүген үзен татар дип санаган, Татарстан яки татар халкы мәнфәгатьләре белән яши торган кеше күңелендә шом яши һәм ул көннән көн көчәя бара. Ләкин халык әлегә шомланудан башка гамәл кыла алмый. Ул аптырашта: борын төртеп, яшьнәп кенә килүче дәүләтебез тагын тартып алынмасмы? Телебез, мәгърифәтебез, динебез тагын бастырылмасмы, мәсхәрәләнмәсме? Шул сорауларга җавап эзләп, халык телевизор экраннарына бага. Ә анда пәри туе дәрәҗәсенә җиткерелгән сыра бәйрәме, иң тук, иң бай кешеләрнең күңел ачу чарасына әйләнгән машина узышлары, ире хатыны өстенә, хатыны ире була торып, сәяркә тоту, зина кылуны, кеше үтерүне күрсәткән сериаллар. Бердәнбер аналитик тапшыру булган Леонид Толчинский программасы нигезсез шапырынудан, республика хакимиятенең гамәлләрен чамасыз мактаудан тора. Ул тапшыруны гади обывательгә карап утыру күңелле, ә анда проблема юк.

Бу тапшыру шүрәленең кешене кытыклап үтерүе кебек, республика түрәләренең гамәлләрен мактап, сәяси түбән төшерүгә китермәсме?

Республика радиосында Рәсәй хакимиятенең кайбер гамәлләренә йомшак кына булса да анализ бирелә, ә Татарстандагы икътисади-сәяси хәлгә бәйләнешле тапшырулар юк диярлек. Татарстанның рәсми матбугатында да халыкны борчыган сорауларга җавап юк. Әгъзәм Фәйзрахмановның парламент көндәлеген тырышып яктыртып баруы гына бу бушлыкны тутыра алмый.

Татарстанда чыгучы оппозицион матбугат, киресенчә, бик шомлы хәбәрләр җиткерә. «Звезда Поволжья» газетасының язуына караганда, безнең Татарстан

* Ул мәкалә җыентыкның 35–37-нче битләрендә бирелде. – *Прим. ред.*

дәүләтенең якын киләчәге бик хәвефле. Мәскәү милли республикаларда президент постын бетерүне таләп итә. Без конституциябезнең ничек ботарлануын һәм аңа яңа куркынычлар янавын беләбез. Газета язуынча, В.В.Путин күптәнге хыялын тормышка ашырырга – Рәсәйнең милли-дәүләт төзелешен җимерергә, милли республикаларны бетерергә җыена.

Татарстанны Ульяновск өлкәсе белән, Башкортстанны Оренбург өлкәсе белән кушып, өлкәләр яки штатлар ясау яки Татарстанны бүлеп, ике өлкә оештыру турында фаразлар бар. Рәсәйнең официаль идеологиясе үзенең һәрьяктан артта калуын моңарчы татарлардан табарга тырышты. Хәзер Рәсәйнең гомерлек артталыгыннан котылу өчен милли республикалардан котылырга кирәклеге «ачылды». Рәсәйдә басып алып, кол ителгән милләтләргә президент В.В.Путин тагын бер бүләк ясады: Рәсәйнең Федерация эшләре, милли һәм миграция сәясәте министрлыгын бетерү турында Фәрман чыгарды. Милли эшләр Эчке эшләр министрлыгына, ягъни полиция кулына тапшырылачак.

Рәсәй хакимияте үзенең шовинистик планнарын тормышка ашыруга дөньяда 11 сентябрьдән соң килеп туган вазгыятьтән файдаланырга тырышачак. Хәзер һәртөрле милли-азатлык хәрәкәте террор дип бәяләнә башлады. В.В.Путин бер чыгышында Палестина гарәпләренең, Косово албаннарының милли-азатлык көрәшен террор гамәлләре дип атады. Килеп чыккан хәлдән файдаланырга тырышып, Кытай хакимияте Синьцзян уйгурларының бәйсезлек өчен көрәшен терроризм дип бәяләп, бу көрәшне бастыруда халыкара яклау тапмакчы була. Күп илләр хәзер үзенә дошман эзләү белән мәшгуль. Христиан дөньясы үзенең төп дошманы итеп мөселман дөньясын билгеләү юлына басып бара. Берничә гасырдан бирле цивилизацияле дип саналган дөнья капма-каршы ике көчкә әйләнеп яшәде. XIX гасырда Көнбатыш белән Рәсәй капма-каршылыгы, XX гасыр башында Антанта-Рәсәй капма-каршылыгы, соңыннан социализм белән капитализм капма-каршылыгы моңа мисал булып тора. Социалистик лагерь беткәч, башында сионистлар торган капитализм дөньясы ислам илләре йөзендә яңа дошман табу юлына басып бара.

Күрәбез, хәлебез бик катлаулы һәм аяныч. Бу хәл Рәсәй эчендә яшәгән милләтләрнең үзара аңлашу һәм бердәмлеге булмау белән тагы да катлаулана. Кайбер милли республикаларда милли төтен бик куертыла. Мондый мисалларны Чувашиядә, Башкортстанда ачык күреп була. Моның өстенә татар халкына бүгенге көндә иң кирәкле халәт – бердәмлек һич тә җитми. Халкыбыз таркау. Дәүләтчелегебез өчен көрәш елларында без авыл халкының күпчелеген милли-азатлык көрәшенә тарта алмадык. Крестьяннар гына түгел, авыл интеллигенциясе дә безнең көрәштән читтә, кайвакыт капма-каршы позициядә торды. «Суверенитет минем хезмәт хакыма күпме өстәмә бирәчәк», – дигән сүзне без бик күп ишеттек. Моның төп сәбәбе авыл районнарындагы җирле хакимиятнең сәяси аңы түбән булуда, консерватизмында иде. Авыл мәктәбен тәмамлар, Казан уку йортларына кергән яшьләрне дә татар иҗтимагый тормышына, милләткә хезмәткә тарту бик кыен. Бу өлкәдә Мәгариф Министрлыгына, укытучылар хәзерли торган уку йортлары коллективына уйланырлык урын бар.

Милли бердәмлеккә бүген зур куркыныч яный. Башкортстанда татар халкын таркату буенча эзлекле дәүләт сәясәте алып барыла. Башкорт телендәге информация чараларында мишәр татар түгел, мишәр гомергә татарга түгел, башкортка тартылган, типтәр татар түгел дигән сәясәт алып барыла. Башкортстанның төньяк-көнбатышында яшәгән татарларга сез «көнбатыш башкортлары» дигән фикер сеңдерелә. Башкортстан татарлары хәле буенча аерым докладта бу проблема киңрәк яктыртылыр. 2002 елда булачак халык санын алу документларында татар халкы мишәр, Әстерхан татары, Себер татары, типтәр, керәшен һ.б. группаларга бүленеп бирелү турында матбугатта аз язылмады. Безнең республикада керәшен дип йөртелүче, христиан динен тотучы кардәшләребез арасында коткы салучы, сепаратик тенденцияләргә өндәүче затлар барлыгы сер түгел. Алар «Керәшен сүзе» газетасында, радиотапшыруларда: «Без керәшеннәр аерым халык, без аерым исәптә торырга тиеш», – дигән пропаганда алып баралар. Бер милләт халкының ике яки берничә дин тотуы дөньяда күренеш. Аңа карап алар аерым милләт булып бүленмиләр бит. Осетиннар ислам яки христиан динен тоталар, абхазлар да ике динле, украиннар өч дин тоталар: православие, католик һәм униат диннәре. Мари, удмурт, чувашларның күпчелеге православие, бер өлеше мәҗүси дин тота. Миллион француз ислам диненә күчте,

инглизләр арасында да мөселманнар саны арта бара. Америкада да бу хәл күзәтелә. Ливан гарәпләренең яртысы христиан динендә. Бу халыклар бер бөтен милләт булып яши бирәләр бит, бүленмиләр. Керәшеннәрдән аерым милләт ясап, милләт атасы, милләт анасы булырга омтылучылар аңласыннар иде: бүленү мөселман татарлар өчен бер фаҗига булса, керәшен туганнар өчен икеләтә фаҗига булачак. Алар аз. Ә аз санлы халыкка үзен саклау бик кыен булачак. Бергә безгә җиңелрәк. Жириновский һәм шуның кебекләр күптән инде төп халкы 50%тан ким булган республикаларны бетерергә, дип думада кычкыралар.

Республика икътисадына килгәндә, 1990 еллар башында хакимият вертикале белән башкарылган «базарга йомшак керү» стратегиясе халыкның түбән катлауларына вакытлыча җиңеллек бирсә дә, аларны хәерчелектән, мохтаҗлыктан саклап кала алмады. Бүгенге көндә Татарстанда уртача хезмәт хакының Рәсәйнең башка регионнарына караганда түбән булуын икътисадчылар шул сәясәткә бәйлиләр. Безнең дәүләт үз гражданнарының уртача булса да тормыш дәрәҗәсен саклап калырга сәләтсезлеген күрсәтте. Бу хәл көчле икътисади потенциалы, югары әзерлекле, сәләтле һәм эшкә ажгырып торган кадрлары булган республикада килеп чыкты. Социалистик чикләүләр бетеп, эшчәнлеккә зур мөмкинлекләр туган чорда Татарстан хакимияте халыкның барлык катлауларында да булган активлыгы кебек зур эчке резервны файдалана алмады. Бу хәл икътисадның түбән тәгәрәвенә китерде.

Икътисади һәм сәяси хакимият башында утырып калган, комсомол, партия мәктәбе үткән югары һәм урта эшелон җитәкчеләрнең республикада икътисадның шәхси секторын үстерү буенча белемнәре дә, теләкләре дә юк иде. Белемне үстереп була. Теләк тиз генә үзгәрми шул. Комсомолдан, партиядән калган җитәкче элита партия системасының контроль функцияләрен алып ташлады, һәм үзенә байлык туплауга юл ачты. Үз арасына читтән башка кадрларны бик кертмичә, үз мәнфәгатьләрен беренче планга куеп эшли башлады. Бу элитаның бер өлеше сәяси хакимиятне, икенче өлеше икътисади хакимиятне үз кулына алды – алар Татарстанның финанс-сәнәгатенә хуҗа булды. Шулай итеп, Татарстанда эре капитал дәүләт хакимияте белән берләште. Бу симбиоз икътисади үсешкә бераз стимул бирде. Үз көчләре җитмәгәндә, финанс-сәнәгать даирәсе команда-административ көчтән файдаланды. Шәхси мәнфәгатьләр дә онытылмады. Финанс-сәнәгать даирәсенә хакимияттәге коллегалары «крыша» булды. Хакимият олигархиясе һич тә өлешсез калмады. Кул кулны, ике кул битне юды. Болар белән мәшәкатьләнә торгач, хакимиятнең Татарстанның суверенитетын республика халкы таләп иткәнчә тормышка ашырырга вакыты да, көче дә, теләге дә җитмәде.

Тора-бара элек элита эченә кереп калмаган эре предприниматель әр килеп чыкты. Алар хакимияткә кирәк иде, шуңа күрә финанс-сәнәгать олигархиясе эченә тиз кереп киттеләр. Хакимияттә утыручы элита ярдәмендә һәм электоратны үзенә каратту сәләтен эшкә җигеп, финанс-сәнәгать элитасы закон чыгару органнарына менеп утырды. Элита яңа кешеләрне үз сафына сирәк кертә, кадрларны шудыртып йөртү, иске инсайдерларны күчерү юлы белән күбрәк хәл ителә.

Татарстанда капитализмның беренче стадиясе шулай төзелде. Бу үтә типик схема, аның җирле вариантлары аз түгел. Ә нигезе бер. 70 ел буена булдырылган «социалистик милек»нең шәүләсе ваучер дигән мөһерле кәгазь шәкелендә «социалистик милек»нең хуҗасы булган элекке совет халкына бирелде. Аның бүген бәясе сабын төрә торган кәгазьдән дә арзан. Милек үзе «достойный» хуҗаларга бирелде. Иншалла, гомерлеккәдер инде.

Закон чыгару органында директорлар корпусының утыруы эре бизнес вәкилләренә үз кешеләрен әһәмиятле закон чыгару, контроль һәм кадрлар сайлау органнарына утыртырга мөмкинлек бирде. Республикада сәяси һәм икътисади хакимият бер төркем кулында тупланды. Бу төркем дәүләттә рухи үсешне, милли мәдәниятны үстерүне, вак һәм урта бизнес вәкилләренең, эшчеләрнең, бигрәк тә крестьяннарның мәнфәгатьләрен кире кага. Шуңа күрә без бер төркем депутатларның еллык бюджетны караганда милли мәдәниятка, мәгарифкә акча сорап интегүләрен күрәбез. Ә аларның таләпләре үтәлми кала бирә.

Хакимият үзенә файда бирми торган күп предприятиеләрне кыскартып, фәнни учреждениеләрне ябып, меңәрләгән кешене эшсез калдырды. Боларның күбесе югары яки махсус урта белемле, квалификацияле кадрлар иде. Көчләрен кая куярга

белмәгән, гаилә тормышын ничек алып барырга йөдәгән бу эшчән, сәләтле масса вак һәм урта бизнеска тотынды. Бу бизнесменнар үзләре дә, аларга ялланган сатучылар, йөкчеләр, шоферлар һ.б. кешеләр иң каты дәрәҗәдә эксплуатацияләнә, бернинди социаль хокуклары юк. Бу шартларда алар хакимияттән ерак торалар. Алар берничек тә Татарстан дәүләте мәнфәгатьләрен якламаячак. Шулай итеп, хакимият үзенә кабер казый түгелме?

Республикада аграр проблема берьяклы алып барыла. Бу өлкәдә авыл хезмәтчәннәре мәнфәгате искә алынмый. Авыл халкы аяусыз эксплуатацияләнә. Авылда техника, ягулык-майлау материаллары, ашламалар белән кыенлык чыкканда, дәүләт инвестицияләр бирә. Кредит формасында. Бу кредитны авыл халкы продукция белән түли. Кредит биргәндә продукция бәясе килешенми, продукция тапшырганда яки соңыннан аның хакы билгеләнә. Нәтиҗәдә бирелгән инвестиция кабалалы булып чыга, авыл җитештерүчеләре дәүләткә бурычлы булып кала. Ничә ел инде авыл халкы эшләгән өчен акча алмый. Хезмәт хакы исеме астында аңа кыйммәт бәя белән салам, печән, икмәк һ.б. продукция бирәләр. Тормыш алып бару өчен авыл халкы күп итеп терлек асрарга тырыша, ләкин аның сөтен сатып алучы юк. Итен алып килсә, ул кала базарына керә алмый. Ә акча кирәк. Кулында техника булган халык урлаша башлый, нужадан эчүчелеккә салына. Җирле хакимияткә бик бәйле булгач, авыл халкы сайлауларда әлегә алар сүзен тыңлап килде. Түземлекнең чиге бар. Дәүләткә кирәк чакта дәүләтебез авыл халкы яклавыннан мәхрүм булырга бик мөмкин. Бусы тагын да тирәнрәк кабер булмас дип кем әйтә ала?

Дәүләт монополиясе халык мәнфәгате белән хисаплашып тормый. «Таттехмедфарм» унитар предприятиесе быел республикадагы барлык фармация учреждениеләрен үз кулы астына мәҗбүр итеп алды. Даруларга көчле монополия урнашты. Бу монополия киләсе елдан дару бәясен 25–50 % ка күтәрергә җыена. Әле дә бик кыйммәт булган дарулар халык алмаслык бәядә булып, миллионнар, меңнәр чиргә, үлемгә дучар булачак.

Бу китерелгән һ.б. фактлар күрсәтә: республикада каты команда-административ система кала бирә. Бу система үз алдына ике максатны күздә тотып гамәл кыла: сәяси һәм икътисади элитаның мәнфәгатьләрен саклау һәм республикада сәяси һәм икътисади стабильлекне саклау. Беренчеләрнең нәфесләре зураеп китсә, икенче максатка ирешеп булмау бик мөмкин.

Татарстанда олы проблема булып, нефть проблемасы тора. Оешуының беренче көненнән башлап, татар милли-азатлык хәрәкәте нефтьне Татарстан халкы кулына алу өчен аяусыз көрәш башлады. Әлмәт шәһәренә оештырылган нефть походлары һәрберегезнең исендә. Монда провокацияләр дә, кыйналулар да булды. Рәсәй һәм Татарстан матбугаты хәбәрләренә караганда, Татарстанда соңгы елларда ел саен 25–26 млн. тонна нефть чыгарыла, шуның 5–6 млн. тоннасы Рәсәйгә китә, калганы республика карамагында кала. Татарстанда калган 20–21 млн. тонна нефть кая китә, аны сатудан күпме рубль, күпме доллар республика казнасына керә? Моңа җавапны депутатлар да эзләде, төрле комиссияләр дә эзләп карады, җавап бирүче булмады, ә җавап бирергә вакыт җитте. Республика матбугаты Татарстан нефте тирәсендәге афералар турында күп язды. Ул Дегерега да акты, Укрнефткa да китте һәм кайвакытта эзсез дә югалды. Халыкның авызына чүпрәк тыгып булмый. Татарстан нефтедолларларының бер-ике клан кассасына агуы турында «Республика» тапшыруында әйтелде. Алар дөресме, гайбәтме? Халык дөреслекне белергә тиеш.

Сәяси-хокукый проблемаларга килгәндә, Татарстанда президент посты турында берничә сүз. 1991 елда Татарстан парламенты республикада Рәсәй президентлыгына сайлаулар үткәрү турында акылсыз карар чыгаргач, 20 милли кaһарманыбыз ике атна буе сәяси ачлык игълан итеп, Татарстан президентын гына сайлауга ирештек. Бу милли-азатлык көчләренең зур җиңүе иде. Икенче сайлауда да Татарстан халкы Рәсәй президентын сайламады. Татарстан Президент постына һөҗүм, аны бетерү – безнең дәүләтчелегебезгә кизәнү, аны бетерүнең башы булырга мөмкин. Бүгенге президентның үз вазыйфаларын ничек башкаруы Татарстан халкы хәл итә торган проблема, халык алдында ул җавабын бирер, бу Мәскәү эше түгел. Президент постын саклап калу – бүген беренче бурычыбыз.

Татар милли-азатлык хәрәкәте оешуның беренче көннәрендә куелган төп бурычлар: дәүләтчелегебезне кайтару, татар теленә дәүләт теле статусы бирү, Татарстаннан читтә яшәгән татарларга рухи-мәдәни ярдәм күрсәтү, Татарстанның җир өсте, җир асты байлыкларын үзенә кайтару бурычлары куелган иде.

Милли-азатлык хәрәкәтенең инициативасы белән, татар җәмәгатьчелегенең басымы астында 1990 еллар башында ук Татарстанда телләр турында закон кабул ителгән иде. Бу законны тормышка ашыру буенча күп гамәлләр эшләнсә дә, ул әле тормышка ашырылмады. Бу өлкәдә хакимият эзлекле эшләмәде. Җәмәгатьчелек, Югары Совет депутатлары күпме таләп итсә дә, Татарстан хөкүмәте бу законны тормышка ашыру өчен компетентлы комиссия төземәде. Нәтиҗәдә закон үтәлмәде.

Татар иҗтимагый үзәгенең I корылтаенда татар милли университеты төзү турында карар кабул ителде. Күп көрәшә торгач, Югары Совет Милли университет ачу турында карар кабул итте. Җәмәгатьчелек көче белән ачылып, бу университет берничә ел эшләде дә. Ләкин бу җәмәгать тәртибендәгенә башкарыла торган эш түгел. Дәүләт Советы сессиясендә икенче тапкыр Милли университет проблемасын карау бернинди нәтиҗә дә бирмәде. Бу әһәмияттле мәсьәлә республика җитәкчеләре өстендә утырып калды. Бу университетның кирәклеге көннән көн сизелә. Милли Мәҗлес Милли университет ачуны республика җитәкчеләреннән катгый таләп итә. Милләтебезнең югары уку йортларында эшләүче күпме фидакарь галимнәр татар телендә югары белем бирү мәсьәләсен күтәреп кенә калмадылар, бушка уку китаплары яздылар, татар телендә укыта башладылар. Аларның эше җитәкчеләрдән яклау да, ярдәм дә тапмады.

Татарда имла проблемасы 1930 еллар ахырыннан башлап иң үзәккә үткән проблемаларның берсе. Милли хәрәкәт, татар халкының төрле катлаулары бу мәсьәләне 1980 еллар ахырында күтәреп, татар язуын латин имласына кайтаруны яклап чыкты. Бу турыда республика матбугатында язылганнарны җыйсаң, ничә томлык китап килеп чыгар иде. Татарча сөйләшә торган, үз ана телен ихтирам итә торган татарларның күпчелеге латин имласын хуплавы 10 ел буе матбугатта барган дискуссиядә расланды. Президентның латин имласын 2001 елның 1 сентябреннән кертергә дигән карары белән килешеп, халык шул көнне көтте. Әмма быелның җәендә халык күңелендә шом башланды. Вакыт җитә, латин имласын кертү буенча бер гамәл дә кылынмый, матбугатта сораулы, таләпле мәкаләләр басыла. Мәгариф министрлыгы дәшми. Хөкүмәт, һәрвакыттагыча, дәшми, Президент һәм аның аппараты дәшми. Вакыт үтте һәм 1 сентябрь борын төбенә килеп җиткәч, Президентның берни белән дә нигезләнмәгән белдерүе. Татар җәмәгатьчелеге бу белдерүне милләткә хыянәт итеп кабул итте. Президентның позициядән чигенүен күреп, Мәскәү инициативаны үз кулына алды. Ата-ана телен күптән онытканы, яки аны беркайчан да белмәгән Мәскәү татарлары табылды. 7 миллион татарга берничә дистә. Мәскәү татары акыл сата башлады. Акыллы әфәнделәр, академиклар, Мәскәү, Уфа мөфтиләре һәм бу хыянәтнамәгә имза салучылар! Татар дәүләтчелеге кыл өстендә булган көннәрдә кайда идегез сез? Дөньяда татар дигән халык барлыгын кем исегегезгә төшерде сезнең? Әлбәттә, бу хат халыкка хыянәт итүнең беренче мисалы түгел иде, 1937 елны андый хатлар күп язылды, кул куючылар да табылып торды. Халык хәтере академик Д. Сахаровны хурлап язган кешеләрнең исемнәрен әле дә онытмый.

Милли Мәҗлес үзенең беренче чакырылыштагы беренче сессиясендә латин имласына кайтуны таләп итеп, карар кабул итте, ул карар көчендә кала.

Рәсәйнең империячел көчләре Дәүләтебезнең изге документын – Татарстан Конституциясен юкка чыгаруга тотындылар. Бу мәсьәләдә Татарстан җитәкчеләре халыкка хыянәт итәләр. Халык рөхсәтеннән башка Конституциябезнең күпме положениеләрен юкка чыгардылар. Яки Мәскәү кушканча, республика мәнфәгатьләренә каршы итеп төзәттеләр. Дәүләт Советы депутатлары бик эшлекле кыяфәт белән, зур эш башкарган кебек, маддәләп Республика Конституциясен Рәсәйнекенә алмаштырып утыралар. Татарстанның бер генә җитәкчесенә дә, бер генә депутатка да мондый хокук бирелмәгән. Республика мәнфәгатьләренә каршы эшли торган мондый парламент кемгә кирәк?

Декларация кабул иткәч, референдум уздыргач, без үз дәүләтебезне төзедек дип уйлаган идек, ялгышканбыз икән. Дәүләтебезнең хокукый звеносы үзебезгә каршы булып чыкты. Кайсы гасырда, кайсы илдә үз суды, үз прокуратурасы дәүләтен җимереп гамәл кыла. Дөньяда булганы юк аның. Татарстан дәүләте мәнфәгатьләрен саклый алмагач, ул хокукчы әфәнделәр отставкага китәргә тиеш. Хокук органнарын республика юрисдикциясенә күчерү зарурлыгы турында күпме таләпләр булды, хакимият халык сүзен тыңламады.

Республика хакимиятенең тагы бер зур ялгышы турында әйтми булмый. Югары Советның 1991 елның 15 октябрендә булган сессиясе көнне Ирек мәйданына берничә дистә мең халык җыелды. Халык бик катгый итеп, депутатлардан Татарстанның Дәүләт бәйсезлеге турында декларация кабул итүне таләп итте. Чөнки бу көнгә барлык союздаш республикалар мондый декларация кабул иткән иделәр. Безнең Югары Советка бәйсезлек турында Декларация кабул итәргә нигез бар иде, чөнки Новоогареводагы сөйләшүләр нигезендә Татарстан Союз договорына сюздаш республикалар белән кул куярга тиеш иде. Әмма хакимият бу мәсьәләне сессия көн тәртибенә кертмәде, халыкта бу ярсу уятты. Мәйданда хәл үтә кискенләште, омоннар белән канлы бәрелешкә кадәр барып җитте, милли хәрәкәт җитәкчеләре халыкны тыя алмады. Хакимият бу мәсьәләне көн тәртибенә кертеп, берни дә аңлатмаган бер сумбур документ кабул ителде, бу бәйсезлек турында документ түгел иде. Шул көннән халык хакимияткә ышанмый башлады, милли хәрәкәттә дә кризис күренешләре башланды. Шул көннән соң беркайчан да Ирек мәйданына моның кадәр халык килмәде.

Президентның Федератив договорга кул куймаска батырлыгы җитте, әмма бәйсезлек буенча артка чигенде һәм Мәскәү белән файдасыз эш – шартнамә төзүгә әзерлек башланды. 1994 елның февралендә шартнамәгә кул куеп, безнең хакимият Татарстанның Рәсәй эченә керүен таныды. 1552 елдан алып, моны беркем дә эшләмәгән иде. Татарстан үзенең күп позицияләрен югалтты. Ә бүген Рәсәй бу шартнамәне бар дип тә белми. Рәсәй хакимияте шартнамәләрне үтәү өчен түгел, ә сәяси конъюнктура өчен төзи.

Бүгенге көндә Татарстанда эчке демократиянең ничек кысылганы ачык. Сайлау системасы демократик көчләрнең, миллиазатлык көчләренең парламентка үтеп керүен булдырмаслык итеп көйләнгәнен беләбез. Үз вакытында партияләргә квоталар биреп, демократик парламент сайлау мөмкинлеге бар иде. Империя көчләре хәзер Милли республикаларның парламенты астына шартлаткыч куярга әзерләнә. Федераль законның яңа проекты буенча, өлкә һәм республика парламентларында 50% мандат Рәсәй партияләренә биреләчәк. Рәсәй законнары буенча Татарстандагы партияләргә, башка милли оешмаларга республика парламентына юл ябык. Рәсәй партияләренең Татарстандагы бүлекләре беркайчан да республика файдасына бер гамәл кылмадылар. «Единство», «Яблоко» Татарстан парламентына кереп утырса, ни кыласы ачык. Бу тәртипкә без юл куя алмыйбыз, ә моның механизмнары эшләнмәгән.

Республикада традицион яшәп килгән ислам һәм христиан диннәренең халыкны тәрбияләүдә роле үсүен уңай күренеш дип бәяләп, Милли Мәҗлес Диния нәзарәтенең, урыннардагы аерым имамнарның телебезгә мәхәббәт тәрбияләү, әхлагыбызны сафландыру, яман гадәтләрнең үсүенә каршы көрәшү буенча йомшак гамәл кылуларын билгеләп үтә. Авыллардагы мәчетләрнең ролен күтәрү буенча Диния нәзарәтенең максатчанрак эшләвен сорыйбыз. Диния нәзарәте җитәкчеләре сәяхәтләр яраталар, теге илдә булдык, бу мәмләкәткә бардык, дип матбугатта информацияләр бирәләр. Татарстанның, татар халкының мәнфәгатьләрен яклап башкарылган эшне без хуплыйбыз. Ләкин нәтиҗәләре күренми бит. Ислам дөньясының Татарстанны, татар халкын тану, аны яклау буенча гамәлләре бик күренми.

Бу доклад минем генә фикерләрдән тормый, ул коллектив фикер нәтиҗәсе. Доклад оргкомитет утырышында тикшерелде, Милли Мәҗлеснең күп депутатларының, Татар иҗтимагый үзәге активистларының фикере исәпкә алынды. Алар күп өстәмәләр кертте. Шуларның берсе – татар миллиазатлык хәрәкәтендәге таркаулык турында. Таркаулык – милли хәрәкәт өчен үлем юлы. Берләшүгә күпме омтылыш булды. Җыелабыз, сөйләшәбез, бергә эшләргә сүз куешабыз, ә соңыннан гамәлләр аерыла. Милли хәрәкәткә беркем дә приказ белән кабул ителми, аннан приказ белән җибәреп булмый. Милли хәрәкәтне сүгүче күп, киңәшләрнең саны юк. Милли хәрәкәтнең бер генә чарасында да катнашмаган кешеләрнең акылына шак катарлык, ә шул кешедән бу кыен, кайвакыт хәтәр булган эштә катнашуын сорасаң, аның эзе югала. 1992 елда Милли Мәҗлес төзү нияте белән узачак Бөтентатар халык корылтаена килмәгез дип, ТИҮ җитәкчеләре чит өлкәләргә 60 тан артык телеграмма җибәреп, халыкны бутадылар. Болар үткәндә генә калсын иде. Әмма кайберәүләрдә амбицияләр бик көчле. Үзеннән герой ясаучылар, шапырынучылар бар. Бу турыда күп сөйләргә була. Ләкин бүген Дәүләтебезне саклап

калырга кирәк. Татар иҗтимагый үзәге, Идел–Урал оешмасы, Халык фронты, «Азатлык», Милли Мәҗлес бер программа белән эшләргә тиешләр. Республикада төзелгән «Созидание» берләшмәсенең максатын әле милли хәрәкәт аңлап бетерми. Татарстан бәйсезлеге, татар халкы бәйсезлеге өчен көрәшергә әзер булсалар, алар белән дә бергә эшләрбез.

Бу докладка Бөтендөнья татар конгрессының эшсезлеге турында өстәмә кертергә тәкъдим ясадылар. Конгрессның урыннарда җирле бүлекләре оештырылмады. Ул милли хәрәкәттән аерым эшли. Татарның иң кыен проблемаларын чишүдән ерак тора. Татарга каршы Башкортстанда дәүләт тарафыннан ни генә эшләнми. Конгресс җитәкчеләре бу проблема буенча берни дә эшләмәделәр. «Бөтендөнья татар конгрессына Татарстаннан читтә яшәгән татарлар ризасызлык белдерәләр», – дип яза «Шәһри Казан» газетасы. Татар халкының чишелмәгән бик күп проблемаларына ул битарафлык күрсәтә.

Дәүләт җитәкчеләренең милли хәрәкәткә карашы негатив. Эшләргә шартлар юк. Милли Мәҗлеснең бинасы да, телефоны да, компьютеры да, бер тиен акчасы да юк. Безнең еллар буенча бушка эшләүче фидакарьләребез бар. Аларның беркемнән бер тиен акча алганы юк. Киресенчә, провокацияләр, хәвефләр булып тора. Уфадан кайтканда бертөркем милләтпәвәрләр утырган машина һәлакәткә очрады. 29 сентябрьдә Азнакайда Милли Мәҗлес президиумы әгъзасы Шакиржан Җәләевны урманга алып кереп, наручниклар киертеп, авызын бәйләп: «Нигә Милли Мәҗлес эшендә катнашасың», – дип кыйныйлар, авызын ачып, көчләп аракы салалар һәм ташлап китәләр. Ул 8 сәгать кузгала алмыйча ята. Без бу һөҗүмнең тикшерелүен, гаеплеләргә тиешле җәза бирелүен таләп итәбез.

Бүген Дәүләтебезгә куркыныч килде. Суверенитетның конкрет гамәлләр белән беркетелмәгән булуы хәлне тагын да катлауландыра. Безнең җитәкчеләр дәүләтчелекне торгызу эшендә нинди кыенлыклар буласын белеп, хакимияткә килделәр. Рәсәйнең нинди империя икәнен белеп, үз теләкләре белән килделәр. 1990 елларда аларның ышанычлы таянычы – көчле милли-азатлык хәрәкәте, хакимияткә өмет белән караган халык бар иде. Республика җитәкчеләре еш кына бер адым алга, ике адым артка киттеләр. Хәл итәргә мөмкин проблемалар калды. Гражданлык турында закон кабул ителмәде. Ике теллелек тормышка ашмады. Милли университет ачылмады. Милли мәгариф системасы кабул ителмәде. Аграр проблема чишелә башламады. Демократик сайлау системасы кертелмәде. Башка өлкәләрдә яшәүче татарларга ярдәм ителмәде. 1552 елда Ватаныбызны саклап шаһит киткән бабаларыбызга һәйкәл куелмады. Милли-азатлык хәрәкәтенә каршылык күрсәтелде. Аның активистларына масса күләм информация чараларында юл ябык булды. Милли хәрәкәттә катнашкан өчен Татарстанның халык артисты, халкыбызның сандугачы Вафирә Гыйззәтуллина сәхнәдән, радио телевидениедән куылып, бер тиен акчасы булмыйча, сәхнә киемнәрен сатып көн итәргә мәҗбүр ителде. Аның гаиләсе депрессия хәлендә иде. Хакимият халыктан ераклашканнан ераклаша барды.

Республикада Мәскәү тарафыннан хәл катлауландырылгач, халык Президентның, Премьер-министрның сүзен ишетергә аптырап яшәде. Халыкка килеп туган хәл аңлатылмады. Килеп туган шартларда хакимият, 1990 еллар башындагыча, йомшаклык, принципсызлык күрсәтеп, дәүләтчелегебезне торгызу буенча халык яулап алган биеклекләрне кире Мәскәүгә бирә башлады. Дәүләткә, Төп законга һәм башка законнарга демонтаж ясала башлады.

Милли Мәҗлес килеп туган шартларда хакимиятнең халыктан аерылмаска, аны кыенлыкларны бергә акыл һәм тыныч юл белән җиңеп чыгуга тартырга тиеш, дип саный. Бу эшкә халкыбызның, кайда яшәвенә карамастан, бөтен катлаулары, бигрәк тә дәүләтчелегебез өчен янып йөргән интеллектуаль көчләре тартылырга тиеш.

Татар милли-азатлык хәркәтенең бөтен көчләрен Дәүләтебезне саклап калу хакына бердәм эшләргә, амбицияләргә юл куймауга чакырабыз. Шулай ук Милли Мәҗлес татар халкын, Республиканың бөтен халкын Татарстанның Дәүләт төзелеше турындагы Декларация кабул ителгәннән соң ирешкән биеклекләрен саклау өчен көрәшергә чакыра. Республиканың хокук саклау органнарын Татарстанга, татар халкына каршы провокацияләргә юл куймау өчен уяу булырга чакырабыз. Дөнья халыклары тарихында бәйсезлек өчен көрәшнең күп кенә тыныч юл үрнәкләре бар. Без хаклыгыбызны раславыбыз, принципиальлегебез, милләтебезнең акыл потенциалы белән империя амбицияләрен җиңеп чыгарга тиешбез.

Татар халкының Милли Мәҗлесе Рәсәй хакимиятеннән халыкларның милли хокукларын сакларга, аларның милли дәүләт төзелешен ике якка да файдалы итеп ныгытырга, шул нигездә Рәсәйдә чын федерация урнаштырырга чакыра.

Рәсәйдәге, Татарстандагы барлык масса күләм информация чараларыннан Татарстан дәүләтен саклап калу, аны ныгыту, Рәсәйне чын федератив дәүләт итү позициясен объектив яктыртуны сорыйбыз.

Җырлый-җырлый үләрмен, дигән Тукай заманнары артта калды, ләкин әле дә татарны җырлатып үтермәкче көчләр күп. Безнең дәүләтебез җимерелергә, татар үләргә тиеш түгел. Рәсәй империясе өчен, СССР өчен татар күп хезмәт итте, күп канын түкте, меңләгән улларын, кызларын бирде. Татарның үз дәүләтен сакларга, алай гына да түгел, Рәсәйнең барлык өлкәләрендә тигез хокуклы булып яшәргә хакы бар.

Милли Мәҗлес депутаты ***Г.Л.Фәйзрахмановның*** Милли Мәҗлес сессиясендә ясаган доклады.

2001 ел. – 20 октябрь.

Татарстанда икътисади-сәяси вазгыять

Хөрмәтле делегатлар һәм кунаклар!

Татар халкы Милли Мәҗлесенең 2001 елның 20 октябрендә булган сессиясендә без Татарстанның Дәүләт суверенитеты турында 1990 елның 30 августында кабул ителгән декларация, 1992 елның мартында уздырылган референдум һәм 1992 елда кабул ителгән Конституция нигезендә торгызылган Татарстан дәүләтенең икътисади һәм сәяси хәле шактый алга китүен билгеләп үткән идек.

Республика хуҗалыгының күпчелек тармакларында алгарыш сизелә иде.

Сәнәгать, төзелеш, авылны газлаштыру, юллар төзү һәм башка тармаклар буенча да күзгә күренерлек прогресс бар иде. Шулай ук милли мәгариф өлкәсендә, мәдәниятебездә, татар телен гамәлгә кертүдә бераз уңай гамәлләр бар иде. Матбугат, радио, телевидениеның эшчәнлегендә алгарыш сизелә иде.

Шул ук сессиядә Рәсәйдә хакимият башына В.В.Путин килгәннән башлап, империя көчләре тарафыннан Татарстанга куркыныч яный башлавы турында әйтелде. Бүген үзен татар дип санаган, Татарстан яки татар халкы мәнфәгатьләре белән яши торган кеше күңелендә шом яши һәм ул көннән көн көчәя бара, дип әйтелгән иде.

В.В.Путин хакимияткә килгәннән соң Татарстан икътисадында һәм сәяси-мәдәни тормышында стагнация, ягъни тотрыклы торгынлык башланды һәм дәвам итә. Бу чорда республика тормышына уңай йогынты ясарлык предприятиеләр төзелмәде. Булганнары үсмәде. Эшсезлек зур проблема булып кала бирә.

Россия хөкүмәте Татарстанны салымнар белән буу юлына басты. Милли республикаларда үз милициясе, прокуратурасы, идеология органнары булу Үзәк хакимиятне һәрвакыт борчып торды. Республика җитәкчеләрен көчсезләндерү максатыннан чыгып, В.В.Путин идарәсе 7 региональ округ төзеп куйды. Алар урындагы органнарның инициативасын һәм эшчәнлеген буып, регионнардагы икътисади һәм идеологик тормышны Үзәк хакимият файдасына, ул кушканча хәрәкәтләндерергә тиешләр иде. Ләкин алай килеп чыкмады. 6 округка җитәкче итеп кичәге хәрбиләр куелды. Алар XIX гасырдагы генерал-губернаторлар вазифасын башкарырга тиеш иде. Бер «акыллы» башы Рәсәй тарихыннан XIX гасыр гамәлен казып чыгарып, регионнарны кысарга эффектлы алым булыр дип хакимияткә тәкъдим иткән. Ләкин бу экс-генералларның Әфган һәм Чечняда канга буялган погоннары республикалар, губерналар белән идарә итәргә ярамады. «Шагом марш, ать-два» коман-

дасына президентлар да, губернаторлар да буйсынмады. Болар өстенә танк та, авиация дә җибәреп булмый. Идел буе округы башлыгы Кириенконың андый погоннары юк иде, ләкин премьер-министр буларак ул ясаган 1998 елгы дефолтның күләгәсе аның абруена ямь өстәмәде. Бу округлардан ни Үзәк хакимияткә, ни региональ хакимияткә эффект булмады. Ә вакыт үтте, илдә хәерчелек үсә торды.

Ярты елга якын Рәсәй сайлаулар эйфориясе белән яшәп, Үзәк хакимият илдәге икътисадны да, эшсезлекне дә, халыкның хәерчеләнә баруын да онытып торды. Дума сайлауларында да, Татарстан Дәүләт Советына сайлауларда да шаулап-гөрләп «Бердәм Россия» фиркасе хакимияткә менеп утырды. Ләкин нинди партия соң ул «Бердәм Россия»? Ул фирка әһелләренең җиңүенә җитәкчеләр куана, аларга кушылып, журналистлар яза. Нинди игелекле программа белән сайлауларга килде бердәм россиячеләр? Сорагыз, кем белә икән? Алар сайлау кампаниясендә үзләрен бик эре тоттылар. Сайлау алды дебатларында да катнашмадылар. Янәсе, башка вак-тәяк фиркалар белән авыз чайкап йөрмиләр. Дебатларда катнашсак, сезне барыбер хурлыкка калдырабыз, дигән сыман кыландылар. Без үскәндә авылның мактанчыграк малайлары такмаклый торган бер такмаклары бар иде. Берәр уенда җиңелсәләр, алар шул такмак белән җиңмәкче булалар иде: Кара сыер кабыргасын мин бер үзем кимердем, сезнең кебек малайларның авызын сугып, җимердем. Быелгы бердәм россиячеләр дә шулайрак булды.

Бүгенге көндә дә бу партиянең кая илтәсе билгесез. Рус халкының күп санлы акыллы сүзләреннән берсен искә төшерик: нельзя купить кота в мешке. Ул капчыкта нәрсә барлыгы билгеле – ул мәче, акмы, карамы, барыбер мәче, ә халык акылы карамыйча аны алмаска куша. Бердәм Россия фиркасе халыкның күпчелеге өчен соры брезент иде, дип язды Үзәк газеталарның берсе. Машина кузовына ябылган брезент, ә брезент астында нәрсә? Киемме, ризыкмы, әллә, әстәгъфирулла, коралмы?

Татарстан сайлауларына тукталып китик. Сайлаучыларның 69,11 % Бердәм Россия фиркасенә тавыш биргән. Татарстан парламентындагы 100 депутатның 85-е шул партия тарафдары.

Татарлар – 62, хатын-кызлар – 13. Кабат сайланган – 40. 20 депутат даими эшләячәк.

«Шәһри Казан» 2004 елның 20 мартында яза: «Дәүләт Советының яңа составы гендиректорларның чамадан тыш күп булуы белән аерылып тора. Депутатлар арасында эшкуарлар да күп. Аларның үз эшләрен читкәрәк куеп, җиң сызганып законнар эшләүгә керешүенә ышаныч бик аз, билгеле. Беренче чиратта аларны депутатларның кагылгысызлыгы кызыксындырмадымы икән дигән шик кала. Ник дигәндә, үткән чакырылышта да гендиректорлар закон чыгару процессына әлләни зур өлеш кертмәделәр».

Кабат сайланган 40 депутат арасында узган чакырылышта иң актив эшләгән Мидхәт Кормановның һәм Мансур Хаснулинның булмавы гажәпләндерә. Монда нинди шик ята? Фәндәс Сафиуллин да читләштерелде.

Яңа сайлау законы нигезендә бу сайлауда шәһәр, район башлыклары депутат булып сайлана алмады, әмма алар урынын 36 шәһәр, район башлыгы урынбасары яки министр урынбасары, ягъни хакимияттән тулысынча бәйле чиновниклар депутат мандатына ия булды.

Татарстан Дәүләт Советының беренче сессиясендә шомландырырлык хәлләр дә булып алды. Аерым көчләр Дәүләт советындагы хәлиткеч комитетларны, аерым алганда дәүләт төзелеше һәм җирле үзидарә комитетын, шулай ук бюджет комитетын җитәкләүгә үз кешеләрен үткәрергә омтылды. Моны Татарстанда киләсе президент сайлауларына алдан ук йогынты ясау башлану дип аңларга була иде.

Парламент сайлауларында үз кандидатларын чыгарган Россия партияләренең Татарстан бүлекчәләрен программалары буенча да, кылган гамәлләре буенча да Татарстан халкы белми. Бердәм Россия партиясендә торучы татарлар белән сөйләшеп карагыз: алар ни өчен ул партиядә торуларын аңлата алмыйлар, бу партия хакимлек итүче партия, элекке КПСС кебегрәк, анда тору миңа шәхсән файда бирер дигән өмет белән кердем, дип әйтергә телләре әйләнми. Халыкның менталитеты шундый. КПСС хакимиятеннән чыгып җитә алмадык, чөнки бүгенге җитәкчеләр шул партиянең олы лидерлары, икенче бер милли программасы бик шикле булган партияне муеныбызга атландырып куйдык.

Россия закон чыгаручылары милли республикалардагы партияләрне илнең сәяси тормышыннан читләштерүләре белән Россиядә яшәүче рус булмаган халыкларны ил

белән идарә итүгә катнаштырмауларын ачык күрсәтте.

«Парламентка байлар килде», – дип язды татар газеталарының берсе. «Байлардан зыян юк, алар байлык табу ысулын белә», – дип яза «Шәһри Казан» газетасы, шул ук вакытта ул шиген дә белдерә: «Бары үзе өчен генә кайгырткан бай депутаттан сайлаучылары өчен дә, республика өчен дә файда юк», – дип кисәтә. (30 март, 2004 ел).

1917 елга кадәр татар байлары университетларга тиң булырлык мәдрәсәләр тоткан, Истамбул, Каһирә, Мәккәгә җибәреп, үз хисабына татар балаларын укыткан. Милләтнең интеллектуаль көчләре татар байлары ярдәме белән генә үскән, ныгыган.

Байлар милке – шул ил милли байлыгының бер өлеше. Ләкин бүгенге байлар моны аңларга теләми. Аларның күбесендә ил кайгысы да, милләт кайгысы да юк. Югары даирәләр, акча юкка сылтап, авыллардагы аз санлы бала укыган мәктәпләрне, авыл китапханәрен ябырга омтыла. Ә бармы бер авыл мәктәбен тота торган, яки китапханәгә ярдәм иткән бер татар бае? Татар иҗтимагый үзәген телефонсыз калдырдылар. Түләргә акчасы булмагач, бинасыннан куалар, ә кайда татар байлары?

Татар матбугаты коммунист депутатларның Татарстан парламентының беренче сессиясендәге гамәлләрен уңай күренеш дип язды. Имеш, алар оппозиция. Татар милли мәнфәгатьләренә каршы көрәш башында торучылар, татар телен белми торып, татар милләте сайлаган имлага каршы закон чыгару инициаторлары милләткә файдалы оппозиция була алырмы? Шул кадәр ук бер катлы түгел иде бит татар милләте. Безгә нәрсә булды? Нинди гөмбәләр ашап, акылыбызга зәгыйфьлек килде?

Татарстан парламентына сайлау нәтиҗәләре тагын күп фикерләр кузгата. Республика матбугаты язуы буенча, Татарстанда бүгенге көндә 300 мең вак эшмәкәр, алар кулында киләчәктә пенсия алудан мәхрүм ителгән сатучы һәм башка хезмәт кешеләре бар. Бу кешеләрнең күпчелеге көчле эксплуатация камыты астында көн күрә. Аларның күбесе уң көчләрне яклый. Кайда аларның тавышлары? Татарстан Дәүләт советы рәисе Фәрит Мөхәммәтшин әйтүе буенча, сайлауларда административ даирәләр тарафыннан үз кул асларында эшләүчеләргә карата сәяси басым ясалган: яшәү урыны буенча сайлатмыйча, аннан көчләп сайлаучы таныклыгы алдырып, эш урынындагы сайлау участогына килеп сайларга мәҗбүр итү, администрациягә сайлауга килүең турында справка китерү. Авыл җирләрендә билгеле бер кандидатка көчләп тавыш бирдерү гадәти хәлгә әйләнде.

Татарстан парламентына сайлау нәтиҗәләре безнең республикага гына хас хәл түгел. Россия буенча хакимият партиясе булдыру, аны хакимияткә китерү буенча бик зур эш башкарылды. Россия Дәүләт думасына сайланган депутатлардан кем республика мәнфәгатьләрен яклады. Фәндәс Сафиуллиннан башка кеше булдымы? Дөрес, үзләрен изге затлар дип санаган, Татарстан файдасына әлләниләр кылган итеп, аларның кайберләре радио, телевидениедән лаф орды. Ләкин болар буш сүзләр иде. Думага соңгы сайлауларда үтеп кергән шәхесләрдән Татарстан яки татар халкы мәнфәгатьләрен кайгыртучы булырмы? Бик шикле. Республика элитасы ярдәменнән башка беркем дә Думага сайлана алмый. Ни өчен Думага татар халкы ихтирам итә торган кешеләрдән беркем дә сайланмады?

Илдә сүз иреге күләгә булып кына калып бара. Мәскәү матбугаты милли республикаларга шикләнеп карау, аларның иреген кысу сәясәте алып бара. Бер үк вакытта Мәскәү матбугатында Россиядә демократияне үстерү турында язмалар чыга. Имеш, карагыз, бездә фиркаләр саны артып тора, бу демократия түгелмени? Бердәм Россия канаты астында бик билгеле ике партия күп регионнарда үз йогынтыларын үстерә: дипломсыз клоун булып кылана торган В.Жириновский ачыктан ачык милләтләргә һәм милли республикаларга каршы аяусыз сәясәт алып бара. «Родина» фиркасе лидеры, «рус патриотизмы» буенча зур белгеч булып киткән Д.Рогозин шулай ук рус милләтчелеге вирусын тарату, «сепаратист» республикаларга карата халыкта нәфрәт тарату буенча эзлекле эш алып бара. Алар артыннан Россия сәяси элитасының бер өлеше ияреп бара. Хәрби терминология белән әйткәндә, бу һөҗүмгә әзерлекне хәтерләтә, һөҗүм алдыннан артподготовка ясап, каршы якның котын алу. Россия шәһәрләрендә Рогозин һәм Жириновскийның артподготовкасыннан соң атакага барырга зур көчләр әзер тора.

«Скин легион», «Blood and Honor», «Объединенная бригада 88» кебек скинхед берләшмәләре көчәя бара. Мәскәүдә исәптә

торган 50 мең, Петербургта 20 мең скинхед бар. Аларның кылган гамәлләрен һәрберегез беләсез. Петербург университеты социология факультеты студентлары арасында үткәрелгән сорау алу һәр өченче егет үзен рус милләтчесе итеп санавын күрсәтә. 16–20 яшьтәгеләрнең 10%-ы, әгәр акча түләсәләр, рус булмаганнарга каршы погромнарда катнашчакларын белдерә. Бу көчләрне аерым сәяси даирәләр тота дигән фикер ныгый бара. Рус милләтче партияләре идарә итүче партиянең спутниклары буларак хәрәкәт итә дигән фикер халыкта киңрәк тарала бара. Шул көчләр янында гөнаһсыз аккош булып күренү өчен эшләнми микән бу эшләр?

Россия Фәннәр академиясенең ксенофобияне һәм экстремизмны өйрәнү үзәге җитәкчесе профессор Эмиль Паин болай ди: «Путин пришел к власти на волне растущих националистических настроений. Парадокс в том, что он их не поддерживает, однако, многие его действия, например, операция в Чечне, способствуют росту национализма и ксенофобии». БМОның Мәскәүдәге вәкиле, АКШ илчесе Александр Вершбоу Россиядә үсә барган милләтчелек һәм экстремизм уңаеннан кисәтүләр ясады.

Россия – күпмилләтле дәүләт. Россиядәге 100дән артык милләтнең берсе дә гариза язып, яки халыкара шартнамәләр төзеп бу ил составына кермәде, Россия дәүләте бу халыкларны үзе басып алды. Аларның җире, табигый байлыклары Рус дәүләтенә хезмәт итә. Рус милләтчеләре фикере буенча, рус булмаган халыклар хәзер артык булып чыкты. Россия эченә кертелгән бу халыклар кыен шартларда булса да, бу ил составында яшәүгә күнекте, Россияне үз ватаны дип саный һәм аларның берсе дә Россиянең бөтенлегенә янамый һәм яный да алмый. Россия кебек күп милләтле илдә милли уен уйнарга ярамый, бу руслар өчен дә, рус булмаганнарга да фаҗига булачак. Ә Рогозин белән Жириновский партияләренә Россия сайлаучыларының 9–10 % тавыш бирү хәтәрлеге булганны күрсәтә.

Бүгенгә Россия дәүләтендә милли проблемалардан башка проблемалар да аз түгел. Бу проблемалар Татарстан халкы һәм барлык татар халкы мәнфәгатьләренә кагыла. Вашингтонда 24 мартта Никсон үзәгендә «Национ Интерест» журналы оештырган түгәрәк өстәлдә Никсон үзәге вице-президенты Клифф Купчан бер төп факторга игътибарны җәлеп итте. Бу В.В.Путинның дәүләтне һәм бюрократияне көчәйтергә омтылуы һәм алга таба базар мөнәсәбәтләрен реформалау арасындагы каршылыклар. Россия парламентында Бердәм Россия фиркасенең хакимлеге хөкүмәтне тыңламаска мөмкинлек бирә. Шуны алдан күргән Путин Бердәм Россия белән киңәшмичә үз хөкүмәтен төзеп куйды. Бердәм россиячеләр бер кыен вакытта Путинга моның өчен дәгъва куймаслар дип кем әйтә ала. Путин бу вариантны да истә тота.

В.В.Путинның силовикларга мәхәббәтен Россия халкы ул хакимияткә килгән көннән белә. Думадагы хәлне аңлаган Путин силовиклар белән хөкүмәт мәнфәгатьләрен берләштерергә омтыла. М.Фрадков шуның өчен куелган кебек. М.Фрадковны куеп, Путин хөкүмәт башында Столыпин кебегрәк премьер күрәсе килде булса кирәк. Ә М.Фрадков каршында эшлисе эшләр тау кебек өелеп тора. Ул халыкта популяр булмаган реформалар үткәрергә тиеш: бәяләрне күтәрү, налогларның яңа төрләрен табу, халыкның зур катламнарының льготаларын бетерү һ.б. Мондый җитәкчене гадәттә озак тотмыйлар, бу махсус эшләнә. Илдә туган кыенлыкны бер кешегә сылтыйлар да, аны очыралар, үзләре гөнаһны өсләренә алмыйлар. Соңыннан ул кешене онытмыйлар. Мәсәлән, М.Кириенкога дефолт ясаттырдылар һәм аны онытмадылар.

Силовиклар хакимияткә килгәч, башкалар кебек кыланачаклар. Дәүләтнең хәлиткеч урыннарына утырган кеше ни эшли? Беренче эш итеп үзенә байлык туплый башлый. Сүз әйтергә уңайсыз – дәүләт башына яки шул тирәгә утырган кем әле байлык тупламаган? Шулай итеп, яңа хакимиятче ике яклап властьлы булып китә: утырган креслосы буенча һәм байлыгы буенча. Бу Путин режимының беренче максаты. Алга таба режим үзләре өчен булган каршылыкларны бетерергә тырышачак. Беренче каршылык булып, өстәгеләр уенча, милли республикалар тора. Аларга каршы, әйтеп киткән ике партияне кычкыртып, артподготовка ясала.

Ике тәкә башы бер казанга сыймаган кебек, олигархлар да бер казанга сыймыйлар. Көчлерәк олигарх властеннан файдалана. Бер олигархның икенчесенә каршы көрәшен гомергә байларны сөймәгән Рәсәй халкы үзенчә кабул итә: менә байларны бетерә башладылар, миңа да бераз өлеш чыкмасмы? Халык шундый өмет белән хыялланып яшәгән чорда хакимият халыкны кысу буенча үз эшен башкарып куя.

Халыкка ярык тагарак белән зәңгәр диңгез кала – диңгез тулы балык, рәхәтләнеп тот. Бәлки алтын балык та тотарсың.

Кулга алынган М.Ходорковскийга Рәсәй Лубянка тәрәзәсеннән яхшырак күренә икән. Ул күрә һәм яза: Россиядә сүз иреге, фикер иреге паразит сүзләргә әйләнде, дәүләт элитасы алардан кача. Россия халкының шактые кортлар өчен иткә әйләнеп бара. Россиягә ирек кирәкми, ул – бишенче тәгәрмәч. Рогозин, Жириновский фонында Путин аккош булып күренә, аларны махсус үстерәләр. Соңгы сайлауларда либераль партияләргә алданган Россия халкы: «Хушыгыз», – дип тавыш бирде. Либерализм бетеп бара. Ходорковский дәвам итә: бизнес гражданнар җәмгыятеннән курка, шуңа күрә элита белән союзга керә, бергәләп халыкка каршы тору өчен. Режим бизнеска халыкны кысарга ярдәм итә. Татарстандагы соңгы бәя күтәрүләрен Татарстан дәүләт радио-телевидениесе ничек шәрехли. «Татарстан Сөте» холдингы шулкадәр мескен хәлгә төшкән икән, соңгы тиеннәреңне биреп җибәрерсең. ЖКХ буенча халыкның сыкрануын хөкүмәт ишетми.

Әлегә Рәсәй бизнесы милләтсез. Шайтанга хезмәт итсә итсен, табыш килсен. Эре бизнесменның бүген яшәгән җире – туган иле түгел, ә ау мәйданы, күпме булдыра аласың, шулкадәр аула.

Бүген без ни өчен Рәсәй турында күп сөйлибез? Сәбәбе ачык. Үзәк хөкүмәт Татарстанны һәрьяклап буып килә. Икътисадта да, идеологиядә дә, шул исәптән мәдәнияттә һәм мәгарифтә дә. Мәскәү басымы астында Татарстан прокуратурасы соңгы 10 елда кабул ителгән законнарга протест язып, суверенитет көлтәсен сукты – саламы гына калды. Татарстан Дәүләт Советы депутаты булып торган Илшат Хәйруллин: «Соңгы чакырылу Дәүләт советында без элекке чакырылыш депутатлары эшләгән һәм кабул иткән законнарны сүтеп утырдык, бөтен эшебез шул булды», – диде.

Соңгы еллардагы эшләр аянычлы булды, ә алда ниләр көткәнне сизәбез. Төп удар милли республикаларга булачак. Без үзебезне саклау өчен көрәшкә әзерме? Без хокукый көрәшне генә таныйбыз. Башка юлыбыз юк. Бу көрәшнең арсеналында кемнәр торырга тиеш? Беренче нәүбәттә – президент. Ул власть гарантиясе. Халык – зур көч, ләкин оештыручылар булмаса, ул таркау көчкә әверелә. Президент, хөкүмәт һәм халык арасында оештыручы көч булып оешкан һәм тупланган милли хәрәкәт торырга тиеш. Республикада интеллектуаль көчләр зур. Алар Татарстан һәм татар халкы мәнфәгатьләрен якларга әзерме?

Ислам дине – зур көч. 1552–1917 елга кадәр милләтне саклауда ислам дине гаять зур эш башкарды. Ләкин заман башка, диннең хәле башка. Татарстан бизнес әһелләре белән уртак тел табарбызмы? Бу бик мөһим. Татарстаннан читтә эшләүче татар бизнесменнары белән аңлашырбызмы? Рәсәй буйлап таралган татарны саклап калуга аларны тарта алырбызмы?

Татарстанның күп милләтле регион икәнен раслау таләп ителми. 1990 еллардагы хәлиткеч вакыйгаларда руслар һәм башка халыклар белән дәүләт тә, милли хәрәкәт тә, татар зыялылары да уртак тел таба алды. Алар белән аңлашу безгә бик кирәк.

Республикада бик авыр хәлгә төшкән халык – авыл халкы. Беренче нәүбәттә крестьяннар. Авыл интеллигенциясенең дә хәле җиңел түгел. Алар милли хәрәкәткә дә бик тартылмады. Татарстан җитәкчелеге Россиянең башка төбәкләрендәге кебек колхозларны бик тиз таркату сәясәте үткәрмәде. Бу авыл халкына бераз җиңеллек бирде. Ләкин колхоз строе баштан ук авыл халкын дәүләт эксплуатациясенә тарту системасы булды, аның киләчәге юк. Хәзерге көндә Татарстанда да колхозларны бетерү сәясәте алып барыла. Ләкин элек колхозны дәүләт эксплуатацияләсә, авыл халкын бүген аерым кешеләр, колхоз җитәкчеләре, район хакимияте, төрле монополияләр талый. Колхозларны таркаткач, авыл халкы белән ни эшләргә? Бу турыда беркем кайгыртмый. Авыл халкын бүген кем генә эксплуатацияләми. Анда төрле монополияләрнең тулы баш-баштаклыгы хөкем сөрә. Район хакимиятләре шулай ук законсыз кылана. Колхоз рәисе итеп кемнәрне генә куймадылар?

Авылда җир проблемасы хәл ителмәгән. Халыкка бирелгән җир пайлары кем кулында? Җир проблемасы гади проблема түгел. Җир өчен күпме тарткалашлар, үзара сугышлар булмагае. Күптән түгел Апас районында булган хәлләр бүген дә моның актуальлеген раслый. Күмәк хуҗалыклар тарафыннан файдаланыла торган җирләре өчен авыл халкы нәрсә ала? Үз җир өлешен сораган кеше аны ала алмый.

1552 елдан дәүләтсез яшәп, татар халкы күп авырлыклар күрде, ләкин үзен милләт буларак саклап калды. Ә XXI гасыр башында милләт булып сакланып калуыбыз куркыныч астына куелды. Моның беренче сәбәбе – Рус дәүләтенең татарга

карата алып барылган мәкерле сәясәте. Икенчесе – динсезлектә. Ислам дине 3 ярым гасыр буена татарны берләштереп тотты. Мәчетләр, алардагы имамнар, мөселман мәхәлләсе милләтнең ышанычлы сакчылары иде. Коммунистлар хакимияте боларны бетерде. Дингә ирек алдык, әмма халыкны яңадан дингә кертергә әзерлекле имамнар юк. Күп җирләрдә дин башына аллага ихлас күңелдән ышанган булса да, белеме сай кешеләр килде. Аннан да яманрак күренеш – дин башына шактый гына әрсезләр, тәрбиясез, халык әйткәнчә, «бәлеш муллалары» килде.

Дөрес, кайбер авыл мәчетләренә мәдрәсә тәмамлаган белемле егетләр килеп карады. Ләкин алар ике каршылыкка очрады. Беренчесе – шул надан картлар аларга төрлечә каршылык кыла, икенчесе – аларга тормыш кору, яшәү мөмкинлеге юк. Хезмәт хакы юк, мәчетнең бюджеты юк. Изге ният белән килгән бу яшьләр авылда кала алмый. Хөкүмәт бу турыда уйламый, имеш, дин дәүләттән аерылган. Урындагы хакимияткә дә ислам дине кирәкми. Динсез халык белән эш итү аларга кулайрак. Без сектантларга каршы да, татар арасында калкып чыккан тәнречелеккә каршы да көрәшергә тиешбез. Тәнречелекне пропагандалаугa татар газеталары өлеш кертә.

Менә ни өчен бүген авылдагы эчүчелеккә, фәхишәлеккә һәм башка тәртипсезлекләргә гаҗәпләнәсе юк. Бу хәл тирәнәя бара бит.

Дәүләт җирле үзидарә турында закон кабул итәргә җыена. Татар авылының 1917 елга кадәр булган традицияләре – авыл җәмәгате, мөселман мәхәлләсе ул законда булмаячак. Ә алардан башка авылда дөрес тормыш мөмкин түгел. 1917 елга кадәр патша властьлары ничек кысып карасалар да, авыл общинасы, мөселман мәхәлләсе авылны кулда тоткан.

Тагын бер проблемага тукталмый булмый. Ул шәһәрдәге, авылдагы эшмәкәрләр, халыкча әйтсәк, байлар турында. Бай кешеләрнең күп булуы – ул милләтнең көчен, байлыгын күрсәтә. Боларга карата хөсетлек, күрә алмау кебек ямьсез күренештән котылырга кирәк. Халык баемасын өчен бездә бүген чиксез санда каршылыклар бар. Аеруча сәләтле кешеләр бу каршылыкларны җиңә. Революциягә кадәр мондый кешеләргә юл ачык булган – телисең икән, сәләтең бар икән – тырыш, бай бул. Шул татар байлары мәчет салган, муллага ярдәм иткән, мәктәп, мәдрәсә ачкан, мөгаллимнәр тоткан, шәкертләргә укырга булышкан. Дәүләте булмаса да, татар милләте көчәйгән, укыган, динен тоткан, әхлагын саклаган, тәртип каты булган. Намуслы, гадел кешегә баерга комачауламаска, ярдәм итәргә, аны милләткә хезмәт итәргә тартырга кирәк. Алар депутат та булсын, җирле үзидарәгә дә керсен, милләткә дә хезмәт итсен. Бездә белемле, сәләтле кешеләр күп, аларны милләткә хезмәткә тартырга кирәк. Алда торган җирле үзидарә сайлауларында без бик актив булырга тиеш.

Әйтелгәнчә, Татарстан – күп милләтле республика. Бу эшләрне шул шартларда башкарырга туры киләчәк. Үзара аңлашудан башка безгә башка юл юк.

Әлегә без зарланабыз, байларны сүгәбез, диндә бик зәгыйфьбез, ямьсез күренешләргә битарафбыз. Эчүче, фәхишә яшьләрне татар авылына, татар гаиләләренә кайдандыр китереп ташламадылар, халык аны үзе үстерде. Мәчетләрне ачтылар да яптылар, кеше йөрми, дип зарланасы урынга үзең башлап бар, башкаларны иярт.

Татарстаннан читтә яшәүче милләттәшләребезнең проблемалары Россия дәүләтенең милли сәясәтенә килеп тоташа. Башкортстан татарларының сәяси дә, мәдәни дә кысылуы, башка регионнарда яшәүче татарларның татар телендә газетасы, телерадиотапшырулары, мәктәпләре булмавы – шовинистик сәясәт нәтиҗәсе. Татар халкын яклау буенча Татарстан җитәкчеләре ялгышларын аңладылар кебек, ләкин бу өлкәдә зур каршылыкларны җиңү өчен бик күп эшлисе бар әле. Бөтендөнья татар конгрессы эшен сизелерлек үзгәртте, аңа да бу эштә зур ярдәм кирәк.

Бүген милләтне саклап калу юлындагы төп кыенлыгыбыз – милли хәрәкәтнең, дәүләт органнарының, иҗат союзларының, Фәннәр академиясенең, татар зыялыларының, массакүләм информация чараларының бергәләшеп эшләмәве.

Милләтебез, Татарстан халкы алдында торган бу гаять зур бурычларны башкарып чыгу үзебездән тора, һәркемгә шуны аңлатырга кирәк.

Милли Мәҗлес депутаты ***Г.Л.Фәйзрахмановның*** Бөтентатар халык корылтаенда сөйләгән доклады.

2004 ел. – 17 ноябрь.

Тарихи гаделлек сафында

Һәрбер фән төгәллекне ярата. Тарих исә, башкаларыннан аермалы буларак, дөреслекне дә таләп итә. Татар халкы тарихының төгәллеккә һәм дөреслеккә булган ихтыяҗы аеруча зур. Чөнки бүгенге көнгә кадәр татарлар Урта Иделгә Бату хан гаскәре белән килеп утырган дигән ялгыш караш хөкем сөрә. Мондый караш исә чит кавемнәргә, аеруча шовинист урысларга әле һаман да татарга «килмешәк» һәм «яулап алучылар» дигән яла ягарга мөмкинлек бирә.

Гасырлар дәвамында, аеруча большевик-коммунистлар хакимияте чорында дәүләт сәясәтенең үзәгенә әйләнгән мондый ялганны фаш итү мөмкинлеге тууга нибары дистә ел чамасы гына әле. Шул бик кыска вакыт эчендә дә безнең күп кенә милләтпәрвәр, фидакарь галимнәребезнең тарихи гаделлекне торгызуга багышланган күпсанлы мәкаләләре, фәнни хезмәтләре, монографияләре дөнья күрде.

Аларның исемнәрен санап торуның ихтыяҗы юк. Ә менә фән дөньясына гаять үзенчәлекле юл белән килгән күренекле җәмәгать эшлеклесе, тарихчы-галим Габделбәр Лотфрахман улы Фәйзрахмановның шул юнәлештәге эшчәнлеге аеруча игътибарга лаек дип әйтәсе килә. Бу хакта аның күркәм юбилее – 70 яше тулу уңаеннан сөйләү бик урынлы булыр.

Күпчелек галимнәрнең фәнгә килүе, бераз математикларчарак әйткәндә, «а» пунктыннан «б»га үткәрелгән туры сызыклы юлны хәтерләтә: югары уку йорты – аспирантура. Кыска, туры, уңайлы, өметле юл! Начармыни? Һич юк. Киресенчә.

Габделбәр Фәйзрахманов исә, «а» дан «б» га килеп җиткәнче, Арча районының Куйбышев исемендәге колхозында 27 ел дәвамында колхоз рәисе булып эшли. Шул чорда яңалыкка омтылуы, алдынгы эш тәҗрибәсе, икътисади, социаль-мәдәни мәсьәләләрне уңышлы хәл итүе белән бөтен республика күләмендә киң таныла.

Күпләр өчен иң көтелмәгәне шунда була – соңга таба ул читтән торып аспирантура тәмамлый һәм 1981 елда «Татарстанда авыл хуҗалыгы үсеше» дигән темага уңышлы рәвештә кандидатлык диссертациясен яклый.

Ихтимал, мондый феномен фән дөньясында бердәнбер үк булмаса да, һәрхәлдә бик сирәк күренештер. Югары педагогик белемле, 25 меңчеләр сафында артта калган хуҗалыкны торгызу өчен эшкә җибәрелгән киң эрудицияле бу җитәкче үзенең яңалыкка, белемгә, мәгърифәт һәм мәдәниятка омтылуы белән башкалардан бик нык аерылып тора, һәм колхоз рәисләре арасында бик үк гадәти булмаган җитәкче буларак таныла. Ул җир, туфрак, иген үстерү, ит, сөт җитештерү белән берәттән авылда мәдәниятне, сәнгатьне үстерүне үзенең зур бурычы итеп санады. Ул җитәкчелек иткән елларда колхозда күп сәнгать объектлары, заманча терлекчелек биналары, мәктәп, мәдәният сарае төзелде. Кырларда һәм терлекчелектә прогрессив технология кулланып, авыр хезмәт механикалаштырылды, хезмәтне оештыруның башка күп төрле алдынгы ысуллары кертелде. Һәр авылда клуб, китапханә эшләде. Сикертән авылы мәдәният йорты Татарстанда иң алдынгылардан саналды. Анда җыр һәм бию ансамбле, тынлы оркестр, халык инструментлары ансамбле, драма студиясе, балалар хореографиясе студиясе зур уңыш белән эшләде, шундый күркәм хезмәте белән ул халыкның олы ихтирамын һәм хөрмәтен яулады. Гаиләсе колхоз авылларында үрнәк итеп куелды. Хатыны Әлфинур Фәйзрахманова «СССР мәгариф отличнигы» дигән олы дәрәҗә яулады, республикада җәмәгать эшлеклесе буларак танылды. Кызлары һәм уллары да үзләренә охшаган: укымышлы, уңган, булдыклы.

1982 елда ул гаиләсе белән Казанга күчеп килә. Эшне Министрлар Советының ЗАГС бүлеге мөдире булып эшләүдән башлый. Министрлар Советы рәисе урынбасары Мансур Хәсәнов аңа республикада артта кала башлаган тармакны – яшьләрне гаиләле итүдә, яңа туган балаларга исем кую, теркәү йолаларын халкыбызның борынгы мирасына нигезләп, заманча эшләү бурычын йөкли. Ул шунда әлеге йолаларны музыкаль сценарийлар белән бизәп, татар телендә алып бара башлый.

Шул еллардан алып никахлашу сарайларында, ЗАГС бүлекләрендә, авыл советларында татар теле ешрак ишетелә башлый. Татар теле бик күп ишекләрдән куып чыгарылган ул елларда, Габделбәр Фәйзрахманов һәм башка ЗАГС оешмалары хезмәткәрләре тырышлыгы белән бу өлкәгә туган тел ныклап кереп урнаша. Әлбәттә, каршылыклар да байтак була, әмма халык

хуҗалыгының иң авыр тармагында озак еллар эшләп чарланган җитәкченең әлеге киртәләрне генә үтеп чыгарга тәҗрибәсе дә, сәләте дә җитәрлек була. Шул елларда Татарстанда туган телдә гамәлгә ашырылган никахлашу, исем кушу йолалары тиз арада үрнәк буларак Урта Азия республикаларына тарала.

1986 елдан ул Г.Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият; тарих институтында эшли башлый. Беренче җитди хезмәте итеп 3 томлык «Татарстан тарихы» өчен «1945–1990 елларда Татарстанда авыл хуҗалыгы үсеше» һәм «1985–1990 елларда Татарстанда иҗтимагый-сәяси вазгыять» дигән бүлекләрне яза.

КПССның идеология кысалары җимерелеп, татар халкының тарихын бик борынгы заманнардан башлап өйрәнеп язарга мөмкинлек тугач, ул безнең борынгы бабаларыбыз булган борынгы төркиләр тарихын язу эшенә керешә: «Себердә һәм Үзәк Азиядә борынгы төркиләр» һәм «Себер татарлары тарихы» (бик борынгы заманнардан башлап 1917 елга кадәр) исемле монографияләрен яза. Беренчесендә сүз безнең эрага кадәр берничә гасыр элек яшәгән Һун, Бөек төрки, уйгур, кимәк, кыргыз, хазар каганатлары, Бөек Болгар дәүләте (Кубрат хан), аларның оешуы, үсеше, таркалуы, анда яшәгән төркиләрнең икътисади, дини, мәдәни тормышлары турында бара. Аларда галимнең тарихыбызга яңача карашы ачык чагыла. Ул үзе аны болай дип бәяли:

«Яңа сәяси җилләр исә башлагач, тарихыбызның Мәскәү тарафыннан буылып торган богаулары өзелде, тарихны Мәскәү күрсәткәнчә генә язу туктатылды... Элек татар халкы тарихы турында сүз дә булырга мөмкин түгел иде, чөнки урыс дәүләтенең бөтен бәхетсезлеге, кимчелеге татарга сылтап күрсәтелде. Татар халкы тарихы турында язганда, аның борынгы дәүләте Идел Болгарстаны дип кенә язып була иде, чөнки Мәскәү шундый күрсәтмә бирде һәм аның үтәлешен ныклы контрольдә тотты. 1990 елдан башлап галимнәр берничә томлык татар халкы тарихын яза башлады, безнең институт галимнәре борынгы төрки бабаларыбыз тарихы дип яза башлады, мин исә тагын да борынгырак чорга кереп киттем».

Халкыбызның милли аңын уяту һәм үстерү, дәүләтчелегебезне торгызу өчен барган көрәштә ул күренекле урын тота: татар иҗтимагый үзәген оештыручыларның берсе, татар мәктәпләрен ачу, урыннарда татар телендә радио, телевидение тапшыруларын оештыру, Идел-Урал халыклары ассамблеясен оештыру, аларда яшәүче халыкларның конгрессларында катнашып, чыгышлар ясау – болар турыдан-туры аның исеме белән бәйләнгән.

Болардан тыш ул төрки халыкларны берләштерү, аларның мөстәкыйльлек өчен көрәшен оештыруга күп көч куйды. Шул максатны күздә тотып, Казахстанда, Башкортстанда, Чуваш республикасында һәм берничә тапкыр Төркиядә булды, анда Бөек Милләт Мәҗлесе депутатлары, иҗтимагый оешма җитәкчеләре, күренекле сәясәтчеләр белән очрашып, чыгышлар ясады.

Татар тарихы фәнендә борынгы төркиләр темасы яңалык түгел, бу фәннең туа башлаган таңнарында ук Риза Фәхретдин, Зәки Вәлиди, Хәсән Гата Габәши, Газиз Гобәйдуллин, Һади Атласи һәм башкалар татар тарихын борынгы төрки бабаларыбыз тарихын язудан башладылар.

Габделбәр ага Фәйзрахманов – тарихчыларыбызның коммунистлар чорында өзелеп торган эстафетасын уңышлы дәвам итүчеләрнең берсе.

Ишетүебезчә, бу турыда язучылар бер Габделбәр абый гына булмас әле, чөнки галимнәребез чын тарихыбызны халыкка җиткерү нияте белән яшиләр.

Форсаттан файдаланып, без Габделбәр Лотфрахман улы Фәйзрахмановка саулык-сәламәтлек, гаилә бәхете, иҗат уңышлары телибез.

Х.Бәдигый

Мәгърифәт. – 2000. – 18 ноябрь. – Б.4.

Тарихыбыз ташка басылган

Әлегә шөкер, радио җомга иртәләрендә тапшыруларын җанга якын моңлы азан белән башлап җибәрә. Аннары дингә багышланган тапшыру була. Аны әзерләүчеләрне мактарга да, шелтәләргә дә җыенмыйм. Кем булса да, ул бит инде аны халкыма бер рәхәтлек китерим, йоклаган җаннарга шифалы нур сирпим, дип тырышып эшли. Әнә бит, туган телен балигъ булгач кына өйрәнгән бер хәзрәтебез мәчетләрдә вәгазьләрнең урыс телендә сөйләнүен акламакчы була. Янәсе, мәчеткә яшьләр йөри, ә үзләре татарча белми. Күңелдән генә хәзрәт белән бәхәскә керәм, син яшьләрне тикшермә, телне җиренә җиткереп өйрән дә, вәгазеңне татарча сөйлә, дим. Тапшыру бит турыдан-туры элемтә рәвешендә бара. Һәм менә бик тә таныш тавыш, әйтерсең лә, минем уйларымны дәвам итә.

– Динебезнең теле – гарәп теле. Ә аны аңлату, сөйләү, дингә өндәү теле төрки халыклар арасында һәрвакыт татарча булды. Ислам динен татар күтәрде, саклады, күп халыкка җиткерде. Кая барса, кайда яшәсә дә, мәчетлерне татар салды, хәзер дә шулай. Япониядә дә, Кытайда да татар-мөселман мәчетләре бар. Анда да вәгазьләрне татарча сөйлиләр иде. Сез монда...

Әлеге таныш тавышның иясен мин шундук танып алам. Ул – тарихчы-галим, милләтпәрвәр Габделбәр Фәйзрахманов. Уйлаганын шәп иттереп, аңлаешлы итеп әйтеп бирә. Тәҗрибәсе дә зур инде.

Бервакыт, 1992 елның август ахыры, сентябрь башлары дип беләм, Татар иҗтимагый үзәгенә Украинадан чакыру килде. Ул чакта бертөркем зыялы кешеләр әлеге республикада 17 төрки халыкны берләштерергә уйлыйлар һәм ТИҮ рәисе Марат Мөлековтан нәкъ менә шул оештыру корылтаен уздыруда ярдәм сорыйлар. Сизелеп тора, мәсьәлә бик тә катлаулы булырга охшый. Марат абый аптырап калды, үзе тәвәккәлләргә дә ашыкмады. Бергә җыелып уйлашкач, анда Габделбәр әфәндене җибәрергә булдылар... ТИҮ корылтайларын оештыруда да ул башлап йөри, документларын да ул әзерли. Андый хәлләргә агабыз 27 ел колхоз рәисе булып эшләгәндә бер генә тарымагандыр. Киевта да Төрки халыклар корылтае зур оешканлык белән узды. Без анда дүртәү – Габделбәр Фәйзрахманов, шагыйрь Ркаил Зәйдулла, Финляндия татары Айнур Низаметдин һәм мин барган идек. Корылтайда ничәмә-ничә милләт вәкиле Төрки халыклар берлегенең рәисе итеп бертавыштан рәссам Рафаэль Мәсәгутовны сайлап куйды.

Казанга кире очканда, Габделбәр абый: «Бу кеше яхшы рәссамдыр, ләкин милләтләр өчен нәрсә дә булса эшләр микән?» – диде. Чыннан да, ул канәгатьләнерлек эш майтара алмады бугай. Күпмедер вакыт үткәч, тагын бер корылтай җыелды. Казаннан бу юлы инде, исемен атап, шул ук Г.Фәйзрахмановны чакырдылар. Ул тагын барды. Корылтай авырлык белән узган, рәисне алыштырганнар һәм 17 милләт вәкилләреннән торган оешма яхшы гына эшләп китте. Габделбәр әфәнде бу юлы да игелекле гамәллләр кылырга өлгерде. Бусы инде Кырым татарлары язмышы белән бәйле иде. Аларга туган Ватаннарына кайтырга рөхсәт бирелгән чак. Бирелүен бирелде, шул ук вакытта каршылыклар да көчәйде. Кайтучыларны автоматтан гына атмыйлар, калган барлык чаралар да күрелә. Бу бит «РУХ» милли хәрәкәтенең Украинаны кулда тоткан чагы иде. Г.Фәйзрахманов нәкъ менә шулар белән 2 шартнамә төзүгә иреште. Беренчесе – «РУХ» һәм ТИҮ үзара ярдәмләшеп эшләргә, яшәргә тиеш», икенчесе – «Украина милли хәрәкәте Кырым татарларына туган илләренә кайтуда ярдәм итәргә тиеш» дигән килешү иде бу. Әлеге тарихи документларның нәтиҗәсе зур булды. Инде байтак еллар үтеп киткәч, милләттәшләр өчен башкарылган эшләр дә, эшли алмаганнары да ап-ачык күренеп тора.

Бервакыт ТИҮгә Дүшәнбедән шылтыраталар. Марат абый Мөлеков ашыгыч җыелыш җыйды. 80 меңнән артык татар яшәгән Таҗикстанда гражданнар сугышы бара. Республика хөкүмәте татарларны үз ягыннан сугышырга өнди. Җитәкчесе Шадман Юсупов булган милли оппозиция исә үз ягына чакыра. Ә татарның өмете Казанга төбәлгән, җавап кирәк: нишләргә? Кемне җибәрергә? Бу юлы да төнге 12гә кадәр утырган идек. Бу юлы да юлламаны Г.Фәйзрахманов исеменә яздылар. Үзе теләп риза булды. Нишләргә икәнне дә бергә киңәштеләр. Бер якка да катнашмаска, дип хәл иттеләр. Барасы да татар-

ларга шуны әйтәсе. Ничек әйтәләр әле: мондагы эш анда ярамый, диләрме? Өйгә кайту белән, Габделбәр абыйга хатыны Әлфинур ханым, бармыйсың, ялгыз йөрмисең, ут эченә чыгарып җибәрмим, дип каршы төшә. Бер тән, бер җан булып матур гомер иткән ир белән хатын, билгеле, килешәләр. Монда бит әле кызлары Роза, уллары Наил бар. Аларның да сүзе исәптә. Аларны да килештерәләр. Балалар исә әниләренә, уйнап-шаяртып, сүз уңаеннан гына:

– Үзең дә бар, – диләр, һәм Габделбәр әфәнде Дүшәнбегә «тән сакчысы» белән китә. Аларны хөкүмәт машинасы каршы ала. Инде аерым карарлар кабул ителгән. Беренчесе: татарларга фатир сатуны тыярга; икенчесе: күчеп китүчеләргә контейнер бирмәскә. Ул чакта Таҗикстан хөкүмәтендә, дәрәҗәле урыннарда татарлар күп эшли. Шулай да бергәләп әнә шул карарларны юкка чыгарту һич тә җиңел булмый. Ике атна эчендә Таҗикстаннан 50 мең татар китә. Шуларның бер меңе Татарстанга кайттымы икән? Бәлки, юктыр да. Ул татарлар Псков, Смоленск, Тверь һәм урыс ташлап киткән башка авылларга кайтып урнашты. Мәскәү оста итеп оештыра белде. Аларны алда ачлыгы, ялангачлыгы, эшсезлеге белән әче кыш көтә иде. ТИҮ дә зур югалтуга чик куя алмады. Вакыт, зур мөмкинлек кулдан ычкынды, качакларны кайтару буенча эш тиешенчә эшләнмәде. Их, туган-үскән, ата-баба җирләренә кайтыр идек, дип күпме татар тилмереп калды.

Бервакыт, Киевка баргач, безнең янга Житомир өлкәсендә чыга торган гәзитне күтәреп килгәннәр иде. Анда Казанның авиация заводларына, оҗмах шартлары вәгъдә итеп, эшкә чакырган белдерүләр басылган иде. Украиннар гына яшәгән авылларда Казанга эшкә чакырып йөриләр икән. Казанга кайткач, махсус белештем, авиация заводында мондый «вербовка»лардан тәмам туйганнар икән. Бу эшләр Украинада украиннарны киметү, Казанда, аның заводларында татарга, урыска да эш булмаган бер вакытта, башка милләтләрнең санын арттыру өчен махсус эшләнгән икән.

1980 еллар ахыры, 1990 еллар башында, демократия җилләре исә башлагач, бик күпләр уянды. Галим сәясәтчеләребез, милләтчеләребез югалткан дәүләтчелегебезне кире кайтару, туган телебезне дәүләт теле дәрәҗәсенә күтәрү, халкыбызның хак тарихын торгызу мәсьәләләрен күтәрде. Яңа оешкан Тарих институты галимнәре татар халкының тарихын язарга кереште. Әлбәттә, моның өчен алдан этник төркемнәр тарихын язарга кирәк иде. Габделбәр Фәйзрахманов Себер татарларының тарихын өйрәнергә тотынды, һәм ул аны кызыксынып, яратып, сөенеп, кинәнеп эшләде. Эзләде, тапты, бер-бер артлы фәнни мәкаләләр язды, монографияләр чыгарды. Ә аңа кадәр әле Төмән, Тубыл, Омск, Томск, Мәскәү, Петербург архивларында Себер татарларына кагылышлы тау-тау хезмәтләрне өйрәнергә, анализларга, энҗе бөртекләрен җыеп алырга кирәк иде. Көнбатыш Себерне үз иле кебек аркылыга-буйга йөреп чыкты. Шул чагында галим, Себер татарларының тарихын өйрәнгәнче, борынгы төркиләр тарихын өйрәнергә кирәк, дигән фикергә килә. Беренче монографиясе дә шул турыда иде. Аны язып, бастырып чыгаргач, бу китапчык бер-ике ай эчендә таралып та бетте.

Себердә төркиләр яңа эрага кадәр үк яшәгән. Ә инде яңа эраның VI гасырында Алтай якларыннан Иртыш, Ишим, Тубыл елгалары буена төркиләр күпләп күчеп килгән. Урыс галимнәре, төрки халыклар монгол урдалары белән XIII гасырда гына килгән, дип, Себердә яшәүче татарларны килмешәк итеп күрсәтә һәм яза. Габделбәр Фәйзрахманов исә XI гасырда Себер татарларының беренче дәүләте – Ишим ханлыгы оешуы турындагы чыганакны эзләп таба. Тарихта Ишим татарларының 16 ханы билгеле. Себер татарларының икенче дәүләтләре – Төмән ханлыгы XIII гасырның 20 нче елларында, өченче дәүләтләре – Себер ханлыгы 1495 елда төзелә. Бу турыда документлар бар. Ә бит урыс галимнәре, аларга ышанып, бер иш татар галимнәре дә Себер халкын Алтын Урданың бер кыйпылчыгы, дип күрсәтте. Алтын Урда белән бәйләнешле икән, ул бетерелергә, искә алынмаска тиеш булып чыга. Себер ханлыгы төзелгәнче, 100 ел элек үк Аксак Тимер Алтын Урданы җимерә. Шулай итеп, тарихчы галим Г.Миллер: «Аурупада Себер татарлары кебек данлы тарихы булган халык юк», – ди. Себер татарларының XI гасыр ахырында ук дәүләтле халык булып, инглиз, германнарга караганда да борынгырак икәнен тарихчы галим Габделбәр әфәнде чын документлар белән исбатлый, шул турыда 3 монография, югары уку йортларында дәреслек итеп өйрәнерлек, гади укучы кызыксынып, яратып укырлык китаплар язды. Шул китаплар-

ны Тубылда тәкъдир итү кичәсендә бер укытучы ханым:

– Габделбәр әфәнде Фәйзрахманов Себер татарларына һәйкәл куйды, без аның үзенә Себер җирендә һәйкәл куярбыз, – диде. Әлбәттә, бу хезмәтләрне урыс галимнәре дә укый, өйрәнә. Аларга галимнең Себер татарларын империя тоткан халыклар белән тигез итеп куюы ошамый. Әмма берни эшли алмыйлар, архив материалларын юк итәргә өлгермәгәннәр, һәм, Аллаһының рәхмәте, аны өйрәнү төпле белемле, гадел галимгә насыйп булган да, ул аны җиренә җиткереп башкарып чыккан, һәм бу хезмәтен галим шушы көннәрдә генә докторлык диссертациясе итеп яклады. Котлы булсын!

Ф.Хуҗахмәт

Мәдәни җомга. – 2005. – 18 ноябрь. – Б.15.

Г.Л.Файзрахманов

Национально-освободительное движение татарского народа в 1988–1992 гг.

Татарский народ никогда не прекращал борьбу за восстановление своей государственности, утраченной в 1552 г. в результате бесчеловечной агрессии Московского государства. После февральской революции 1917 г. эта борьба поднялась на новую волну. Однако приход большевиков к власти прервал процесс восстановления государственности татарского народа. В результате семидесятилетнего тоталитарного режима татарский язык, культура и сам татарский народ, как нация, оказались перед катастрофой исчезновения.

Пользуясь возможностями демократизации общества, 27 июня 1988 г. группа аспирантов и ученых Казанского государственного университета и Института языка, литературы и истории им. Г.Ибрагимова собрала общественность на разговор о жгучих проблемах татарской нации. На собрании присутствовало свыше ста человек – ученые, правоведы, рабочие, журналисты и др. Выступающие говорили о необходимости объединения сил татарской общественности для спасения нации. «Татарский общественный центр» (ТОЦ) – так назвали возникшее движение. В первый же день была определена основная цель движения – бороться за восстановление государственности татарского народа путем повышения статуса Татарстана до уровня союзной республики, придать татарскому языку государственный статус. Для решения этих задач был создан оргкомитет движения.

Проект платформы ТОЦ, подготовленный оргкомитетом с привлечением историков, философов, экономистов, юристов, социологов, был обсужден на конференции участников движения 29 октября 1988 г.[1] Во главу угла были поставлены конкретные задачи:

– добиться предоставления Татарстану статуса союзной республики со всеми правами суверенного государства;

– добиться конституционного закрепления в республике государственного статуса татарского языка;

– способствовать культурной и духовной консолидации татарской нации, разбросанной по всем континентам, возрождение духовной жизни народа[2].

К концу 1988 г. начали создаваться отделения ТОЦ в городах, районах республики, в других регионах компактного проживания татар.

16–17 февраля 1989 г. в Казани прошел Учредительный курултай ТОЦ, на котором были приняты Платформа (Программа) и Устав ТОЦ, резолюции и обращения[3].

ТОЦ с привлечением широких слоев татарской общественности начал целеустремленную работу по возрождению нации и государственности, по выполнению задач, изложенных в Платформе. Проводились многочисленные собрания, конференции, митинги, был организован сбор более полумиллиона подписей с требованием предоставления Татарстану статуса союзной республики. Но эта работа наткнулась на сопротивление, организованное Татарским Обкомом КПСС и существующими государственными структурами, однако широкие слои населения продолжали поддерживать деятельность ТОЦ.

15–16 февраля 1991 г. был проведен II курултай ТОЦ, на котором была принята новая Программа ТОЦ. Под давлением общественного мнения Татарский обком КПСС вынужден был направить приветствие курултаю[4].

До второго курултая работой ТОЦ руководили совет представителей, президиум и председатели-координаторы – М.Мулюков, Д.Исхаков, Г.Файзрахманов, Ф.Байрамова, И.Садыков и др. На втором курултае был избран совет представителей и президиум, а на пленуме совета представителей избрали президента ТОЦ[5].

В настоящее время в республике Татарстан, странах СНГ и за их пределами функционируют более 120 отделений ТОЦ[6].

По мере активизации и расширения сферы деятельности ТОЦ стали создаваться национальные партии и движения.

Еще 25 октября 1988 г. при Татарском отделении Советского фонда культуры в Казани было организовано культурное общество им. Ш.Марджани, которое внесло большой вклад в дело открытия татарских гимназий, возрождения культурного наследия татарского народа[7]. Для достижения этих целей общество им. Ш.Марджани вынуждено совместно с другими движениями использовать методы политического воздействия, т.к. не искорененный до конца тоталитарный режим с рудиментом великодержавного шовинизма пытался затормозить развитие татарского просвещения и культуры.

Влиятельной политической силой стала Татарская партия национальной независимости (ТПНН) «Иттифак», созданная 17 апреля 1990 г. в Казани. Главная задача этой партии – создание независимого татарского государства[8].

19 сентября 1990 г. был создан комитет «Суверенитет», ставящий основной целью защиту и реализацию государственного суверенитета Республики Татарстан[9].

На курултае татарской молодежи, состоявшемся 12–13 октября 1990 г., был создан союз татарской молодежи «Азатлык», целью которого являлось «Создание татарских независимых государств путем формирования демократического общества».

29 ноября 1990 г. на собрании молодежи в Казани был создан молодежный центр исламской культуры «Иман», который, имея тесную связь с международными исламскими центрами, занимался пропагандой ислама и исламской культуры[10].

10 января на курултае работников татарского просвещения была создана Ассоциация «Магариф» (Просвещение), главной целью которой являлось развитие татарского просвещения[11].

В 1991 г. в Татарстане созданы и действуют еще две партии – Исламская демократическая партия Татарстана, которая боролась за создание подлинного народовластия и демократического правового государства[12], и Республиканская партия Татарстана, ставящая во главу угла содействие созданию правового государства, упрочение суверенитета Татарстана в интересах его граждан и вывод общества из кризиса[13].

На территории Татарстана и в других регионах, в частности, в Москве, Уфе, Саратове, были созданы другие национальные и исламские партии, самостоятельные движения, целью которых являлось возрождение государственности татарского народа, его культурного наследия и религии.

На заре своей деятельности национальные общества и движения боролись за осуществление своих целей, консолидируясь вокруг ТОЦа и партии «Иттифак». В настоящее время большинство их объединилось вокруг Милли Меджлиса.

Эта борьба способствовала росту политической активности и национального самосознания татарского народа, в результате чего Верховный Совет Республики 30 августа 1990 г. принял Декларацию о государственном суверенитете Татарстана[14].

Декларация о государственном суверенитете Татарстана не была признана руководством бывшего Союза и Российской Федерации. Декларация не закреплялась соответствующими законами ввиду нерешительности Верховного Совета и сопротивления русскоязычных депутатов.

13 мая 1991 г. Верховный Совет Республики принял постановление об избрании президента Татарстана. В тот же день было принято постановление об избрании президента Российской Федерации на территории Татарстана, что вызвало общее недовольство народа, приведшее к двухнедельной голодовке около 20 человек[15]. В первых рядах голодающих были депутат Верховного Совета, председатель партии «Иттифак» Ф.Байрамова и президент общества им. Ш.Марджани З.Зайнуллин. В дни голодовки на площади Свободы с утра до ночи не прекращались митинги[16] с требованием отмены постановления Верховного Совета республики о проведении выборов президента Российской Федерации на территории Татарстана.

27 мая Верховный Совет вынужден был под давлением народа (в этот день на площади Свободы было более 50 тыс. человек) принять постановление о непроведении выборов президента России в Татарстане[17].

12 июня 1991 г. Минтимер Шаймиев был избран президентом Республики Татарстан. Президент и парламент республики стремились добиться признания суверенитета Татарстана путем подписания Союзного договора наравне с союзными республиками. Но после известных августовских событий это стало невозможным. Суверенитет Татарстана остался не признанным.

Общественность республики и большинство татар бывшего СССР пришли к выводу о необходимости принятия Верховным Советом акта о государственной независимости Татарстана[18].

С этой целью 19 октября 1991 г., в день открытия сессии Верховного Совета, на площади Свободы в 8 часов утра начался митинг с требованием рассмотреть на сессии вопрос о государственной независимости Татарстана. В 9 часов к митингующим ворвалась колонна сторонников ДПР с российскими флагами, с транспортами против государственной независимости Татарстана, что резко накалило обстановку на площади[19].

Обстановка усугублялась тем, что группа «Народовластие» сопротивлялась включению вопроса о государственной независимости Татарстана в повестку дня.

Площадь Свободы была окружена крупными нарядами милиции и ОМОНа. В 14 часов на площади началась перепалка между собравшимся народом и милицией. Правоохранительные органы пытались обвинить руководителей национального движения, в газетах появились статьи о провокации событий 15 октября.

Во второй половине дня парламент принял решение о включении вопроса о государственной независимости в повестку дня. 24 октября 1991 г. Верховный Совет принял постановление «Об акте государственной независимости Республики Татарстан», содержание которого не удовлетворило борющихся за независимость Татарстана[20]. Размежевание депутатов по национальному принципу обернулось настоящим парламентским кризисом при обсуждении Закона о референдуме и вопроса о государственных символах Татарстана.

В условиях недееспособности парламента, группа депутатов партии «Татарстан» начала склоняться к мысли о том, что необходимо избрать Милли Меджлис[21].

В ноябре 1991 г. национальными движениями, при широком участии народа, был создан оргкомитет по подготовке Всетатарского народного курултая. 1–2 февраля 1992 г. в Казани состоялся Всетатарский народный курултай, на котором 1 февраля был избран Милли Меджлис из 78 депутатов[22].

В Законе о Милли Меджлисе, принятом Всетатарским курултаем утверждается, что Милли Меджлис является представительным органов татарского народа между Всетатарскими народными курултаями[23]. На основании документов, принятых курултаем, создаются местные Меджлисы. Были созданы меджлисы татар Азербайджана, Чувашии, Ульяновской и Свердловской областей, городов Казани, Наб.Челнов, Нижнекамска, Альметьевска и др.

В условиях нерешительности президента, Верховного Совета республики в закреплении итогов референдума и укрепления суверенитета Татарстана, главным направлением деятельности Милли Меджлиса и его местных органов являлось осуществление государственной независимости республики и признания суверенного Татарстана мировым сообществом.

Примечания

[1] Вечерняя Казань. – 1988. – 10 октября; Советская Татария. – 1988. – 11 ноября.

[2] Слово агитатора. – 1988. – №23-24. – С.39.

[3] Советская Татария. – 1988. – 22 февраля; Материалы учредительного съезда. Доклады, резолюции, обращения. – Казань, 1989; Милләт. – 1991.

[4] Советская Татария. – 1991. – 21 февраля.

[5] Панорама. – 1991. – №2. – С.11.

[6] Текущий архив Милли Меджлиса татарского народа. Паспорт татарского национального движения.

[7] Текущий архив общества им. Ш.Марджани. Книга протоколов, конференций, собраний.

[8] Татарстан яшьләре. – 1991. – 6 августа; Панорама. – 1991. – №2. – С.31.

[9] Сборник документов и материалов учредительного съезда комитета «Суверенитет». – Казань, 1991. – С.3.

[10] Известия ТОЦ. – 1992. – июль; Мәгариф. – 1991. – июль.

[11] Социалистик Татарстан. – 1992. – 11 января.

[12] Текущий архив Исламской демократической партии Татарстана. Книга протоколов.

[13] Суверенитет. – 1991. – №5.

[14] Советская Татария. – 1990. – 31 августа.

[15] Социалистик Татарстан. – 1991. – 28 июня.

[16] Шәһри Казан. – 1991. – 28 мая.

[17] Там же.

[18] Шәһри Казан. – 1991. – 1 сентября.

[19] Шәһри Казан. – 1991. – 19 октября.

[20] Советская Татария. – 1991. – 26 октября.

[21] Комсомолец Татарстана. –1991. – 6 декабря.

[22] Суверенитет. – 1992. – № 4.

[23] Закон о Милли Меджлисе. – Казань, 1992 г.

Г.Л.Фәйзрахманов

Башкорт халкының милли бәйсезлек көрәше

Башкорт халкы, безнең кебек, авыр көннәр кичерә. Үз ватаны Башкортстанда башкорт халкының әлеге сәяси һәм икътисади хокуклары тормышка ашырылмаган. Халыкның газиздән газизе – башкорт теленең хокуклары чикләнгән, дәүләт органнарында, предприятие, учреждениеләрдә, транспортта аның барлыгы да беленми. Реаль тормыштан читләштерелгән башкорт теле шактый гаиләләрдә дә кысрыкландырылган. Республикадагы башкорт балаларының нибары 37 проценты гына үз ана телендә укый. Башкорт телендә радиотапшырулар Мәскәү түрәләре бүлеп биргән чикләнгән вакытта гына алып барыла, башкорт телевидениесенең хәтта үз каналы да юк.

Башкортстандагы предприятиеләрнең 97 проценты элеккечә республика юрисдикциясенә керми, продукциясен читкә җибәрә. Авыл хуҗалыгының һәм авыл халкының киләчәге хәвефле күренә, алдагы язмышы билгесез.

74 ел большевиклар империясендә яшәп, Идел-Урал әтрафының башка төп халыклары кебек, башкорт халкы колония халкы дәрәҗәсендә һәм бүгенге сәяси, икътисади фаҗига алдында калды.

Мондый һәлакәт юлын сайламаган иде бит башкорт туганнар. Бераз тарихка күз төшерик. 1917 елгы февраль инкыйлабыннан соң, Рәсәйдә ирекләр башлангач, Идел-Урал буе халыклары арасында беренче булып, башкорт халкы үзенең мөстәкыйль дәүләтен төзергә омтылды. 1917 елның 29 ноябрендә Оренбург шәһәрендә Башкортстанның автономиясе игълан ителеп, милли хөкүмәт төзелә. Юныс Бикбов Башкорт автономиясенең беренче рәисе итеп сайлана. Башкортстан кантоннарга бүленеп, милли гаскәр төзелә башлый. Хәрби һәм эчке эшләр мөдире итеп Әхмәтзәки Вәлиди билгеләнә. Башкорт дәүләте төзелү турында Декларация игълан ителә.

1917 елның ахыры – 1918 елның башында уздырылган III башкорт корылтаенда Башкорт автономиясе төзелү рәсми төстә раслана. 1918 елның 18 январендә Кызыл Армия Оренбургны алгач, Башкортстан җитәкчеләренә Совет властен кабул итәргә

тәкъдим ясала. Җитәкчеләр ризалаша. Ләкин большевикларга башкорт дәүләте булу ошамый. 3 февральдә аның хөкүмәт әгъзалары кулга алына. Большевиклар ул вакытта ук милләтләрне берсен икенчесенә каршы куярга тотыналар. Башкортстан җитәкчеләрен кулга алырга татар солдатларына приказ бирелә.

1918 елның апрель башында Оренбургны казаклар алгач, Башкортстан җитәкчеләре төрмәдән кача. Июнь башында Чиләбе шәһәрендә Башкорт хөкүмәте яңадан торгызыла, 8 июньдә ул Оренбургка – Кәрван сарайга күчеп урнаша.

Колчак үзен Россиянең идарәчесе дип игълан иткәч, милләтләргә карата урыс дәүләтенең традицион сәясәтен яңарта – 1918 елның 21 ноябрендә Башкорт дәүләтен бетерү турында приказ чыгара. Бу вакытта Башкортстан хөкүмәте Пимәс авылына күчкән була инде. Гаскәр ярдәмендә Башкорт автономиясе саклап калына. Бу чорда Башкортстан җитәкчеләре үзәге шулай ук Оренбургта урнашкан (соңыннан Актүбәгә күчерелгән) Казах Алаш Урда дәүләте белән берләшергә омтыла. Кызыл Армия Көньяк Уралга кергәч, бу берләшү булмый кала. Большевиклар төрки халыкларны бер-берсе белән якынайту түгел, киресенчә аерып, урыслаштыру политикасы алып бара. Тора-бара Мәскәү Башкорстан һәм Татарстанның Казахстан белән уртак чикләрен булдырмау максатыннан чыгып, ике арада ике урыс өлкәсе – Оренбург һәм Чиләбе өлкәләре ясап куя. Гомер-гомергә төрки-мөселман дөньясын Европа белән тоташтырып торучы татар халкы бу мохиттан аерыла. Мәскәү йозагы татар һәм башкортны йозаклап куя.

1918 елның ахырында һәм 1919 елның башында башкорт гаскәрләре Кызыл Армия гаскәрләренә каршы сугышлар алып баралар, Оренбург белән Уфа арасындагы фронтны тотып торалар.

1919 елның 21 январенда Кызыл Армия Оренбургны, Орскны алгач, һәм 23 январьда Антантаның Советларны тануы сәбәпле, Зәки Вәлиди кызыллар ягына чыгарга карар бирә. Совет власте органнары Башкортстанны танырга, башкорт халкының дәүләтчелеген сакларга вәгъдә бирәләр. 1919 елның 20 февралендә башкорт гаскәрләре кызыллар ягына чыгалар.

Зәки Вәлиди һәм Башкортстанның башка җитәкчеләре Мәскәүгә чакырылып, Ленин белән сөйләшүләр барышында Башкорт автономиясе республикасын төзү турында килешенә һәм 1919 елның 23 мартында ВЦИК декреты газеталарда игълан ителә. Ләкин бу башкорт халкы көткән, кан коеп сугышкан автономия булмый.

Большевиклар кулындагы хөкүмәт татар халкын да алдый. Татарлар яшәгән күп районнар читтә калдырылып, хокуклары нигездә Мәскәүгә бирелгән Татарстан АССР төзелә. Татарлар күп яши торган Бөре, Бәләбәй, Осре өязе халык ризалыгыннан башка Башкортстанга кушылып, бу республикада башкортларның чагыштырма саны нык киметелә, алар үз республикаларында азчылык булып кала. Тора бара зур төзелешләр, нефть промышленностен үстерү сылтавы белән Башкорстанга шактый санда башка милләтләр, бигрәк тә урыслар китерелеп, башкортның өлеше тагы да сыеклана.

Хокуксыз автономиядә яшәп, башкорт халкы телен, мәдәниятын, мәгърифәтен югалту, үзе милләт булып яшәүдән туктау фаҗигасы алдына килеп басты.

Башкортстанның Дәүләт суверенитеты турындагы Декларация башкорт халкын бу хәлдән чыгару максатында кабул ителгән иде, ләкин алай булмады.

Шушы кризис хәленнән чыгуда практик адымнар ясау өчен «Урал» Башкорт милли үзәге Башкорт халкының VI гадәттән тыш корылтаен җыйды. Корылтай Уфа шәһәрендә 23-25 декабрьдә узды. Корылтайда Башкортстандагы сәяси һәм икътисади хәл турында Башкорт милли үзәге рәисе Марат Колшәрипов, Башкорт милли Конгрессын төзү турында Милли үзәк рәисе урынбасары Заман Муфтиев доклады тыңланды. Делегатлар Башкортстан Югары Советы рәисе Мортаза Рәхимовның Министрлар Советы рәисе Миргазәмовның хисапларын (отчетларын) тыңлады. Отчетларны тыңлау бик киеренке барды. Республика җитәкчеләренә дәгъвалар, ризасызлыклар катгый булды, күбрәк Миргазәмовка эләкте, «отставка» дигән сүзләр яңгырады. Залның из зур ризасызлыгы Башкортстанның РСФСР эчендә калуы, Декларациянең тормышка ашырылмавы, РСФСР белән тигезсез мөнәсәбәтләр турында булды.

Миргазәмов чыгышындагы бер хәбәр мине һәм корылтайда катнашучы Татарстан вәкилләрен сискәндереп җибәрде. Мәсьәлә болайрак. РСФСР белән Башкортстан арасында төзеләчәк договор проектына Башкортстанда РСФСРның атом заготовкалары саклану турындагы пунктка

делегатлар каршы чыккач, Миргазәмов: «Татарстан белән РСФСР арасында төзелгән договорларның берсендә 5 пункт бар, анда Татарстанда РСФСРның атом-төш отходларын саклау һәм АЭС төзүне яңарту мөмкинлеге каралган», – диде.

Минем белән янәшә Башкортстанның атомга каршы хәрәкәте җитәкчесе П.Н.Павлов утыра иде. Ул да Миргазәмов әйткән сүзләрне раслады.

Корылтайдагы бер фактны искә төшереп китми булмый. Башкорт яшьләре ittифакы Ренат Байымов, Айрат Динмөхәммәтов һәм башкалар корылтай барышы белән риза түгеллекләрен, Башкорт милли хәрәкәте «Урал»ның, алар фикеренчә, республика җитәкчеләре артыннан баруы турында чыгыш ясап, корылтайның бер өлешендә трибунадан китми тордылар. Безнең көннәрдә бу хәл табигыйдыр, әмма Рәсәй телевидениесе бу моментны бик ямьсез итеп күрсәткән. Милли хәрәкәтләрнең эшен бозып күрсәтү Рәсәй телевидениесының төп курсына әверелде.

Милли конгресс төзү проблемасы Корылтайда караган үзәк мәсьәлә булды. Башкортстан Югары Советының республикага бәйсезлек бирә торган чараларны эзләп таба алмавы, Дәүләт суверенитеты турындагы Декларацияне тормышка ашыруга юнәлгән законнар, карарлар кабул итә алмавы халыкны Милли конгресс төзү фикеренә китергән.

Удмурт халык корылтае ноябрь аенда удмурт милли мәҗлесен – Удмурт кенешны – сайлап куйды. Ә башкорт корылтае әлеге милли конгрессны сайлый алмас иде, аның программасы һәм положениесы кабул ителде. Башкортстанда сәяси вәзгыять Удмуртиягә караганда башкарак. Удмуртиядә кол ителеп хокуксызландырылган милләт нигездә бер – удмуртлар, башка милләтләр чагыштырмача күп түгел. Башкортстанда 900 меңгә якын башкорт һәм 1 миллион 200 мең тирәсе татар – димәк, ике хокуксыз халык яши.

Башкорт халкына октябрь перевороты, Совет власте шактый бәлаләр китергәнлеген сөйлиләр башкорт туганнар. 1917–1920 елларда 500 меңләп башкорт сугышларда, ачлыктан һәлак була. Аннан соңгы югалтулар да җитәрлек. Большевизмның ассимиляция политикасы милләт санын кимегүгә китерде.

Башкортстандагы татар халкының хәле Татарстан татарларына караганда да, Башкортстан башкортларына караганда да күпкә авыр. Үз хокуклары булмаган Башкортстан хөкүмәте татарлар турында кайгырта алмады. Милли сәясәте руслаштыруга нигезләнгән компартия һәм совет хөкүмәте ике милләтне чәкәләштерү, шул юл белән көчсезләндерү эшен бик астыртын алып барды.

Башкортстандагы аерым шәхесләр башкортларның бүгенге хәлгә төшүләренә татарны гаепли башлады, матбугатта ямьсез мәкаләләр чыккалады.

Бу корылтайда татар-башкорт мөнәсәбәтләре тикшерелде, ул аның өчен җыелмады. Ләкин бу кискен проблема корылтай өстендә асылынып торды. Бигрәк тә Башкорт милли конгрессы мәсьәләсен тикшергәндә сизелде бу хәл. Республикада ике хокуксыз халык булу турында ачык сүз булмаса да, делегатларның бер өлеше башкорт милләте проблемаларын, шул исәптән милли конгресс проблемасын да башкортлар үзләре генә хәл итә алуы шикле булуы турында әйтелде. Күренекле драматург Азат Абдуллинның: «Без ялгыз түгел, башка халык барын да онытмагыз», – дигән сүзләрен делегатларның күбесе хуплады.

Татар-башкорт арасындагы кайбер аңлашылмаучылыкларга тулысынча Башкортстан татар иҗтимагый үзәге җитәкчеләре гаепле, дигән чыгышлар да булды. ТИҮ җитәкчесе Кәрим Яушевны Башкорстаннан куарга, дигән акылсыз сүзләр дә кайбер делегатларда яклау тапты. Юк, туганнар, Яушевны куып кына, хәтта берничә йөз татарны куып та бу хәл үзгәрми.

Башкортстандагы Татар иҗтимагый үзәге җитәкчеләренең хәле авыр. Бәлки, ялгышлары да буладыр.

Аңлашыла, башкорт халык корылтае беренче чиратта башкорт мәнфәгатен кайгырту өчен җыелган, чөнки ул башкорт милләте турында кайгыртучы бердәнбер халык органы. Ләкин кайбер делегатларның чыгышындагы акыллы һәм бик кирәкле тәкъдимнәрендә күршеңдә икенче бер бәхетсез халык, икенче көн хәлендәге халык – татар барны аңлау җитмәде бит. Милли мәсьәлә хәл ителгәндә сак, үтә сак була белү кирәклеген аңлыйбыз, ләкин осталыгыбыз җитми.

Үзәк империя җимерелеп, Рәсәй империясе төзелеп, урыс булмаган милләтләргә куркыныч туган чорда Башкортстанның ике хокуксыз халкы бер юлдан бармаса, алла сакласын, ике милләт тә зур зыян күрәчәкне татарның да, башкортның да күпчелеге аңлый. Тәнәфес вакытында, ку-

накханәдә башкорт туганнар белән сөйләшүләрдә бу проблеманы хәл итәргә зур мөмкинлекләр бары ачыкланды.

Татар-башкорт проблемасын хәл итүдә республика кем исеме белән аталса, шул халыкның мөмкинлекләре зуррак. Бу проблеманы хәл итеп, бер-береңә таянып бармасаң, кая барып чыгарбыз.

Корылтай бара. Башкорт корылтае. Халык үз язмышын хәл итәргә тырыша. Ләкин коллык богаулары 450 елга якын чорналган, чишүе үтә кыен. Мин Татарстан халкының 1991 елның июль, октябрь айларында милли-азатлык хәрәкәтенең югары ноктага күтәрелүе, уңышларыбыз, уңышсызлыкларыбыз турында сөйлим. Делегатларның күзләре бер яна, бер сүнә. Татарстандагы, элекке союздагы татар язмышын башкорт корылтае делегатлары үз язмышы кебек кабул итә.

1992 елның башы.

– Татарстан белән Чечня безгә юл күрсәтүчеләр, рәхмәт сезгә, – диләр делегатлар. Корылтай ике халык исеменә котлау кабул итте.

Корылтайда Башкортстан халык исеменнән бәйсез дәүләт дип игълан ителде. Башка әһәмиятле карарлар кабул ителде. Идел-Урал ассамблеясының Казанда булачак II корылтаена 20 делегат сайланды.

Ике хокуксыз халык бергәләп көрәшкәндә генә бәйсезлеккә ирешеп була. Башкортстандагы татулык ике күрше төрки республика арасындагы татулыкка, бердәмлеккә нигез була. Алда Татарстанның да, Башкортстанның да бәйсезлеге өчен зур һәм кыен көрәш тора. Бу көрәштә безнең бердәмлек кирәк, бик кирәк булачак. Ходай безгә бу юлда акыл, сабырлык, көч һәм гайрәт бирсен! Амин.

Научно-исследовательская деятельность

Г.Л.Файзрахманов, И.Б.Гарифуллин, А.П.Ярков

К историографии ислама в Западной Сибири

Каждый регион России, да и мира в целом, уникален, и это своеобразие сложилось достаточно давно. Исламская идеология оказала огромное влияние не только на культуру тюркского населения Сибири, но и на его этногенез. В этом контексте сложилось два подхода к судьбе сибирских татар: автохтонный (который разделяет часть сибирских исследователей) и тот, где сибирских татар воспринимают как часть татарского субэтноса[1]. Персидский историк Рашид Эддин (Рашид-ад-Дин), живший в 1274–1318 гг., первым посвятил Прииртышью и его народам специальную работу – «Сибирская страна». Но в целом в тот период, как точно заметил Х.Атласи, «исламские богословы и ученые слишком много сил тратили на схоластические споры ... история – единственная наука, способная сплачивать людей – совершенно игнорировалась ими»[2]. Некоторые исследователи при освещении истории народов Сибири, в т.ч. о их религиозных верованиях, в свои труды включают сведения из записок итальянского путешественника Марко Поло, написанных в конце XIII в., где очень запутанно даются сведения о занятиях, быте и религиозных верованиях сибирских татар. По Марко Поло в Сибири обитают и белые медведи, и верблюды, и дикие ослы; татары своего бога делают из войлока; из продуктов питания сибирских татар называются фараонские крысы, обитающие в Монголии. На неточность опубликованных сведений по запискам Марко Поло в свое время указывал еще В.В.Бартольд и другие исследователи[3]. Некоторая информация о крае содержалась в материалах католических миссионеров и дипломатов Юлиана (1237 г.), Плано Карпини (1247 г.) и др.

Петровская эпоха отмечена интересом к Востоку. В 1710–1730 гг. начинают давать результаты преобразования, проведенные Петром I в области культуры и образования. Появился в 1716 г. первый перевод Корана на русский язык. Первой, вышедшей на русском языке (но написана на латыни) работой, специально посвященной исламу, является «Книга система или состояние мухамеданския религии», изданная в Петербурге в 1722 г. Д.Кантемиром – бывшим господарем Молдовы, укрывшемся в России после Прутского похода 1711 г.[4] В 1730 гг. и сама Сибирь активно включается в сферу научных интересов российских ученых. Собранные ими сведения и аккумулированные материалы (в т.ч. археологические, нумизматические, археографические) накапливались в приказах, воеводских канцеляриях, в Кунсткамере (позднее в Азиатском музее). Первыми же востоковедами, приглашенными в созданную в Петербурге Академию наук, были Г.Багер и Керх, которых больше занимали тюркские языки и в меньшей степени – ислам.

Отечественная светская наука долгое время ограничивалась переводом источников и трудов зарубежных исследователей ислама, что, по меткому замечанию М.А.Батунского, определило узость подходов рос-

сиян, которые у западных авторов «заимствовали, по существу, и всю теоретическую экипировку, и фактологический материал»[5]. Долгое время светское исламоведение концентрировалось на факультете восточных языков в Санкт-Петербургском университете и определялось задачей перевода источников и научных работ (преимущественно европейских исследователей) по исламу[6]. Наиболее характерным, в этом отношении, трудом является четырехтомная «История ислама с основания до новейших времен» А.Миллера[7], переведенная Н.А.Медниковым, где фактически нет материала об исламе в Сибири. Едва ли не самую важную часть записок участников научных экспедиций второй половины XVIII в. составляют сведения о верованиях тюркских племен Сибири.

Проблемы доисламских религиозных мировоззрений татар сибирского региона нашли отражение и в трудах западноевропейских путешественников и участников научных экспедиций XVIII в. Д.Г.Мессершмидта, И.Г.Гмелина, Г.Ф.Миллера и др. В 1744 г., возвращаясь из своего путешествия по Сибири, Миллер передал Петербургской академической библиотеке рукопись, которая вначале была названа «Тобольской летописью», а затем «Историей Сибирской», созданной С.У.Ремезовым. Как заметил А.В.Бородин: «Удостоенный звания академика, Миллер в течение полувека неустанно изучал русские древности. В 1732–1742 гг. он принимал активное участие в Сибирской академической экспедиции, где собрал огромное количество прежде неизвестных науке документов по русскому средневековью. Привезённые им в Санкт-Петербург из центра Сибири города Тобольска архивные материалы получили наименования «портфели Миллера»; они и до сих пор составляют источниковедческую основу для исследования целых периодов Сибири»[8]. Свою большую работу «Описаніе Сибирскаго Царства...»[9] Г.Ф.Миллер, которого Х.Атласи назвал «самый добросовестный из российских историков»[10], начинает с описания Сибирского ханства и его населения. О сохранении доисламских верований до последнего времени у сибирских татар Тоболо-Иртышского региона у Миллера читаем: «Некоторый Би или князец Аялинских татар при устье реки Тары сказывал мне, что он сам еще помнит с самых молодых лет, каким образом его родители и сродники во всем тамошним народом содержали еще идолопоклонченское суеверие. Равным образом о некоторых татарах между Тобольским и Демьянским ямом в Лебауких юртах и по большей части в Туринском уезде живущих известно, что они всегда прибывали в идолопоклонстве, пока они с остяками вместе не обращены были к христианской вере. Из барабинцев же поныне многие идолам служат, а некоторые из них исповедают магометанский закон, то недавно обрезание приняли»[11]. Описание погребального обряда у туринских татар (юрты Епанчинские и Ембаевские) Миллером в 1742 г. говорит больше всего о следах язычества. По исламским канонам мусульмане покойного в гробе не хоронят, в могилу различную утварь (хозяйственные принадлежности покойного) не кладут.

Опираясь на внутринаучные ценностные критерии, Миллер в специальной главе рассматривает историю обращения Кучумом и его братом Ахмет Гиреем тобольских татар в «магометанскую» веру. При этом ученый считает, что в силу ряда обстоятельств Кучуму не удалось внедрить ислам в своем владении повсеместно. «По словесному объявлению татаръ и бухарцевъ» он записал легенды об установлении культа местных святых, «которыхъ память татары и ныне празднуютъ»[12]. Безусловно, не во всем Миллеру удалось объективно рассмотреть историю региона, что привело его к выводу: «Первый и главнейший народ в Сибири есть татары, которые живут в полуденных странах около рек Тобола, Иртыша, Оби, Тома и Енисея и в лежавших степях между помянутыми реками»[13], тогда как этнический состав края в тот период был представлен не только сибирскими татарами, но и чулымскими тюрками, казахами. До наших дней остаются актуальными слова К.Н.Бестужева-Рюмина, сказанные им о Г.Ф.Миллере и его наследии: «Неутомимый собиратель, строгий и точный в своих ученых работах, Миллер был настоящим отцом русской исторической науки, которая до сих пор еще не исчерпала своего богатства собранного им материала»[14].

И.Е.Фишер также отмечал в записках о введении Кучумом в Сибири магометанской веры и писал, что в то время «многие татары остались еще в идолопоклонничестве»[15]. Важно отметить, что как Г.Ф.Миллер, так и впоследствии другие зарубежные путешественники и участники научных экспедиций, кроме своих наблюдений, при составлении дневников, записок учитывали сведения первых летописей, сказав свое

слово по спорным вопросам и очистив первые летописи от вымыслов.

Интересный материал для более поздних исследователей оставил Фальк, зафиксировавший остатки каменной (!?) мечети и упавшего минарета в Кызыл-Туре.

Позже побывавший в Тобольске англичанин Дж.Б.Антермонский свидетельствовал, что татары «к иностранцам относятся уважительно»[16]. Оказались в Сибири полезными 9 тыс. (из них 1000 офицеров) плененных под Полтавой уроженцев Швеции, Польши, Прибалтики, Голландии, Фландрии, германских княжеств. Пленные стремились познать Сибирь и в научном отношении. Капитан И.Б.Мюллер вошел в угроведение брошюрой 1720 г. «Жизнь и обычаи остяков, народа, живущего почти до самого Северного полюса...». А И.Т. фон Страленберг (Табберт) после возвращения в Европу опубликовал книгу «Северная и восточная часть Европы и Азии», где заметил: «Коренные народы – естественные, искренние и благочестивые люди, которые мало знают о ложных клятвах, воровстве, блуде, чревоугодии, обмане и тому подобных пороках». Будучи очень наблюдательным исследователем, Страленберг оказался надежным спутником ученого из Данцига Д.Г.Мессершмидта в его путешествиях по региону. Мессершмидт был здесь с 1710 по 1727 г., но уже в 1719 г. он составил «Карту путешествия от Москвы до главного города Сибири Тобольска и всего того, что лежит по обе стороны дороги». В 1740 г. в составе экспедиции французского астронома Н.И.Делиля в Березове был Т.Кенигсфельд, который вел дневник, проводил топографические съемки, зарисовал поселение.

На основе живых экспедиционных наблюдений и изучения архивов Тюмени, Тобольска, Семипалатинска, Омска, Петропавловска, служивший на Иртышской пограничной линии: в Омской, Ямышевской, Железинской, Семипалатинской крепостях майор И.Г.Андреев в своих работах (в т.ч. «Домовой летописи») отразил жизнь, культуру (в т.ч. особенности традиционных верований и воздействия на них ислама) и быт казахского населения, в т.ч. юга Западной Сибири[17].

В начале XIX в. этнограф В.В.Пассек писал: «Война и сами имена Героев сохранились в памяти татар, тамошних жителей. Они говорят, что знают могилу Ермака, но не объявляют русским, где она; знают могилу Кучума (могила сея не далее 20 верст от Тобольска) и ежегодно собираются отправлять на ней свою тризну. Их вражда к нам, кажется, уже исчезла; но еще остается взаимная недоверчивость»[18]. В бытность сибирским генерал-губернатором будущий премьер-министр России М.М.Сперанский близко познакомился с исламом и, более того, вместе с помощником (и будущим декабристом) Г.С.Батеньковым[19] он стал подготавливать законодательные акты по вопросам регулирования отношений мусульман с государством. В «Уставе об управлении инородцев» и «Уставе о сибирских киргизах» подтверждались «екатерининские вольности», недопустимость переселения «отсталых народов», как это практиковалось в Америке. Среди коренного населения Сибири Сперанский предполагал выделить «оседлых инородцев»: «Поелику вера киргиз-кайсаков по сие время в сущности более языческая, чем магометская, то представляется надежда к обращению многих из них в христианство»[20]. В рассматриваемый период появляются первые публикации светского характера, повествующие о местных особенностях ислама. О том, например, что чтился как мусульманский подвижник хан Кучум (в память об этом раз в несколько лет на развалины Искера собирались мусульмане), писал П.А.Словцов[21]. Н.М.Карамзин, создавая свою «Историю государства Российского», не мог обойти проблему исторического прошлого Сибири, для чего провел анализ летописных источников, выделив: Строгановскую «Историю о Сибирской земле и о Царствии» (Летопись Саввы Есипова), «Сказание о Сибирском царстве» (сокращенный вариант Есиповской летописи), «Новый летописец» (Степенные рукописи) и «Тобольский летописец» С.У.Ремезова. Карамзин выписал «слово в слово» из «Строгановской летописи»: «Бысть в Сибирской стране, на реце Ишиме, некто Магометова закону царь, именем Ивак[22], родом татарин»[23]. Повествуя о периоде присоединения Сибири в 9 томе своего труда «История государства Российского» Н.М.Карамзин описывал последнее сражение за Искер: «Ермак, Иван Кольцо мужествовали впереди, повторяя громкое восклицание: с нами Бог!, а слепой Кучум, стоя на горе с имамами, с муллами своими, кликал Магомета для спасения правоверных»[24].

Исключительное место в отечественном исламоведении принадлежит Ч.Ч.Валиханову – выпускнику кадетского корпуса в Омске, знаменуя возрождение того научного

интереса к истокам культуры тюркского населения, что характерно было для периода «мусульманского Ренессанса». Но это происходило уже с помощью опыта и методологии европейской науки, существенно отличаясь от собирательства эмпирических данных. Написав немало работ по мусульманской культуре, в т.ч. и по Сибири[25], Ч.Ч.Валиханов одним из первых зафиксировал, например, бытование среди сибирских татар шаманов – «камъ»[26]. Но Ч.Ч.Валиханов выступал не только как наблюдатель, замечая о сути «Жами ат-тауарих», повествовавшей о событиях периода присоединения Сибири к Русскому государству: «По своему изложению эта книга также замечательна. Здесь басен менее, нежели в Абулгази[27] и Шейбанинамэ. Начало и слово Борису[28] написано языком очень понятным и довольно витиевато, во всяком случае, это замечательный памятник татарской панегирики»[29]. Позже Омский кадетский корпус закончил и Г.Е.Катанаев, рассмотревший в своих многочисленных публикациях как вопросы присоединения Сибири, так и особенности современной ему религиозной ситуации в среде казахов и сибирских татар[30]. В Омске жило, служило и училось немало людей, внесших вклад в востоковедение и исламоведение: Н.С.Джетбысбаев, Г.А.Колпаковский, Л.Г.Корнилов, М.В.Певцов, А.П.Проценко, А.Г.Серебрянников, Н.Ф.Ситняковский, М.А.Терентьев[31] и др. Это объясняется и определенной востоковедческой традицией, заложенной созданием Азиатской школы. В созданной при штабе Омского военного округа типографии выходили труды, которые, хотя и косвенно, но имели отношение к изучению ислама в российских пределах и на сопредельных территориях, как например, работа С.А.Щепихина[32]. Созданное в 1882 г. в Омске Степное генерал-губернаторство обнимало своей властью обширное пространство Акмолинской и Семипалатинской областей, где первое время действовало «Степное уложение» 1868 г., регулирующее и вопросы духовной жизни.

В работах отечественных ориенталистов середины XIX в. А.К.Казем-Бека, Н.В.Ханыкова, Н.Е.Торнау, к сожалению, не анализировались процессы, происходившие в Сибири, хотя, несомненно, они имеют большое значение при изучении истории ислама в России.

В деле исламизации сибирских татар, как уже говорилось выше, велико было значение миссионеров, прибывавших из других регионов арабского мира. Истовое почитание миссионеров как святых настораживало немногих местных образованных мулл, поскольку первый столп ислама гласит: «Нет Бога кроме Бога и Мухаммед – его пророк», т.е. не допускаются иные авторитеты. Редко, но издавались за рубежом, в основном в странах арабского мира, книги, касающиеся ислама в России, но о Сибири они писали, в основном, только в связи с распадом Золотой Орды[33]. В своей книге «Свет Азии: Распространение христианства в Сибири в связи с описанием быта, нравов, обычаев и религиозных верований инородцев этого края» во II и III главах Т.А.Догуревич, подробно описывая быт нравов, религий, истории христианизации народов Западной Сибири со времен Ермака (XVII–XIX вв.), показывает причины сохранения здесь языческой религии, трудностей миссионерской деятельности, подводит некоторые итоги миссионерства к концу XIX в.[34] Стоит остановиться на впечатлениях особой группы миссионеров – выходцев из мусульман – И.Петрова, Г.Волкова, В.Мрзяева. Например, разъездной священник И.Петров в «Путевых заметках» и других материалах освещал проповедническую деятельность за шесть лет, подробно описав религиозное состояние татар, встречи с мусульманскими лидерами[35]. О том, что не всегда крещение бывших мусульман заканчивалась успехом, написал М.Патрушев, который упомянул о «беседе со старокрещеным татарином, который отпал от православия в мухамеданство и проходит государственную службу в Тюмени и т.д.»[36].

Политика Русского государства среди инородческого населения сибирского края вообще и, татар в частности, довольно широко освещена в трудах краеведов. Немалое число исследователей писало о периоде присоединения края к Сибири, отчасти касаясь вопросов исповедования тюркским населением исламской религии[37]. В 1818 г. Г.Спасский фиксировал, что каждый год (в мае и сентябре) татары собираются на месте разрушенного Искера для поминовения погибших и «поклонения погребенным здесь святым»[38]. Уроженец Ишима П.П.Ершов пошел значительно дальше в осмыслении событий прошлого. Собранные им предания легли в основу поэмы «Сузге», которая в литературном отношении уступает «Коньку-Горбунку», но много существеннее для осмысления. Предыстория вопроса такова: П.А.Словцов[39] зафиксиро-

вал переход исторических личностей и преданий в разряд почитаемых героев и сакральной истории. Об этом, в частности, свидетельствует поминовение хана Кучума на Сузгуне – средневековом татарском городище окрестным мусульманским населением. В ответ на призыв П.А.Словцова (явившийся результатом его раздумий при «видении весны» 27-го мая 1830 г. на Сузгуне и прозвучавший со страниц его «Прогулок вокруг Тобольска») «заняться краеведением» первым откликнулся вернувшийся в Сибирь из Петербурга П.П.Ершов. Сам П.П.Ершов стал своеобразным «результатом» соединения сибирской традиционной культуры (основанной на переплетении русской старожильческой, тюркско-татарской, угорской и самодийской культур) и европейского образования, примером «золотого века» русской литературы и просвещенного провинциализма. В совокупности в сибирской истории это называется «тобольским типом культуры». П.П.Ершов предпочел «взять в подруги поэзию», и вместе с читателем совершил (в поэме «Сузге») прогулку по историческим окрестностям Тобольска, посетив приметные места Подчеваш, Искер и Сузгун. Ершов в поэтическом рассказе о судьбе Сузге отразил, что для русских культура татар становилась «своей». Любопытно, что в драматической сцене «Кузнец Базим, или Изворотливость бедняка»[40], действие которой происходит, якобы, в Багдаде во времена Гарун-аль-Рашида, герой по манере разговора и предприимчивости больше схож с тобольскими татарами[41].

Художник и краевед М.С.Знаменский в 1881 г. в «Тобольских губернских ведомостях» опубликовал очерк «Прогулка по историческим окрестностям г. Тобольска. Искер», где есть живые свидетельства о сохраняющемся культе почитания легендарных героев прошлого, проведенного с мусульманской обрядностью[42]. Особое место в становлении исламоведения (в контексте, как нам представляется «провинциального ориентализма») в Западной Сибири принадлежит Западно-Сибирскому отделу Императорского Русского географического общества, интересы которого, заметим, распространялись и на сопредельные регионы. Благодаря этому создавалась база более глубоких системных исследований мусульманской тематики; формировался кадровый потенциал. О том, что к деятельности этого объединения проявляли внимание и в Петербурге, свидетельствует рецензия одного из виднейших отечественных специалистов по исламу В.Р.Розена на «Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества», где в качестве цели ставилась: «благородная задача точного, беспристрастного описания современного местного состояния умов и течения религиозной мысли»[43]. А.Е.Крымский публикует книгу «Мусульманство и его будущность»[44].

Появлялись условия и для рождения новых подходов и концепций. Одной из таких была теория областничества. Еще в 1886 г. «Московские ведомости» обвиняли газету, издаваемую Ядринцевым в «духе сепаратизма». О роли бухарцев в распространении и укрепления ислама среди сибирских татар писал Н.М.Ядринцев довольно часто. В частности он отмечал, что «во все времена Средняя Азия снабжала Сибирь своими проповедниками: ходжами, муллами»[45]. Издаваемая Ядринцевым газета «Восточное обозрение» имеет «большое сходство с крымской татарской газетой Гаспринского «Переводчик» и мало носит на себе характер русского литературного органа... «Восточное обозрение» всегда с особым удовольствием давало место на своих страницах тем статьям, которые всеми силами защищали, обеляли и даже ставили на известную высоту ислам и ламаизм. Мусульманскую окраску придавали ей статьи, подобные статьям Искандер-Мурзы и разных других лиц, укрывавшихся под разными псевдонимами»[46].

В серии книг Н.П.Остроумов дал объективную картину положения ислама не только в Средней Азии, но и в целом по России, осветив и зарубежные проблемы[47].

В.В.Бартольд, которого отличала высокая степень конфессиональной толерантности как в жизни, так и в науке, особо подчеркивал то обстоятельство, что Россия «наложила на себя ответственность решать судьбу многих миллионов русско-подданных мусульман»[48]. Бартольд отметил идентичность конфессионального и этнического, сложившуюся у отечественных мусульман, что, заметим, нашло отражение в Переписи 1897 г.

С.К.Патканов в конце XIX в. писал, что «усиленное распространение мусульманской веры здесь началось в XVII в. и продолжалось до начала XVIII в, когда не только все татары Тобольского округа уверовали в пророка, но и часть остяков и вогулов. Не всюду впрочем и инородцы-язычники охотно принимали навязываемую им новую веру

(ислам – *ред.*), а иногда с оружием в руках отстаивали своих богов, как, например, татары, проживающие по среднему Иртышу, в пределах нынешней Карагайской волости. Много способствовало здесь успехам распространения мусульманства переселение в Тобольский округ большого числа бухарцев и других среднеазиатских выходцев, проверенных фанатиков. Эти успехи, однако, во время были остановлены великим просветителем Сибирского Севера Филофеем Лещинским, который в два года обратил в христианство народы, живущие по Конде, по нижнему Иртышу и по Оби. Ему же удалось, правда, после больших трудов, привести в лоно христианской церкви и тех вогулов и остяков, а также татар Туринского округа, которые незадолго перед тем были обращены в магометанство, благодаря стараниям ревностных мулл.

С тех пор прошло уже 170 лет, но случаи присоединения значительного числа магометан к православию, за исключением лишь одного (случая – *ред.*), в данном крае не повторились»[49].

Религиозный образ жизни, вопросы богословия и духовного развития народа находят отражение в народном творчестве, являются объектами большого внимания татарских ученых, просветителей. В творческой деятельности таких ученых-просветителей, как Г.Курсави, Ш.Марджани, К.Насыри, Р.Фахретдинов, М.Бигиев вопросы духовного развития народа тесно связываются с его религиозным мировоззрением. Некоторые из них внесли большой вклад в развитие татарской богословной литературы. Ш.Марджани, которого В.В.Бартольд называл «основоположником прогрессивного направления среди татар»[50], а другие «отцом татарской истории», в своих произведениях в комплексе исторических аспектов татарского населения России много места уделяет религиозным воззрениям народа, описанию содержания работы мусульманских учебных заведений (медресе), указывая на низкий уровень в них учебного процесса, отсталость в смысле образования мусульманских священнослужителей, которые ратовали в основном за старометодные учебные заведения, кадимизм. В своем произведении «Источники по истории Казани и Булгара» в главе о начале самоуправления мусульман России, первым муфтием Оренбургского Мусульманского Духовного Собрания (1778) называет выходца из Поволжья Бурундукова, впоследствии наследники которого являлись священнослужителями и в Тюменском крае[51]. Ш.Марджани и Р.Фахретдинов выступали за возрождение и развитие мусульманского образования, передаче знаний по таким дисциплинам, как право, хадисоведение, риторика, лексикология и морфология арабского языка[52]. В эпоху, когда мусульманским духовенством преследовались новые веяния демократической мысли, видный татарский ученый просветитель К.Насыйров вопреки всем препятствиям упорно работал по пропаганде и популяризации новых знаний среди народа. Его книга «Образцы народной литературы казанских татар» (1896), которая высоко оценена Н.Катановым, является одним из первых произведений просветительского движения у татар[53]. У татарского народного поэта Г.Тукая народные представления составляют основу его литературного творчества, у него каждое произведение являлось рупором передовой мысли и символом света. Он, как и К.Насыйри, болел за низкий уровень содержания обучения в старометодных мусульманских учебных заведениях. В начале 1907 г. он уходит из медресе и, ведя борьбу с религиозным фанатизмом, духовной отсталостью, пишет произведение: «О чем говорят шакирды, покинувшие медресе», в котором бичует систему обучения в медресе, где много места отводится зубрежке догм шариата и привитию навыков отправления религиозных ритуалов, и призывает татарскую молодежь «в счастье и в беде ... народу помогать в труде»[54]. В произведениях татарского писателя-просветителя Г.Исхаки отражены религиозные воззрения татар, роль медресе, как источника знаний и хранителя религии. Будучи активным участником движения джадидизм, он указывал на несоответствие учебно-воспитательных порядков в старометодных медресе требованиям времени: «одними проповедями и заклинаниями невозможно поднять культурно-общественную жизнь татарской нации на уровень передовых народов»[55].

Становление российского исламоведения приходится на рубеж веков, когда, с одной стороны, формируется толерантная позиция светских ученых; с другой стороны – российские мусульмане оказываются в орбите новых социальных идей, и прежде всего, джадидизма. Именно с идеями джадидизма согласуется первое в тюркской историографии монографическое исследование «Себер тарихы»[56] (История Сибири) Хади Атласи. Он первым обобщил известные в то время материалы и проанализировал источ-

ники, с горечью отметив: «...что до наших тюркских ученых, то они никогда не писали, да и теперь молчат, о великих делах славных предков, игравших в мировой истории выдающиеся роли. Во всем мы плетемся в хвосте: как вовремя не получила наша замечательная нация многих полезных знаний по культуре, точно также по причине собственной нерасторопности навсегда утраченными для нас оказались полезные и яркие страницы истории»[57].

Говоря о первоначальном этапе распространения ислама, Хади Атласи писал: «Мусульманские миссионеры, ученые-теологи прибыли из Бухары и терпеливо внедряли учение ислама в языческий край. Однако местные жители нередко ловили этих людей и приносили в жертву своим богам. Мусульманская вера распространялась с большим трудом. Сделавшись ханом Сибири, Кучум с самого начала взялся за дело со всей серьезностью», но «в дальних от Искера землях, куда мусульманским ученым проникнуть не удалось, народы так и остались язычниками; даже некоторые племена татар на Иртыше»[58].

Работавший в Уфе в Духовном управлении сибиряк А.Г.Ибрагимов в речи на III Всероссийском мусульманском съезде говорил: «Единство /иттихад/ – это основная политика нашей религии, братство – самая определенная основа»[59].

Н.Катанов перевел и опубликовал в «Ученых записках Казанского университета» и в «Ежегоднике Тобольского губернского музея» рукописи «О религиозных войнах учеников шейха Багаутдина против инородцев в Западной Сибири», пролившие свет на неизвестную историю распространения здесь ислама. В них повествуется о борьбе основателя Ордена мистиков «Накшбандия» имама ходжа Багаутдина против тюркских племен Прииртышья с целью обращения их в единоверие[60] (ислам – *ред.*).

Владея обширным кругом письменных источников по истории народов Ближнего Востока, В.В.Бартольд написал ряд оригинальных трудов по истории ислама и Арабского Халифата, которые собраны в VI томе его «Сочинений». В научно-популярных очерках «Ислам», «Культура мусульманства», «Мусульманский мир» и др., опубликованных в 1918–1922 гг., Бартольд рисует широкую картину исторической обстановки, характеризует эволюцию мусульманского учения в основных чертах. В трудах Бартольда региональные аспекты ислама в Сибири специально не рассматриваются, но его исследования и научные положения в методологическом плане имеют большое научное значение[61].

В советский период исламоведения фактически существовали две традиции: «академическая», представленная отчасти дореволюционными и отчасти сформировавшимися в годы социализма учеными В.В.Бартольдом, И.Ю.Крачковским, А.Е.Крымским, Батунским, и «атеистическая», связанная с идеологией воинствующего научного атеизма и, соответственно, определявшаяся партийными и советскими органами. А их политика, в свою очередь, зависела от изменяющегося стратегического курса и тактических задач на том или ином историческом этапе. Характерным примером являются «Очерки панисламизма и пантюркизма в России» и «История ислама в царской России»[62] или воинствующая атеистическая литература, изданная в регионе. Из немногих советских ученых, обращавшихся в 1920 гг. к истории Сибири и ее «исламской составной», выделим С.В.Бахрушина, обнаружившего новые источники – «ясачные книги», «шерти»[63]. Следуя Н.М.Ядринцеву, изучавшему историю колонизации Сибири, С.В.Бахрушин отмечал, что еще до пришествия войска Ермака у Сибирского ханства были прочные связи с Казанью и Бухарой[64]. Приоритет в исследовании истории ислама, после сложившихся востоковедческих центров – Москвы, Ленинграда, Ташкента, принадлежал Казани. Археологи изучали этногенетические связи тюркского населения, исследуя и памятники мусульманской культуры[65]. Касаясь этнографии, отметим, что доисламским верованиям в культуре сибирских татар были посвящены многие работы Ф.Т.Валеева[66].

Период распада Золотой Орды нашел отражение в определенном количестве работ, изданных с 1950 гг.[67]. Помня учиненный в 1944 г. «погром» эпоса «Идигей», на долгие годы в среде тюркологов держалось опасение в обращении к подобным источникам и их осмыслению. В этом смысле М.А.Усманов внес важный вклад в исследование источников по истории сибирских татар[68]. Интересно его исследование перевода исторического произведения Рашид эд-Дина «Сборник летописей»[69], который в 1602–1605 гг. написал Кадыр Алибек, дополнивший своими материалами период присоединения Сибири к Русскому государству.

В Западной Сибири же, при отсутствии кадров, традиция исламоведения вообще оказалась прерванной. Только в отдельных работах историков и краеведов «присутствовали исламские сюжеты»[70], но это не являлось их целью. Так, в статье Г.И.Еремина на основании отдельных религиозных явлений (например, доисламских верований) ставится вопрос о сложности этногенеза западносибирских татар[71]. Существенный прорыв в тюркологии и мусульмановедении региона принадлежит созданной Н.А.Томиловым школе. Понятия о доисламских пережитках у сибирских татар, «перекочевавших» в область народных знаний о душах людей и животных, «духах-хозяевах», родовых и семейных хранителях, почитаемых животных отражены и в статье Н.А.Томилова «Основные тенденции этнокультурных процессов у коренных народов Тоболо-Иртышского региона на современном этапе»[72]. Им же рассматривается похоронная обрядность в XVI–XX вв. у сибирских татар: места захоронения, надмогильные сооружения, одежда покойника, способы захоронения, поминки по умершему, способы захоронения и обрядность умерших не естественной смертью[73].

В изданных в 1960 гг. работах по истории «сибирских бухарцев»[74] впервые после долгого перерыва стало обращаться внимание не только на этногенетические, но и культурные связи Средней Азии и Сибири, о религиозной составной этих связей говорить было «не принято». Это прослеживается и в работах сибирских ученых, написанных в 1960 гг. 1970 – середина 1980 гг. не отмечены особыми открытиями и яркими публикациями, освещающими историю ислама в Западной Сибири. В.В.Каргалов провел в одной из своих статей мысль о том, что завоевание Сибири носило лишь оборонительный характер от «мусульманских захватчиков» (извне – *ред.*)[75]. В этот период начала складываться традиция изучения «сибирского ислама», органично «выросшая» из тюркологических школ Казани и Омска. Их лидеры – Ф.Т.Валеев и Н.А.Томилов иногда объединялись. Так, в 1980–1990 гг. они опубликовали ряд работ по истории сибирских татар, где вместе с вопросами этногенеза, хозяйственной и культурной жизни освещены вопросы религиозных отношений татар сибирского региона[76].

Увеличился и интерес к истории различных конфессий. Появились работы, посвященные феноменам исламской культуры в регионе[77]. Одной из первых библиографических работ, относящихся к этой проблематике, отнесем указатель по сибирским татарам (где есть и исламская тематика), подготовленный С.В.Федотовой[78].

1990 гг. – это начало нового этапа в сибирском исламоведении, связанного с празднованием 600-летия распространения ислама в Сибири. В 1994 г. была опубликована работа патриарха сибирской тюркологии И.Б.Гарифуллина, в которой на основе известной публикации Н.Катанова «О религиозных войнах учеников шейха Багаутдина против иноверцев в Западной Сибири» и преданий рассмотрены вопросы проникновения ислама в сибирский регион, опубликован список первых миссионеров и их астана[79]. С 1994 г. в сибирском регионе Омске, Тюмени и Тобольске проходят научно-практические конференции и симпозиумы[80], имеющие принципиально большое значение для изучения истории ислама в регионе. Проблеме «начальной истории ислама» в Сибири были посвящены доклады: А.Г.Селезнева и Н.А.Томилова, которые проследили процесс религиозных верований тюркских племен с древнейших времен до сегодняшних дней[81]; В.И.Соболева, где сделан вывод, что распространение ислама в этом крае прошло в несколько этапов[82]; Ш.К.Ахметовой, высказавшей предположение о 1514 г. как дате принятия ислама казахами в сибирском регионе[83]; Ф.С.Сайфуллиной о наличие в фольклоре легенд и преданий, посвященных жизни, деятельности, вероучениям шейхов и их мавзолеям[84]; также И.В.Белич[85], В.А.Зах[86]; Р.Г.Балтанов[87]; Ф.Х.Гильфанова пишет о формах проявления религиозности населения[88]. Доисламские верования тюркских племен и их религиозная жизнь в средневековье довольно подробно изучены казанским историком Г.Л.Файзрахмановым в книге «История сибирских татар с древнейших времен до начала XX в.»[89], где подробно рассматриваются особенности внедрения ислама. Проблемы формирования верований у тюрков в западно-сибирском регионе в XV–XVI вв. освещаются в работе А.Г.Селезнева и И.А.Селезневой «Сибирский ислам: региональный вариант религиозного синкретизма»[90]. В книге рассматриваются основные элементы традиционного мировоззрения сибирских татар, образы народного ислама, символика погребального обряда, в на-

учный оборот вводятся оригинальные полевые этнографические материалы, освещается проникновение ислама в сибирский регион, уточняется роль ислама в отдельных позднезолотоордынских татарских государствах в XV–XVIII вв. В первую очередь, имеются ввиду вопросы проникновения и распространения ислама в Тюменском (Сибирском) ханстве[91]. Подчеркивается дискуссионность даты проникновения ислама в западносибирском регионе и ограниченность его распространения, более низко оценивается уровень реальной исламизированности тюрко-татарских обществ в Сибири в XVI–XVIII вв. Изданные к тому времени новые исторические источники[92] позволили и В.В.Трепавлову утверждать, что трон джучидов-шибанидов в Сибири в большей степени держался на ногайских штыках: «...мусульманизация улуса Джучи развернулась под эгидой Эдиге, который проводил активную конфессиональную политику»[93]. В статье «Миссионеры ислама в сибирско-татарском фольклоре» ученые Тобольского пединститута Р.А.Вафеев и Ф.С.Сайфуллина рассматривают записи Н.Катанова «О религиозных войнах учеников шейха Багаутдина против иноверцев Западной Сибири» как о важном источнике для определения даты проникновения ислама в сибирский регион. На основе полевых материалов студентов института они повествуют о чудесах и тех таинствах, которые происходят в местах захоронений святых шейхов, о которых народ сложил легенды, передающиеся из поколения в поколение. В статье приводятся некоторые из этих легенд и преданий[94].

В статье И.Б.Гарифуллина «Кучум и ислам в Сибири» повествуется о проникновении и распространении ислама в Западной Сибири, подчеркивается важная роль Кучума, который ввел в Сибирском ханстве ислам как официальную религию. Вместе с тем, в статье указывается, что Кучуму не удалось в период своего правления ханством охватить исламизацией все тюркоязычное население края. Недостаток мусульманских священнослужителей, отдаленность некоторых татарских поселений, укоренившиеся привычки части населения идолопоклонству не дали возможности осуществить исламизацию всего населения повсеместно и в кратчайший срок[95].

Публикуются статьи о влиянии русского народа на культуру татар[96]. Р.К.Уразметова помимо общемусульманских праздников (Ураза, Курбан-байрам и др.), проводимых по скользящему лунному календарю, довольно подробно рассматривает у сибирских татар местные, приуроченные к определенному циклу. Автор подчеркивает неоднородность обрядов и праздников годового цикла у сибирских татар, что связано со спецификой этнической истории многокомпонентного населения этой территории. Отмечено также, что в традиционной обрядности сибирских татар наблюдалась большая сохранность древних языческих черт, чем в праздниках и обрядах волго-уральских татар[97].

В статье Ф.Б.Гарифуллина рассматривается мусульманская эмиграция в странах Юго-Восточной Азии, называются имена богословов, которые возглавляли мусульманские общины. Указывается также численность мусульман и количество мечетей, построенных в этих странах[98].

З.Н.Сокова считает, что религиозность среди сибирских татар является способом «духовной консолидации нации». По данным социологических опросов в 2001 г. 48,5% татар, проживающих на юге Тюменской области, считают себя «верующими», 78–79% отмечают мусульманские праздники Курбан-байрам и Ураза-байрам. В статье отмечено противоборство верховных муфтиев – Г.М.Бикмулина и Н.Аширова, что не способствует консолидации татарско-исламского сообщества, созданию для мусульман «единого мусульманского пространства»[99].

Некоторые исторические аспекты религиозных верований татар сибирского региона, проявления у них традиционных обрядов нашли отражение в сборнике статей, изданном Институтом истории АН РТ в 2002 г. Автор статьи «Искерское княжество тайбугитов (XV–XVI вв.)» А.Г.Нестеров, рассматривая исторические аспекты появления ислама в Сибири, считает, что распространение ислама в Сибирском княжестве в середине XVI в. только начиналось. «Вероятно, правители государства считали себя мусульманами, – пишет он, – население же, в том числе татарское, сохраняло древние языческие верования. Активных распространителей ислама среди тайбугидских правителей не нашлось»[100]. Специфический облик духовной культуры татар сибирского региона прослеживается в статье Ф.Л.Шарифуллиной «Особенности традиционной обрядности татар в сельских поселениях Тюменской и Омской областей». Примечательно, что она по Тюменской области рассмотрела свадеб-

ный обряд татар, расселенных в заболотной части региона, где население отличается наличием «древнетюркского субстратного слоя», угорского и самодийского и отсутствием бухарского и казанско-татарского компонентов. Для этой группы татар характерна высокая степень эндогамии. В статье подробно описываются ритуалы сватовства, свадьбы в селах Заболотья и специфические черты свадебной обрядности в южной части Тюменской области и в отдельных населенных пунктах Омской области. Делая выводы, автор отмечает относительно высокую степень эндогамии сибирских татар, что обеспечило сохранение устойчивых традиций и особенностей в свадебном комплексе. Интересными являются также типы свадебной обрядности, указанные в статье[101]. Религиозные аспекты свадебной обрядности рассматриваются в статье Ф.С.Баязитовой «Свадебный обряд и его терминология в контексте народно-разговорного языка сибирских татар», в которой на основе систематизированного материала свадебная обрядность связывается с «живой стариной» – сохранившимися в народе реликтами духовной культуры – обрядами, верованиями, магическими действиями и т.д.[102] Наиболее подробно религиозная жизнь татар сибирского региона в дореволюционный период освещена в монографии Г.Т.Бакиевой «Сельская община тоболо-иртышских татар». Кроме различных функций сельской общины у татар (фискальной, хозяйственной, культурно-бытовой) в работе отдельно рассмотрена ее религиозная функция. Автор на основе широкого круга источников показывает роль татарской общины в решении различных вопросов, касающихся религиозной жизни. На конкретных примерах рассказывается об участии мусульманских священнослужителей в различных делах татарской общины (в решении судебных, других правовых вопросов)[103]. Одному из аспектов религиозных верований татар сибирского региона посвящена статья Г.И.Зиннатуллиной «Институт знахарства у сибирских татар». Автор отмечает, что в послереволюционный период народная медицина в сельской местности вытеснялась медициной официальной, но институт знахарства вплоть до сегодняшних дней в деревне продолжает играть важную роль. В статье показано, что сибирско-татарские знахари ведут свою родословную от древних шейхов, проповедников ислама, которых в свое время признавали не только как религиозных деятелей, но и как лекарей. В последнее время, по мнению автора, в силу различных причин, в т.ч. этнического плана, «резко повысился интерес к традиционным способам лечения со стороны широкого круга людей, рассматривающих народную медицину как альтернативу медицине научной. Статья «Роль мусульманского духовенства в жизни сибирских татар в XVIII – начале XX в.» Ф.С.Усмановой написана на основе трудов И.Юшкова, Е.Зябловского, И.Завалишина[104].

Сообщение И.С.Карабулатовой «Специфика лечебной заговорной традиции сибирских татар юга Тюменской области в современных условиях» рассматривает некоторые способы лечения заговорной традиции (заговор от испуга, сглаза, от злых духов)[105]. В сообщении М.Н.Тихомировой «Этнические традиции заболотных татар в системе питания», нравственно-этнические представления заболотных татар рассмотрены в исламизированной оболочке. В частности, сфера распределения добытой продукции внутри общин связывается с милостыней – «садакой», когда по установленной традиции после удачной охоты и ловли рыбы, часть мяса или рыбы раздается родственникам, соседям, одиноким людям. В системе питания приводятся конкретные примеры запретов и ограничений, указываются правила хранения продуктов[106]. Национальные традиции сибирских татар, в том числе и обряды, связанные с религиозными верованиями, отражены в статье Г.Т.Бакиевой «Семейно-бытовые функции общины татар Сибири». Многие вопросы взаимоотношений между мужем и женой, а также между родителями и детьми у татар рассматриваются с точки зрения требований шариата, поэтому к регулированию семейно-брачных отношений в основном привлекались представители мусульманского духовенства, муллы[107].

В своем трехтомном труде «Татары, тюрки – потрясатели вселенной» (История Великих Империй), изданном в 1997 г. в Набережных Челнах, Р.Н.Безертинов во II томе специально осветил «Историю Сибирского ханства» с момента правления Кучума, подробно описав сражение казаков с войсками ханства. Однако, подчеркнув в предисловии книги роль объединяющей народ национальной религии, автор ничего не сказал о религиозных верованиях здешнего народа, о роли Кучума во внедрении ислама в сибирском регионе, очень коротко остановившись лишь на начале деятельности архи-

епископства по христианизации присоединенного языческо-исламского края[108]. В труде Г.М.Давлетшина «История духовной культуры тюрко-татар» большое место отведено проблемам проникновения и функционирования ислама среди тюрко-татар в Поволжье и Приуралье, но ислам среди тюрко-татар в сибирском регионе фактически не был в поле зрения автора, за исключением общих рассуждений[109]. Определенный интерес представляет статья московского ученого Д.Ю.Арапова «Правила устройства духовной жизни татар-мусульман в Тобольском конном полку (1853 г.)», в которой, на основе архивных источников, указывается структура мусульманского духовенства в Тобольском казачьем конном полку (при мечетях один хатип, один имам и один муадзин). При этом должно быть в приходе мечети не менее двухсот душ мужского пола и духовные чины избирались принадлежащими к приходу мечети казаками (татарами – *ред.*)[110].

Региональные проблемы истории и современного состояния ислама, освещены в трудах Р.А.Набиева «Ислам и государство» (2002), А.Б.Юнусовой «Ислам в Башкортостане» (1994), Л.Ю.Браславского «Ислам в Чувашии» (1997). В книге Р.А.Набиева рассматриваются вопросы культурно-исторической эволюции мусульманства на восточноевропейской территории Российской Федерации в контексте государственно-исламских отношений. Показаны основные этапы трансформации места и роли ислама в различных периодах развития государства и общества. Выделяются проблемы и позитивные процессы современного исламского возрождения в условиях общественных перемен[111]. В книге А.Б.Юнусовой предлагается результат комплексного исследования истории распространения и функционирования ислама на территории Башкортостана в X–XX вв. предпринятого на основе широкого круга архивных и опубликованных источников[112]. В книге И.Ю.Братиславского рассмотрена история распространения и функционирования ислама на территории Чувашии, показаны государственная религиозная политика, роль религии в жизни общества[113]. К источникам по истории ислама в Сибири относятся работы исследователей Д.Ю.Арапова, Т.О.Батыркаева, Н.К.Гарипова, С.М.Исхакова[114]. Некоторые материалы по исламу в Петропавловском округе Тобольской губернии имеются в энциклопедии «Северо-Казахстанская область». В частности, в одном из ее материалов говорится, что «в 1795 г. здесь осуществлено каменное сооружение – мечеть на средства генерал-губернатора в качестве подарка Екатерины II мусульманам. Однако стоимость строительства мечети значительно превысила выделенную властями сумму. Ее дополнил местный купец-скотопромышленник Касым. Кроме того, он пожертвовал в пользу правоверных прилегающие к мечети собственные строения под школу. Мальчики из 7 мусульманских семей обучались в ней арабской письменности и чтению Корана. Имя мецената мечеть носит до сих пор. Здание взято под учет как памятник архитектуры. Служба в мечети продолжалась до 1926 г.»[115].

Довольно подробно рассматривается антирелигиозная работа партийных организаций в национальных районах Сибири (1920–1928 гг.) П.Н.Пановым в книге «Из истории партийных организаций Сибири», но деятельность мусульманских общин и борьба с ними в статье не получили отражения[116]. Во втором номере сборника научных статей и документальных материалов Тюменского государственного университета «Религия и церковь в Сибири» помещена статья Н.С.Половинкина и А.В.Чернышова «Роль Тобольской епархии в системе образования и просвещения в крае (XVIII – начало XX вв.)». В статье довольно подробно рассказывается о создании учебно-методической и религиозно-просветительской литературы для нерусских народов края[117].

По материалам книги И.Турсынова «Очерки истории казахов Омского Прииртышья» газ. «Истина» рассказывает о первой соборной мечети в г. Омске в 1829 г. – через 113 лет после освоения Омской крепости. В статье говорится, что в мае 1823 г. генерал-губернатор П.М.Капцевич отдает приказ командиру Сибирского инженерного округа инженер-полковнику С.А.Булыгину подготовить документы для строительства в Омске мусульманской мечети. Булыгин по плану архитектора Скородумова составил смету на сумму 594439 рублей и Сибирский комитет Министерства внутренних дел одобрил просьбу генерал-губернатора и дал заключение: «Комитет, приняв с уважением, что г. Омск утвержден ныне главным местом области, которой принадлежат все сибирские киргизы, исповедающие магометанскую веру, считает со своей стороны постройку мечети делом полезным и для казны не отяготительным в том случае, когда отпуск потребной суммы произведен не

в один год вдруг, но рассрочен будет на два или даже на три года». Мусульмане Омска внесли пожертвования на строительство мечети, большую сумму (3384 рубля) внес и генерал-губернатор П.М.Капцевич. Далее рассказывается о строительстве мечети и говорится, что в 1827 г. залили фундамент и возводили стены до окон, к следующему строительному сезону на Ирбитской ярмарке закупили все необходимые материалы, на стройке работало в разное время до 50 человек, получая за свою работу от 60 копеек до 2 рублей в сутки. Хотя Капцевич уменьшил купол мечети с 5,5 сажен до 4, мечеть выглядела красиво: минарет и купол были окрашены в зеленый цвет. Три золоченых шпиля с шарами завершались полумесяцами из белой жести, украшали ажурные решетки. Высота минарета составляла 18 метров, главного купола – 14 метров. Отапливалась мечеть голландскими печами – пишется в статье. Для открытия мечети в 1829 г. был приглашен ахун Муххамед Шариф Абдрахманов, который впоследствии завоевал большую популярность среди огромного населения Степного края. Мечеть стала неким гарантом для многих родителей, что их дети обучаясь в омских учебных заведениях, не поменяют веру. О роли омской мечети в общественно-политической жизни в крае говорит то, что в период, когда волнения народных масс в степи усиливались и меры административного воздействия были исчерпаны, генерал-губернатор обращался с просьбой к ахуну Омской мечети успокоить население[118].

Во многих монографиях, появившихся в последнее время в регионе, рассматриваются различные страницы истории средневековых государств в Сибири, истории и современного положения ислама, исламской культуры[119], хотя это и не являлось основной целью этих изданий. Существенная часть прекрасно проиллюстрированной монографии Н.А.Миненко о Тюмени посвящена «исламским страницам» истории этого города[120].

Изданные в начале XXI в. региональные энциклопедии включали и статьи, посвященные исламу[121]. Отметим Большую Тюменскую энциклопедию, где размещены принципиальные для нашей тематики статьи[122]. В частности, в статье «Ислам» указывается, что проникновение ислама в Зауралье было вызвано как стремлением среднеазиатских ханств распространить свое политическое влияние в регионе, так и внутренними социально-политическими условиями, связанными с образованием у сибирских татар самостоятельного государства, формирование которого тормозилось существовавшими в его составе мелкими феодальными владениями и религиозными различиями. Массовая исламизация тюркоязычного населения Сибири связывается с активной конфессиональной деятельностью Кучума. В статье «Джадидизм» говорится о распространении идей модернизации среди татар, связывая джадидизм с просвещением, демократизацией общества. В статьях о конфессиональных учебных заведениях – мектебе и медресе – рассказывается об организации в них учебного процесса. В энциклопедии отдельно включены некоторые сведения о Ембаевском медресе.

Примечания

[1] Атласов Х.М. История Сибири / Пер. с татар. А.И.Бадюгиной. – Казань, 2005.

[2] Там же. – С.11.

[3] Алексеев М.П. Сибирь в известиях иностранных путешественников и писателей. Иркутск, 1941. – С.41; Гарифуллин И.Б. Очерки истории татарского населения Тюменской области. Тюмень, 2002. – С.13-14.

[4] Арапов Д.Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII – начало XX вв.). – М., 2004. – С.19.

[5] Батунский М.А. Россия и ислам. Т. 3. – М., 2003. – С.10.

[6] Да и задачи факультета определялись тем, что ученая цель должна занимать его «настолько, насколько это необходимо для приготовления для него преподавателей языков азиатских» – См.: Кононов А.Н. Восточный факультет Ленинградского университета // Востоковедение в Ленинградском университете. – Л., 1960. – С.13.

[7] Миллер А. История ислама с основания до новейших времен. В 4 тт. – СПб., 1895–1896.

[8] Бородин А.В. Сибирская столица. – Тобольск, 1998. – С.3.

[9] Миллер Г.Ф. Описаніе Сибирскаго Царства и всехъ произшедших въ нем дѣлъ от начала, а особливо от покорения его Российской державѣ по сіи времена; сочинено Герардомъ Фридерикомъ Миллеромъ, историографомъ и проф. Университета академіи Наукъ и Соціетета Аглинского Членомъ: В 5 кн. – СПб., 1787.

[10] Атласов Х.М. История Сибири / Пер. с татар. А.И.Бадюгиной. – Казань, 2005. – С.14.

[11] Миллер Г.Ф. История сибирская. – СПб., 1787. – С.44.

[12] Миллер Г.Ф. Описаніе Сибирскаго Царства и всехъ произшедших въ нем дѣлъ от начала, а особливо от покорения его Российской державѣ по сіи времена; сочинено Герардомъ Фридерикомъ Миллеромъ, историографомъ и проф. Университета академіи Наукъ и Соціетета Аглинского Членомъ: В 5 кн. – СПб., 1787. – С.5.

[13] Там же. – С.2, 43.

[14] Бестужев-Рюмин К.Н. Русская исторія от древнѣйших времён. – М., 1986.

[15] Фишер И.Е. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания сей земли российским оружием. – СПб., 1774. – С.96-97.

[16] Цит. по: Гарифуллин И.Б. Зарубежные путешественники и участники научных экспедиций о сибирских татарах (в помощь изучающим историю Тюменского края). – Тюмень, 1995. – С.4, 7.

[17] Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков, с касающимися до сего народа, також и прилегающей к российской границе по части Колыванской и Тобольской губерний крепостными дополнениями. Новые ежемесячные сочинения. – СПб., 1795–1796. Ч. CXV-CXVIII; Домовая летопись Андреева, по роду их, писанная Иваном Андреевым в 1789 году // Чтения Общества истории и древностей российских. – М., 1870.

[18] Пассек В.В. Нечто о сибирских козаках и об Искере // Вестник Европы 1828 г. – Ч. 160-161. – С.229-232.

[19] Батеньков Г.С. (1793–1863) – уроженец Тобольска. После Отечественной войны 1812 г. и европейского похода в 1816 г. сдал экзамен на звание инженера в корпусе путей сообщения, после чего вернулся в Сибирь, где стал заниматься не только инженерными изысканиями, но и статистическими исследованиями, необходимыми для подготовки государственной реформы.

[20] Сперанский М.М. Проекты и записки. – М.-Л., 1961.

[21] Словцов П.А. Письма из Сибири. – Тюмень, 1999. – С.29-30.

[22] В Есиповской летописи Ивак назван Оном, а в Ремезовской Онсомом.

[23] Карамзин Н.М. История государства Российского в 12 тт. Примечания к IX т. – СПб., 1845. – Кн. III. Ст. 144 [Репринт. – М., 1989].

[24] Карамзин Н.М. История государства Российского Т. IX-XII. – Калуга, 1993. – С.156-157.

[25] Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В 5 тт. – Алма-Ата, 1984–1985.

[26] Валиханов Ч. Избранные сочинения. – М., 1986. – С.39.

[27] Имелась ввиду «Шаджара-и турки» Абул-Гази Бахадур-хана.

[28] Борису Годунову, которому служил автор «Жами ат-тауарих» Кадыргали Жалаири (Карача).

[29] Валиханов Ч.Ч. Сочинения. Т. 1. – Алма-Ата, 1961. – С.159.

[30] Катанаев Г.Е. Еще об Ермаке и его сибирском походе (Новые вариации на старую тему) // Записки Западно-сибирского отделения ИРГО, 1893. Кн. 14. Вып. 1; Киргизские степи, Средняя Азия и Северный Китай в XVII–XVIII столетиях по показаниям, разведкам, доезжим записям, отчетам и исследованиям западно-сибирских казаков и прочих служилых людей // Записки Западно-сибирского отделения ИРГО, 1893. Кн. 14. Вып. 1; Исторический очерк службы Сибирского казачьего войска. ВСб, 1903. № 7-8 и др.

[31] См.: Русские военные востоковеды до 1917 г.: Биобиблиографический словарь / М.К.Басханов. – М., 2005. – С.78, 117, 121-122, 178-179, 196-197, 210-211, 233-235 и др.

[32] Щепихин С.А. Омский военный округ. Военно-географическое и статистическое описание. Тыловой район. – Омск, 1914; Отчет о поездке в Тарбагатайский округ Западного Китая летом 1912 г. – Омск, 1913 и др.

[33] Например, Шихаб ад-Дин Ахмад ибн Мухаммад ибн Арабшах. Аджаиб ал-Мак дур фи ахбар Тимур. – Каир, 1305/1887–1888. – С.63.

[34] Догуревич Т.А. Свет Азии: Распространение христианства в Сибири в связи с описанием быта, нравов, обычаев и религиозных верований инородцев этого края. – СПб., 1897. – С.167.

[35] Петров И. Из поездки Тобольского миссионера в Казанскую губернию. – Казань. 1904; его же. Путевые заметки священника за 1909 г. – Тобольск, 1911.

[36] Патрушев М. Из дневника диакона Михаила Патрушева. – Тобольск, 1907. № 14. – С.407-411; № 15. С.428-433; № 16. С.470-474.

[37] Андриевич В.К. История Сибири. Ч. 1-2. – СПб., 1889;

[38] Спасский Г. Собрание исторических, статистических и других сведений о Сибири и странах сопредельных оной // Сибирский вестник. – СПб., 1818. – Ч. 1. – С.28-30.

[39] Словцов П.А. Историческое обозрение Сибири. – СПб., 1836.

[40] Ершов П.П. Кузнец Базим, или Изворотливость бедняка // Сборник лит. статей, посвященных памяти А.Ф.Смирдина. Т. 3. – СПб., 1858.

[41] Большая Тюменская энциклопедия в 3 тт. Т. 1. – Тюмень, 2004. – С.407.

[42] Знаменский М.С. Прогулка по историческим окрестностям г. Тобольска. Искер //

Тобольские губернские ведомости. – 1881. – № 39. – С.5.

[43] Розен В.Р. Рецензия на «Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества», Кн. X. – Омск, 1888 // Записки Восточного общества. Т. IV. – С.419.

[44] Крымский А.Е. Мусульманство и его будущность. – М., 1898. – С.105-106.

[45] Ядринцев Н.М. Сочинения. Т. 2. Сибирские инородцы, их быт, современное положение / Под редакцией Пархомовича. – Тюмень, 2000. – С.336.

[46] Миропиев М.А. Современное движение среди русских инородцев // Положение инородцев в России. – СПб., 1901. – С. 66-67.

[47] Остроумов Н.П. Исламоведение. – Ташкент, 1912–1914.

[48] Арапов Д.Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVII – начало XX вв.): Автореф. дис. ... д.ист.н., 2005. – С.12.

[49] Патканов С.К. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян и инородцев Западной Сибири. Вып. X. Ч. 1. – СПб., 1891. – С.62.

[50] Бартольд В.В. Факты по истории ислама и Арабского халифата. Сочинения, Т VI. – М., 1966. – С.133.

[51] Марджани Ш.Б. Источники по истории Казани и Булгара (Мустафад аль-ахбар фи ахвали Казан вэ Болгар). – Казань, 1989. – С.211.

[52] Набиев Р.А. Ислам и государство. – Казань, 2002. – С.29.

[53] Ярмухометов Х.Х. Поэтическое творчество татарского народа. – Алма-Ата, 1969. – С.16.

[54] Тукай Г. Иллюстрированное издание. – Казань, 1966. – С.106.

[55] Исхаки Г. Свобода в обучении, или счастливая жизнь в изучении наук // Мирас, 1996. – № 7-8(56-57). – С.59.

[56] Его же. Исчезновение спустя двести лет // Мирас, 1997. – № 2(63). Издано в 1911 г. в Казани на татарском языке.

[57] Атлас Х.М. История Сибири / Пер. с татар. А.И.Бадюгиной. – Казань, 2005. – С.11.

[58] Там же. – С.51-56.

[59] Цит. по: Медин ал-ислам. – 2005. – № 7(10). – С.7.

[60] Катанов Н. О религиозных войнах учеников шейха Багаутдина против иноверцев в Западной Сибири // Ежегодник Тобольского губернского музея. – Тобольск,1905, – Вып. IV. – № 28. – С.1.

[61] Бартольд В.В. Факты по истории ислама и Арабского халифата. Сочинения. Т VI. – М., 1966.

[62] Аршуни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. – М., 1931.; Климович Л.И. Ислам в царской России. – М., 1936.

[63] Бахрушин С.В. Ясак в Сибири в XVII в. // Сибирские огни. – 1927. – № 3; Он же – Очерки по истории колонизации Сибири в XVI–XVII вв. – М., 1927 и др.

[64] Бахрушин С.В. Научные труды. Т. III. Ч. 2: Избранные работы по истории Сибири в XVI–XVII вв. / История народов Сибири в XVI–XVII вв. – М., 1955. – С.93.

[65] Дремов В.А. Краниологические данные о происхождении томских татар // Материалы конференции «Этногенез народов Северной Азии». – Новосибирск, 1969; его же. О тюркизации коренного населения Притомья (антропологические материалы Басандайского могильника) // Этногенез и этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. – Омск, 1979; его же. Антропологический состав и внешние связи чулымских тюрков по данным краниологии // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий: Тезисы докладов по антропологии, археологии и этнографии. – Омск, 1984; Левашова В.П. Вознесенское городище Барабинского округа // Советская археология, 1956. Т. 13; Плетнева Л.М. О культурной и этнической принадлежности памятников Томского Приобья V–VIII вв. // Методологические аспекты археологических и этнографических исследований в Западной Сибири. – Томск, 1981.

[66] Валеев Ф.Т. О религиозных представлениях западносибирских татар // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера (вторая половина XIX – начало XX вв.) – Л., 1976. – С.320-331; Валеев Ф.Т. Обереги как пережиток доисламских верований у сибирских татар// Из истории Сибири. – Томск, 1976. Западносибирский сборник. – С.244-249; Валеев Ф.Т., Валеев Б.Ф. О реликтах доисламских верований в религиозном мировоззрении западносибирских татар // Мировоззрение народов Западной Сибири по археологическим и этнографическим данным. – Томск, 1985. – С.38-40 и др.

[67] Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л., 1950; Spuler B. Die Golden Orda und Russland Schicksal // Saeculum. VI, 1955 и др.

[68] Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. – Казань, 1972. – С.33-96.

[69] Усманов М.А. «Сборник летописей» Кадыр Али бека // Усманов М.А. Татарские ис-

торические источники XVII–XVIII вв. – Казань, 1972.

[70] Копылов Д., Прибыльский Ю. Тобольск. – Свердловск, 1969.

[71] Еремин Г.И. Доисламские верования «заболотных татар» Западной Сибири // Вопросы истории СССР. – 1972. – С.409, 463.

[72] Томилов Н.А. Основные тенденции этнокультурных процессов у коренных народов Тоболо-Иртышского региона на современном этапе // Культура народностей Севера: традиции и современность. – Новосибирск, 1986. – С.49-59

[73] Томилов Н.А. Сибирские татары – семейная обрядность народов Сибири: Опыт сравнительного изучения. – М., 1980.

[74] Зияев Х.З. Урта Осие ва Сибирь XVI–XIX асрлар. – Тошкент, 1962; его же. Средняя Азия и Сибирь (2-я пол. XVI–XIX в.). – Ташкент, 1962; его же. Сибирллик узбеклар (XVI аср. – XIX асрнинг бошлари). – Тошкент, 1958; его же. Узбеки в Сибири (XVII–XIX вв.). – Ташкент, 1968.

[75] Каргалов В.В. Сибирский поход 1483 г. и его последствия // Вопросы истории. – 1983. – № 11.

[76] Валеев Ф.Т. Западносибирские татары во второй половине XIX–XX вв. – Казань, 1980; Томилов Н.А. Тюркоязычное население Западной Сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX в. – Томск, 1981; Валеев Ф.Т. Сибирские татары. – Казань, 1993; Валеев Ф.Т., Томилов Н.А. Татары Западной Сибири: история и культура. – Новосибирск, 1996; Томилов Н.А. Этническая история тюркоязычного населения Западной Сибирской равнины в конце XVI – начале XX в. – Новосибирск, 1992.

[77] Белич И.В. Культовые места сибирских татар как историко-этнографический источник // Тезисы докладов областной научной конференции посвященной 400-летию Тобольска. «Роль Тобольска в освоении Сибири». – Тобольск, 1987. – С.40-41.

[78] Сибирские татары: Библиографический указатель / Сост. С.В.Федотова. – Тюмень, 1991.

[79] Гарифуллин И.Б. Мухаммед. Ислам в Сибири. Кучум и Сузге. В народных преданиях. – Тюмень, 1994.

[80] Международная научная конференция «Исламская цивилизация в преддверии XXI в.» (Омск, 1994), Международная научно-практическая конференция «Влияние ислама на культуру народов Сибири», посвященной 600-летию ислама в Сибири (Тюмень, 1995), I Сибирский симпозиум «Сибирские татары. Культурное наследие народов Западной Сибири» (Тобольск, 1998).

[81] Селезнев А.Г., Томилов Н.А. Некоторые проблемы изучения ислама в Сибири // Ислам, общество и культура. – Омск, 1994. – С.127-133; Томилов Н.А. Ислам и культура Сибири // Влияние ислама на культуру народов Сибири: Материалы научно-практической конференции, посвященные 600-летию ислама в Сибири. – Тюмень, 1998. – С.13-17.

[82] Соболев В.И. Распространение ислама в Сибири // Ислам, общество и культура. – Омск, 1994. – С.140-142.

[83] Ахметова Ш.К. Глубина этнической памяти (к истории распространения ислама у омских казахов) // Ислам, общество и культура. – Омск, 1994. – С.13-14.

[84] См.: Сибирские татары. Культурное наследие народов Западной Сибири. Тобольск, 1998. – С.148-149.

[85] Белич И.В. Цингалинская Астана // Ислам, общество и культура. – Омск, 1994. – С.28-30.

[86] Зах В.А. Культовое место у д. Цингалы // Сибирские татары. Культурное наследие народов Западной Сибири. – Тобольск, 1998. – С.18-19.

[87] Призывал к возрождению медицинских традиций ислама (правил гигиены, психического самоконтроля, правил здорового образа жизни, соблюдение норм диетологии, физиологии, педиатрии и т.д.).

[88] Гильфанова Ф.Х. Характер и формы проявления религиозности среди мусульманского населения Тюменского района// Ислам, общество и культура. – Омск, 1994. – С.50-51.

[89] Файзрахманов Г.Л. История сибирских татар с древнейших времен до начала XX в. – Казань, 2002. – С.81-87, 163-171, 252-256.

[90] Селезнев А.Г. Селезнева И.А. Сибирский ислам: региональный вариант религиозного синкретизма. – Новосибирск, 2004.

[91] Исхаков Д.И. Тюрко-татарские государства XV–XVI вв. Научно-методологическое пособие. – Казань, 2004. – С. 8.

[92] Клавихо Р.Г. Дневник путешествия ко двору Тимура (1403–1406 гг.). Пер. со староисп., предисл., коммент. И.С.Мироковой. – М., 1990. – С.144; Утемиш-хаджи. Чингизнаме. Факсмиле, пер., транскрипция, примеч., исслед. В.П.Юдина; коммент. и указ. М.Х.Абусеитовой. – Алматы, 1992. – С.99.

[93] Трепавлов В.В. История Ногайской орды. – М. 2001. – С.565.

[94] Влияние ислама на культуру народов Сибири // Материалы научно-практической конференции, посвященные 600-летию ислама в Сибири. Тюмень, 1998. – С.44-46.

[95] Гарифуллин И.Б. Кучум и ислам в Сибири. Влияние ислама на культуру народов Сибири // Материалы научно-практической

конференции, посвященные 600-летию ислама в Сибири. – Тюмень, 1998. – С.47-49.

[96] Валеев Ф.Т. К вопросу о прогрессивном влиянии русского народа на развитие культуры сибирских татар (по материалам второй половины XVII – начало XIX вв.) // Русские старожилы. – Тобольск-Омск, 2000. – С.25.

[97] Уразметова Р.К. Современное состояние бытового ислама у татар // Ислам и христианство в диалоге культур на рубеже тысячелетий. Материалы международной научно-практической конференции. – Казань, 2001. С.88-93; ее же. Годовой цикл традиционных обрядов и праздников сибирских татар // Сибирские татары. – Казань, 2002; ее же. О некоторых результатах изучения бытового ислама у татар Западной Сибири // Сулеймановские чтения–2004. Материалы научно-практической конференции. – Тюмень, 2004. – С.85-86.

[98] Гарифуллин Ф.Б. Мусульманские религиозные деятели Урала и Сибири в странах Юго-Восточной Азии (1920–30-ые гг.) // Сулеймановские чтения–2004: Материалы научно-практической конференции. – Тюмень, 2004. – С.21-22.

[99] Сокова З.Н. Ислам и сибирские татары на современном этапе // Сулеймановские чтения–2004. Материалы научно-практической конференции. – Тюмень, 2004. – С.57.

[100] Нестеров А.Г. Сибирские татары. – Казань, 2002. – С.17-23.

[101] Шарифуллина Ф.Л. Сибирские татары. – Казань, 2002. – С.144-164.

[102] Баязитова Ф.С. Сибирские татары. – Казань, 2002. – С.205-222.

[103] Бакиева Г.Т. Сельская община тоболо-иртышских татар (XVIII – начало XX в). – Тюмень, 2003.

[104] Усманова Ф.С. Роль мусульманского духовенства в жизни сибирских татар в XVIII–начале XX в. // Сулеймановские чтения–2005. Материалы научно-практической конференции. – Тюмень, 2005. – С.164.

[105] Карабулатова И.С. Специфика лечебной заговорной традиции сибирских татар юга Тюменской области в современных условиях // Сулеймановские чтения–2005. Материалы научно-практической конференции. – Тюмень, 2005. – С.86-88.

[106] Тихомирова М.Н. Этнические традиции заболотных татар в системе питания // Сулеймановские чтения–2005. Материалы научно-практической конференции. – Тюмень, 2005. – С.153-154.

[107] Бакиева Г.Т. Семейно-бытовые функции общины татар Сибири // Сибирские татары. Культурное наследие народов Западной Сибири. – Тобольск, 1998. – С.123-125.

[108] Безертинов Р.Н. Татары, тюрки – потрясатели вселенной. История Великих Империй. – Набережные Челны, 1997.

[109] Давлетшин Г.М. История духовной культуры тюрко-татар. – Казань, 1999.

[110] Арапов Д.Ю. Правила устройства духовной жизни татар-мусульман в Тобольском конном полку (1853 г.) // Тюркские народы. Материалы Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири». – Тобольск, 2002. – С.126-127.

[111] Набиев Р.А. Ислам и государство. – Казань, 2002.

[112] Юнусова А.Б. Ислам в Башкортостане. – Уфа, 1994.

[113] Братиславский Л.Ю Ислам в Чувашии. – Чебоксары, 1997.

[114] Арапов Д.Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII – начало XX вв.). – М., 2004; Коран и религиозно-политическая борьба среди российских мусульман в конце XVIII – начале XX вв.: Поволжье, Урал: Автореф. дис. … к.филос.н. – СПб., 2004; Гарипов Н.Х. Политика Российского государства в этноконфессиональной сфере в конце XVIII – начале XX вв.: Опыт духовного управления мусульман: Дис. … к.и.н. – Казань, 2003; Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция: весна 1917 г. – лето 1918 г. – М., 2003.

[115] Северо-Казахстанская область. Энциклопедия. – Алматы, 2004. – С.321.

[116] Панов П.Н. Из истории партийных организаций Сибири. Научные труды Новосибирского пединститута. Вып. 24. – Новосибирск, 1968. – С.41-51.

[117] Половинкин Н.С., Чернышов А.В. Роль Тобольской епархии в системе образования и просвещения в крае (XVIII – начало XX вв.) // Религия и церковь в Сибири. Сборник научных статей и документальных материалов. Вып II. – Тюмень, 1991. – С.14-21.

[118] Истина. – 2006. – январь. – С.8.

[119] Очерки истории Югры. – Екатеринбург, 2000; Похлебкин В.В. Татары и Русь: 360 лет отношений Руси с татарскими государствами в XIII–XIV в. (1238–1598): Справочник. – М., 2000.

[120] Миненко Н.А. Тюмень: летопись четырех столетий. – СПб., 2004.

[121] Ямал: энциклопедия Ямало-Ненецкого автономного округа: в 3 тт. Т. 1. – Салехард: Тюмень, 2004. – С. 346.

[122] Большая Тюменская энциклопедия в 3 тт. – Тюмень, 2004: Т. 1. – С.74, 116-117, 137, 210-211, 391,425; Т. 2. – С.6, 12, 34, 190, 269-270; Т. 3. – С.97, 104-105, 284, 397 и др.

Г.Л.Фәйзрахманов

Арча ягы авыллары тарихыннан. Тәкәрлекләр ник елыйлар?

(Иске Кырлай авылы тарихи сәхифәләре)

Нәкъ Казан артында бардыр бер авыл – Кырлай диләр.

Тукай шулай язган. Моны белмәгән татар аздыр. Ә Кырлайның «бер авыл» гына түгел, Яңа һәм Иске Кырлай авыллары барлыгын азрак кеше белә. Яңа Кырлай – Тукай дөньяга күзен ачкан авыл. Аның табигате, урман-кырлары, сулары-болыннары, сайрар кошлары, мәрхәмәтле кешеләре Апушны шагыйрь ителәр. Аларны Тукай гомер буе онытмый. Ул Яңа Кырлайны халык күңеленә мәңгелеккә кертеп калдырды.

Яңа һәм Иске Кырлай авыллары Казансу елгасының уңъяк кушылдыгы булган Ия суы буена урнашканнар, аралары 8 чакрым. Шул арада, Иске Кырлай арасында, 4 авыл – Түбән Әзәк, Югары Әзәк, Иске Иябаш, Яңа Иябаш авыллары утыра. Иске Кырлай борынгы Себер юлының сул ягында, аңа 4 чакрымда, Яңа Кырлай борынгы Чирмеш юлына якын гына урнашкан.

Иске Кырлай авылының тарихы халкыбызның фаҗигале язмышы белән бәйле. Мин яшь чакта туган авылым Иске Кырлайда авыл тарихын яхшы белгән картлар күп иде.

«Безнең Иске Кырлай – күчеп килгән авыл», – дип сөйлиләр иде авылыбызның мөхтәрәм картлары Гарифулла, Ярулла, Хәйрулла, Мөхәммәтҗан абзыйлар. Ул элек Казанга 40 чакрымда, хәзерге Чыпчык станциясеннән 9 чакрым уңдарак урнашкан булган. Явыз Иван Казанны алгач, урыс алпавыты үз крестьяннарын алып килеп, Кырлайга терәп урыс авылы салдырган, җирен-суын басып алган, халкын җәберләгән, чукындырырга тырышкан. Шуңа чыдамыйча безнең бабайлар Кырлай авылын хәзерге урынга күчергәннәр. Кырлайның борынгы урынында хәзер Күкләү дигән урыс авылы утыра.

Педагогика институтының тарих факультетында укыганда да, соңыннан да Кырлай картларының сүзләре миңа тынычлык бирмәде. Үземне борчыган сорауларга җаваплларны мин Казан, Мәскәү, Ленинград архивларында, китапханәләрендә таптым.

Казан, Әстерхан, Себер ханлыкларын басып алып, хәзинәсен талап, күп ганимәт җыйган булса да, яңа җирләр басып алырга көче җитмәү сәбәпле, XVII гасыр башында урыс дәүләтенең казнасы бушап кала. Патша хөкүмәте казнаны тутыру өчен урыс булмаган халыклардан ясак җыюны арттыру һәм дәүләт идарәсен үзәкләштерүне көчәйтү максатыннан чыгып, элекке ханлык җирләрендә берничә тапкыр халык санын исәпкә алу үткәрә. Аның беренчесе 1656–1568 елларда ук үткәрелә. 1602–1603 елларда, 1646 елда сан алу кабат үткәрелә. Бу исәпкә алуларның материаллары аерым китап – «Писцовая книга» итеп тупланган һәм Мәскәү шәһәрендәге Борынгы актлар үзәк дәүләт архивында (БАҮДА) саклана. Писцовая книгалар төрле елларда басылып та чыгалар. 1602–1603 еллардагы исәпкә алу белән Иван Болтин җитәкчелек итә, ул еллардагы исәп материаллары тупланган китапны «Иван Болтин китабы» дип тә атыйлар. Ул китап 1978 елда басылып та чыкты. 1616–1619 еллардагы «Базарная книга», төрле еллардагы «Межевая книга»ларда, югарыда телгә алынган «Писцовая книга»ларда татар авыллары, аларда яшәүчеләр, аларның социаль хәле, татармы, керәшенме икәне, исеме, җир, урман, болын биләмәләренең мәйданы, чикләре, бу чикләрне беркеткәндә кемнәр катнашканлыгы тәфсилләп язылган. Тик татар исемнәре урыс әйтелешенә якынайтып, бозып бирелгән. Халкыбызда ул чорда исемнәре дә күбесенчә төрки нигездә булган, гарәптән кергән мөселман исемнәре әле кулланышта аз булган. Хәзер онытылып беткән, ул вакытта кулланылган төрки исемнәр безгә сәеррәк тә күренә. Бу документлар, бигрәк тә «1602–1603 елларда Казан өязенең писцовая книгасы», Казан өязендәге феодаль мөнәсәбәтләрне, Казан ханлыгы җирләрен колонизацияләү, урыс феодалларын китереп утырту, татар эре җир биләүчеләрен юк итү, кысуны шактый тулы күрсәтә. Иске Кырлай һәм аның тирә-күрше авыллары, гомумән Арча юлы авыллары турында Казан, Мәскәү, Санкт-Петербург архивларында күп материал сакланган.

Явыз Иван Казан ханлыгы җирләрен урысларга бирү максаты белән басып ала һәм моңа ирешеп 10–15 ел үткәч үк ханлыкның Иделнең сул ягындагы җирләрендә 200 татар һәм 700 урыс җир биләүчесе була[1]. Иван Болтин китабында да эре татар феодалларын без бик аз күрәбез – барлыгы 12 кеше, аларның да күбесе чукындырылган[2]. Китап руслаштыру максаты белән татарларны чукындыру масштабын ачык күрсәтә. Мәсәлән, 1602 елда Арча һәм Җөри юлларындагы 24 татар авылының 19 чукындырылган була.

Патша хөкүмәте Казан җирләрендә үзенчәлекле феодал сәясәт алып бара. Ул татарлардан һәм урыс булмаган башка халыклардан үзенә ышанычлы булырга тиеш булган катлау – йомышлы татарлар катлавы булдыра. «Йомышлы татарлар» – урыс дәүләте хакимиятенең түбән катламы, эре, урта һәм вак җир биләүчеләр. Аларга гаскәрдә һәм башка вакытта урыс дәүләтенә хезмәт итү бурычы йөкләп, шуңа күрә «йомышлы» (служилый) дип атала, җир биләү һәм дәүләттән акчалата оклад алу хокукы бирелә. Гомумән, Явыз Иван заманыннан башлап, урыс дәүләтендә милли мәсьәлә ике ысул белән хәл ителә: кораллы, канлы сугыш белән басып алу һәм басып алынган милләтнең бер өлешен төрле алдау юлы белән урыс дәүләтенә хезмәт иттерү. Бераз үзгәртелгән хәлдә бу сәясәт безнең көннәрдә дә дәвам итә.

XVII гасыр башында авылның түбән катлавы – ясаклы крестьяннар. Аларның хосусый җир биләмәләре юк, ясаклыга җир авыл община мәйданыннан бирелә. Бу катлау дәүләткә акчалата һәм натуралата ясак түли. Ул чорда барлык йомышлыларны, татар булмаганнарны да, «йомышлы татарлар» дип, ясаклыларны «ясаклы чуваш-лар» дип йөрткәннәр. Иван Болтин китабындагы «чюваша» – ул крестьян дигән мәгънәне белдерүче термин.

Сакланып калган тарихи чыганаклардан иң борынгыларыннан берсен 1602–1603 елгы «Писцовая книга»ны ачып, Арча юлына багышланган битләрдән Кырлай авылын эзлим. Юк. Кырлай авылын мин Алат юлындагы авыллар арасыннан таптым. Китапның 221 битендә Кырлай авылының җир биләмәләренең чикләре шул кадәр ачык күрсәтелгән, ул билгеләр буенча Кырлай җирләренең чикләрен 100, 200 елдан соң да белеп булыр иде[3]. Бу юллардан Кырлай авылының Бимә, Кавал, Бәирле, Әйшә, Туктамыш авыллары уртасында, Кырлай суы буена урнашкан булуын, Кырлай белән янәшә үк Хохлово исемле урыс авылы барлыгын беләбез. Бар да ачыкланды. Кырлай картларының Күкләү авылы дигәне Хохлово авылы булып чыкты, ул авыл 1602 елда булган инде.

Бу китапта Кырлайда йомышлы татарлар Тәквил Алкеев, Чекай Ходяковлар яшәгән, аларга һәм 8 ясаклы татар хуҗалыгына 293 сөрүлек һәм башка җир биләмәләре беркетелгәне язылган[4]. Кырлайның старостасы Бачик Карачик булган. Ике ясаклының исемнәре бар – алар Янчура Чюрин һәм Панчин Казачев. Исемнәре сәеррәк, төрки исемнәр, урыслар тарафыннан бозылып та язылгандыр.

Ә кайчанга кадәр Кырлай һәм Хохлово авыллары янәшә яшәгәннәр һәм кайчан Кырлай авылы яңа урынга күчкән?

Бу сорауларга җавап Казан губерна статистика идарәсе гамәли әгъзасы И.А.Износков төзеп, 1885 елда Казанда басылган «Список населенных мест Казанского уезда с кратким их описанием» дигән китаптан табылды. Китапның Кармали волостенә багышланган өлешендә: «Иске Кырлай авылы Ия суы буенда, аңа Хохлово авылыннан чыккан татарлар нигез салганнар, авылда 91 йорт бар, 307 ир, 304 хатын-кыз яши, мөселманнар», – дип язылган[5].

Шул ук китапның Чыпчык волосте авылларына багышланган бүлегендә Хохлово авылы турындагы белешмәдә болай диелә: «Хохлово-Кырлай. Введенское. (Болар Хохловоның XIX гасырдагы рәсми исемнәре). Өнсә суы буендагы авыл, Казаннан 38 чакрымда. Элек бу урында татар авылы булган, үзе урнашкан Кырлай елгасы исеме буенча ул авыл Кырлай дип аталган. Урыслар килү белән, татарлар күчеп китеп, Иске Кырлай авылына нигез салалар»[6].

Тик бер нәрсәдә ялгыша И.А.Износков Авылның күченү вакытын XVIII гасырның ахыры дип яза. Кырлайның Ия суы буенда гасырның уртасына үк күчкән булуын архив документлары белән расланган була. Күченү 1730 еллар тирәсендә булырга тиеш. Моның сәбәпләренә соңрак тукталырбыз.

Башка тарихи документлар, Хохлово һәм Кырлай картларының сөйләгән риваятьләре Кырлай тарихын тагын да ачыкларга ярдәм итте.

Хәзер бераз тарихка күз төшерик. Урыс патшасы Явыз Иван гаскәрләре 1552 елның 2 октябрендә Казанны алып җимерәләр, халкын суеп, үтереп бетерәләр. Үзенең вәхшәтлеге буенча Казан алыну Римның Карфагенны җимерүе, варварларның Рим-

ны талавы, испан конкистодорларының Америка индеецлары дәүләтләрен тар-мар итеп талавы, төре походлары, Хиросима һәм Нагасаки һәлакәте кебек тарихның иң кабәхәт вакыйгалары белән бер сафта тора.

Ханлыкның башкаласын җимерү, халкын кырып бетерү гарасатыннан соң урыс хөкүмәте Казан ханлыгы, аның барлык халкы үзенеке булды дип ышана. Хәзер күбрәк ясак җыярга һәм хакимлек итәргә кала. Ләкин хәл башкача була. Урыс патшасы татарның үз дәүләтен кире кайтарырга дәрте һәм кодрәте, көрәше сүрелмәячәкне аңламый.

1552 елның көзендә урыс түрәләре Казан тирәсеннән бераз ясак җыя алалар. Ә 1553 елның язында Арча һәм чирмеш якларында урысның ясак җыючыларын үтерәләр, халык үз азатлыгы өчен көрәшкә күтәрелә[7]. Иделнең югары агымында Сундыр, Чалым тирәсендә, Казан янындагы Биектауда, Мишәнең югары агымында зур ныгытмалар төзеп, халык басып алучыларга каршы азатлык сугышына күтәрелә[8].

1553 елның җәендә Явыз Иван хөкүмәте ханлыкны тулысынча буйсындыру өчен яңа сугыш башлый. Башта бу сугышта татар, чирмеш, ар, чуаш халыклары җиңүгә ирешә, урыс гаскәре күпләп кырыла. Ләкин төп көчләрен Казанны саклаганда югалткан татарлар һәм башка халыкларның көче саега, бигрәк тә үзәкләштерелгән җитәкчелек булмавы сизелә. И.Ф.Мстиславский җитәкчелегендәге урыс гаскәрләре 22 волостьтагы берничә дистә авылны җимерә, яндыра, талый. Йөзләгән авыл хәрәбә хәленә килә – 6000 ир, 15000 хатын-кыз әсирлеккә алынып, урыс җирләренә җибәрә алмагач, алар арасында ачлык, йогышлы авырулар башлангач, барлык әсирләрне җәзалап үтерәләр. Кырлар, елгалар, күлләр мәет белән тула[9]. Урыс гаскәрләре авыл саен, өй саен кереп, бишектәге сабыйдан алып, кача алмаган ир затын үтерәләр, яшерелми калган атның аяк бәкәлләрен кылыч белән чабалар. Шактый ирләр урманнарга качып котыла, мал-туарны да урманга куалар[10].

1556 елда Арча ягы тагын баш күтәрә – ханлыкны торгызу өчен татар, чирмеш тагын азатлык сугышына чыга. Урыс хөкүмәтенең В.П.Морозов җитәкчелегендәге гаскәре яңадан Арча ягын, чирмеш урманнарыннан Камага кадәр буе 300, иңе 200 чакрым булган араны канга батыра. Урыс гаскәре һәр авылга кереп, яңадан ирләрне үтереп, мал-туарны алып китә, кыра, яндыра. 15000 хатын-кыз һәм бала чаганы әсирлеккә алып, урыс иленә озаталар[11].

1553–1557 елгы азатлык сугышларында татар, чирмеш һәм ханлыкның башка ханлыклары бар да – ире, хатын-кызы, карт-карчыклар, балаларга кадәр басып алучыларга каршы сугышка чыга. Халык дистәләгән меңләп һәлак була. «Урыс гаскәрләре кеше ышанмаслык санда һәлак булды», – ди урыс ягының югалтулары турында А.Курбский.

Иделнең югары агымындагы урыс шәһәрләре, авыллары әсирлеккә алып кителгән татар хатын-кызлары, балалар белән тула. Аларны көчләп чукындыралар. Хатын-кызларга бала таптырып, урысның санын ишәйтәләр.

1582 елда Казан ханлыгының барлык халкы яңадан ташкын булып азатлык сугышына күтәрелә. Урыс гаскәрләре азатлык өчен көрәшүче халыкка каршы өч ел кан коюлы сугыш алып баралар. Алар тик 1584 елда гына, элекке ханлык җирендә Малмыж, Уржум, Царевококшайск кебек шәһәрләр төзеп кенә җиңүгә ирешәләр[12].

Урыс хөкүмәтенең 1552–1588 еллардагы басып алу сугышлары нәтиҗәсендә татар халкы үзенең иң газиз казанышын – дәүләтен югалта, йөзәр меңләп кеше кырыла, әсирлеккә озатыла, йөзәрләгән авылларның эзе генә кала, күп авыллар кеше яшәмәслек хәлгә килә. Күпьеллык икмәк запасы, байлык талана. Татар халкының мәдәнияты, мәгърифәте юк ителә, мәчетләре җимерелә, дине мәсхәрәләнә, мөселманнар көчләп чукындырыла, татарның дәүләт җитәкчеләре, галимнәре, сәүдәгәрләре, һөнәрчеләре, гаскәр башлыклары үтерелә. Казаннан һәм Казан тирәсеннән 40-50 чакрымда татар халкы куыла, алар урынын урыс басып ала.

Бу сугышларда Арча шәһәре, Арча ягы халкы бигрәк тә зур фаҗигага дучар була. Меңләгән китаплар юкка чыга, мәдрәсәләр җимерелә. Һөнәрчелек һәлак булган, күп һөнәрләр онытыла. Кайнап торган сәүдә сүнә. Ил ятимнәр, гарипләр белән тула. Патша хөкүмәте буйсындырылган Казан җирләренә крепостьлар сала, гаскәрләр кертеп утырта.

Ләкин гасырлар буе үз дәүләте, дине, идеологиясе белән яшәгән халыкны басты-ру өчен, никадәр вәхши һәм кан коюлы булсалар да, бу чаралар гына җитмәгән. Идел буеның азатлык сөюче татар, чирмеш, чуаш һ.б. халкын идеологик яктан буйсындыру чаралары кирәк булган.

Шушы шартларда урыс хөкүмәтенә православие ярдәмгә килә. Басып алынган халыкны рухи яктан буйсындыру чарасы

итеп чукындыру һәм урыслаштыру сәясәте сайлап алына. 1555 елдан митрополит Макарий татарга һәм ханлыкның башка халыкларына каршы сугышның яңа этабын – бу халыкларны халык буларак бетерү, руслаштыру максаты белән чукындыру сугышын башлый.

1555 елда ук Казанда – ислам диненең төньяк үзәгендә епархия оештырыла. Анда архиепископ Гурий җибәрелә.

Икенче бер чара да табыла – басып алучылар шул заман манкортларына – үз халкына каршы чыгучы сатлыкларга, ханлык заманында Мәскәү партиясендә торган хыянәтчеләргә таяну. Боларның күбесе үзләре генә чукынып калмый, патшага һәм православие башлыкларына бу сәясәтне үткәрүдә ярдәм итә.

1557 елдан башлап татар җирләрен күпләп өләшү башлана. Иң яхшы җирләр патшага, аның наместнигына, 1552 елгы һәм аннан соңгы сугышта катнашучыларга, патша ягына чыккан хыянәтчеләргә, чукынганнарга бирелә. Монастырлар төзелеп, аларга җир бирелә. Казан ханлыгы җирләренә гаскәрләр, чукындыручылар артыннан язгы ташкын кебек урыс ташкыны агыла башлый. Соңыннан бу ташкынны рус һәм совет тарихчылары Казан җирләренә прогресс алып килү дип атадылар, алар Казан ягының икътисади үсешен тизләттеләр дип яздылар. Мәктәп дәреслекләрендә әле дә шулай язылган.

Казанны алу һәм 1553–1557 еллардагы сугышлардан соң татар авыллары беткәч, Кырлай Казаннан Арчага барганда беренче татар авылы булып кала. Кырлай һәм Казансу буендагы татар авыллары бик борынгыдан, «болгар» чорыннан ук, утырган булырга тиеш. Һәрхәлдә бу тирә авыллар Иске Казан каласыннан борынгырак.

Бу гарасат шартларында Кырлай авылы нинди кодрәт белән исән һәм чукынмыйча калган, моны тарих кына белә. Дөрес, Кырлайның да күп халкы һәлак була, шуның дәлиле булып «Писцовая книга»да күрсәтелгән урман үскән җирләр тора[13]. Урыслар килеп утыргач, Кырлайның җире ныклап кысыклана. 1602–1603 елларда Тәкъвил һәм Чепай морзаларның 14 чирек генә җирләре кала[14].

Чукынмыйча иманны саклап калу чиксез зур батырлык. Дөрес, чукындырылганнар да яңа динне түгел, ислам динен тотканнар. Патшага, митрополитка керәшен авылларында православие түгел, ислам динен тоту турында хәбәрләр туктаусыз килеп торган. Андый хәбәрләр күбәйгәч, патша Федор Иванович 1593 елның 18 июлендә чукынмаучыларны, чукынып та христиан динен тотучыларны төрмәгә утырту, җәзалау турында указ чыгара. Бу чорда Кырлайның халкы тагы да кими.

Тора бара Кырлайда вакыйгалар болайрак була. 1681 елның маенда татар морзаларына чукынырга кушкан һәм чукынмаган морзаларның җирләрен алу турында патша указы игълан ителә[15]. Петр I заманында чукындыру һәм татарларны җәберләү коточкыч көчәя. XVII гасыр ахырында Нижний Новгород алпавыты Озеров Кырлай җирләренең бер өлешен басып алып, авыл кырына үзенең крепостнойларын күчереп, урыс авылына нигез сала. 1704 елда ул зур чиркәү салдыра. Бу чиркәү әле дә тора. Озеровтан бу авылны кешеләре белән алпавыт Хохлов сатып алып, үзенең крестьяннарын китереп утырта. Урыс авылы Хохлово дип йөртелә башлый, ул зурая. Кырлайның җире тагын кысыклана. Килгән килмешәкләрдән Кырлай халкы зур җәбер-золым күрә – балаларын урлап чукындыралар, авылга дуңгыз кертәләр, зиратларын мәсхәрә итәләр.

XVIII гасырда Кырлай халкының гына түгел, барлык татар халкының яңадан канлы яшь белән елаган фаҗигале көннәре башлана. Болар XVI гасыр фаҗигаләренә тиң 1720–1740 елларда патша хөкүмәте чукындыру һәм урыслаштыру буенча иң кабәхәт методлар куллануга юнәлдерелгән чаралар күрә[16]. 1731 елда Свияжскта яңа чукындыру комиссиясе төзелә. 1740 елда ул чукындыру конторасы итеп үзгәртелә. Шул көннән башлап чукындыруның яңа зур дулкыны башлана. Петр I дән соң чукынучыларны яңа керәшеннәр дип атый башлыйлар. Чукынучыларга яңа льготалар билгеләнә.

1740 елның 11 ноябрендә чукындыру буенча яңа указ чыга[17]. Аның нигезендә чукынучыларга элегрәк бирә торган күлмәк-штан, акча, иконалардан тыш, керәшеннәр өчен рекрутны чукынмаган татарлар, керәшеннәр өчен налогны да алар түләргә тиеш була. Чукынучыларны элек яңа җирләргә күчереп утыртсалар, бу елдан башлап, чукынмаган авылларны мәҗбүри күчерә башлыйлар. Мәчетләрне җимерү массовый төс ала. Казанда Лука Канашевич архиепископ булып торган 1738–1755 елларда Казан өязендәге 516 мәчетнең 418е, шул исәптән Арча юлында 90 мәчет җимерелә. Җәзалаулар, төрмәгә утыртулар чиктән аша. Куылудан, җәзалаудан куркып, күп татар авыллары чу-

кынырга мәҗбүр була. Ләкин алар яшерен рәвештә үз диннәрен тоталар.

Менә шундый шартларда урыс авыллары уртасында калган Кырлай авылы мөселманнарының хәле бик авыр була. Җирсезлектән, вәҗданын мыскыл итүдән туйган халык ата-бабалары җирен ташлап күчеп китәргә карар кыла. Ләкин бу күченү Износков язганча XVIII йөз ахырында түгел, ә 1740 елларда, чукындыру реакциясе котырынган елларда була.

Ләкин кая барырга? Казансуның түбән агымы тулысынча урыс кулында. Кырлай халкы яңа урынны Казансуның агымыннан эзләргә була.

Кырлайдан Казансуга 9 чакрым. Казансу буендагы Иске Бөреле, Яңа Бөреле авылларына килеп чыгасың. Бу авыллар Иван Болтин китабына кертелмәгән, димәк, XVII гасыр башында аларда инде урыс яшәгән. Биектау, Балавыз, Бөреле авыллары Казансу буеның беренче корбаннары булгандыр. Чөнки Андрей Курбский 1552 елның сентябрендә Горбатов Шуйский белән Арчаны сугышып алырга барганда Казансу буендагы татар авылларының байлыгын күреп шакката. Чит җирне яулап алырга килгән гаскәр башының комсыз күзләре күпне күрә. Үзенең юлъязмаларында ул татар авылларының төзек, матур йортлары, кибән-кибән ашлыклары, умарталары, җимеш бакчалары турында «чын оҗмах җирләре» дип яза[18].

Бөреледән бераз югары күтәрелгәч утырган Чыпчык авылы да шул елларда туздырыла. Чөнки бу авылда татарның мәңгелек дошманы, җанын Явыз Иванга саткан хыянәтче Шахгалине Казан тәхетеннән куу өчен халыкны күтәргән Чапчак морза утары булган. Шуның өчендерме Чыпчык җәзага хөкем ителгән татар, чирмеш, чуаш һ.б. сөргенгә җибәреп, урыс арасына утыртып урыслаштыру урыны булган. Чыпчыктагы Мурзин, Шижин фамилияләре шуннан калган[19]. Чыпчыктан төньяк-көнчыгышка таба китеп бераз баргач, хәзер Коркачык, ул вакытта Көчек авылы дип йөртелгән авылга Казан ханлыгы чорында Көчек морза нигез салган булган. Казанны алуга ул авыл кешеләре чукындырыла. XVII гасыр башында әле Иван Болтин Көчекне керәшен авылы дип яза. Ләкин XVII гасыр азагында бу авыл ислам диненә кире кайта алган.

Урнашырга авыл урыны эзләп киткән Кырлай кешеләренең юл өстендә алдагы авыл – Урмат. Бу авыл Иске Казанга бик якын, хәтта Иске Казанның һөнәрчеләр бистәсе Урматка якын булган. Археологлар Урмат янында чүлмәкче остаханәсе урынын казып таптылар. Урмат авылына ханлык чорында Кырлай суы буендагы Әтнә авылыннан күчеп татарлар нигез салган. Казан алынгач, Урмат татарларының бер өлеше чукындырыла, беразы мөселман булып кала. Әмма керәшеннәре дә, мөселманнары да куылып, яңа Урмат авылына нигез салалар. 1868 елны Яңа Урмат керәшеннәре ислам диненә кире кайта.

Татарлар һәм керәшеннәр куылгач, Урмат авылы урыс князе Борис Мишкага бирелә, ләкин князь җирдән файдалана алмаган. XVI гасыр азагында Урматның буш җирләре йомышлы татар Еналей Емалетдиновка бирелә, ул үзенең ясаклыларын китертеп утырта. XVII гасыр азагында яңа чукындыру дулкыны башлангач, аннан татарлар куыла. Урмат җирләренә кем генә хуҗа булмый: урыс алпавытлары П.И.Еремеев, П.А.Перцев, француз маркиз А.И.Де-Траверзе, немец генерал-майор М.И.Тельман хатыны һ.б. Бүгенге көндә Рус Урматы 7–8 йортлы үләм-бетәм дип торган авыл. Кыш яшәргә анда беркем дә калмый, җәйгә 7–8 урыс карчыгы кайта.

Урматтан соң Казансуга терәлеп утырган Иске Казан авылы борынгыдан Камай морза бабаларыныкы булган. Урыс властьлары Камай морза җирләрен урыс алпавыты Василий Тыртовка бирә. Җирен кире кайтару өчен Камай морзага чукынырга туры килгән булса кирәк. Писцовая книгада ул князь Камай Смиленов дип бирелгән, бер туганы Петр Смиленов дип язылган.

Кырлай кешеләре үткәндә бу авыл инде тулысынча урыс авылы. Князь Камай исеме озын гомерле булып чыга. Безнең көннәргә кадәр урыслар аны «Князь Камаево», татарлар «Иске Казан» дип йөрделәр.

Казансуның иң уңдырышлы җирләренә урнашкан һәм чәчәк атып утырган Иске Казан исемле татар авылы урынындагы бүгенге урыс авылы Камаево XVI гасырда татарлар ташлап качкан авылга бик охшаган: ярым җимерек йортлар, терлек абзарлары, трактор ярып, чокырланып беткән урамнар, тигәнәк, шайтан таягы үсентеләре белән капланган. Шулар арасында берничә урыс гаиләсе яши. Әйтерсең, авылны татарлар каргап киткәннәр.

Казан ханлыгы чорында Үрсәк дип йөртелгән авыл җирләре XVII гасыр башында князь Бакеланды Нурушев һәм

Камай морза улы Конадрәккә бирелгән була. Тора-бара ул керәшен, соңыннан урыс авылы булып китә. Хәзерге көндә ул берничә урыс карчыгы яши торган Рус Кадряк авылы.

Түбән Әйшә Казансу буендагы борынгы татар авылы. Бу авылның тарихы халкыбызның «Янмый торган гүзәл кыз» легендасы белән бәйле. Аның эчтәлеге кыскача болай: Аксак Тимер шәһри Болгарны алгач, Бөек Болгар дәүләтенең соңгы ханы Габдулла үзенең гаиләсе белән шәһәрдәге Хөкем пулатына кереп бикләнә. Моны белеп, явыз Аксак Тимер пулатның һәр ягына агач өйдердеп яндырта. Янгын беткәч, пулатка кереп карасалар, хан гаиләсе һәлак булган, әмма ханның Гайшәбикә исемле гүзәл кызына берни булмаган исән калган.

Гайшәбикәнең ике ир туганы – Габдулла хан уллары Алтынбәк белән Галимбәкне ханның якыннары, Аксак Тимер Болгарга кергәнче үк алып китеп, Чулман буенда яшерәләр. Соңыннан алар Казансу буена килеп Яңа Казан шәһәрен салалар, яңа ханлык төзиләр. Хаҗибәк исемле гайрәтле егетне гаскәр башы итеп куялар. Исән калган гүзәл Гайшәбикә бу турыда ишетеп, Иске Казанга килә һәм Хаҗибәккә кияүгә чыга, Казансу буенда бер матур авыл салдыра. Аның хөрмәтенә халык бу авылны Гайшәбикә авылы дип атый. Вафатыннан соң Гайшәбикә шул авыл зиратына күмелә.

Хәзер бу зират Әйшә авылының иске зираты. Мүлмәгә бара торган юл өстендә.

Гайшәбикә авылы тора бара зураеп, аның янында икенче Әйшә авылы барлыкка килә. Анысын Югары Әйшә, искесен Түбән Әйшә дип йөртә башлыйлар.

1602–1603 еллардагы Писцовая книгада Югары Әйшә татар авылы, Түбән Әйшәдән татарлар я куылган, яки качкан, ул бушлык (пустышь) дип бирелгән. Кырлай кешеләре узган елларда Түбән Әйшәдә татарлар яшәгән, ә Югары Әйшә инде урыс авылы булган, Урыс Әйшәсе дип аталган. Патша хөкүмәте урыс авыллары турында кайгыртып, ярдәм итеп торган. 1873 елда Урыс Әйшәсе, дәүләт ярдәме белән, план буенча төзелә. Хәзерге көндә Урыс Әйшәсе авылы юк, халкы китеп, авыл таралды. Татар Әйшәсе аерым авыл булып яши.

Казансу буендагы Әйшә авылларыннан башка, Кырлай суы буенда ханлык чорында тагын бер Әйшә авылы барлыкка килә. Ул Казансу буендагы Әйшәдән күчеп китүчеләр салган авыл булырга мөмкин. Износков аны «бай татар хатын-кызы Гайшәгә нисбәтле аталган дип бирә[20]. Кырлай елгасының сул ягында утырган татарларны Казан алынуга урыслар куа, уң яктагылары кала. Куылган татарлар Бишнә, Урмат, Шепшеик авылларына китеп утыра. Сул якта Рус Әйшәсе, уң якта Татар Әйшәсе барлыкка килә. Әйшәнең борынгы мөселман зираты урыс ягында кала.

1750 елда Кырлай елгасы буендагы Урыс Әйшәсе авылыннан күчкән урыслар хәзер Зеленодольский районына керә торган Урыс Әйшәсе авылына нигез салалар.

Казансу буйлап җепкә тезелгән мәрҗәннәр шикелле утырган татар авылларының Казан каласы кебек борынгысы – Чура иле – Чуриле авылы. Казанны алгач, Чуриле татарларының күбесе чукындырыла[21]. XVII гасыр башында монда әле мөселманнар яши, соңыннан алар я чукындырылган, я качып киткән. XVIII гасырда Чүрилегә урыс крепостнойлары күчерелеп китерелә. Шулар басымы астында Чүриле керәшеннәре XIX гасыр башына урыслашып беткән була инде. Чүриледәге Алдаровлар элек керәшен булуының бер билгесе[22].

Хәзерге көндә бу авыл Иске Чүриле дип атала, чөнки бу авыл урыслары XIX гасырда күчеп китеп, Яңа Чүриле авылы төзиләр (Арча районында). Авылдан урыслар китү сәбәпле Иске Чүриледә татар гаиләләре күп яши.

Безнең юлчылар алдындагы авыл – Чулпан. Аңа Болгар чорындамы, Казан чорындамы Чулпан морза нигез сала. Казанны алгач, бу авылның халкы чукындыруны кабул итмичә, я качкан, я кырылып беткән. 1570 еллар тирәсендә анда бушлык. Бу җирләр электән Бакшанды Нурушев бабалары җире булган, ләкин крестьянсыз князь җир эшкәртә алмый бит. XVII гасыр башында мөселман булып калган Бакшанды Нурушев җирләрен, чукынган татар Камай морза туганы Петр Смиленовка бирелә. Ул Чулпан авылында утарын салдыра. Аның үз ясаклылары була: күбесе керәшен, берничә татар[23].

XVII йөз уртасында Чулпанга урыслар килеп утыра, керәшеннәр урыслашып, Чулпан урыс авылы булып китә. Безнең көннәрдә бу авыл халкының ярты сына якыны татарлар.

Казансуның уң ягында урнашкан Тимерче авылы шулай ук бик борынгы. Болгар заманында нигезләнгән авыл булырга тиеш. Зираттагы кабер ташлары да шуны

раслый. Казансуга якын утырса да, Тимерче авылы Арча юлыннан читтәрәк, чөнки Казансу уңгарак борылыш ясый. Читтәрәк булу саклагандырмы, башка сәбәпме – Тимерче чукынмаган, мөселман авылы булып калган. Кырлайның авыл урыны эзләп килүче кешеләре Иске Бөреле, Яңа Бөреле, Чыпчык, Көчек, Урмат, Кадрәк, Түбән Әйшә, Югары Әйшә авылларын уздылар, аларның кайсы чукындырылган, кайсына урыс килеп утырып, керәшеннәр урыслашкан. Тик бер Түбән Әйшәдә генә татарлар яшәгән. Тимерче – икенче татар авылы.

Андрей Курбский дөнья күргән кеше булган, шуңа күрә ул Казан артының байлыгына, авылларының еш утыруына, уңышның муллыгына шакката (ул сентябрьдә иген җыю вакытында үтә). Казансуның уң ягындагы уңдырышлы җиргә утырган Кишмәт авылы татарлары Арчаны алуга урыс кулына эләгә, озакламый чукындырыла. XVII гасыр уртасында анда урыслар килеп утыра, авыл XVIII гасырда урыслаша. Кишмәтнең бай туфрагы урыс алпавытларын тарткан. XIX гасырда гына эре җир биләүче, бай алпавытлар А.К.Тюсряев, И.Ф.Еремеев, П.И.Еремеев, П.А.Перцев, вице-адмирал маркиз А.И. Де-Траверзе, княгиня Амилахвари Кишмәт җирләрен биләгән[24]. Маркиз Де-Траверзе Кишмәттә тропик үсемлекләр, үстерә торган оранжерея тота, йөзәрләгән десятина бәрәңге үстереп, спирт ясый. Арча ягында беренче бәрәңге плантациясе Де-Траверзеныкы була.

Нинди генә яхшы җирләргә утырсалар да, урыслар Кишмәт авылын ташлап киттеләр, анда да хәзер биш-алты әби, 5–6 кәҗә генә калды.

Атҗабар – ханлык чорында үк үзенең яман даны белән тирә-якны шомландырып торган ат караклары авылы була. Татарда ат карагы аз булмаган, ә боларның даны авыл исеменә үк кушылган. Дөрес, ат караклары якыннан урламаган, атны күтәреп алып кайтасы түгел бит. Бер төнгә 60–70 чакрым чаба алган ат карагы.

Атҗабар татарлары 1552 елда үк чукындырылган булыр, XVIII гасырда инде ул Абзебар дигән урыс авылы. Шунысы гаҗәп, Атҗабарның урыслары да авылның исеменә туры килгән һөнәр белән шөгыльләнә. XIX гасыр уртасында бу авылдан күп кенә урыслар ат урлаган өчен Себергә җибәрелә[25]. Белмәссең, алар бәлки элекке ат карагы татарларның чукындырылып урыслашкан буыныдыр.

Атҗабар авылы хәзер беркемне дә куркытмый. Чөнки анда хәзер бер генә ат карагы да, хәтта бер генә адәм заты да юк. Атҗабар урыслары авылларын ташлап киттеләр, авыл урынында шайтан таягы үсә, аны чытырман баскан. Арча юлының күпчелек урыс авылларында шундый хәл – авыллар корып, бетеп бара. Әллә иленнән куылган татарлар каргышы төштеме икән? Каргышның төрлесе була. Ә татарда иң зур каргыш: «Илең корысын» яки «Нәселең корысын».

Юлчыларыбызның алдында Казансуның ике ягына урнашкан Кече ил авылы, аны Кече авыл дип тә атаганнар. Бу авыл XVI гасыр азагында гына төзелә башлаган булырга тиеш – шуңа күрә ул Кече ил, Кече авыл. Үз авылыннан качкан кешеләр килеп утырган булуы ихтимал. 1602–1603 елгы Писцовая книгада да: «Чокырча авылының ясаклысы Көчек Карачаров җирен ташлап Кече илгә күчеп китте», – дип язылган. «Кече ил» дән бу авылның исеме тора бара «Кәче» гә әйләнгән. Урыслар аны Качелино диләр, урысча әйтелештә авылның борынгы исеме күбрәк сакланган.

Кече ил авылы чукынмыйча мөселман авылы булып кала алган. Казанны алгач та булган чукындыру дулкынына ул эләкмәгән, чөнки ул авыл әле юк, ә XVII–XVIII йөзләрдәге чукындырудан Кече ил татарларын нинди гайрәтле көчләр саклагандыр.

Хәзерге көндә Кәче зур, матур авыл. Авыл халкы быел гына яңа мәчет салып, иман яңартуга кереште.

Бежа авылы (хәзерге Бужа) Арчага иң якын авыл. XVII гасыр башында анда татар Байкей морза Бигеев утары була, ул Бежа җирләрен били, Казансу кушылдыгы булган Бежа елгасында су тегермәне тота.

Олы юл буена утырган, Арчага якын Бежа авылы җирләрен XVII гасыр азагында урыслар ала. Кырлай кешеләре узган елларда ул урыс авылы алпавыт Чертов җирләре. Урыс алпавыты Е.А.Хвостова бу авыл җирләрен өч улына бүлеп биреп, крестьяннарны өч урынга утырта һәм XIX гасырда өч Бужа авылы барлыкка килә.

Бужадан соң Арчага 4 чакрым кала. Кырлай кешеләре Арчага кереп тормаганнардыр, чөнки XVIII гасырда Арчада бер генә татар да яшәмәгән, ул тулысынча урыс каласы була.

Арча – Болгар иленең һәм Казан ханлыгының иң күренекле шәһәрләреннән берсе була. Арча турында С.М.Соловьев хезмәтләрендә, М.С.Семенов җитәкчелегендә чыккан «Россия» китабында, Брокгауз-Ефрон энциклопедиясендә, Казан универ-

ситеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте хезмәтләрендә һ.б. китапларда шактый тулы мәгълүмат бар. Урыс елъязмаларында Арча турында XIII–XIV гасырларда ук языла. Бай Арча каласының даны еракларга тарала. 1489 елны Арчаны урыс патшасы Иван III ала, ләкин аны тиз куалар.

1552 елгы сугышта Арча ягы Казан гаскәрен корал, сугышчылар, азык-төлек белән тәэмин итүче төп төбәк була. Шуны исәпкә алып, урысларның Горбатов-Шуйский җитәкчелегендәге гаскәре Арчаны алу өчен походка чыга. Юл өстендәге ныкгытмаларны алып, авылларны җимереп, яндырып, байлыгын талап, Арчага җитәләр. Каты, кан коюлы сугыштан соң Арчаны алып, халкын кыралар, бик күп әсир алалар. 150 чакрым киңлектәге арада Камага кадәр һәр авылны яндырып, талап, кешеләрен үтереп, әсир алалар. Бик күп байлык, терлек, әсирләр туплап, Казан янына кайталар[26].

Арча һәм тирә-як авыллары халкы, күрше чирмешләр белән бергәләп, 1553, 1556, 1558 елларда баш күтәрә, ханлыкны яңадан торгызу өчен сугыша. 1558 елда Арча халкы каты җиңелүгә дучар була, татар, чирмеш күпләп үтерелә, әсир ителә[27]. Исән калганнары чукындырыла, ерак җирләргә күчерелә. Арчага 300 стрелец китереп утыртыла[28]. Арча зур крепостьлы урыс авылына әверелә.

Казансу буеның Арча тирәсендәге сулъяк җирләре уңдырышлы булып, халыкны үзенә тарткан. Суның шул ягында, тауга урнашкан Арча астында, аннан 4 чакрым көньяк-көнчыгышта Хайван авылы урнашкан. Бу авыл Горбатов-Шуйский гаскәрләре тарафыннан Арчаны алганчы ук, 9–10 сентябрьләрдә яндырыла, талана. Бу авыл халкы беренчеләрдән булып чукындырыла. XVII гасыр башында Хайван авылы йомышлылары бар да керәшен, ә ясаклылары арасында Исәкәй Туктамышев, Ходабәхете Уразлиев дигән мөселманнар бар әле[29].

300 елдан артык керәшен дип исәпләнсә дә, бу авыл халкы ислам динен онытмаган, яшерен тоткан һәм 1868 елда тулысынча исламга кире кайткан.

Арчага якын гына урнашкан Чокырча авылы XVI гасырда чукындырылудан имин кала. XVII гасыр башында да анда әле татарлар яши. Ә Кырлай кешеләре килгәндә, ул инде урыс авылы була. Чокырчадан тирән чокыр – коры елга белән генә аерылып торучы Төбәк авылында 1602–1603 елларда урыслар, Төбәктән аерылып янган урман урынына утырган Яңа Төбәктә керәшеннәр яши[30].

Соңрак Төбәккә Алат юлындагы Топкино авылыннан урыслар килеп утыра[31]. XVIII гасырда Төбәк тулысы белән урыс авылы.

Хәзерге көндә Төбәк белән Чокырча бер авыл Төбәк-Чокырча авылы булып тора.

Арча турысыннан бераз күтәрелгәч тә, Казансуга сул яктан кара урманнардан башлана торган Кесмәс елгасы килеп кушыла. Кесмәс елгасы буйлары Болгар чорында ук үзләштерелә башлый, авыллар төзелә.

Кесмәс буендагы беренче авыл – Сарай-Чокырчада татарлар яши. Ул авылга, Иске Чокырчадан чукынудан качып, Кесмәс буендагы урман эченә кереп утырган татарлар нигез салган булса кирәк. Кырлай кешеләре авыл урыны эзләгәндә, Сарай-Чокырча кечкенә генә авыл булган.

Кесмәс буеның күп өлеше урман була бу заманда, ләкин урманы яндырылган җирләр дә аз булмый. Кырлай кешеләре Кесмәс буйлап китеп, урнашырга урын табарга ниятләнәләр. Урман, кыр, су бар. Кара урманнар ягына урыслар килеп тә борчып йөрмәсләр. Ләкин Сарай Чокырчадан соң Кесмәс буендагы Курса авылы кешеләре хәтере яхшы саклаган: XVI гасырда урыс гаскәре килеп Курса халкын тулысынча чукындыра. Иван Болтин китабында да: «Курса авылында йомышлы һәм ясаклы керәшеннәр генә яши», – дип язылган[32]. XVII гасыр урталарында, чукындыру бераз басылып торганда Курса кешеләре үзләренең борынгы диннәренә – исламга кире кайталар. XVIII гасырда, чукындыру көчәйгәч, бу авыл халкын чукындыру өчен күп көч куелса да, халкы үз диненнән чыкмый.

Урыс изүеннән җәфа чиккән Кырлай кешеләре бу хәбәрдән соң Кесмәс буйлап югары китмиләр. Казансуга кире борылалар һәм аның буенча югарыга табан китәләр. Арчадан Казансу буенда беренче авыл – Көтернәс утыра, татар авылы. XVII гасыр башында Көтернәс җирләрендә Алмантай Атыбаев һәм Бүре Багиев дигән морзалар һәм аларның ясаклы татарлары утыра[33].

Көтернәстән соң алдагы Казиле авылында татарлар яши һәм аннан соң тынгысыз урыннар башлана. Олы юл Казансуга якын һәм урыс ул тирәдә тыныч яшәргә ирек бирми.

Көтернәс турысында Казансуга уң яктан Ия елгасы килеп кушыла.

Ия суы татар дөньясына Болгар заманыннан ук билгеле. Аның югары агымында Арчадан Чирмеш ягына бара торган юл буенда борынгы авыллар – Түбән Әзәк һәм Югары Әзәк утыра.

Себер юлыннан читтә булгач, бераз тынычрак булыр дип, Кырлай кешеләре Ия суы буйлап китәләр. Ия суын Себер юлы кисеп үткән урында, Арчага 6 чакрым да гына Түбән Мәтәскә, аннан 1 чакрым югары киткәч, Югары Мәтәскә авыллары. Икесендә чукындырудан исән-имин калган татарлар яши.

Кырлай юлчылары, Югары Мәтәскәгә якын урманны чыккач, Ия буенда элек авыл булган буш урын турында ишетәләр һәм урман аркылы шунда юнәләләр. 3–4 чакрым баруга урман бетеп, кыр башлана. Ия суы ярларында бик күп чишмәләр челтерәп ага. Су буенча бара торгач, авыл салырга урын эзләүчеләр иске зират янына килеп чыгалар. Аннан бераз киткәч, тагын бер зират бар, монысы кечерәк. Шул ике зират арасын агач баскан. Шулай да монда кайчандыр авыл булганны чамалап була.

Бу нинди авыл урыны, аның кешеләре кая киткән? Хәл болай була.

Арчаны, аннан Казанны алу белән, татарларны көчләп чукындыру башлана. Бу бигрәк тә 1555 елдан, Казанга архиепископ Гурий килгәч көчәя. Чукындыру отрядларының берсе Арчадан Чирмеш юлы буйлап килеп, Әзәк авылына килә. Әзәк халкына ярдәмгә тирә-як халкы коралланып килә. Иябаш белән Әзәк арасындагы коры елга буенда каты сугыш була. Яхшы коралланган урыслар татарларны җиңә, күп кешеләрне үтерәләр. Елгадан кеше каны акты, дип сөйләнә риваятьләрдә. Бүгенге көндә дә халык бу елганы Кан елгасы дип йөртә, аның янында ялгыз калырга шомлана.

Әзәк авылы халкы, Апаз, Сәрдәбаш авыллары халкы кан белән чукындырыла. Күршедәге татар авылының бай кешесе, бәлки морза булгандыр (исеме тарихта калмаган), чукындыручы отрядка үзенең бер көтү сарыгын бирә, авыл чукынудан котылып кала. Ләкин бераздан чукындыручыларның икенче гаскәрләре килә. Халыкны җәзалыйлар. Халык чукынмый, әби-бабай җирен, туган-үскән илен, йорт-җирен ташлап кача. Әйе, иман мөлкәттән газизрәк. Кая китеп утырган бу авыл кешеләре, ул авылның исеме ничек булган? Болар безгә билгеле түгел.

Шактый еллар үткәч, бу авыл урынына берничә гаилә чирмешләр килеп утыра. Ләкин алар да бу авылны ташлап китәләр, истәлек булып, зиратлары гына кала.

Менә шул урынга күчәргә ниятләп, авыл урыны эзләүчеләр Кырлайга кайтып китә. Кайтып сөйләгәч, халык күченергә риза була. Кыенлык белән булса да, яңа урынга властьлардан рөхсәт алына.

Мең газаплар белән авыл күчә. Яңа урын да, авырлык белән булса да, күтәрелә. Йорт салырга тиз генә хәленнән килмәгәннәр я өйдәш кереп, я җир өй ясап булса да яши. Халыкка урманның якын һәм бай булуы булыша.

Туган-үскән җирен, әби-бабалары 4 ярым гасыр яшәгән илен ташлап китү бик кыен булгандыр Кырлай халкына. Тир түккән туфрак, әби-бабалар күмелгән зират, ямьле Кырлай болыннары кала. Туган җирнең һәр түмгәге, ташы, челтерәп аккан чишмәсе, бөтен табигате синең тәнеңдәге күзәнәкләренә кереп урнашкан була бит, ничек аларны онытасың.

Ни хәл итәсең, җиреңне талатып, вәжданыңны, иманыңны мыскыл иттереп яшәп булмый бит. Түзмәде түгел, түзде халык, көрәште, чукынмады. Бәлки Хохловоның гади крестьяннары рәнҗетмәгәндер дә Кырлай халкын рәнҗетүчеләр алпавыт Озеров, Хохловлар, патша сәясәтен, православие дине башлыклары сәясәтен үткәрүчеләр.

Кырлай кешеләре киткәч, алпавыт Хохловога чит җирләрдән крестьяннар сатып алып китереп утырта. Чемезов дигән алпавыт Нижний Новогородтан, Апелляционов Лаеш ягыннан крестьяннар китертә, Хохловодагы крепостнойларны Спас өязе Неялово авылына күчерә. Алпавытлар бай булган, бер Чемезовның гына төрле өязләрдә 3000 крепостное булган. Урыс крестьяннарына да тормыш кыен булган, аларны сатканнар, күчергәннәр, эшләткәннәр.

Хохлово алпавытыннан Кырлай кешеләре үчне яхшы алганнар. Пугачев яулары Арчага килгәч, Кырлай крестьяннары Пугачев гаскәренә кушылалар һәм Казанга барышлый гаскәрне Хохловога алып кереп, алпавытның байлыгын талаталар. Хәтта Хохловоның берничә урысы да Пугачев ягына чыгып, гаскәргә кушылган[34].

Авыл хезмәте халыкны табигать белән берләштерә. Кырлай халкы яңа урынга ияләнә. Тирә-як басу, болыннарга, елгаларга матур-матур исемнәр куша: Карлыган елгасы, Куй елгасы, Чибәр тау, Язгы юл,

Өскәндәр басуы, Балта-борау елгасы, Аке сазы, Мүк саз һ.б. Иске чирмеш зиратын халык «Әкәй өсте» дип йөртә иде, мал-туар авырса, шуны әйләндереп куып алып кайту гадәте бар иде.

Авыл үзе дә матур урынга, Ия суының чишмәләр челтерәп аккан ике ягына урнаша. Чишмәләрнең суы, туфрагы бәрәкәтле булган, халык тиз үрчегән. Кырлайдан күчеп киткән кешеләр Яңа Кырлай авылына нигез салалар, күршедәге янган урман урынына күчеп утырып, Көек авылы төзиләр.

Ия буендагы Иябаштан Яңа Иябаш авылы бүленеп чыга. Тик Иске Иябаш зур фаҗига кичерә – Лука Канашевич заманында Иябаш халкын көчләп чукындыралар. Әзәк авылы да икегә бүленеп, Түбән, Югары Әзәк дип йөртелә башлый.

1870–1871 елларда Нечавы һәм Түбән Әзәк, Иске Иябаш авыллары халкы ислам диненә кире кайта. Әзәк халкының үз иманына кайту өчен 315 ел, Иске Иябаш халкының 130 елдан артык көрәше җиңү белән тәмамлана.

1880 еллар тирәсендә Иске Кырлай һәм күршедәге Мөндеш авылы кешеләре Башкортстанның Аксу, Шаран якларына барып, Айдагол авылына нигез салалар. Анда Кырлайдан 33 ир һәм 17 хатын-кыз китә.

Үзеннән өч авыл бүлеп чыгарса да, Иске Кырлай 1885 елда 2 мәчетле, 90 хуҗалыклы авыл була, анда 611 кеше яши. Ия елгасында су тегермәне була, тик аңа урыс кешесе хуҗа булып торган. Авылның 1115 дисәтинә җире булган[35].

Тик халык үрчеп, авыллар зурайгач, якындагы урманнар киселеп бетә. Хәзер Иске Кырлайга иң якын урман 8–9 км. Җир аз булганлыктан, Кырлай халкы игенчелек, терлекчелек белән генә шөгыльләнеп көн итә алмый. Авылда һәр хуҗалык нинди дә булса һөнәр белән шөгыльләнә. Төп һөнәр – тула, киндер сугу өчен кылыч бәйләү. Мөндеш һәм Иске Кырлай халкы Казан арты татарларын, Илләт буе чирмешләрен кылыч белән тәэмин итеп тора. XIX гасырда татар авылына капиталистик мөнәсәбәтләр үтеп керә, авылда социаль аралашу көчәя. Сату-алу үсә, шактый кешеләр сәүдә белән шөгыльләнә башлый. Иске Кырлай кешеләре сәүдә белән нигездә иген эшләре беткәч, кыш шөгыльләнәләр. Арада баеп киткәннәре сәүдәне кәсеп итеп ала. Шундыйлардан берсе Хаҗи Камали дигән кеше авылдан Троицк тирәсенә күчеп, миллионер булып китә. Ул авыл халкына күп эшләр кыла: зиратны кайсулап, койма белән әйләндереп ала, зират кырыйлап тополь агачы утырттыра, авылда күпер төзергә, кое казырга акча бирә, хәлсезләргә ярдәм итеп тора. Вафатыннан соң аны Иске Кырлай зиратына күмәләр. Кабер өстендә ай куеп, мәрмәр постоментан ясалган корылмасы бар иде, 1930 елларда колхоз рәисе булып торган коммунист Әхмәди җимертте.

Бай сәүдәгәрләр Ногман, Йосыфлар берничә кибет тоталар, аларның товарларын да дистәләгән атлар белән ташый торган булганнар. Ситдик һәм аның уллары оста мал сәүдәгәрләре була.

Бик зур булмаган авылда 2 мәхәллә, 2 мәчет булып, муллалар халык белән тыгыз элемтәдә торып, аның әхләгын күзәтә, үзе ир балаларны, абыстайлар кызларны укыта. XIX гасыр ахырында авылда мәдрәсә ачыла.

XX гасыр башында алдынгы фикерле крестьяннар балаларын Күлтәс авылына, Күлтәси эшләгән мәдрәсәгә укырга җибәрәләр. 1916 елда Иске Кырлай мәдрәсәсенә укытырга Кулбай Мараса авылы егете, прогрессив карашлы Кыям Юлдашев килә. 1918 елны аны Мулланур Вахитов Мәселман социалистик комитетына авыл белән элемтә тоту эшенә ала. 1919 елны Кыям Юлдашев Кырлайда беренче совет мәктәбе ачып, анда хатыны Сара белән укыта, аннан Арча кантоны мәгариф бүлегендә эшли. 1937 елда репрессия корбаны була.

Революциягә кадәр Иске Кырлайның кайбер кешеләре авыл муллалары Таипша һәм Мидхәт хәзрәтләр үрнәгендә балаларына авыл мәдрәсәсендә белем биргәч, күршедәге Александровка дигән урыс авылында укыталар. Бу ике мулланың да балалары югары белем алып, күбесе мәгариф өлкәсендә эшләде.

Ия суының ике ягына утырып, «аргы як», «бирге як» булып яшәсә дә, Иске Кырлай авылы бер зур гаилә кебек иде. Олы кешеләрнең абруе зур. Өлкәннәр балаларга бик таләпчән һәм игътибарлы булдылар. Кем баласы булуга карамастан, алар балаларның уйнавына, әдәбенә, әтиәни кушкан эшне башкаруына, эне-сеңелләрен карауга бик игътибар итәләр иде.

Җәй җитү белән авыл картлары басуга мал-туар чыкмасын өчен урам башларына басу капкасы корып куялар, кое, чишмәләрне карыйлар, урамнарны төзәтәләр, зиратны карыйлар, авылны ут-күздән саклыйлар. Картларның үз йорт эшләреннән

башка беркем дә кушмаган җәмәгать эше бар. Югары урамнан Әхмәтҗан абзый һәр көн диярлек урамнарны әйләнеп чыга, юлда таш, таяк-чыбык булса я үзе читкә алып куя, я бала-чагага куша. Урта урамнан Мифтахетдин абзыйдан ирләр дә, хатын-кызлар да шүрли иде: ишек алдың, капка төбең тәртиптә булмаса, йөзеңне кызарта. Безнең авылда ишек алдын тәртиптә тоту капка төбен себереп, чирәмле итеп тоту иртән торып битеңне юган кебек гадәткә кергән эш иде. Җәй көне, урак эшләре кызган, күп гаиләләр кичке ашны, ишек алдындагы чирәмгә палас, ашъяулык җәеп, шунда ашыйлар иде.

Мифтахетдин абзыйның тагын бер җәмәгать эше бар иде: ул агач, бакча гөлләре утыртып үстерергә ярата, һәр кешедән үз бакчасына, урамга агач утыртып үстерүен күзәтә.

Колхозның ат дирбиял карап, тегеп торучы Кашшаф абзый авылның цензоры: аның янында авызыңнан яман сүз чыкмасын. Ат тирәсендә ир заты күп була, тәмсез телле булсаң, Кашшаф абзый бер дә кеше рәнҗетмичә үз тәрбиясен бирә.

Малайларны ат чистартырга, җәй көне коендырырга, кышын ялын-койрыгын тарап чистартып торырга, ат җигәргә, юлда камыт бавың өзелсә, арба чигә чөе чыкса ни эшләргә икәнен олылар бик тәфсилләп өйрәтә. Очраганда сәлам бирү, һәр җирдә итәгатьле булу авыл карт-карчыкларының күзәтүе астында булды.

Озын-озын әкиятләр, мәзәк сүзләр сөйләүчеләр күп булмаса да бар иде. Шул мәзәк сүз арасында авыл кешеләренең ярамаган эшләре дә чагылып китә. Алла сакласын ярамаган эштән, хәзер кеше теленә керәсең.

Өлкәннәрнең иң зур осталыгы иген эшендә, мал-туар асрауда күренә. Чәчүне кайчан башларга, уракка кайчан төшәргә икәнен олылар хәл итә. Терлек асрау, авырып китсә, дәвалауның үз осталары бар.

Тора бара игенчелек, терлекчелек эшенә районнан килгән уполномоченныйлар хуҗа булды. Алар чәчтерә, урдыра, ашлыгын дәүләткә озаттыра, ә халыкка – Аллаһы әкбәр.

Егет-җиләннең башлы-күзле булуы (өйләнүне бездә шулай әйтәләр), кыз баланың тормышка чыгуы, туй итү, кунак төшемнең үз осталары бар – алар бик мөгътәбәр кешеләр. Бу эштә ялгыш адым ясатмаска тырышалар.

Гарифулла, Ярулла, Хәйрулла, Һади, Мөхәммәтҗан бабайлар һәм башка күп карт-карчыклар авыл тарихын, аерым вакыйгаларны беләләр иде.

Авыл тормышы – катлаулы тормыш, ул универсаль һәм төпле белем, тәҗрибә таләп итә. Авылда туып үскән малай, кыз ул белемне авылның үзендә, гаиләдә, уенда, урамда, эштә ала. Авыл үзе университет, тормыш академиясе, авылның һәр өлкәне – шул университетның профессоры, галиме.

Әлбәттә, авыл тормышы беркайчан да җиңел булмаган. Иске Кырлайның шактый гаиләләре эшләп-эшләп тә очын-очка ялгый алмаган. 1913 елда авылның 20 дән артык хуҗалыгы атсыз булган. Ә авылда атың булмаса, син хәерче, син-канатсыз кош.

Тормыш ничек авыр булса да, авыл халкы үз күңелен үзе күрә белгән. Иске Кырлайда, башка татар авылларындагы кебек, үзе ясап скрипка уйнаучылар булган. XIX йөз азагында татар авылына гармун килеп керә. Җыен, сабан туе көннәрендә авыл өстендә җыр, уен-көлке яңгыраган. Егет-җилән, кыз-кыркын бу көннәрдә авыл кырындагы мәйданда уйнаган, җырлаган, биегән. Скрипкачы Сәйфетдин карчыгы Галимә түти белән яшьләр уенына килгәннәр, берсе уйнаган, икенчесе җырлаган, биегән, аларга яшьләр кушылган. Безнең авылдагы «Сәйфетдин белән Галимә» дигән сүз шат күңелле, тату гаиләләргә карата әйтелә.

Авылның оста җырчыларына халык һәр заман хөрмәт күрсәткән, алар мөгътәбәр кеше саналганнар. Без яшь чакта халкыбызның бик күп көйләрен матур итеп җырлаучы Мотаһир абзый авылның күренекле кешесе иде. Аның җәйнең кичке сәгатьләрендә капка төбендәге утыргычта «Кара урман», «Уел», «Казан алган көй»ләрне җырлавы бөтен авылга ишетелә, кеше сокланып тыңлап, моңлана иде.

Элек авылда профессиональ медицина хезмәте булмаганлыктан, башка авыллардагы кебек, Иске Кырлайда да һәр урамның үз табибә карчыгы бар иде. Ирләрнең авыр эштән биле кузгалса, эче төшсә, хатыннар сырхауланса, кемнеңдер аягы яки кулы сынса, тайса, бала елаудан туктамаса, Зөһрә, Сәхибҗамал, Әсмәбикә, Бәдигыльҗамал һ.б. карчыклар килеп, шифалы куллары белән күпләрне савыктыралар, сабыйларны сабырландыралар иде. Күпме кешене гариплектән, үлемнән коткарып калдылар. Дөрес, ялгышкан чаклары да була иде. Эче төшкән бер иргә чүлмәкне ялгыш салып үлгәнен хәтерлим әле.

Кендек әбиләре үзләре тудырган балалары җиткән кыз, җиткән егет булганчы

үз итеп, тәүфикъсызланырга ирек бирми торган тәрбияче – опекун булалар иде. Әниләр дә аларны беркайчан да онытмады. Әни ипи пешергәндә алар өчен кечерәк ипи пешерә, җомга көн сәдәка бирә. Урыннары җәннәттә булсын бу әбиләрнең.

Мин элекке авылны идеаллаштырудан ерак торам. Һәркайдагы кебек, Иске Кырлай авылының тормышы да катлаулы, каршылыклы булды. Һәр авылның үз юньсезе, ялкавы, я карагы, я сугыш чукмары булды. Әмма авылда иң зур җинаятьче булып гайбәтче, әләкчеләр саналды. Җәмәгатьчелек яман кешеләргә беркайчан да иркенәергә ирек бирмәгән, аларга каршы көрәшкән, яшьләрне, бала-чагаларны алар йогынтысыннан саклаган.

Иске Кырлай авылы 1917 елның октябреннән соң илдә булган бөтен афәтләрне күрә. Арчадагы сәнәк сугышында, авылның 1 кешесе – Йосыф абзый һәлак була. Комбедлар, продотрядлар халыкның актык сыныгына кадәр талап, 1921, 1922 елларда ачлыкны әзерлиләр. Ул елларны ачтан күп кеше үлә, авылның шактый өйләре бикләнә.

НЭП елларында Иске Кырлай халкы бераз иркен сулыш алып, көнкүрешен көйли башлый. Иген уңышы арта, мал-туар ишәя. Гаиләләр зураеп, башка чыгулар яңадан башлана. Яңа йортлар, абзар-кура төзелә. Ләкин утызынчы ел башында колхоз төзелеше башлангач, авылда тормышның көе бетә. Мәҗбүри колхоз төзеп, анда халыкны куркытып кертеп, озак елларга сузылган бәхетсез тормышка дучар ителә.

1930 елда коммунист Әхмәди, авылның юлдан язып, зимагур булып йөреп, Иске Кырлайга коммунист булып кайткан Рәхиләләр Казанбаштагы партия волкомы җитәкчесе сукыр Абдул приказы буенча авылның иң сәләтле, тырыш кешеләрен, байлыкларын талап, сөргенгә җибәрәләр. Әмма нинди хурлык, ачлык, кимсетү күрсәләр дә, сөрелгәннәрнең исән калган балалары совет иленең күренекле укытучылары, инженерлары һәм башка белгечләре булдылар.

1930 елда «Кызыл Кырлай» колхозы төзелә. Халык колхозны ныгытабыз, илне баетабыз, үзебезнең тормышны көйлибез дип, көнне-төнгә ялгап эшли. Иске Кырлай егете тракторчы Гыйбадуллин Гали, Татарстан авыл хуҗалыгында эшләүчеләрдән беренче булып, Ленин ордены белән бүләкләнә. Аңа бүләкне Мәскәүгә чакырып Калинин үзе тапшыра. Орден алып кайтучы Галине каршы алу өчен Арча станциясенә авыл халкы гармуннар алып, 6 ат җигеп килә. Гали кайткан көнне авылда бәйрәм ясыйлар, клубта аның хөрмәтенә «Галиябану» спектакле куела.

Ләкин колхоз белән Иске Кырлайга тоташ 30 елга сузылган ачлык килә. Ачлыкның зурысы, кыены 1936 елның кышыннан – 1937 елның яңа уңышына кадәр булды. Халыкның ашамаганы калмады: алабута, бәрәңге яфрагы, агач кайрысы, Арча крахмал заводындагы берничә ел череп яткан бәрәңге бардасы.

Сугышка кадәр бердәнбер 1937 елны гына иген яхшы уңып, дәүләт ашлыкны үзенә алып бетерә алмады. Ул елны халык тук булды. Ләкин сугыш алдыннан авылда тормыш начарланды, күп гаиләләр ач булды. 1938–1939 елларда ачлыктан интеккән Иске Кырлай кешеләре Баһау Зәһретдине Сахалинга, Шәкүр, Галләм, Гыйният, Мөхәммәтҗан, Миңһаҗлар гаиләләре белән Бурятия, Монголиягә вербовка белән киттеләр. Озакламый авылга хатлар килә башлады. «Ачтан үлсәгез дә бергә үлегез, нигезегезне, илне ташлап китмәгез. Без монда ач та түгел, тук та түгел, туган илне сагыну ачлыктан яман», – дип яздылар бәхет эзләп китүчеләр. Аларның күбесе авыр сугыш елларында авылга кире кайтты. Кайтмый калганнары шул якларда таралышып, чәчелешеп беттеләр. Бөек Ватан сугышы Иске Кырлайга зур афәт китерде. 1941 елның 23 июнендә беренче булып сугышка киткән 22 кешедән бер генә кеше 4 ел сугышта элемтәче булып хезмәт иткән минем әти генә исән-сау әйләнеп кайтты. Гомумән, Иске Кырлайның 80 ираты һәм бер яшь кыз – Гыйбадуллина Рауза сугыш кырларында һәлак булды.

Никадәр авыр булса да, Иске Кырлай халкы колхозда тырышып эшләде, колхоз яхшы исәптә барды, авылда көчле ачлык булса да хәер сорашучы, ачтан үлүче булмады. Кеше ачлыктан да бигрәк гаделсезлектән интекте. Сугышка бармый калган яки сугыш башында җиңел яра белән кайтучы ирләр колхозда җитәкче урыннарга урнашып, халык хисабына яшәделәр, урлаштылар, күп гаделсезлекләр эшләделәр. Сугыш вакытында урман кискән, ат җигеп эшләгән, иген иккән, сыер сауган хатын-кызларны соңыннан оныттылар, колхозга читтән килгән җитәкчеләр аларны бар дип тә белмәделәр. Ул вакытта эшләгән Мәгъсүмә, Гөлфәризә, Һаһар, Таҗбикамал, Мәгъмүрә, Камәр, Зөлхиҗҗә апалар һәм башка күп хатын-кызлар илгә җиңү китерделәр, аларны оныту явызлык иде.

1930–1960 елларда Иске Кырлай кешеләренең күбесе, ат кебек эшләп тә, туйганчы ипи ашый алмыйча, төрле түләүсәктан, яна-куркытулардан гаҗиз булып, рәхәт күрмичә, бу тормышка рәнҗеп дөньядан китеп бардылар.

Колхоз строе авыл тормышының төзек системасын ватты, җимерде. Авыл җәмәгатенең көче югалды. Тәрбия, авыл балаларын тормышка әзерләү пионер, комсомол, партия оешмаларына күчте. Авылның икътисади, рухи тормышы районнан килгән уполномоченныйлар күрсәтмәсе буенча башкарылды. Авылга ярым хәрби режим, команда системасы килде. Уполномоченныйлар, алар урнаштырган «яңа тәртип»кә каршы чыгарга ярамый. Әледән әле «фәлән кешене сүз белән алып киткәннәр» дигән хәбәрләр ишетелә. Алып кителгән кеше шулай юк була, аның турында, атаң булса да, сөйләшергә ярамый – үзеңне дә алып китәләр.

Безнең буын туйганчы ипи ашап, юньле кием киеп үсмәде. Берәр малайның яхшырак күлмәк-чалбары булса, башка авылга кунакка барганда шуны өйдән өйгә йөртәләр иде.

Иске Кырлайдагы ике мәчетнең дә манаралары киселде, дин мәсхәрәләнде, имансызлык кертелде.

Мәчет манаралары кисү, гарәп хәрефе белән басылган китапларны яндыру безнең авылда «коммунистлар шулай куша» дигән девиз белән башкарылды. Ул елларда иң шомлы сүз «коммунист» булды. Берәр кешенең партиягә керүе ишетелсә сугышка кадәр олылар: «Я хода, иманымнан аерма, бәндәләреңә тәүфикъ бир», – дип куялар иде.

Сугыштан соң райкомнан килгән план буенча дуңгыз караучы, сыер савучы яки тракторчыларны партиягә күпләп ала башлагач, мондый шомландырулар бетте, ләкин коммунистлар арасыннан эчүчеләр, урлашучылар күбәйгәч, коммунистларның дәрәҗәсе түбән төште.

Татар җирендә булган сәяхәтчеләр, галимнәр һәм хәтта урыс миссионерлары үзләренең хезмәтләрендә татар халкын югары әхлаклы, тәрбияле, эш сөючән, гадел, мәгърифәтле һәм мәдәниятле халык итеп күрсәтәләр, җәмгыять тормышында олыларның роле зур булуны раслыйлар.

Элек авылда, бигрәк тә җәй көннәрендә, эш каты. Әти-әни көн буе эштә булганлыктан, бала-чага күбрәк әби-бабай кулында тәрбияләнде. Аларның йөзәрләгән еллар буена халыкта җыелып килгән, гадәткә кергән тәрбия системасы бар иде.

Хәтеремдә яхшы саклана, кечкенә чакта әбием я үзе генә, я күрше карчыклары белән бала-чага ияртеп су буйларын, болыннарны кararга бара иде. Ул вакытта болыннар бик матур, билдән печән үсә. Картлар: «Безнең болында 80 төрле чәчәк бар», – дип сөйлиләр иде.

Без әби артыннан, арыш араларына керә-керә, ялан тәпи йөгерәбез, чәчәкләр җыябыз. Әби үз янына чакырып ала да сорый:

– Улым, бу нинди чәчәк?

– Алчәчәк, әби.

– Юк, улым, бу дебет чәчәге була. Ә монысы – кыңгырау чәчәк. Монысы – сары мәтрүшкә, аны дәвага җыябыз. Салкын тигәндә, эч авыртканда файдалы.

Әби тагын күк чәчәкләр, үләннәр белән таныштыра, дару үләннәрен танырга өйрәтә.

Бара торгач, текә Акъяр турысын үтеп, Иянең сөзәк ярлы, тирән сулы агымына җитәбез, анда балыкчыклар балык тотып утыра. Балыкчы Рамазан абзый әбинең ботаника дәресен зоология дәресе белән алмаштыра:

– Энем, балык яратасыңмы син?

– Аны кем яратмый инде.

– Ә бу балыкның исемен беләсеңме?

– Кит әле, балыкның исеме буламыни, кеше түгел ич ул, ат та түгел.

– Була балыкның исеме, була. Алар күп төрле бит. Бу – бәртәс, әнә тегесе, юка ялтыравыклысы – чабак, монысы менә – кызыл канат. Бу ваклары – ташбашлар.

Шул арада суда нәни түгәрәк дулкыннар йөгерде, тәтәме батты һәм Рамазан абзый судан тагын бер балык тартып чыгарды.

– Әйтәм аны, бик комсызланып тартканиде, алабуга икәнсең. Ерткыч балык ул алабуга, балыклар арасында бүре кебек, балык ашап көн күрә.

Әби безне болындагы тирән чокыр янына алып килде, тирәнлеге олы кеше буе булыр, төбе дә, кырыйлары да үлән белән капланган. Әби сөйли:

– Бу чокыр – яман кешене җир йоткан урын. Борын заманда бер юньсез кеше булган, ялган сөйләгән, кеше әйберсен урлаган, ата-анасының сүзен тыңламаган. Шуның өчен аны җир йоткан, бу чокыр шуннан калган. Безнең күздән яшьләр тәгәрәп төшә. Яман кеше булса да, кызганыч бит.

– Ул кешенең исеме ничек булган? Безнең авылныкымы ул? Балалары булганмы?

Әби безне зур гына бер калку урынга алып килә. Кызык, тип-тигез җирдә түптүгәрәк калку тау. Әби сөйли:

– Бу Алып бабай чабатасын каккан урын. Алып бабай әнә теге сөзәк тауга утырган да, аякларын җәеп, болынга табан сузып җибәргән, чабатасын салып, аңа кергән туфракны каккан. Бу тау Алып бабайның сул аягындагы чабатасыннан коелган туфрак, уң аягыннан коелганы моннан бер чакрымнан артыгракта, Әзәк болынында. Элек шундый зур кешеләр – Алыплар яшәгәннәр. Безнең кебек вак кешеләр соңыннан гына чыккан. Бер Алып басуда җир сөреп йөрүче бик кечкенә кеше күреп, аты, кешесе, сукасы белән алъяпкыч кесәсенә салып алып кайтып, картларга күрсәткән.

– Урынына илтеп куй. Без үлгәч, дөньяга Аллаһы тәгалә шундый вак кешеләрен җибәрәчәк, дөньяда алар гына булачак, – дигәннәр аңа.

Әби күп нәрсәләр сөйләде. Дару үләннәре җыйды, без дә җыештык. Соңыннан яшел чирәм өстенә утырып, үзебез җыйган акбаш, какыларны ашадык, болында туйганчы тәгәрәштек. Әби безгә су анасы, убырлы карчык турында әкиятләр сөйләде. Шүрәле турындагы әкиятне көйләп сөйләде. Мәктәптә укый башлагач белдем, бу Тукай «Шүрәлесе» булган. Әби аның Тукайныкы булуын әйткәндер, без хәтергә алмаганбыздыр.

Әбиләр белән йөрүләр күп булды. Тик аларның күбесе эш белән бәйле иде: каз куу, бозау арканлау, басудан печән җыю. Кырлай карчыклары гомумән басу-кырларны, игеннәр үсүен карарга яраталар иде. Шундый эшләрнең берсе халык теленә дә керде. Ул болай була: ике күрше, Сәхип тәтәй һәм Миңзифа апа, авылга якын гына борчак басуын карап йөриләр икән. Бу 1930 еллар башында була. Борчак бик уңган. Ике хатын, берсен-берсе бүлдереп, сөйләшәләр.

– Бирсә дә бирер икән ходай, күпер шикелле күпереп тора бит бу борчак, җепкә тезгән күк кузак.

– Әйтмә дә инде, Сәхип җиңги, кузаклары бармак буе.

– Сөйләмә дә, Миңниса, колхоз баер, алла боерса.

Боларның сөйләшүен Әминә исемле укытучы ишетеп ала да, колхозның стена газетасына яза (Әминә рус кызы булып, татарча яхшы белә, безнең авыл мәктәбендә башлангыч классларны укыта иде). Шул көннән бүгенгә кадәр Иске Кырлайда нинди дә булса бер сүзнең дөреслеген раслап куярга кирәк булса, әйтәләр:

– Әйтмә дә инде, Сәхип җиңги, сөйләмә дә Миңниса.

Иске Кырлай халкы тирә-яктагы һәр елга, басу, чишмә һ.б. турында риваятьләр сөйли иде. Шуларның берсе Кырлайның үткән тарихы белән бәйле.

– Кырлай ягына бер урыс алпавыты килеп чыккан, – дип сөйли иде Гарифулла абзый. – Халыктан, миңа ат тиресе ябарлык кына җир бирегез, – дип сораган. Башта халык бу нинди мәзәк кеше дип елмайган, ә теге сүзендә нык торган: бирегез дә бирегез. Халык аптыраган, шулай да бирергә булганнар.

– Миңа кәгазьгә язып, кул куеп, раслап бирегез, – дигән алпавыт. Шул кәгазьне алганчы, авыл старостасын аптыратып бетергән. Аңа бу кәгазьне бирәләр. Шуннан соң алпавыт сатып алып бер ат суйдыра. Тиресен җеп кебек нечкә итеп телдереп, тасмалар ясата, аларны бер-берсенә ялгата. Шул озын каеш тасма белән Кырлайның авыл кырындагы күп кенә җирне чолгатып ала. Халык дәгъвалый. Шуннан соң алпавыт Кырлай кешеләре кул куйган язуны күрсәтә, җир минеке, – ди. Шул җиргә ул урыс авылы салдыра, чиркәү төзетә.

Икенче бер риваять яңа урындагы Кырлай авылында яшәгән Бикта исемле әүлия турында иде.

Бикта әүлия, имеш, бик бай, әмма юмарт булган, халыкка изгелекләр кылган. Кызы белән икәүләп үзенең тегермән суы өстендә читек белән батмый йөри торган булган.

Зиратта Бикта әүлиянең кабере дә билгеле, өстендә каен үсә. Шул кабер турысында болында чишмә чыга. Аны изге чишмә, Әүлия чишмәсе дип, тирә-яктан халык килә, суын эчәләр, алып та китәләр.

Иске Кырлай һәм Казан арты авылларының күбесенең тарихы буенча чыганаклар табып, шактый гына материал туплясам да, Кырлайның Казан юл өстендәге борынгы урынына, бабаларыбыз җире булган хәзерге Хохлово авылына бара алганым юк иде.

1991 елның июнендә күптәнге теләгем буенча Биектау, Усад авыллары аша Хохловога барырга чыктым. Усадтан соң уңга борылып, кыр юлыннан барасы.

Усадны чыгуга, нәкъ Иске Кырлай тирәсендәге кебек рельеф, әле тигез, әле үрлерәк басулар, урман полосалары. Урманнар юк.

Хохловога җитәрәк, юлның уң ягында авылның зираты урнашкан. Миңа гаҗәп

тоелды, мул итеп агач утыртылган, рәшәткә белән әйләндереп алынган урыс зиратын авыл җирендә беренче тапкыр күрәм. Тыштан караганда, нәкъ татар зираты. Эчендә тәреле каберләр.

Авылда өйләр күп күренми. Өч гасырдан артык яшәгән чиркәүле авыл зур булырга тиеш иде.

Авылга кергәч, чиркәү янында туктадым. 1704 елда салынган булса да, шәһәр чиркәвеннән ким түгел, зур, таза чиркәү. Тәреләре дә гөмбәз өстендә утыра. Тәрәзә ишекләре ватык, эче тулы чүп-чар.

Авылда ник бер генә яңа йорт булсын, бар да иске, абзар-куралары авып бара. Заманында калай түбәле, зур йортлар булган.

Якын-тирәдә бер кеше дә күренми. Бер йортка кереп, Хохлово тарихын белгән берәр олы кеше юкмы бу тирәдә, дип сорагач, 20–22 яшьләрдәге кыз каршындагы бер йортны күрсәтте. Анда бер әби яши икән.

80 яшькә җитеп килүче әбинең зиһене яхшы, авылы турында күп нәрсә белә. Ләкин Хохлово авылының элекке Кырлай җирләрендә утыруы, Кырлайның иске зираты турында берни дә ишетмәгән, берни дә белми.

– Авылыгызга ничә ел, кайдан килеп утырган дигән соравыма:

– Һәрвакытта шушында булган, беркайдан да килмәгән, – дип җавап бирде.

– Әби, бу элекке татар җирләре бит, урыслар читтән килеп утырган.

– Не может быть, это наша земля, а вон деревня Инся – татарская земля.

Менә сиңа мә! Бу шушы карчыкның гына фикереме, әллә күпчелек урыслар-ныкымы?

Бәхеткә каршы, күршедә генә Хохлово тарихын яхшы белүче кеше – Краев Егор Семенович яши икән. Ул шулай ук 80 яшькә җитеп килүче зиһенле карт булып чыкты.

– Безнең Хохловога кадәр бу урында Кырлай дигән татар авылы булган, – дип сөйләп китте Егор Семенович. – 350 еллар элек Нижнийдан помещик үзенең крепостнойларын алып килгән. Алар Өнсә елгасының теге ягына утырган, Кырлай җиренә. Озакламый икенче помещик тагын үз крестьяннарын алып килеп, Өнсә елгасының бу ягына утырта. Кырлай авылы Өнсә суының теге ягында, Кырлай елгасы буенда булган. Кырлайның зираты елгага 700 метрлап өстә урнашкан, элек анда 2 борынгы кабер ташы бар иде, 20 еллап элек Казаннан килеп, аларны укып киттеләр. Хәзер ул ташлар юк. Зиратны элегрәк сукалаганнар, быел анда бодай чәчелгән.

Мин аңа күрше әби турында сөйләдем:

– Башка кешеләр дә Кырлай турында белмиме? – дип сорадым.

– Белми торгандыр, мин яшь чакта да ул турыда берничә карт кына белә иде, – ди ул.

– Моннан күп еллар элек, 1920 еллар тирәсендәдер, Хохлово кешеләре Балтач ягындагы Чепья базарына баргач, Кырлай кешеләре белән очрашалар. «Сез безнең авылныкы бит», – дип Кырлай кешеләре якын итеп сөйләшкәннәр. Кайтканда бергә кайтып, Кырлайга алып кереп кундырып, үзләрен, атларын ашатып-эчертеп чыгаралар. Кайткач, безнең кешеләр исе китеп сөйләделәр.

Бу хәбәрне Иске Кырлайда ишеткәнем юк иде. И, бер катлы, сабыр күңелле халкым, татарым! Күпме җәбер күреп, авылын ташлап китәргә мәҗбүр булса да, ачу саклау юк безнең халыкта. Дөрес эшләгән авылдашларым. Ул заман хәлләренә бу урыслар гаепле түгел бит. Ә яхшылыклары онытылмаган бит, халык хәтерендә.

Егор Семенович Кырлай халкының ни өчен күчеп китүен белми. Әллә белеп әйтмиме?

Күп нәрсә язып алдым аннан. Ярый әле быел килгәнмен. Егор Семенович яшь кеше түгел, дөнья хәлен белеп булмый. Кырлай турында белүче бердәнбер Хохлово кешесе ул. Безнең авыл тарихларыбыз шундый картлар белән китеп бара. Тизләтәсе иде авыллар тарихын өйрәнүне, фәнни нигезгә саласы иде. Соңга калабыз бит.

– Ә зиратка агачны колхоз рәисе булып эшләгәндә, 1949 елны, урман полосолары утыртканда, мин утырттырдым, – дип сөйләп китте Егор Семенович. – Ул вакытта авылда 250 хуҗалык бар иде, һәр йортка 20 төп агач утыртырга задание бирдем. Утырттылар. Татар зиратыннан үрнәк алып утырттырдым мин агачларны. Алар зиратларын ничек карап торалар. Рәшәткәне соңгы елларда авыл Советы эшләтте.

– Без мунчаларны да татарлардан күреп, ишек алдына ак мунча итеп сала башлаган идек, – дип мунчасын күрсәтеп алды. – Өнсә татарларыннан күреп эшләдек, алар бик маһир. Тик хәзер Хохловода мунча салу түгел, казык кагучы да юк.

Соңыннан мин Кырлай авылы урынына киттем. Хохловодан төньякта Өнсә суы ага. Өнсәне чыгып, бераз киткәч, Кырлай елгасы. Ярлары тәбәнәк, 1 ташлы тегермән-

не әйләндererлек саф сулы елга. Су буенда Кырлай авылы урынында басып торам. Күктә күп санлы тәкәрлекләр моңлы тавышлары белән аваз салалар, елыйлар, һич туктап тормыйлар. Нәкъ Ия суы буендагы кебек. Әллә ул кошлар Кырлай кешеләренә ияреп моннан киткәннәрме? Тәкәрлекләрнең үзәк өзгеч тавышлары күңелне әллә ни эшләтте. Алардан чукындыру өчен урлап алып кителгән Кырлай баласының тавышы, авылын ташлап, күчеп китүчеләрнең үксеп-үксеп елаган тавышы килде. Минем башым әйләнде, болын, басулар Кырлай елгасының суы төсенә керде, томан белән капланды. Күз алдыма Писцовая книгада исемнәре язылган XVII гасыр кешеләре Тәквиль, Чепай, Барачык, Бачиклар килде. (Исемнәре урыс язганча, татарчасы башкача булгандыр).

– Ник безне оныттыгыз, ник безне зиратта догасыз яткырасыз, – дигән кебек булды. Алла гафу итсен, шулай булды. Бәлки моннан соң авылдашларым монда дога кылырга килерләр. Безнең авылда дога, намаз белгән яшьләр бар бит.

Суга иелеп, битем, күземне юдым, эчеп карадым, чишмә суы кебек тәмле су. Кырлай елгасы моннан 20 километрда, Топкино исемле урыс авылы тирәсендә башлана.

Кырлай авылының исеме шул елга исеменнән алынгандыр. Ә елганың исеме каян килеп чыккан? Бу сүзнең этимологиясе әлегәчә ачыкланмаган. Тукай Кырлай исемен дөньяга яңгыратса да, бу топоним әлегәчә табышмак булып кала. Халык Кырлай сүзен авыл исеме дип кенә, Тукай яшәгән авыл исеме дип белә. Ә бу исем башта Алат юлында башланып киткән елгага бирелгән, кимендә 700 ел бу су Кырлай исеме белән ага.

Урмансыз җирдә, кырлар арасыннан акканга бирелмәдеме икән елгага бу исем. Кырлай елгасы башланган җирләр Болгар дәүләтенең чиге булырга тиеш, чик, кыр, кырый дигән сүзгә бәйле түгелме?

Кырлай кешеләре күчеп киткәч, Хохловода бәла-казалар күбәя. Хайван үләте чыгып, ат, сыер кырыла. Аннан ваба чыгып, халык кырыла. Зур янгыннар була.

– Татарлар безне ташлап китте, аларның зиратындагы әрвахлары безне каргый торгандыр, – дигән карарга килгән Хохлово картлары. Чиркәүдә Кырлайга бару өчен делегация билгелиләр. Алар Кырлайга килеп:

– Зинһар, өй урыннарыгызга, зиратыгызга дога кылып китегез, – дип ялваралар.

Кырлай кешеләре, мәчеттә киңәш корып, 5-6 картны җибәрәләр, алар догалар кылып кайталар. Шуннан соң Хохлово картлары һәр елны Кырлайга килеп, Кырлай картларын ат белән Хохловога алып китеп дога кылдыра торган булганнар. Бу хәл 1860 елга кадәр дәвам иткән, дип яза Износков.

250 йорттан Хохловода хәзер 37 йорт калган. Авылда 11 хуҗалык кына сыер асрый. Күбесенең тавыгы да юк, чөнки ул йортларның күбесендә бер әби, ул кышка Казанга китә. Бу әбиләрнең күбесенең гомере күп булса 10 ел. Аннан соң Хохловода кем калыр?

Татар авылы мантымаса, безнең халык бу авылны шүрәле каргаган, ди. Ә Хохловоны, бүген беткән һәм бетеп бара торган урыс авылларын кем каргаган? Урысның шүрәлесе юк бит!

Бабайлар нигезен килеп күрүемә канәгать булсам да, мин Хохловодан авыр, каршылыклы хисләр белән киттем. Нигә тарих яки язмыш безнең халыкка мәрхәмәтсез булды икән? Татарга гына түгел, барлык төрки халыкларга карата да дияр лек. 20 дән артык төрки халыктан тик госманлы төрекләре генә үз дәүләтләрен саклап кала алган. Калганнары ике бөек империя – Кытай һәм Россия империясе тегермәне ташында тартылганнар. Төрки халыклар тарихында Россиянең экспансив роле хәлиткеч рольне үти, тик берничә мәртәбә талпынып караса да, аның Төркиягә калагы җитми, теше үтми.

Явыз Иван татарларның дүрт дәүләтен, шул исәптән Казан ханлыгын җимереп, урыс халкын бәхетле итә алдымы? Кан-яшь елатып, татар җирләренә алпавытлар алып килеп утырткан урыслар бу җирләрдә бәхет таптымы? Бәхет тапкан булса, Татарстандагы урыс авыллары нигә таралып бара?

Урыс алпавыты татар җирләренә урыс крестьянын бәхетле итү өчен түгел, ә татарның иркен җирендә күбрәк эшләтеп, ныграк эксплуатацияләп, үзе ныграк баю өчен алып килгән.

Казан җирендәге урыс колонизациясе урыс халкына бәхет китермәде.

Безнең көннәрдә Арча ягы авылларының яңа тарихы башланды. Авыл халкы үзенең гомерлек тарихи өметен тормышка ашыру мөмкинлеге алды. Бу тарихи өмет – икмәк, уңыш. Тырыш Арча халкы Татарстанны шаулатып, мул уңышлар үстерергә өйрәнеп килә. Күз генә тимәсен.

Үзе өчен газиз хәзинә булган икмәкне Иске Кырлай халкы да мул үстерә, ләкин

тырышасылары алда әле. Күршеләр яхшырак уңыш ала бит.

Авылда хәл итәсе проблемалар икмәк белән генә бетми, әлбәттә. Халкыбызның әхлагы бозылды, дин бетә язды, эчүчелек көчәйде, гаилә көчсезләнде, өйләнмичә яшәүчеләр күбәйде.

Кырлай халкы, аның авылдан киткән балалары көче белән мәчет салынды. Ләкин аңа йөрердәй кешеләр бүген азрак, халыкка дин тәрбиясе кирәк. Мәчеттә имам булырлык кеше бар барын, ләкин барлык балаларны, яшьләрне дингә өйрәтергә, укытырга сәләтле кеше дә кирәк. Балалар бик тиз үсеп җитә. Бу эштә Балтач ягы Җәмил хәзрәт тәҗрибәсе һәр авыл өчен үрнәк. Бик күп иманлы яшьләр үстерә Җәмил туган. Заманында Иске Кырлай ике мәчетле, белемле муллалары, Кыям Юлдашев мөгаллим булып күпләргә зур белем биргән мәдрәсәле, иманлы авыл иде.

Авылның иманын кайтаруда халыкка тырышлык, әдәплек телик, Аллаһы тәгаләдән ярдәм сорыйк, авылдашлар.

Искәрмәләр

[1] Калинин Н.Ф. Казань. Исторический очерк. – Казань, 1955. – С.54.

[2] Писцовая книга Казанского уезда 1602–1603 годов. – Казань: Изд. Казанского ун-та, 1978. – С.14.

[3] РГАДА, 1209 ф., 642 китап, 222 б.

[4] Шунда ук. – Б.121, 221, 222, 229.

[5] Износков И.А. Список населенных мест Казанского уезда с кратким их описанием. – Казань, 1885. – С.5.

[6] Шунда ук. – Б.11.

[7] Царственная книга. – СПб., 1886. – С.335.

[8] Шунда ук. – Б.340.

[9] Соловьев С.М. Сочинения. Кн.III. История России с древнейших времен. Т.5, 6. – С.464.

[10] Полное собрание русских летописей. Т. 13. – СПб., 1848. – С.229.

[11] Шунда ук. – Б.271.

[12] Никон елъязмасы. VIII елъязма.

[13] РГАДА, 1202 ф., 642 китап, 222 б.

[14] РГАДА, 1202 ф., 642 китап, 221 б.

[15] Соловьев С.М. История России. Кн.3. – С.874.

[16] Фирсов Н. Инородчиное население прежнего Казанского ханства в новой России до 1762 г. – С.251-252.

[17] История Татарии в документах и материалах. – М.: Соцэкгиз, 1937. – С.327.

[18] Курбский А. История князя великого Маскавского. – СПб., 1863. – С.23.

[19] Износков И.А. Указ. соч. – С.12.

[20] Шунда ук.

[21] РГАДА, 1202 ф., 642 китап, 126, 128, 129 бб.

[22] Износков И.А. Указ. соч. – С.11.

[23] РГАДА, 1202 ф., 642 китап, 115 б.

[24] Износков И.А. Указ. соч. – С.5.

[25] Шунда ук. – Б.3.

[26] Соловьев С.М. Сочинения. Кн.III. История России с древнейших времен. Т.5, 6. – С.454.

[27] Шунда ук. – Б.464.

[28] Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. – Казань, 1923. – С.156.

[29] РГАДА, 1202 ф., 642 китап, 160 б.

[30] Шунда ук. – Б.159, 160.

[31] Историко-статистическое описание церквей и приходов Казанского уезда. – Казань, 1916. – С.26.

[32] РГАДА, 1202 ф., 642 китап, 123, 124 бб.

[33] Шунда ук. – Б.152.

[34] Износков И.А. Указ. соч. – С.12.

[35] Шунда ук. – Б.5.

Г.Л.Файзрахманов

Поэтическое наследие Тукая и тюркская литература[1]

Севернее города Казани расположена историческая область под названием «Заказанье», в настоящее время ее территория разделена на четыре административных района. Географически она отличается красивым и спокойным ландшафтом, хвойными и смешанными лесами, не очень плодородными полями. По ее территории протекают реки Казансу, Ашит и многочисленные малые реки.

После завоевания Казанского ханства Московским Великим княжеством в Заказанье поселилась оставшаяся в живых часть населения г. Казани. Колониальными властями долгие годы татарам запрещалось жить в Казани, и этот регион стал местом сосредоточения татарского населения. Переселившиеся в Заказанье бывшие городские татары принесли в деревню свою городскую материальную и духовную культуру, и городская татарская культура смешалась с местной традиционной. Получился симбиоз городской и традиционной культур, что сыграло положительную роль в дальнейшем духовном развитии татарского народа.

В ханский период и позже этот регион отличался переселенностью и малоземельем для крестьян, поэтому там интенсивно развивались ремесла, отхожие промыслы и торговля. В заказанскую татарскую деревню рано проникали товарно-денежные отношения, в татарских деревнях появились промышленные предприятия. Кроме традиционных сельских занятий, сохранившееся бывшее городское население и их потомки развивали в крае городские ремесла – ювелирное, ичежное, швейное дело, вышивание и др. В деревнях Заказанья сохранялась традиционная татарская архитектура, выражавшаяся в основном в строительстве деревянных сооружений – мечетей, жилых домов. Представители бывшей татарской городской интеллигенции – духовенство, мугаллимы и др. распространяли в крае книги, грамотность, ученость.

В татарской деревне усилилось социальное расслоение. Появились состоятельные люди. В XIX в. в Заказанье ощутимо росла благотворительность. Богатые люди строили мечети, учебные заведения. Медресе деревень Кышкар, Бересси, Ташкичу были знамениты во всем мусульманском Востоке.

Малоземелье, нищета и голод, бесправие, национальный и религиозный гнет привели татарских крестьян Заказанья к ожесточенной борьбе. В 1878 г. крестьяне трех татарских волостей Заказанья – Атнинской, Больше-Менгерской, Мамсинской восстали, изгнали сельских и волостных старшин, избрали новых, организовали крестьянское местное самоуправление; исправно собирали налоги и отдавали казне, ремонтировали дороги, мосты. Установили общественный порядок, представителей властей в деревни не пропускали. Некоторое время действовало правление крестьянских республик. Наконец, губернские власти жестоко отомстили за такие действия, но у крестьян укрепилась вера в свои силы.

Накопив некоторый капитал, татарские купцы и промышленники стали осваивать новые регионы для своей деятельности. Они, прежде всего, направились на Южный Урал, в Казахстан и Среднюю Азию. Оттуда они привозили восточные товары, сбывали их не только в Казанской губернии, но и продавали в Москве, Петербурге, Хельсинки, Берлине и других крупных торговых центрах. В конце XIX – начале XX в. в Троицке, Семипалатинске, Петропавловске, Уральске жило немалое количество татар – купцов и промышленников. В эти края устремлялись малоземельные татарские крестьяне, ремесленники. Так, появилось постоянное татарское население Казахстана и Средней Азии.

В деревне Кушлауч, расположенной в самом центре Заказанья, в 1886 г. в семье потомственного муллы Гарифа родился Габдулла, которому Аллахом было суждено стать великим татарским поэтом и общественным деятелем. Для достижения этой вершины, Тукаю было необходимо пройти суровую школу жизни. В четыре с половиной месяца от роду он лишился отца, в три года умерла мать. Это было тогда, когда в Казанской губернии свирепствовал голод, люди семьями умирали от голода. Бедный дед – отец матери Зиннатулла мулла вынужден был отдавать маленького Габдуллу из рук в руки.

На своей родине Габдулла в детские годы провел лишь восемь лет. Но за этот короткий срок он впитал в себя все величие, горести, судьбу своего народа, природа родного края запомнилась ему райской землей. В народе еще была жива память о бурных политических событиях конца семидесятых годов XIX в. Глубокие корни татарской духовной культуры, впитавшей традиции исламской цивилизации, проникновение торгово-денежных отношений в татарскую деревню, развитие национально-освободительного движения, способствовали более раннему усвоению татарской литературой достижении арабской, персидской, тюркской, русской и европейской литературы и культуры. Все это оказало благотворное воздействие на становление будущего поэта.

В 1894 г. житель Уральска Сафый 18 дневным санным путем привез восьмилетнего Габдуллу в этот город, сыгравший решающую роль в складывании будущего народного поэта. Галиасгар Усманов, муж сестры Габдуллы, стал по счету четвертым отцом его. В первый день учебы Тукая в русском классе в Уральске преподаватель русского языка спросил его: – как звать твоего отца? Немного растерявшись, он тоже спросил: – которого? – А сколько их у тебя? Ответ Габдуллы: их у меня трое, вызвал хохот в классе.

Несмотря на то, что Габдулла в Уральске жил в богатой семье, суровая жизнь самого преуспевающего ученика прогрессивного медресе «Мутыгия» напоминала ему, что он сирота. Борьба за становление достойным сыном своего любимого народа укрепляла его.

В конце 1904 г. восемнадцатилетний Габдулла стал писать первые стихи. Уже в 1905 г. высокоталантливый Тукай создал образцы высокой лирики: стихотворения «Пушкину», «После разлуки», «Не я ли тот, кто скорбит», «О, эта любовь» и др. В 1905–1906 гг. Тукай со свойственным ему задором увлеченно работал с Камилем Мутыгием по изданию газеты «Фикер», журналов «Эл-гасрил-жадид» и «Уклар», опубликовал в них свои статьи и стихотворения.

Одухотворенный идеями революции 1905 г. молодой поэт тяжело и гневно переживает ее поражение.

Ружья и пушки, и сабли, штыки, палачи и казаки

Справа, и слева, и сзади – кольцом окружили нас снова.

Это – о бедствиях нации я написал, содрогаясь,

Пусть возмутит тебя ропот, внемли моей жалобе новой!

Тукай в эти годы зорко следит за политическими событиями в России, свидетельством чего являются его стихотворения. На беззаконный разгон Государственной Думы он отвечает стихотворением: «Государственной Думе»:

Что же ты быстро пала, Дума,

Землю-волю не дала?

Ах, ты Дума, Дума,

Мало дела, много шума!

В Уральске Тукай создает один из своих шедевров – стихотворение «Не уйдем!» В ответ черносотенцам, предлагавшим татарам в поисках свободы уйти в Турцию, Тукай с гневом и полным правом ответил:

Отвечаем не изустно, но в печати – навсегда:

Если лучше вам, туда сами пожалте, господа!

До уральского периода своей жизни Тукай в Казани был только два раза и очень короткое время: жил некоторое время у приемных родителей и две недели перед отправлением в Уральске. Но в памяти юного Габдуллы Казань осталась светозарным городом, священным местом, где процветают науки, искусства, просвещение. Величие города, свою разлуку по Казани он излагает в замечательном стихотворении «Пара лошадей».

Слышу я: призыв к намазу будит утреннюю рань.

О Казань, ты грусть и бодрость! Светозарная Казань!

Здесь деяния дедов наших, здесь священные места,

Здесь счастливца ожидают милой гурии уста.

Уральск был провинциальным городом, но он был одним из центров татарской культуры на казахской земле. И этот город нам очень близок и дорог. 12 лет Тукай провел в этом городе и именно здесь вырос физически и духовно, сложился творчески, получил признание как выдающийся поэтический талант, а потом вернулся в Казань, чтобы воспеть родной край. Эти годы были историческими не только для Тукая, но и для развития общественной мысли двух братских народов – татар и казахов. Через 5 лет после возвращения в Казань Тукай второй раз едет в Казахстан, в аул Карабалыкской волости, недалеко от города Тро-

ицка. Он посвящает этому периоду жизни свое известное стихотворение «Валлахи», где рисует казахов как людей искренних, честных, щедрых, готовых помочь всем, чем располагают. Поэт воспел очаровательную природу, ароматный кумыс и людей Казахстана.

Город Уральск, его трудолюбивые и просвещенные люди растили Габдуллу от несчастного сироты до великого Тукая, и скоро его творчество стало родным, близким всему тюрко-мусульманскому миру России.

О том, что великий сын, любимый поэт татарского народа Габдулла Тукай стал своим для тюрко-мусульманских народов России говорили и писали многие представители этих народов. «Тукай был подлинно народным поэтом», – писал Мухтар Ауэзов[2]. Описывая свое знакомство с творчеством Тукая классик казахской литературы Сабит Муканов писал: «Позднее, в 1905–1907 годах, я узнал, что многие из казахских писателей учились у Тукая. Например, такие поэты, как Сабит Дунантаев (из Семипалатинска), Султанмахмут Торайгыров (из Павлодара), Галиулла Галимжанов (из Петропавловска), Салим Катимов (из Кокчетава), Бекет Утетелеулов, Беимбет Майлин (из Кустаная), Сакен Сайфуллин (из Акмуллы), Кентегали Габдуллин (из Актюбы), Ахмет Маметов (из Внутренней Орды), Ильяс Жунсугуров (из Семиречья), Ишангали Арабаев (из Киргизии) и другие, чьи имена сохранились в казахской литературе, писали до революции стихи, подражая Тукаю»[3]. Сабит Муканов также высоко оценивает роль татарской литературы в целом, татарской периодической печати, представителей татарской интеллигенции в развитии духовной культуры тюркских народов. «Татарская молодежь, получившая образование в своих национальных школах, – пишет он, – с большим энтузиазмом отправлялась к другим родственным народам, не имевшим своих собственных национальных школ и живущих во мраке, учила их детей грамоте».

«Тукай – одно из самых популярных и дорогих имен в Казахстане, – пишет казахский литературовед Темиргали Нуртазин. – Абай и Тукай вечно живут в сердцах казахов... В Казахстане с давних пор существует своеобразный культ Тукая»[4].

Почему творчество Тукая волновало не только татар, но и всех передовых людей мусульманского Востока того периода? Причин не мало. Татары дольше всех стонали в оковах Российской империи, ощущая экономический, национальный и религиозный гнет. Эти же вопросы со всей остротой стояли пред тюрко-мусульманскими народами России. Татары времен Тукая имели широкие международные культурные связи. У них была сложившаяся система просвещения, национальная интеллигенция. К тому же татары умели различать имперские устремления царизма и стремление русского народа к свободе. Проживая несколько столетий на одной территории, татары и русские поняли, что без межнационального согласия спокойной жизни не будет. Поэтому вполне естественно, что тюркоязычные читатели радушно встретили творчество Тукая.

Творческие позиции Тукая были близки, родственны многим казахским писателям. Этим можно объяснить духовную тождественность творчества ведущего поэта и публициста предоктябрьской казахской литературы Султанмахмуда Торайгырова и татарского поэта Тукая. В стихотворении «Не только для газеты «Фикер» Тукай зовет народ к свободной мысли: «*Наша мысль была убогой, наша мысль в плену жила, но пришло иное время: те силки сломать пора! Пробудившись на свободе, крылья расправлять пора!*» Те же мысли выражает и Торайгыров:

Наступила пора людям свет нести.
Семена добра рассевай в пути!
Наш народ – кедей, наш народ в ярме.
Не покинь людей в непроглядной тьме!

Темиргали Нуртазин пишет, что тукаевской емкости, простоте, смелости мысли учились Бимбет Майлин и Сакен Сайфуллин. Толчком для его знаменитого стихотворения «Сыр сандык» стали мотивы и интонации татарской песни «Тефтилэу» на слова Тукая.

Видный казахский поэт Жакан Сыздыков перевел на казахский язык однотомник Тукая, написал о нем поэму. О Тукае писали С.Сеитов и литературовед С.Талжанов. Видный казахский писатель Маджид Даулетбаев писал на казахском и татарском языках. Произведения, написанные на татарском языке, он подписывал псевдонимом «Нурдинский».

«Тукай уже при жизни был широко известным и признанным поэтом среди узбекского народа, – пишет Гафур Гулям. – Подтверждением могут служить его стихи «О свободе», «Шакирд, или одна встреча», «О, перо!», «После разлуки», «Пушкину» и очень многие другие, которые узбеки

могут легко читать без перевода»[5]. Великий узбекский просветитель Габдулла Аблони говорил, что перевел в те годы стихотворение Тукая «Родной язык» и включил в школьный учебник.

«Мысли Тукая, его демократические идеи были созвучны в эпоху царизма с мыслями и чаяниями всех угнетенных народов, в том числе и узбекского народа, поэтому великий татарский поэт близок и дорог нам, узбекам», – продолжает Гафур Гулям.

Высоко оценил значение творчества Тукая для киргизской литературы Чингиз Айтматов. «Значение Тукая огромно и для прежнего Туркестана, для всей Средней Азии, – пишет он. – Все тюркоязычные народы испытали поистине неизгладимое, по сей день свято хранимое воздействие и впечатление от творчества Габдуллы Тукая. Нет таких людей в нашем крае, среди тюркоязычного населения Средней Азии, которые не были бы знакомы с его творчеством»[6].

О благотворном влиянии творчества Тукая на башкирскую литературу говорил башкирский поэт Мустай Карим. Высоко оценили роль Тукая в укреплении татаро-азербайджанских литературных связей Азиз Шариф и А.Мирахмедов. О каракалпакско-татарских культурных связях и роли Тукая в них писал И.Т.Сагитов, о влиянии Тукая на уйгурсую литературу писал Г.Сагдевакасов, на кумыкскую литературу – С.Акбиев.

Популярность Габдуллы Тукая не только среди татар, но и всех тюркоязычных и других народов Поволжья и Востока можно объяснить тем, что он выделился в среде передовых сил татарского общества глубоким пониманием причин событий, происходящих в тюрко-мусульманском мире и российском обществе в целом. Он особенно остро и с наибольшей художественной глубиной и публицистической страстностью поднял в своем творчестве и общественной деятельности самые наболевшие проблемы татарского общества. Габдулла Тукай никогда не был нейтральным созерцателем событий и явлений, происходящих в татарском обществе, он оказал сильное воздействие на идеологию татарского общества того времени. Своим бессмертным творчеством Тукай высоко поднял роль слова, татарского литературного языка и литературы в жизни народа. В истории он навсегда остался одним из великих создателей высокой культуры татарского народа. Все узлы политической, светской и религиозной идеологии, проблем социальной жизни тюрко-мусульманского мира России сплетались в повседневной кипучей жизни татарского общества начала XX в. В этом заключается основа популярности творчества Габдуллы Тукая у тюркоязычных народов, и не только у них.

Примечания

[1] Доклад на международной научно-практической конференции «Казахстан – Россия: состояние, проблемы и перспективы этнополитического развития». 23–24 июня 2004 г. г. Уральск, Казахстан.

[2] Ауэзов М. Тукай и Пушкин // Слово о Тукае. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1986. – С.23.

[3] Муканов С. Письмо дружбы // Слово о Тукае. – С.24.

[4] Нуртазин Т. Габдулла Тукай и казахская литература // Слово о Тукае. – С.86.

[5] Гулям Г. Габдулла Тукай – наш поэт // Слово о Тукае. – С.18.

[6] Айтматов Ч. Удивительная зрелость таланта // Слово о Тукае. – С.32.

Г.Л.Фәйзрахманов

Сәйдуковлар

Төмәнгә якын гына урнашкан борынгы зур татар авылы Ямбай (иске исеме Манчыл) тарихында авыл байлары Сәйдуковлар ихтирамга лаеклы урын алып торалар. Бигрәк тә Сәйдуковларның 1819–1917 елларда – октябрь фетнәсеннән алдагы 100 еллыкта яшәгәннәре Сәйдуков Карымшак балалары Нигъмәтулла, Рәхмәтулла, Хәбибулла бу авылның мәгърифәт һәм мәдәният тарихында онытылмаслык тирән эз калдыралар. Болар арасында Себер татарлары арасында мәгърифәт тарату, халыкка игелекле эшләрне башлап йөрүче, заманының белемле, прогрессив карашлы хәерһах бае Нигъмәтулла аерылып тора.

Нигъмәтулла Сәйдуков 1819 елның 18 октябрендә Ямбайда туа, авыл мәдрәсәсендә белем ала. Үзлегеннән укып, заманының зур белемле, прогрессив кешесе була. Даими рәвештә рус журналлары, Бәйрут, Каһирә, Истамбулдан газета, журналлар алдырып, укып бара (ул чорда татар вакытлы матбугаты булмый). И.Гаспринскийның «Тәрҗеман» газетасы Нигъмәтулланың җәдитчелек юлына нык басуына ярдәм итә.

Нигъмәтулла ике тапкыр хаҗга бара. Бу изге сәфәрен дә ул Аллаһы тәгалә каршындагы изге бурычын үтәү белән бергә мөселман дөньясының күренекле шәхесләре белән очрашуга, көнчыгыштагы мәгариф-мәдәният, балалар тәрбияләү, галимнәр белән танышуга файдалана. Аннан күп китаплар алып кайта. Бигрәк тә икенче сәфәре вакытында 36000 сум акча тота, аның күп өлеше китаплар сатып алу, аларны алып кайтуга китә. Гомере буе китап җыеп, 220 томнан артык кулъязма, басма китаплары булган китапханә булдыра. Халык арасында ул китапханәдә Кучем хан заманыннан калган кулъязмалар да булган, дигән сүзләр йөри.

Нигъмәтулла бай милләт кайгысы белән яши, хәтта байлар арасында еш була торган мәҗлесләрне дә милли хисләр тәрбияләүгә, мәчетләр, мәктәпләр салу, тоту өчен хәйрия фондлары булдыруга файдалана.

Үзенең һәм туганнарының акчасына, барлык оештыру эшләрен үзе җитәкләп, Ямбай авылында эчен мәрмәр белән эчләгән таш мәчет салдыра. Мәчет янында зур бер мәгърифәт-мәдәният шәһәрчеге – үзәге кора; ике катлы мәдрәсә, шәкертләр, мөгаллимнәр өчен ашханә, мөгаллимнәр йорты, 2 бүлмәле җәдит мәктәбе төзетә, 5000 сумга төшереп, кызлар мәктәбе салдыра. Бу уку йортлары Сәйдуковлар хисабына тотыла, шәкертләргә махсус кием, акчалата ярдәм бирелә.

Укыту эшен, шәкертләрнең белемен үзе тикшереп тора.

Тубыл губернасындагы татар мәгърифәтен үстерү өчен губерна банкысына 19000 сум акча бирә.

1881 елның 16 маенда Ямбайда зур яңгын була, 190 йорт яна. Нигъмәтулла хаҗи туганнары белән 30000 сумга агач сатып алып, 19 данә 6 почмаклы бура бурата, белгеч китертеп, авылның генпланын төзетә, шул план нигезендә 3 буй, 6 аркылы урамга 190 йортны салдырып, авыл халкын бәладән коткара.

Нигъмәтулла хаҗи 1901 елда Ямбайда вафат була. Аның туганнары 1917 елга кадәр аның эшен дәвам итеп, Ямбайның мәгърифәт-мәдәниятын, динен ныгыталар, үстерәләр.

XX гасыр башында ук инде Ямбайда 25 яшьтән түбәннәр арасында нигездә укый-яза белмәүче булмый.

Октябрь фетнәсеннән соң Сәйдуковлар Ямбайдан китәләр. Нигмәтулла балалары Яңа Атъял авылына килеп, шунда яшиләр.

Мөхтәбәр Нигъмәтулла улы Фәизов 1932 елда Яңа Атъялда үлә, аңарчы крестьян хезмәте, колхоз төзелгәч, артельдә эшләп көн күрә. Маһруй Нигъмәтулла кызы читкә китеп яшәп вафат була. Оныгы Мөбир сугыштан соң урманчы (лесник) булып эшли, Екатеринбургта яши. Оныгы Рәүфә Яркәү районы Тархан авылында, Гомәр Фәизов колхозда эшли.

1925 елда Сәйдуковлар төзеткән мәчет мәктәп итеп үзгәртелә. Хәзерге көндә ул мөселманнарга кайтарып бирелде, реставрацияләнде, анда мәдрәсә эшли.

Яңарыш. – 1991. – 13 апрель; 1991. – 13 ноябрь.

Г.Л.Фәйзрахманов

Татарлык музей ядкаренә әйләнмәсен

1998 елдан башлап Тубыл шәһәрендә «Көнбатыш Себер халыкларының мәдәни мирасы» дигән фәнни симпозиум үткәрелеп килә. 2002 елның декабрендә узган V симпозиум Көнбатыш Себернең төрки халыклары мәдәниятенә багышланды.

Бик әһәмиятле бу чараны Тубыл дәүләт тарих-архитектура музей-тыюлыгы, Төмән өлкәсе хакимиятенең мәдәният комитеты, Ханты-Манси автономияле округы хакимиятенең мәдәният һәм сәнгать департаменты, Ямал-Ненец автономияле округы хакимиятенең мәгълүмат һәм фәнни тикшеренүләр департаменты оештырды.

Быелгы симпозиумга Себернең 9 өлкәсеннән, Татарстаннан, Украинадан төрки халыклар археологиясен, тарихын, этнографиясен, мәдәниятен, телен, сәнгатен фәнни өйрәнүче 180 галим килгән иде. 59 фәнни докладның, 101 чыгышның күбесе тыңланды.

Эш яхшы оештырылу сәбәпле, чыгышлар кысылмады, һәр сөйләүчегә залдан сорау бирү мөмкин булды, соңыннан үзара бәхәсләргә вакыт калдырылды. Беренче сессия «Мәдәният тамырлары» дип аталды. Анда археологлар чыгыш ясады. Икенче сессия «Мәдәният юлы» исемле иде. Анда күбесенчә тарихчылар сөйләде. Өченче сессия «Мәдәният чикләре һәм мәдәният диалоглары» дип аталды. Монда этнографларга, фольклорчыларга, сәнгать белгечләренә сүз бирелде. Дүртенче сессия этник язмышны тикшерүгә багышланды. Телчеләр, тарихчылар һәм тюркологиянең башка тармакларында эшләүче галимнәр үз фикерләрен тыңлаучыларга җиткерде.

Татарстаннан бу симпозиумда 15 галим катнашты. Тарих фәннәре докторлары Р.Фәхретдинов – «Себер һәм Үзәк Азия түркләрнең борынгы ватаны», Д.Исхаков – «Көнбатыш Себер һәм Идел-Урал төркиләренең этник һәм сәяси бәйләнешләре», Ф.Вәлиев «Хәзерге шартларда Себер татарлары тарихын һәм мәдәниятен өйрәнүнең кайбер мәсьәләләре» дигән докладлар белән чыгып, галимнәрнең игътибарын җәлеп итте. Минем чыгыш Көнбатыш Себердә түркләрнең кайчан яши башлавы һәм татар дәүләтләре төзелү турында иде. Сәнгать фәннәре докторы Г.Вәлиева-Сөләйманова Себер татарлары традицион сәнгате, филология фәннәре докторлары Дәрия Рамазанова һәм Флюра Баязитова Себер татар диалектлары хакындагы сүзләрен иреште рделәр. Филология фәннәре докторы Фәрит Яхинның Тубыл татар шагыйре Әмдәминең «Нәсыйхәтнамә» әсәре турындагы доклады күпләр өчен яңалык иде. Казан галимнәреннән З.Гарипова, С.Суслова, С.Исхакова, И.Закирова, Н.Халиков, Г.Кадыйрова, В.Яхонтов, Г.Габдрахмановаңың Себер татарлары тарихы, теле, этнографиясенең төрле проблемаларын өйрәнүгә багышланган докладлары да дәлилле һәм кызыклы иде. Мәскәүдә яшәүче татар галиме академик Шамил Мөхәммәдъяров борынгы төрки шигърият сәхифәләрен хәтердә яңартты.

Бу фәнни җыенда Себер татарларыннан да уннан артык галим, аспирант мөнбәргә күтәрелде. Төмән өлкәсендә эшләүче галимнәрдән И.Гарифуллин, Г.Гомәрова, Р.Вафеев, А.Хәйруллина, Ф.Сәйфуллина, Н.Уразаева, Р.Рәхимов ачышлары тыңлаучыларның игътибарын җәлеп итте. Себердәге кардәшләребез арасыннан фән әһелләре тагын да артыр дигән өмет зур. Чөнки Төмән дәүләт университетында филология фәннәре докторы, профессор Ханисә Алишина җитәкчелегендә татар теле бүлеге, Тубыл дәүләт педагогика институтында филология фәннәре кандидаты Ф.Сәйфуллина җитәкчелегендә татар теле кафедрасы татар яшьләренә татарча югары белем бирүне оештыра.

Симпозиум Көнбатыш Себер түрк халыкларына багышланса да, докладларда иң күп сүз Себер татарлары турында барды. Себернең беренче тарихчыларыннан булган Г.Миллер «Себернең иң төп халкы булып Тубыл, Иртеш, Обь, Томь, Енисей елгалары буенда һәм алар арасындагы далаларда яшәүче татарлар тора. Татар халкының тарихы ерак заманнарга китә, моның белән Европаның бер генә халкы да мактана алмый», – дип юкка гына язмаган. Бүгенге Себердә яшәүче түркләрнең борынгы заманда дөньяны шаулаткан берничә дәүләте булса да, урта гасырларда Себер татарлары гына үз дәүләтләрен төзи ала. Бу дәүләтләр – Ишим ханлыгы, Төмән ханлыгы, Себер

ханлыгы, 500 елга якын яшәп, дөнья цивилизациясендә тирән эз калдыра, халыкара мәйданга чыга. Себер татарлары XIV гасыр азагында ук ислам дине кабул итеп, мөселман цивилизациясенең чикләрен киңәйтә.

Халык, үткәне горурланырлык булса да, бүгенге көн белән яши. Ә Себер түрекләренең бүгенге көне шактый аяныч. Алтай, шор, кумандин, теленгит, телеут, хакас телендә милли мәктәпләр юк. Алтай белән хакас теленнән башка телләрдә бер китап та басылмый. Радио, телевизион тапшырулар юк. Совет дәүләте Себер татарларын дәүләтчелексез калдырды. Себернең иң төп халкы булган татарларның Төмән, Омск, Томск, Кемерово өлкәләрендә бер генә булса да чын милли мәктәбе юк. Шунысы аяныч, Россия фән дөньясында бу халәт гадәти хәл рәвешендә кабул ителгәнгәме, бер генә докладта да бу мәсьәләләр яктыртылмады. Омск өлкәсендә милли мәктәпләр буенча эшләүче Х.Шакенова ханым милли мәктәп турында матур сүзләр сөйләргә тырышса да: «Омск өлкәсендә бер булса да татар мәктәбе бармы?» – дигән сорауга: «Юк», – дип җавап бирде.

Ислам диненә, рус булмаган халыкларга карата соңгы вакыттагы Россия дәүләте сәясәте кайбер галимнәрнең симпозиумдагы докладларында чагылды. Төмәннән Г.Иванцова, Е.Коновалованың да сагайта торган фикерләре яңгырады. Имеш, XIX гасырда яшәгән бер чукынган татар мөселман татарларны җыеп, христиан диненең өстенлекләре турында сөйли башлагач, ул мөселманнар елап җибәрә һәм: «Шундый яхшы дингә нигә безне алданрак кертмәдегез», – дип барысы да чукына, икенче көнне алар күп Татарларны алып килә, болар да чукынып, бәхеткә, христиан цивилизациясенә ирешә. Православие миссионерларының татарларны көчләп чукындырганда ниләр кылганын белмәгән татар юктыр, моның өчен галим булу да кирәкми. Залдан докладчыларга сораулар ява башлады: «Ул чукынган татарларның хәзер токымнары бармы соң? Татарлар шулай теләп чукынгач, миссионерлар нигә көчләп чукындырган. Көчләп чукындыру турында патша указлары нигә кирәк булган?». Беренче сорауга докладчы җавап бирә алмады, чөнки Себер татарлары арасында бүгенге көндә керәшеннәр юк. Калганнарына: «Көчләп чукындыру бервакытта да булмаган, патша андый указлар чыгармаган», – дип җавап бирде. Әлбәттә, дискуссия вакытында ул докладчыга татарларны көчләп чукындыру газаплары, 1742 елда Көнбатыш Себер татар авылларында мәчет җимерүче рус отрядлары йөрү һәм Тубыл губернасында гына да 99 мәчетне җимерү турында да тарихи документлар барлыгы турында әйтергә туры килде.

Кайбер чыгыш ясаучыларның Себер татарлары тарихын, телен өйрәнүгә җиңел караулары күренде, Новосибирск шәһәреннән килгән Т.Рыжикова чыгышында: «Бараба татарлары телен, аның башка телләр белән мөнәсәбәткә керүен өйрәнәм», – диде. Сорау биргәч, татарча бер сүз дә белмәве ачыкланды. «Казан лингвистларының хезмәтләрен беләсезме?» – дигән сорауга ул: «Без Казан лингвистлары хезмәтләрен өйрәнмибез, тик Петербург телчеләре хезмәтләрен генә таныйбыз», – дип жавап кайтарды. Аның шулай ук 40 ел буена Бараба татарлары телен өйрәнүче Д.Рамазанова һәм Ф.Баязитованың бер генә хезмәтен дә белмәве ачыкланды.

Билгеле булганча, соңгы елларда Себер татарлары арасында үзләрен аерым милләт итеп танытырга омтылган шәхесләр күренә башлаган иде. Симпозиумда катнашучы Төмән өлкәсе татарлары арасыннан мондый сүз әйтүче булмады. Дөрес, үзләрен Себер татарларының милли хәрәкәт вәкилләре дип атаучы ике кеше күренде. Алар Омск шәһәреннән килгәннәр. Берсе Р.Локманов, фамилиясен Сыбыр дип үзгәрткән. Ул үзенең чыгышында Себер татарларын аерым милләт итеп күрсәтергә омтылды. Ләкин бернинди дә фәнни дәлилләре юк иде. Икенчесе Рәшит Тушаков. Трибунага чыккачы ук ул: «Мин 10 мәртәбә Омск телевидениесеннән чыгыш ясап, без татар түгел, сыбыр дигән аерым милләт дип аңлаткач, 10 кешене халык санын алу вакытында сыбыр дип яздыруга ирештем», – дип сөйләп йөрде. Халыкта «Татар барда хәтәр бар» дигән сүз бер дә юкка әйтелмидер, күрәсең. Рәшит әфәнде чыгышында менә нинди яңалык «ачты»: «2005 елда Себер татарларының үзләре теләп Рус дәүләтенә кушылуларына 500 ел тула, бу датаны бөтен Россия күләмендә зур бәйрәм итеп үткәрергә тәкъдим итәм, моны симпозиум резолюциясенә кертүне сорыйм». Залда утыручы галимнәрнең бу сүзләргә кайтавазы ничек булды дисезме? «Бу нинди сәер кеше икән», – дип караудан узучы булмады. Без инде Рус дәүләтенә «добровольный» кушылучы халыклар турындагы мифларны күп ишеткән, Себер татар-

ларын да бу провокациягә тарту, күрәсең, аерым көчләргә кирәктер. Р.Тушаков бу сүзләрне тагын кайларда һәм күпме сөйләр икән? Омск телевидениесеннән ничә мәртәбә чыгыш ясар? Һәрхәлдә, туктап калмас дип уйларга нигез бар.

Моңа охшаш хәлләр күп булмаса да, Казаннан килгән галимнәрне сагайтты. Без барлык докладларны да игътибар белән тыңларга һәм дәлилләр булса гына дискуссияләрдә катнашырга кирәк дигән уртак фикергә килдек.

Соңгы көннәрдә галимнәрнең «түгәрәк өстәл»е булды. Анда өч сәгать буена симпозиумга йомгак ясалды. Алдагы симпозиумнарда нинди проблемаларга игътибар итәргә кирәклеге ачыкланды. Тубыл дәүләт тарих-архитектура музее директоры Е.Акулич, аның ярдәмчеләре А.Нескоров һәм З.Тычинских бик тырыш, итагатьле кешеләр. Без аларга симпозиумда катнашкан Казан галимнәренең рәхмәтләрен җиткердек.

Шулай да «түгәрәк өстәл» вакытында күңелгә шом сала торган тагын бер хәлгә тап булдык. Анда Көнбатыш Себер өлкә хакимиятләренең милләтләр эше белән шөгыльләнүче җаваплы хезмәткәрләре килгән иде. Шуларның кайберләре безгә шорларның, теленгитларның һәм кайбер башка түркләрнең үткәне, бүгенгесе музей экспонаты итеп куелды, ул эшкә шул халыкларның вәкилләре тартылды, дип сөйләп, безне сискәндерде. Халык этнографиясен музейда күрсәтү яхшы эш, бу бәхәссез. «Ә сез ул халыклар музей экспонаты гына булып калмасын өчен ниләр эшләдегез, шорларның, теленгитларның, аз санда калган башка түркләрнең ничә милли мәктәбе бар, ана телендә радио, телевизион тапшырулары, газеталары бармы?» – дигәч, алар: «Юк», – дип тыныч кына җавап бирделәр. Шуннан үзләренә: «Җаваплы әфәнделәр, сезнең бу симпозиумда катнашуыгыз мактауга лаек, ләкин ул халыкларны музей экспонаты хәленә калдыргансыз. Минем татар баласы буларак тарихта музей экспонаты булып каласым килми, туган телемнең дә музей экспонаты булып калуын һич теләмим», – дип әйтергә туры килде. Бу хәл Россия дәүләтенең рус булмаган милләтләргә карата алып бара торган сәясәте нәтиҗәсе бит. Татар, башкорт, удмурт яки мари булып калуыбыз өчен үзебезгә көрәшергә кирәклекне раслый торган күренеш.

2003 елның декабрендә VI Себер симпозиумы эшләячәк, ул угор халыклары мәдәниятенә багышланачак.

Шәһри Казан. – 2003. – 19 февраль.

Г.Л.Фәйзрахманов

Балавыз авылы тарихыннан

Тарихчы, математик, Казан губернасы статистика комитеты действительный әгъзасы Износков Илиодор Александрович (1835–1917) төзеп, 1885 елда бастырган «Список населенных мест Казанского уезда с кратким их описанием» исемле хезмәт буенча Собакино, яки Янчурино, татарлар арасында Балавыз исемле авыл Себер трактында, Казаннан 25 ярым чакрымда, Янчурка инеше буенда урнашкан. Собакино сүзенең мәгънәсен йомшарту өчен Износков бу чуваш сүзе, сабак, тармак мәгънәсендә дип яза, ләкин бу фаразлау дөрес түгел, бу тирәдә чувашлар яшәмәгән. Ул эт сүзеннән алынган. Төрле яклардан (Владимир, Ярославль, Кострома һ.б.) килеп утырган колонизатор урыслар бер берсен аңламыйча, эт кебек мөгамәләдә була. Янчурино дигәне татар сүзләреннән. Ям чуралары, ягъни ям (почта) чабучылар дигәннән үзгәртелгән. Элек ул авыл кешеләре ям чапкан.

Балавыз исеме бу тирәдә яшәүче бал кортлары булудан дип яза Износков, әмма ялгыша: кортлар бу тирәдәге кара урманда яшәгән, бу урман халыкта Балавыз урманы дип йөртелгән, 1940 еллар тирәсендә дә шулай әйтелә иде, хәзер онытылды. 1912 елда Тукай Өчиле авылына кардәше Кәшфилкәбиргә бару турындагы язмасын-

да: «Балавыз урманын да исән-имин уздык», – дип яза, чөнки бу тирәдә карак, юлбасар күп булган.

Иван Филиппович Пыхачевның 1776 елда чыккан хезмәтенә таянып, автор кызыклы мәгълүматлар китерә. Ул вакытта бу авыл Бекетова деревня дип тә йөртелгән, чөнки ул дворян Бекетовларныкы булган (барлык крепостнойлары белән). Авылдан көньякта, Янчурка инешенең югары агымында «Стрелка» дигән урын бар. Ул – төрле чишмәләр уртасында калган утрау. Шул чишмәләрдән Янчурка башлана. Шул утрауда берничә дистә борынгы татар каберe бар, татарлар аларны изге каберләр дип ышана. Авыл аша узучы татарлар бу каберләр янында тукталып, дога кыла, бер чишмәнең суын изге санап, шуның суы белән юына. С.М.Шпилевский да «Древние города и другие булгаро-татарские памятники» исемле китабында бу турыда яза.

Бу каберләр Казан ханлыгы чорына карыйдыр, чөнки урыслар Казанны алгач, ул тирәдә татар күмелә алмый. 1552 елда ук, Андрей Курбский язуы буенча, Казанны алганчы ук бу тирә авылларның халкы үтерелә, хатын-кызлар урыс солдатларына «күңел ачарга» бирелә. Бик азлар урманга кача ала. Бу эшләр сатлык Камай морза киңәше белән башкарыла. Курбский: «Казанны алганчы ук 22 волостьтагы бер авылны да калдырмый кара җир ясадык», – дип яза, ә бер волостька берничә авыл кергән. Балавыз да шул вакытта харап була, халкы шәһит китә. Өч гасырдан артык чорда татар халкы бу каберләрне изге дип, дога кылгач, аларның әрвахлары ни белән булса да, данлы булгандыр. Бу тарихны торгызу бик изге гамәл булыр иде. Тарихи чыганаклары да булгач, моны эшләргә мөмкин бит.

Авылда 1885 елда 54 хуҗалык була, урта хәллеләр диелгән. 195 ир, 191 хатын-кыз яши, элекке крепостной крестьяннар. 195 десятина җир, тагын 958 десятина җир Елена Павловна Бекетованыкы була. Авылда 2 ир, 1 хатын-кыз дворян яшәгән. Алардан кала 1 мещан, 1 тимерче. Соңгысы балта ясап саткан, еллык кереме 30 сум. 1 сапожник булган, кереме 50 сум. 2 башмакчының керемнәре 30 ар сум тәшкил иткән. Ул вакыт өчен бу акчалар бик зур.

1602–1603 елгы Писцовая книга (Казан, 1978) буенча Балавыз авылы янында 2 кабак була. Татарларны эчәргә өйрәтү нияте белән урыс хөкүмәте татар авылларында да, тирә-як урыс авылларында да кабаклар ача, аракы арзан сатыла, кабакларны урысларга хезмәткә күчкән татарларга биргәннәр, бик аз налог белән. Бу сатлык татарлар аракыдан күп файда алганнар, шуңа күрә алдап-йодап, бурычка биреп тирә-яктагы татарларны аракы эчәргә тартканнар.

Балавыздагы ике кабакның берсе 1596 елда Кече Кибәк Хуҗа авылының урысларга хезмәткә күчкән татары Алигулян Булатов исемле кешенеке була. Байгулян, ара ерак булу сәбәпле, кабакны Меньшиков Кондрашка исемле урыска арендага биреп тора, елга 30 сум хисабына.

Балавыздагы икенче кабак 1596 елда Питрәч ягындагы Иске Йорт йомышлы татары Янгурча Акчуринга бирелә. Янгурчаның урысларга хезмәтләре зур булган ахыры. Елан авылыннан татарлар куылгач, җирләр бояр балаларына бирелә. Янгурчага да, Анца исемле немецка да, йомышлы татар Дәүләт Килдеевка да өлеш чыга. Янгурчага бу җирләр налогсыз бирелә.

Алигулян Булатовның тагын ике туганы да йомышлы булып китә: Бай-гул һәм Кадрәгул. Өчесенә дә колониаль властьлар шактый җир, печәнлекләр бирә. Куылган, үтерелгән татарларның җирләрендә урман үсә, Кадрагулга 20 десятина шундый урман бирелә. Байгулга Шыңар авылы яныннан умарта кортлары яшәгән урман бирелә, ул аннан налогсыз файдалана.

1932 елда М.И.Калинин Татарстанга килгәч, аны Собакино авылына алып киләләр. Авылның исемен алмаштырыгыз, ди Калинин. Шуннан соң ул Калинино исемле булып китә.

Башка урыс авылларындагы кебек, колхозда бушка эшләргә теләмичә, Калинино авылыннан да урыслар күпләп китә, ләкин яхшы урын буш тормый, бу авылда хәзер татарлар да күп яши.

Тарихыбыз бай, гыйбрәтле. Авыл саен, басу-кырлар саен, елга-юллар саен тарих ята. Моңарчы безгә Болгар тарихының бер өлешен өйрәнергә мөмкин иде, ничә еллар Казан губернасы тарихы белән халыкның башын катырдылар, кайбер тарихчылар әле дә шул губерна тарихын чәйни. Татар ничек яшәгән, анда аның кайгысы юк. Югыйсә, тарихчыларга мөмкинлекләр юк дип әйтеп булмый. Шунысын да әйтергә кирәк, фәнни тарих язучы галимнәребез бик аз. Тарих институтының да штатлары бик кысан. Безгә дистәләп түгел, йөзләгән тарихчы кирәк. Тарихын белмәгән кеше үз халкының патриоты да, халкын, аның телен яклаучы да була алмый.

Г.Л.Файзрахманов

История древних и средневековых тюрков в труде Хаммера-Пургшталля «История Золотой Орды в Кипчакии или монголы в России»

Политико-историко-филологическое отделение Российской императорской академии наук на своем официальном заседании от 29 декабря 1832 г. ознакомило русских, немецких и французских ученых с пресс-бюллетенем, в котором была изложена программа по истории Золотой Орды. Ученым предлагалось написать ответы на вопросы пресс-бюллетеня. Благодаря публикации пресс-бюллетеня во французских и немецких журналах, он получил распространение в Европе. Единственным ученым, откликнувшимся на программу Российской академии наук был крупный венгерский историк, автор известной «Истории Османской империи» в 10-томах проф. Йозеф фон Хаммер-Пургшталль (1774–1856), который написал труд «История Золотой Орды в Кипчакии или монголы в России» и в мае 1835 г. отправил в Петербург – в Императорскую академию наук. Вместо отзыва Академии наук автору, по условиям программы, в петербургских газетах появилась статья о непризнании работы Хаммера и рецензии трех академиков Российской академии наук – Круга, Френа и Шмидта. По оценке самого Хаммера, только Круг был объективен в оценке его труда. Френ и Шмидт тенденциозно отрицали значение его труда, мотивируя тем, что исследователь должен был воспользоваться содержанием рукописей, сохранившихся в русских архивах и монастырях.

После исправления ошибок, указанных Кругом, Хаммер опубликовал свой труд в 1840 г. в г. Пеште на немецком языке*. В книге были опубликованы рецензии Круга, Френа и Шмидта и ответы автора на них, как пишет сам Хаммер – критика и антикритика.

В предисловии к своему труду Хаммер пишет, что отправители пресс-бюллетеня хотели получить такие труды от иностранных востоковедов, чтобы будущие русские историки по Золотой Орде могли использовать полученные работы в качестве подготовительных, и огорчились, получив солидный труд.

При работе над историей Золотой Орды Хаммер использовал огромное количество источников и литературы – их перечень насчитывает ровно 400 наименований, в т.ч. персидские арабские, тюркские, армянские, русские, европейские. Им использованы записи, хроники, летописи известнейших путешественников, географов, общим количеством – 50 наименований.

Многочисленные китайские источники Хаммер использовал через труды персидских, арабских, тюркских исследователей.

Труд Хаммера состоит из двух частей: первая из них состоит из 9 глав, вторая – из приложений.

Для нас представляют большой интерес главы труда Хаммера, повествующие о древних и средневековых тюрках. В исторической литературе недавнего прошлого утвердилось мнение, что тюрки в Европе – пришельцы. Ученые европеисты и иранисты утверждают, что у тюрков была маленькая родина – Алтай, откуда они в середине первого тысячелетия нашей эры передвинулись на запад – на Яик, Волгу, Дон. Хаммер-Пургшталль является почти единственным историком Европы, сообщающим, что тюрки – древние аборигены Восточной Европы, они жили в Туране и Кипчакии задолго до нашей эры. А тюрки – узы, куманы или половцы – поздняя волна тюрков в Европе.

В 1 главе Хаммер-Пургшталль повествует о Дешти-Кипчаке, называя ее Кипчакией, и о ее древних жителях, населявших эту территорию до прихода монголов. Автор пишет, что страна была названа Кипчакией по названию одного из тюркских племен – кипчаков. По описанию Хаммера, слово «кипчак» означает дуплистое дерево. По древней тюркской легенде женщина родила в дупле дерева. Никому из

* В этой статье отсутствуют ссылки с указанием страниц книги Хаммера-Пургшталля, т.к. автор пользовался переводом его труда на русский язык, который в настоящее время имеется только в машинописном виде.

авторов, пишущих о кипчаках и об их стране, не удалось доказать происхождение этого слова. На основании тюркских исторических источников кипчаки являются более древним тюркским племенем, чем киргизы. Делятся они на 4 ветки. Одной из них являются собственно кипчаки. Хаммер пишет, что самая древняя классификация кипчаков сохранилась у китайских географов и у византийцев. Первые называли кипчаков камкю, а вторые – путали кипчаков с печенегами и называли их падзинакитами. Китайцы подразделяли кипчаков на 9 племен, а византийцы – на 8.

Первоначально кипчаки заселяли земли между Яиком, Волгой и Доном. Абулгази пишет о существовании Кипчакского государства на этой территории. Вследствие образования азиатско-европейского государства, основанного монголами, границы Кипчакии расширились от Яика до Днепра и Днестра, включая Итиль, Дон. На юге она граничила с Дербентом, впоследствии расширилась, включив северную часть Азербайджана.

Хаммер пишет, что персы называли Кипчакию Кибчакия, а арабские географы – Хизшахия. Итальянские путешественники произносили Хиппахия, а китайские географы – Камкю, а иногда – Кипча.

Хаммер приводит высказывания Геродота о саках, которые вторглись в Персию. Сам Геродот знал об этом по персидским источникам, взятым из истории тюрок. Юрки по Геродоту должны были происходить из тюрок.

На землях, где позднее образовалось монгольское государство – Кипчакия, по данным Константина Багрянородного или сообщению китайских источников, в древности проживали 8 или 9 народов. К северу от изгиба Волги жили булгары. Еще севернее, говорит Хаммер, по направлению к Уралу жили башкиры, страна которых средневековыми путешественниками была названа Великой Унгрой. На западе жили славяне. В Дагестане – Кавказской горной стране – жили лезгины, черкессы, хазары и аланы. Земли между Яиком, Волгой, Доном и Днепром населяли кипчаки, названные византийцами падзинакитами, и куманы, названные русскими половцами.

Булгария, Великая Унгрия, восточная часть древней Руси, страна Лезгин, Кабарда, Хазария, Алания, страна падзинакитов или первоначальная Кипчакия и Кумания по сообщению Хаммера представляли собой девять основных государств, известных географам средневековья, на территории которых позднее образовалось монгольское государство Кипчакия.

Труд Хаммера не лишен противоречий, иногда довольно серьезных. Он пишет, что кипчаков, живших под властью монголов, можно соответственно подразделять на тюрков и не тюрков. В этом случае подразумевается, что Хаммер под названием кипчаки имел в виду не только самих кипчаков, как этнос, а всех жителей Кипчакии. Автор утверждает, это монголы, несмотря на то, что занимали дворцовые и государственные должности, растворились в массе коренных жителей. Доказательством этого указывается то, что массы жителей во время правления монголов в Кипчакии оставались не монголами, а тюрками. Во время монгольского господства из восточных языков в русский язык перешли слова, которые, за исключением небольшого количества, были не монгольскими, а тюркскими или арабскими, персидскими словами, которые перешли в указанные языки через тюркский язык.

В числе нетюркских народов, населявших Кипчакию перед вторжением монголов, Хаммер перечисляет булгар, башкир, бортасов, хазар. Об этом он пишет, ссылаясь на «Меназирулл-авлим Аашик» и «Асарол-билад», автором которого является Секерия б.Мухаммед б.Махмуд из Казвина.

Булгары, по описанию Хаммера, жили на восточном берегу Волги, начиная от места слияния с ней Суры и вплоть до Каспийского моря. Они по месту своего проживания на Волге, Каме и на Хвалынском, т.е. Каспийском море, подразделялись на волжских, камских и хвалынских булгар. Позднее из мест своего обитания, – пишет Хаммер – они были вытеснены мордвой, черемисами, чувашами и вотяками. Вытеснение булгар чувашами звучит диссонансом, т.к. ни один автор еще не писал о чувашах, проживавших на Волге до прихода монголов. Тех булгар, которые жили на Волге, называли черными, т.е. северными, в отличие от южных или белых, которые жили на Дунае и которых арабские географы и историки знали под именем бурджанов.

Страна Башкирия, так же как и страна Кумания, арабскими географами делилась на внешнюю (северную) и внутреннюю (южную). Миссионерами она была названа Великой Унгрией и простиралась к северу от

Булгарии вплоть до Урала. Персы и арабы называли ее Башгёрд. Хазары на Кавказе и у Черного моря (вытеснены узами в Западную часть Крыма) храбро сражались с первыми арабами, которые вытеснили их к ущельям Кавказа. В конце крестовых походов хазары ушли из Кипчакии и поселились в Сирийском Тельбошаре.

Аланы продолжали жить в Осетии. Черкессов они называли кайссаками (арабские географы произносили теркеш). При смешивании их с русскими образовались казаки. Бортасы жили с хазарами на Волге. Лезгинские народности и варяги, из которых вышли повелители России, под именем русских правили славянами и были достаточно известны.

В исторической литературе главенствует евроцентризм и попытка утверждения, что впервые тюрки появились в Восточной Европе и затем в Западной в связи с гуннским нашествием и Великим переселением народов. Европейская и русская историческая наука полна утверждениями, что все тюркские племена в Европе – пришельцы («килмешәкләр»). Эти «теории» не новы, они были и во времена Хаммера. 4000 лет тому назад тюрки жили на территории с Алтая до Дона. Кипчакские степи – Дешти-Кипчак – являются доказательством древности этого народа. Саки в «Амургене» Геродота являются тюрками, жителями Восточного Саксина. Вероятно, «Уты» Геродота являются узами. Нет оснований сомневаться найти в греческих источниках доказательства древности тюрков, – пишет он.

От времени Огуз-хана до времени Чингисхана на этих реках (Яик, Итиль, Дон) проживал ни какой-нибудь другой народ, а кипчаки, – пишет Хаммер.

Кипчаки, прожившие несколько тысячелетий на территории от Яика до Днестра, в девятом столетии нашей эры были вытеснены пришедшими туда узами.

Таким образом, Хаммер обращает внимание на тюркские племена, которые жили в Кипчакии 4000 лет тому назад, и на более поздние пришедшие тюркские племена. При этом он обращает внимание на то, что ученые-синологи отрицали появление тюрков в Европе до христианского летоисчисления и хотели бы получить от византийских источников только сведения, утверждающие появление тюрков в конце I тыс. н.э.

Китайцы все чужие названия коверкали до неузнаваемости. И поэтому искажение названия турк в тукю не вызывает удивления.

Хаммер пишет, что по данным Абулгази потомки Огуз-хана, т.е. древний народ тюрки, разделялись на 5 племен: уйгуры, канкли, кипчаки, каллаги и карауки. Шестым племенем были агачиры, т.е. лесные люди, которых Абулгази, цитируя первоисточник Рашид ад-дина, обходит молчанием. Агачиры получили свое название от одного из лесов, в котором они проживали. Основываясь на древних источниках, Хаммер сообщает, что при ближайшем рассмотрении оказывается, что только 4 племени: кипчаки, канклы, каллаги и каралуки являются коренными жителями Кипчакии. Кипчаки, кизджаки или хизджани, которых византийцы называли падзинакиты, путая их с беджнаками, т.е. печенегами, жили на Яике, Дону и Итиле. Канкли или кангли, которые первоначально жили на Иссыккуле и Паласе, Константин Багрянородный знает как кангар. Из-за их благородного происхождения и храбрости он назвал их «храбрые и благородные».

Абулгази и его первоисточник Рашид ад-дин объясняют происхождение названия канклы как тюркское слово, обозначающее «повозка». Некоторые считают, что канклы означает благородство, а другие считают, что оно означает имущество и повозку. Миссионеры Плано Карпини и Рубрук знали их как канитов и канглов. И они до сих встречаются под этим названием среди узбеков и ногайцев, – пишет Хаммер.

Название карлуки произошло от снега, как агачиры – от леса. Калладжи, т.е. хазледжи или холоджи, по мнению арабских географов, жили на севере между Тагазгазом и Киргизией. Византийцы знали эти три племени как холиатов, таугазов и херхесов. Киргизы первоначально жили между Обью и Енисеем в Сибири, на родине хуннов, сабиров и унгров. Сабиры разделялись на 2 группы, одна из которых двинулась к Персии, где их стали называть сабиртасфалами, т.е. белыми сабирами, а вторая направилась в страну между Итилью и Узу, т.е. между Волгой и Днепром (Итилькузу).

В первой же главе автор пишет также о тюркских племенах, позднее переселившихся на земли коренных тюрков, проживавших в Кипчакии несколько тысячелетий. Основной народ новых пришлых тюрков был назван узами, гузами или огузами. Историки называли их туркменами,

туркуменами или куманами, а русские – половцами, а сами себя они называли кунами. Куны в середине XIX столетия еще встречались в Венгрии, но уже в конце XVII в. они потеряли свой язык. Название «куманы» могло быть распространением названия «куны», или искажением названия «туркмены». Меньше сомнения вызывает происхождение слова «половцы» – степные узы. Русское «поле» являлось лишь переводом тюркского слово «Дешт». От узов Днепр назвали «Узу», а море у устья этой реки – Узолимным морем, т.е. гаванью узов. Время переселения узов можно определить с достаточной точностью из «Сведений» Константина Багрянородного. Узы с хазарами, понимавшие друг друга, объединенными усилиями напали на падзинакитов, т.е. кипчаков, и прогнали их с мест проживания. Так как правление Константина начинает угасать в первой половине десятого столетия, то, вероятно произошло нападение узов и хазар на коренных жителей степей – кипчаков – в конце девятого столетия. При сопоставлении событий этого периода временем нападения узов на Кипчакию можно указать 880 год. В 898 г. Нестор пишет, что венгры прошли мимо Киева, т.к. они двигались как половцы. Сохранились сведения, что узы вошли в Кипчакию не с юга – через Дербент, а от реки Оксус через северный берег Каспийского моря и через Яик.

По сообщению персидских и тюркских исторических источников узы пришли из страны Хатай, которую покинули из-за недостатка кормов. Считается загадкой различие грамматической структуры языка западных и восточных тюрков с языком сельджуков, туркменов и османов и сходство новотюркского языка с китайским. Но непонятно, на основании каких исследований Хаммер писал о схожести «новотюркского» языка с китайским.

Классифицируя языки тюрков, Хаммер пишет, что первоначально появились огузы, хузы или туркмены, которые обитали в северном Китае как восточные тюрки, а уйгуры, кипчаки, канглы, карлуки, халладжи, киргизы считались западными тюрками.

Кипчакия домонгольского периода представляла пестрый тюркский мир, включавшая коренных жителей – кипчаков, халладжей, кингли, карлуков и пришлых тюрков – узов, т.е. огузов, хузов, туркменов, куманов, кунов или половцев. Коренные и пришлые тюрки часто смешивались в русских летописях, хотя имели совершенно различные интересы, выступали в качестве врагов или союзников русских князей.

Говоря об этимологии тюркских племен Кипчакии, Хаммер утверждает, что большинство названий тюркских племен произошло от мест их проживания. Так, например, название лукоморские половцы произошло от Черного моря, а название парезане или паразиты произошло от названия реки Рза, Ра, т.е. Волги, на берегах которых они жили. Берендеи или берендечи произошло от названия города Бердич на берегу реки Куры, откуда они, вероятно, переселились. Название черноклобуки является чистым переводом тюркского слова каракалпаки, т.е. черношапочники.

Хаммер пишет, что «известный для нас источник тюркской истории, посвященный Камалетдином Эль Аузу великому везирю, сообщает, что «число кочевавших тюркских племен доходит до двенадцати». Остаются неясными название тюркского источника и принадлежность или место проживания «великого везиря».

Непосредственно от Огуз-хана Абулгази образует четыре тюркских племени: кипчаки, каллачи, т.е. халледжи или хазледжи (по утверждению арабских географов), карлуки и кангли, т.е. кангары (по утверждению византийцев). Плано Карпини указал еще на 5-ое племя – кангиты. Рашид ад-дин упоминает еще 6-ое племя – агачиры, и наконец, 7-ое племя – уйгуры, которых часто смешивали с хоэйху или хоэйхэ.

Уйгурский язык является древнетюркским и, несмотря на это, в происхождении уйгуров царит глубокий мрак, и уйгурские легенды, содержащиеся в «Джихангуше» не рассеивают этот мрак.

Остальных тюркских жителей Кипчакии Хаммер перечисляет в нижеследующем порядке.

8-е племя – огузское племя сельджуков, от которых ведут свое происхождение османы. Османы появились с восточного армянского озера, т.е. кочевали на берегах озера Ван, поселились на местности под названием Эффенджан и Ахлат, т.е. османы не были жителями Кипчакии.

9. По данным тюркских историков и географов хирхизы или киргизы также являются тюркским племенем.

10. Сарихи или сердкераны, упоминаемые в восточных источниках, появились

как племя кувичан, которые сперва распались на девять племен и в настоящее время разделились на три племени, пишет Хаммер.

11. Кимаки или кумуки, поселившиеся позднее на западном побережье Каспийского моря, в настоящее время разделились на кумуков и хазикумуков. «Настоящее время» означает период проживания автора. Хаммер киманов и кумуков видит как один народ.

12. Бедшнаки, т.е. состоящие в родстве, жили севернее Кипчакии, а именно, по данным арабских географов, они жили на земле, известной нам как северные территории, в седьмой климатической зоне, – сообщает автор. Кипчаки жили южнее бедшнаков. Между страной бедшнаков и хазарами в степи, ограниченной с обеих сторон горами, проживали еще два тюркских племени:

13. Туласи.

14. Тагазгазы, которых византийцы называли таугасами.

15. Среди кимаков проживали бассарны (может быть бастарны).

16. Медшреки или медштереки. Они жили на Узе и Волге, как ближайшие соседи русских или славян, которые, по сведениям восточных писателей, не очень хорошо понимали речь тюркских племен.

17. Кайтаки, как и кимаки разделялись на два племени – на кайтаков и каракайтаков.

18. Каракалпаки, т.е. черношапочники, черноклобуки по определению русских, которые накануне разрушения города Булгар должны были проживать на гористом берегу Волги между Казанью и Астраханью, но в настоящее время поселились на юго-востоке.

19. Одкеши упоминаются в отчете о поездке переводчика Селама к народам Джуджи и Меджуджи на севере Каспийского моря.

20. Монсоки жили вблизи Булгарии и по описанию некоторых восточных историков считались прародителями хузов.

21. Берендечи или берендеи, по всей вероятности, переселились на север, в город Бердич, расположенный на Куре.

22. Боросаны или бородиты, их название восходит к древнему названию Волги – Рза или Ра.

23. Шейбанидские или тюменские татары Сибири, название которых произошло от брата Бату – Шейбана.

24. Ногайцы, также названные заяикскими или уральскими, т.е. живущими за Яиком или Уралом, в противоположность жителям, живущим по обе стороны реки Волги, и названных волжскими или заволжскими.

Хаммер описывает тюркские племена Кипчакии до прихода монголов. Но не все в этом описании соответствует действительности. Так, например, до монгольского завоевания в Кипчакии не было ногайцев. Они образовались как этнос лишь во второй половине XIV века.

В первой же главе Хаммер отмечает, что русские историки путают коренных тюрков Кипчакии с тюрками, пришедшими сюда в конце первого и начале второго тысячелетия. Исключением является Никонианская хроника. Она отличает тукманов, печенегов, тюрков, куманов или половцев, пришедших позже, от первых тюрков.

Исследователи путают коренных тюрков Кипчакии с тюрками-узами-хузами, пришедшими позже, из-за идентичности их языка, хотя имеются грамматические различия. Китайские источники показывают тюрков – хёнгню и тюрков ту-хю или тукю. Хёнгню или узы считаются восточными тюрками. Их мы знаем как сельджуков, туркменов, кунов или половцев. По китайскими источниками они древнее, чем ту-хю или ту-кю. Но они в Европе появились намного позже, долгое время жили на китайской границе. Разрушение их государства являет одной из причин их переселения.

Но ту-кю, т.е. тюрки с Золотой Горы или алтайские тюрки, не являются потомками хёнгню. Их условно можно назвать западными тюрками. Они уже во время правления древнейшей персидской династии жили восточнее Каспийского моря за Оксусом в Туркестане, который тогда назывался Туран, во времена Геродота кочевали в Азии как саки или саксины, а в тот период были известны в Европе как юрки или юрюки. Они описаны Геродотом как юрки или юрюки.

Хойхоры по китайским источникам не относятся ни к первым, ни ко вторым тюркам, хотя были тюрками. Династия Леао или каракиданей является китайской, но позднее, под названием каракитайцы, они стали тюрками. Жители, проживавшие в Туркестане, позднее получили название узбеков и джагатайцев от Узбека, монгольского правителя Кипчакии. Они были хо-

эйхэ или древними жителями Турана. Хаммер отмечает, что Абулгази неправильно причисляет к монгольским племенам тюркских манкачей, тюрканов, киргизов, теленгутов, которые являются чисто тюркскими. Якуты, барабинцы, белгиры и другие сибирские тюрки позднее перемешались с тюркскими и финскими племенами. Из дюжины туркменских племен, которые кочуют в настоящее время на востоке Каспийского моря, – пишет автор, – самыми известными считаются теки. Теки господствовали в конце правления сельджуков в Малой Азии, Лицинии и Панфилии и в настоящее время считаются самыми сильными в Хорасане.

Об обычаях и религии камкю, т.е. кипчаков, сообщалось в китайских источниках. Во всем, что касается обычаев, они являются тюрками, т.е. алтайскими жителями. Они, следуя учению Фо, каждый день новолуния молились духу неба. Они любили музыку и в новогодние дни упражнялись стрельбой из лука, насаживая их на одну из золотых монет. Кипчаки также занимались крупной торговлей.

О древних коренных жителях Алтая, т.е. о кипчаках, также сообщают византийские источники. По их сведениям, у них были лохматые курчавые волосы; считались независимым, справедливым племенем, никогда не покорявшимся другим народам. Почитали силы природы, но молились самому высшему богу вселенной, которому приносили в жертву быка или овец. Верили своим священникам за глубокую осведомленность об их будущем, почитали идолов, воздавали должное справедливым законам, правящим над ними и жили скромно. У таугазов (тагаугазов) мужчины воздерживались от использования золота. Однако королевские жены навешивали на себя украшения из драгоценных камней, ездили на золотых повозках с упряжкой волов, богато украшенных золотом. На Эктаге, т.е. на Золотой Горе, домашняя утварь – кровати, столы кресла, кубки, подставки, оружие, конская сбруя – все было изготовлено из золота. Дизабул, царь алтайский, которому представили византийского посланника, сидел на золотом троне, а посредине комнаты стояли золотые сосуды и приборы. Столовая была обставлена колоннами, украшенными золотом. В передней находились серебряные тарелки и блюда, изображения животных из серебра. Золотая гора, вероятно, получила свое название по изобилию золотой жилы, находившейся во владениях самого мощного каганата.

Изобилие золота, накопленное посредством торговли и ежедневной добычей из алтайских приисков, не только объясняет происхождение Золотой горы, но и Золотой Орды, которая позднее в Кипчакии стала государственным титулом.

В конце первой главы Хаммер дает значения тюркских слов, характеризующих понятие племен или их подразделений. В общем для родов и племен и для мест их проживания наиболее употребляемыми словами являются следующие 9 названий: ил, уруг, аймак, отак, аул, юрта, орда и орду. *Ил* употребляли после слова семья для обозначения местности. Это слово почти всегда оказывается связанным со словом улус, которое означает племя. В этом случае эти оба слова лучше всего следует переводить как местность и народ. Поэтому *ильхан* означает удельный князь, а улус означает народ – пишет Хаммер. Поэтому 4 улуса и 4 сыновей Чингис-хана означают как 4 племени, так и 4 народа. Как *ил* первоначально означает семью и только в переносном смысле означает местность, так и уруг означает родственников или дом, включая членов семьи.

Аул, *двор*, как и латинское слово аула, употребляются в значении дома.

Первоначальным жилищем тюрков-номадов были шатры отаки. Древнейшим значением слова *юрта* является огонь в очаге. Оно продолжает существовать в Германии не только в этой форме, но и в слове хюрды. Оно означает не племя, а место проживания, где в шатре разводится огонь в очаге или содержится скот в загоне. *Улуг юртой*, т.е. большой юртой, называется, главным образом, дом повелителя. Сборный пункт нескольких юрт или хюрд образует убежище, которое называется *орду* или *ставка*.

Во второй главе своей книги, названной «О монголах, их индивидуальности по первом выступлении Чингис-хана» Хаммер-Пургшталль, анализируя китайские, монгольские, тюркские, персидские и византийские источники, сообщает сохранившиеся сведения о древних татарах и монголах. Эти источники дают противоречивые сведения, но путем сопоставления, можно придти к достоверным выводам.

Китайскими и монгольскими источниками древние татары подразделяются на белых и черных. Причем племя, из кото-

рого вышел Чингис-хан, относится к черным татарам. По определению Абулгази, белые татары есть тюрки. Несмотря на противоречивость древних источников, видно, что монголы не относятся ни к ту-кю, ни к хёнгню. Из первой главы книги узнаем, что хёнгню есть тюрки-узы, т.е. куны. Тукю также тюрки, но другие – кипчаки и близкие к ним по языку. Китайские источники сообщают, что первые древнее, чем ту-кю, но вторые не являются потомками первых, оба племени имеют самостоятельное происхождение.

В европейские языки название татар перешло как тартар. Византийцы знали татар под названием чодары или атары, перепутав название народа с персидской местностью Тохаристан. В османской истории татары появились как тохары. В середине XII столетия русские хроники обычно называли половцев татарами, в XIII столетии европейские летописцы татар знали под названием моаллы, т.е. монголы.

От Иншана, от высоких синих гор, татары расселились на западе и севере от Великой пустыни Шамо или Гоби, от реки Керулен и Аргуня до верховьев Иртыша, от Байкала до озера Зайсан и у подножия Алтайских гор. На Иншане в то же время искали убежище и хёнгню, т.е. куны и хоэйхэ, и остановились в местности под названием Тендух.

Севернее татар, между Енисеем и Иртышом обитали тюркские племена – уйгуры-карлуки, калладжи, кангли, агачеры и кипчаки. Они также занимали территорию между Яиком и Волгой.

Черные татары, живущие на Керулене, в XII веке появились на Байкале под названием монголов. Чингис-хан своих 400 тыс. отборных воинов назвал кёк монголами, т.е. синими. Отсюда и Синяя Орда.

Когда монголы под предводительством Чингис-хана завоевывали страны и покоряли народы, они выступали под названием племени тюрков. Впоследствии, когда монголы стали завоевателями и поработителями мира, тюрки присвоили себе название своих властителей и стали считаться татарами. И после многократного употребления этого слова в России оно окончательно закрепилось за ними. Так, например, византийцы называли себя римлянами, сегодня – новогреками. Поэтому предположение, что род Чингис-хана первоначально был тюркского происхождения, не подтверждается никакими источниками. Как сообщает тюркская легенда Эркене Куна, 23-е поколение от Чингис-хана до Бюртечина, первого повелителя монголов прошло 700 лет, это – хронологически вторая половина V столетия. Исходя из китайских источников, это время крушения и империи хёнгню, т.е. узов. Сто лет спустя тюрки, по византийским источникам, появились на Алтае.

* * *

Второй раздел книги Хаммера называется «Выписки из Меназирулл-авлим Аашика» («Из экземпляра библии, хранящегося во дворце»). В этом разделе своего труда Хаммер-Пургшталль приводит описание 18 народов, проживавших в Кипчакии и по соседству с ней накануне прихода монголов, заимствованное из «Асаролбилада». Если описание народов в 1 главе является собственным исследованием Хаммера, написанном на основании китайских, монгольских, тюркских, персидских, византийских источников, то описание во втором разделе является заимствованием из вышеназванного источника.

1. Бортасы. Это обширная страна тюркского племени, относящаяся к хазарам. Эта страна лежит у реки Идель, а жители ее являются мусульманами. Их язык отличается от всех других языков. Их дома построены из деревянных бревен. Зимой они живут в этих сооружениях, а летом – в шатрах. Летом у них ночь длится только один час.

2. Беджыбаки (бядшнаки). Это тюркская страна, находящаяся поблизости от славян. Являются многочисленным народом, имеющим длинную бороду и сильное тело, который никогда не платил налогов и который скрещивается как животное, нисколько не стыдясь. Их пищей является пшено и их страна простирается на расстояние, равное 12 дням пути.

3. Бедша являются тюркским племенем. Их страну можно проехать за один месяц. Они молятся своим королям, платят ему налоги. Содержат крупный рогатый скот и не имеют больше ничего. В их стране имеется много винограда, инжира и фиг. У них растет один вид дерева, древесина которого не поддается горению. Они считают это дерево тем деревом, на котором был распят Христос; придерживаются христианской веры.

4. Багараджы – народ, относящийся к тюркскому племени. Их страну можно проехать за месяц. Их высокоуважаемый ко-

роль происходит из рода Али из Яхъя б.Езида. Они написали тисненый золотом Коран, на обложке которого написан текст плача-песни по случаю смерти Сеида (Езида), которого они почитали. Их короли бывают только из племени Али. Эти короли из племени сеидов имеют длинные бороды, приподнятые кверху носы и широкие глаза. У них много кавалеристов и пехотинцев. Их мастерство заключается в изготовлении оружия. Их пищей является пшено и баранина, у них нет коров и коз. Одежда состоит из меха. У них существует обычай: десятую часть из денег, которые попадают в их страну, используют для приобретения товаров.

5. Татары. Их страна является тюркской. Они являются также народом, который живет на восточной окраине 26 пояса. Имеют плохой нрав, суровое сердце, сильные тела. Имеют грубый вид, постоянно настроены враждебно, готовы пролить кровь в любое время, охотно мучают животных, в любви подобны скотине. У татар нет никаких религий, и они, как правило, не боятся никаких святых. Едят все, что находят. Молятся солнцу и называют его богом. Их язык отличается от языка других тюрков и их шрифт является особенным.

Переписчик этих строк убеждает нас в том, что татары, описанные подобным образом в «Асарол-биладе», отличались от крымских и ногайских татар. В отличие от татар периода возвышения Чингис-хана сегодняшние татары являются мусульманами. Хаммер пишет, что и сегодняшние татары пошли с мечом против христиан.

6. Тагазгазы являются тюркским народом, страна которых простирается на 20 дней пути. У них нет домов для проведения богослужения. У них очень много лошадей. Едят вареное и сырое мясо. Носят одежду, изготовленную из хлопчатобумажной ткани и войлока. Для них появление радуги означает праздник. У них есть король. На возвышении дворца находится золотой шатер, в котором имеется место для тысячи людей и который виден далеко на расстоянии пяти парасангов. В их стране имеется камень, связанный с поражением органов пищеварения, он может свертывать кровь.

7. Хатаяны (хатайцы). Тюркский народ, их страна простирается на 20 дней пути. У этого народа крепкий разум и проникновенное суждение. В противоположность другим тюркским народам они вступают в настоящий брак. У них нет короля, но каждое племя имеет шейха, который ими командует. У них имеются дома для богослужения, в которых они либо месяц или менее месяца проводят за молитвой. Их пищей являются ячмень, горох и мясо.

8. Хазледжи (их можно назвать халджедами или халаджами). Это тюркский народ, страна которого простирается на расстояние, равное 25 дням пути. Является мятежным и ужасным народом, занимающимся только распутством. Они играют в игральные кости и разыгрывают в этой игре своих жен, дочерей, сестер и матерей. Выигравший человек продает их купцам. В пищу употребляют щавель и чечевицу. Изготавливают спиртные напитки из ячменя. Сушат мясо и едят его в вяленом виде. Одежду изготовляют из шерсти. Есть у них дома для богослужения, на стенах которых нарисованы портреты живших в прошлом королей. Эти дома построены из бревен, которые не подвергаются огню. В их стране имеются серебряные копи. Серебро они извлекают из руды с помощью ртути.

9. Хирхизы (киргизы). Территория их страны равна 30 дням пути. Повинуются королю, который управляет и делами и заседает в совете свыше 40 лет. В году отмечаются всего 3 праздника, во время которых они распускают зеленые флаги. Почитают Сатурн и Венеру, и осведомляются у Марса о решении своих судеб. В их стране водится много диких зверей. Едят просо, рис, говяжье и баранье мясо и другие продукты за исключением верблюжьего мяса. Есть дома богослужения и перья для письма.

10. Хатлахи. Это тюркская страна и народ, который относится к известной Трансаксонии, расположенной в 26 поясе. Территория их страны простирается на расстояние, равное 10 дням пути. Они считаются самыми сильными из тюркских племен, т.к. они побеждали в войнах всех соседей. Они женятся на своих сестрах. Их женщины выходят замуж только один раз. Если муж умирает, то на вдове никто не женится. Мужчину или женщину, уличенную в распутстве, сжигают. Не знают разводов. Их пищей является ячмень, другие зерновые культуры и мука. Едят вареное и другое мясо. Существует право возмездия. За нанесенную рану оплачивают штраф.

11. Кимаки (кумуки). Территория их страны простирается на расстояние, равное 35 дням пути. Их шатры покрыты звериными шкурами. Их пищей является турец-

кий горох, фасоль. Едят также баранину, козлятину. Выращивают виноград получерного, полубелого вида. В низменных местах находят слитки из чистого золота, а в реке – алмазы и траву, которая вызывает сон. У них нет короля и нет домов для богослужений, но имеется особый шрифт. Если кому-либо исполняется 80 лет и он не болеет, то его почитают как бога. Секерия б.Мухаммед б.Махмуд из Казвина, автор «Асарол-билада», пишет, что после того, как он описал страну тюрков и народы, населявшие ее, то же самое сделал другой путешественник – Мисаар б.Михельхель. Он говорит, что взял эти строки из «Асарол-билада» и «Харидетол-ад шаиб» Ибно-Верди. Последний говорит, что страна кимаков лежит к северо-востоку от Тагазгазии.

12. Кайтаки, тюркский народ, живут севернее лезгин, отделяясь от них суровыми горами. Они грабители и их жилища возвышаются в Дербенте.

13. Булар, т.е. Булгар – это название столицы страны, включающей в себя различные народы 28 климатического пояса. Город Булар по-арабски называется Булгар. Он лежит на самом конце северных обработанных земель, возле реки Идель. Булгар и Сарай лежат на одной и той же равнине, удаленной на расстояние 25 перевалов.

Булгар лежит в низине и горы удалены от него на расстояние равные одному дню пути. В Булгаре имеются 3 бани. Жители являются мусульманами, соблюдающими религиозные обряды.

Из-за холодов там не растут фруктовые деревья. Там нет даже винограда. Там растет очень крупная и черная редька. Автор «Таквимоль-билданы» упоминает о рассказе одного булгарина о том, что там летом нет существенной разницы между утренней и вечерней зарей и что ночи там очень короткие. Абулгази утверждает, что это соответствует правде. В странах, которые лежат на широте 48 градуса 30 минут, вечерняя заря не исчезает. Страна Булгария лежит еще севернее.

* * *

Труд Хаммера-Пургшталля «История Золотой Орды в Кипчакии или монголы в России» для своего времени имел огромное значение. Этот труд является плодом тщательного изучения большого количества источников и трудов исследователей.

Как европейский ученый при описании событий, исторических явлений Хаммер не мог отойти от принципов евроцентризма. Об этом говорит даже название его труда. Тем не менее, труд Хаммера не полностью отвечал интересам русской официальной академической науки. Поэтому руководители Российской императорской академии наук стремились предать труд Хаммера забвению, его спрятали в сейфе, книга не была переведена на русский язык и не издана в России. Труд Хаммера, безусловно, не лишен ошибок и недостатков, порой довольно серьезных. Они выражаются в определенной поспешности исследователя в описании отдельных событий, народов, умалении значения отдельных исторических фактов, в определенном некритическом отношении к отдельным источникам. Почти выпала из поля зрения Хаммера история Булгарии и ее народов, как составной и важнейшей части Золотой Орды. Автор уделил мало внимания исследованию и описанию труда, жизни, экономики, культуры тюрков Золотой Орды. В силу некритического отношения к отдельным источникам и трудам Хаммер ошибочно называет буртасов, хазар и булгар не тюркскими народами, считает саклабов из труда Ибн Фадлана славянами.

Но эти моменты не снижают значения работы Хаммера. Труд остается ценным для дальнейшего исследования истории древнейших и средневековых тюрков и, безусловно, заслуживает издания на русском языке.

Г.Л.Фәйзрахманов

Тормыш дәвам итә*

Балачак

Безнең буынның балачагы кыска булды, чөнки аның иң матур чагы каһәрле сугыш елларына туры килде. Хисләргә бирелеп, уйлап утыра башласаң, ул үзе бер дә кыска булган кебек тә түгел. Тормышның ниндидер мизгелләрендә балачакның бик күп вакыйгалары искә төшә. Алар аннан соң онытыла, тормыш агышының кайсыдыр сикәлтәләре вакытында бу чорның онытылыбрак торган күренешләре күз алдына килеп баса, аларга башкалары ялгана. Юктыр, кыска булмагандыр безнең дә балачак. Мостай Кәрим юкка гына «Озын-озак балачак» дип язмагандыр. Бу күренекле язучының балачагыннан аермалы буларак, безнең сабыйлык чорын шул сугыш икегә аерды. Аның 1941 елның 21 июненә кадәр булган өлеше чыннан да сабыйлык чоры иде.

Авылымның борынгы тарихы

Бу хатирәләрне миңа 15–20 ел алданрак язарга кирәк булган. Күңелемдә йөрде, ләкин моның өчен вакыт таба алмадым. Күп вакыйгалар баштан узган, балачак истәлекләрен башкалары каплаган.

Минем туган авылым Иске Кырлай – бик борынгы авыл. Ул тарихчы галим Е.Г.Чернышев тарафыннан төзелгән Казан ханлыгы чоры авыллары исемлегендә дә бар. Бу исемлектә ул Кырлай дип кенә язылган, ләкин хәзерге урында түгел, Казаннан 40 километр тирәсендә, хәзерге Биектау районындагы ике кечкенә елга – Кырлай һәм Өнсә сулары кушылган урында утырган. Арча-Казан юлының уң ягында, Чыпчык исемле рус авылыннан 9 километр төньяк-көнчыгыштарак булган. Билгеле булганча, Казан ханлыгы чорында Казан тирәсендәге җирләр Нугай, Җөри, Арча, Галич һәм Алат юлы дигән административ бүлекләргә бүленгән була, бу бүленеш Казанны руслар алгач та сакланып кала. Борынгы Кырлай Алат юлында була. Бу авылның тарихы Казан ханлыгы тарихы белән тыгыз бәйләнгән [...].

Рус дәүләте Казан тирәсендәге татарларны бетерү бурычын куя, ул моңа ирешә дә. Андрей Курбский язуы буенча, Арча юлындагы татар авыллары Нугай урдасыннан килеп урнашкан сатлык Камай морза хыянәте белән Казанны алганчы ук туздырыла, кара көлгә калдырыла, халкының күбесе һәлак була, беразы гына качып котыла. Шуңа күрә Казаннан 40 километр киткәч кенә татар авыллары башлана, алары да рус авыллары белән аралаш. Татарларга Казан тирәсендәге туган җирләренә кайту рөхсәт ителми. Ераграк авыллар да туздырыла, халкы күпләп һәлак була.

Алат юлы буендагы Кырлай авылы турында шактый тарихи документлар сакланып калган. Казан ханлыгы кебек борынгы дәүләтне алып җимерү Рус дәүләтенә бик кыйммәткә төшә, Казан ханлыгы халкының XVI гасырның икенче ярты буенча үз дәүләтен яңадан торгызу өчен алып барган Ватан сугышы һәм Ливон сугышы нәтиҗәсендә Рус дәүләте хуҗалыгы җимерелү хәленә килә. Дәүләт борынгыдан килгән традиция буенча бу авырлыкны халык җилкәсенә сала – налогларны, ул вакыттагыча әйтсәк, ясакларны коточкыч дәрәҗәгә җиткерә. Исән калган татарларга да күтәрә алмаслык ясак салына. Моның өчен халыкны, аның иген җирен, болыннарын карышлап үлчиләр, бөтен нәрсә исәпкә алына. Казан өязенең 4 юлы буенча да бу исәп-хисапны үткәрү ул эштә зур тәҗрибәсе булган Иван Болтинга тапшырыла. Ул 1602–1603 елларда бу җирләрдә исәпләү үткәреп, ясакны арттыру өчен документлар төзи. Бу документлар Россия борынгы актлар дәүләт архивында саклана.

Казан университеты галиме Р.Н.Степанов 1970 еллар тирәсендә Иван Болтин документларын җентекләп өйрәнә, җитмәгән мәгълүматларны башка архивлардан җыя. Р.Н.Степанов вакытсыз вафат булгач, бу эшне университетның башка галимнәре – И.П.Ермолаев, М.А.Госманов һәм В.В.Аристов дәвам итеп, И.Болтин документларын 1978 елда «Писцовая книга Казанского уезда 1602–1603 годов» исемле китапка туплап бастырып чыгаралар.

Бу китапта тарихчы галимнәр дә, татар халкы тарихы белән кызыксынучы башка кешеләр дә шактый күп һәм әһәмиятле материал таба ала. Анда татарларның ике социаль катламы – йомышлы һәм ясаклы та-

* Авторның тәмамланмаган хезмәте. Бераз кыскартылып бирелә.

тарларның иген җирләре, халкы һәлак булу яки качып китү сәбәпле урман үскән һәм татарларга кире кайтарылып биргән биләмәләре, чабылдык җирләреннән ничә кибән печән чыкканлыгы язылган, җир межалары зур төгәллек белән тасвирланган. Мәсәлән: «Межасында тармаклы имән, аңа тамга салынган, тамгалы ягыннан карасаң, алда нарат күренә, нараттан соң коры елга», – дип күрсәтелгән. Җир межасын билгеләп, кәгазьдә күрсәткәндә фәлән авылның фәлән кешесе катнашты, дип аның социаль хәле, исеме, фамилиясе язылган.

И.Болтинның бу хезмәтендә татарларның төрле сәяси төркемнәре, хуҗалыгының куәте, йомышлы татарларның ясаклыларга мөнәсәбәте күрсәтелгән. Казанны алгач, татар феодаллары бетерелә диярлек, башка төркемнәрнең дә буйсынмаган өлеше юкка чыгарыла.

И.Болтин китабы җир, милек мөнәсәбәтләрен генә чагылдырмый, ул Рус дәүләтенең көчләп чукындыру юлы белән татарларны таркатып, бер-берсенә каршы булган ике төркемгә аерып буйсындыру сәясәтен дә чагылдыра. Рус православие чиркәвенең, Мәскәү дәүләтенең борынгы төрки-татар җирләрен басып алу фикере озак еллар формалаша. Аны Алексей Адашев, Иван Пресветеров кебек агрессив боярлар дәүләт идеологиясе итеп үстереп, христиан поплары, боярлар арасында гына түгел, русларның барлык катламнары арасында тараталар. Рус халкы арасында, бай Казан җирләрен алгач, рәхәт тормышка чыгабыз, дигән фикер урнаша. Халык арасында татарга карата «бу шакшы ризык ашаучы, алласыз, поганый бусурманнар я чукындырылырга, я үтерелеп бетәргә тиеш» дигән коточкыч фикер беркетелә. Шуңа күрә Казанны басып алуга тартылган һәр рус кешесендә «яхшы тормыш белән яшәү өчен «оҗмах җирләрендә» утырган татарларны бетереп, без хуҗа булырга тиеш» дигән уй сеңдерелә.

Казан җирләре Мәскәү дәүләтенә татарсыз, мөселмансыз гына кирәк була. Казанга каршы сугышка чыккан гаскәргә рус патшасы, митрополит: «Идем на поганый татарский язык», – дип, татарны, аның телен, динен бетерергә әмер бирә. Казанны басып алу белән бер көнне үк патша ислам динен бетерү, исән калган татарларны көчләп, рәнҗетеп чукындыру гамәлен башлый. Рус тарихчылары патшаның бу кара гамәлен изгелек дип мактап килде, бүгенгеләре дә аның хан мәчетен җимереп, янәшәдә Благовещение соборын салдыра башлавын зур изгелек итеп күрсәтәләр.

Үз халкына карата да кансыз булган патша татарны бетерүнең берничә юлын таба: чукындырып, диннән яздыру, аннан руслаштыру; татарның эре феодалларын физик яктан юк итеп, халык белән идарә итү тәҗрибәсе булган бу төркемнән котылу; вак феодалларга төрле ташламалар бирү юлы белән «йомышлы татар»га әверелдереп, үз халкына каршы, әмма Рус дәүләтенә файдага эшли торган катлам булдыру һәм башкалар. Үз халкы тарафыннан «Куркыныч» («Грозный») кушаматы алган патша митрополит Макарий белән бергәләп, 1555 елда Мәскәүдә тантаналы рәвештә чукындыру командасының башлыгы Гурийны Казанга озату бәйрәме оештыра: шәһәрдәге барлык чиркәүләрнең чаңнары кагыла, халык урамнарга чыгарыла, чиркәү байраклары, иконалар күтәреп, тантаналы йөрешләр оештырыла.

Йомышлы татарлар катламы Алтын Урдадан үз дәүләтенә хыянәт итеп, рус кенәзләренә хезмәткә күчкән татарлардан туплана башлый, аларга хезмәтләре өчен аерым өстенлекләр бирелә. Үзен аклаган бу сәясәт Казан җирләрендә дә үткәрелә. Монда йомышлы татарлар катламы үз халкыннан аерылып, русларга хезмәткә күчкән ясаклылардан оештырыла. Рус патшалары аларга җир бүлеп бирә, акчалата, икмәкләтә ярдәм итә, сәүдәдә, кәсепчелектә өстенлекләр урнаштыра. Моның өчен ясаклылар гаскәрдә хезмәт итәргә, халык чуалышларын, баш күтәрүләрен бастыруда катнашырга тиеш була. Татарны татар көче белән буйсындыру сәясәте була бу. Чукындыру халыкны капма-каршы ике төркемгә бүлә: чукынганнар мөселман булып калганнарны дошман күрә, ә чукынырга теләмәгәне керәшеннәрне динне алмаштыру (мөртәтлек) өчен дошман күрә, нәтиҗәдә халык бер-берсенә каршы торган ике өлешкә бүленә.

Чукындыру Казанны җимерүнең беренче көннәреннән үк башланып, 1555 елдан тагын да көчәеп китә. Иван Болтин хезмәтеннән чукындыруның 1602–1603 елларга кадәр үк бик көчле алып барылуы ачык чагыла. Анда ислам дине Болгар дәүләте чорында ук нык көчәйгән Җөри һәм Арча юлындагы 24 татар авылының 19-ы чукындырылган булуы күренә. Әлбәттә, монда чыдап булмаслык көч, җәберләү кулланыла. Халык риваятьләрендә чукындыруның коточкыч алымнары сурәтләнә: миссионерлар җәзалау гаскәре ярдәмендә чукынды-

рылырга дигән халыкны елга, күлләргә куып кертәләр, буйсынырга ниятләгәне чукынып судан чыгарга, ә каршы килгәне суга батарга тиеш була. Күпләр икенче юлны сайлый. Арча ягы авылы кырларында «Кан елгасы» дип атала торган коры елгалар бар. Алар мөселманнар белән чукындыру отрядлары арасындагы канлы сугыш шаһитләре. Шундый Кан елгаларының берсе Арча районының Югары Әзәк һәм Иске Иябаш авыллары арасындагы басуда бар. «Керәшеннәр болгар заманыннан ук христиан динен тоткан, аларны рус миссионерлары чукындырмаган», – дип сафсата сатып, тарихны бозып күрсәтергә теләүчеләрнең бернинди тарихи дәлиле юк, ә чукындыру турында дәлилләр исәпсез. Арча юлындагы Бимәр, Чүриле, Әбҗабар, Кишмәт, Айван, Яңасала, Курса, Югары һәм Түбән Әзәк, Апаз авыллары бу китапта керәшен авыллары дип күрсәтелә, аларда яшәүчеләр керәшен исем-фамилияләре белән атала. Төрнәле һәм башка кайбер авылларда да керәшеннәр күрсәтелә. Авылда бер-ике генә керәшен булса да, бу авыл керәшен авылы дип языла, анда мәчет төзергә рөхсәт ителми. Чукындырылган авылларның халкы озак еллар буе яшерен рәвештә ислам динен тота, бу динне тоткан өчен керәшеннәрне җәзалыйлар, сөргенгә җибәрәләр, кайбер керәшен авылларына христиан йолаларын мәҗбүри башкарту өчен 10 йортка бер рус гаиләсе урнаштырыла. Казан губернасы статистика комитеты хакыйкый әгъзасы И.А.Износков 1885 елда Казанда басылган «Список населенных мест Казанского уезда с кратким их описанием» исемле хезмәтендә Арча юлындагы Иске Чүриле авылы керәшеннәренең шундый ысул белән тулысынча руслашып бетүе турында яза. Шул авылда Алдаров фамилияле өч гаилә бар, алар безнең бабалар башта мөселман булган, чукындырылып руслаштырылган, дип сөйли. Миссионерларның көчле күзәтүе нәтиҗәсендә Бимәр, Әбҗабар, Кишмәт авыллары керәшеннәре дә XVII гасырда руслаша, Курса авылы нинди дидер юл белән тулысы белән исламга кире кайта, Төрнәледә дә керәшеннәр ислам диненә кайта ала. Айван, Яңасала, Югары һәм Түбән Әзәк, 1742 елда чукындырылган Иске Иябаш авылы халкы 1868–1871 елларда исламга кире кайта. Апаз халкы 1905 елгы революциядән соң гына исламга кайтуга ирешә.

И.Болтин хезмәтендә Алат юлындагы Кырлай авылы турында нинди мәгълүмат бар? Анда әһәмиятле материал табарга була. Иң мөһиме шул – Кырлай халкын чукындыра алмыйлар. Анда бер генә керәшен исеме дә юк. Казанның 40 чакрым радиусына кергән булса да, Кырлай авылы кешеләренең ислам динендә калуы, авылның руслашмыйча сакланууы бу авыл халкының иманы бик нык булуын күрсәтә.

Бу хезмәтнең 203 нче битендә Баирле авылы межасы Әйшә елгасының түбән агымында Кырлай авылы җирләренә тоташа, Баирленең межасын билгеләгәндә Кырлай авылы ясаклысы Банчин Казачев катнашты, дип күрсәтелә. Кырлай җирләре йомышлы һәм ясаклы татарлар кулында, дип язылган. Йомышлы татарларның кем булуы турында югарыда язылды инде. Ә кемнәр ул ясаклылар? Алар рус дәүләте ата-бабаларының җирен биргән өчен, рәхмәт йөзеннән ясак түләргә тиеш булган катлам, ягъни «кара халык». Аларга ясактан башка юл, күперләр төзү, рус түрәләрен үз аты белән башка урыннарга илтү, аларның йөкләрен ташу һәм башка бик күп мәҗбүри хезмәтләр салынган.

И.Болтин хезмәтендә язылганча, Кырлайның йомышлы татары Тәквел Әлкиевның 4 ярым сум акчалата кереме була. Аңа атасыннан калган 14 чиректән артык сөрүлек җир, 5 чирек пар җире, 5 чирек урман үскән кыр бирелә. Моннан башка бу йомышлыга Казанны алгач, атасының җиренә килеп, соңыннан татарларның азатлык сугышларыннан куркып качкан рус алпавыты утары (поместьесы) бирелгән. Тагын Таквел басу араларыннан, су буйларыннан, межа кырыйларыннан 200 кибән печән чабып ала икән, ул да исәпкә алынган. Атасыннан калган 15 дисәтинә урманлы-сулы җире дә аңа язылган.

Кырлайның икенче йомышлы татары Чепай Ходяковка шулай ук 24 чиректән артык сөрүлек, ял итүче, урман үскән җир бирелә. 5 дисәтинә урманы да була.

Бу вакытта Кырлайда 8 ясаклы хуҗалык булган. Документта алар ясаклы чуваш дип язылган. Бу урында шул чорның рус документларында очрый торган «чуваш» терминына тукталырга кирәк. Рус документларындагы «чуваш» һич кенә дә халык исеме, этноним түгел. «Чуваш» ул чорда иген игүче татарны белдерә. И.Болтин Казан өязендәге барлык ясаклы татарларны «ясаклы чуваш» дип атый. Анда ясаклы татар дип язылган бер кеше дә юк. Бу термин революциягә кадәр дә, аннан соң да зур бәхәсләр китереп чыгара. Кайберәүләр Казан артында гел чувашлар гына яшәгән, дигән фикерне расламакчы була.

Бу проблеманы тирәнтен өйрәнгән компетентлы галимнәр күптән инде бу урындагы «чуваш» термины игенче ясаклы татарны аңлата дигән фикергә килделәр [...].

Кырлайның 8 ясаклы хуҗалыгына 293 чирек сөрүлек, ял итүче һәм урман үскән җир, 30 дисәтинә урманлы кыр бирелә. Аларның 1600 кибән печән җыярлык чабылдыклары була. Документта Кырлай авылы ясаклылары һәм йомышлыларының җир межасы искитәрлек ваклык белән күрсәтелгән.

И.Болтин берничә урында аерым авылларның җир межаларын билгеләгәндә Кырлай авылы кешеләрен шаһит итеп күрсәтә. Мәсәлән, Олы Бимәр авылы межасын билгеләүдә Кырлай авылы старостасы Бачик Карачеев катнаша, Бимәр межасын билгеләүдә Кырлай ясаклысы Барачик Арачик шаһит була, Әзәк йомышлы керәшене Васька Ондреевның биләмәрен тамгалаганда Кырлай авылы ясаклысы Янчура Чюрин катнаша.

Бу юлларны укыганда күзгә ташлана торган нәрсә – татар исемнәре. Ул заманда, мөселман булсалар да, татарларда гарәп, фарсыдан кергән исемнәр бик аз булган, борынгы төрки исемнәр куелган. Руслар да татар исемнәрен язуда аз буталчык ясамаган. Исемнәрне язуда бүген дә бер халыкта да шул кадәр хаталар юктыр [...].

И. Болтин хезмәтендәге мәгълүматлар Алат юлындагы Кырлай авылына карый. Ә без бит Иске Кырлай авылы турында яза башлаган идек. Кырлай авылы ни өчен Кырлай суы буеннан Ия суы буена күчеп киткән һәм бу кайчан булган? Мин яшь вакытта Кырлайның Ия суы буена күчеп китү тарихын авыл картлары яхшы белә иде. Бу турыда минем «Мирас» журналының 1992 елгы 3 санында басылган «Тәкәрлекләр ник елый?» исемле хезмәтемдә язылган. Казанга 40 чакрым тирәсе булу сәбәпле Кырлай тирәсендәге татар авыллары туздырыла, исән калганнары чукындырылып, руслаша. Кырлай авылы халкы нинди газаплар, михнәтләр күргәндер. Югалтулар аз булмагандыр, авылда ике йомышлы, сигез ясаклы хуҗалыгы гына калган бит. Урман үскән кырлар халыкның юкка чыгуын аңлата. Шулай булса да, Кырлай халкының чукындыруга каршы торырга көче җиткән.

Шулай да Кырлай халкы тыныч яши алмаган. Картлар сөйләве буенча, Кырлай авылы янына Хохлов фамилияле рус помещигы үз крестьяннарын китереп утырта, зур рус авылы барлыкка килә. Аны Хохлово дип атыйлар. Чиркәү салына, руслар татарларны кысрыклыйлар, авылда дуңгыз көтәләр, балаларны урлап чукындыралар. Кырлай халкы 200 ел тирәсе шундый газапларда яши һәм моннан 260 ел тирәсе элек Ия суы буена, ягъни хәзерге урынына күчеп утыра. Телдән телгә сөйләнгән тарихта ялгышлар да булырга мөмкин, әмма төп вакыйга саклана. Архив документларын, тарихи хезмәтләрне өйрәнә торгач, бу мәгълүматлар нигездә дөрес булып чыкты. Износковның «Список населенных мест Казанского уезда с кратким их описанием» хезмәте дә кайбер материаллар бирде.

Рус помещигы Алат юлы буендагы Кырлайга XVI гасырның икенче яртысында ук крестьяннарын китертеп утырткан булырга тиеш. Иван Болтин китабының 232 нче битендә, берни дә аңлатмыйча гына, Бимәр авылы янында Хохлово авылы барлыгын яза. Бу авыл Кырлай белән янәшә булган. Ә Кырлай халкы Ия буена татарларны котырып чукындыру, мәчетләрне җимерү башлангач, 1740–1742 еллар тирәсендә күчкән булырга тиеш. Арчадан Себер юлы буйлап барганда Ия буенда беренче авыл – Түбән Мәтәскә, ике чакрым узгач, Югары Мәтәскә, тагын 6 чакрым баргач, Түбән Әзәк авылы урнашкан була. Югары Мәтәскә белән Түбән Әзәк арасында, Иянең чишмәле матур ярларында Казан ханлыгы заманында авыл булган. Аның эзе булып зират калган. Кырлай кешеләре шул борынгы авыл урынын сайлап, хакимияттән рөхсәт алып, яңа авыл төзи. Ия суы буенда Кырлай авылына шулай нигез салына. Якында гына, хәзерге Мөндеш авылы урынында урман була. Урман киселгәч, Карачурма һәм Мөндеш-Карачурма исемле ике авылга нигез салына. Соңыннан алар берләшеп, хәзерге Мөндеш барлыкка килә.

Иске Кырлай авылы

Износков мәгълүматлары буенча, 1885 елда Иске Кырлайда 91 хуҗалык булып, аларда 611 кеше хисаплана, шулардан 33 ир кеше һәм 17 хатын-кыз авылда яшәми. Соңгылары Уфа өязенә күчеп китүчеләр булырга тиеш. Алардан кала тагын 18 ир кеше озак вакытка читкә кәсепкә, Износковча әйтсәк, акча эшләргә чыгып киткән. Авылда мөселман руханилары гаиләсенә керә торган 8 ир кеше һәм 7 хатын-кыз бар. Зур булмаса да, Иске Кырлайда бу вакытта ике мәчет булган. Авылда 1 ир һәм 3 хатын-кыз рус мещаннары яшәгән. Шулай ук Кырлайда үз җирләре булмаган 10 рус кешесе тора. Бу руслар, мөгаен, тегермән-

че, тимерчеләрдер инде. Ул вакытта татарларга бу һөнәрләр белән шөгыльләнергә рөхсәт ителмәгән бит. Мин белгәндә дә андый тыюлар булмаса да, бездә тимерче булып руслар эшләде. Килеп эшләүче тимерчеләр өчен салынган кечерәк кенә йорт та бар иде. Аларның балалары безнең белән татарча укыды. Тик 1940 елларда гына Якуб исемле, зур гаиләле тимерче мишәр килеп, үзенә йорт салып, таза гына тормыш корып җибәрде. Ул 1950 еллар тирәсендә гаиләсе белән Үзбәкстанга китеп барды. Износков язуы буенча, авылда 3 кибет, су тегермәне, тимерче алачыгы бар. Авыл җәмәгатенең 1115 дисәтинә җире булган. 15 кеше киндер суга торган кылыч бәйләү һөнәре белән шөгыльләнгән, аннан елына 300 сум керем алганнар. 4 кеше барысы бергә 110 умарта тоткан, керемнәре 160 сум тәшкил иткән.

Иске Кырлай Казансуга коя торган Ия суының ике ягына, Арча юлына аркылы урнашкан. Арча ягыннан килгәндә беренче урамны – Иянең уң ягындагы озын урамны аркылы үтәсең. Ия аркылы төзелгән күперне чыккач та, су буенда 4 йортлы Пүчинкә дип йөртелә торган урам урнашкан. Тауны менгәч, сул якта бер урам башлана, аны ни өчендер Ябалак урамы дип йөртәләр иде. Алдагы озын урам Урта урам дип атала. Иң кырый урам Югары урам исемен йөртә. Югары урамга аркылы тагын бер кыска урам бар, анысы исемсез, шул урамда яшәүче берәр кешенең исеме белән атыйлар иде, мәсәлән, Бакыйлар урамы, Шәймәрдәннәр урамы. Әти сөйләвенә буенча, авылның көнчыгышында, хәзерге Югары урамнан өстә – Пошалым ягында – тагын бер кыска урам булган. Анда яшәүчеләр 1921 елгы ачлыктан качып читкә китеп үлеп беткәннәр, нәселләре дә калмаган. Иянең уң ягындагы урам түбәндәрәк, сулдагы урамнар биектәрәк булып, бу урамнарның һәрберсеннән көньяктагы һәм көнбатыштагы басулар, алардагы юллар бик ачык күренеп тора. Көньякка карасаң, Мөндеш авылы җәелеп ята. Мөндештән Иске Кырлайга кайтучы җәяүле, атлы яки машина авылга җиткәнче күренә. Көнбатышка карасаң, Түбән Әзәк шәйләнә. Иянең түбән ягында, 2 километрда Мөндеш, югары агымда 2 километрда Түбән Әзәк, аңа терәлеп диярлек Югары Әзәк, аннан 2 километрда Иске Иябаш, тагын 2 километрда Яңа Иябаш, янә 2 километрда Яңа Кырлай авылы урнашкан. Димәк, 8 километр арада 6 авыл. Бу авыллар барысы да Ия буенда. Халык бик тыгыз утырган. Авылларның җирләре аз. Күрше авыл кешеләре берсе икенчесен белә, аралашып яши. Иске Кырлайдан 2 километр төньяк-көнбатышка киткәч, Әтнә авылы, төньякта 6 километрда Пошалым исемле елгачык буена тезелеп утырган Югары Пошалым, Урта Пошалым, Түбән Пошалым авыллары. Пошалым инешендә каз коенырлык та су юк, чишмәләр дә бик күренми, кое суы эчәләр. Безнең авылда: «Пошалымнан асрамага каз алган идем, суга керергә курыкты, йөзә белмәде», – дип сөйләгәннәрен ишеткәнем булды. «Пошалымның казлары ак таш белән коена», – дип тә шаярталар иде.

Ия буендагы Иске Кырлай, Мөндеш, Югары һәм Түбән Мәтәскә авыллары урмансыз. Аларны «кыр ягы» дип йөртәләр. Кырлай малайлары өчен урман, Тукай язганча, серле, сихерле урын иде. Пошалым авыллырының берсенә кунакка барып кайтсалар, малайлар: Пошалымга бардым, урманга алып бардылар, и андагы кызыклык, байлык», – дип башлап, бик озаклап урманга сәяхәтләре турында сөйлиләр иде. Өч Пошалымда да безнең авыл кешеләренең туганнары күп, ул өйләндерү, кыз бирешү ике арада бик таралган күренеш. 2 чакрым көньякта урнашкан Мөндеш, 2 чакрым төньякта булган Өтнә авыллары белән дә аралашу тыгыз иде. Элек керәшен авылы булып, 1870–1871 елларда зур авырлыклар белән ислам диненә кире кайткан Түбән һәм Югары Әзәк авыллары белән аралашу бераз кимрәк иде. Туган-тумачалыкның, нәсел җепләренең өзелеп торуы үзен сиздергәндер. Әзәк халкы ата бабаларының керәшен исеме белән яшәгән чорын искә алырга яратмый, керәшен дигән сүзне күтәрә алмый иде. Тирә-яктагы авылларда мәчет манараларын кисеп бетергәндә дә Әзәк халкы: «Без авылыбызда мәчет салдыру өчен 300 ел көрәштек, безне үтереп бетерсәгез дә, манарага якын килмәгез», – дип мәчет манарасын саклап кала.

Мин Татарстанның барлык районнарында да булдым диярлек, әмма Арча ягындагы Аты, Бирәзә, Ия, Пошалым, Казансу, Кесмәс елгалары бассейнындагы кебек берсе икенчесенә терәлеп утырган авылларны күрмәдем. Бу кадәр тыгызлыкның сәбәпләрен мин озак эзләдем, ахырдан моның сәбәбе тынычлык, руслардан ерак булу дигән нәтиҗәгә килдем. Татар халкы тынычлыкны ярата. Безнең якта: «Бары – бергә, югы – уртак, дөньябыз тыныч булсын», – диярга яраталар. Бу җиргә төркиләр бик иртә килгән, игенчелек эше

дә иртә башланган, шуңа күрә урманнар аз калган, интенсив файдалану сәбәпле туфракның уңдырышлыгы кимегән, эрозия көчәеп, бик күп коры елгалар барлыкка килгән. Бу җирләрдә уңыш алу, терлек асрау өчен бик зур көч куярга кирәк. Монда җиргә карап кына яшәп булмаганга, халык һөнәрчелек эшенә керешкән. Казан ханлыгы чорыннан ук Казан арты халкы иген эшеннән бушаган арада сәүдә белән шөгыльләнгән. Кайбер игенчеләр профессиональ сәүдәгәрләргә әйләнгән. Аларның беркадәре Казанга килгән, шактые Казахстан, Урта Азия якларында төпләнеп кала.

Революциягә кадәр Иске Кырлай үзәге Казанбаш авылында булган Кармыш волостена караган. Совет власте урнашкач, Иске Кырлай 2 километрдагы Мөндеш авыл советы составына кертелә. Революциягә кадәр авылда ике мәчет була. Безнең яктагы зуррак авылларда да бер генә мәчет булган, 1870 елгы архив документларында да ике мәчет күренә – авылны икегә бүлеп аккан Ия елгасының үзәне киң булып, картларга мәчеткә йөрү кыен булгангадыр, дип уйлыйм, сәбәбен олылар да белми иде. Иске Кырлайда XX гасыр башында мәдрәсә ачыла. Башта ул кадим мәдрәсә була. Авылның 1 мәхәлләсенә, 1910 ел тирәсендә булса кирәк, җәдитчеләрдән булган Дәүләтшин Таипша мулла килгәч, авыл халкы мәдрәсәдә җәдитчә укытуны сораган. Таипша хәзрәт Лаеш өязендә туып үскән, мәдрәсә тәмамлаган. Икенче мәхәллә муллысы – кадим карашлы Вафат хәзрәт каршы торса да, Таипша мулла укытуны җәдитчәгә күчерә. 1915 ел тирәсендә Иске Кырлай мәдрәсәсенә белемле һәм җәдитче мөгаллим Кыям Исхак улы Юлдашев килеп укыта башлый. Ул 1890 елда Чистай өязе Мораса авылында туа, мәдрәсә тәмамлый. Аның 1912 елда «Зилзилә хикәясе», «Моңлы тавышлар», революциядән соң «Сәнәкчеләр» исемле шигырь һәм проза китаплары басыла.

Кыям Юлдашев Иске Кырлайда җәдит мәдрәсәсендә укытуны югары дәрәҗәгә куя, аның турында элекке укучылары бик мактап сөйлиләр иде. Күрәсең, аның исеме Казанга да ишетелгәндер. 1918 елда аны Мөселман социалистик комитеты рәисе Мулланур Вахитов комитетның авыл белән эшләү бүлегенә эшкә ала. 1920 елда Кыям Юлдашев хатыны Сара Юлдашева белән яңадан Иске Кырлайга килеп, совет мәктәбе ачалар, шунда 2 ел укыталар. Аннан соң ул Арча кантон комитетының мәгариф бүлегендә эшли, 1922 елда булса кирәк, Арча кантоны укытучылары өчен хәзерлек курслары ача. Ул курслар Октябрь күтәрелешеннән соң бөтен мөлкәтен үз ихтияры белән совет дәүләтенә биргән мәшһүр бай Габдрахман Ишморатов утарында оештырыла. Габдрахман Ишморатовны 1920 еллар башында юлда атып үтерәләр. Кемнәр аткан? Безгә билгесез. Совет хакимияте ягына чыккан өчен үз сыйныфташлары аткан дигән фикер дә бар.

Бу курсларга Россия Мәгариф Халык комиссариаты оештырган һәм Идел буенча хәрәкәт иткән агитпароход белән Казанга килгән Надежда Константиновна Крупскаяны да алып киләләр. 1927–1935 елларда К.Юлдашев Татарстан китап нәшрияты каршындагы китап сәүдәсе директоры булып тора. 1936–1937 елларда Чистайда чыга торган «Кызыл Байрак» газетасы редакторы. 1937–1940 елларда репрессияләнә, соңыннан аклана. 1955 елда Казанда вафат була. Кызы Ләлә – химия фәннәре докторы, Казан университетында эшли. Улы Алмаз Юлдашев – техник фәннәр докторы, Казан авыл хуҗалыгы академиясендә кафедра мөдире, Татарстан Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы.

Кыям Юлдашев Таипша мулла белән бик килешеп эшли. Алар Иске Кырлайдагы күп малай-кызларны укуга тарталар, мәдрәсә тәмамлаучыларны якындагы Александровка дигән рус авылындагы земство карамагындагы мәктәптә укырга димлиләр. Таипша хәзрәтнең уллары да, минем әти һәм аның Мәгъсүмҗан исемле энесе дә шунда укыйлар. Таипша хәзрәтнең 5 баласы да югары белем ала. Һади исемле олы улы Югары Пошалымда укытты, сугышта һәлак булды. Гаяз Дәүләтшин Сеҗе урта мәктәбендә директор, Арчада район мәгариф бүлеге мөдире, соңыннан Биектау районы Тимерче мәктәбе директоры булып эшләде. Мин белгәндә Таипша муллаңың йорты тора иде, ләкин анда беркем дә яшәмәде инде. Ул йорт авылның үзәгендә, чишмә тау башында. Аннан болыннар, су буйлары күренеп тора иде. Безнең якта муллалар бакчачылык белән шөгыльләнгән, вәгазьләрендә дә бакчачылык, яшелчәчелекне пропагандалаган, җимеш агачлары утыртырга өндәгән. Таипша хәзрәтнең дә бакчасы булган, анда сирень куаклары, күпьеллык бакча чәчәкләре 1950 елларда да бар иде, халык шуннан алып үз бачасына утырта иде. Мин дә ике төп сирень, бик хуш исле ак чәчәк ата торган сабын чәчәге алып утырттым, алар әле дә исәннәр.

Иске Кырлайның икенче мәхәллә муллясы Вафа хәзрәтнең җидеме-сигезме баласы булып, барысы да югары белем ала. Ике мулланың да балалары укып, югары белем, һөнәр алып барысы да диярлек укытучы булып эшли. Авыл белән элемтәләре юк иде инде. Муллаларның авылда абруе югары булган, аларны тик яхшылык белән генә искә алалар иде. Сирәк кенә булса да, ике мулланың да балалары авылга килеп чыккалый, ул вакытта да кешеләрнең аларга хөрмәте сизелеп тора иде. Читтән килгән кеше булу һәм авыл җәмәгать басуында аларның җире булмау сәбәпле, муллаларга халык һәр төрле игеннән өлеш чыгарган, аны көлтәләтә биргәннәр. Мулланың ашлыгын халык бергәләп сугып, җилгәреп биргән. Иген кыры булмаса да, муллаларның печән чабу урыны булган. Колхоз чорында алма бакчасы булган урынны «мулла болыны» дип атыйлар иде. Халык аларның печәнен чабып, киптереп, җыеп биргән.

Авылда тәрбия системасы

Совет власте органнары ни өчендер Иске Кырлайда башлангыч мәктәп кенә калдыра. 4 класстан соң безнең авыл балалары төрле елларда Югары Пошалым, Урта Пошалым, Түбән Әзәк, Казанбаш, Мөндеш мәктәпләрендә укырга мәҗбүр булды, урта мәктәп Иске Кырлайда 1960 елларда гына ачылды.

XX гасыр башында Иске Кырлай 100 хуҗалыклы уртача тормышлы авыл була. Тирә-як авыллардан бернәрсәсе белән дә аерылып тормаган. Халыкның төп эше игенчелек һәм терлекчелек була. Арча ягында аз уңдырышлы көлсу туфрак, бездә дә шул ук иген кыры. Урман юк, авылда да яшеллек аз, су буйлары да агачсыз, куаксыз. Күп булып үскән агачларны без авылдан бер километр тирәсе ераклыкта урнашкан зиратта гына күрә идек. Сугышка кадәр җәй көннәрендә балалар бакчасы эшли, аны «площадка» дип атыйлар иде. Анда аерым төркемнәрдә ясле яшендәге балалар да, 6–7 яшьлек балалар да була иде. Бөтен халык эштә, йортта балаларны ялгыз калдыру хәтәр, суга бату, ут белән уйнау куркынычы бар. Балалар бакчасының биналары бик иркен, ул Ногман бай йортында урнашкан. Балаларны йоклату өчен кечкенә кроватьлар, яңа, бизәкле өстәл-урындыклар, беркадәр уенчыклар да бар иде. Анда бик ягымлы, бик пөхтә яшь хатыннар эшләде. Зуррак балаларны болынга, зиратка экскурсиягә алып барулары хәтердә калган. Зиратка бармак белән төртеп күрсәтергә ярамый, анда үскән бер генә үләнне дә, яфракны да өзәргә, җиләкләрне ашарга, кабер өстенә басарга, кычкырып сөйләшергә ярамый дип өйрәтәләр иде. Вакытлары булганда, бик сирәк булса да, зиратка әтиләр дә алып бара, алар да шул ук сүзләрне әйтә, әби-баба, туганнарның каберләрен күрсәтә. «Без бу якты дөньяда кунак кына, безнең кыямәт көненә кадәр төп йортыбыз шушы була. Мәетне күмеп кешеләр 40 адым китүгә синең каберең ике фәрештә килә, алар яхшы кешегә якты нур булып, яман кешегә куркыныч тавышлар белән килә. Шуңа күрә дөньяда яхшылык кына кылырга кирәк», – дигән сүзләрне балалар шунда ишетеп, хәтергә салып куя. Ә ничек яхшы кеше булырга өйдә әби-бабай, әти-әни өйрәтә. Ул яхшылыкка, Аллаһы тәгалә кушканча яшәргә өйрәтүләрнең иге-чиге юк, олыларның вакыты булган саен кабатлана. Зиһенлерәк балалар өлкәннәрдән ишеткәнне ипташләренә дә сөйли. Бу борынгыдан килгән тәрбия системасының чылбырлары иде.

Авыл гаиләсендәге һәр кешенең яшенә, сәләтенә карап үз вазыйфасы була. 5–6 яшьлек балалардан башлап әби-бабайга кадәр үз эшен белә. Элек авыл бик иртә уяна иде. Сәгать иртәнге 5 тә көтү куыла, аңарчы сыерны саварга кирәк. Беренче булып әни уяна, аннан әти, өлкәнрәк балаларны көтү куарга уяталар, кайсы казларны су буена җибәрә. Иртә белән бар эшләр дә бик җитез башкарыла, чөнки өлкәннәрнең эшкә барасы бар, соңга калырга ярамый. 10–12 яшьтәге балаларны да колхоз эшенә кушалар. Өйдә бик өлкәннәр һәм сабыйлар гына кала. Ул вакытта гаиләләр ишле, күбесендә 5–6 бала. Аларның берсен икенчесе карый, зурраклары кечкенәләрне юындыра, ашата, эчертә, әни эштән кайтканчы аларны күзәтә, ут белән уйнаудан, су буена китүдән саклый. Имчәк баласы булган аналарны да көн саен эшкә йөртәләр иде, ә ул баланы имезергә кирәк. Бу эш 9–10 яшьлек балаларга йөкләнә. Алар имчәк энеләренә, сеңелләренә бәби арбасына салып, әниләре эшләгән җиргә имезергә алып бара. Урак өстендә бу 2–3 километрда була. Урылган җирнең камылы өстеннән барып, балаларның аяклары канап бетә, чөнки авыл баласы җәй буе яланаяк йөрде, аның җәйге аяк киеме булмады. Кырга эшкә йөри башлагач кына балаларга чабата ясап бирәләр иде.

Йорттагы эшләргә, мәшәкатьләргә баланың үз карашы була, аның да эчке дөньясы кайнап тора, фикерләве байый. Әле яктылык белән караңгылыкны, салкын белән җылыны, тамагы ачканны, эчәсе килгәнне аера алган бала 3–4 яшьтә бик күп нәрсә белә, үзенчә яхшыны яманнан аера. 3 яшьтәге вакытының нинди дә булса бер мизгелен хәтерләп калмаган кеше бармы икән дөньяда?

Авыл халкының көнкүреше

Сугышка кадәр дә без бик бәхетле балалар түгел идек. Сәбәпләре берничә. Беренчесе – тамак туйганчы ашарга булмау. Колхозлар төзелү белән авылларда җир эшкәртү, иген үстерү технологиясе түбән тәгәри. Нәтиҗәдә бер гектар иген кырыннан уңыш алу да, барлык кырлардан тулай җыем да кими. Дәүләтне барлык авыл хуҗалыгы продуктлары белән җитәрлек дәрәҗәдә тәэмин итү максаты белән оештырылган колхозлардан дәүләт икмәк, бәрәңге, яшелчә һәм терлекчелек продуктларын ел башында билгеләнгән план буенча тулысынча ала. Колхозчыларга эшләгән өчен бирергә ашлык һәм башка продуктлар каламы, юкмы, дәүләт органнары аны тикшереп тормый. Авылда икмәккә кытлык. Кайбер елларда ачлык башлана. 1932–1933 елларда Татарстанда ачлык була. 1934–1935 елларда хәл бераз тотрыклана, икмәккә кытлык булмый. 1936 ел Татарстан авылларына фаҗига алып килә. Бу елда җәй бик коры була, игеннәр дә, башка культуралар да бик начар уңыш бирә. Шул елның көзендә авылларда ачлык башлана, азык җитмәгәнгә, колхозларда күп терлекләр, бигрәк тә атлар үлә. Аның өстенә, 1937 елның май башында барлык халык, атлар кырда эшләп йөргәндә, кинәт салкын җил чыга, күп итеп карлы-бозлы яңгыр ява. Ачлыктан чак кына үлми исән калган арык атлар кырда күшегә, салкыннан дерелдәп егыла, шактые басуда ук үлә. Ул көнне исән калгаларының кайберләре чирләп соңыннан үлә. Бу бәла-казадан соң колхозларның олы һәм вак җитәкчеләре, ат караучылар, ат белән кырда эшләүчеләр арасыннан шактый кеше халык дошманы буларак сөргенгә җибәрелә. Яңа уңыш җиткәнче, 1937 елның җәендә авылда тоташ ачлык булды. Халык Арча крахмал заводы тирәсендә элекке елларны җир астына күмелеп калган, сасып-кортлап беткән бәрәңге бардасын алып кайтып ашады. Аннан бәдрәфтә генә була торган исләр килә иде. Ул елларда гаиләләр бик ишле, күбесендә әти, әни, бабай, әбидән башка 4–6 бала, 7–8 балалы гаиләләр дә бар иде. Җәй башында кычыткан, ат кузгалагы, балтырган, сәрдә кебек үләннәрне ашаган ач халык соңга таба бик агулы яки бик ачы булмаган барлык яшеллекне пешереп ашады. Сугышка кадәрге елларда авыл халкының соңрак күп бәлаләрдән саклап калган бәрәңгесе юк иде. Дөрес, авыл халкы бәрәңге утырта, ләкин сортлар начар булу сәбәпле, аның уңышы бик түбән була. Халыкта өч төрле сорт бәрәңге таралган иде. Берсен «әмерхан» дип йөртәләр, ул озынча, бодай кабыгы төсендә иде, бер төптә 3–4 бәрәңге, буе 4–5 сантиметр булгандыр. Август уртасында бу сортның сабагы көеп бетә иде. Шактый төпләрнең бәрәңгесе бер дә булмый иде. Әстерхан (кузы) чикләвегеннән эре булмаган 15–20 бәрәңгесе була торган куе сары сорт бар иде. Уңышы бик аз була. Шәмәхәле-сарылы чуар бәрәңгене «ала бәрәңге» дип атыйлар иде, монысы бераз мулрак уңыш бирә, ләкин бик чери. Ишле гаиләләр бәрәңгене аерым ризык итеп пешерә алмый, чөнки ул бик аз була, нигездә аны ашка гына салалар иде.

Халыкның бәхетенә, 1937 елның җәендә җылысы да, яңгыры да мул булып, иген, бәрәңге, яшелчә, мал азыгы зур уңыш бирде. Ул елларда колхоздагы хезмәт өчен акча түгел, бер генә җитәкчене дә бер нәрсәгә дә мәҗбүр итми торган, кайбер елларны берни дә бирелми торган каһәр суккан үлчәү берәмлеге языла иде. Ул «хезмәт көне» дип атала. Таза ир яки хатын 10 сәгать тирәсе башкарган авыр эш өчен 1 хезмәт көне языла. Авыррак эшләр, мәсәлән, баз казыган өчен (норма 4 кубометр) бер ярым хезмәт көне языла. Көн буе, әйтик, 12 сәгать каравыл торган өчен 0,75 хезмәт көне языла. Андый вак түләү «сутый» дип атала. Бик күп эшләр өчен шул сутыйлар гына языла иде.

Игеннәр җыелып, кыр эшләре беткәч, колхоз идарәсе ачыклый: дәүләткә тапшырганнан соң колхозда күпме ашлык калган, шуннан күпмесе киләсе елда чәчү өчен, күпмесе колхоз терлекләренә ашату өчен, базарда сатып бераз акча булдыру өчен кирәк. Калганы – халыкка хезмәт көннәренә бирү өчен. Шуны колхоздагы ел буена булган хезмәт көннәренә бүләләр дә, бер хезмәт көненә тиешле икмәк исәпләнә. Бик яхшы булганда, ул бер хезмәт көненә бер килограмм ашлык туры килә. Бер килограмм ашлык бирү «яхшы түләү» дип санала, бу бик сирәк колхоз-

ларда гына очрый. Бер таза ир елга уртача 250 хезмәт көне эшли ала, хатын-кызныкы 120–130 дан артмый. 5–6 класста укый торган балалар да җәй буе колхоз эшендә катнаша, алар 30 хезмәт көне тирәсе җыя ала. Колхоз бригадиры карт-корыны да эшсез калдырмый, аларның хәллеләре 40 хезмәт көне эшли ала. Бу барысы да саусәламәт гаиләләрдә. Ул елларда медицина ярдәме юк, урын өстендә ятучы сырхаулар күп, аларны караучы кирәк. Әти-әни көне буе колхоз эшендә, гаиләдә балалар ишле, аларны әби-бабалар гына карап өлгерми, өлкәнрәк балалар кечерәкләрен карый. Балалар суга төшә күрмәсен, ут белән уйнамасын, кеше бакчасына кермәсен өчен аларга көн буе күзәтү кирәк. Аның өстенә көтү куасы, көтүдән малларны каршы аласы, казларны карыйсы, сауганда алдына салу өчен сыерга үлән җыясы, идән юасы, ишек алды, капка янын себерәсе, су ташыйсы, ачлык елларны ашарга үлән җыясы, аны ашарлык хәлгә китереп эшкәртәсе, эштәгеләр кайтканчы аларга ашарга әзерлисе бар.

Шундый шартларда гаиләнең бар кешеләре дә колхозда эшли алмый, хезмәт көннәре аз җыйнала иде. Ире дә, хатыны да сау-сәламәт булган, олырак балалары да эшләгән кайбер гаиләләрнең хезмәт көне 300–350 дән артмый иде. Ныклы колхоз булып, бер хезмәт көненә бер килограмм ашлык биргән очракта, бу гаилә елга 300–350 килограмм ашлык ала. Гаиләдә кимендә 9–10 ашаучы була, кеше башына 30–35 килограмм ашлык тия, 365 көнгә бүлгәч, бу бер кешегә көнгә 100 грамм да туры килми. Күп колхозларда хезмәт көненә ашлыктан башка берни дә бирелми. Акча юк та юк инде. Бу саннар сугышка кадәрге авылның ачмы, тукмы торганын күрсәтә.

Тамак туклыгы проблемасы, икмәк проблемасы белән авыл баласы үзен-үзе белә башлаганнан очраша, ул аның аерылмас юлдашы була иде. Ел тәүлеге буена авыз тутырып ипи ашый алган гаиләләр турында җәннәттә яшәүчеләр турында сөйләгән кебек сөйлиләр иде.

1937 ел колхозларның 70 елга якын тарихында бер хезмәт көненә иң күп икмәк биргән ел булып калды. Уңыш шактый мул булган, дәүләтнең дә колхозлардан икмәк түләтү планнары бик зур булмагандыр, күп колхозлар бу елда бер хезмәт көненә 8 килограмм икмәк бирде. 12 килограмм биргәннәре дә булды. Икмәк күп тиюче гаиләләргә аны кызыл флаглар таккан олаулар белән өләшеп йөрделәр. Колхозның узган елларда икмәкне бик аз бирүен онытмаган яки үзенең киләчәген уйламаган хуҗалыклар: «Куярга урыныбыз юк», – дип, китергән хезмәт көне икмәген кире җибәрү очраклары да булды. Алдагы ике елда халык 1937 елы икмәге һәм шул елларда берәр килодан бирелгән икмәк белән бик мохтаҗлык күрмичә яшәде.

Ләкин 1939 елда Финляндия белән сугыш башлангач, халык шомлана төште, базарларда он сатучылар азайды. Өлкәннәрнең: «Бер ел эчендә арыш оныңның бер поты (16 кг) 9 сумнан 20 сумга күтәрелде», – дип сөйләшкәне хәтердә калган. 1940 елда иген уңышы мулдан булмаса да, дәүләт колхозлардан икмәк алу планын нык арттырды, халык сагайды, икмәк яңадан бик кадерлегә әйләнде. Олылар бергә җыйналган урында сакланып кына, сугыш булачак, Германия ничә илне басып алды, Төркия дә безгә каршы сугышасы икән, Төркия сугыш башласа, беттек инде, кебек сүзләр күп ишетелә иде. Төркияне көчле дәүләт дип уйладылар микән, кайбер картлар, бик шыпыртлап кына, бәлки Төркия сугыш башласа, мөселманнарга җиңеллек булыр, мәчетләребез торгызылыр дип сөйләшкәли иде. Болай сөйләүләр бик сирәк иде, чөнки авыл тулы шымчылар, әләкчеләр, ярамаган сүз өчен эләксәң, башың кире кайтмый инде. Олылар бала-чагага юк-барны сөйләшмәскә, ярамаган сүзне тыңлап тормаска, ишетсәң, кешегә сөйләмәскә куша иде.

Авыл баласының икенче зур проблемасы – өс-баш, аяк киеме булмау. Кибетләрдә киемнәр юк. Шәһәрдә булгандыр, ләкин авыл халкының акчасы юк. Колхоз акча бирми, колхозчының акча керер чыганагы юк. Яхшы очракта бер хуҗалыкта бер сыер, 3 яки 4 сарык, бер-ике оя каз, унлап тавык бар. Шуннан артыгын колхоз уставы рөхсәт итми. Рөхсәт булса да, асрый алмыйсың, чөнки терлек азыгы юк. Салам да бик кадерле. Колхоз бернинди терлек азыгы бирми. Хөкүмәтнең генераль линисе – колхозчыны терлексез калдыру. Ул шәхси хуҗалыгы белән шөгыльләнмәсен, барлык күңелен колхозга бирсен янәсе. Гаиләсенең авызыннан өзеп, гаилә башлыгы бер-ике сарык, ике-өч каз суеп сата. Ирләр бераз балта эше белән шөгыльләнеп, хатын-кыз шәл бәйләп бераз гына акча таба.

Гаиләне киендерү өчен акча кирәк. Акча юк, гаилә башлыгы юкны бар итә, гаиләне киендерергә тырыша. Әйтелгәнчә, кибеттә бернинди кием-салым юк. Кибеткә сельподан берничә метр ситса-фәләп яки

галош килсә, су буе чират тезелә. Халык, бу товарлар киләсен алдан белеп, тәүлекләр буе чиратта тора, номерлар кулга языла, аны юарга да ярамый. Халыкның мохтаҗлылыгыннан мәкерлечә файдаланып, хөкүмәт чираттагы этлеген уйлап чыгара: ситса, сатин, галош сатарга, әмма алтынкөмешкә. Кайдан килгән инде ул татар авылы халкына алтын, ә бераз көмеш бар. Һәр татар хатынының әбисеннән мирас булып калган, әти-әнисе бирнәгә дип әзерләгән көмеш алкасы, чулпысы, бөтен тәңкәсе, беләзеге, йөзеге бар. Болар хатын-кызга бик-бик кадерле мирас, аларның кайберләре берничә буыннан килгән бәя биргесез нәсел хәзинәсе. Җанын суырып алган кебек булса да, күп хатыннар газиз мирасларын берничә метр ситсага яки берике пар галошка алмашып, белә торып алдана. Берни эшләр хәл юк: әти-әниләренең, үзләренең һәм балаларның киемнәре сәләмәләнеп беткән.

Җәй көне авыл баласының бер генә аяк киеме бар – чабата. Ул аны бик яшьтән үзе ясарга өйрәнә. Чабата ясау да җиңел эш түгел, шуңа күрә бала-чага апрельдән, кар беткән көннән көзге салкыннарга кадәр ялан аяк йөри. Ул аяклар ниләр генә күрми иде: киселү дисеңме, пыяла кадалумы, кадак керүме. 15 яшьләргә җиткәнче, авыл баласы күн аяк киеме күрмәде. Кышка итек бастырып бирәләр иде. Аны аягың үсеп, кечерәйгәнче киясең, аннан, ул тузмаган булса, энеңә яки сеңеленә кала. Ул итекне дә саклап кына киясең, бик салкын булмаса, урамга оек-чабатадан чыгасың.

Акча кием-салым алу өчен генә түгел, башка бик күп нәрсәләр өчен дә кирәк. Авыл халкын куркыта торган проблема – яңа йорт салу, каралты-кура төзү, искесен төзәтү иде. Йорт салу өчен берничә ел әзерләнәләр, кыенлык белән булса да, тана үстереп, буаз булса, аны сыер урынына калдырып, сыерны базарга алып барып саталар. Шулай итеп, берничә ел акча туплыйлар.

Җиткән кызыңны кияүгә бирү, улыңны өйләндерү дә акча таләп итә. Йортта берничә малай булса, өйләнгәч, башка чыгару, аны йорт-җирле итү мәшәкате дә бар бит әле. Мин өйләнгән улларын башка чыгарып, йорт-җирле иткән бер генә гаиләне дә хәтерләмим, чөнки ул елларда бу эш авыл кешесенең хәленнән килми иде. Мондый яшь ирләр я үзләре эш эзләп шәһәргә күченә, я вербовка белән ераккa китә. Андый кеше гадәттә бу гаилә өчен югала иде, чөнки вербовка белән Сахалин, Бурят-Монголия кебек җирләргә җибәрәләр иде. Андый кешеләр бик начар шартларга эләгә, кире кайтырга урыны да, акчасы да юк. Кунак булып кайткан бер кешене дә хәтерләмим, алар берничә елга бер хат яза. Моң-зар тулы бу хатны бөтен нәсел җыелып укып, елашалар иде. Вербовканың ялган шартларына алданып, 1940 елда безнең авылдан ишле балалы, авыр тормышлы унлап гаилә Сахалинга һәм Бурят-Монголиягә китте, шуларның өчесе авыл халкының мәрхәмәтенә кайтып егылды, тернәкләнде, калганнарының зарлы-интизарлы хатлары туганнарына, сирәк булса да, озак еллар килеп торды. Хәзер алар нәсел буларак та, татар буларак та юк инде. Фин сугышыннан соң Карело-Фин республикасына да татарларны вербовка белән җибәрде хөкүмәт. 1941 елны сугыш башлангач, ул гаиләләр герман гаскәрләре тарафыннан әсир ителеп Финляндиягә җибәрелә, концлагерьларга эләгә. Соңгы елларда Татарстан матбугатында берничә татар гаиләсенең мәрхәмәтле Финляндия татарлары ярдәме белән исән калуы турында хәбәрләр күренде. Совет хакимияте татар халкын алдап-йолдап иленнән аерды, нәселен корытты. Шул ысул белән Татарстанда татар халкы санын киметтеләр. Ул кешеләрне башка милли республикаларга җибәреп, андагы җирле халыкның милли составын сыегайттылар.

Акча димәктән, Совет дәүләтенең авыл халкына ясаган тагын бер этлеге турында әйтми булмый. Акча килер чыганагы юк дип тормады, хөкүмәт халыкка авыр салымнар түләтте. 25 сутый бәрәңге бакчасы өчен акчалата җир налогы, культсбор дигән налог, дәүләт заемы, төрле лотереялар һәм башка салымнар билгеләнде.

Акчалата түләүләрдән дәүләт заемы турында аерым әйтеп китәргә кирәк. Һәр елны май башында авылда да, шәһәрдә дә заемга язылу компаниясе үткәрелә. Шәһәрдә бу эш шома башкарыла: эшләүче һәркем «үзе теләп» заемга языла. Ул бер айлык хезмәт хакы күләмендә була. Шул акчаны 10 ай буена хезмәт хакыннан тотып калалар. Авылда яшәп, хезмәт хакы алучылардан да шулай, әйтик, укытучылардан, промышленностьта, совхозда эшләүчеләрдән. Колхозчыларны заемга яздыру халыкны кычкыртып талауга якын иде. Чөнки аның күләме зур – моңа бер-ике сарыкны суеп, базарда саткан акча кереп китә. Күпчелек карыша, кул куймый, заемның күләмен киметүне сорый. Заемга яздыруга авылның барлык актив саналган

кешесе тартыла: укытучылар, мәдәният хезмәткәрләре, идарә әгъзалары, коммунистлар, комсомоллар. Алар өй саен көн буе йөриләр. Аларны районнан килгән уполномоченный кыздырып куркытып тора: имеш, сезнең партия оешмасы яки колхоз идарәсе сәяси аңын югалткан, иптәш Сталин күрсәтмәсен үтәми, бу хәлгә партия бәясе биреләчәк. Бу көннәрдә күз яшьләре дә түгелә, кул куймаган кешеләргә янаулар да була. Шундый мәҗбүр итү чараларыннан соң да кул куймаган кешеләрне көнтөн кәнсәләргә чакыртып, ачуланалар, үгетлиләр, яныйлар. Шулай итеп заемга язылу компаниясе «уңышлы үтү турында» рапорт бирелә, газеталарда совет халкының патриотизмы турында мәкаләләр басыла.

Болары акчалата салымнар. Алар өстенә натуралата салымнар бар: һәр колхозчы хуҗалыгыннан 300 килограмм бәрәңге, 253 литр сөт, 44 килограмм ит, 200 данә йомырка, ничәдер килограмм сарык йоны, суйган сарыгыңның тиресе (күләме төгәл хәтеремдә калмаган), ничәдер литр сарык сөте, әйе, сарык сөте. Сарыгыңны саумасаң, аның бер литры урынына күп сыер сөте бирергә кирәк иде. Натуралата йөкләмәләрне акчалата да алалар иде. Акчалата түләүләр буенча Финанс Министрлыгы агенты (финагент), натуралата түләүләр буенча Хәзерләүләр Министрлыгы агенты (уполминзаг) килеп, атнага берничә мәртәбә сине кәнсәләргә чакыртып, куркытып, кисәтеп тора. Гадәттә бу эшне бик миһербансыз адәмнәр башкара иде. Түләмәсәң, милкеңне конфисковать итү белән яный. Халык аларның күләгәсеннән дә шүрли иде. Авылга финагент, уполминзаг килү халыкның котын ала. Әлеге түләүләр системасы 1956 елга кадәр барды.

Бу түләүләр өстенә 1944 елда тагын бер хурлыклы налог өстәлде, монысы – ялгызаклар налогы. 18 яшькә җиткән, баласы булмаган һәркемнән хезмәт хакының 6 проценты күләмендә налог алалар иде. Ул «баласызлар налогы» дип атала. Авыл халкының хезмәт хакы юк, алардан билгеле бер суммада акча алалар. Совет хөкүмәтенең карашы буенча, 18 яшькә җиткән һәр егет яки кыз бала булдырырга тиеш, аны кайда тотарга, кемгә каратырга, хөкүмәтнең анда эше юк. Я налог түлә, я бала булдыр. Бу түләү дә озак еллар дәвам итте.

1960 елларга кадәр хезмәткә яраклы һәрбер авыл кешесе елга 6 көн юл төзүдә эшләргә тиеш иде. Юл төзергә бармасаң, шактый хезмәт көнеңне дәүләт файдасына тотып калалар. Көтүдән качкан, яки көтүдән кайткач вакытында яба алмаган терлегең өчен, яисә бала-чагаң ялгышып, колхозның яшелчә, җиләк-җимеш бакчасына кереп, бер-ике кыяр алса, яки берәр уч җиләк ашаса, һәр очрак өчен бу гаилә башлыгыннан 3–4 хезмәт көне күләмендә штраф түләтәләр.

Шулай итеп Совет власте авыл халкын кол урынына эшләтеп, хезмәтенә тамак туйдырырлык та түләмичә, аның өстенә төрле салымнар, заемнар, штрафлар түләтеп, туйганчы җелеген суырды.

Авыл мәчетләре

Ия суында элек тегермән буасы бар иде. Иске Кырлайдан югарырак бу елга икегә аерыла, аның бер тармагы Яңа Кырлай янынnан чишмәдән башлана, кушылдыгы Өтнә суы дип атала, башланган урында 200 йортлы Александровка исемле урыс авылы. Хәзер бу авылның урыны да юк инде. Александровкадан башка бу тирәдә бер урыс авылы да юк. Кайсы якка китсәң дә, татар авыллары тезелеп утыра.

Мин белгәндә Иске Кырлайда 100 йорт бар иде, ул шуннан артмады да, кимемәде дә. Иянең ике ягында ике мәчет. Иянең уң ягында урнашкан, 1912 елда Фәттах исемле бай төзегән икенче мәхәллә мәчетенең манарасы исән иде әле, ләкин ул елга ике тапкыр гына – ураза һәм корбан гаете көннәрендә генә ачыла. Иянең сул ягында, тауны менгәч, беренче мәхәллә мәчете урнашкан. 1918 ел тирәсендә ул мәчет янып киткәч, авыл халкы акча җыеп, 1920 елда яңа мәчет төзи. Халык милке дип тормый хакимият, аның манарасын 1930 еллар башында кисеп, «халык соравы буенча» мәктәп итеп үзгәртәләр. Элекке мәдрәсә бинасын «искелек калдыгы» дип, сүтәләр. Юлның уң ягында, мәчет каршында, Таипша мулла йорты, аның янында Ногман байдан калган озын йорт, анда җәй айларында ясле ачыла, аның балалар өчен караватлары, өстәлләре, урындыклары, йокы, уен бүлмәләре бар иде. Шул ук ишек алдында колхоз кәнсәләре, аңа каршы зур гына клуб урнашкан иде. Ул да Ногман байның йортларын сүтеп салынган. 1940 елны Арчадан килгән түрәләр шул зур клуб бинасын сүттереп, тавык фермасы итеп кордырдылар, мәктәп итеп үзгәртелгән мәчетне клуб иттеләр. 1940 елның җәендә икенче мәчетнең манарасы киселеп, мәктәп итеп үзгәртелде. Иске Кырлайда 1960 елларга кадәр башлангыч мәктәп кенә булды. 5 класстан башлап Югары Пошалым, Югары Әзәк, Мөндеш мәктәпләрендә

укырга кирәк иде. Мәчет манарасын кискәндә авылда исән булган барлык кеше шунда җыелды, бу вәхшилек өчен каһәр укыды, ярсып-сыктап елады. Манараны Мөндештән Хөснулла исемле һәм безнең авылдан Гәрәй исемле адәмнәр кисте. Күпмедер он хакына дип сөйләделәр. Манарасы киселгән мәчетнең аен күп авылларда яшереп, кайдадыр саклаганнар, ә Иске Кырлай мәчетенең аеннан Сабиров Рәфыйк үз йорты өчен су чүмече ясаткан, дип сөйләделәр.

Чишмәләр

Авыл малайларының җыелу урыны – авыл уртасындагы чишмә буе. Урамнан Иягә таба төшкәч, 3–4 метр арада мул сулы ике чишмә агып чыга. Аларның берсенә улак куелган. Шул улактан су җиргә агып төшә дә, Иягә таба йөгерә. Ни өчендер, керү юлына якынрак булса да, аннан беркем дә су алмый. Без бәләкәй чакта кайбер карчыклар аны «зират чишмәсе» дип тә атыйлар иде. Тау өстендә зират булган, күп еллар дәвамында яр ишелеп, зират җимерелеп беткән. Без яшь чакта яр ишелгәндә кеше сөякләре чыккалый иде, дип сөйләүчеләр бар иде. 3–4 адымнан соң улак буенча икенче чишмә чылтырап ага. Бусының суы күпкә көчлерәк. Беренче улак астына тагын бер улак куелган, анысы юанрак, икенче башы капланган, су туры акмыйча, улакның төбенә ясалган шакмаклы уентыдан аска агып китә. Бу улакта кер чайкыйлар, бәрәңге юалар. Элек аның астында өченче улак та бар иде, анысында мәет керләре генә юалар иде. Хәзер ул улак күренми. Бу чишмәнең суы тәмле, эчсәң дә салкын тидерми. Ләкин самавырга бераз юшкын утыра. Яр буенда, астарак, тагын бер зур чишмә бар, ул бик астан, комлыктан чыга һәм кыска юл үтеп, Иягә коя. Иянең сул ярына басып, көньякка таба карасаң, вак ташлы яр буйлап күпсанлы чишмәләр акканы күренә. Алар Иягә бик якын, сулары да күп түгел, шулай да иш янына куш булалар. Авылны чыгып, бераз киткәч, Иянең ике ягында да берничә чишмә чылтырап ага. Уң якта ферма астында бик мул сулы чишмә агып чыга. Аны «Әпек чишмәсе» диләр. Ул авылга бик ерак та түгел, ләкин халык аннан су алмый: беренчедән, шактый биек тау астында, икенчедән, суы бик төптән чыга, улак куя торган түгел. Халык авыл уртасындагы чишмәгә ияләшкән, катырак булса да, аның суы тәмле. Әпек чишмәсеннән ярты чакрым тирәсе түбән таба киткәч, зират турысында, аннан 200 метрлап Иягә таба төшкәч, тагы бер зур чишмә чыга. Аны-сын «зират чишмәсе» диләр, изгеләр чишмәсе сафында йөртәләр. Бу чишмә турында берничә риваять тә йөри. Шуларның берсе буенча, Иске Кырлайда элекке заманда Бикта исемле әүлия яшәгән. Аның су тегермәне булган. Ул халыкка бик күп изгелекләр эшләгән. Бикта әүлиянең кызы читек киеп, тегермән буасының суы өстендә батмыйча йөри ала торган булган. Бикта әүлия үлгәч Иске Кырлай зиратына күмелә һәм аның кабере турысыннан чишмә бәреп чыга.

Тора-бара халык бу әүлия турында да, аның чишмәсе турында да оныта. Бу вакыйгалардан соң бик күп еллар үткәч, Иске Кырлайдан бер хәлле кеше хаҗга барган. Ул заманда безнең яклардан хаҗга баручылар бик аз булган һәм һәр хаҗидан кайдан килүен җентекләп сорашканнар. Шул сорашу вакытында хаҗны оештыручыларның берсе бу хаҗига: «Сезнең авыл зиратында бик зур әүлия күмелгән, аның кабере өстендә кушкаен үсеп утыра, кабере турысыннан изге сулы чишмә чыга. Сез ул каберне дә, чишмәне дә карап тотыгыз», – дигән имеш.

Ул каберне тапканнар, чардуган да корып куйганнар. Без бала вакытта бу кабергә дога кылырга күп кеше килә иде, зират чишмәсенең суын шифалы дип ышанып, бит-кулны юалар, эчәләр, сәдакага дип, акчалар калдыралар, аларны гарип-гораба гына ала иде. Чишмә өстенә ясалган корылмасы әле дә бар. Су эчәргә касәсе дә бар. Ләкин бу изге чишмәгә баручы бик сирәк. Чишмә үзе дә юлын үзгәртеп, бераз читтәнрәк тибеп чыккан, суы мул, ләкин чишмә каралмаган.

Әпек чишмәсе дә, зират чишмәсе дә комнан агып чыга. Колхозның алма бакчасын узгач, Акъяр дигән урында таш арасыннан бик тәмле сулы чишмә чыга иде. Аны «Ташлык чишмә» дип атыйлар иде. Ул Иянең ярыннан шактый өстә чыга иде. Бу урынга баргач, мин ул чишмәне таба алмадым. Озак эзли торгач, шул билгеле булды: әкренләп яр ишелә барып, Ия үзенең юлын үзгәрткән, ә чишмә хәзер елга төбеннән чыга. Шулай итеп, тәмле сулы челтерәп ага торган чишмә югалган. Ташлык чишмәдән шактый түбән таба баргач, Мөндеш басуы белән Иске Кырлай арасында бик озын коры елга бар. Аны «Гаделша елгасы» дип атыйлар. Шул елга төбеннән Иядән 200 метрлап өстәрәк тагы бер чишмә чыга. Ул авылга ерак, аннан кыр эшләре вакытында шул тирәдә эшләүчеләр

яки табигать белән кызыксынучылар эчкәли иде.

Вакыт табып, уенга чыксаң, таудан төшеп, Ия суының чишмә тамагына йөгерәсең, анда һәрвакыт 2–3 малай булса да очрый, я тиздән килеп чыгалар. Борынгы Иске Кырлайда да, безнең әтиләр заманында шулай булган. Хәзер дәвам итә микән бу традиция?

Авыл хәбәрләре

Чишмәнең җирдән йөгереп аккан ермагының уң ягында элек яшелчә бакчасы иде. Бакчаны каздан, башка терлекләрдән яки юньсез кешеләрдән саклау һәр елны малайлар эше иде. 75 сутый хезмәт көненә кызыгып, әти-әниләре малайларын шул бакчага каравылчы итеп куйдыра иде. Ул малай уенга җыелган барлык малайларның башлыгы була, чөнки авылдагы барлык хәлләрне белеп тора. Аның сүзен тыңлыйлар, аның өчен казлар да кугалыйлар иде. Жылы көнне малайлар зәңгәрләнгәнче су коеналар, 10–15 тапкыр коенучылар була иде. Салкынрак көнне малайларның башка уеннары була, яңгыр яуса, каравылчы малайның шалашына җыеласың. Ул зур, иркен, жил-яңгыр тими. Тик яңгырда казлар бакчага кереп үзәккә үтә. Чиратлап куып торасың, хәрәмләшү юк.

Безнең авылда телефон да, радио да юк, уку йортына «Кызыл Татарстан» газетасы килә, берничә йортка район газетасы килә. Ә менә «Пионер каләме» журналын күп балалар ала иде. Авылдагы ирләр өчен информация үзәге булып колхоз кәнсәләре тора, кичке нәрәт вакытына анда күп кеше килеп утыра, кумыйлар иде. Халык авыл, колхоз хәлләрен генә түгел, дөнья хәлләрен дә шунда белеп китә. Кайвакытта анда кызыксынучан малайлар да кереп, бер почмакка поса, кызык ич төрле хәбәрләр тыңлавы. Олы ирләр малайларга тыңларга ярамый торган сүзләр сөйләшә башласа, малайларны куып чыгалар, яки андый сүз башлаучыны туктаталар. Олылар малайларга һәрвакыт мәрхәмәтле булды, аларны кешегә саныйлар иде.

Хатын-кызларның информбюросы иртән – көтү куганда, кич – сепарат торган йортта була. 100 йортлы авылга колхоз ике сепарат тота, кич барлык сыерлы кеше шунда сөт аертырга бара. Ә малайларның информация үзәге – чишмә тамагы. Авыл, колхоз дөнья хәлләрен алар шунда ишетә.

«Авыл – авыз», – диләр, чөнки анда хәбәрләр бик тиз тарала. Авылның иң яңа хәбәрләрен халык иртүк – көтү куганда ишетә. Сыер, сарыкны көтүгә чыгарган өчдүрт минут арада яңа информация авылның барлык йортларына тарала. Аннан колхоз эшенә баргач, кич белән – көтү каршылаганда. Карчыкларның үзләренең хәбәр җыю ысулы бар иде. Ул өйдәгеләр эшкә киткәч, күршегә йомышка керү, хәл белеп чыгу. Авылдагы бер вакыйга да сер булып калмый. Хәтта күрше авылныкы да. Хәбәр темалары – колхоз, авылдашлар турындагы, яшь җилкенчәк арасындагы хәлләр, илдәге әһәмиятле хәлләр. Кем кемгә нәрсә дип әйткән, кайсы егетнең кем кызына күзе төшкән, кунак кызны кем озаткан һәм башка күп темалар.

Улларның берсе-икесе, әтиләренең аларны башка чыгарырга көче җитмичә, авылдан китеп, каядыр барып урнашырга тиеш була. Менә шуннан башлана инде татарны бәхетсез, үги халык иткән читкә китү. Иргет шахтага, Урал заводларына, казах далаларына, ерак Себергә китә. Ялгыз гына да, өйләнеп тә китә. Халык таркатыла, нәсел-нәсәбен югалта. Читкә киткән улдан башта моң-зар тулы хатлар килеп тора. Хат язу татарда халык иҗатының зур бер жанрына әверелә, аның өлгесе формалаша, һәр авылның оста хат язучылары була. Тормыш-көнкүреш хәлләрен әйтеп хат язу остасы аерым, егетләр белән кызлар өчен хат язучы оста бигрәк дәрәҗәле була. Тик безнең фольклорчы галимнәр бу жанрга тиешле игътибар итмәделәр булса кирәк. Туган илен, туганнарын калдырып киткән буын бу фани дөньядан киткәч, икенче-өченче буын туганнарын югалта, аның инде хат язар кешесе юк.

Казан артында халык тыгыз утырган, җир аз һәм аның уңдырышы түбән. Гаиләләр игенчелек кәсебе белән генә көн итә алмый. Авылларда һөнәрчелек үсә. Башта кәсепчелек маллары үз хуҗалыгы, аннан үз авылында сату өчен эшләнсә, XIX гасырда аларны якын һәм ерак базарларда сата башлыйлар. Бу эш белән нигездә көз, кыш айларында шөгыльләнәләр. Өйдә торып эшләүче кәсепчеләрдән башка читкә чыгып эшләүчеләр дә күп. Авылы белән бертөрле һөнәргә ия булучылар да очрый. Мәсәлән, Казан артындагы Яңасалада, Югары һәм Түбән Әзәктә читкә китеп кием-салым тегүчеләр, Сикертәндә, Шыңгарда итек басучылар билгеле. Әтнә, Төрнәле авыллары халкы чабата ясап сата, Пешәңгәрләр мунчаладан чыпта суга. Өтнәләр кисмәк, агач чиләк, катык чиләге, агач табанлы һәм юкә табанлы башмак ясап сата. Юкә табанлысы (аны «шыпырт

башмак» дип тә атыйлар) коры вакытта кию өчен, агач табанлысы яз-көз кию өчен тотыла. Бу кәсепләр авыл гаиләсенә бераз терәк була.

Һөнәрчелектән башка, авыл халкы иген эшеннән бушаган чорда сәүдә белән дә шөгыльләнә башлый. Аларның күбесе чана юлы төшкәнче үк атын җигеп чыгып китә, базарларның төрле көнне төрле авылда булуыннан файдаланып, сату өчен малларны бер базардан алып, икенче базарга илтеп сату итә, шулай итеп алар Уфа тирәсенә, Троицк якларына барып чыга, язга кире әйләнеп кайта. Яшәү өчен уңайлы урын тапканнары шунда урнашып, тормыш корып җибәрә.

Гаиләбез

Туган авылымны күз алдына китергәндә әнинең ягымлы, йомшак тавышы, бар нәрсәне дә күреп өлгерә торган миһербанлы күзләре, авылдагы барлык кешенекеннән дә сөйкемле йөзе, йорттагы һәр көн килеп чыга торган хисапсыз төрле эшне ашыкмыйча тиз башкаруы күз алдына килә. Әтинең тавышы бераз гына кырыскрак, ләкин барыбер ягымлы, аның да күзләре бик үткен, бар нәрсәне күреп ала, кайвакыт күрмәгәнгә салына, ул кайбер нәрсәләрне үзе әйтми, әни аркылы әйттерә.

Гаиләнең өй эчендә башкарыла торган эшләрен әни көйли. Мал-туар, кош-корт асрау, гаиләне киендерү, тамагын туйдыру һәм бик күп төрле мәшәкатьләр әниләр кулында иде. Әтиләр хуҗалыкны алып бара, йорт төзү, төзәтү, ягарга утын, терлекләргә азык әзерләү әтиләр вазифасы. Әни гаиләнең командиры, кайсы балага нинди эш башкарасын ул көйли. «Бу эшне нигә болай эшлибез?» – дигән сорауга әнинең җавабы әзер: «Әтиегез шулай кушты». Әлбәттә, әти бу эшләргә катнашмый, атаның абруен әниләр шулай саклый иде.

Безгә билгеле булган нәсел агачыбыз Зәйнәгытдин бабайдан башлана. Аның улы Камалетдин бабайның Хәбибрахман, Низаметдин, Фәйзрахман, Гапсаттар исемле уллары, Оркыя, Фатима исемле кызлары була. Камалетдин бабайның карчыгы Миңлебикә исемле була, әти аны хәтерли иде. Зәйнәгытдин бабай 1810 еллар тирәсендә, Камалетдин бабай 1840 еллар тирәсендә туган булырга тиеш. Фәйзрахман бабай 1939 елда 63 яшьтә вафат булды, димәк, ул 1876 елда туган.

Безнең авылда бабайдан башка Фәйзрахман исемле тагын ике кеше булган, алардан аеру өчен бабайны әтисенең исеме буенча «алтынчы Камали Фәйзрахманы» дип йөртәләр иде. «Алтынчы» дип аны зәрканчылык белән шөгыльләнгән өчен атаганнар. Күрше Мөндеш авылы зәрканчысы Гафуетдин абзыйны «көмешче Гафуетдин» дип атыйлар иде, бабайга «алтынчы» сүзе ничек ябышып калгандыр, әти дә белми иде. Камалетдин бабайның ата-бабалары зәрканчылар булган. Безнең нәселнең зәрканчылыгы Камалетдин бабай белән тукталган. Фәйзрахман бабай бу эш белән бөтенләй шөгыльләнмәгән. Әти моның сәбәбен Балык Бистәсе русларының татар халкы өчен бик күпләп көмеш бизәнү әйберләре ясап, шактый арзанга сатулары белән аңлата иде. Тарих белән шөгыльләнә башлагач, бу сүзләрнең дөреслеген белдем. Балык Бистәсендә XIX гасыр ахырында мануфактура тибында зәрканчылык үсеп китә, анда руслар татар хатын-кызлары өчен алка, беләзек, йөзек, чулпы коя, сыйфатлары начаррак булса да, арзанрак булгач, халык аларныкын ала, татар зәрканчыларының борынгыча зәвыклы итеп эшләнгән маллары файда китерми башлый. Бу халкыбызның борынгы кәсебен кризиска китерә.

Зәрканчылыктан кереме бетеп, игенчелек белән генә көн күрә торган Камалетдин бабайга өйләнү яшенә җиткән улларын йорт-җирле итү турында бик борчылырга туры килгәндер. Кызлар үз вакытлары җиткәч, кияүгә киткән, ул заманда безнең якта туйлар кыз ягында булган. Кыз бала 12 яшькә җиткәч, үзенә бирнә әзерли башлый: сүс эрли, киндер, тастымал, сөлге, ашъяулык һәм башкаларны суга, чигә, булачак кияүгә, кайнанага күлмәк тегә. Әтисе көмеш бизәнү әйберләре ала. Туйлар үткәреп, кодалар белән кунак йөрешеп алгач, кызга бәхетле тормыш телисе генә кала, калганын кияү карарга тиеш.

Ә егетләр белән хәлләр катлаулырак. Гадәттә, әти кеше кече улны үз урынына төп йортта калдыра, өлкәннәрен башка чыгарырга, ягьни авыл җәмәгатеннән җир сорап алып, аны документлар белән беркетеп, йорт, абзар-кура төзергә, аны ихаталап алырга тиеш. Камалетдин бабайга өч улны башка чыгарырга кирәк була. Әлбәттә, мондый борчулы хәл Камалетдин бабайда гына булмый. Камалетдин бабайның Хәбибрахман һәм Низаметдин исемле уллары ел саен Уфа өязенә барып сату итеп йөри торгач, XX гасыр башында хәзерге Башкортстанның көньягындагы Айдагол авылында урнашып кала. Айдаголга 1870 еллар тирәсендә Мөндеш һәм Иске Кырлайдан чыккан кешеләр нигез салган булырга тиеш.

Камалетдин бабай ике улын да өйләндереп җибәрә. Хәбибрахман хатыны белән китә, Низаметдин яшь хатынын тиз кайтып алу шарты белән әтисе йортында калдырып китә. Йорт салу мәшәкатьләре белән йөри торгач, ул тиз генә кайтып хатынын алып китә алмый. Аның әнисе, күрәсең, бик йөрәкле хатын булгандыр, аптырап тормый, Уфа өязенә баручы сәүдәгәрләргә ияреп, улы янына килә һәм инде бәбиләгән хатынын алып китәргә мәҗбүр итә. Шулай итеп, Камалетдин бабай ике улын башка чыгару мәшәкатеннән һәм чыгымнарыннан котыла. Ул Фәйзрахман бабайны да шунда өйләнеп урнашырсың дип, Айдаголга җибәрә. Абыйлары корырак торганмы, яшьлеге белән авылын, гаиләсен сагынганмы, бер елдан әйләнеп кайта. Камалетдин бабай Гапсаттар исемле улын башка чыгара. Мин белгәндә инде Гапсаттар абый юк иде, аны гражданнар сугышына алалар, шунда алган яралардан Иске Кырлайда вафат була.

Гапсаттар абыйның Габделбакый, Мөбаракша, Динислам, Шәйхетдин исемле уллары бар иде. Динислам бик сәләмәт түгел иде. Шуңа да карамастан, аны сугышка алдылар. Ул китеп, бик тиз арада һәлак булу турындамы, хәбәрсез югалуы турындамы язу килде. Габделбакый абыйның сугышта хәбәрсез югалуы турында хәбәре килде, ләкин 1944 елда аның хаты килде, кайткач белдек – әсирлектә булган икән. Ул Франция партизаннарына кушылган булган, шунда безнең авылның Фазыл һәм Габделбәр исемле кешеләр белән очрашкан. Аларны сугыштан соң Арчага чакырып тынгысызлап йөрттеләр, ул турыда кешегә берни сөйләми иде.

Фәйзрахман бабай 1904 елда Иске Кырлайның Хәмидулла кызы Mahруйга өйләнә һәм Камалетдин бабай аны үзе белән бергә төп йортта калдыра. 1905 елда безнең әтиебез Лотфрахман туа. Аннан соң Мәгъсүмҗан, Өммahани, Гарәфетдин исемле балалар туып үсә. Аралары өчәр ел. Болардан башка ике улы туып, яшьли вафат була. Аларның берсе Габделбәр исемле була, миңа исемне шуның истәлеге итеп куялар. Фәйзрахман бабай игенчелек белән, кышларын бераз сәүдә белән көн күрә.

Әти ягыннан булган бабай белән әби заманасы өчен укымышлы, итагатьле, бик гадел кешеләр иде. Күп сүзле түгел, кирәген генә сөйләшәләр, бер вакытта да кеше яманламыйлар, беркемнән дә гаеп эзләмиләр. Туган-тумача, күрше-күлән, балачага керсә, әбинең әзер сые бар, чәйгә утырта, бала-чагага бирергә әбинең һәрвакыт конфетлары була иде. Бабай Арчага барасы булса, аңа конфет алып кайтырга куша. «Бала-чаганың бер-ике конфеттан да күңеле була, буш кул белән чыгара алмыйм», – дип заказын беркетеп куя.

Бабай озын буйлы, бик төз гәүдәле, кыска гына сакал йөртә, бик пөхтә киенә. Агротехник булып, кеше арасында эшләгәч, эшкә дә пөхтә киенеп йөри. Бер елны Ленинградка кунакка алып китеп, Мәгъсүмҗан абый аны баштан-аяк бик матур киендереп кайтарды. Өстенә яхшы костюм, плащ, бик матур эшләпә, ялтырап торган ботинкалар киеп кайтты. Әби дә матур киенергә ярата, элек таза тормышлы булгач, кием-салымы күп булды.

Икесе дә бик диниләр, намаз укыйлар. Әби өйрәткән догаларны гомерем буе онытмадым. Гарәп хәрефләрен өйрәтеп, әби миңа зур изгелек эшләде. Бабай бераз кырысрак, шулай да авыл халкы аны хөрмәт итә, киңәшкә бик киләләр иде. Безнең авыл карчыкларының картлары эшкә киткәч күрше карчыклар белән чәй эчү гадәте истә калган. Заман ярлы, чәй янында әллә нәрсә юк – ипи, сөтле чәй, кайвакыт май һәм шикәр дә була. Чәй янында бала-чагага да өлеш чыга. Яшел суган тураган катык, бер сынык ипи белән тамак ялгап китәсең. Ул чорда ипи зур сый булды, аны балаларга олы кеше генә кисеп бирә, ашъяулыкка төреп, югары киштәгә куялар иде. Җәй көнендә карчыклар да чәй янында озак утырмый, бала-чаганы, кош-кортны карыйсы, эштән кайтучыларга ашарга әзерлисе бар. Йортта әби-бабасы булмаган, әти-әнисе эшкә киткән балаларны карыйсы бар: ут-күз белән уйнамыйлармы, бер-берсен какмыйлармы, су тирәсендә йөрмиләрме, әниләре кушып киткән эшләрне башкаралармы?

Безнең йорт авылның Урта урамында урнашкан, Фәйзрахман бабай белән Mahруй әби Югары урамда яши иде. Мин белгәндә бабай колхозда агротехник булып эшли иде. Ул яхшы гына дини белем алган булса кирәк, дөньяви белеме дә булгандыр, агротехник булып эшли алмас иде. Тырыш, эшчән кеше иде дип, аны авыл халкы яхшы яктан телгә алганнарын хәтерлим. Аны «китап, гәҗит җене кагылган кеше» дип тә йөртәләр иде. Бабайның шактый бай шәхси китапханәсе булып, анда китаплар гына түгел, һәр елныкы каты тыш белән төпләгән гәҗит, журналлар саклана. Әлбәттә, барысы да гарәп хәрефләре белән. Китапханә итеп, ул ак келәтен файдаланды. «Кояш», «Вакыт» гәҗитлә-

ре, «Шура» журналы, Фатих Халиди, Каюм Насыйри календарьлары хәтердә калган. Картлар һәм әти сөйләве буенча, ул авылда гәҗит, журналга язылучы өч кешенең берсе була, икесе – ике мәчет имамнары. Әти бабайның сарыклар суеп сатып, гәҗит-журналларга язылуы турында сөйли иде. Китаплар да еш сатып алган. Шулай итеп, бабайның китапханәсе тупланган. Гәҗит-журналларны, укып тышлыгы тузган китапларны һәр елны Арча урысларының төпләү ханәсенә биреп төпләткән. Революциягә кадәр Арчада китап төпләүчеләр шактый булган. Китаплар ябулы шүрлекләрдә, гәҗит-журналлар махсус өстәлләрдә сакланды, аларның да өсләре ябулы иде.

1930 еллар башында гарәп язуы белән басылган китап, гәҗит, журналларга һөҗүм башлангач, безнең авылның кайбер китап сөючеләре аларны мичләрдә яндыралар. Авылның хәллерәк кешеләреннән булган Камалов Әнвәр абый бер атна буе китап яндыруы турында сөйләгән иде. Гаяз Исхакыйның, Галимҗан Ибраһимовның һәм большевиклар каһәренә эләккән башка язучыларның китапларын Казандагы туганнарына илтеп саклау өчен төреп куйгач, шул ук туганнары авылда куркынычсызрак булыр дип, аларга үзләренең китапларын алып кайталар. Кая ул авылда саклау, көн-төн тикшерәләр, барысын җыеп яндырырга туры килә. Бабай да иң хәтәр саналганнарын яндырган булса кирәк. Шулай да күп китапларны, гәҗит-журналларны ул лапаска чокыр казып, төреп, яшнеккә салып күмгән, 1938 ел ахырында гына чыгарган.

Бабай үзе исән чагында ул китапларга мине якын да китермәде. Аның вафатыннан соң гына әби миңа ул байлыкны әкренләп күрсәтте, әмма мин гарәп язуын танымыйм, аларны укый алмыйм. 1941 елның озын төннәрендә әби миңа гарәп язуын өйрәтте. Без беренче класста латин әлифбасын өйрәндек, шул язу белән укыдык. Икенче класста ул язу тыелды, безгә яңадан әлифбадан башларга туры килде, монысы хәзерге кириллица. Ике әлифбаны өйрәнү тәҗрибәм ярдәм иттеме, мин гарәп язуын тиз үзләштереп, мөстәкыйль рәвештә китап, гәҗитләрне укый башладым. Бу вакытта мин 4 класста укый идем. 7 классны тәмамлап, Казанда укырга дип авылдан чыгып киткәнче бабай китапханәсеннән күп нәрсә укырга өлгердем. Алар арасында Гаяз Исхакый, Галимжан Ибраһимов китаплары да бар иде. Әби белән әни бик каты кисәткәнгә күрә, мин гарәп язуын тануымны да, ул язу белән басылган китапларны укуым турында беркемгә дә сөйләмәдем.

Соңрак белдем, 6–7 сыйныфларда укыганда кайбер кызлар гарәп әлифбасын өйрәнеп, дини китаплар укый башлаган икән, ләкин ни өчендер әдәби китаплар укымаганнар.

Фәйзрахман бабай балаларын укытуга зур әһәмият бирә. Әтигә 8 яшь тулгач, Иске Кырлайда җәдит мәктәбе булмау сәбәпле, бабай аны Күлтәс авылы мәктәбенә укырга илтә. Ул авыл бездән 8 чакрымда урнашкан. Монда балаларны татар халкының атаклы мәгърифәтчесе, җәдитче Күлтәси укыткан. Авыл байлары кадимчә укытуга риза булмыйча, мәдрәсә төзеп, җәдитче Кыям хәлфәне чакырып китерәләр. Бабай икеме, өчме ел Күлтәсидә укыган әтине дә Кыям хәлфәгә бирә. Иске Кырлай мәдрәсәсе дәрәҗәле мәдрәсә булып китә. Әти анда 3 ел белем ала. Ике мәхәллә мулласы да җәдитчә укытуга каршы чыкмыйлар. Алай гына да түгел әле, Кыям хәлфә киңәше буенча Таипша мулла ир балаларын 3 чакрымда гына урнашкан урысча Александровка, татарлар Тыңламас дип атаган урыс авылындагы земство карамагындагы мәктәпкә укырга җибәрә. Бабай да ике улын – әти белән Мәгъсумҗан абыйны шул мәктәпкә укырга җибәрә. Әти 3 ел анда белем ала. Әйткәнемчә, мулла балалары барысы да югары белем ала. Әтине Казанга укырга җибәрергә йөргән бабай: «Заманнар бозылды, улымны үз янымда калдырам», – дип, әтине мәчет салу осталары булган Наласа балта осталары янына балта эшенә өйрәнергә җибәрә. Әти хезмәт хакы алмыйча бер ел шул осталар белән эшләп, гомерлек һөнәренә өйрәнә. Әти тирә-якта данлыклы балта остасы – столяр иде. Таипша мулланың әти белән бергә укыган улы Гаяз абыйның: «Бабаң зур ялгышлык ясады, әтиең бик яхшы укый иде, укытмыйча крестьян итеп калдырды», – дип берничә тапкыр әйткәне хәтердә. Фәйзрахман бабай бик бай кеше булмаса да, хәлле крестьян булган, әтигә дә шул тормыш ярар дип уйлагандыр. Әммә авыл тормышы тагын болганып китә, колхозлашу крестьянны совет империясенең колына әверелдерә.

Әти 1929 елда, 24 яшендә 3 чакрымдагы Олы Төрнәле авылының урта хәлле крестьяны Шәрәфетдин улы Галәветдиннең олы кызы Мәфтухага өйләнеп, башлы-күзле була. Бабай олы улын башка чыгармаска,

төп йортта үз янында калдырырга ниятли. Ләкин бабайның бу нияте чәлпәрәмә килә. 1931 елның көзендә төнлә һич көтмәгәндә бабайларның ишеген шакыйлар. «Фәйзрахман абзый, сез тыныч кына утырасыз, кәнсәләрдә колхоз идарәсе утырышы бара, анда сезнең хуҗалыкны кулак хуҗалыгы дип, раскулачить итәргә, йортыңны, малларыңны алып чыгарга, гаиләгезне авылдан сөргергә, дип сөйләшәләр»,– дигән хәбәр әйтәләр. Бабай йортына бик тиз генә барлык туганнар җыела. Бабайның кара каршы салынган ике йортының берсен шушы минутта ук сүтеп, буш хуҗалык урынына күчереп салырга, авыл советы рәисе Мәҗиттән әтине башка чыгару турында акт төзеп кул куюны сорарга кирәк. Мәҗитне ничек тә ризалатырга дигән фикергә киләләр. Мәҗит, рәхмәт төшкере, каршы килми. Бабайның мөлкәтен икегә бүләләр. Төнлә өйнең берсен сүтеп буш торган Камали йорты урынына күчерәләр, иртән яктыруга мич тә әзер була. Ул вакыттагы законнар буенча морҗасыннан төтен чыккан йорт законлы саналган. Шулай итеп, бер төн эчендә әти башка чыга. Аның гаиләсе 3 кешедән тора: әти, әни һәм мин. Бу вакыйгадан соң да бабайны раскулачить итү белән гел куркытып торалар. Үзләрен авыл ярлылары дип санаучылар мине дә: «Кулак малае, кулак калдыгы», – дип мыскыллыйлар иде.

Колхоз оешып, тормышлар начарлангач, ул арада әтине дә башка чыгаргач, бабай уллары Мәгъсүмҗан белән Гарәфетдинне өйләндереп, башка чыгарып, йорт-җирле итәргә хәлемнән килмәс, дип уйлый. Кем Казанга, кем Мәскәүгә китә, Ленинградка китүчеләр дә бар, алар авылда калгаларнардан яхшырак көн күрә, китәргә уйласагыз, рөхсәт итәм, ди. Мәгъсүмҗан абый Ленингадка, Гарәфетдин абый Казанга китеп эшкә урнаша. Мәгъсүмҗан абый Ленинградка эшкә килгән Фатыйма исемле Бөгелмә кызына өйләнә. Ел саен мул бүләкләр белән бабайларга кайтып йөрделәр, алар кайту бабай белән әбигә дә, барлык туганнарга да бәйрәм була иде. Рәсим исемле уллары бар иде, ул уку яшенә җиткәнче үк вафат булды. Мәгъсүмҗан абыйның соңгы хаты 1941 елның ахырында килде, фронттан язган иде. «Әни, янган утларга керәбез, исән калулар икеле булыр, бәхил бул, догадан ташламагыз», – дип язганы хәтердә. Хатыны Фатима апа блокада вакытында үлгәндер, аннан бер хәбәр дә килмәде. Мәгъсүмҗан абый хәбәрсез югалды. Шулай итеп әтинең бер туганының нәселе өзелде.

Гарәфетдин абый мин белгәндә Казанда эшли, авылга кайтып йөри иде. 1939 елда озак авырып бабай 63 яшьтә вафат булды. Ул ашказаны рагы белән авырды булса кирәк. Укымышлы кеше буларак, ул врачлар янына бик йөрде, файдасы гына булмады.

Бабай үлгәч, аның йортында 3 кеше калды – әби, Өммаһани апа һәм аның элекке иреннән туган кызы Фатима. Йортта ир кеше калмагач, Гарәфетдин абыйны Казаннан авылга кайтарып торырга булдылар. Ул кайтты, Түбән Мәтәскәдән Маһиҗамал исемле кызга өйләнде, өйләнеп 2 генә ай яшәп калдылар, хәрби комиссариат аны хәрби сборга алып китте. Тагын 2 айдан сугыш башланды. Аның соңгы хаты 1941 елның декабрендәме, 1942 елның башындамы Арменияне Ленинакан шәһәреннән килде. «Миңа бу адрес белән хат язмагыз, безне сугышка кертәләр», – дип язган хаты 1946 елга кадәр сакланды. Соңрак аның да хәбәрсез югалуы турында документ килде. Мин бала күңеле белән: «Ничек сугышта кеше югала инде?» – дип аптырый идем. Шулай итеп, сугышта әби 2 улын, әти 2 энесен югалтты.

Ике улы сугышта булган өчен хөкүмәт әбигә аз гына булса да пособие түли иде. Улларының хәбәрсез югалуы турында хәбәр килгәч, бу ярдәм тукталды.

Әнинең әтисе Шәрәфетдин улы Галәветдин Олы Төрнәленең урта хәлле кешесе була. Ул Фәйзрахман бабай белән яшьтәш булса кирәк. Әнинең әнисе Насибулла кызы Фатима Казанбаш авылында туган. Әнинең әти-әнисен без Төрнәле бабай, Төрнәле әби дип йөри идек. Ерак бабай, ерак әби дип тә әйтә идек. Бабай белән әбинең мин белгәндә Исламетдин исемле улы, Мәфтуха, Мәгъфируз, Маһисәрвәр, Маһисәрә, Маһиҗәләл исемле биш кызы булып, Исламетдин абый Казанда гаиләсе белән яши иде. Мәгъфируз Түбән Пошалымда, Маһисәрвәр белән Маһисәрә Югары Пошалымда үз гаиләләре белән яшиләр иде. Маһиҗәләл апаның аягы таза түгел иде, ул тормышка чыга алмады, бабай белән әби янында яшәде. Гыйлаҗетдин исемле уллары 18 яшендә бизгәк авыруыннан үлгән.

Әни ягыннан булган әби-бабайлар да бик дини, укымышлы, укый да, яза да беләләр, йомшак сүзлеләр. Кырлайдагы әби-бабайдан аермалы буларак, болар сөйләшергә ярата, бик якты чырайлылар. Бала-чаганы

олы кеше итеп карыйлар, алар белән сөйләшеп утырырга яраталар. Кырлайдагы кебек, капка төбеннән үк чисталык, пөхтәлек башлана. Колхозлашу, бигрәк тә октябрьгә кадәр булган мул тормыш гадәте буенча, бу бабайлар кыш бер, җәй бер кунак җыя. Анда кызлар, кияүләр, башка туганнар җыела, алар бер-ике кич кунып китәләр. Кич зур мәҗлес үткәрелә. Ул палас, ашъяулык җәелгән идәндә була. Ирләр аерым, хатын-кызлар аерым утыра. Ирләргә касә белән сыра бирелә, бер касә нәүбәтләп мәҗлесне әйләнеп чыга. Касә бирелгән кунак җырларга тиеш. Ул үзе генә җырлый, кушылып җырламыйлар. Табынга башта чәй чыгарыла, аннан аш, ит, бәлеш була. Бәлештән соң кунаклар ял итеп ала. Шул арада табындагы ризыклар үзгәртелә. Камырдан әзерләгән чәй ашлары, чәй чыгарыла. Мондый мәҗлесләргә шактый чыгым кирәк, аны уздыру һәркемнең дә хәленнән килми.

1940 елда каты авырып, Галәветдин бабай вафат булды. Ул да ашказаны рагыннан үлде булса кирәк. Бабай вафатыннан соң әби белән Маһиҗәләл апа икесе генә калды, шаулап, гөрләп торган йортның яме кимеде. Бер елдан сугыш башланды, Ислам абый сугышта булды, аның хатыны, өч баласы әбиләргә кайтып тордылар. Абый сугыштан кайткач кына Казанга киттеләр. Әби белән гарип аяклы апаның тормышы җиңел булмады. Ул чабата ясап, аксак аягы белән 13 чакрымдагы Арча базарына алып барып сата, шуннан килгән бик аз акча белән көн итәләр иде. Тормыш авыр булгач, 70 яшьлек әби белән апа фермада төнге каравылда тордылар.

Минем 3 яшьтәге бер-ике мизгелем хәтеремдә саклана. Әнинең абыйсы Исламетдин гаиләсе белән Казанда, Яңа бистәдә яши иде. Әти белән әни мине һәм 1 яшьлек сеңелем Миңлегөлне алып Исламетдин абыйларга кунакка бардык. Нинди кием кигәнмен, Иске Кырлайдан Арча станциясенә ничек килгәнне, поездга кереп утырганны берсен дә хәтерләмим. Хәтердә калганнары: әти белән әни мине вагонга кертеп утырттылар да, хәзер киләбез, дип минем яндагы кешеләргә нидер әйтеп, каядыр киттеләр, калган әйберләрен алып килергә булса кирәк. Шул вакыт вагонга муеннарына тартма аскан юан гына марҗалар кереп: «Кому надо папирос, кому надо папирос?», – дип такылдый башладылар. Минем марҗаларны беренче күрүем, киемнәре дә, сүзләре дә безнеңчә түгел, мин куркып елый башлаган идем, бик тиз әни дә, әти дә килеп җиттеләр. «Ник елыйсың, алар папирос сата бит, кешегә тими», – дип тынычландырырга тырыштылар. Бездә ярамаган гамәл кылсаң, яки еласаң: «Алай ярамый, урыс алып китә», – дип куркыталар. Маржа да урыс бит инде ул, алып китәрләр дип курыкканмындыр. Урыс-маржа белән беренче танышлыгым шулай булды. Шуннан соң поездда ничек барганны, Казанга килеп җитүне, абыйларга ничек баруны һич хәтерләмим. Абыйлардан кибеткә барып, уенчык ат алганны, абыйның кызы Әлфиянең үзенең уенчык атының кылдан ясаган койрыгын тартып алуы хәтердә. Кунакка баргач, безне авылда булмый торган тәмле ризык белән дә сыйлагаганнардыр инде, берсе дә хәтердә калмаган. Шау-гөр килеп, кибеткә бару, кайту хәтердә.

Сугышка кадәр безнең гаилә 6 кешедән тора иде: әти, әни, мин, сеңелем Җәүһәрия, энеләрем Фазлырахман һәм Мәүлет. Әби белән бабай үз хуҗалыклары белән Югары урамда яшәделәр.

Сугыш

22 июньнән башлап, бик кыска вакыт эчендә, ул бер айдан артмагандыр, без сабыйлар өстенә сугыш чорының барлык авырлыклары ишелеп төште.

Бүгенгедәй хәтеремдә, 1941 елның 22 июне чалт аяз, бик матур эссе көн иде. Малайлар балык кебек судан чыкмый, җил дә юк, суы да май кебек. Су кырыйлары яшел үлән, шау чәчәк. Малайларның кәефе искитәрлек, кеше табигать баласы бит. Сәгать ун тирәсе булгандыр, тау башыннан бер үзе әкрен генә Югары урам малае Нәкыйп төшеп килә. Бу таудан бер малай да бүгенге Нәкыйп кебек әкрен атлап төшми, сикергәли-сикергәли төшәләр. Кайсы малай йөгереп уза торган урынны тәпиләп кенә уза инде? Нәкыйпнең бу кыяфәте, адымнары барыбызны да сагайтты. Авырып киткән дисәң, кичә генә яшь бозау кебек чаба иде.

Нәкыйп безнең янга килеп җитте, тукталды, әмма бервакытта да сүзсез тормый торган малайның авызы ачылмый. Ул тирән итеп сулыш алды, безнең төркем өстенә карап алды һәм кеше белән сак кына сөйләшә торган картлар шикелле итеп: «Малайлар, Герман бүген иртә белән безгә каршы сугыш башлаган, күп шәһәрләргә бомба ташлаган, барлык ирләр иртәгә сугышка китәсе. Бу хәбәрне Мәндеш авыл советыннан килеп әйттеләр, мин кәнсәләрдә идем, моны радио сөйләгән. Бу

хәбәрне бер минутта бөтен авыл белде, барлык өйләрдә ирләр, хатыннар, әби, бабайлар елый. Мин дә тыела алмыйча еладым, шуңа таудан әкрен төштем».

Малайлар өнсез калды. Бер сүз әйтүче юк. Тик Нәкыйпнең күршесе Нургаяз гына: «Герман бу инде Хасан күле дә, Финляндия дә түгел, әтиләрсез нишләрбез», – дип куйды. Өнсез калган 10–15 малай авылның төрле урамнарына таба йөгерде. Шул көннән безнең сабый чорыбыз тәмамланды.

Өйгә кайтып керсәм, әти белән әни өйдә елап утыралар. Мин әтинең икенче тапкыр күз яшен күрдем, беренчесе моннан ике ел элек бабай вафат булгач иде. Мин әти белән әнине үземчә юатмакчы булдым. Күптән түгел генә «Акфиннарга каршы сугыш геройлары» исемле бик мактанчык китап укыган идем. «Акфиннарны безнекеләр бик тиз җиңде бит», – дип куйдым. Әти миңа: «Герман нинди көчле илләрне басып алды, ул безне харап итәр, бик яшь бит әле сез. Минем бу сүзләремне беркемгә дә әйтмә, төрмәдән башым чыкмас, сугышка баруым яхшырак», – диде.

Көндезге сәгать 12 дә клубта җыелыш башланды. Безгә клуб бик якын, әти барып йөрмәскә кушса да, мин дә җыелышта булдым. Анда Арча райкомы вәкиле булып килгән Хөснулла абый Гарифуллин сөйләде. Ул безнең авылныкы, безгә туган да әле. Ул Молотов белән Риббентроп арасында барган сөйләшүләр, Совет-Герман договорын бозып, сугыш игълан итмичә Герман армиясенең безгә бәреп керүе турында сөйләде. Әйткән сүзләре әле дә колакта яңгырап тора: «Сугыш монда утырган һәркем уйлаганнан катырак, куркынычрак булачак, корбаннар да күп булыр. Иртәгедән башлап, якын көннәрдә ирләрнең күбесе сугышка китәр».

Бу көн мәхшәрне хәтерләтте. Авыл йокламады диярлек. Кешеләр, туганнар берберсенең хәлен белә, якыннарына, туганнарына үзләре киткәч авыр вакытларда гаиләләренә ярдәм итәргә куша. Кичкә таба авыл советыннан хәбәр килде, һәр ир кешегә җылы оекбаш, чиста эчке ыштан, кашык, кружка, сохари әзерләргә куштылар. Халык шул мәшәкатьләр белән тиз генә йоклый алмады. Әти белән әни дә төнге сәгать 12 дә аяк өсте иде әле.

Йокының иң тәмле вакытында тәрәзә шакыган тавыш ишетелде. Күзне йокы баскан, өскә таш өеп куйган кебек, кыймылдап та булмый. Тәрәзәне кагалар да кагалар. Торып булмый. Бераздан тавыш ишетелде: «Мәфтуха апай, Мәфтуха апай, бүген сәгать иртәнге тугызда 22 кешегә сугышка китәргә хәбәр бар. Лотфрахман абый да шулар арасында. Ул да бүген китә». Бу авыл советы рәисе Разыя апа тавышы иде. Минем кечкенәдән йокым сак иде, беренче булып мин тордым. Әти белән әни яңа гына йокыга киткәннәр ахыры, бераз аңсызланып тордылар. Бу хәл иртәнге сәгать өчтә булды. Безнең тавышка 6 яшьлек сеңелем Җәүһәрия, 3 яшьлек энем Фазлырахман да уянды, тик 1 яшен яңа тутырган Мәүлет кенә йоклый. Әти кече энем янына килеп: «Бу кайәр суккан дөнья мәшәкатьләре аркасында кече улымны хәтергә алырлык итеп күргәнем дә, туйганчы сөйгәнем дә юк бит минем», – дип кулына алды, хикмәт, бала еламады, матур итеп әтигә елмайды. «Әти, мине шундый итеп хәтерләрсең», – диюе булдымы икән сабыйның. Әти баланы күкрәгенә китереп кысты.

Иртән өйдә нинди мәшәкатьләр булганын, әтинең үзе белән нәрсәләр алганын хәтерләмим. Кая инде ул арада сохари киптерүләр. Әти белән әнинең бергәләп намаз һәм Коръән сүрәләре укыганы хәтердә калган.

Авыл халкын сугышка озату мәрәсимен Мөхәммәт Мәһдиев бик тәфсилләп язды, бу хәлне беркем дә аннан уздырып сурәтли алмас кебек. Мин 22 июньдә Иске Кырлайда 22 ир-атны сугышка озатуның кайбер мизгелләрен хәтергә төшереп китәм. Иртәнге 8 гә кадәр озатулар, теләкләр саубуллашулар өйләрдә булды. Аннан соң авыл тузгыткан кырмыска оясын хәтерләтте. Халык Арчага бара торган юл кырыена, кибет янындагы мәйданга җыела башлады. Кайбер йортлардан озатучылар бөтен нәселләре белән тыныч кына килә. Озакламый авылның әле бер, әле башка урамнарыннан гармуннар белән җырлап килә башладылар. Аларга төрле яклардан төркем-төркем булып тәкбир әйтеп килүче олылар тавышы кушылды. Теләкләр, елашулар, догалар бер тоташ агымга әверелде. Олылар намазга җыелды, намаздан соң әйтелгән тәкбир тавышлары үзәкләрне өзде: «Аллаһу әкбәр, Аллаһу әкбәр лә илләһел хәмде».

Сугышка китүчеләрнең һәрберсенә җигүле ат килде, арбага аның гаиләсе утырды. 22 атка да төялешеп беткәч, Арча юлына борылдылар һәм киттеләр, авыл өстендә тагын тәкбир тавышлары яңгырап торды. Арчага 12 километр юлны тиз үттеләр. Арчаның үзәк урамнарында йөрерлек түгел,

русча, татарча җыр, гармун тавышы. Кешеләр бер-берсен югалталар, эзлиләр, саубуллашалар, кочаклашалар, елашалар. Мөндеш авыл советы рәисе хәрби комиссариаттан бер хәрби иярtеп чыкты. Ул безнең авылныкыларны бер сафка тезде. Исемфамилияләрен тикшереп чыкты һәм тимер юл станциясенә китәргә кушты. Станциягә кадәр булган 2 километр юлда да мәхшәр, станциягә таба баручы атлар кире Арчага баручыларга юл бирә алмый азаплана, тәртә башлары чәкәләшә. Атларны читтәрәк калдырып, сугышка китүчеләргә вокзал каршына – перронга барырга куштылар, алар артыннан озатучылар йөгерде. Аларның күбесе хатын-кыз, бала-чага, картлар, карчыклар да бар. Кешеләр арасыннан үтәрлек түгел, бер береңне югалтсаң, таба алмыйсың. Комиссариаттан килгән хәрби безнең авылныкыларны да перронга чакырды, аларны күгәргән калай төсендәге товар вагоннарына керттеләр, ишекләр бикләнде. Озын итеп сузып паровоз гудок бирде, поезд кузгалып Казанга таба китте. Ул гудок шулкадәр куркыныч, ямьсез иде. Шул көннән бирле поезд гудогын гомер буена ишетә алмыйм, ул мине 1941 елның 23 июненә кайтарып куя.

Озатучы урыс-марҗа үзәк өзгеч тавышлар белән такмаклап елый. Дүрт йөз елга якын урыс кулында яшәп, татар мондый озатуларны, югалтуларны күп күргән, алар үзләренең газизләрен тавышсыз гына, бөгелеп-сыгылып елап озатты. Бу юл авылыбызның егерме ике ир-атыннан егерме беренең туган илдә соңгы сәфәре булды. Алар арасыннан бары бер генә солдат 1945 елның сентябрендә исән-сау әйләнеп кайтты. Ул солдат безнең әти иде. Аңарчы әтинең дә, безнең дә күрәчәкләребез бик күп әле.

Арчадан Иске Кырлайга кире кайтуның бер генә мизгеле дә хәтердә түгел. Арча урамнарында һәм станциядә күргән мәхшәр гомергә хәтердә калды. Атның дилбегәсе шул көннән дүрт елга әни кулына күчте, аның юл бу дәшми-тынмый кайтуы истә калган.

Без авылга кергәндә көтү кайткан, сигез яшьлек сеңелем Җәүһәрия белән дүрт яшьлек энем Фазлырахман көтүдән каршы алып, малларны абзарга япкан, күрше карчык – Миңзифаттәй җилеме тулып кайткан сыерны саварга әзерләнеп йөри иде. Әлеге көннән башлап, малларны көтүдән каршы алу, казларны алып кайту шул ике баланың күп санлы вазифаларының берсе булды.

Кырык бернең егерме икенче июне халкыбыз тарихын икегә бүлеп куйды – сугышка кадәр һәм сугыштан соң. Сугыш башланган беренче көндә үк кибеттә товар бетте. Безнең авылның алачык кадәр генә кечкенә кибетендә сатлык маллар болай да бик аз булгандыр. Иң башта тоз, керосин, шырпы, ашау ризыклары, өс-баш, аяк киемнәре, савыт-саба бетте. Уку-язу әсбаплары юкка чыкты.

Ирләрне сугышка озату авылда гадәти хәл булып китте. Аларга кичтән повестка килә, иртән чыгып та китәләр. Җаваплы эштә эшләүчеләр, материаль җаваплы хезмәткәрләр эшләрен дә тапшыра алмый китә. Кибетче булып эшләүче Гыйльметдинов Ильяска төнлә хәбәр килә, иртән сугышка чыгып китә. Июль ае беткәндә сугышка китәрдәй ирләр калмады дияр-лек...

Рецензии на докторскую диссертацию

Утверждаю.
Ректор
Тюменского государственного
Университета
Г.Ф.Куцев
13 сентября 2005 г.

Отзыв ведущей организации о диссертации Г.Л.Файзрахманова «Сибирские татары в составе Российского государства» (Казань, 2005. 464 с.), представленной на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности «07.00.02 – Отечественная история»

Актуальность диссертационного исследования Г.Л.Файзрахманова для отечественной истории определяется тем, что различные аспекты истории присоединенных к России земель и сферы деятельности, населявших эти территории этнических сообществ по настоящему еще не стали предметом научного исследования. Между тем объективный анализ происходивших процессов важен не только для осмысления прошлого, но и выверенного курса по формированию государственной политики в межнациональных отношениях на сегодняшнем этапе.

В основе диссертации лежит значительная часть материалов из книги «История сибирских татар с древнейших времен до начала XX в.» (Казань, 2002), которая, в свою очередь, является одним из первых капитальных исследований, написанных в постсоветский период по одной из самых сложных в тюркологии проблем – истории сибирских татар. Монография «История сибирских татар с древнейших времен до начала XX в.» является востребованной в науке и в учебном процессе. Уже в силу этого предпринятый в книге и диссертации опыт исследования уникален и заслуживает высокой оценки.

Основная цель диссертационного исследования Г.Л.Файзрахманова состоит в комплексном изучении и освещении всех важнейших аспектов материальной и культурной жизни сибирских татар в составе Российского государства в XVII – начале XX вв. К достижению поставленной цели автор идет через постановку и решение следующих задач:

– выявить, изучить и проанализировать источники; изучить процесс развития историографии по исследуемой теме, выделить ее основные направления, проследить преемственность, связь исторических изысканий с хозяйственной, культурной и общественной жизнью сибирских татар;

– исследовать заселение Западной Сибири тюрками и становление татарских государств Западной Сибири;

– охарактеризовать расселение и демографические процессы среди сибирских татар в XVII – начале XX вв.; контакты и процессы консолидации различных этнографических групп сибирских татар, бухарцев и пришлых татар Поволжья и Приуралья;

– проанализировать процессы колонизации и освоения Западной Сибири русскими и организацию управления Сибирью;

– представить социальное положение различных сословий татарского населения данного региона;

– исследовать хозяйственную жизнь и быт сибирских татар в составе Российского государства;

– изучить культурную жизнь сибирских татар в составе многонационального Российского государства, выявить ее особенности.

Знакомство с содержанием диссертации и выводами позволяет говорить, что диссер-

тант вполне преуспел в выполнении поставленных задач. Научная новизна настоящего исследования заключается в целостном рассмотрении материальной и духовной жизни сибирских татар в составе Российского государства. История сибирских татар рассматривается также как органичная часть татарской национальной истории и истории России. Хорошо освещена эволюция конфессиональной политики государства в отношении ислама в Западной Сибири и особенности взаимоотношений русского населения и сибирских татар.

В соответствии с поставленными целью и задачами выстроена и логика диссертации. Она состоит из введения, шести глав, заключения и списка использованных источников и литературы. Введение содержит все необходимые компоненты. Диссертант обосновывает актуальность темы, научную значимость исследования в избранных хронологических и территориальных рамках; определяет объект и предмет исследования, описывает методы работы. Методология исследования достаточно традиционна и позволяет решать поставленные задачи.

Структура и композиция основного текста диссертации (464 с.) представляется достаточно продуманной и логичной. Первая глава диссертации посвящена исследованию и анализу использованных источников и литературы. Обстоятельный их обзор (С. 19–75) послужит серьезным основанием для работы последующих поколений исследователей, обращающихся к данной проблеме и, безусловно, говорит о значимости самой диссертационной работы. Заслуживает внимания уважительное и в то же время критическое отношение диссертанта к трудам своих предшественников и современников. Историографический анализ этих трудов является результатом серьезного и вдумчивого подхода к избранной теме.

Заметим, что диссертантом, бесспорно, проделана огромная работа по систематизации доныне разрозненных сведений. Только библиография диссертации насчитывает 593 книги на русском и 50 – на татарском языках; на иностранных языках – 12 книг. Привлечено немало новейших источников (на русском языке – 163; на татарском языке – 24), в том числе изданных за пределами России на иностранных языках – 11. Примечательным является использование диссертантом научных трудов на татарском языке. Среди них имеются труды представителей татарской демократической национальной историографии конца XIX – начала XX вв.: Ш.Марджани, Р.Фахрутдинова, М.Рамзи, Г.Рахима, Г.Губайдуллина, А.Валиди, Х.Атласи.

Историографический анализ и выводы сделаны диссертантом отдельно по досоветскому, советскому и постсоветскому периодам. В выводах по досоветскому периоду отмечается, что исследователей этого периода больше всего интересовали проблемы этнографии, быта сибирских татар, меньше освещалась их духовная и общественная жизнь; отдельные работы отличаются необоснованностью и тенденциозностью выводов и утверждений, многим работам характерна односторонность и поверхность осмысления исторических процессов исследуемого периода. Как показывает историографический обзор диссертанта, в советский период вплоть до 1960 гг. особого прогресса в исследовании сибирских татар не было. Позднее появились научные труды ученых Томска, Омска и Казани, посвященные истории сибирских татар.

Подводя итог обзору научной литературы по изучаемой теме, Г.Л.Файзрахманов делает вывод, что, несмотря на освещение многих аспектов исследуемой темы, до сих пор отсутствуют обобщающие исследования, в которых были бы выявлены общие и специфические черты этногенеза, хозяйственной и культурной жизни сибирских татар в составе Российского государства.

Диссертантом используется огромный массив архивных материалов (59 фондов из архивов Санкт-Петербурга, Москвы, Тюмени, Тобольска, Омска), впервые введенных в научный оборот. Представляют большой интерес для исследователей, в частности сибиреведов и тюркологов, собранные археографами (и заметим, самим диссертантом) в сибирско-татарских деревнях, хранящиеся в библиотеках, музеях и архивах и использованные диссертантом исторические предания сибирских татар. Многие из них подтверждают или дополняют сведения письменных источников. Широко привлечены вещественные источники, в том числе археологические, и средства передвижения, предметы, хозяйствования и духовной жизни, хранящиеся в музеях Тюмени, Тобольска и Омска.

В качестве исторического источника автором также использованы материалы дореволюционной, советской и постсоветской

периодической печати. Ценные сведения о материальной и духовной жизни, о различных этнографических группах сибирских татар, извлечены из газеты «Сельская жизнь», «Янарыш» (Тюменская областная газета на тат. яз.), из журналов «Тобольские губернские ведомости», «Томские губернские ведомости», «Отечественные записки», «Природа и люди», «Восточное обозрение», «Дело», «Журнал Министерства народного просвещения», «Журнал Министерства внутренних дел» и др. Материалы периодической печати дают не только информативный материал, но и отражают взгляд автора на описанные события, факты и др.

Вторая глава «Сибирские татары до вхождения Сибири в состав Российского государства» состоит из двух параграфов. На основании исследования археологических и письменных источников автор предполагает, что формирование сибирских татар началось в VI–VII вв., в связи с усилением переселения тюрков с Алтая и Центральных районов Казахстана в лесостепи Западной Сибири. И очень хорошо, что общетюркскую историю, которая по меткому замечанию Президента Казахстана Н.А.Назарбаева, «не может принадлежать какому-то одному этносу», диссертант не пытается «зациклить» на сибирско-татарском этническом субстрате.

Заметим, что до сих пор историю татарской государственности в Западной Сибири исследователи начинали с Тюменского ханства, образованного в 1220 гг. Заслугой Г.Л.Файзрахманова является обнаружение источника об образовании (предположительно в конце XI – начале XII вв.) Ишимского ханства – с центром в г. Кызыл-Тура. Это является серьезным вкладом в отечественную тюркологию и даже опровергает ошибочное мнение, сложившееся у казахских историков, отраженное, в частности в энциклопедии «Северо-Казахстанская область» (Алматы, 2004).

Считаем важным отметить, что взгляд Г.Л.Файзрахманова о прямом родстве сарматов с современным татарским населением Сибири (который он высказывал в монографии 2002 г.) серьезно эволюционировал – чему свидетельствуют положения этой главы.

Особо подчеркнем, что, основываясь на русских летописях, различных вариантах сибирских летописей, на русских дипломатических, документах и сочинениях восточных авторов, диссертант описывает сложные события в Тюменском и Сибирском ханствах; говорит о не менее сложных взаимоотношениях Тюменского (а затем и Сибирского) ханства с Казанским ханством, Ногайской Ордой и Московским княжеством. Объективно оценивая происходившие процессы, основную причину падения Сибирского ханства диссертант видит в слабой централизации этого огромного феодального государства. Немаловажное значение имел и значительный экономический прогресс Московского (у диссертанта – «Русского», и это понятие, считаем нужно разъяснить!) государства по сравнению с Сибирским ханством и наличие огнестрельного оружия у русских (хотя этноним, заметим, также в то время был условен: «московит» – означал ведь не только русских, но и тюркский субстрат. Это положение следует подкорректировать, либо разъяснить при защите).

Третья глава «Расселение сибирских татар. Колонизация Сибири» содержит, как и предыдущая глава, два параграфа. В первом параграфе – «Расселение сибирских татар» – охарактеризованы этнографические группы сибирских татар, их расселение, демографические процессы, происходившие в их среде. Во втором параграфе под названием «Колонизация Сибири» исследуются различные аспекты колонизации и управления завоеванной территорией.

Отказываясь от дореволюционной и советской идеологемы, трактующей поход Ермака и последующий период после «присоединения Сибири к России» как сугубо позитивный (в чем разделяем позицию автора), Г.Л.Файзрахманов стремится показать (С. 144–146) неоднозначность происходивших процессов. Безусловно, насильственная русификация и христианизация (что, как отмечает диссертант на С. 174, привело к «растворению» обских татар), подавление народных выступлений, политическое давление и прочие последствия политики Российского государства имели место, но реально присутствовало и то, что принято в современной науке называть как: альянс; диалог; полилог; «примитивный» и «развитый» утилитаризм; традиционное «закрытое» и «открытое» общества.

В четвертой главе под названием «Социальное положение сибирских татар в составе Российского государства», состоящей из двух параграфов, диссертант подробно рассматривает этнические и сословные

группы татарского населения Западной Сибири. Нельзя не отметить совершенно правильный исторический подход диссертанта к проблемам социального статуса каждого сословия. Содержание прав и обязанностей, привилегии отдельных сословий менялись по мере социальной необходимости. Диссертант справедливо констатирует, что ясак пушниной в Западной Сибири в XVII–XVIII вв. был одним из основных источников пополнения казны и средством ведения внешней торговли Российского государства. В то же время он был и источником обогащения воевод и чиновников разного ранга, которые под видом ясака обобрали бесправных аборигенов. Диссертант ясно и убедительно осветил различные формы протеста сибирских татар и других народов Сибири против фискального давления и злоупотреблений воевод и чиновников.

Работа на базе богатого и разнопланового источникового материала, обобщение и анализ литературы подвели диссертанта к важным выводам, один из которых сводится к освещению таких сложных проблем, как участие сибирских татар в национальных движениях в Российской империи. Подчеркнем, что у диссертанта применяется термин – «национально-освободительная борьба», и эта классификация, по нашему мнению весьма спорна, так как у ряда течений (даже среди тюркского населения) не было «борьбы» в качестве цели. Это необходимо разъяснить при защите, либо опровергнуть.

Впервые в отечественной историографии соискателем – Г.Л.Файзрахмановым проведен анализ общественного движения сибирских татар в 1907–1917 гг., прослежены его взаимосвязи с общероссийской действительностью. Это движение (и не всегда «борьба») сибирских татар протекало под лозунгом национального самоуправления и просвещения на родном языке, разрешения строительства мечетей, ограждения земельных участков от изъятия в колонизационный фонд или захвата в фонд императорского кабинета. Татарским национальным организациям Западной Сибири по своей программе была ближе кадетская партия. Сибирские татары высказались за культурно-национальную автономию.

Обширность использованных источников, разнохарактерного литературного материала дали возможность соискателю успешно решить многие проблемы и задачи пятой главы, которая называется «Хозяйственная жизнь сибирских татар».

Следует признать, что среди историков долгое время не было единого взгляда на характер и удельный вес в хозяйственной деятельности земледелия сибирских татар. Диссертанту же удалось сделать убедительные выводы, что если в период присоединения к Московскому государству пашенным земледелием занимались на небольших площадях только тоболо-иртышские и часть томских татар, то к началу XX в. все группы сибирских татар (кроме заболотных и северных барабинцев) занимались пашенным земледелием, а хлеб стал основным продуктом питания татар всех групп. Использованный статистический материал позволил соискателю утверждать, что урожайность татарского земледелия была почти идентична с урожайностью хлебного поля старожильческого (заметим, не всегда «русских») крестьянского населения. Скотоводство у многих групп сибирских татар, оставаясь одним из важнейших источников существования семьи, к началу XX в. по своему значению занимало второе место после земледелия.

Г.Л.Файзрахманову удалось осветить всю сложность традиционного хозяйства сибирских татар: охоту, рыболовство, сбор дикорастущих плодов, ягод и растений, кустарные промыслы и др., как и эволюцию этого типа хозяйствования – под влиянием развития производящих отраслей. Диссертант при освещении развития хозяйства сибирских татар убедительно раскрывает особенности и противоречия проникновения капиталистических отношений в сибирско-татарскую деревню.

Серьезной постановкой проблемы (и ее решением) отличается шестая глава диссертации, которая называется «Культура сибирских татар» и состоит из трех параграфов. Соискателем вдумчиво анализируется развитие культуры сибирских татар, их религиозная жизнь и развитие литературы и просвещения.

В то же время отметим, что эта глава (как, впрочем, и вся диссертация) «традиционно», т.е. программно ограничена периодом: «... до 1917 г.». Между тем даже процесс этнической и культурной консолидации сибирских татар не закончился с победой Октябрьской революции. Показательна перепись населения 1926 г., показывающая наличие в составе сибирских татар этнических групп, в т.ч. «бухарцев». В этом смыс-

ле, наверное, принципиально было важно проследить (хотя бы «пунктирно») и последующие процессы в XX в. как «развивающиеся» в многообразии социально-культурных явлений. Таким образом «за бортом» исследовательской проблемы не оказались казанские, крымские, астраханские и белорусско-польские татары, другие тюркские группы населения Сибири, которые реально присутствовали в этом пространстве и, более того, продолжают активно участвовать в этногенезе местного тюркского населения. На наш взгляд желательно четче определить хронологию в названии диссертации. Спорны некоторые выводы, существуют некоторые неточности в терминологии.

К несомненным достоинствам диссертации следует отнести заключение, в котором четко резюмируются основные итоги работы, позволяющие сделать главный вывод о том, что задачи, поставленные диссертантом, решены, и цель работы достигнута. Выводы соискателя логичны, аргументированы.

Сибирские татары прошли сложный путь этнокультурогенеза. Как справедливо утверждает диссертант, история сибирских татар не прекратилась с их завоеванием, наоборот, они стали бороться за выживание в новых условиях, приспосабливаясь к ним, развивали свою материальную и духовную культуру, создавали материальные и духовные ценности, которые стали общим достоянием многонационального народа Российского государства.

Диссертация Г.Л.Файзрахманова является оригинальным, самостоятельным, комплексным и обобщающим исследованием. Результаты исследования отражены в его монографиях и многочисленных научных статьях, которые хорошо известны в Западной Сибири. Материалы диссертации могут быть использованы при создании обобщающих трудов и учебных пособий по истории Сибири татарского народа.

Автореферат, который прилагается к диссертации, соответствует ее содержанию.

Нет сомнения, что на высокий суд Диссертационного совета вынесено вполне законченное, самостоятельное исследование. Диссертация отвечает всем требованиям, предъявляемым к докторским диссертациям, а ее автор – Г.Л.Файзрахманов вполне заслуживает присуждения ему ученой степени доктора исторических наук по специальности «07.00.02 – Отечественная история».

Отзыв подготовлен: доктором исторических наук, профессором, заведующим сектором изучения этноконфессиональных отношений Института гуманитарных исследований Тюменского государственного университета А.П.Ярковым; доктором исторических наук, профессором, заведующим кафедрой отечественной истории Тюменского государственного университета С.С.Пашиным; доктором филологических наук, профессором, заведующей отделением татарского языка и литературы филологического факультета Тюменского государственного университета Х.Ч.Алишиной.

Отзыв обсужден и одобрен на совместном заседании кафедры отечественной истории, отделения татарского языка и литературы филологического факультета и сектора изучения этноконфессиональных отношений Института гуманитарных исследований Тюменского государственного университета 13 сентября 2005 г., протокол № 2/1/16.

Доктор исторических наук, профессор,
заведующий сектором изучения этноконфессиональных отношений
Института гуманитарных исследований
Тюменского государственного университета п/п А.П.Ярков
Доктор исторических наук, профессор,
заведующий кафедрой отечественной истории
Тюменского государственного университета п/п С.С.Пашин
Доктор филологических наук, профессор,
заведующая отделением татарского языка и литературы
филологического факультета
Тюменского государственного университета п/п Х.Ч.Алишина

Подпись заверяю:
Ученый секретарь Ученого совета
ТюмГУ Л.А.Железнова

Отзыв официального оппонента на диссертацию Файзрахманова Гаптелбара Лутфиевича «Сибирские татары в составе Российского государства», представленную к защите на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности «07.00.02 – Отечественная история»

Актуальность темы исследования. Следует приветствовать автора, решившего взять в качестве темы докторской диссертации историю сибирских татар в составе Российского государства с древнейших времен до начала XX в. О сибирских татарах как самостоятельной этнической группе в составе населения России написано много, но так полно и подробно в диссертации исследуется впервые. Сибирь – огромный по территории регион со сложным по этническому составу населения; в нем ведущую этническую группу составляли сибирские татары, компактно расселявшиеся в Тюменской, Томской, Омской, Новосибирской, а также Кемеровской области и Красноярском крае. Сибирь – составная часть «азиатского» мира, где сложились древнейшие государства с оригинальной материальной культурой, здесь сходились известные международные торговые пути. В этом контексте несомненно, что роль сибирских татар в этно-политической истории Сибири была значительной, поэтому изучение их вклада в общую сибирскую, российскую, тюркскую, и татарскую цивилизацию имеет несомненно историческое и практическое значение.

Актуальность диссертационного исследования Г.Л.Файзрахманова возрастает, если учесть, что по этногенезу, политической, культурной истории сибирских татар в составе Российского государства нет обобщающих трудов. Заслуживает особого внимания стремление автора изучить историю сибирских татар в системе других народов, прежде всего русского народа Сибири, а также тюркских народов-выходцев Урало-Поволжья, Казахстана и Средней Азии, угро-самодийских коренных народов самой Сибири. Важное значение имеет освещение взаимоотношения между христианскими и мусульманскими конфессиями, эволюции политики России по отношению к исламу в Западной Сибири.

Достоинством диссертационной работы является огромная источниковая база. Автором проработаны и в систематизированном виде привлечены архивные, литературные, фольклорные, антропологические, лингвистические и другие документы практически из всех возможных архивов, научных изданий. В этом отношении список использованных источников и литературы заслуживает быть отнесенным в самостоятельный раздел диссертационной работы и окажет положительное влияние на будущие исследования по данной проблематике.

Целью данного исследования соискатель определяет системное и комплексное изучение всех важнейших аспектов материальной и культурной жизни сибирских татар в составе Российского государства в XVII – начале XX в. Исходя из цели, Г.Л.Файзрахманов поставил задачу выявления и изучения и анализа источников, исследования процесса развития историографии по теме. Кроме того, диссертант поставил нижеследующие конкретные задачи: исследовать заселение Западной Сибири тюрками и образование государств сибирских татар; осветить демографические процессы среди сибирских татар в составе Российского государства; проанализировать процессы колонизации Западной Сибири, освоение Западной Сибири русскими и организации управления Сибирью; исследовать социальное положение различных сословий татарского населения, хозяйственную и культурную жизнь сибирских татар в составе многонационального Российского государства.

Соискателем конкретно и ясно изложены методологические основы диссертации, они не вызывают сомнений.

Научная новизна исследования заключается в целостном рассмотрении материальной и культурной жизни сибирских татар в составе Российского государства. История сибирских татар рассматривается как часть национальной истории и истории России, а эволюция взаимоотношений сибирских татар с русскими и другими народами региона – в широком историческом плане и широких хронологических рамках.

Первая глава «Источники и историография», естественно, посвящена анализу источников и историографии. Содержание главы показывает, что автором создана надежная источниковая база по теме. В ее основу легли письменные источники (законодательная, делопроизводственные акты, нарративные, учебно-статистические источники, материалы периодической печати, историко-географические сочинения русских и иностранных авторов), а также справочные, археолого-этнографические издания. Обращает на себя внимание читателя широкое использование в работе письменных источников XIV–XVIII вв., в том числе до сих пор малоизвестные документы из делопроизводственных актов времен Петра I, Сената, Кабинета Екатерины II, русских летописей (Строгановская летопись, Есиповская летопись, летопись Сибирская, Ремезовская летопись, Сборник летописей Кадыр Али Бека и другие) и государственных архивов города Тюмени, Томска, Омска и других. Такой полнотой эти документы вводятся в научный оборот и компилируются впервые и это позволило автору составить оригинальную стройную систему взглядов по всем затронутым вопросам.

Богатую историографию имеет тема диссертации. В главе перечислены имена выдающихся русских историков, начиная от В.Н.Татищева до С.М.Соловьева, в трудах которых основное внимание уделялось завоеванию русскими Сибири и установлению там российских порядков государственного управления. С интересом читается раздел (с. 57–61) о сибирских областниках (Н.М.Ядринцев, Т.Н.Потанин, И.В.Федоров, Н.И.Наумов, С.С.Шашков), которые открыто называли политику царского самодержавия по отношению к народам Сибири колониальной и призывали ее коренным образом изменить в демократическом духе. Следует согласиться с заключением автора о том, что в трудах дореволюционных историков проблема истории сибирских татар рассматривалась лишь попутно с общероссийской проблемой.

Комплексное изучение истории и культуры сибирских татар началось в годы советской власти, особенно в послевоенные годы. Продолжая лучшие традиции русских востоковедов XVIII – начала XX вв., историки, этнографы, языковеды, археологи гг. Москвы, Казани, Томска, Омска, Тюмени, Новосибирска в своих исследованиях серьезное внимание уделили характеристике языка, фольклору, этнографическим особенностям сибирских татар в быту, традициях хозяйства и основных этапов формирования сибирских татар как самостоятельной этнической группы.

Однако в своем объективном историографическом обзоре автор более подробно мог остановиться на оценке коллективного труда Н.А.Томилова, Ф.Т.Валеева «Татары Западной Сибири», но этот труд остался вне внимания автора.

В заключении главы автор прав, говоря, что начавшиеся комплексные разработки различных аспектов истории и культуры сибирских татар в XX в. не привели к появлению обобщающего труда о татарах Сибири (с. 74).

Вторая глава «Сибирские татары до вхождения Сибири в состав русского государства» посвящена первичному заселению Западной Сибири тюрками и освещению этно-политической истории региона с древнейших времен до XVI в. Исходным хронологическим рубежом в изложении затронутых вопросов является раннежелезный век, когда здесь формируется саргатская культура, в составе населения которой были тюрко-язычные племена. Данное мнение имеет широкое хождение в исторической литературе и автор его полностью поддерживает.

Следующим этапом в проникновении в Сибирь тюркских племен автор называет гуннскую и VI–VII вв. – время существования Великого Тюркского каганата (с. 90–92). Приток тюрков сюда продолжался в VIII–IX вв. и ими были племена, вышедшие из кимако-кыпчакской среды (с. 92). В VIII–IX вв. в Сибирь проникали кыргызы и уйгуры (с. 93). Исследователь, безусловно, прав, когда говорит, что в V–XI вв. этнический состав населения края был сложным и в нем наряду с тюрками присутствовали далекие предки хантов, манси и селькупов (с. 95). В X–XII вв. здесь распространяется плужное земледелие, в чем заслуга принадлежит кимакам (с. 92–93).

Сославшись на труд И.Введенского, в пользовании которого были недошедшие до нас письменные источники и исторические предания, диссертант утверждает, что на рубеже XI–XII вв. в Западной Сибири сложилась первое татарское государство – Ишимское ханство с центром на р.Ишим (с. 98–100). Первоисточник упоминает имена 16 правителей этого государства (там же). Дальнейшее развитие событий приводит к

возникновению второго государства сибирских татар – Тюменского ханства, а с 1495 г. – Сибирского ханства (с. 100).

В изложении всего содержания диссертационного исследования выделенные выше этапы политической дорусской истории Сибири имеет краеугольное значение, поэтому нельзя не обратить внимание на следующее положение автора.

Вслед за автором диссертации я считаю вполне вероятным существование в XI–XII вв. так называемого Ишимского ханства, а реальность Тюменского ханства не у кого из исследователей не вызывает возражений. Но почему автор диссертации эти ханства называет татарскими – остается не доказанным. Скорее всего, Ишимское ханство могло возникнуть на обломках Кимакского каганата. Нельзя исключить, что оно могло существовать одновременно с Тюменским ханством в XIII–XIV вв.; при любом варианте объяснения в главе нет четкого основания называть их татарскими государствами.

В настоящее время нет никаких убедительных сведений о том, что этноним татары в Сибири и далее на запад мог проникнуть задолго до вторжения монголов в Сибирь, Казахстан, Среднюю Азию и Европу, поэтому попытка называть Ишимское и Тюменское ханства татарскими и удревнить время появления татарского этноса в Сибири выглядит чересчур навязчивой идеей.

Автор собрал ценные сведения о генеалогии тюменских правителей и важнейших событиях истории ханства (с. 103–117). Это наиболее полная сводка по данной теме, с которой мне приходилось ознакомиться. Но в совокупности они не поколебали мою веру в широко распространенное в науке мнение о том, что история Тюменского ханства неразрывно связана с государствами, созданными в XIII–XV вв. монголами (Улус Джучи, Золотая орда, Ногайская орда).

В главе излагаются последовательные этапы становления, развития Сибирского ханства, установления русско-сибироханских отношений, закончившиеся завоеванием русскими сибирских земель (с. 118–146). Вывод автора в целом не расходится с общепринятым в отечественной науке мнением.

В третьей главе «Расселение сибирских татар. Колонизация Сибири» исследуется этнический состав татарского населения Сибири. Из представленных материалов видно, что этнический состав сибирских татар XVIII–XIX вв. был очень сложным. Они подразделялись по территориальному признаку на тоболо-иртышские, барабинские, томские, чулымские, обские группы, внутри каждой из них имелись этнические группы с собственными самоназваниями, но о них в главе упоминается мимоходом. В главе следовало показать динамику распространения собственных этнонимов и общего названия татары, которым, насколько известно, русские называли коренное тюркское население.

В главе уделено достаточное внимание показу различий в хозяйстве, быту различных этнографических групп тюрков в Сибири. Эти различия обусловлены физико-географическими и этническими особенностями населения края (с. 154–184). Выводы и положения автора подтверждаются многочисленными таблицами, где собраны статистические сведения по тем или иным вопросам темы. Очень содержателен раздел «Колонизация Сибири» (с. 181–211). На документальной основе, подробно и открыто повествуется о массовом переселении русских из центральных губерний России, о строительстве населенных пунктов, городов, крепостей, обложении местного населения ясаком, массовом крещении, социальном и национальном составе населения, общественном протесте против колониального гнета и т.д. Все это было в истории Сибири XVI–XIX вв. и эта сложная драматическая история края впервые получила свое полное освещение. Данный раздел воспринимается как один из лучших во всей диссертационной работе. В работе подчеркивается длительное совместное проживание различных по языку, происхождению, религии и образу жизни групп населения привело к унификации их культуры, к взаимному сближению.

В четвертой главе речь идет о социальном положении сибирских татар в составе Российского государства. В социальном плане сибирские татары не были однородными, среди них выделялись: 1) беки, мурзы, их дети; 2) ясачные татары (основная масса «черных людей»); 3) государевы крестьяне. Соответственно своему рангу представители этих групп выполняли различные функции. Например, первая группа образовала феодальную прослойку общества, так называемую категорию служилых татар – опору царской власти.

Ясачные татары выполняли различные повинности, главной из которых была плата ясака пушниной. С интересом читаются

разделы взаимоотношения угнетенного коренного населения и представителей государственной власти. Приведен перечень правовых документов («Об управлении инородцев», «О податях с оседлых инородцев Западной Сибири» и др.), в которых отражены изменения в государственной политике по отношению к бесправному населению региона. Охарактеризована особая роль пришлого среднеазиатского («бухарского») населения в развитии торговли в Сибири (с. 241–256).

Угнетенное состояние коренного татарского и угорского населения принуждало их к частым социальным выступлениям и этому вопросу в главе также уделено определенное внимание (с. 267–275). Подробно охарактеризованы события начала XX в., связанные с подъемом революционного и национально-освободительного движения нерусских народов (с. 276–289).

В пятой главе охарактеризована хозяйственная жизнь сибирских татар. Оказавшись в конце XVI в. в составе многонационального Российского государства, сибирские татары, подчеркивается автором, были активно втянуты в ее социально-экономическую систему. Хозяйство сибирских татар было комплексным, но ведущими направлениями в нем считались земледелие и скотоводство. На богатых статистических данных, собранных из архивных и литературных источников, автор доказывает, что основу экономики сибирских татар составило хлебопашество, выделены локальные особенности, неизбежный постоянный прогресс в агротехнике (с. 295–322). С такой же полнотой охарактеризовано скотоводство, которое носило домашний, пастушеский характер.

На высоком уровне находилась промыслово-торговая деятельность, кустарные и домашние ремесла. Относительно высокий уровень всех видов хозяйства обеспечивал активное участие сибирских татар в международной торговле, где главными статьями экспорта у них составляли железо и железные изделия, холст, тюменские ковры (с. 355); города Петропавловск, Семипалатинск, Омск становятся центрами внешней торговли.

Достаточно обоснованно излагается проникновение в Сибирь товарно-денежных отношений, характерных для капиталистического рынка, сложение из среды сибирских татар своеобразного торгового сословия (с. 358–369).

Содержательна, как и предыдущие, глава VI «Культура Сибири». Чтобы не пересказывать содержание, выделю вопросы, которые детально охарактеризованы в главе: а) национальные обряды и праздники (с. 377–379), б) искусство и его жанры (с. 379–383), в) исторические предания и фольклор (с. 383–386), г) народное здравоохранение и образование (с. 386–389), д) религия, ж) литература, наука, просвещение.

Автор в своем исследовании не обошел вопрос о трудностях в развитии и самосохранении сибирских татар как самостоятельного этноса в окружении многонациональных народов и подчеркивает, что культура, язык и религия играют важную роль в выживании и консолидации народа.

Диссертационное исследование завершается развернутым заключением.

Основные положения диссертации опубликованы в трех фундаментальных монографиях и научных статьях.

Содержание автореферата соответствует структуре диссертации и отражает ее основные отражает ее основные положения, результаты и выводы.

Недостатки по содержанию диссертации. Как любое фундаментальное исследование по сложной проблеме работа имеет ряд спорных моментов. В порядке развития замечаний, изложенных на с. 3, 4 следует сказать, что одним из концептуальных положений диссертанта является вывод о том, что сибирские татары по всем признакам культуры являются составной частью единого татарского народа. В то же время в науке известно более альтернативное этому мнение Ф.Т.Валеева и Н.А.Томилова о том, что сибирские татары являются самостоятельным этносом; если верить этой точке зрения сходство в самоназвании поволжских и сибирских татар случайное и оно вполне объяснимо из общей исторической ситуации XIII–XVIII в.в.

Автор диссертации ограничился лишь констатацией факта существования данного мнения, хотя серьезность расхождения мнений по этому принципиальному вопросу требовала от него детальной аргументации своих положений.

Вышеизложенные замечания нисколько не умаляют научную значимость рецензируемой диссертационной работы. В целом она представляет серьезное исследование, где затронутые вопросы получили аргументированное освещение. В диссертации впервые обобщен богатый и разнообразный источниковый материал по исто-

рии сибирских татар. На документальной основе ему удалось воссоздать логичную и последовательную картину исторического развития татарского населения региона в рамках с первых веков н.э. до начала XX в. Этот исторический процесс в работе анализируется на фоне широкой исторической панорамы степной Евразии, прежде всего России, вклада русского народа в консолидации сибирских народов на базе постоянно растущих производительных сил.

Автор диссертации предстает перед читателем как хорошо подготовленный высокопрофессиональный историк.

Исходя из всего изложенного, я считаю, что рецензируемая диссертация отвечает всем требованиям, предъявляемым к подобного ряда исследованиям, а ее автор Г.Л.Файзрахманов, безусловно, заслуживает присуждения ему ученой степени доктора исторических наук по специальности «07.00.02 – Отечественная история».

Официальный оппонент, доктор исторических наук, член-корреспондент АН РБ, профессор ***Н.А.Мажитов*** (г.Уфа)
21.09.2005 г.

Заверяю: Нач. общего отдела Башкирского государственного университета

Отзыв официального оппонента на диссертацию Г.Л.Файзрахманова «Сибирские татары в составе Российского государства», представленную на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности «07.00.02 – Отечественная история»

Актуальность диссертационного исследования Г.Л.Файзрахманова определяется востребованностью национальной идеи в условиях современного состояния и уровня гражданского согласия в Российской федерации. Исследование алгоритма отечественной истории – предпосылка концептуального осмысления многих социокультурных и конфессиональных традиций. Оно тесно связано с изучением истории народов, населяющих Российскую Федерацию и стран СНГ, позволяющий понять особенности современных исторических процессов. Адекватность освоения этнополитической истории России имеет важное значение как в контексте идеологических аспектов эволюции современного общества, так и в плоскости предотвращения рецидивов этнического экстремизма и шовинизма. Вместе с тем многие аспекты государственной консолидации присоединенных территорий и проживавших в них народов с имперским центром и другими регионами не стал предметом научного исследования. Не являются исключением и сибирские татары. Отсутствует специальное комплексное и системное изучение этногенеза, материальной, культурной и общественной жизни сибирских татар в составе Российского государства.

Именно поэтому, соискатель определил целью своего исследования системное и комплексное изучение и освещение всех важнейших аспектов материальной и культурной жизни сибирских татар, рассматриваемых в связи с правовым и религиозным статусом сибирских татар в их эволюции в XVII – начале XX века.

Г.Л.Файзрахманов решает задачу выявления и анализа источников историографического изучения темы. Он пытается выявить основные направления этнокультурного развития, проследить преемственность и связь исторических изысканий с хозяйственной, культурной и общественной жизнью сибирских татар. Соискатель исследует заселение Западной Сибири тюрками и становление татарских государств Западной Сибири, характеризует расселение и демографические процессы в среде сибирских татар в XVII – начале XX века, анализирует процессы колонизации и освоения Западной Сибири, административные аспекты управления Западной Сибирью.

Поставленным целям и задачам соответствует логика диссертации. Работа состоит из введения, шести глав, заключения и списка использованных источников и литературы. Каждой из поставленных задач посвящена отдельная глава.

Научная новизна исследования заключается в целостном рассмотрении этнокультурной жизни сибирских татар в составе Российского государства. История сибирских татар рассматривается как часть национальной истории и истории России. Исследован правовой статус различных сословий татарского населения Западной Сибири. Освещена эволюция отношений русского населения и сибирских татар. Широко представлена роль бухарцев и поволжско-приуральских татар в истории сибирских татар.

В работе использованы материалы фондов Российского государственного архива древних актов, Российского государственного исторического архива, Российского государственного военно-исторического архива, Государственного архива Российской Федерации. Автором также привлечены материалы различных фондов Государственных архивов Тюменской, Томской, Омской и других областей. В основу диссертационного исследования положены документы 56 архивных фондов, многие из них впервые вводятся в научный оборот. Важные сведения почерпнуты из русских и сибирских летописей, дипломатических документов XV–XVI вв. Кроме архивных соискателем использованы 198 опубликованных источников, в том числе 163 на русском, 24 на татарском и 11 источников на немецком, турецком языках. Кроме того, соискателем почерпнуты сведения из китайских, персидских, арабских источников, переведенных на русский язык. Добротен историографический обзор, в котором прослеживается историческая динамика научной разработки предмета исследования. Автор обращается не только к собственно историческим источникам и литературе, но также к историко-этнографическим, историко-лингвистическим, историко-статистическим и другим исследованиям и материалам. Источники не просто перечисляются, но и анализируется степень их достоверности в отношении изучаемой темы. Историографическая часть содержит не только критический анализ накопленного научно-литературного материала, но и отражает некоторые направления и научные школы, специфику их подходов (особенно хорошо это проявилось в отношении трудов ученых, принадлежащих к «сибирскому областничеству»), особенности этапов развития исторической науки, преломившихся в спектре исследуемой темы. Г.Л.Файзрахмановым широко использованы материалы дореволюционной, советской и постсоветской периодической печати.

Необходимо отметить корректное и в то же время критическое отношение диссертанта к трудам своих предшественников. Список библиографии содержит 665 трудов на русском, татарском и некоторых европейских языках. Глава I отражает глубокое и квалифицированное привлечение соискателем татароязычных источников и трудов татарских историков: Ш.Марджани, Р.Фахретдина, М.Рамзи, Х.Атласи, Г.Губайдуллина, Г.Рахима, А.Валиди и др. Содержание исследования базируется на сведениях, почерпнутых из опубликованных и неопубликованных шеджере, исторических преданий сибирских татар.

Подводя итог историографическому анализу по изучаемой теме, Г.Л.Файзрахманов заключает, что, несмотря на представленность в научной литературе многих аспектов темы, обобщающие исследования по этногенезу, хозяйственной, культурной и общественной жизни сибирских татар отсутствуют.

Вторая глава «Сибирские татары до вхождения Сибири в состав Российского государства», состоит из двух параграфов. Автор, начиная с глубокой древности, в чем-то повторяет сюжет вступительной части введения. Вместе с тем прослеживает истоки и политические традиции тюркской государственности в Сибири, рассматривает соотношение Ишимского, Тюменского и Сибирского ханств. Несколько необычна, но в целом позитивная, трактовка краткого правления Мамука (ранее отмечали, что он был изгнан за грабеж местного населения).

Глава II отражает ряд дискуссионных проблем. Одним из дискуссионных является вопрос о заселении Западной Сибири тюрками. Некоторыми авторами выдвигался тезис о том, что тюркское население появилось там лишь в результате монгольских завоеваний начала XIII в. Авторы отдельных трудов пишут, что татарская государственность в Западной Сибири явилась результатом распада Золотой Орды, татарские ханства Западной Сибири являются осколком Золотой Орды. Постановка вопроса о том было ли Сибирское ханство осколком Золотой Орды или нет? – на мой взгляд, некорректна. Западная Сибирь была частью улуса Джучи и Сибирское ханство обособилось в ходе распада Золотой

Орды, как и другие татарские государства. Другое дело, что Сибирское ханство, безусловно, испытав влияние Золотой Орды, вместе с тем сохранило государственные политические, культурные традиции древнетюркских государств доордынской эпохи Ишимского ханства. Пытаясь доказать самобытность Сибирского ханства, автор акцентирует династийную тему, то, что государство было создано не шейбанидами, а местной династией тайбугинов. В конце концов, это мало что доказывает, тем более что шейбаниды впоследствии пришли к власти. В целом привлеченные диссертантом исторические источники, исследования историков, путешественников позволяют соискателю утверждать обратное: предки сибирских татар до прихода монголов в Западную Сибирь и Восточную Европу прошли длительный путь этногенеза, развития материальной и духовной культуры. Они осваивали опыт градостроительства, создания государственных образований и установления связей с другими народами и государствами. Диссертант утверждает, что государственность сибирских татар – это результат достигнутого аборигенным населением Западной Сибири уровня социополитического развития. Введен в научный оборот забытый источник о первом татарском государстве в Западной Сибири, образованном предположительно в конце XI – начале XII в., Ишимском ханстве. Устанавливая последовательность возникновения тюркских государственных образований, автор заключает, что вторым татарским государством в Западной Сибири было Тюменское ханство, образованное в 20-е годы XIII в. Сибирское ханство возникло в 1495 г.

Автор справедливо отмечает разночтение в датировке начала похода Ермака в Сибирь (1579, 1581, 1582) (С. 135 диссертации). Однако подобные разночтения относятся и к другим эпизодам завоевания Сибири (например: Зуев М.Н. в «Хронике истории России IX–XX вв.» (1995) указывает иные даты гибели Ермака – 5 августа 1584 г. (у автора – 5 августа 1585 г.); разгрома Кугума – 29 июня 1598 г. (у автора 20 августа 1598 г.))

В третьей главе «Расселение сибирских татар. Колонизация Сибири», состоящей из двух параграфов, охарактеризованы этнографические группы сибирских татар, их расселение, демографическая динамика. Исследуются различные аспекты колонизации, освоения Сибири и управления завоеванной территорией в XVII–XIX вв.

Есть отдельные фрагменты, требующие уточнения. Так, автор пишет: «По данным 1969 г. в Гиндатском сельсовете Тюхтетского района Красноярского края проживало 174 чулымских татар, из них родным языком владели 388». Таких неточностей довольно много, все цифры следует выверить (например, стр. 173).

В четвертой главе «Социальное положение сибирских татар в составе Российского государства» диссертант детально исследует этносословные группы татарского населения Западной Сибири. Подход соискателя к проблемам социального статуса каждого сословия отмечен историзмом. Так, рассматривается значение ясака для Российского государства, тяжесть фискального давления на сибирских татар, злоупотребления и коррупция представителей правящей элиты Сибири разного статуса. Представляют исторический интерес выявленные и зафиксированные диссертантом формы борьбы сибирских татар за свои экономические права.

Во втором параграфе «Социальные выступления сибирских татар» некоторое недоумение вызывает факт, что после социальных выступлений 1661–1664 гг. автор практически сразу перескакивает на начало XX в. При этом описание социально-политического движения сибирских татар начала XX в. не наполнено конкретным материалом, за исключением нескольких крестьянских выступлений 1908–1910 гг. Т.е. много общих положений, но мало татарского движения – нет ни одного имени татарского лидера, указаний на местные татарские политические организации или группы.

Недостатки оправданы, очевидно, тем, что Г.Л.Файзрахманов впервые в отечественной историографии исследует различные аспекты общественного движения сибирских татар в 1907–1917 гг., влияние общественно-политической борьбы русских крестьян на сибирских татар. Соискатель освещает вопрос об участии сибирских татар в национально-освободительном движении всего татарского населения, о его мотивах и целях.

В пятой главе «Хозяйственная жизнь сибирских татар» автор прослеживает развитие материальной жизни сибирских татар, начиная с потребляющих способов к производящим – в основном в период заво-

евания Российским государством. Соискателем исследован дискуссионный вопрос о дорусском земледелии сибирских татар. Отдельные исследователи, вопреки наличию источников, писали о почти полном отсутствии пашенного земледелия у сибирских татар. Г.Л.Файзрахманову удалось доказать, что в период похода Ермака тобол-иртышские, некоторые группы томских и тарских татар занимались пашенным земледелием. Казаки Ермака в начале похода питались татарским хлебом. Корни татарского земледелия исходят от хлебопашества древних тюрков, особенно кимаков.

Диссертант исследует проблемы проникновения капитализма в сибирскую татарскую деревню, развития торговли у бухарцев и сибирских татар. Формирование в XVIII в торговое сословие сибирских татар вывело их на ведущие позиции в торговле России с Китаем, Монголией, Средней Азией, Казахстаном и Казанью. Определенные возражения вызывает обилие этнобытовых описаний групп сибирских татар. Особенно это относится к главе пятой «Хозяйственная жизнь сибирских татар» и к главе шестой «Культура сибирских татар».

Весьма оригинально рассматривает Г.Л.Файзрахманов этноконфессиональные проблемы, отмечает как специфическую особенность крещения сибирских татар, насильственную их православизацию, практику отселения новокрещенных в христианские селения. Известно, что эта практика применялась так же в Поволжье и Приуралье.

На с. 420 диссертации автор упоминает указ 17 апреля 1907 г. «О веротерпимости». Что он имеет в виду? Может быть указ 17 апреля 1905 г. «Об укреплении начал веротерпимости» (см. Усманова Д. «Мусульманская фракция и проблемы «свободы совести» в Государственной Думе России (1906–1917 гг.)»).

В шестой главе диссертации – «Культура сибирских татар» автор отмечает, что в конце XVI – начале XVII вв. развивалась традиционная культура сибирских татар. В народном творчестве сочетались тюркское и исламское начала. Соискатель устанавливает, что фольклор и исторические предания сибирских татар широко использовались составителями сибирских летописей, многие образцы народной литературы и языка сибирских татар собраны и опубликованы В.В.Радловым, что составляет золотой фонд татарской культуры.

Во втором параграфе шестой главы автор использует предания, которых нет в летописях, дает их всесторонний анализ. Отмечает влияние культуры казанских татар на культуру сибирских татар.

Подробно показана христианизация и роль татар Поволжья и Приуралья, непереселившихся в Сибирь, в распространении ислама.

В третьем параграфе шестой главы «Литература, наука, просвещение» приводятся интересные факты литературной жизни сибирских татар в г. Тобольске в XVIII в., деятельности Рашида Ибрагимова, научном исследовании в начале XIX в. И.Гигановым языка сибирских татар. Примечательно, что в 1802 г. Российской Академией наук был издан ценный научный труд «Букварь татарского и арабского письма» учителя татарского языка Тобольского главного народного училища, сибирского татарина Ниятбаки Атнометова, который сыграл важную роль в изучении русского и татарского языков учащимися тюркоязычных народов.

Несмотря на отсутствие финансов и поддержки со стороны государства, сибирские татары создали свою систему народного образования. Автор прослеживает путь внедрения джадидизма в среде сибирских татар. Заметим, что глава носит в основном описательный характер. Многие проблемы освещались уже в литературе, поэтому можно было бы ограничиться ссылками.

В заключении, в целом требующей редакторской шлифовки, подводятся итоги исследования. Изучение диссертации и автореферата позволяет сделать вывод, что Г.Л.Файзрахманов достиг поставленной цели и задачи.

Можно вполне согласиться с выводом соискателя о том, что история сибирских татар не прекратилась с их завоеванием, наоборот, их хозяйство и культура в новых исторических условиях прогрессировали, что является достоянием народов России.

Подчеркивая несомненные достоинства диссертации как самостоятельного фундаментального, «широкоформатного» исследования, рекомендую обратить внимание на резервы совершенствования текста, гармонизацию структурных пропорций труда.

К «узким местам» текста отнесу повтор некоторых сюжетов, фактического материала. Иллюстрации тезисов и аргументации автора помогли бы карты: в тексте изобилие географических названий, указаний границ и зон расселения татар.

Желательно выверить название аулов, транскрипция которых приведена в разных вариантах. Целесообразно четче обозначить хронологические рамки исследования во введении.

Многие проблемы и аспекты диссертации изложены Г.Л.Файзрахмановым в его книге «История сибирских татар с древнейших времен до начала XX века» (Казань, 2002). В этом труде автор впервые в отечественной историографии исследовал проблемы истории сибирских татар. Книга получила высокую оценку научной критики (Урманчиев Ф., Махмутов Х. / Эхо веков. Научно-документальный журнал. – Казань, 2003. – № 1/2. – С. 223–225; Марсель Ахметзянов. История сибирских татар: Рецензия / Мирас. – Казань 2005. № 1. – С. 144–149).

Диссертация Г.Л.Файзрахманова является оригинальным, самостоятельным и комплексным исследованием. Ее результаты отражены в монографиях и статьях. Автореферат соответствует ее содержанию. Несомненно, диссертация отвечает всем требованиям, предъявляемым к докторским диссертациям, а Г.Л.Файзрахманов вполне заслуживает присуждения ему ученой степени доктора исторических наук по специальности «07.00.02 – отечественная история».

Доктор исторических наук, профессор ***С.М.Михайлова*** (г.Казань)

Рецензии на книги Г.Л.Файзрахманова, публикации о нем

Н.Сафиуллина

Без бер тамырдан

Төмән шәһәренең өлкә фәнни китапханәсендә 27 ноябрь көнне Габделбәр Фәйзрахмановның «Себер татарлары тарихы» исемле китабының презентациясе, ягъни аңарга бәя биреп кабул итеп алу булды.

Татарстан Фәннәр Академиясе Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре, тарих фәннәре кандидаты Габделбәр Фәйзрахманов 1930 елда Татарстан Республикасы Арча районы Иске Кырлай авылында туа. Казан педагогия институтын тәмамлый.

Татарстан мәктәпләрендә укытучы, комсомол райкомы секретаре булып эшли.

1955 елда КПССның Татарстан өлкә Комитеты утызмеңчеләр сафында колхоз рәисе итеп җибәрелә, ул җитәкләгән колхоз Татарстанда колхоз производствосы буенча да, мәдәни-социаль проблемаларны хәл итү буенча да алдынгы урынга чыга.

Аннан соң Татарстан Министрлар Советында бүлек мөдире була.

Г.Л.Фәйзрахманов институтта укыган елларында ук тарих фәне белән ныклап шөгыльләнә башлый, колхоз рәисе хезмәтен башкарганда аспирантура тәмамлый, кандидатлык диссертациясе яклый.

Г.Л.Фәйзрахмановның фәнни эшчәнлеге күпкырлы, аның фәнни хезмәтләре татар халкы тарихының тормыш чорларын, күпкырлы проблемаларын яктырта. Фәнни хезмәтләре күп санлы фәнни китапларда, журналларда басыла. Себер татарлары тарихы белән институтта укыган елларда ук шөгыльләнә башлый һәм 1992 елдан бу проблеманы төп юнәлеш итеп сайлый.

Г.Л.Фәйзрахманов хәзерге татар милли-азатлык хәрәкәтен оештыручыларның берсе, татар халкы милли Мәҗлесе президиумы әгъзасы. Башкорт, казах, үзбәк, чуваш, мордва, удмурт, мари милли-азатлык хәрәкәте белән элемтәдә тора.

Китап авторы Г.Л.Фәйзрахманов белән очрашу кичәсенә шәһәрнең күренекле ке-

шеләре, студентлар һәм укытучылар килделәр.

Китапка әйтеп бетергесез югары бәя биреп, Изил Гарифуллин, Н.Х.Зыкова, Х.Ч.Алишина, В.С.Ташкалова, В.И.Хәйруллина, Ф.Х.Низамов һәм башкалар, үзләренең фикерләре белән уртаклашып, чыгыш ясадылар.

«Казанда яшәп, себер регионы татарлары тарихын өйрәнеп, зур хезмәт язганы өчен Габделбәр агага без рәхмәтлебез.

Габделбәр әфәнде себер татарларының тарихын иң борынгы заманалардан башлап, XX гасыр башына кадәр язган. Монографиясе бик төпле һәм фундаменталь хезмәт. Автор себер татарлары тарихын бик күп чыганаклардан файдаланып язган.

Шушы китапка минем хезмәтем буенча да кайбер мәгълүматлар кертелгән. Аның бөек китабы Татарстан Республикасы бүләгенә лаеклы дип уйлыйм», – диде Изил Гарифуллин.

Төмән дәүләт университеты профессоры Х.Ч.Алишина китапның эчтәлеге белән таныштырып чыкты һәм мәктәпләрдә, югары уку йортларында дәреслек итеп кулланырга бик уңайлы икәнен әйтеп узды.

Әлбәттә, китапны, аның авторын күкләргә чөеп мактаучылар арасында, ялгыш фикер белән тәнкыйтьләргә маташучылар да булды. Ләкин Габделбәр аганың һәрбер һөҗүмгә төпле, акыллы, төгәл җавабы әзер иде. Никадәрле көймәбезнең җилкәнен үзебезгә охшаган тарафларга борырга тырышсак та, барыбер бер диңгезгә коябыз икән.

Ир белән хатын бер-берсенең уңай якларын кулланып яшәгән күк, төрле регионнардан килгән күчмә халык белән җирле халык кушылып, бер-берсеннән эшкә өйрәнеп, борын-борын заманнардан бирле бер татар булып яшибез икән ләбаса.

«Мишәрме, керәшенме, казанлымы, себерме – һәр халык ике тамырдан тора. Ике тамыр нигезендә корылган. Беренчесе – төрки, икенчесе – ислам. Ә Коръән өчен милләт юк. Барыбыз да – мөселманнар», – ди Габделбәр ага Фәйзрахманов.

Үзем төп себер татары буларак, күп төрле себер халкы каян килеп чыккан һәм нинди төркем, шулай үк ничәнче гасырдан башлап аларның яшәп килүләре белән кызыксына идем. «Себер татарлары тарихы» китабыннан бу сорауларга җавап табып була. Габделбәр ага Фәйзрахманов үз җилкәсенә 3700 елны алып, китап 1917 нче ел белән чикләнгән.

Монография зур күләмле, 9 бүлектән тора, 600 биткә якын, бик күп галимнәрнең фәнни хезмәтләре кулланылган.

Безнең тарихыбыз бик күп каршылыклар, кырын караулар, еллар дәверендә бик күп эзләнүләр, архивлардан актарынулар аркылы туа.

Ниһаять, себер җирләрендә кояш (татарлыгыбызны дәлилләгән кояш) чыккандай, Изге Рамазан аенда «Себер татарлары тарихы» исемле китап безнең тарафларга килеп иреште. Минем өчен иң изге әле укылмаган «Коръән» китабы булса, икенчесе – «Себер татарлары тарихы» булачак.

Моңа кадәр Тубыл районының саз арты авылларына халык, ниндидер кысыклауларга түзә алмыйча, чукындырулардан качып сазлыкларга кереп урнашкан дип уйлый идем мин.

«Юк, – диде Габделбәр ага. – Сүклем дигән татар кешесе Ермакка беренче булып, сазьяк авылларыннан ясак китергән. Димәк, алар анда чукындыруларга хәтле яшәгәннәр».

Яңарыш. – 2002. – 20 декабрь.

Х.Бәдретдинов

Себер белән куркытмагыз

Кайчандыр Казан һәм Себер ханлыклары күрше татар дәүләтләре булып саналса да, Рус дәүләте халкыбызны үзенә буйсындыргач, җирләребезне үз биләмәсенең бер өлешенә әйләндергәч, аралар ерагайды шул. Бер тамырдан булган милләттәшләребезнең, санын ясалма рәвештә әзәйтеп теленнән, диненнән, мәгарифеннән, мәдәниятыннан, сәнгатеннән, гореф-гадәтләреннән яздыру өчен, ике өлешкә генә түгел, әллә ничә кисәкләргә бүлгәләү башланды. Әлеге мәкерле сәясәт, астыртын рәвештә алып барылуын туктатып, узган елгы Россия-күләм җанисәп вакытында хәтта саныбызны рәсми рәвештә үк тураклarга кереште. Менә шул чакта инде, кемлегебезне искә төшереп, уянып киткәндәй булдык. Төрле киңлекләргә ялварулы тавышыбызны ишеттердек: «Без – бер халык, уртак тамырдан!».

Себерне читләргә «йоттырмау» ниятеннән, андагы каршылык хисен көчәйтү максатыннан, былтыр шундый ыгы-зыгылы көннәрдә тарих фәннәре кандидаты Габделбәр Фәйзрахмановның «Себер татарлары тарихы бик борынгы заманнардан алып XX гасыр башына кадәр» дигән китабы ашыгычлык белән басылып чыкты да инде. Әмма аннары да, тарих фәннәре докторы, Бөтендөнья татар конгрессы башкарма комитеты рәисе урынбасары Дамир Исхаков 26 февральдә «Казан» милли мәдәният үзәгендә үткән әлеге әсәрне тәкъдим итү кичәсендә искә алып киткәнчә, бу теләк барыбер бер тын белән генә гамәлгә ашмады. «Китапны нәшер итү – татарны бүлгәләргә өлеш кертүгә чираттагы «булышлык» буламы?» – дип аны дөньяга чыгарттыру-чыгарттырмау хакында кайнар бәхәсләр өермәдәй дулкынланып алды. Ләкин ахыр чиктә барыбер аек акыл фәлсәфәсенә өстенлек бирелде. Ни дисәң дә, халкыбызның үткән гасырлар чоңгылыннан күтәрелгән бай мирасын өлешләп өйрәнмәсәң, аны ничек бербөтен итеп булсын инде?!

Шушы изге теләктән чыгып, Татарстан Фәннәр академиясенең Шиһабетдин Мәрҗани исемендәге тарих институты фәнни хезмәткәре Габделбәр Фәйзрахманов тарафыннан иҗат ителгән, былтыр автор тарафыннан Төмән һәм Тубыл шәһәрләрендә яшәүче Себер татарларының кулларына тоттырылган әлеге тарихи ядкарь менә Татарстанда да үзенең исем туен зурлап уздырды. Әлеге шатлыкны җырлап-биеп, хатирәләр яңартып уртаклашырга дип, җиребезгә егермеләп ерактагы якын кардәшләребез дә килеп төште. Чөнки хәзер, көтелгән китапны укучылар кулына тоттыручы фидакарьнең кызы Роза Динмөхәмәтова әтисен котлаганда әйткәнчә, Себернең халыкны сөргенгә җибәреп эзәрлекләү урыны икәнен онытып: «Себер белән куркытмагыз, Себер үзебезнеке...», – дип рәхәтләнеп җырларлыгыбыз бар.

Турысын әйтергә кирәк, әле хатирәләр тупланмасы, уйлар сөземтәсе өстәмә мәдхиягә мохтаҗ түгел. Чөнки китапның беренче басмасы бик тиз таралып бетте. Министрлар Кабинеты ярдәме белән нәшер ителгән икенче чыгарылышын да ябырылып алалар. Ә шулай да аңа ышыкланып аралашу бик кирәк. Ул Казанда Себердән килеп гомер кичерүчеләргә бергә күрешергә мөмкинлек бирә. Төмән, Тубыл... тарафларында яшәүче милләттәшләребезгә исә Татарстан сәхнәсенә күтәрелү, сәнгать-кәрләребез белән аралашу бәхетен бүләк итә. Республикабызга һәм читтәге өлкәгә бер-берсенең барлыгын халык санын исәпкә алу көннәрендә генә искә төшерү хатасын төзәтергә булыша. Ә башка якташлыкларны исә шушындый бәрәкәтле хезмәттәшлек үрнәген уртак казанышка әйләндерергә чакыра.

Затлы китапның оештыру көче, гомумән, халкыбызның йокымсыраган хәтерен уятуда, бер милләт вәкилләре икәнлегебезне дәлилләр аша раслауда чагыла. Төмәннән медицина фәннәре докторы Фатыйх Низамов әйткәнчә, ул Себер тарихының бик күп «кара тап»ларын бетерешә. Изил Гарифуллин искәрткәнчә, кире какксысыз чыганаклар аша тамырларыбызны бергә тоташтыра. Баянчы, җырчы, биюче Җәгъфәр Касыймов ассызыклаганча, бер-беребезне дуслаштыра. Казан галимнәре дә күпьеллык хезмәткә бик әйбәт бәя бирәләр. Фәрит Солтанов әлеге үрнәкнең башка төбәкләр өчен өлге икәнлеген белдерә. Илдус Заһидуллин авторның үзәккә Себер татарларын алып, милли тарихыбызны кай-

таруында эшлекле гамәл күрә. Рәшит Галләмов игътибарын Себернең Алтын Урда дәүләте кыйпылчыгы итеп күрсәтелү хатасы төзәтелүгә юнәлтә. Дәрия Рамазанова хезмәттәшенең китабын йөрәк аша үткәреп, ихлас күңелдән язуына сөенә. Альберт Борһанов әлеге рухи хәзинәнең археологларны яңа эзләнүләргә дәшеп торуын белгертә. Гамиржан Дәүләтшин: «Әсәрдә бәхәскә урын бар, ул башта яңа фикерләр тудыруы белән кыйммәтле», – ди. Флора Әхмәтова, Габделбәр әфәнде язганнарга аваздаш итеп, тавышлы бизәк рәвешендә, Себер татарларыннан 1967 елда язып алынган җырларның кайтавазын яңгырата. Искәндәр Гыйләҗев китапта бик зур чорның 800 дән артык чыганакка таянуында ныклы нигез күрә, студентларга татар тарихын укытырлык кулланма килеп керүне фәндәге вакыйгага тиңли. Рәшит Ягъфәров китапны Себер белән Татарстан арасында килеп чыккан аңлашылмаучылыкны киметүче, кайда гына яшәсәк тә, безнең бер рухлы халык икәнлегебезне күрсәтүче хезмәт итеп бәяли.

Үз гомерендә мондый мактау сүзләрен күп ишетеп, аларны тыныч кына кабул итә белүче автор – Габделбәр Фәйзрахманов китабын мәйданнарда башланган милли-азатлык көрәшенең дәвамчысы итеп күрә. «Әгәр татарның төрле төркемнәрен өйрәнеп, китаплар чыгармасак, милләтебезне таркатучылар табылыр, – ди ул. – Шуңа күрә, ара ераклыгы җандагы якынлык хисен суытмасын өчен тарих институтында Татарстаннан читтә яшәүче татарлар турында өйрәнүче бүлек ачу бик мөһим!».

Шәһри Казан. – 2003. – 18 март.

Ю. Уразова

Себердәге кардәшләребез тарихы

Төмән өлкә фәнни китапханәсенең милли әдәбият бүлегендә Себер татарларына багышланган китапның исем туе узды.

Татарстан Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге тарих институты өлкән фәнни хезмәткәре, тарих фәннәре кандидаты Габделбәр Фәйзрахманов «Себер татарлары тарихы бик борынгы заманнардан алып XX гасыр башына кадәр» исемле китабы белән таныштырды. Милләттәшләрнең килеп чыгышы, тарихы һәм тормышы турында да кызыклы мәгълүматлар бирде.

Күренекле тарихчы Изил Гарифуллин: «Бу бик зур бәйрәм, – диде. – Безнең көннәрдә эчтәлекле китап чыгу – игътибарга лаеклы вакыйга. Монда Себер татарларының этник составы, чыгышы һәм үсеше, мәдәнияты җентекләп каралган. Әгәр үз тарихыгызны беләсегез килсә – укыгыз!»

Филология фәннәре докторы, Төмән дәүләт университеты профессоры Хәнисә Алишина да: «Себер татарлары тарихын өйрәнү моңа кадәр төгәл системалы булмады. Шушы китапта безне кызыксындырган күп сорауларга җавап табарга мөмкин», – дип әйтте.

Китап, чыннан да, һәрбер Себер татарының кулында булырга тиеш. Чөнки монографиядә безнең туган туфрагыбыз, тамырларыбыз турында бик төпле язылган.

Шәһри Казан. – 2003. – 19 февраль.

С.Х.Алишев

Галим, җәмәгать эшлеклесе, милләт хадиме

1955 елның 1 августында иртәнге сәгать 5тә Чүриле районы Сикертән авылындагы «Комбайн» колхозы әгъзаларын гомуми җыелышка чакыралар. Мондый кайнап торган урак өстендә кояш чыкканда җыелыш үткәрүнең сәбәбе бик әһәмиятле була: колхоз таралып бара, авылдан яшьләр китеп беткән диярлек. Партия райкомында колхозга башка рәис сайларга кирәк дигән фикергә киләләр. КПСС өлкә комитеты тарафыннан утызмеңчеләр сафында Чүриле районына җибәрелгән Габделбәр Фәйзрахмановны бертавыштан рәис итеп сайлыйлар. Бер елдан Чүриле районы бетә, колхоз Арча районына кушыла.

Бу вакытта 24 яшьлек егетнең тәрҗемәи хәле әле бик кыска була. 1930 елның 9 ноябрендә Арча районы Иске Кырлай авылында туа ул. Арча педагогика училищесын, Казан дәүләт педагогика институтының (хәзер Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты) тарих-филология факультетын тәмамлап, урта мәктәптә тарих укытучысы дигән һөнәр ала. 1948–1953 елларда Татарстан гомумбелем бирү мәктәпләрендә укытучы, 1954–1955 елларда комсомолның Питрәч район комитеты секретаре була.

1958–1959 елларда, «Комбайн»ның икътисады үскәнне күреп, аңа күршедәге ике хуҗалык кушыла, берләшкән колхоз Куйбышев исемен йөртә башлый. Г.Фәйзрахманов бу колхоз белән 27 елга якын – 1982 елның апреленә кадәр җитәкчелек итә. Бу чорларда Куйбышев исемендәге колхозда күп мәдәният корылмалары, терлекчелек биналары, мәктәп һәм башкалар төзелә. Кырларда һәм терлекчелектә алдынгы технология кулланыла. Татарстанда беренче булып, фермаларда 8 сәгатьлек ике сменалы алдынгы эш ысуллары кертелә. Механизаторларның һәм терлекчеләрнең белемнәрен, квалификацияләрен күтәрүгә зур игътибар бирелә.

Күп колхозчылар хуҗалык хисабына ял йортларына, шифаханәләргә җибәрелә. Бу чаралар игенчеләрнең һәм терлекчеләрнең сәламәтлеге яхшыруга китерә. Күмәк хуҗалыкта эшләп пенсиягә чыкканнар да онытылмый, алар һәрвакыт колхоз ярдәмен тоеп яши.

Хуҗалыкта игенчелек һәм терлекчелек продукциясе җитештерү, акча керемнәре арта. Башка социаль проблемаларны хәл итүгә мөмкинлекләр ачыла. Куйбышев исемендәге колхоз авылның социаль проблемаларын хәл итү буенча республикада үрнәк хуҗалыкка әйләнә, авылда клуб, китапханә эшли башлый, кыскасы, Сикертән авылы мәдәният йорты Татарстанда иң алдынгылардан саналды. Анда җыр һәм бию ансамбле, тынлы оркестр, халык кораллары ансамбле, драма студиясе, балалар хореография студиясе эшләде. Авылларда әхлакый вазгыять уңай якка үзгәрде.

Г.Фәйзрахманов районның һәм республиканың иҗтимагый-сәяси тормышында актив катнашты, республикада танылган, дәрәҗәле җитәкчеләр сафында булды, СССРның орден һәм медальләре белән бүләкләнде.

Институт тәмамлаганда Габделбәр фән юлыннан китәргә ниятләгән иде. Деканатка чакырып, аны аспирантурада калырга өндәделәр. Әтиләренең өйләре, каралтылары янып (ул вакытта Иске Кырлайда 28 йорт янды) бер нәрсәсез калу комачаулады. Ул заманда партия органнары кушканны эшләми калу мөмкин түгел иде. Колхоз рәисе булып катлаулы эш башкарса да, фән юлы аны үзенә тартып торды, ул читтән торып укып, Г.Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институты аспирантурасын тәмамлап, 1981 елда диссертация яклап, тарих фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәҗә алды.

1982–1985 елларда Г.Фәйзрахманов Татарстан АССР Министрлар Советының ЗАГС бүлеге мөдире булып эшли. Аның бу елларда никахлашу, балага исем кушу һәм башка гражданлык йолаларын үстерү, алдынгылардан булып дәүләт органнарына татар телен кертү буенча башкарган эше югары бәяләнә.

1986 елдан башлап ул Г.Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институтының тарих бүлегендә эшли башлый. Хәзерге көндә Татарстан Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге тарих институтының урта гасырлар бүлегендә өлкән фәнни хезмәткәр.

КПССның идеология кысалары татар халкы тарихын өйрәнүне Татарстан чиклә-

ре белән тышаулап куйган заманда безнең бабаларыбыз булган борынгы төрки халыкларын өйрәнү мөмкин булмады, бу гаделсезлеккә галимнәребез дә күнегеп бара иде. Авторитар хакимият җимерелеп, татар халкы тарихын бик борынгы заманнардан алып язарга мөмкинлек тугач, тарих институты өлкән фәнни хезмәткәре Г.Фәйзрахманов татар милләте һәм борынгы төркиләр тарихын бербөтен итеп карау концепциясенә кушылды. Бу өлкәдәге яңарыш аның исеме белән дә бәйле.

1992 елда Татарстан Фәннәр академиясе тарафыннан тарих институты галимнәре алдына татар халкының күптомлы тарихын булдыру өчен аның төрле этнографик төркемнәре тарихын язу бурычы куелды. Галимнәр Башкортстан, Урта Азия, Мәскәү һәм Югары Идел буе татарлары тарихын язарга тиеш иде. Габделбәр Фәйзрахманов Себер татарлары тарихын язарга алынды һәм аны өйрәнү эшенә кереште. Бу эзләнүләрне аңа бик борынгы заманнардан – безнең эрага кадәр беренче меңьеллыктан башларга туры килде. Ул безнең бабаларыбызның иң борынгыларыннан булган сөннәр тарихын язу эшенә тотынды, уйгырлар, кыргызлар, кимәкләр, кыпчаклар һәм башка төркиләр тарихы турындагы борынгыдан язылып, сакланып калган язма мирасны табарга, өйрәнергә кирәк булды. Әлеге эзләнүләрнең беренче нәтиҗәсе буларак, 2000 елны Г.Фәйзрахмановның «Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии» исемле китабы дөнья күрде. Күп гасырлар Себер киңлекләре төркиләрнең ватаны булган. Китапта борынгы төрки халыклар һәм аларның дәүләтчелек институтлары тикшерелә. Бу хезмәттә Үзәк Азиянең борынгы халкы булган сөннәрнең хуҗалык нигезе, дәүләт төзелеше, халыкара багланышлары, этник һәм сәяси тарихлары, рухи мәдәнияты һәм көнкүреше тасвирлана, аларның, Европага һун исеме белән күченеп, яңа империягә нигез салулары яктыртыла. Шундый ук структурага нигезләнгән сюжетлар аша Бөек Төрки, Уйгыр, Кимәк каһанлыклары, Енисей кыргызлары тарихлары игътибар үзәгенә куела. Борынгы төрки чорга кагылышлы әдәбиятка зур кытлык чорында бу китап милли тарихны өйрәнүчеләргә зур бүләк булды. Хезмәт тагы да баетылып, 2005 елда «Себердә һәм Үзәк Азиядә борынгы төрки дәүләтләр» исеме белән быел «Мәгариф» нәшрияты аша татар укучысына туган телендә барып иреште.

Ш.Мәрҗани исемендәге тарих институты соңгы елларда җиде томлык «Татар тарихы»н язу белән шөгыльләнә. 2002 елда борынгы төрки чорга багышланган 1 нче том укучы кулына барып керде, бу зур хезмәт өчен Г.Фәйзрахманов күп кенә борынгы чыганаклар туплап бирде. 2002 елда укучыларга фәнни җәмәгатьчелек һәм бигрәк тә Көнбатыш Себердә яшәүче милләттәшләребез тарафыннан көтеп алынган һәм җылы кабул ителгән аның «История Сибирских татар с древнейших времен до начала XX века» исемле зур монографиясе барып иреште. Бу китап Казан, Мәскәү, Санкт-Петербург, Төмән, Тубыл, Омск, Томск шәһәрләре архивларында, китапханәләрендә, музейларында бөртекләп җыелган мәгълүматларга нигезләнеп, күпсанлы тарихи әдәбиятны һәм басма чыганакларны тирәнтен өйрәнеп, Себер татарларының тарихын киң планда, зур вакыт аралыгында һәм комплексы яктырткан тарихи хезмәт буларак, тарих фәнендә (историографиядә) югары бәя алды. Бу хезмәт Г.Фәйзрахмановны Россиядә билгеле галим итә. Ул Америка, Төркия, Кытай, Румыния оешмалары тарафыннан соратып алына. Монографиядә озак вакытлар фәндә хөкем сөргән күп кенә калыплашкан мәгънәләр (стереотиплар), ялгыш карашлар җимерелә. Әйтик, Себердәге татар дәүләтләре Алтын Урда җимерелгәч тарлыкка килә дигән мәгънәсез һәм бернинди нигезсез фикер кире кагылып, Себер татарларының бабалары XI гасыр ахырында ук үз дәүләтләрен – Ишим ханлыгын төзегән дигән фикер ышанычлы һәм кире какмаслык дәлилләр белән беркетелә. Ишим ханлыгының дәвамы булып 1220 еллар тирәсендә Төмән ханлыгы һәм 1495 елда Себер ханлыгы төзелә. Биредә милли дәүләт җимерелү фаҗигасе, Себерне колонизацияләү, Себер татарларының, бохарлыларның хокукый, икътисади тормыш хәле, хуҗалык тармакларының үсеше, матди һәм рухи мәдәнияты, күрше халыклар белән көнкүреш һәм мәдәни багланышлары бәян ителә, Себер татарларының бердәм татар милләтенең бер өлеше булуы хакындагы фикер үткәрелә.

Быелның 3 ноябрендә Габделбәр Фәйзрахманов Казан дәүләт университеты каршындагы диссертацияләр яклау советында «Сибирские татары в составе Российского государства» дигән темага докторлык диссертациясен уңышлы яклады.

Г.Фәйзрахмановның тагын бер өлкәдәге эшчәнлеге турында язмасак, бу мәкалә тулы булмас иде. Ул күп еллар Арча, Әтнә, Биектау районнарындагы мәдәният, тарихи истәлекләрне, күренекле шәхесләрнең тарихын өйрәнеп, бик күп мәгълүмат туплады, боларга фәнни паспортлар ясады, алар «Свод памятников истории и культуры Татарстана» исемле берничә китапта басылып чыкты. Аларда бу төбәкләр тарихы буенча гаять күп мәгълүмат тупланган.

Г.Фәйзрахманов – Татарстанның, Казан артының, үзе туып-үскән Арча ягының зур, кайнар йөрәкле ватанпәрвәре. Ул Төркиядә, Америкада, Австралиядә, Финляндиядә һәм башка илләрдә яшәүче татарларны сәяхәткә алып чыгып, бу якларның тарихы белән таныштыра. Ел саен ул тарих институты галимнәрен Казан арты районнарына фәнни экспедициягә алып бара. Шаккатасың, гаҗәпләнәсең, бармы икән Габделбәр Лотфрахман улының бу якта белмәгән бер авылы? Ул һәр юлның, басуның елганың тарихын җентекләп белә. Бу якларның зур галимнәре, ислам дине белгечләре, мәчет, мәдрәсә тоткан мәшһүр байлары турында энциклопедик белемгә ия.

Халкыбызның милли аңын үстерү, дәүләтчелегебезне торгызу өчен көрәшчеләр сафында Габделбәр әфәнде күренекле урын тота. Ул Милли Мәҗлесне оештыручыларның берсе булды. Элекке СССРның татарлар яшәгән күп төбәкләрендә булып, ул милли мәктәп ачу, урыннарда татар телендә радиотелевидение тапшырулары оештыру, газеталар чыгару буенча нәтиҗәле эш башкарды.

Г.Фәйзрахманов Идел-Урал халыклары ассамблеясын оештыручыларның берсе һәм аның рәисе булды. Ул Идел-Уралның барлык республикаларындагы башкорт, мари, удмурт, мордва халыклары конгрессларында катнашып, чыгышлар ясады. Сүз, әлбәттә, империя коллыгыннан котылу юллары турында була иде.

Төрки халыкларны берләштереп, аларның мөстәкыйльлек өчен көрәшен оештыруда да ул күп көч куйды. Бу эшне уңышлы башкару максаты белән Казагыстанда, Әзәрбайҗанда, Башкортстанда, Чуваш Республикасында һәм берничә мәртәбә Төркиядә булды. Төркиянең Бөек Милли Мәҗлесе депутатлары белән очрашып, аның партия фракцияләре җыелышларында чыгышлар ясады, Төркия телевидение компанияләре Әнкарада һәм Истанбулда аның телевидение аша чыгышларын оештырдылар. Бу эшләрне ул Татарстанны дөньяга таныту, аның халыкара абруен күтәрү юнәлешендә алып барды.

Г.Фәйзрахманов әле дә тынгылыкны белми торган галим, кирәк икән, тиз генә җыйналып, төрле шәһәрләрдәге архивларга чыгып китә, Казанда, Себер шәһәрләрендә үткәрелә торган фәнни конференцияләрдә, симпозиумнарда катнаша. Бөтендөнья татар конгрессы башкарма комитеты юлламасы белән кайсы гына чит шәһәрдә булмасын, һәрвакыт җәмәгатьчелекнең игътибарын үзенә җәлеп итә: университетларда, институтларда була, галимнәр белән аралаша, татар милли хәрәкәте әһелләре белән очраша, радио, телевидениедә чыгышлар ясый, интервью бирә, матбугат конференцияләре оештыра, китапларын тәкъдир итү кичәләре үткәрә, татар тарихын дәгъват кыла (пропагандалый).

Г.Фәйзрахманов тарих фәнен үстерүдә һәм җәмәгать эшләрендә актив катнашуы өчен Татарстан Фәннәр академиясе президиумының Мактау грамотасына һәм бүләгенә лаек булды.

Без Габделбәр Лотфрахман улын Тарих институтындагы иң бәхетле галимнәрнең берсе дип саныйбыз. Бу бәхетнең нигезендә кызыксынучанлыгы, сирәк очрый торган хезмәт сөючәнлеге, теләсә кемгә игътибарлы була белүе һәм башка бик күп уңай сыйфатлар ята. Хәләл җефете – СССРның мәгариф отличнигы исеменә лаек булган әйдәп баручы укытучы, үзешчән сәнгатьтә сәхнә күрке, бүген лаеклы ялдагы Әлфинур ханым иреннән бер ягы белән дә калышмый. Кызлары Роза, уллары Наил, оныклары үз гаиләләрендә, эштә, укуда, тормыш итүдә алар эстафетасын дәвам итә. Арча педагогика училищесын тәмамлап, бүген олы галим дәрәҗәсенә ирешкән Г.Фәйзрахмановка тормыш дәрте, сүнмәс фәнни иҗат ялкыны, сәламәтлек һәм озын гомер телибез.

Шәһри Казан. – 2005. – 26 ноябрь.

Р.Әмирхан

Халыкка мәхәббәт

Мөстәкыйльлек игълан иткән Татарстан республикасында халкыбыз, милләтебез мәнфәгате өчен армый-талмый көрәшүче, көчен, энергиясен, вакытын кызганмыйча дау мәйданына чыккан мәгърур шәхесләр бар. Алар зур постлар биләгән түрәләр дә, болгавыр заманда арзанлы абруй казанырга тырышучы затлар да түгел. Болар мең михнәт, мәшәкать, җәфа күреп гомер сөргән халкыбызның үз арасыннан чыккан гади кешеләр. Шундыйларның берсе – Габделбәр Лотфрахман углы Фәйзрахманов. Арча районының Иске Кырлай егете бүген галим, актив җәмәгать эшлеклесе генә түгел, чын мәгънәсендә милләт хадиме дә. Ә бит уйлап карасаң, ул үткән тормыш юлы бер дә аны митингларга китереп, халык өчен гаделлек, милләт өчен азатлык эзләп йөртергә, тиеш түгел кебек. Башта Арча педагогия училищесы, мәктәп, ВЛКСМ райкомы. Ә 1955 елда яшь коммунист 30 меңчеләр сафында районга күмәк хуҗалык җитәкләргә җибәрелә. Мондый баскычларны үтүчеләрнең күпчелеге коеп куйган аппаратчыга әйләнде. Г.Фәйзрахманов исә, баштанаяк мең мәшәкатькә чумган булуга карамастан, фәнни эш белән шөгыльләнергә вакыт таба. Читтән торып Казан Фәннәр академиясе филиалында аспирантура тәмамлап кына калмый, уңышлы төстә кандидатлык диссертациясе яклый. 27 ел колхоз җитәкләгәннән соң Габделбәр Лотфиевич тормышында кискен борылыш ясый. Ул ТССР Министрлар Советының ЗАГС бүлеге мөдире вазыйфаларына керешә һәм шушы тармакта эшләүчеләр өчен кулланмалар яза, семинарлар үткәрә, ЗАГС бүлекләрендә Гражданлык никахын татарча теркәүне гамәлгә кертә. Бәлки, нәкъ менә шул чордагы эшчәнлеге вакытында ул милләтебезнең һәр өлкәдә тар кысаларга куелуын, төрле инструкцияләр ярдәмендә ассимиляцияләштерелүен, гореф-гадәтләрне югалта баруын күреп йөрәге әрнегәндер. Һәрхәлдә, СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтына аяк басты һәм җитди фән мохитенә чуму белән берәттән Габделбәр Фәйзрахманов актив, җәмәгать эшенә дә тотынды. Ул, галим буларак, күп томлы ТССР тарихының IV томын җитәкли, аңа бүлекләр яза, республиканың археология һәм сәнгать һәйкәлләрен барлау һәм тикшерү эше белән шөгыльләнә. Төрле фәнни җыентыкларда аның Татарстанда халык хуҗалыгы, аграр проблемаларга багышланган мәкаләләре басылып тора. Шулай да татар җәмәгатьчелеге аны, гыйльми хезмәтләреннән дә бигрәк, Татарстан суверенитеты өчен иң сугышчан көрәш алып баручы буларак белә. Ул Татар иҗтимагый үзәгенең сопредседателе, Координацион Советы әгъзасы буларак, үзен чын милләт сөюче шәхес, гражданин, халкыбызның патриоты итеп танытты. Аның киң кырлы оештыру эшчәнлеге, өндәү таланты, төрле конференция, аудитория, оешмаларда ясаган ялкынлы чыгышлары Г.Фәйзрахмановның үз абруен гына түгел, ТИҮ абруен да күтәрде. Шунысы да бар: аның бу эшчәнлеге республика белән генә чикләнми. Габделбәр әфәнде Киевта Украинаның төрки халыклары мәдәни үзәген төзүдә катнашты. Бакуда СССРдагы төрки халыкларның, берлеген оештыру буенча ике конференция әзерләүгә, аларны үткәрү эшенә зур өлеш кертте. Ул конференцияләрнең берсендә рәислек итүне дә Габделбәр әфәндегә тапшырдылар. Хәзерге вакытта Г.Фәйзрахманов республика суверенитетын яклау, аңа хилаф көчләргә каршы тору белән мәшгуль. Ул төрле провокацияләр оештыру, гайбәт таратып, татар халкының башка милләт халыклары белән арасын бозуга-юнәлдерелгән кампаниягә каршы көрәшнең башында тора. Бүгенге көндә тынгы белмәс бу шәхес ТИҮ идарәсе рәисе вазифасын үти, иҗтимагый үзәкнең икенче Корылтаен (съездын) әзерләүне җитәкли.

Мине, яшь кешене, бер нәрсә гаҗәпләндерә: чал чәчле, ник гәүдәле чибәр бу кеше шундый киң һәм ялкынлы эшчәнлек өчен көч-куәтне каян ала соң? Җавап бер генә: халкына мәхәббәттән.

Яңа Аваз. – 1991. – март. – №5.

Поздравительный адрес в связи с 75-летием от Президиума Академии наук РТ

Глубокоуважаемый Гаптельбар Лутфиевич!

Президиум Академии наук Республики Татарстан от имени широкой научной общественности Татарстана горячо и сердечно поздравляет Вас с 75-летием со дня рождения.

Дорогой Гаптельбар Лутфиевич, Вы относитесь к категории людей – истинных патриотов, которые, где бы ни работали, какие бы должности ни занимали, всегда думают прежде всего об интересах своего народа, своей страны. И Ваша напряженная, плодотворная, порой с резкими поворотами жизнь – тому яркое свидетельство.

Родившись в дер. Старый Кырлай Арского района, Вы прошли непростой жизненный путь, насыщенный преодолением многих сложностей судьбы и достигли замечательных вершин и в сфере сельскохозяйственного производства, и в науке.

Окончив Арское педагогическое училище и Казанский государственный педагогический институт, Вы работали учителем, несли знания в массы, посвятили свою жизнь кропотливому изучению и практическому решению каждодневных проблем села. Постоянная увлеченность, настойчивость, неуемная энергия, организаторские способности, готовность откликнуться на веления времени привели Вас в далеком 1955 году в числе тридцатитысячников в отстающий колхоз «Комбайн», который под Вашим руководством стал одним из крупных и передовых хозяйств района – колхоз им. Куйбышева. 27 лет проработать в те нелегкие времена на посту председателя – уже само по себе подвиг. Но быть председателем-новатором, чья деятельность была ознаменована яркими достижениями на этом трудном поприще – двойной подвиг! Вы впервые в республике в условиях колхоза ввели двухсменную работу животноводов с 8-часовым рабочим днем, внедрили целый ряд прогрессивных технологий в растениеводство и животноводство. Одновременно настойчиво и с душой решали социальные проблемы села, заботясь о сохранении здоровья колхозников и повышении их материального, культурного и духовного уровня. Лучшей оценкой Вашей деятельности той поры явилось широкое распространение Вашего опыта во многих районах республики.

Другая яркая страница Вашей биографии – служение науке. Заочно окончив аспирантуру при Институте языка, литературы и истории им. Г.Ибрагимова, Вы защитили кандидатскую диссертацию, а буквально на днях, достойно завершив свою докторскую работу «Сибирские татары в составе Российского государства», взошли на очередную вершину науки. Ваши фундаментальные труды по истории сибирских татар, опубликованные в виде многочисленных статей и 3-х монографий, широко используются сегодня в учебных заведениях Татарстана, Западной Сибири и Средней Азии. Вы, проявляя завидное трудолюбие, и по сей день продолжаете работать старшим научным сотрудником отдела средневековой истории Института истории им. Ш.Марджани.

Будучи человеком неравнодушным и с активной гражданской позицией, Вы всегда успешно совмещали свою хозяйственную и научно-исследовательскую деятельность с общественной. Вы многократно избирались депутатом райсовета, членом райкома КПСС. В составе исполкома Всемирного конгресса татар Вы выезжали в республики и области Российской Федерации для оказания практической помощи местным культурно-национальным автономиям татар.

Сегодня, в день Вашего славного юбилея, мы хотели бы выразить слова самой искренней благодарности за Ваш добросовестный труд и на ниве сельского хозяйства, и на поприще образования и науки родного Татарстана, его Академии наук.

Родина и научное сообщество по достоинству оценили Ваши достижения в сфере сельскохозяйственного производства и в сфере науки. Вы награждены орденом «Знак Почета», медалями «За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения В.И.Ленина», «За трудовое отличие» и еще многими памятными медалями в честь Дня Победы в Великой Отечественной войне, «В память 1000-летия г.Казани».

Дорогой Гаптельбар Лутфиевич! Свое 75-летие Вы встречаете полным творческих сил и замыслов. Мы от всей души желаем Вам счастья, дальнейших успехов в научной и общественной деятельности, а также крепкого здоровья Вам и членам Вашей семьи еще на многие-многие годы.

Президент Академии наук
Республики Татарстан,
академик М.Х.Хасанов

Главный ученый секретарь
Академии наук Республики Татарстан,
академик И.Б.Хайбуллин

9 ноября 2005 г.

Научно-практические конференции, в которых участвовал Г.Л.Файзрахманов (1998–2007 гг.)

1998 г.

Научная конференция, посвященная 180-летию Ш.Марджани. Тема доклада: «Һәр сүзендә чал тарих» (8 января 1998 г., Казань).

Международная научная конференция, посвященная 120-летию С.Максуди. Тема доклада: «С.Максуди и борьба татарских национальных организаций в 1917–1918 гг. за возрождение государственности татарского народа» (13 октября 1998 г., Казань).

2000 г.

Итоговая научная конференция Института истории АН РТ за 1999 г. (10 марта 2000 г., Казань).

2001 г.

Научная конференция «Древнетюркский мир: история и традиции». Тема доклада: «Преемственность культуры древнетюркских государств» (24–25 января 2001 г., Казань).

Итоговая научная конференция Института истории АН РТ за 2000 г. Тема доклада: «Взаимоотношения Казанского и Сибирского ханств. Связи казанских и сибирских татар» (февраль 2001 г., Казань).

2002 г.

Итоговая научная конференция Института истории АН РТ за 2001 г. Тема доклада: «Духовная жизнь сибирских татар» (январь 2002 г., Казань).

Научный семинар «Казанское ханство: актуальные проблемы исследования». Тема доклада: «Взаимоотношения Казанского ханства с Тюменским и Сибирским ханствами» (5 февраля 2002 г., Казань).

Научно-теоретическая конференция Института истории АН РТ и Всемирного конгресса татар: «Итоги 1552 г.: потери и приобретения». Тема доклада: «Экономическая и духовная жизнь татар и пришлого русского населения Сибири в XVII – первой половине XVIII в.» (октябрь 2002 г., Казань).

Научно-практическая конференция Института истории АН РТ, Татарского гуманитарного института и Министерства образования Татарстана «Историко-культурное наследие Арского района и Заказанья в ракурсе преподавания истории в сельской школе». Тема доклада: «Памятники истории и культуры и выдающиеся личности Арского региона» (9 апреля 2002 г., Арск).

Научно-практическая конференция Института истории АН РТ, Татарского гуманитарного института и Министерства образования Татарстана «Историко-культурное наследие Апастовского района и Горной стороны в ракурсе преподавания истории и музейно-краеведческой работы в сельской школе». Тема доклада: «Выдающиеся личности Апастовского района и Горной стороны» (21 мая 2002 г., Апастовский район РТ).

V Сибирский симпозиум «Культурное наследие народов Западной Сибири. Тюрк-

ские народы». Тема доклада: «История сибирских татар с древнейших времен до начала XX в.» (9–11 декабря 2002 г., Тобольск).

2003 г.

Итоговая научная конференция Института истории АН РТ за 2002 г. Тема доклада: «Духовная культура сибирских татар (Литература и просвещение в XVIII–XIX вв.)» (2003 г., Казань).

Собрание землячества сибирских татар в Казани. Тема доклада: «Взаимосвязи и взаимовлияние сибирских и волжско-уральских татар в XVIII–XIX вв.» (2003 г., Казань).

Собрание землячества арабов, проживающих в Казани. Тема доклада: «Ислам в Сибири» (2003 г., Казань).

VI Сибирский симпозиум «Культурное наследие народов Западной Сибири. Угры». Тема доклада: «Из истории борьбы угрофинских, тюркских и восточносибирских народов за независимость в XVII в.» (9–11 декабря 2003 г., Тобольск).

2004 г.

Итоговая научная конференция Института истории АН РТ за 2003 г. Тема доклада: «Основы методологии исторического исследования сибирских татар» (10 февраля 2004 г., Казань).

Собрание татарской общественности города Омска. Тема доклада: «Задачи татарских общественных организаций в современный период» (2–7 апреля 2004 г., Омск).

VII межрегиональные Сулеймановские чтения. Тема доклада: «О литературной жизни сибирских татар в XVII–XIX вв.» (2004 г., Тюмень).

Всероссийская конференция «Источники по истории Казани и проблемы Казанского Кремля». Тема доклада: «Взаимоотношения Казанского, Тюменского ханств и Ногайской Орды в XV в.» (20–21 мая 2004 г., Казань).

IV Курултай татарского народа. Тема доклада: «Экономическое и социально-политическое состояние Татарстана» (2004 г., Казань).

Международный Шалкарский форум, посвященный дням России в Казахстане. Тема доклада: «Поэтическое наследие Тукая и тюркская литература» (2004 г., Уральск, Казахстан).

2005 г.

Итоговая научная конференция Института истории АН РТ за 2004 г. Тема доклада: «Некоторые проблемы истории историографии тюрко-татарских государств Западной Сибири» (2005 г., Казань).

Всероссийская научно-практическая конференция «Казань в средние века и ранее Новое время», посвященная 1000-летию Казани. Тема доклада: «Тайбугины и шибаниды в Западной Сибири. Из взаимоотношений Казанского, Тюменского ханств и Ногайской Орды в XV веке» (20–21 мая 2005 г., Казань).

VIII межрегиональная научно-практическая конференция «Сулеймановские чтения – 2005». Тема доклада: «Из истории тюрко-татарских государств Западной Сибири» (2005 г, Тобольск).

Всероссийская научно-практическая конференция «Татарские мусульманские приходы в Российской империи». Тема доклада: «Этнокультурная жизнь сибирских татар в XVII–XIX веках» (20–21 сентября 2005 г., Казань).

Научно-практическая конференция «610-летие ислама в Западной Сибири». Тема доклада: «Некоторые проблемы исследования истории ислама в Западной Сибири» (19 декабря 2005 г., Тобольск).

2006 г.

Итоговая научная конференция Института истории АН РТ за 2005 г. Тема доклада: «Историография истории сибирских татар: состояние и и проблемы» (6 февраля 2006 г., Казань).

Научно-практическая конференция «Татарское национальное образование: проблемы сохранения, пути и перспективы развития». Тема доклада: «Из истории Татарского национального образования сибирских татар» (18 марта 2006 г., Тобольск).

IV съезд учителей татарского языка России. Тема доклада: «Особенности и трудности внедрения Единого гос. экзамена в национальных школах» (29 марта 2006 г., Казань).

Всероссийская научно-практическая конференция «Мечети в духовной культуре татарского народа (XVIII – 1917 г.)». Тема доклада: «Ансамбль Кышкарской мечети и медресе: его история и роль в духовной жизни татарского народа» (25 апреля 2006 г., Казань).

2007 г.

Итоговая научная конференция Института истории АН РТ за 2006 г. Тема доклада: «Источники сведений о деятельности сибирской ветви династии Шибанидов во второй половине XV – начале XVI вв.» (февраль 2007 г., Казань).

Г.Л.Фәйзрахмановның басылган хезмәтләре

1971 ел

Фәйзрахманов Г.Л, Хаҗиәхмәтов Б. Партия планнары – безнең киләчәк // Коммунизмга. – 1971. – 1 апрель.

Фәйзрахманов Г.Л., Хаҗиәхмәтов Б. Хезмәтебез, уңышларыбыз – партия съездына // Коммунизмга – 1971. – 1 апрель.

1972 ел

Файзрахманов Г.Л. Беззаветно служить народу – дело общее // Советская Татария. – 1972. – 23 марта.

1974 ел

Файзрахманов Г.Л. Культурная жизнь колхоза им. Куйбышева Арского района Татарской АССР на современном этапе // Тезисы докладов III научной конференции молодых ученых: Сб. ст. – Казань, 1974. – С. 60-62.

1976 ел

Файзрахманов Г.Л. Укрепление колхозов и совхозов Татарской АССР в годы восьмой пятилетки // Материалы IV конференции молодых научных работников: Сб. ст. – Казань, 1976. – С. 6-9.

1978 ел

Файзрахманов Г.Л. Укрепление кадров сельского хозяйства Татарской АССР в годы восьмой пятилетки // Вопросы аграрной истории Среднего Поволжья. Советский период: сб. ст. – Йошкар-Ола, 1978. – С. 114-122.

1981 ел

Файзрахманов Г.Л. Документальные материалы профсоюза работников сельского хозяйства как исторический источник / / Историография и источниковедение аграрной истории Среднего Поволжья: Сб. ст. – Саранск, 1981. – С. 349-356.

Файзрахманов Г.Л. Развитие сельского хозяйства Татарской АССР в годы восьмой пятилетки (1966–1970 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук; Казанский гос. ун-т. – Казань, 1981. – 18 с.

1982 ел

Файзрахманов Г.Л. Рост общественно-политической активности тружеников села Татарской АССР в годы восьмой пятилетки (1966–1970 гг.) // Сельское хозяйство и крестьянство Среднего Поволжья в условиях развитого социализма: сб. ст. – Чебоксары, 1982. – С. 17-21.

1983 ел

Фәйзрахманов Г.Л. Ныклы нигездә булсын // Азат хатын. – 1983. – №7. – С. 1.

1987 ел

Файзрахманов Г.Л. Некоторые этнодемографические процессы на селе Татарской АССР в современный период // Осуществление продовольственной программы и социальное развитие деревни Среднего Поволжья: Сб. ст. – Казань, 1987. – С. 88-93.

1989 ел

Файзрахманов Г.Л. Развитие гуманитарных исследований в сороковые – восьмидесятые годы (к 50-летию Института языка, литературы и истории им. Г.Ибрагимова) // Великий Октябрь и некоторые вопросы формирования татарской социалистической нации: Сб. ст. – Казань, 1989. – С. 96-122.

1991 ел

Фәйзрахманов Г.Л. Сәйдуковлар // Яңарыш. – 1991. – 13 апрель; 1991. – 13 ноябрь.

Фәйзрахманов Г.Л. Тубыл мәгариф (мәдәният) йорты // Яңарыш. – 1991. – 13 ноябрь.

Фәйзрахманов Г.Л. Милли хәрәкәттә торгынлык // Социалистик Татарстан. – 1991. – 14 декабрь.

Фәйзрахманов Г.Л. Удмуртларда – Удмурт кенеш, татарларда – Милли Мәҗлес // Шәһри Казан. – 1991. – 28 декабрь.

1992 ел

Фәйзрахманов Г.Л. Көрәшкә киңәшләшеп чыгыйк // Әллүки. – 1992. – 31 январь.

Фәйзрахманов Г.Л. Тәкәрлекләр ник елый? // Мирас. – 1992. – №3. – С. 87-91.

1994 ел

Файзрахманов Г.Л. Некоторые аспекты насильственной христианизации татар во второй половине XVI – XVII вв. // Исламо-христианское пограничье: итоги и перспективы изучения: Сб. ст. – Казань, 1994. – С. 108-115.

Фәйзрахманов Г. Берәгәйле булсын иде: Булачак «Татар энциклопедиясе»нә (ТЭ) бер караш // Казан утлары. – 1994. – №11. – Б. 180-182.

1997 ел

Фәйзрахманов Г.Л. Татар җирләрен басып алу // Мирас. – 1997. – №2. – Б. 66-67.

Фәйзрахманов Г.Л. Азатлык рухы: XVII гасырда Көнбатыш Себердә һәм Идел-Уралда милли-азатлык сугышлары // Казан утлары. – 1997. – №7. – Б. 162-170.

Файзрахманов Г.Л. История творится на наших глазах // Татарстан. – 1997. – №7. – С.4-12; №8. – С. 6-15.

Фәйзрахманов Г.Л. Татарстан XXI гасыр бусагасында // Татарстан. – 1997. – №8. – Б. 35-43; №9. – Б. 22-30.

Файзрахманов Г.Л. Национально-освободительное движение татарского народа в 1988–1992 гг. // Труды международной тюркологической конференции. – Т.3. – М., 1997. – С. 98-100.

1998 ел

Фәйзрахманов Г.Л. Һәр сүзендә чал тарих // Мәрҗани: тарих һәм хәзерге заман: Халыкара конференция материаллары. – Казан, 1998. – Б. 69-75.

1999 ел

Фәйзрахманов Г.Л. Ленинианы өйрәнү юлында // Социалистик Татарстан. – 1998. – 18 январь.

Фәйзрахманов Г.Л. Садри Максуди һәм татар милли азатлык хәрәкәтенең дәүләтчелекне торгызу өчен көрәше // Садри Максуди: тарих һәм хәзерге заман: Халыкара конференция материаллары. – Казан, 1999. – Б. 81-90.

2000 ел

Файзрахманов Г.Л. Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии – Казань: «Мастер Лайн», 2000. – 187 с.

2001 ел

Фәйзрахманов Г. Күңелдәге шом // Шәһри Казан. – 2001. – 31 октябрь.

2002 ел

Файзрахманов Г.Л. История сибирских татар (с древнейших времен до начала XX в.) – Казань: Фән, 2002. – 486 с.

Файзрахманов Г.Л. Древнетюркские рунические письмена: памятники в честь Культегина и Тоньюкука [подготовка источника] // История татар с древнейших времен. Т.1. – Казань: Изд-во «Рухият», 2002. – С. 408-420.

Файзрахманов Г.Л. Ал-Гардизи о тюрках [подготовка источника] // История татар с древнейших времен. Т.1. – Казань: Изд-во «Рухият», 2002. – С. 487-498.

Файзрахманов Г.Л. История сибирских татар с древнейших времен до начала XX в. // Тюркские народы: материалы V Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири» (г. Тобольск, 9–11 декабря 2002 г.) – Тобольск; Омск: Тобольский гос. ист.-архитект. музей-заповедник, 2002. – С. 580-582.

Файзрахманов Г.Л. Взаимоотношения Сибирского и Казанского ханств // Казанское ханство: актуальные проблемы исследования: сб. ст. Казань, 2002. – С. 135-141.

Фәйзрахманов Г. Себер татарлары кемнәр алар? // Яңарыш (Төмән). – 2002. – 20 декабрь.

Фәйзрахманов Г. Арча төбәгенең тарихи ядкәрләре һәм шәхесләре // Проблемы истории, культуры и развития языков народов Татарстана и Волго-Уральского региона. – Казань: Gumanitarya (изд-во ТГГИ), 2002. – С. 203-211.

2003 ел

Файзрахманов Г.Л. Экономическая и духовная жизнь сибирских татар и пришлого русского населения в XVII – первой половине XVIII в. // Татарский народ после 1552 г.: потери и приобретения: Материалы науч.-практ. конф. (Казань, 4 окт. 2002 г.). – Казань, 2003. – С. 241-256.

Файзрахманов Г.Л. Из истории борьбы угро-финских, тюркских и восточносибирских народов за независимость в XVII в. // Угры: Материалы VI Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири» (г. Тобольск, 9–11 декабря 2003 г.). – Тобольск: Тобольский гос. ист.-архитект. музей-заповедник, 2003. – С. 244-250.

Фәйзрахманов Г.Л. Татарлык музей ядкаренә әйләнмәсен // Шәһри Казан. – 2003. – 19 февраль.

Фәйзрахманов Г.Л. Себер татарлары. Кемнәр алар? // Фәнни Татарстан. – 2003. – №2. – Б. 68-74.

2004 ел

Файзрахманов Г.Л. О литературной жизни сибирских татар в XVII–XIX веках //

Сулеймановские чтения – 2004 г.: Материалы VII межрегиональной научно-практической конференции. – Тюмень: Издательско-полиграфический центр «Экспресс», 2004. – С. 86-88.

Файзрахманов ГЛ. Тайбугины и шибаниды в Западной Сибири. Из взаимоотношений Казанского, Тюменского ханств и Ногайской орды в XV в. // Проблемы истории Казани: современный взгляд: Сб. ст. – Казань, 2004. – С. 29-142.

Файзрахманов Г.Л. Главнейший народ Сибири // Научный Татарстан. – 2004. – №3. – С. 136-141.

2005 ел

Файзрахманов Г.Л. Сибирские татары в составе Российского государства: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук; Казанский гос. ун-т. – Казань, 2005. – 52 с.

Фәйзрахманов Г.Л. Себердә һәм Үзәк Азиядә борынгы төрки дәүләтләр – Казань: Магариф, 2005. – 191 б.

Файзрахманов Г.Л. Из истории тюркотатарских государств Западной Сибири // Сулеймановские чтения – 2005: Материалы VIII межрегиональной научно-практической конференции (г. Тобольск, 12–13 мая 2005 г.). – Тюмень: Издательско-полиграфический центр «Экспресс», 2005. – С. 167-169.

Файзрахманов Г.Л. Поволжско-приуральские татары в Западной Сибири в XVII – начале XX в. // Регионология: Научно-публицистический журнал. – Саранск. – 2005. – № 2. – С. 136-143.

Файзрахманов Г.Л. Бухарцы в Западной Сибири в XVII – начале XX в. // Вестник Башкирского государственного университета. – 2005. – № 3. – С. 1-59.

Файзрахманов Г.Л. Расселение сибирских татар в XVII в. // Известия Самарского научного центра РАН. Спец. выпуск: «Археология и история». – Самара: Изд-во Самарского научного центра РАН, 2005. – С. 8-65.

2006 ел

Фәйзрахманов Г.Л. Кышкар авылының мәчет, мәдрәсә ансамбле // Мечети в духовной культуре татарского народа (XVIII в. – 1917 г.): Материалы Всероссийской научно-практической конференции (г. Казань, 25 апреля 2006 г.). – Казань: Институт истории АН РТ, 2006. – С. 177-187.

Файзрахманов Г.Л.. Неизвестные источники истории сибирских татар // Сборник материалов науч. конф. «IX сулеймановские чтения 2006» (Тюмень, 18–19 мая, 2006 г.) – Тюмень, 2006. – С. 128-130.

Файзрахманов Г.Л. Этнокультурная жизнь сибирских татар XVII–XIX вв. // Татарские мусульманские приходы в Российской империи: материалы Всероссийской науч.-практ. конф. (Казань, 27–28 сент., 2005 г.) – Казань, 2006. – С. 5-14.

2007 ел

Файзрахманов Г.Л. История татар Западной Сибири (с древнейших времен до начала XX в.). – Казань: ТКИ, 2007. – 430 с.

Фәйзрахманов Г.Л. Тәкәрлекләр ник елый? // Бөек Тукай Ватаны син, Арча (Арская земля – Родина великого Тукая) / Коллектив авторов. – Казан: Яналиф, 2007. – Б. 38-40.

Файзрахманов Г.Л. Русские источники истории средневековых татарских государств Западной Сибири // Сулеймановские чтения: Материалы X Всероссийской научно-практической конференции (Тюмень, 18–19 мая 2007 г.) / Под ред. А.П.Яркова. – Тюмень: СИТИ ПРЕСС, 2007. – С. 109-111.

2008 ел

Файзрахманов Г.Л. Источники сведений о деятельности сибирской ветви династии Шибанидов во второй половине XV – начале XVI века // Материалы Итоговой конференции Института истории им. Ш.Марджани за 2006 год по отделу средневековой истории / Отв. ред. и сост. И.К.Загидуллин. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2008. – С. 82-88.

Г.Л.Фәйзрахманов турында басылган материаллар

Мөбәрәкова Ф., Филиппов А. Комсомолда тәрбияләнгән // Яшь Ленинчы – 1968. – 25 сентябрь.

Батыршин А. Үзешчән сәнгать смотры бара. Тәэсирләр әйбәт // Социалистик Татарстан. – 1969. – 23 май.

Мөфахаров Ә. Күңелләргә нур өстәүчеләр // Коммунизмга – 1972. – 8 апрель.

Әмирхан Р. Халыкка мәхәббәт // Яңа аваз. – 1991. – 5 март.

Минһаҗ Р. Милли Мәҗлес – хокукый эш // Социалистик Татарстан. – 1992. – 4 декабрь.

Филиппов А. Гомер юлы дулкын-дулкын... // Ватаным Татарстан. – 2000. – 9 ноябрь.

Хуҗахмәт. Ф. Безнең язлар алда әле // Мәдәни җомга. – 2000. – 10 ноябрь.

Таһиров Г. Барысы да халык өчен булды // Арча хәбәрләре. – 2000. – 15 ноябрь.

Бәдигый Х. Тарихи гаделлек сафында // Мәгърифәт. – 2000. – 18 ноябрь.

Айтуганов Б. Габделбәр йолдызлыгы // Шәһри Казан. – 2000. – 21 ноябрь.

Сафиуллина Н. Без бер тамырдан // Яңарыш. – 2002. – 20 декабрь.

Минвалеев А. Сибириада по-казански // Восточный экспресс. – 2003. – 7–13 марта.

Бәдретдинов Х. Себер белән куркытмагыз // Шәһри Казан. – 2003. – 18 март.

Әхмәтҗанов М. Себер татарлары тарихы // Мирас. – 2005. – №1. – Б. 144-148.

Хуҗахмәт Ф. Тарихыбыз ташка басылган // Мәдәни җомга. – 2005. – 18 ноябрь.

Минһаҗ Р. Алтынсу яфрак // Ватаным Татарстан. – 2005. – 25 ноябрь.

Алишев С.Х. Галим, җәмәгать эшлеклесе, милләт хадиме // Шәһри Казан. – 2005. – 26 ноябрь.

Сабирова Б. Себердә исламга 610 ел тулу уңае илә юбилей уңаеннан оештырылган бәйрәм чаралары // Мирас (Тобольск). – 2006. – март.

Бәйрәмова Ф. Габделбәр абый... // Шәһри Казан. – 2007. – 16 ноябрь.

Воспоминания о Г.Л.Файзрахманове

Р.Г.Динмөхәмәтова

Әтием турында

Әтинең характеры формалашкан үсмер чагы сугыш елларына туры килгән. Бабай сугышның беренче көннәреннән үк фронтка алынганлыктан, гаиләдә дүрт бала – 10 яшьлек әти, 6 яшьлек Җәүһәрия, 4 яшьлек Фәйзрахман, 1 яшьлек Мәүлет – әбием Мәфтуха кулында кала. Иң олы бала булараk, әти, әби белән бертигез диярлек, шушы балаларның язмышын үз кулына алып, ачтан үтермичә, саклап калган. Шуңа күрә сугыш башланган ел аның ваемсыз балачактан чыгып, олы кешегә әверелгән елы була. Мәктәптә уку белән берраттан, әти, башка үсмер балалар кебек үк, колхозда эшли. Сугыш вакытында алар бик күп михнәтләр күрәләр: авыр эш, салкын өй, сукыр лампа яктысында дәрес әзерләү, 3–4 кенә сәгать йокы күргән җәйге урып-җыю вакыты. Бигрәк тә ачлык интектерә. Сугыш вакытында күргән газаплары аның гомере буе онытылмады.

Мәфтуха әби акыллы, җитди. Артыгын сөйләшми, бигрәк тә гайбәт яратмый. Камыр ризыгына, тегәргә бик оста. Авылда бөтен хатын-кыз кием-салым кистерергә аның янына килә торган булган. Без үскәндә әби текми иде инде. Тәрбия мәсьәләрендә бик таләпчән булгандыр, дип уйлыйм. Безне, оныкларын тәрбияләү үрнәгеннән чыгып шундый фикергә килдем.

Бала вакытта мин дә һәр җәйне Иске Кырлайга, әбиләргә, 1–2 атнага кунакка бара идем. Без, әтинең Казанда торган сеңелесе Җәүһәрия апа кызлары Нурания һәм Сания белән, көне буе диярлек эштә булыр идек. Әби чисталык ярата – көн саен идән юдырта.

Бабам Лотфрахман бакча үстерә. Помидор, кыяр, редис, кишер, суган бик уңа. Бәрәңге бакчасы да зур. Нурания белән икәү урамның икенче башындагы коедан һәр кичне шушы бакчага сибәр өчен су ташыйбыз. Эчә торган су икенче чишмәдән, ераграк – тау астагысыннан алына. Бакчада чүп утау, кер чайкау, үтүкләү, көтү каршылау һ. б. эшләр дә безнең өстә. Шулай да әби безнең күңелне дә күрә – тәмле ашлар, камыр ризыклары белән сыйлый иде. Аның олы мич каршында пешергән коймакларын, корт эчле сумсаларын күп еллар сагынам инде.

Кичләрен әбинең кече кызы Галия апа (әби белән бабайның сугыштан соң туган тагын ике баласы бар иде – Галия һәм Рәшит) клубка кичке уенга чыга. Әби, йокларга ятмыйча, аның кайтканын сагалап тора. Без чибәр һәм ягымлы Галия апабызны бик яратабыз. Аны берәр егет озатса, ничек тә әбигә сиздермәскә тырышып, апабызны үзебезчә яклый идек. Кызык та, мажаралы да иде бу хәлләр.

Иске Кырлай авылы турында бик җылы истәлекләр калган. Бигрәк тә ихлас күңелле, аралашучан халкын ошата идем. Әтинең үтенечен үтәп, без әни белән әтине Кырлай зиратына күмдек. Бу борынгы зиратта әби белән бабай, бабайның әти-әнисе, бабасы һ. б. бик күп туганнарның каберләре бар. Әни үлгәч, аның кабере өстенә әти ике кешелек чардуган ясатырга куште. Үзенең вафатын бик авыр кичердек. Әти белән әнинең якты истәлеге хакына Кырлай халкы өчен нинди булса да изге бер эш кылсак, җиңелрәк булыр кебек тоел-

ды. Без, энем Наил белән, нинди эш башкарыйк икән дип, Иске Кырлайда яшәп ятучы Рәшит абыйдан киңәш сорадык. Ул безгә ташландык хәлгә килгән Изге чишмәне төзекләндерергә киңәш итте. Исемә төште – соңгы тапкыр, әни каберенә таш куярга зиратка кайтканда, әти нәкъ шул чишмәне эзләп йөргән иде. Шуңа күрә без Наил белән бик теләп риза булдык. Аллага шөкер, бу эшне Рәшит абый ярдәме белән уңышлы башкарып чыктык. Чишмәне чистарттык, өстенә бура бурадык, түбә яптык, ай куйдык, эченә «аятел көрси» элдек. Ачылышына олылар белән бергә мәктәп балалары да килде. Алар чишмәне саклап, карап торырга вәгъдә итте. Авыл мулласы әти белән әни рухына догалар укыды. Миңа Кырлай халкының рәхмәтен иреш терделәр. Күңелем булды, кайгым җиңеләеп киткән кебек тоелды.

Әти үзенең туганнарын, бигрәк тә әти-әнисен бик кайгыртып торды. Сугыштан соң Кырлай авылында янгын чыгып, ярты авыл янып бетә. Әтинең әти-әнисе һәм туганнары да йорт-җирсез кала. Бабай ссуда алып, йорт сала. Ул йортны салып бетергәч кенә, акча реформасы була. 100 сум – 10 сумга, 1000 сум – 100 сумга кала. Бабай алган 10000 сум кимителмичә, шул килеш кала. Совет хөкүмәте халыкны ул вакытта акча реформасы белән бик каты алдый. Мескен бабай шул 10 тапкырга арткан бурычын пенсиягә чыкканчы түли. Балалар яшь, алардан эшли башлаганы бер әти генә була. Ул да әллә ничә ел шул ссуданы түләргә булышып, ачлы-туклы яши.

Әти күп еллар әби белән бабайның сәламәтлеген кайгыртып торды, белгән врачларына йөртте. Аның башка туганнары да бик игелекле булдылар, ата-аналарын гел карап тордылар.

Әтиләр нәселендә традиция урнашкан иде. Октябрь бәйрәменә бөтен туганнар Кырлайга җыела, ә Яңа ел бәйрәме Җәүһәрия апаларда уза. Безгә исә кунаклар җәен кайталар. Колхоз рәисе булып эшли башлагач, әти бабайга ел саен Сикертәннән 4 чакрым ераклыктагы урманнан берничә диләнкә печәнлек алып бирә. Һәр елны июль башларында Сикертәнгә, печәнгә дип, бабай килер иде. Шул вакытта Казаннан әтинең бөтен туганнары кайта. Әни аларның барысын да якты чырай белән каршылап, тәмле ризыклар белән сыйлый. Иртәгесен кунаклар урманга китәләр. Энем Наил дә, кайвакытта әни дә аларга ияре. Күңелле итеп печән чабып, киптереп, кайчагында кунып ятырлар иде.

Чын тарихчы булгангадыр инде, әти үз нәселенең тарихы белән дә бик кызыксынды, архивларда да эзләнде. Ләкин мәгълүмат аз булып чыкты, 7 буын нәселне үк белә алмады, 4 буынны ачыклады. Ул әнисе ягыннан да, әтисе ягыннан да барлык туганнары турында да күңел җылысы белән матур итеп сөйләргә ярата иде. Бала вакытларын 2 яшьтән бик ачык хәтерли иде әти. Бигрәк тә Төрнәлегә әбиләренә, Югары Пошалымга әнисенең туганнарына кунакка баруларын күп тапкырлар сөйләде. Әти, гомумән, бик оста хикәяче иде. Ул бер үк нәрсәне берничә тапкыр кабатлап сөйләсә дә, туйдырмый, гел тыңлыйсы килеп тора. Колхозда эшләгәндә ел саен отчет җыелышлары булды. Күп авылларда халыкны җыелышка җыя алмый аптырыйлар иде. Бездә исә башта отчет доклады, аннары дөнья хәлләре турында лекция була иде. Боларны бер дә кәгазьгә карамыйча әти сөйли. Культура йорты аны тыңларга килгән колхозчылар белән шыгрым тула. Кызыксынырлык, гади авыл кешесе аңларлык итеп сөйли. Халык тын да алмый, йотлыгып тыңлый. Теләсә-кайсы аудиторияне авызына каратырлык ораторлык сәләте бар иде шул әтидә.

Әти белән бик күп тапкыр Казан – Сикертән юлында йөрергә туры килде. Еш кына безнең белән кунаклар да булыр иде. Олы кеше булса да, бала булса да, соңрак минем студент дусларым булса да, әти бер дә иренмичә юл буе узып киткән авылларның тарихы, анда туган күренекле кешеләр турында мавыктыргыч итеп сөйләп барыр, балалар белән шаяртыр сүзләр табар иде. Соңрак, галим булып эшләгәндә, Арча – Әтнә якларына чит өлкә я чит ил кешеләрен алып барасы булса, һәрвакыт әтине экскурсовод итеп чакыралар иде.

Әти үзе дә үтә кызыксынучан, сәяхәт итәргә яратучы кеше иде. Күп кенә чит илләрдә йөреп, андагы бөтен дөньяга билгеле тарихи урыннарны күрсә дә, аның өчен күрше авылга барып кайту да кызык булды. Бервакыт шулай без гаиләбез белән Татарстан буйлап сәяхәткә чыгып киттек. 1977 ел – Кама автомобиль заводы төзелеп яткан вакытлар иде. Без Сикертәннән Кукмарага таба Яр Чаллылыга чыгып киттек. Юлда очраган авыллардагы архитектура ягыннан үзенчәлекле йортлар, алардагы агачтан челтәрләп эшләнгән тәрәзә йөзлекләре, бизәкле кояш капкаларына сокланып бардык. Уңдырышлы кара туфраклы нефть

районнарында җирнең һәр карышының, хәтта багана төпләренең дә җентекләп эшкәртелүен күреп сокландык. Беренче тапкыр бораулау вышкаларын күрдек. Чаллыга барып җиткәч, инде эшли башлаган цехларда машина җыю конвейрларын карап йөрдек. Тулы сулы Чулман ярларында утырып, бу якның бай табигатенә сокландык. Түбән Кама шәһәре төнге һавада бөтен тирә – юньне яктырткан дәһшәтле факеллары белән тетрәндерде. Бу сәяхәт турында һәркайсыбыз күңелендә бик матур истәлекләр калды. Кайткач, иң сокландырганы – әтинең күргәннәрен башкаларга сөйләве булды. Ул без күргән һәр авылның исемен хәтерләп, шулкадәр җентекләп сөйләде – исең китәр! Ул бит 30 лап авыл иде – без кайтканда башка юлдан кайттык. Әтинең хәтере менә шундый, феноменаль иде.

Без яшь вакытта әти санаторийларга йөрде. Берничә тапкыр Кавказга, бер тапкыр Литвага барды. Безгә барган-йөргән җирләрен тасвирлап хатлар язып торды. Еш кына күргән җирләре турында юл язмалары алып бара иде. Төньяк Кавказ – Ессентуки, Железноводск, Пятигорск шәһәрлере тирәләре турында йөргәннәрен тасвирлаган, 1964 елгы юл язмаларын хәзер миндә саклана. Барган җирләреннән кимендә ике тапкыр җиләк-җимеш һәм башка тәмле әйберләр белән посылка сала торган иде. Кайтканда, безне куандырыр өчен, күтәрә алган кадәр әйбер төяп кайтыр иде. Шулай итеп, хөрмә, каштан һ.б. ят җимешләрне беренче тапкыр татып карадык. Әти киемнәрне дә безгә гел үзе сатып алыр иде. Ул вакытта әйбер кытлыгы булганлыктан, безгә кием эзләп, ялының күп вакытларын сарыф итте.

1969 елны әти Мисырга ике атналык сәяхәткә бару бәхетенә иреште. Үзе белән кино төшерү аппараты, фотоаппарат алган иде. Әти техник прогрессны бик тиз эләктереп алучы алдынгы фикерле кеше иде. Бездә 1962 елда ук магнитофон, кер юу машинасы бар иде. Сүз уңаеннан әйтеп узмый булмый – әти 70 яшендә компьютерда эшләргә өйрәнеп, бөтен хезмәтләрен үзе яза башлады!

Әти, шул сәяхәттән кайткач «Борынгы Мисыр җирендә» дигән юл язмаларын берничә гәҗиттә бастырып чыгарды. Культура йортына халык чакырып, төшергән фильмын күрсәтте. Ул вакытта чит илдә булган кешеләр юк дәрәҗәсендә – халык бик кызыксынып карады. Берничә елдан соң Урта диңгез буйлап 24 көнлек круизда булып, Төркия, Италия, Греция, Мальта, Ливан, Франциядә булып кайтты. Анда күргәннәрен сөйләп, минем күңелемә гомерлек мавыгу – төрле илләр буйлап сәяхәт итү салып куйды. Мине дә күрше кечкенә шәһәр дә, моңарчы күрмәгән зур татар авылы да, чит илләр дә кызыксындыра. Менә ничә еллар инде сәяхәт итәм, күп илләрдә булдым (кайберләренә эшем буенча чакыралар). Бу мавыктыргыч шөгыль һич туйдырмый. Күргән илләр күп булса да, күрмәгәннәре күбрәк бит әле.

Әти дә, әни дә табигатьне бик яраттылар. Безне дә тирә-яктагы кыр-басулар, урман-болыннарның матурлыгын күрергә, тоярга өйрәтергә тырышалар иде. Табигать турындагы иң тәүге истәлекләр болын белән бәйләнгән.

Сикертәннең Олы кыр урамыннан туры юнәлештә чыгып китеп, яшел үлән белән капланган елга-кырлар буйлап хәйран гына баргач, бик матур болын бар иде. Беренче тапкыр миңа 4–5 яшьләр вакытта без анда әти, әни һәм энем Наил белән барып, уйнап, чәчәкләр җыеп кайттык. Болын төрледән-төрле чәчәккә күмелгән, уртасында төнбоеклы күл, аннан ерак түгел түмгәкле сазлык башлана. Аны сазлыкта гына үсә торган үсемлекләр каплый, өстендә «чиу-чиу» дип күңелгә бераз гына моң салучы тәкәрлекләр очып йөри. Безгә, нәни балаларга, бу болын оҗмах булып тоелды. Ерак булса да, мөмкин булганда, без шушы болынга бара идек. Бервакыт, энем Наил берничә күрше малае белән шул болынга китеп, караңгыга кадәр кайтмагач, өйдәгеләрнең шомланып, малайларны эзләп чыгып китүләрен хәтерлим.

Авыл баласы күп нәрсәләрдән мәхрүм булса да, авылда үсүнең үз өстенлекләре бар иде. Авылда музыка һәм рәсем мәктәбе, гимнастика секциясе булмады. Бу, әлбәттә, үкенечле иде. Ләкин әти белән әнинең нечкә күңелле, хисле кешеләр булуы безнең балачагыбызны бизәде. Шаулап килгән язны тыңларга, һәр ярган яфракны, аткан чәчәкне күрергә өйрәттеләр алар безне. Яз җиткән саен әти умарталар янына алып чыгып, бал кортларының ашыга-ашыга чәчәк серкәләрен ташыганнарын күрсәтер иде. Безнең өчен язгы ташу карау, каргалар килү, сыерчыкларның беренче тапкыр ишек алдындагы үзебез куйган ояларына кунып концерт кую бәйрәмнәре бар иде.

Авыл хуҗалыгында эшләгәнлектән, әтинең ял көннәре юк диярлек иде. Кая

инде колхозда яз, җәй, көз көннәрендә эш тукталып торсын! Шулай да ул, һәр ел фасылында бер тапкыр гына булса да, вакыт табып, безне урманга алып китәр иде. Язын шәмәхә төсендәге умырзая һәм миләүшә чәчәкләрен җыеп, җәен җиләк, чикләвек алып кайтыр идек. Берничә ел гөмбә җыю белән бик мавыктык. Татар авылларында гөмбә җыю гадәте булмаганлыктанмы, урман полосаларында да, урманда да гөмбә бик күп була. Чалгы белән чабып алырлык тыгыз урнашкан гөмбәлекләргә исебез китә иде. Чиләкләп тә, кәрзинләп тә, соңрак «уфалла» арбасы белән дә җыйдык без гөмбәне. Әти безгә юарга да булыша, үз кулы белән эшкәртә дә иде.

Урманда йөргәндә әти белән әни безгә берөзлексез үсемлекләр, бөҗәкләр, хайваннар турында сөйли. Әни, биология укытучысы булганлыктан, бигрәк тә күп белә иде. Соңрак, Казанда яшәгәндә алар безнең балаларыбызны – үзләренең оныкларын тәрбияләүгә дә зур көч куйдылар. Безнең балаларны җәй буе карап торырлар иде. Әти-әни бер дә авырыксынмыйча, урманга, дачага алып барып, урман байлыклары турында сөйләп, аларны табигатьне яратырга өйрәттеләр.

Әти эш буенча Арчага яки Казанга барганда безне мөмкинлек булган саен үзе белән ияртеп алып барды. Я шәһәрнең берәр кызыклы урынын күрсәтер, я кибетләргә алып кереп, киемнәр алыр иде. Яңа елны Җәүһәрия апаларда каршылаганнан соң, әтиләр үзләре бик тиз кайтып китәләр, чөнки авыл кешесе озаклап кунак булып ята алмый. Әти ничек тә булса да безгә берничә шәһәр елкасына билет таба. Без, балалар, кышкы каникул буе Казанда торып, елкалар карап, туйганчы шәһәрнең ясалма тауларында шуып кайтыр идек.

Әти безнең сәламәтлеккә дә бик игътибар бирде. Бала вакытта мин хроник бронхит белән авырый башладым. Әти мине бик күп табибларга күрсәтте, сырхауханәләргә дәваланырга салды, санаторийга җибәрде. Аның тырышлыгы бушка китмәде. 18 яшемә җиткәндә авыруның эзе дә калмаган иде. Берничә тапкыр мине шәһәр пионер лагерьларына, хәтта Артекка да җибәрделәр.

Мин 8 классны бетергән елны әти белән әни әнем белән икебезгә Мәскәү күрсәтергә булдылар. Җәй көне булганлыктан, әти үзе безнең белән бара алмады. Шулай да, 3 көннән соң, райкомнан рөхсәт алып, әти дә килеп җитте. Бик күңелле булды. Өйләгә кадәр шәһәр карадык, аннары кибетләр буйлап йөрдек (күбрәк чират тордык). Ул вакытта кибетләрдә йөрү дә бик зарури, чөнки 70 нче елларда юкчылык заманасы. Әти бик гаилә җанлы кеше, гаиләсе янында булса гына бәхетле булыр иде. Ашау-эчү, йорт кирәк-ярагы гына түгел, киемнәрне дә гел үзе алып кайтып торды. Авылда өйрәнгән гадәт шәһәргә күчкәч тә калды – өйгә бөтен нәрсәне әти үзе сатып алып кайтыр иде.

Мәскәүдә кунарга әнинең әнисенең сеңелесе Майтап апаларга кайтып йөрдек. Аның ире – Нижгар мишәре Әмри җизни Кремльнең иң югары җитәкчеләренең өстәлен азык-төлек белән тәэмин итүче булып эшләде. Кичләрен әти белән әни аның белән сөйләшеп, Мәскәү хәлләре турында гапләшеп утырырга яраталар иде. Ул вакытта да, хәзер дә Мәскәү халкы ил җитәкчеләре турында бик мәгълүматлы булды.

Майтап апалар һәр җәйне диярлек безгә кунакка кайталар иде. Әни һәр мәҗлестә Әмри җизнидән өйрәнеп калган үзенчәлекле көйле мишәр такмакларын яратып җырлый, ә әти Әмри җизни турында сөйли иде.

Әти мәҗлесләргә йөрергә яратты. Туйлар, юбилейлар уздыруга бик җитди карап, милли гадәт буенча уздыруга игътибар бирә иде. Күп еллар бөтен туганнарның мәҗлесләрен оештырды, аларда тамада булды. Бу бик авыр һәм җаваплы эш. Бездә туганнар күп, мәҗлесләр 80–100 кешелек булыр иде. Әти тырышлыгы белән алар чын татарча итеп уздырылды. Олылар гына түгел, шәһәрдә үскән яшьләр дә менә дигән итеп татарча чыгышлар ясый, үзебезчә җырлый, бииләр иде. Әти белән әни үзләре теләсә-кайсы мәҗлеснең бизәге булдылар. Әни профессиональ дәрәҗәдә бии, искиткеч оста итеп халык җырларын да, татар композиторлары җырларын да башкара. Әти, үзе җырламаса да, бөтен җырларның сүзләрен белә, әнигә суфлер булып әйтеп тора.

Әти белән әни үзләре дә, яшен-картын җыеп, беркемне дә калдырмыйча, юбилейлар уздырырга ярата иде. Әти үзе теләп нәселне берләштерүче вазифасын өстенә алды һәм аны соңгы көннәренә кадәр үтәде. Алар уздырган мәҗлесләрдә өстәл төрле-төрле тәмле ризыклардан сыгылып торыр иде. Әти белән әни яңа ризыкларны беренче булып пешерер, туганнар алардан өйрәнер иде.

Чебурек, бишбармак, манты, тутырган тавык, каклаган каз, гөбәдия, шулпалы

бәлеш, ит пәрәмәче, эремчек пәрәмәче, тутырма искиткеч осталык белән пешерелер иде. Боларны күбрәк әни пешерсә дә, әти дә читтә калмый, киңәш биреп, булышып йөри. Ә менә төрледән-төрле салатлар ясау, аларны бизәү, яшелчәләрне консервлау күбрәк әти өстендә булды. Бөтен туганнар, танышлар әле дә әти рецептларын кулланалар.

Яшелчәләрне, үз йортлары белән торганга күрә, идән асларында саклыйлар иде. Төрледән төрле яшелчә салатлары гына түгел, (алар арасында традицион помидорклыярдан тыш татлы борыч, баклажан, фасоль, порей суганы, дайкон, патиссон һ.б. бар) берничә ысул белән ясалган кайнатмалар, желелар, соклар, компотлар, киптерелгән җиләкләр һәм үләннәр дә күп иде аларда. Әти өстәл бизәүгә бик зур игътибар бирде. Заманча, матур табак-савытлар алып кайтып тора, сервировка алымнарын өйрәнә иде.

Ел саен алар әни белән икесе каз какладылар. Колхозның ясалма күлендә үстерелгән карп балыкларын бик тәмле итеп киптереп, килгән кунакларны сыйлардар иде.

Миңа быел Кытайга барып, данлыклы «пекин үрдәген» авыз итәргә туры килде. Тәмле инде андагы үрдәк ите, тик безнең татарча каклаган казга җитми шул.

Таныш хатын-кызлар белән әтинең сөйләшер сүзләре табыла: ул ризык пешерү, бакча үстерү, уңышны саклау, олылар тәрбияләү. Гомумән, әти тормышның бөтен яклары белән кызыксына торган бик актив кеше иде.

Әти авылда торганда ук медицина белән кызыксынды. Үзенең күптөрле сәяхәтләренең берсендә Казанның күренекле табиблары белән танышып кайтты. Кызганычка каршы, мин аларның исемнәрен белмим. Шул вакыттан соң безнең колхозга елга берничә тапкыр табиблар килеп, колхозчыларны карап китә торган булдылар. Үземнең теш табибына күренгәнемне хәтерлим. Кирәк чагында, авыру колхозчыларны машина белән Казан сырхауханәләренә илтәләр иде.

Әти, гомумән, колхоз кешеләренең сәламәтлеген кайгыртты. Колхоз хисабына алдынгыларны санаторийларга җибәрә иде. Кайберләрен үгетләргә, кайчагында ачуланырга да туры килә иде – чөнки авыл кешесе ял итәргә бөтенләй өйрәнмәгән.

Табиблар белән күп аралашкангамы, бик күп укыгангамы – әти медицинадан бик хәбәрдар булды. Тәҗрибәле табиблар аның күп белүенә исләре китә, яшь белгечләргә аның сүзләренә колак салырга кушалар иде.

Сикертәндә узган балачак ниндидер ваемсыз чак булмады. Ул бетмәс-төкәнмәс эш белән истә калган. Әти колхоз рәисе булуга карамастан, безнең гаилә чын крестьян хуҗалыгы алып барды. Безнең, барлык авыл кешеләренеке шикелле үк, 20 сутый бәрәңге бакчабыз, сыер, бозау, тавыклар, казларыбыз бар иде. Шуның өстенә, зур бакча. Анда кара һәм кызыл карлыган, кура җиләген чиләкләп җыяр идек, чия, крыжовник, ирга, алма да бик күп булыр иде. Җитмәсә, бакчада 10–15 баш умарта да асрала. Анда эшләү кайчагында, бигрәк тә язын, күңелле булса да, җәен еш кына зур түземлек сорый иде. Чөнки бал кортлары бер минутка да ялгыз калдырмыйча, я куркытып, я чагып торыр иде. Утын хәзерләү, тирес чыгару, кар көрәү, су ташу, баздан бәрәңге чыгару, базга кар салу, көн саен сыерга печән җыю, бозау арканлау, печән киптереп өю, умарта рамнарын чистарту кебек эшләр бездән башка эшләнмәде. Безнең чорда авыл балаларының барысы да диярлек эшләп үсте, әлбәттә. Ләкин Наил белән безгә артыграк та эләккәндер, дип уйлыйм.

Әти көн саен безгә нинди булса да эш кушып калдырыр иде. Мәктәптән кайткач, иң беренче кушкан эшне эшлисең. Эш беткәч инде караңгы төшә, уйнарга чыгып булмый. Кайвакытта, дус кызларым килеп, эшне бетерергә булышалар, аннары уйнарга чыга идек.

Башка колхозчы балалары белән берәттән, Наил белән без һәр җәйне кимендә бер ай колхозда печән җыюда, аннары ындыр табагында ашлык чистартуда эшләдек. Бер елны мин сыер савучы булып та эшләдем. Әти колхозда эшләргә өндәмәсә дә, каршы да килмәде. Өйдә һәм бакчадагы бетмәс-төкәнмәс эш туйдыра. Ә безгә үзебезнең яшьтәшләр арасында хезмәт итү өйдә эшләүдән күңеллерәк. Нәтиҗәдә, Наил белән икебез дә бер эштән дә курыкмый, вакытның кадерен белә, ләкин ял итә белми торган кешеләр булып үсеп җиттек. «Перестройка» вакытларында югалып калмыйча, эшмәкәрләр булып киттек. Яшьтән «машина җене» кагылган Наилнең шөгыле автомашиналар белән бәйләнгән. Мин Казан дәүләт университетының механика-математика факультетын тәмамлап 12 ел инженер булып эшләдем. Хәзерге вакытта үз фирмамны җитәклим. Минем эш тә автомобильләр белән бәйләнгән.

Әтине, авылда торганда ук, аяклы энциклопедия дип йөртәләр иде. Аның бе-

лем дәрәҗәсенең киңлеге миңа авыл мәктәбендә укыганда бик ярдәм итте. Әти белән бөтен темаларга сөйләшергә мөмкин иде, ул барысыннан да хәбәрдар булды. Гомеренең соңгы көннәренә кадәр бик күп һәм бик кызу укыды. Күбрәк газета-журналлар, фәнни-популяр һәм фәнни әдәбият укый иде. Дөнья хәлләрен гади итеп аңлатып бирә иде. Нинди эш белән шөгыльләнсә, шул эшнең белгеченә әверелде. Колхозда эшләгәндә чын авыл хуҗалыгы белгече булды. Умарта кортлары асраганда ел саен күп итеп бал уңышы алыр иде. Ул эшнең дә белгече булды. Аның нинди оста бакчачы булуына сокланмаган кеше калмады. 1 июньдә без ел саен үзебезнең бакча кыярын, 1 августта помидорын ашый идек. Помидорлар аның парнигында кешедән биегрәк булып үсә. Уңышын җыя-җыя, эшкәртә-эшкәртә арып бетә идек. Махсус журналлар алдырып, бик җитди карап, җиренә җиткереп эшләр иде ул бакча эшен. Бер дә иренмичә, гомеренең соңгы елына кадәр, ел саен бакча көндәлеге алып барды, анда һаваның ничек килгәнен, орлык чәчү выкытларын, нинди сортлар утыртканын, нинди агротехник чаралар уздыруын, төрле сортларның нинди уңыш бирүен язып барды. Без дә, үз гаиләләребез белән аерым тора башлагач, бакча үстерә башладык. Бакчаларыбызның күркә булып, үсентеләрен әти биргән помидорлар кызарып утырыр иде. Искиткеч тәмле, бик уңышлы помидорларның орлыкларын да үзе хәстәрләр иде.

Безнең өйдә бик зур байлык – зур библиотека бар иде. Әти үзенең дөньяга карашына бабаларыннан калган китапларның, газета-журналларның нинди зур йогынты ясавын сөйли иде. Китаплар ирекле сатуда булмаса да, бездә «Большая советская энциклопедия», «Детская энциклопедия», «Библиотека приключений», тарихи әдәбият, татар һәм рус классиклары әсәрләре һ.б. бик күп китаплар бар иде. Газета-журналларга да әти бик күп языла иде. Мин шуларны укып, чын татар авылында яшәсәм дә, рус телен камил белергә өйрәндем. Иң яраткан фәннәрем математика, тарих, география булды.

Ул библиотека хәзер бездә. Бу бик зур байлык. Күренекле тарихчыларның китаплары, татар китаплары, энциклопедияләр күп. Ленин, Брежнев әсәрләрен генә кая куярга белмим. Безнең оныклар укымас бит инде аларны?

Әти белән әни бик кунакчыл, якты чырайлы кешеләр иде. Алар беркайчан да берәүне дә гади кеше, я дәрәҗәле кешегә аермадылар.

Идән юучымы ул, тракторчы яки хайван караучымы – үзе никадәр белемгә һәм властька ия булса да, әти аларга ихтирам итеп карады. Колхозчылар туйларына чакырырлар иде. Болар гади кеше, миңа тиң түгел, дигән нәрсә беркайчан булмады. Туйларына барыр, хәтта туйларын алып барып, хезмәт итеп кайтыр иде. Безне дә кешеләрне ихтирам итәргә, үзеңне башкалардан өстен куймаска, гади һәм кешелекле булырга өйрәтте. Ләкин үземнең фирманың зур коллективын җитәкли башлагач, яшьтән күңелгә салынган сыйфатларның кайберләреннән арынырга туры килде. Кызганычка каршы, кешеләр яхшылыкны бик тиз оныталар, ә кешегә нахакка бәрелмәскә тырышуыңны йомшаклыкка саныйлар. Әти үзе дә тормышта туры сүзле, эчкерсез булуыннан, хәйләли белмәвеннән, кешеләргә артык ышануыннан күп зыян күрде.

Авылда үскән кеше булгач, ул халыкның авыр тормышын күреп, эшли башлаганының беренче көннәреннән үк аны җиңеләйтер өчен тырышкан. Ул колхоз җитәкчесе булып эшли башлаганда совет крестьяны тормышы без тарихтан өйрәнеп белгән крепостной крестьян тормышыннан бер дә җиңел булмый. Эшләгәнгә акча түләү юк, тамак ач, киенергә кием юк, авыр кул хезмәте. Авылдан китеп тә булмый – колхозчыга паспорт бирмиләр. Ул, эшли башлаган беренче айларында ук, райком кушмаса да, төрле юллар табып, халыкка икмәк өләшкән. Шулай итеп, ачлык бетерелә. Тора-бара халыкка «процент печәне» өләшә башлыйлар. Шәхси хуҗалыктагы хайваннар өчен печән өләшү ул вакытта бөтенләй булмый. Күп нәрсәләрне райкомнан яшереп эшләргә туры килә, чөнки анда халык мәнфәгатьләре түгел, хөкүмәткә продукция тапшыру белән генә кызыксыналар. Әти колхозчының эш шартларын яхшырту өчен дә бик тырыша. Яңа фермалар салдырып, аларда ике сменалы 8 сәгатьлек эш кертә. Эшләүчеләр өчен кием алыштыру, чәй эчү өчен бүлмәләр бирелә. Ул сыер савучы һәм терлек караучы хатын-кызларның эшкә чиста кием киеп барулары өчен эшләнә. Бервакыт шулай Галимә исемле сыер савучы пычрак эш киемнәре белән авыл кибетенә килеп керә. «Галимә, адәм көлкесе, син бит хатын – кыз. Ник сасы киемнәреңне белән авыл эчендә йөрисең син», – дип әти аны ачулана. Моны миңа авылдашыбыз,

әни абыйсының хатыны Хаҗирә апа сөйләде.

Халыкның күңелен күрү өчен колхозда күп чаралар була иде. Бәйрәмнәрдә алдынгыларны бүләкләү, саф һавада уңыш бәйрәме уздыру, яшь солдатларны озату кичәләре бик күңелле уза. Язгы чәчүгә чыкканда авыл хуҗалыгы техникасы парады уздырыла. Колхозның радиоузелы даими эшләп тора. Урак өсләрендә, печән өсләрендә халыкны җирле радио уятып, дәртле җырлар белән эшкә озатыр иде. Радиоузелда ике алып баручының берсе әни булды. Әлбәттә, аңа шулай таңнан торып радиодан сөйләгән өчен берәү дә акча түләми. Әти белән әнинең ярты гомере шулай бушка, халык күңелен күтәрер өчен эшләп үтте.

Колхоз тора-бара ныгыды, хезмәт җитештерүчәнлеге артты. Районыбызның көндәлек тормышы «Коммунизмга» дигән гәҗиттә яктыртылып барды. Әлбәттә, без балалар гәҗитне алуга, анда басылган социалистик ярыш нәтиҗәләре белән кызыксына идек. Безнең колхоз игенчелек буенча да, терлекчелек буенча да һәрвакыт алдынгылар исәбендә булуын күреп, бик шатлана идек.

1967 елда колхозда зур культура йорты ачылды. Бу вакыйга олылар өчен дә, балалар өчен дә зур шатлык булды. Малай-шалай төзелеш вакытында ук аның яныннан китмәде. Энем Наил, төзелеп бетмәгән стена өстеннән егылып төшеп, кулын да сындырды. Яңа культура йорты безгә искиткеч зур һәм матур тоелды. Бәрхет тышлы урындыклар, күзнең явын алып торган ялтыравыклы зәңгәр пәрдәләр... Колхозның җыр һәм бию ансамбле эшләп киткәч, без кичләрен әти белән әнине өйдә күрмәдек. Алар икесе дә клубта булырлар иде. Әни хорда да, биюдә дә солист, әти режиссер ролендә. Ансамбльнең хорын профессиональ композитор Арыслан Батыршин өйрәтте, биюләрне профессиональ балетмейстер Хафиз Шәмсетдинов куйды. Ансамбльгә бөтен колхоз яшьләре йөри башлады. Йөрүчеләрнең саны 60 тан артып китте. Мәскәүдән күз явын алырдай матур костюмнар тектереп кайтардылар. Андый костюмнар Казан үзешчән коллективларында да юк иде! Тора-бара мин дә хорга һәм биюгә йөри башладым. Наил соңрак оешкан тынлы оркестрга йөрде. Шулай итеп без гаиләбез белән сәнгатькә кереп киттек. Бәйрәм саен Сикертәндә зур концерт, аннан соң тынлы оркестр чыгышы булыр иде.

Гади татар авылында моңарчы күрелмәгән тынлы оркестр тавышы яңгырый. Уйнаучылары да әллә кем түгел – үзебезнең авыл малайлары. Татар көйләрен дә уйныйлар алар, урысныкын да. Музыка культура йортын тутыра, халык, сихерләнгәндәй, тын да алмый моңарчы күрелмәгән ялтыравыклы уен кораллары-на карап тыңлый. Халык бу дәртле көйләрне шулкадәр ярата, сәгатьләр буе утырырга риза!

Тынлы оркестрны мин әле дә бик яратам, аның музыкасы мине бала чагыма алып кайта.

Тора-бара без гастрольләргә йөри башладык. Күрше авылларны йөреп чыктык. Безнең ансамбль район күләмендә иң зур һәм күренекле коллективка әйләнде. Арчаның үзенең культура йорты безнекеннән кечкенә, коллективлары да күпкә калыш иде. Шуңа күрә Арчада уздырыла торган зур район чараларында Куйбышев исемендәге колхозның җыр һәм бию ансамбле чыгыш ясады. Коллективны берничә тапкыр Казанга телевидениегә чакырып, күрсәтеләр. Ел саен уздырылган үзешчән сәнгать смотрларында, әлбәттә, безнең колхоз җиңеп чыга иде.

Бер заманны Сикертәндә драма түгәрәге эшли башлады. Авылга пенсиядәге профессионал артист Касим Шамил берничә тапкыр килеп, үзешчәннәрне өйрәтеп китте. Куйган спектакльләрен кәрарга халык бик яратып йөрде. Араларында бик җитди әсәрләр дә бар иде. Тажи Гыйззәтнең «Ташкыннар»ын хәтерлим. Бу авыр спектакльнең иң авыр роле – Гайнавалны әни уйнады.

Әтинең шәхесе колхоз кысаларына гына сыймады, 1970 еллар ахырында ул күптәнге хыялын – читтән торып аспирантурага керүне тормышка ашырды. Кандидатлык диссертациясен колхоз рәисе булганда язды. Моның өчен күп көч куярга – ялны онытырга, йокы сәгатьләрен кимертергә туры килде. Авылда бернәрсәне яшереп булмый – аның үзен-үзе аямыйча эшләвен авыл халкы, бигрәк тә төнлә соң кайткан яшьләр күрәләр иде. Күп еллар узгач, әти фән өлкәсендә уңышларга ирешкәч, яшьтәшләрем аның искиткеч тырышлыгы турында болай дип сөйләделәр: «Без аптырый идек, Габделбәр абый кайчан йоклый? Таңнан торып, эшкә барсаң, аның тәрәзәсендә ут яна, кич кызлар озатып, таң аттырып кайтканда да Габделбәр абыйның уты сүнмәгән була».

Еллар узды. Колхоз тормышы гөрләгән чакта яшәгән халык, ул вакытларны сагынып искә ала торган булды. Ансамбльгә катнашучылар күңелендә сәхнәләрдә балкыган чаклар онытылмаслык булып, тирән эз калдырды. Аларның әти-әниләре балаларының үз янында яшәгән, кичләрен репетициягә йөргән, концертларда сәхнәгә чыгып куандырган чакларын сагынып искә алалар. Алдынгылар тырышып эшләгән колхозчының кадере булган вакытларны искә төшерәләр. Кешеләр хәтта «перестройкадан» соң бөлгенлеккә төшкән, бер-бер артлы алышынып торган җитәкчеләр тарафыннан таланган колхозның бүгенге кызганыч хәленең сәбәбе итеп Габделбәрнең авылдан китүен санадылар. Ул булса фермалар да җимерелмәс, терлекләр дә сатылып бетмәс, яшьләр дә авылдан китмәс, клублар да гөрләп эшләр кебек тоелды аларга. Алдынгы механизатор Динмөхәммәтовның: «Габделбәр абый эшләсә, тагын бер орден ала идем әле мин», – дип әйткәнен ишеткәнем бар. Халык күңелендә эшнең уңышлы баруы, гаделлек һәм ышанычлылык Габделбәр исеме белән бәйләнгән иде.

Казанга киткәч, әти белән әни һәр елны Сикертәнгә Сабантуйга кайта торган булдылар. Элеккеге Куйбышев исемендәге колхозга кергән Гөберчәк, Сикертән, Чөмә-Елга, Казаклар авылларының халкы аларны сагынып көтеп ала, якты чырай белән каршылый иде. Алар Сабантуй мәйданының иң хөрмәтле урынында утыралар, яннарыннан күрешергә килгән кеше өзелми иде.

Әтине колхозда бик хөрмәт иттеләр, ләкин яратмаучылар да бар иде. Авыл кешесе колхоз рәисенең тормышын лупадан караган төсле тикшереп тора. Безнең гаиләнең бүген нәрсә ашаганын урамга түгелгән пычрак судагы сөякләрдән карап тикшерүчеләр барын әйтәләр иде безгә. Әле дә хәтерлим – әти белән әни дәвалану өчен минераль су эчәрләр иде. Наил белән без шешәләрен кибеткә тапшырабыз. Кибеттә кайвакыт берәр усалы: «Габделбәрне эчми диләр, әнә бит күпме шешә тапшыралар. Өендә эчеп ята бит ул», – дип әйтеп, үпкәләтә иде. Ләкин әтинең үз-үзен тотышы, әхлагы сокланырлык иде.

Авылдан киткәндә яман кешеләр әти өстеннән аноним шикаятьләр язып, следователь янына йөртеп бик азапладылар. Судка барып җитәрлек гаеп тапмадылар, әлбәттә, ләкин күпме сәламәтлеген бетерделәр. Минем күңелдә Сикертән авылы халкына үпкә калды. Халык өчен армый-талмый йөгергән (әти йөри белми, бөтен эшне йөгереп эшли иде), тиешен дә, тиештән артыгын да эшләгән, җаны-тәне белән колхозчы хәлен яхшыртырга теләгән кешене, киткәч, шулай рәнҗеттеләр. Гомеренең соңгы көннәрендә ул үзенең колхоз рәисе булган елларын заяга узган вакыт дип санаганын әйтте. Никадәр тырышсалар да, бернинди перспективасы булмаган авыл хуҗалыгын аерым энтузиастлар гына күтәрә алмый шул. «Вакытында фән юлына китсәм, күпме хезмәтләр язган булыр идем, тормышым да болай авыр һәм катлаулы булмас иде», – дип сөйли иде. «Кызым, бераз булса да тынычрак яшә, һаман эш дип чапма», – дияр иде. Үзенең тормышында ул боларның нәкъ киресен эшләде. Чөнки ул тыныч, үзе өчен генә яши белми иде.

Без ирем Рөстәм, кызларыбыз Әлфия һәм Айсылу белән, сиксәненче еллар уртасыннан башлап, 7 ел буе әти-әниләрдә тордык. Әти оныкларын бик ярата иде. Эштән аларны күрү шатлыгыннан канатланып кайтыр, кайтуга кулларын югач та, балалар янына ашыгыр иде. Соңыннан әти без аларда торган елларның гомеренең иң бәхетле чоры дип санавын.

Әни белән икесе ел саен ялга бардылар. Алар төяп алып кайткан груша, слива, татлы борыч, гранат, хөрмә, персиклар шундый күп, бушаткач берничә зур табак булыр иде. Ничек күтәреп кайткандыр алар шулкадәр әйберне! Әти бөтен барган җирләреннән безнең балалар өчен киемнәр ташыды. Ул елларда кибетләрдә бернәрсә юк – хәтта оекбашлар да талонга иде. Олы кызымны балалар бакчасына илтер өчен күлмәкләрне үземә тегәргә туры килде. Әти безнең балаларга бик матур киемнәр алып кайтып куандыра иде.

Казанда торганда, кайда гына эшләсә дә, әти вакыйгалар үзәгендә булды. Министрлар Советының ЗАГС бүлеген җитәкләгәндә татар халкының милли гореф-гадәтләрен саклап калыр өчен күп көч куйды. Ул вакытта Коммунистлар партиясенең көчле чагы иде. Нинди булса да яңалык кертү бик авыр булуга карамастан, татар телендә тантаналы никах, балага исем кушу йолаларын республика ЗАГСларына официаль рәвештә кертүгә иреште. Тантаналарны татарча алып бару буенча пропаганда эшен алып барды: Чаллыда, Түбән Камада семинарлар узды. Казанда иң беренче татарча никах 1983 елны

әнинең абыйсының улы Таһирныкы булды. Чын оркестр, Чаллыдан махсус китергән алып баручы белән! Тора-бара республикада милләт мәнфәгатьләре өчен көрәшү телевидениегә дә үтеп керде. Әтине бик еш телевидениедән чыгышлар ясау өчен чакыра башладылар.

Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында эшли башлагач, оештыру сәләтен күреп алып, әтине институтның профком рәисе итеп сайладылар. Бу эшне ул бик теләп башкарды. Соңрак профсоюздан чыксa да, гомеренең соңгы көннәренә кадәр институтта формаль булмаган оештыручы булды. Бөтен туган көннәрне алып баручы (тамада), табигатькә чыгу, театрга культпоход, һәм башка чараларны оештырды.

Шулай да әтинең бөтен көчен, күңелен биреп эшләгән җәмәгать эше – татар халкының бәйсезлеге өчен көрәш булды. Татар иҗтимагый үзәген оештыручыларның берсе буларак, аның бөтен пленумнарында катнашты. ТИҮнең концепциясе, күп кенә резолюцияләре, мөрәҗәгатьләре проектларын, Бөтентатар Халык Корылтае һәм Милли мәҗлес положениесы проектларын язды. ТИҮнең пленумнарында докладлар белән чыгыш ясады. Иҗтимагый үзәк эшләре буенча Идел буе республикаларында гына түгел, Украина, Әзербайҗан, Таҗикстанда да булып кайтты. Бервакыт аны Төркиягә чакырдылар. Зур кунак итеп каршылаганнар, Төркия телевидениесеннән чыгыш ясатканнар. Озын юлның авырлыгы белән дә исәпләшмичә, мавыгып, янып-көеп татар халкын берләштерер өчен тырышып йөрде. Үзе генә түгел, әни белән безне дә митингларга алып йөрде. Анда Казан инженерлары исеменнән мин дә чыгыш ясый идем.

1990 елны әти Айдаров сайлау округы буенча ТАССР Югары Советына депутатлыкка кандидат булып теркәлде. Татарстанның бәйсезлеге өчен парламент юлы белән көрәшү максаты куйган иде ул. Сайлау компаниясендә мин дә актив катнаштым. Халык белән очрашулар оештырдык, листовкалар өләштек, хәтта өйдән-өйгә дә йөрдек. Ләкин әтинең кандидатурасы үтмәде. Халык завод директорларын һәм башка җитәкче урыннарда эшләүчеләрне галимнәрдән өстенрәк күрде. Әти барыбер милләт өчен көрәшне дәвам итте.

1990 елның 30 августы безнең зур гаиләбез өчен бик олы бәйрәм көненә әйләнде. Бу көнне Татарстан Югары Советында Татарстанның бәйсезлеге мәсьәләсе каралырга тиеш иде. Әти белән әни икесе дә иртүк Ирек мәйданына чыгып киттеләр. Балалар яшь булганлыктан, мин өйдә калдым. Көндезге аш ашарга кайткач, тиз-тиз генә безгә мәйдандагы хәлләрне сөйләделәр. Ирек мәйданы тулы халык, саны дистәләгән меңнәр. Берзаманны Чаллыдан маңгайларына яшел тасма бәйләгән яшьләр килеп җиткән. Бу мәйдандагы хәлне тагын да киенкереләштергән. Халык бертуктаусыз митинг үткәрә, мәйдан өстендә плакатлар, лозунглар тирбәлә. Бердәм тавыш белән җыелган халык «Азатлык» һәм башка сүзләр кычкыра. Депутатлар сессия залына халык коридоры аша үткән. Әти Югары Советта күзәтүче статусына ия булганлыктан, сессияне залдан күзәткән. Ул көнне без, өйдәгеләр, дулкынланып телевизордан Югары Советтагы хәлләрне карап утырдык. Сессия караңгы төшкәч кенә бетте. Әти белән әни, чиксез бәхетле булып, төн уртасында гына кайтып төштеләр. Бу көн безнең барыбыз өчен дә чын бәйрәмгә әйләнде. Әти белән әни һәр елны 30 август көнен зур бәйрәм итеп уздыра башладылар. Без дә балалар белән аларга иярәбез. Иртәдән өйләреннән чыгып китеп, бөтен бәйрәм чараларын карап, кич белән безгә салют карарга кайталар. Без инде үз фатирыбызда яшибез. Фатирыбыз Кремльгә карап торганлыктан, салютны безнең ишек алдыннан гына да карарга җайлы. Салюттан соң аларны өйләренә озатып куя идек. Үз йортларында торганга, куна кала алмыйлар иде. Олы яшьтәге кешеләр, ничек үзләрендә шулкадәр теләк, балаларча кызыксыну, көч тапканнар алар! Соңгы килүләрендә әтигә 75, әнигә 72 яшь иде бит инде!

Әтине белгән кешеләр аның искитәрлек энергиясенә, эшчәнлегенә сокланалар иде. Казанга күчкәндә ул яшь кеше түгел иде инде. Шулай булуга карамастан, фән белән шөгыльләнү белән берәттән, бөтен җанытәне белән милли хәрәкәттә эшләде. Болар белән генә чикләнмичә, ике бакча тотты (янбакча һәм дача), 12 баш умарта асрады. Аның эшсез утырганын күргән булмады. Ул я өстәл артында язып утырыр, я бакчада, я кухняда эшләп йөрер иде. Телевизордан кинолар карап, анекдотлар укып, кроссвордлар чишеп утырырга яратмады. Әти никадәр генә эш белән мәшгуль булса да, әни белән татар театрларының премьераларын калдырмый, барлык күренекле концертларга баралар иде.

Әти халык арасында йөрергә бик яратты. Иң яраткан бәйрәме – Сабантуй. Сабантуйда без һәр елны очрашып, бергә йөри торган идек.

Әти бу борынгыдан килгән бәйрәмне калдырмаска куша, әби-бабаларның да Сабантуйда йөрүне хуплавын, халык җыелган җирдә һәр кешенең энергия, яшәү көче алып кайтуы турында әйтә иде. Гомеренең соңгы елында да, инде хәлсезләнгән булса да, ул безнең белән Сабантуйга чыкты. Күңеле күтәрелеп, кәнәгать булып кайтты.

Әти бик йомшак күңелле кеше иде. Еш кына концерт караганда яисә истәлекләр сөйләгәндә күзләрендә яшь күренә иде. Кешеләргә бик ияләнә иде. Кунаклар киткәч, үзенә урын тапмый, юксынып йөри иде. Ул миңа: «Әти белән әни безгә кунакка килерләр иде. Берничә көн торгач, кайтып китәләр. Алар киткәч, үземә урын тапмый, юксынып, әниеңә күрсәтмәс өчен, ишек алларына чыгып, йөри идем», – дип сөйли иде.

Әти колхоз җитәкчесенең эшендә бик катлаулы, хәтта бик авыр вакытлар булуын, ләкин борчуларны өйгә алып кайтып, әнине борчымаска тырышуын сөйли иде. Андый вакытларда әти өйгә туры кермичә, хайван абзарына кереп, тавыклар җырлавын тыңлап, тынычланып чыга торган булган.

Менә шундый нечкә күңелле булса да, халкы өчен көрәшкәндә ул арысландай кыю, курку белмәс булды. Мин моны күп тапкырлар митингларда, төрле җыелышларда, фәнни конференцияләрдә курдем.

Әти булдыра алган хәтле сәламәтлеге турында кайгыртты. Эчмәде, тартмады, дөрес туклануга игътибар бирде. Авылда торганда кайчагында әтинең йөрәге бик авырта иде. Дәвалануның, санаторийларга йөрүнең файдасы булгандыр инде – Казанга килгәч, бик зарланмады.

Әти гомере буе әнинең сәламәтлеген кайгыртып торды. Әнинең хроник авырулары бар иде. Олыгая торгач, алар ишәйде. Әти әнине дәвалауга бик җитди карый иде. Сырхауханәгә ятарга кирәк булса, юллама артыннан әнине җитәкләп диярлек үзе йөртә, табиблар белән элемтәдә тора иде. Авылда торганда әти ел саен диярлек аңа санаторийларга путевкалар сатып ала иде. Бервакыт әнигә ияреп мин дә Ессентуки шәһәрендәге «Ана һәм бала» санаториена барган идем. Казанга килгәч, алар ниһаять, чираттагы ялларын бергә уздыра башладылар. (Авылда торганда берсе укытучы, икенчесе колхоз җитәкчесе булганлыктан, бу мөмкин булмады).

Әти 76 яшенә җиткәндә әле бик гайрәтле кеше иде. Планнары да күп иде. Ләкин әни авырый башлаган иде инде. Шуңа күрә ул әнине тазартуга бөтен көчен куйды.

2006 елның көзендә әни бик ябыкты, башы авыртты, хәле бетте. Әти бөтен игътибарын әнине сәламәтләндерүгә юнәлдерде. Санаторийга алып барды, файдасы булмады. Кайткач, авыруы бик җитди икәнен аңлап, табибларга йөртә башлады. Яшь бала карагандай карап, ашарга үзе пешереп, кулдан ашатып торды. Кызганычка каршы, әнидә рак авыруы булып чыкты. Ул сырхауханәгә яткач, без – балалары, оныклары белән берәттән, туганнарыбыз да, бер минутка да китмичә, әни янында кизү тордык. Әти иртәдән – кичкә кадәр, янында башка кеше булуга карамастан, әни яныннан китмәде. Тамагыннан өзелде, ябыкты, хәлсезләнде. 2007 елның 26 февраленда әни үлде. Әти аның үлемен бик авыр кичерде. Бик көчле депрессиягә бирелде. Яратып яшәгән йортына кайтасы, чәчәкләргә күмелеп утырган, алма-чияләре белән кызыктырган бакчасына керәсе килмәде. Помидор үсентеләрен безгә үстереп бирде, үзе утыртмады. Әнинең кырыгына кадәр үз өендә торды, ләкин ялгыз куна алмады. Кызларым Әлфия белән Айсылу, кайчагында энесе Фәйзрахман хатыны Фәүзия белән янында кундылар. Кырыгыннан соң безгә күчеп килде. Әтинең сәламәтлеге какшады. Берничә тапкыр сырхауханәдә ятып чыкты.

Әни үлгән көннән башлап, әти аның якты истәлеген мәңгеләштерү артыннан йөрде. Элегрәк төшергән язмалар һәм фотографияләрне кулланып, әни турында ике фильм эшләтте. Аларның берсен Фәйзрахман абыйның кияве Саша, икенчесен җырчы Гөлзада Сафиуллина ясап бирде. Әни истәлегенә китап чыгару турында хыялланып йөрде. Бу китап өчен «Әлфинурым – мең нурым» дигән истәлекләр язды. Ләкин күңеленә юаныч таба алмады. «Әниең бер минутка да җибәрми, гел минем белән», – дип әйтә иде.

Җәй көннәрендә без гаиләбез белән үзебезнең Салмычтагы йортыбызда торабыз. Былтыр да шулай булды. Анда күршебездә әнем Наиль һәм әтинең сеңелесе Галия апа тора. Якын кешеләре янында әтинең күңеле күтәрелде. Аның күңелен күрүдә Галия апаның ярдәме бигрәк тә зур булды. Август айлары җиткәч хәле яхшырды, тамагына ашый, киләчәккә планнар кора башлады.

27 август көнне кичен эштән кайтып керсәм, әти ятып тора. «Кызым, бик каты эчем поша, бик начар төшләр күрдем», – ди. Әлфиягә дә шул сүзләрне сөйләде.

Юатыр сүзләр табуы бик авыр булды. Ә икенче көнне иртән Әлфия белән икебез аны санаторийга путевка алырга озатып куйдык. Юл буе, 40 минутлап, өчәүләп сөйләшеп бардык – бу безнең соңгы сөйләшүебез булган икән. 3 сәгатьтән шалтыраттылар – әти инсульт белән егылган... Бик тырышсак та, аякка бастыра алмадык. 2007 елның 8 сентябрьдә әти вафат булды.

Күптән түгел әтинең яшь вакытта алып барган көндәлеген укып чыктым. 21 яшендә ул болай дип яза: «Тормыш кешенең иң кадерле әйберсе. Ул аңа бер генә мәртәбә бирелә. Аны шулай яшәргә кирәк ки, үлгәндә: «Мин дөньяда яшәдем. Бу яшәвем белән үзем күпме рәхәт күрдем һәм кешеләргә күпме файда китердем?» – дигән сорауга «Әйе, мин яши белдем, миңа бүләк ителгән иң кадерле нәрсәнең – тормышның кадерен белдем», – диярлек булсын һәм синең тормыш юлың көмештәй кояш нурлары кебек саф булып күз алдыңа килеп бассын». Үтәлгәнме әтинең яшьлек хыялы? Әлбәттә, үтәлгән, һәм артыгы белән. Ул искиткеч кызыклы, вакыйгаларга бай тормыш юлы үткән. Күпме кешеләрнең – авыл халкының, балаларының, оныкларының, туганнарының күңелендә якты истәлек калдырган. Милләт өчен армыйталмый эшләгән, фәндә сизелерлек эз калдырган. Гомумән алганда, бу – чын дәрәҗәдә бәхетле кеше тормышы.

Синең вафатың минем күңелемнең яртысын буш калдырды, бик сагынам сине. Урының җәннәттә булсын, кадерле әтием!

Ф.Мәһдиева

Олы җанлы җитәкче

Мин 1955 елның 1 гыйнварендә Сикертән авылының почта бүлегендә эшли башладым. Почтаның ул вакытта аерым бинасы булмаганлыктан, ул колхоз идарәсенең бер бүлмәсен биләп тора иде. Шулай бервакыт, 25 июль көнне, идарәгә Чүриле райкомы секретаре Вәли Мингазович белән яшь кенә бер егет килеп керде. Егетнең башында ак эшләпә, өстендә кыска җиңле ак күлмәк, беләгенә якалары, җиңнәре зәңгәр ак плащ салган, кулына чемодан тоткан. (Соңыннан шундый плащ үзебездә дә булды, заманы өчен затлы, кыйбатлы – 160 сумлык плащ иде ул). Көндезге аш вакыты иде бу. Идарәдә эшләүче башкалар ашарга кайтып киткәнлектән, мин берүзем утырам. Вәли Мингазович бу яшь кешене Казаннан килгән уполномоченный дип таныштырды. Алар икәүләп, райком машинасына утырып, кырга чыгып китәргә булдылар. Минем ирем Мирбат комбайнчы булып эшли иде. Ул бик башлы кеше һәм бик грамотный белгеч иде, шунлыктан мин аларга Мирбат янына барырга тәкъдим иттем. Мирбат шул көнне беренче покосны урып, сугып, ашлыкның өлгерүен тикшереп маташа иде. Аның комбайны янына райком секретаре белән яшь кешене мин озата бардым. Бу егет – Габделбәр иде. Габделбәр белән Вәли Мингазович кырда калдылар, мин кайтып киттем. Кичен Габделбәр миндә калган чемоданын алып китте.

Икенче көнне колхозның иске клубында җыелыш җыйдылар. Габделбәрне партия җибәргән 30-меңенче итеп таныштырдылар. Шушы көнне аны колхоз рәисе итеп сайлап куйдылар.

Минем исем китте. Япь-яшь кеше. Ишелеп беткән фермалар, җимерелеп беткән колхоз. Бернәрсәсе юк колхозның. Шаккаттым. Ничек итеп, җаны кыеп, шушы колхозга килеп эшләргә риза булган.

Менә шулай башлап җибәрде Габделбәр колхоз рәисе эшен. Бөтен җанын, күңелен биреп эшләде. Колхоз күтәрелә башлады, фермалар салынды. Колхоз да зурайды, аңа башка колхозлар кушылды. Габделбәргә кара айгыр бирделәр. Аңа тарантаска утырып йөри башлады.

Безнең Мирбатны бик яратты. Аның белән киңәш итмичә бер тавык та суймады. Мирбат бик алдынгы комбайнчы иде. Эшне җиренә җиткереп, сыйфатлы итеп

эшләгәнен ярата иде. Ул Габделбәрне умарта кararга өйрәтте.

Бервакыт шулай Мирбат та, Габделбәр дә үз хуҗалыкларына голландски кызыл әтәч алып кайттылар. Очрашкан саен кемнең әтәче катырак кычкыруы турында гәпләшеп утырырлар иде.

1977 елның 23 июлендә Мирбат үлеп китте. Габделбәр белән аның хатыны Әлфинур төн сакларга килделәр. Бик күңелем булды. 1980 елда Габделбәрнең юбилее булды. Ул шунда Мирбатны искә алган. Бер комбайн моторы белән Мирбат абый 35 ел эшләде. «Без әле дә шул моторны башка авыл хуҗалыгы техникасына куеп эшләтәбез», – дигән күз яшьләрен сөртә-сөртә. Ихтирамлы кеше иде шул ул.

Без Мирбат белән 5 бала карап үстердек, Марат, Айрат, Зәбидә, Илһам, Салават бөтен буш вакытларын клубта уздырырлар иде. Марат оста гармунчы булып, мәктәпне бетергәч тә клубта эшләп йөрде. Зәбидә бөтен биюләрдә катнашты, тавышы матур булгач, гел җырлатырлар иде. Хәзер Арча Культура йортында эшли. Колхоз клубына йөргәндә Айратта музыкага зур сәләт тапканнар иде. Тынлы оркестрда уйнарга өйрәтүче: «Бу малай утын агачыннан көй чыгарырга сәләтле», – дип әйтсә дә, музыка буенча китмәде, врач булды. Шулай итеп безнең балаларның тормышы гел клуб белән бәйле булды.

Габделбәр халыкның тормышын яхшыртыр өчен бөтен нәрсәне эшләргә тырыша иде. Ул бик тәләпчән, төгәл кеше иде. Аны халык бик ихтирам итә иде. Колхозга кагылмаса да, авыл кибетләрен, медпунктларны тикшереп йөрер иде. Җимерелгән баскычларны яратмады. Кибетчеләргә төзәтергә кушыр иде, ирләрен китереп булса да. Халыкка уңай булсын өчен тырышты.

Авыл кешесенә еш кына колхоз җитәкчесенә килеп я техника, я салам, я башка нәрсәләр сорап килергә туры килер иде. Кайсыбер җитәкчеләр шундый очракларда үзен зурга куеп яисә мәшәкатьләнәсе килмичә кешене буш кул белән борып җибәрер иде. Габделбәр беркемне дә борып җибәрмәде, ярдәм итте. Алланың рәхмәте төшсен, урыны җәннәттә булсын.

Бервакыт шулай алдынгы сыер савучы Сәләхова Мансураның абыйсы үлеп китте. Юклык вакытлар. Кәфенлек кирәк булган. Арчага барып карыйлар, Сеҗегә, Масрага (күрше авыллар). Беркайда кәфенлеккә марля юк. Аптырагач, ул Габделбәрнең өенә барган. Гозерен әйткәч, Габделбәр бераз уйлап торган да боерык язып Мансураның кулына тоттырган: «Хәй абый (склад мөдире) янына бар, 20 метр гына марлясы булмый калмас әле», – дигән. Шундый гозерләр белән килгән кешеләрнең берсен дә борып җибәрмәде. Бик яхшы кеше иде.

Габделбәр әбәт выкытларында бик еш минем янга, почтага керә иде. Кайвакытта икешәр сәгать утырып китәр иде. Бертуган сеңлесенең яшьтән үлүен бик авырдан кичерде. Минем янга кергәч, аның турында сөйләп, күңелен бушатыр иде.

Габделбәр үзе бер дөнья иде. Мирбат белән ирләр эшләре турында сөйләшсә, минем белән сөйләшә торган темалар икенче иде. Без тәрбия мәсьәләләре, бакча үстерү, ашарга пешерүне сөйләшер идек. Камырга төреп каз каклау әмәлен, чәк-чәк пешерү серләрен уртаклашыр идек. Чәк-чәк балын кайнатканда, йомшак булсын өчен, ярты чокыр су салырга өйрәтте ул мине. Менә ничә еллар инде мин чәк-чәкне ул өйрәткәнчә пешерәм. Шулпалы бәлеш пешергәндә эченә кар тыгып калдырам, ди идем мин. Ә мин боз тыгып калдырам, ди иде Габделбәр.

Бөтен яңа әйберне беренче булып алып кайтыр иде. Бервакыт шулай тиз пешерүче кәстрүл (скороварка) турында сөйләде. Бик мактагач, без дә алдык. Аш кайнап чыккач, ни эшләтергә белмичә, кәстрүлне идән уртасына куеп, ничек итеп ачырга белмичә торганыбыз әле дә хәтердә.

Мин 68 яшемә кадәр почтада, халык арасында эшләдем. Габделбәрне начарлык белән искә алган кешене белмим. Таләпчән, төгәл, бик уңай кеше иде.

Бик ярата идем Габделбәрне. Игелекле кеше иде. Бигрәк иртә дөньядан киттеләр Әлфинур белән икесе дә. Аллаһы тәгалә әйтә бит: «Игелекле кешеләр кирәк теге дөньяга», – дип. Урыннары җәннәттә булсын.

И.Салəхов

Оста оештыручы

Мин 40 елдан артык Арча ягындагы «Комбайн», аннары «Куйбышев» исемендəге колхозларда бригадир булып эшлəдем.

Габделбəр безнең «Куйбышев» исемендəге колхозга җитəкче булып 1955 елда килде. Ул чорда тормышның бик авыр вакытлары иде, колхозда техника, технология дигəн нəрсəлəр юк иде, уңышларның чыгуы начар, малларга азык җитми иде. Хөкүмəт авыл хуҗалыгын күтəрү өчен авылга белемле кешеляр җибəрде: Габделбəр, яшь кенə булса да, бик тырыш, эшчəн, халыкның хəлен белгəн җитəкче булып чыкты. Үзе дə бик тырышып эшлəде, халыктан да яхшы эшне таляп итте. Үзе бик күп укыды, колхозга белгечлəр китертə башлады. Шулай итеп, колхоз, аның тырыш җитəкчелеге аркасында, алга атлый башлады. Фермаларны яңартып төзедек, су алу өчен җил тегермəннəрен көйлəп фермага автопойкалар кертелде, тирес чыгару өчен асылма юллар бик җентекляп эшлəнде. Маллар саны арта башлады, сыерларның сөт бирүляре артты, сөт алу һəм сату буенча районда күп вакытлар беренче урында булдык. Кырчылыкта, терлекчелектə эшлəүчелярнең эш хакы артты. Районда беренчелярдəн булып сыерлар өчен җəйге лагерьлар корылды. Сыерлар шунда җəй айларында лагерьда тордылар. Анда күчкəч, сыер савучылар өчен күп җиңеллек булды – болар барысы да Габделбəр тырышлыгы аркасында башкарылды. Безнең Сикертəндəге лагерьны үрнəк итеп күп районнардан колхоз җитəкчеляре килеп, семинарлар үткəрелде. Лагерь янындагы матур болында өстəллəр əзерляп, аш һəм тəмле чəйляр белəн сыйлап, эшлəгəн кешеляргə бүляклəр бирелде. Лагерьдан соң кунаклар колхозның ашлык амбарларына бардылар, уборка вакыты иде. Анда да катлаулы ашлык чистарту техникасы кайтартылган. Алар өчен яңа сарайлар ясалган. Семинарга килгəн кешеляр бик зурлап мактап киттеляр.

Барлык эшлярне Габделбəр оештыра белде һəм колхозчылар белəн яхшы элемтəгə керү əйбəт нəтиҗə китерде. Габделбəр колхозны яхшырту өчен бик тырышты; терлек асрау өчен салам, печəн һəм икмəк бирүляр артты. Яшьлярне авылда калдыру өчен төрле түгəрəкляр эшлəде. Авыл халкы көче белəн бик күркəм клуб төзелде. Ул вакытта бик авыр еллар иде. Клуб төзү өчен техника һəм эшчеляр җитми. Авыл халкы Габделбəргə булышты. Габделбəр музыка уен коралларын кайтартты. 30-40 кешедəн торган яшьляр белəн күңел ачу кичəляре, чит авылларга концертлар белəн йəрү, барысы да халык өчен эшлəнде. Колхоз активы һəм ярдəмчеляре белəн Габделбəр бик зур көч куйды бу эшкə. Колхоз эшен үзенең тырышлыгы белəн уңай якка борды. Аннан тагын да зур эшляргə кереште. «Комбайн» колхозы алга атлавын күреп Сикертəн авылына Гөберчəк авылын, Казаклар, Мəгариф, Чөмə-Елга, Сабанчы авылларын кушып, 4 колхоздан берне ясадылар. Ул «Куйбышев» колхозы булды. Колхозларны кушкач Габделбəргə тагын да тырышлыгын җигеп эшляргə туры килде. Халык аны аңлап, намус белəн эшлəде. Гөберчəк, Казаклар фермалары бик начар хəлдə иде. Габделбəр, җитəкчеляр белəн сөйляшеп, зур итеп кирпечтəн фермалар төзетте. Бу үзгəртүлəрдəн авыллар уңай якка эшли башлады. Продукция алу артты, эш шартлары яхшырды, эш хаклары үсте, ике сменада эшлəү оештырылды. Фермалар арасында ярышлар үткəрелде. Ярыш нəтиҗəлярен тикшергəндə барлык ферма эшчеляре бергə җыйналыр, бер бəйрəм булыр иде. Габделбəрнең колхозны күтəрү өчен шундый тырышып йөрүенə эшчеляр бик рəхмəтле иде һəм эш тагын да җанланып китə иде.

2007 ел. – Февраль.

З.Мәһдиева

Сәнгатьне аңлый торган рәис

Алабуга культура-агарту училищесын 1968 елда тәмамлап, мин Арча районы Куйбышев исемендәге колхозның Сикертән авылы культура йортына сәнгать җитәкчесе булып билгеләндем.

Район культура мөдире Клара Мардановна, алдан ук кисәтеп: «Кара аны сеңлем, ул колхозда бик тәҗрибәле, таләпчән, авыл хуҗалыгы гына түгел, сәнгатьне дә яхшы аңлый торган Фәйзрахманов Габделбәр Лотфуллович эшли», – диде.

Дөрестән дә аның тәлапчән булуы эш дәверендә расланды, чөнки ул яшь белгечләр өчен укытучы да, киңәшче дә була белде, шуңа күрә аны үз итеп, Габделбәр абый, дип йөрттек. Әле кайбер авылларның клублары да юк иде, ә менә Сикертән авылында, мәһабәт культура йорты төзелгән. Әле культура йортының ачылуына бер генә ел, ә анда инде 60 кешедән торган җыр-бию ансамбле һәм тынлы оркестр эшли иде. Бу коллективлар район смотрларында катнашып лауреат исеме алды һәм Татарстан телевидениесеннән чыгыш ясарга да лаек булдылар. Үзешчән коллективта җир сөрүчеләр, сыер савучылар һәм башка авыл эшчәннәре иде. Көне буе басуда һәм фермада арып-талып эшләсәләр дә, кичләрен, күнегүләр ясау өчен культура йортында иде яшьләр. Билгеле инде, боларны оештыручы һәм әйдәп баручылар Габделбәр абый белән Әлфинур апа иде. Ул чорларда әдәби кичәләр, пенсия яше тулган колхоз эшчеләрен зурлап лаеклы ялга озату культура йортында уздырыла иде. Болар барысы да Габделбәр абыйның тырышлыгы белән авыл халкы өчен зур бәйрәмгә әверелә иде. Шуңа күрә дә безнең буын кешеләре Габделбәр абый белән Әлфинур апага мең рәхмәтле.

Еллар узды, алар икесе дә якты дөньядан китеп бардылар. Истәлеккә зур культура йорты, өмә ясап, аның тирәсенә утыртkан агачлар гына калды.

Сикертәндә эшләгән еллар минем яшьлегемнең чәчәк аткан вакыты булды. Шунда булачак ирем – баянист Марат белән таныштым. Бик яшь булуыма карамастан, миңа ихтирам белән караган, һәрьяктан ярдәм иткән Габделбәр абый юлымда очраган иң әйбәт кешеләрнең берсе булып истә калды.

2008 ел. – Март.

Ф.М.Солтанов

Изге зат иде...

Яшь ягыннан олыгая барган саен, әйтерсең лә, тормыш гел югалтулардан гына тора күк: әти-әни, якын туганнар, бергә үскән дуслар, аралашып яшәгән һәм эшләгән күпме изге җанлы галим-голяма теге дөньяга китеп барган... Аларның һәрберсе күңелдә, сагындыра, хәтта каядыр ерак юлга киткәннәр дә, менә әйләнеп кайтырлар кебек. Габделбәр абый Фәйзрахманов – шундый затлардан.

Аның Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында эшли башлаган һәм профсоюз оешмасын җитәкләгән еллары хәтергә уелып калган. Бик җитди һәм булдыклы кеше иде ул.

Аны Татар иҗтимагый үзәгендә кайнашып, милләтнең язмышы өчен җан атып йөргән үзгәртеп кору елларында тагын да якыннан белдем. Кемнәр каршында, кайда гына чыгышлар ясамады икән ул! Эчендә еллар буе җыелып килгән уй-хыялларын чынга ашыру мөмкинлеге тугач, татарга карата булган золым-михнәтне җиңүгә бөтен егәрлеген җикте милләтпәрвәр!

Яраткан хатыны Әлфинур апа, балалары, оныклары һәм якын туганнары аның көчле

тылы булды. Дөреслекне ярата иде Габделбәр абый, һәм шуның хакына көрәште дә.

Фәнне дә онытмады ул. 75 ен тутырганда докторлык диссертациясен яклап күпләрне шаккатырды! Себергә сәфәрләргә чыгар алдыннан киңәшеп чыгулары, кайткач, нечкә хисләргә бирелеп, анда яшәүче халкыбызның таркаулыгына һәм кысылуына борчылып, ачынып сөйләүләре нык хәтердә калган. Аллага шөкер, Институт җитәкчелеге аның изге ниятен гел хуплап килде, хәлдән килгәнчә матди яктан ярдәм итте.

Яз җитә башлауга, Габделбәр абый Институт галимнәрен, халыкка якынайту йөзеннән, Татарстан районнарына беркөнлек экспедиция оештыру хәстәрен күрә башлый иде. Урындагы хуҗаларга хатлар яза, телефоннан шалтырата идек. Ә инде юлда барганда аның туган як тарихын тирән белүе һәркемне гаҗәпләндерә иде. Бик җитез, кызу кеше булды. Җир җимертеп яшисе дә, яшисе иде бит әле үзенә!... Әмма якын кешесен – Әлфинур апаны – югалту кайгысын күтәрә алмады шул!... Аның, Әлфинур апа белән икесенең төрле мәҗлесләрдә төшкән видеотасмаларын карап, елап утырганын да күргәнем булды. Ирләрнең күз яшен күрү бик тә авыр хәл. Әлфинур апаны соңгы юлга озатканда: «Син мине, Әлфинур, кеше иттең. Рәхмәт сиңа!», – дип, ачынып әйткән сүзләре шулай ук йөрәккә уелып калган...

Габделбәр абыйның максатчан яшәү рәвеше аның калын-калын фәнни тикшеренүләрендә чагылыш тапкан һәм алар, бүгенге һәм киләчәк буыннарга кыйммәтле чыганак, рухи азык буларак, бик озак еллар милләтебезгә хезмәт итәр, иншалла!

Г.Сафиуллина

Милләтпәрвәр җәмәгать әшлеклесе

Габделбәр Фәйзрахманов татар халкының йөрәгеннән өзелеп төшкән затлы, зыялы, үтә кадерле, гомере буе милләт өчен җан аткан бөек шәхесебез иде. Минем өчен ул икеләтә кадерле. Беренчедән, ул минем якташым булса, икенчедән, көрәштәшем, юл күрсәтүчем. Вафатына һич тә ышанасы килми. Бу язмамны озак кына яза алмыйчы йөрүемнең дә сәбәбе шулдыр, күрәсең. Ул минем өчен исән, янымда йөри. Мин аның белән сөйләшәм, киңәшәм. Ул тере. Менә хәзер дә аның йөргән юллары буйлап Себерне иңлим. Аның «Себер татарлары» китабын язган җирләрдә йөрим. Төмән, Новосибирск, Омск, Бараба төбәге татарлары. Алар белән якыннан аралашам, җырларын, фольклорын җыям, телләрен барлыйм. Икешәр мәчетле зур авыллар аша узам. Күз алдымда гел Габделбәр абый. Ә бит ул бу юлларны аркылыга, буйлыга ничә кат ураган. Себер татарларының тормышын үз йөрәге аша уздырып, китапка салган. Соңгы бер ел эчендә генә дә Себергә өченче кат баруым. Күпме очрашулар булды, Себер авылларында Сабантуйлар, «Себер йолдызлары» фестивале, Новосибирскта «Ләйсән» ансамбленең ун еллык юбилее. Һәркайсында да Габделбәр абый салган юллар буйлап узам. Һәркайда аның эзләре. Һәркайда аны хәтерлиләр. Татарның үзаңын җуймаган шушы җирлектә яшәүчеләре кулында Габделбәр абыйның китабы. Гүя алар үз тарихлырын үз кулларында саклыйлар. Үз язмышларына үзләре хуҗа диярсең. Әйе, Габделбәр абый Фәйзрахманов Себер тарихын гына өйрәнеп калмады. Ә бәлки, ул тарихны язып, анда яшәүчеләргә үз тарихлырын җыеп, кулларына тапшырып китте.

Әле бүгенгедәй хәтеремдә, «Себер татарлары тарихы (борынгы заманнардан XX гасыр башына кадәр)» китабы дөнья күргәч, аны тәкъдир итү кичәсен үткәргән иде. Анда Себердән берничә милләтпәрвәр шәхес килгән иде. Искиткеч кичә булды ул. Габделбәр абый сөенеченнән күкләргә ашты. Ул чагында әле себерләр ул китапның нинди көчкә ия булуын үзләре дә аңлап бетермәделәр булса кирәк. Ә хәзер менә, еллар үткән саен бу хезмәтнең кыйммәте чиксез булуы ачылды. Аның бигрәк тә, шушы җирлектә яшәүче татарларга

кирәклеге көн кебек ачык. Чын тарихны ачты, халкыбызның ачы язмышын, бөек мирасын, хакыйкатьне алдыбызга ярып салды. Бу хезмәт дөнья халыклары арасында татар халкының тарихи Ватанын, аның киңлекләрен, чикләрен күзалларга ярдәм итте. Габделбәр Фәйзрахманов үз гомерендә тик шушы китапны гына язган булса да, үзенә һәм татар халкына бу дөньялыкта һәйкәл салган булыр иде. Ә бит ул әле моннан тыш та милләт өчен искиткеч зур хезмәтләр куйган кеше. Аның иң изге сыйфатларының берсе – ул беркайчан да халкыбыз язмышына битараф булмады. Зур галим булуына карамастан, үзе үтә дә гади кеше иде.

Габделбәр абый белән минем беренче танышуым 1990 нче елларда булды. Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты философия кабинеты мөдире (бүгенге Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты директоры урынбасары) Фәрит Солтанов безне – бер төркем милләтпәрвәрләрне, иҗат әһелләрен – туплап, төрле төбәкләргә, Россиянең Югары советына депутатлар сайлау кампаниясендә халыктан күрсәтелгән кандидатларга ярдәм итәр өчен, кулларыбызга листовкалар, китаплар тоттырып, һәр төркемне озатып торды. Мин Габделбәр абый белән бер төркемдә милли хәрәкәт лидеры Марат Мөлековны якларга Татарстанның көнчыгыш районнарына киттем. Минем җырчы буларак иң популяр елларым иде ул. Нинди генә авылга барсам да, заллар тум-тулы. Менә шунда инде мин өстәге җитәкчеләрнең үз властьларын кулларыннан ычкындырмас өчен, халыктан сайланган кандидатларны депутатлыкка үткәртмәс өчен, беркемне дә һәм берни дә аямыйча көрәшүләрен күрдем. Ул миңа да зур мәктәп булды. Менә шунда мин Габделбәр абыйның чын ышанычлы, ник таяныч, саф, ихлас, кешелекле, үтә дә милли җанлы, рухи яктан көчле көрәшче булуына инандым. Андыйлар сирәк, бигрәк тә безнең заманда. Безгә клуб ишекләре дә, юллар да ябылды. Хәтта, авыл кешеләренә дә безне үз йортларына кунарга кертергә тыелган булса кирәк. Алар курку астында иде. Шулай булуга карамастан, кайберәүләр миңа хөрмәт йөзеннән үзләренә безне кунарга алалар иде. Ә кайвакыт безгә мәктәпләрдә коры өстәл өсләрендә, клубларда да кунарга туры килде. Габделбәр абый белән икебез авылның ике башыннан өйдән өйгә кереп башта халыкны җыябыз. Клубны ачтыра алмаган очракларда, аңлату эшләрен өйләрдә, мәктәпләрдә, фермаларда, кыр станнарында алып барабыз. Иң кызганычы, күпме тырышсак та, халык, ду килеп: «Марат Мөлековны сайлыйбыз», – дип торса да, аны сайлатмадылар. Анда инде барысы да әзер иде. Кем сайланачагы әллә кайчан билгеле иде. Тик без генә ул хакта хәбәрдар булмадык, хакыйкатьнең җиңәсенә ышандык. Без ихлас идек. Мин инде ярар, җырчы кеше, хыялый. Ә Габделбәр абый бит егерме җиде ел колхоз рәисе булып эшләгән кеше. Властьларның ничек сулаганына кадәр белүче. Бүген дә шаккатам, туп-турыдан, беркемгә ялагайланмыйча, тәлинкә тотмыйча гына хакыйкатькә ирешеп була дип ышануына. Әйе, ул ышанды. Аның белән бергә Марат абый да, мин дә ышандык. Татарның бәйсезлегенә, халкыбызның якты киләчәгенә, җиңәчәгебезгә ышандык.

Марат абыебыз, әлбәттә, бу беренче сайлауда депутатлыкка узмады. Әле бүген дә хәтеремдә, сайлаулар тәмамлангач, арыпталып, ИЯЛИгә кайтып егылдык. Шунда Марат абыйның: «Милләтем, халкым кызганыч», – дип үксеп елавы. Габделбәр абый, мин һәм тагын берничә милләт җанлы егет-кызларыбыз бер түгәрәккә басып, кулларны җилкәләргә куеп, кочаклашып, күзгә күз карап, көчсезлектән еладык. Габделбәр абый, нинди көчле шәхес булуына карамастан, ул да күз яшен түкте. Бу безнең гаделлектән ерак торган сайлау дигән уенда катнашып, беренче чиркәнчык алуыбыз иде. Ләкин бу һич тә җиңелү түгеллеген без сүзсез аңлыдык. Аннан соңгы Татарстан Югары Советының беренче чакырылышына Марат абыебыз депутат булып узды. Габделбәр абый һәрчак аның уң канаты, көрәштәше, юлдашы булды.

Габделбәр абый бу тормыштан, һичшиксез, җиңүче булып китте. Миңа әле аның белән тагын күп юллар үтәргә насыйп булды. Татар иҗтимагый үзәгенең корылтайлары, Милли мәҗлеснең, «Иттифак» милли бәйсезлек партиясенең чаралары, берсе дә Габделбәр абыйның «акыл штурмлавыннан» башка узмады. Ул безнең киңәшче иде.

Тарих институтыннан Габделбәр абый оештырган Иске Казанга, Арча, Әтнә, Балтач районнарына, Шиһабетдин Мәрҗанинең туган авылы Ябынчыга, Кышкар мәдрәсәсенә һәм башка тарихи урыннарга бару үзе бер экспедиция һәм зур бәйрәм иде. Габделбәр абый юл буе тарихны сөйләр,

бер дә иренмичә, тәфсилләп, даталарны, исемнәрне барчасын да хәтерләр.

Инде менә берничә ел рәттән Кырымда Төрки-татар балаларының «Сөембикә варислары» фестивале үткәрелеп килә. Фестиваль лауреатларын Казанга җыеп, К.Тинчурин театрында концерт үткәргән идем. Ахырдан Казанның тарихи урыннарына, Кремльгә, Сөембикә манарасына, музейларга сәяхәт ясадык. Шунда мин: «Тарихыбызны, ничек Казан яулап алынуын балаларга сөйли алмассызмы», – дип, Габделбәр абыйга мөрәҗәгать иттем. Ул берсүзсез риза булды. Балаларга шул кадәр мавыктыргыч итеп сөйләде. Гүя үзебез шул яуларда катнашкан кебек булдык. Аннан соң автобус белән Тукай Кырлайга сәяхәт ясадык. Ул анда да юл буе Явыз Иванның Казанны алганда татарларның ничек итеп Арча ягыннан торып көрәшүләре хакында, хәтта Пугачев яулары хакында да тәфсилләп сөйләде. Кырлайда, Кушлавычта Тукайның бөтен биографиясен, иҗатын, төрки-татар дөньсында тоткан урынын, Тукайның бөеклеген, барчасын да йөрәкләргә үтәрлек итеп сөйләде. Балалар сихерләнделәр, эчке дөньялары баеп, кайберәүләр гомере буена да җыя алмаган мәгълүмәтне, олы галимебез чын милли җанлы шәхес иләгеннән иләнгән саф гыйлемне йөрәкләренә салып, төрле төбәкләргә таралыштылар. Ул яшьләр күңеленә милли учак кабызучы бөек кеше иде.

Казаныбызда үтә торган концертлар, төрле мәдәни чаралардан соң шул хакта аның белән энәсеннән җебенә кадәр үткәреп әңгәмә кора идек. Ул сценарист та, талантлы режиссер да иде. «Габделбәр абый, сез боларны кайдан беләсез соң, – дигәч, – Мин бит егерме җиде ел колхоз рәисе булып эшләдем. Бөтен бәйрәм программаларын үзем төзи идем, сценариесен да үзем яздым, режессурасын да үзем эшләдем. Мин һәрвакыт фольклорга таяндым, халкыбызның мирасын югалтмаска тырыштым», – дия иде. Әйе, ул халык авыз иҗатының ни икәнен, аның нинди көчкә ия булуын яхшы белә иде. Аның бәхете – янында Әлфинур апа кебек сизгер җанлы, моңлы җыр сандыгы булуы да үз ролен уйнагандыр. Рухландыручысы булды шул Габделбәр абыйның. Бу бик азларга генә эләгә торган бәхет. Шуңа күрә дә ул гомеренең соңгы көненә кадәр җырдан, моңнан аерылмады. Соңгы тапкыр күрешүебез дә шул хакта булды. Бүгенге моңсыз, мәгънәсез, татарныкы булмаган тамырсыз җырлар җырлаучыларга һәм шуларны пропагандалаучыларга аның үпкәсе бар иде. Ул минем шәхси студиямә килде. «Әлфинур апаң турында фильм ясарбыз әле, – диде. – Аның репертуарында әле моңарчы дөньяга чыкмаган бик күп халык җырлары бар. Мин аларны сиңа мирас итеп калдырасым килә». Әлфинур апаңның җырларын элек язылган дисклардан, видео-тасмалардан җыеп бер диск ясадык. «Әле эшлисе эшләр бик күп, әмма Әлфинур апаңны бик тә сагынам, түзәрлек түгел», – дип, елап та алды. Әйе, түзәрлек түгел иде шул. Гомер буе тәнгә тән, җанга җан килеп, бер рухи бердәмлек белән яшәп, акыллы балалар тәрбияләп, аларга ана телен биреп, эшләгән эшләре, изгелекләре өчен сөенеп, бер беренең кадерен белеп, балаларының хөрмәтеннән ләззәтләнеп кенә яшәр чак җиткәндә, сөйгән яры, мәнгелек юлдашы Әлфинуры аны ташлап бу дөньядан китте дә барды. Түзәрлек түгел шул.

Үзем дә беләм, ничекләр генә тынычландырырга тырышып карасам да, бу чарасызлыктан тырышу иде. Ә чынлыкта белә идем, Габделбәр абыйны бу дөньяда инде берни дә тотмасын. Ул инде Аллаһы Тәгалә аңа йөкләгән үз бурычын тулысы белән үтәгән иде. Һәм аның җаны аккошы Әлфинуры артыннан мәңгелеккә очты. Алар безнең йөрәкләребездә мәңге пар аккошлар булып, безгә үрнәк булып сакланырлар.

Мантыйк белән аның безнең арабыздан китүен аңласам да, йөрәк ризалаша алмый, җибәрми. Йә, Раббым, теге дөньяда да безне күрештер! Мин ышанам моның шулай буласына. Югыйсә бу җирдә вакытлыча яшәп, шундый тырышлыклар белән дуслар табып, аларны мәңгегә югалтудан ни мәгънә?

2008 ел. – 17 март. – «Новосибирск – Казан» поезды.

З.Гарипова

Исемдә калганнар

Фәннәр докторы, Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты бүлек мөдире Илдус Заһидуллин, миңа мөрәҗәгать итеп: «Габделбәр Фәйзрахманов истәлегенә китап чыгарырга уйлыйбыз, аның турында сезнең күңелдә калган истәлекләрне дә шул китапка кертер идек», – дигәч, мин аңа бик теләп уйлармын дидем.

Әйтергә кирәк, уйлау нәтиҗәсе тиз генә килеп чыкмады, бер җепкә тезелми иде. Шулай да кулга каләм алдым... Фәнгә институт бусагасын атлап чыгуга ук юнәлмәсәң, аңа кереп китү бик авыр булуы билгеле инде. Егерме җиде ел буе колхоз җитәкләгәннән соң, фәнгә барган Габделбәр Лотфиевичка да шулай булмый калмагандыр.

Гыйлем алу белән китап язуны юкка гына әнә белән кое казу дип әйтмәгәннәрдер. Бер китап язу өчен тарих фәнендә 3–5 ел вакыт сарыф ителә. Бер төркем галимнәр кебек үзәккә милләт язмышын куеп эш итсәң, тоннельның икенче башындагы яктылыкны тиз генә күрә дә алмыйсың. Моннан тыш, монография язу барышында, галим тарихның ак таплары, проблемалары буенча газета-журналларда һәм җыентыкларда мәкаләләр бастырырга, фәнни конференцияләрдә докладлар ясарга, радио-телевидение аша тарихи ачышларны пропагандаларга, рецензияләр язарга тиеш. Кыскасы, иҗат берьюлы төрле юнәлештә бара. Совет чорында партия, профсоюз оешмаларында бушлай эшләү, колхоз-совхозларга, яшелчә базаларына барып ярдәм итеп кайтулар, заводларда лекцияләр укуны да кушып санасаң, төп план эшенә, фәнгә бөтенләй вакыт калмый да. Шушы шартларда фәнгә соң килсә дә, Г.Фәйзрахманов 4 монография чыгарды. 1993 елда Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында эшләгәндә аңа себер татарлары тарихына багышланган фәнни тема бирелгән иде. Ул аны уңышлы башкарды, докторлык диссертациясе яклады. Азсызыкларга кирәк: 75 яшьтә мондый зур эшне башкарып чыгу үзе бер батырлык бит әле.

Мәгълүматлы кеше иде Габделбәр ага. Без аны төрле очракларда күреп тора идек. Институтта төрле конференцияләр, түгәрәк өстәлләр, җыелышлар гадәттәгечә күп булып тора. Аларда Габделбәр Лотфи улының проблеманы тәгаенли торган детальләр өстәве минем хәтергә уелып калган. Без сөйләргәме, мөһимме бу, кабул итәрләрмеюкмы дип икеләнеп утырганда, ул инде трибунага чыгып баскан була. Һәм, әйтергә кирәк, аның чыгышы бик урынлы килеп чыга. Чөнки гыйльми ачышларның күбесен тирәнтен аңлап, үз сүзләре белән тагын да үтемлерәк итеп әйтә иде. Тавышы да табигатьтән көчле, көр бирелгәнлектән, тыңлаучыларга фикерен ышандырырлык итеп җиткерә иде. Бәхәсләр вакытында ул фикерләрен кистереп әйтте, оппонентларына бернинди ташлама ясамады.

Габделбәр ага халкыбызның кайнар җанлы патриоты, җәмәгать эшлеклесе булды. Аның милли хәрәкәт дулкыннары ургылып алган елларда Татар иҗтимагый үзәгендә алып барган эшчәнлеген, Ирек мәйданында була торган митингларда микрофон тотып ясаган чыгышларын күпләр хәтерлидер. Татарларның үз телләрен белмәүләренә, яисә татарча сөйләшмәүләренә «җене чыга» иде аның. Җае чыккан саен бу проблеманы күтәрми калмады. Халкыбызның актив позицияле вәкиле буларак, туган телебезнең саклануын, һаман да алга таба куллану даирәсе киңәюен, көчәюен тели иде.

Соңгы елларда җәйгә чыккач, берәр районга бер көнлек экспедициягә чыгып керүне кайгырта иде ул. Арчадан башлады ул аны, үзенең туган төбәгеннән. Район җитәкчеләренең безне каршы алуларын, уңайлыклар тудыруны һәм башка оештыру мәсьәләләрен ул өстенә ала иде. Экскурсовод вазифасын да һәрчак диярлек үзе башкара торган булды. Билгеле булганча Арча ягының күп гасырлык тарихы бар. Андагы авылларның күбесе Болгар дәүләте һәм Казан ханлыгы чорында ук барлыкка килүе билгеле. Арча биләмәсе Казан ханлыгының бер өлкәсе булган һәм борынгы эпиграфик истәлекләргә байлыгы белән дә атаклы ул. Чагыштырмача алар яхшы өйрәнелгән. Галим Марсель Әхмәтҗанов бу хакта Шиһабетдин Мәрҗани, Гали Рәхим, Һарун Йосыпов кебек галимнәрнең хезмәтләренә югары бәя бирә. Ләкин, шул ук вакытта, ул хезмәтләрдә Казан ханлыгы дәве-

реннән калган борынгы зиратлар искә алынмавын искәртә. Габделбәр ага бу мәсьәләгә юлда барганда игътибар итә иде.

2004 елда Әтнә районына борынгы кабер ташлары белән кызыксынып юл тоткан идек. Мәңгәр авылы болынлыгында Казан ханлыгы чорына караган бер ярым метр озынлыктагы кабер ташлары аунап ятуын күрдек. Кызганыч ки, анда сыер көтүе йөри икән. Койма белән әйләндереп алырга Әтнә районының акчасы юк, күрәсең. Юкса, бу якларның мәдәниятын, тарихын һәм социаль катлауларга бүленү мәсьәләләрен өйрәнү чыганаклары буларак хезмәт иткән бу тарихи мирасны ташландык хәленнән коткарып, бер урынга җыеп, җил-яңгырдан саклар иде.

Әлбәттә инде, Әтнәгә килгәч, Күәм авылы биләмәсенә кергән «Әүлия кабере» исемендәге борынгы зиратка кердек (Ашыт елгасы янында ул). Мондагы тәртипне, төзеклекне күреп күңелдә өмет чаткылары кабынды: Зират тактасына түбәндәгеләр язылган:

«Әүлия кабере

Бүгенгәчә исеме төгәл сакланмаган ханның (Габдулла) дин әһеле

Ирәмәли балалары Сөләйман хаҗи,

мулла Таҗетдин кызлары Гайшәбикә

һәм дә Ханифәбикә абыстайлар, һәм дә

5 сабый кыз бала шушы урында дәфенләнәләр

(якынча 960 – 985 еллар)

Шушы урында имән утыртылган.

Шул тау астында изгеләр чишмәсе барлыкка килә».

Хәзерге вакытта бу чишмәгә төшү юлына бик озын тимер баскычлар беркетелгән, ә имән үсеп утырган җир әйләнәсенә тимер чардуган куелган. Элек-электән авыл халкы бу җирләргә килеп дога укып китә торган булган. Шундый ысул белән борынгы бабаларын онытмаска тырышканнар, хәтерләрендә саклаганнар. Бирегә үзләре белән бала-чагаларын, оныкларын да алып килгәннәр, мирасны шулай аларның күңелләренә сеңдергәннәр. Габделбәр абыйны искә төшергәндә менә шундый хатирәләр дә яңара. Тәмамлап шуны әйтер идем. Булдырып яшәве өчен, халкыбызның катлаулы тарихын өйрәнүгә үзеннән лаеклы өлеш керткәне өчен рәхмәт аңа.

Ф.Г.Ислаев

Олуг тарихчы һәм сәясәтче
(Габделбәр абый Фәйзрахмановның якты истәлегенә багышлана)

Габделбәр абый Фәйзрахманов – күренекле тарихчы-галим һәм 1990 елларда татар милли-азатлык хәрәкәтен актив оештыручыларның берсе буларак тарихта тирән эз калдырган шәхес. XX гасыр ахырында, Русия империясе җимерелгән чорда, татар милли-азатлык хәрәкәтен һәм татар тарих фәнен бу искиткеч үзенчәлекле шәхестән башка күрсәтеп булмас иде. Казанда яшәгән соңгы еллардагы хезмәтем һәм тормышым Габделбәр абый белән тыгыз бәйләнештә булганлыктан, аның турында берничә сүз әйтергә җөрьәт итәм.

Габделбәр абый Казан артында, татар халкының рухи үзәге булган Арча төбәгендә, Иске Кырлай авылында гади крестьян гаиләсендә туган. Минемчә, Габделбәр абыйның авылда тууы, әти-әнисе, туган-тумачасы, күрше-күләне аның киләчәк тормышында, аның фикер йөртүендә искиткеч зур, алыштыргысыз урын алып торган, чөнки авылда тәрбияләнү, табигать кочагында үсү аның хәтерендә онытылмаслык эзләр калдырганлыгы сизелеп тора иде. Менә шундый татар мөхитендә тәрбияләнгән кеше генә татар язмышына төшенә, татар тарихы нечкәлекләрен тирәнтен аңлый һәм укучыга җиткерә аладыр дип уйлыйм. Профессиональ тарихчы булып формалашкач та, ул үзенең эзләнү-өйрәнү проблемасы итеп телен, гореф-гадәтен саклап калган Себер төбәге

татарлары тарихын сайлап алуы юкка гына түгелдер.

Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында, соңрак Тарих институтында без бер бүлектә биш елга якын бергә эшләдек. Габделбәр абый үзенә генә хас булган шәхси сыйфатлары белән дә шактый аерылып тора иде. Ул безнең шикелле өлкән фәнни хезмәткәр булып эшләсә дә, чиксез энергияле лидер, әйдәп баручы иде. Туксанынчы елларда җәмгыятьтә һәм шул исәптән тарих бүлегендә дә татар тарихының чишелмәгән мәсьәләләре хакында бәхәсләр шактый булды. Бүлектә үткәрелгән җыелышларда Габделбәр Лотфиевич бик актив катнаша иде. Ул тарихи проблемаларга татар язмышы күзлегеннән чыгып карый белде, безне дә шуңа өйрәтте. Төрле бәхәсләрдә актив катнашкан Габделбәр абый үз фикерен беркайчан да кешегә такмыйча, икенче берәүнең фикерен хөрмәт итә торган олы галим иде. Күп чакларда аның чыгышы теге яисә бу сөйләшүгә йомгаклау формасында яңгырый иде.

Бүлектә эшли башлагач та Габделбәр абыйны фәнни трибуна артында беренче мәртәбә 1993 елның көз айларында Казанда, Фәннәр Академиясенең конференц-залында «Исламо-Христианское пограничье: итоги и перспективы изучения» дип аталган халыкара семинарда күрдем. Ул семинарда чит илләрдән, Мәскәүдән, Санкт-Петербургтан һәм башка шәһәрләрдән килгән мәртәбәле галимнәр, сәясәтчеләр катнашты. Семинарда диннәр тарихы, бигрәк тә ислам һәм христиан дине арасында төрле чорларда булган мөнәсәбәтләр хакында саллы сөйләшү булды. Көнбатыш галимнәре обьектив булырга тырышсалар, Казан галимнәре исә Татарстан Республикасында ислам һәм православие арасында каршылыклар, конфликтлар булмавына, хәзерге заманда дин ара хезмәттәшлек урнашуга басым ясадылар. Бу чыгышлардан аермалы буларак, Габделбәр абый Казан ханлыгы җимерелгәннән соң татар-мөселман халкын көчләп христианлаштыру, мәчетләрне җимерү, ә бу вакыйгаларны татар тарихчылары күрмәмешкә салышу хакында тәфсилләп сөйләде. Әлеге семинар минем татар галимнәре катнашындагы беренче фәнни форумым иде, һәм Габделбәр абыйның ялкынлы чыгышы миңа алдагы фәнни һәм иҗтимагый эшчәнлегемдә зур, алыштыргысыз үрнәк булып торды. Бәлки, аның бу үзенчәлекле чыгышы минем киләчәктә татарларны христианлаштыру проблемасын фәнни тикшеренү темасы итеп сайлап алуыма беренче этәргеч биргәндер.

Тагын Габделбәр абыйның Шиһабетдин Мәрҗәниның 180 ел тулуга багышланган халыкара фәнни конференциясендәге чыгышы минем хәтеремдә калган. Бу конференциядә дә иң кызык чыгыш ясаучылырдан Габделбәр абый булды. (Соңыннан аның бу чыгышы «Һәр сүзендә чал тарих» исеме белән конференция материаллары җыентыгында басылып чыкты). Әлеге чыгышында ул үзен Казан арты тарихын тирәнтен белүче тарихчы итеп күрсәтте. Биредә ул Шиһабетдин Мәрҗани иҗаты аша Казан арты авылларының, мәдрәсәләренең тарихын, анда яшәгән һәм эшләгән мулла-мөгаллимнәрнең, сәүдәгәрләрнең изге гамәлләре хакында яңа мәглүмәтләр китереп, тыңлаучыларны үзенә җәлеп итте.

2005 елның 17 маенда мулла Батырша күтәрелешенә 250 ел тулу уңаеннан Татарстан фәннәр академиясе каршындагы Шиһабетдин Мәрҗани исемендәге Тарих институты «Батырша җитәкчелегендәге баш күтәрү һәм XVIII йөз татар җәмгыятендә иҗтимагый-мәдәни торыш» дип исемләнгән фәнни-гамәли конференция үткәргән иде. Татар җәмәгатьчелегендә зур кызыксыну уяткан бу фәнни конференциядә татар халкының 450 еллар дәверендә туктаусыз алып барылган милли-азатлык көрәше, көчләп чукындыруга каршы 1755 елда восстаниены оештыручы Батырша мулла тормышы, иҗаты, Россия мәмләкәтен тетрәндергән баш күтәрү турында, актуаль фәнни һәм сәяси мәсьәләләр хакында саллы сөйләшү булган иде.

Диссертация яклауга хәзерләнү мәшәкате белән вакыт чикләнгән булуга карамастан, без икебез дә бу конференциядә катнаштык, миңа чыгыш та ясарга туры килде. Конференциядә Башкортстан Республикасы Иске Балтач авылында урнашкан Батырша музей-йорты директоры, имам-хатыйб Рәфис Шәйхәйдәров та катнашкан иде. Ул гыйсъянчы мулланың ислам динен саклап калу өчен көрәше онытылмаганлыгы, Батырша белән бәйле булган истәлекләрне мәңгеләштерү юнәлешендә эшләнгән гамәлләр турында матур чыгыш ясады. Конференциядән соң Габделбәр абый белән бергә без кунакны Арча районына, Ташкичү һәм Иске Кырлай авыллары белән таныштыру максаты белән сәяхәткә алып чыктык. Юлда очраган

һәрбер авыл турында Габделбәр абый безгә кызыклы тарихи вакыйгалар турында сөйләп барды. Кызганыч, Ташкичүдә безне көтеп торучы булмады. Шулай да без төзүчеләр ремонтлап яткан иске таш мәчет бинасын, элеккеге мәдрәсә урынын карадык, олы яшьтәге авыл кешеләре белән сөйләштек. Габделбәр абыйның алдан сөйләшеп куюы нәтиҗесендә Кырлайдагы Габдулла Тукай музеенда безне бик зурлап каршы алдылар, кунак өчен чәй дә әзерләнде. Кунагыбыз сәяхәттән бик канәгать булып калды.

Татар халкы бәйсезлек өчен көрәшкән чорда, татар тарихы төрле төбәкләрдә яшәгән татарлар тарихыннан башка тулы булмавын истә тотып, төрле регионнарда яшәгән татарлар тарихын өйрәнү эше башланды. Биредә әйдәп баручылар арасында тагын Габделбәр абый иде. Кызганыч, бу изге эшне ахырына кадәр, җитәрлек дәрәҗәдә, бары ул гына башкарып чыкты. Аның күпьеллык тырышлыгы аркасында, себер татарларының фәнни тарихы эшләнде. Әлеге зур хезмәтне ул докторлык диссертациясе дәрәҗәсенә кадәр күтәреп, аны үзенең 75 яшьлек юбилее алдыннан Казан университетында бик уңышлы яклады. Әлбәттә, татар мөхитеннән чыгып эшләнгән бу олы хезмәткә каршы чыгучылар да булмады түгел. Диссертация советы әгъзалары арасында 4 кеше каршы тавыш бирү турындагы хәбәр безгә дә килеп җитте. Иң аянычы, алар арасында татар тарихчылары да бар иде. XXI гасыр башында да татар татар башын ашавын дәвам итә.

Габделбәр абый, диссертациясен яклап берничә көн үткәннән соң, бик зурлап юбилеен үткәрде. Мәҗлескә хезмәттәшләре, якын дуслары, туганнары, балалары җыелган иде. Габделбәр абыйны тәбрикләргә Арчадан, Сикертәннән үзешчән артистлар белән бергә зур делегация килгән иде. Мәҗлес бик матур үтте. Габделбәр абыйның төрле өлкәләрдәге казанышларына искиткеч югары бәя бирелде.

2006 елның гыйнвар башларында үткәрелгән 60 яшьлек юбилей мәҗлесемнең иң кадерле кунакларының берсе дә Габделбәр абый булды. Ул кунакка тормыш иптәше Әлфинур апа белән килгән иде, пар канатлы күгәрченнәр шикелле алар мәҗлестә бик матур утырдылар. Габделбәр абый миңа, минем хезмәтләремә зур бәя биреп матур чыгыш ясап туганнарны, кунакларны сөендерде. Кызганыч, ул мәҗлеснең безнең соңгы мәҗлесебез булуы турында ул вакытта мин белми идем шул әле.

Габделбәр абыйның фани дөньядан бакый дөньяга күчүен мин татар тарихы фәненең зур югалтуы дип саныйм. Ул татар тарихы фәненә зур өлеш керткән олпат галим дип күп еллар үткәч тә саналыр. Габделбәр абый белән аралашу бәхетенә ирешкән һәр шәхес аны онытмас, аның исемен горурлык белән искә алыр.

Күренекле галим, сәясәтче Габделбәр Лотфиевич үзенең күләмле монографияләре белән дә, митингларда, фәнни конференцияләрдә ялкынлы чыгышлары белән дә гомергә минем хәтеремдә калды. Аның себер татарларына багышланган хезмәтләре татар халкы тарихының иң четерекле чорларын аңларга, борынгы төркиләрдән алып Алтын Урда, Казан ханлыкларының тормышын күз алдыбызга китерергә, зиһенебезне ялган фактлардан арындырырга, тарихи дөреслекне белергә ярдәм итәчәк. Ә безгә, тарихчыларга, аның иҗатын, тормыш юлын күпьяклап өйрәнергә, тиешле бәя бирергә кирәк дип уйлыйм.

2008 ел. – 15 март.

Н.Гариф

Казан – Арча арасы, озак түгел барасы

Казан – Арча арасы. Халкыбыз язмышында аерым бер роль уйнаган борынгы төбәк. Галимнәр тарафыннан аның тарихына бүген дә зур игътибар бирелә әле. Тик күп очракта бу эзләнү-өйрәнүләр архив, китапханәләрдә генә уза. Тарихчылар арасында Арча төбәгендә бер тапкырда булмаучылар да аз түгел.

Менә без дә, Татарстан фәннәр академиясе Тарих институның бер төркем хезмәткәрләре, Арча төбәге тарихының үзе белән танышыр, күзгә-күз очрашып, анда яшәүче халык белән аралашыр өчен 20 июнь көнне сәфәргә чыктык. Җитәкчеләребез – институт директоры урынбасары Фәрит Солтанов белән институтның урта гасырлар тарихы бүлеген әйдәүче Илдус Заһидуллин. Сәфәрне оештыручы – туган ягының бар булган рухи байлыгын үз күңел түрендә йөртүче, күренекле тарихчыбыз Габделбәр абый Фәйзрахманов. Сәяхәтебездә Арчаның тагын бер талантлы патриоты, Татарстанның халык артисты Гөлзада ханым Сафиуллина да катнашты. Габделбәр абый Казан арты тарихы белән таныштыруны Кремль урамыннан чыккачы ук башлады. Арча атамасы үзе дә Казанның түреннән үк башлана бит. Менә Арча капкасы аша Арча кырына чыгабыз. Аннан борынгы Арча юлы аша Арча шәһәренең үзенә юл алабыз. Тарих күп сынаган халкыбызны бу юлда. Арча төбәгенең тарихы Болгар, Алтын Урда чорларыннан үк башлана. Ханлык чорында да, соңрак та безнең халыкның иңнәренә төшкән язмыш гыйбрәтле булган. Аның иң аянычлысы 1552 елның көзендә уза. Тарихи документлар сөйләвенчә, Курбский җитәкләгән Явыз Иван гаскәрләре Казан – Арча арасындагы җирләрдә 140 чакрымгача җәелеп, үз юлында очраган бар авыл, шәһәрләрне көлгә калдырып, Чулман буйларына чаклы 247 чакрым юл үтә. Егерме ике олысның һәрберсеннән ун авылны гына алсаң да, 220 авыл юкка чыга, дистә меңнәрчә милләттәшләребез кылычтан уздырыла. Бу билгесезләр белән уралган югалту-язмышларның тарихын кемнәр генә ачыклап, аралап бетерер инде.

Күпме укып та белә алмаган тарихи мәгълүматлар алып, Казанның үзәгеннән ерагаябыз. Озак та узмый каршыбызда Дәрвишгали бистәсе пәйдә булды. Ханлык чорында шәһәрдән 14 чакрым ераклыкта урнашкан әлеге зур авылда 1567 елда бары 3 хуҗалык кына искә алынган. Әмма кырыс чорларны кичсә дә, атамасы да, үзе дә юкка чыкмый. Бүгенге көндә дә шәһәр эченә сыенып, үзе бер зур бистә сыйфатында яши ул. Юлыбыз Казанның бер чиген билгеләүче Киндерле елгасы аша уза. Шул чак алдыбызда биек тау «үсеп» чыга. Бу тауда 1552–1553 елларда барган азатлык сугышлары белән бәйле кирмән төзелгән булган. Урыс елъязмалары безгә, бабаларыбызның баскынчыларга каршы аяусыз сугышуларын сүрәтләп: «Биек тауда ныгытма төзеделәр, шуннан һөҗүм итеп күп кешеләребезне юк иттеләр», – дип хәбәр итә (ПСРЛ. VIII. 1859. С. 238-239). Бүген бу тау итәгендә чиркәү һәм урыс зираты урнашкан. Баш күтәрүчеләр урнашкан тау башында нарат урманы үсә. Алар төрле тарафтан искән җилләрдә чайкалып инде дүрт гасырдан артык шул чор вакыйгаларын сөйли. Без генә әлегәчә аларның тавышын ишетә алмыйбыз. Шул чорларның кайтавазын тикшереп карарга тарихчы-археологларның да игътибары җитми әле.

Бу тауның тарихи атамасын бүгенге көнгәчә Биектау районы йөртә. Дөрес, бу атаманы тарих китапларыннан сөртеп атарга да бик тырышканнар. Шул сәбәпле Биектау авылына «Рождественское» атамасын да тагып караганнар. Бу очракта халык хәтере бирешмәгән. Әмма вакыт агышында сәяси агымга бирешкәннәре дә юк түгел. Биектаудан соң безне Калинин авылы каршы ала. Ханлык чорында әлеге биләмәдә Собакай белән Җанчура авыллары көн күргән. Собакай авылы җанга ятмаган Собакинога әйләнгәч кенә узган гасырда Калинин атамасына үзгәртәләр аларны. Әмма үзгәрешләр Калинин авылы белән генә тәмамланмый. Тарихи яраларны еш искәртеп юлыбызга башка авыл атамалары язылган игълан такталары чыга тора. Арча юлының як ягына урнашкан Мәмеш (Шушар), Келәтле (Малый Починок), Чиркәс (Глухова), Сәетләр, (Толмачи), Дүртөйле (Пановка), Кырлай (Хохлово, Введенское),

Кибәч Шәмшесе (Тимошкина) Аязиле (Мамонино), Сәйрә (Кириловка) кебек күп кенә авыллар шундыйлардан. Аларның күбесенә бу төбәкне яулап, канга батыручыларның исемнәре тагылган. Габделбәр абый аларның тарихын бар нечкәлекләренәчә белеп, барын да безгә ирештереп бара.

Арча ягына юл алгач, бөек шагыйребез Габдулла Тукай яшәгән Кырлай авылына да керми калмабыз әле. Ә Яңа Кырлайның ханлык чорындагы нигезе дә Биектау районында урнашкан Хохлово авылы астында калуын күпләр белмидер әле. Хәер, белмәсәләр дә сәер түгел, заман үзгәрешләренә буйсынып, Хохлово үзе дә юкка чыгып бара инде.

Казан артында бүгенгәчә урыс атамасында йөрүче татар авыллары бихисап. Әмма Казаннан ерагайган саен алар акрынлап татарлаша бара. Сүземне дәлилләп каршыга Бөреле, Чыпчык, Коркачык авыллары, Эчке Казан, Урмат шәһәрчекләре чыга. Болар борынгы тарихның бүгенгечә җуелмаган тере атама-әзләре. Гасырлар аша исән-имин чыгып, алар кабат үз хәленә кайта сыман.

* * *

Казан – Арча арасы игенчелек һәм терлекчелек белән шөгыльләнү өчен уңай географик һәм климатик зоналарга урнашкан. Төбәкнең урман, болынлык, эреле-ваклы елгалар кебек җир-сулыкларга байлыгы да яшәү өчен уңайлы табигый шартлар тудырган. Бу төбәктә яшәгән халык элек-электән утрак тормыш алып барган, җир эшкәртү белән шөгыльләнгән. Шул сәбәпле бу җирләргә күршеләре дә бик кызыккан. Урыс елъязмаларында бик еш: «Казан җирләре бик уңдырышлы, мул азык бирә торган... бик матур табигатле урыннарда, иркен көтүлекләр, умарталыклар урнашкан. Кырлары төрле иген үсемлекләренә, бакчалары төрле яшелчәләргә бай. Урманнарында төрле кыргый җәнлекләр, елгакүлләрендә балык күп булганлыктан, кеше яшәү өчен бар уңайлыклары булган мондый матур, бай урыннарны урыс җирләреннең бер урынында да очратмассың...», – дип искә алына (ПСРЛ. XIX. 1903. С. 10, 12, 210).

Казан ханлыгы чорында бу төбәкнең табигый байлыгы Арча төбәгенә сугыш белән килгән урыс воеводасы А.Курбскийның язма-хатирәләрендә дә ачык чагыла: «...бу җирләрдәге уңдырышлы кырлар бик зур мәйданнарны били һәм алар күп төрле табигать нигъмәтләренә бай; әлеге кырларның хуҗалары йортлары да искиткеч матур һәм алар тирәсендә авыллар да бик еш урнашкан. Бу җирләрдә күп төрле икмәк үсә... шуңа бәйле күп төрле терлек көтүләре тоталар. Урманнарында, кояш төшкән җирләрнең башка берендә дә очрата алмаслык кыргый җәнлекләр: затлы өс киемнәре тегәргә яраклы кеш, сусар һәм тиеннәр кебек күп төрле җанварлар яши...», – дип яза ул (Курбский. 1913. С. 190-191). Әмма ул 1552 елның сентябрь ае вакыйгаларына бәйле әлеге җәннәткә тиңләгән урыннарны: «Арча авылларының матурлыгын ут хәкеменә тапшырып үттек...», – дип тә дәвам итә.

Автобус тәрәзәсе аша безгә таба, яңа тукыган келәмдәге әкияти күренешләр кебек, болыннар, урман-кырлар йөгерә. Әкиятнең дә чынга ашкан чаклары булган бит. Әмма дөньясы да гел бер төрле генә тормаган шул. Сугышлар узган, янгыннар булган. Берәүләр килгән, берәүләр киткән. Урман кырлар, елгалар үз юл-урыннарын алыштырган. Бүген нинди хәлдә яшәп ятасың икән соң син данлыклы Казан арты?!...

* * *

Арча районы җиренә аяк басуга безне хакимият башлыгы урынбасары Ринат Фазлыйәхмәтов белән районның мәдәният бүлеге җитәкчесе Наил Габдрахманов каршы ала. Болар галимнәргә карата булган игътибар-мөнәсәбәтнең яхшылыгы киләчәктә уны белән кайтасын белүче акыллы җитәкчеләр.

Юлыбыз автобуста бергә дәвам итә. Тау башында урнашкан борынгы Арча каласын уңда калдырып, болгар чоры язмаларыннан ук искә алынган «Аты» атамасындагы биш авыл тарафына юнәләбез. Бу авыллар ул чорда Аты административ даругасына кергәннәр. Югары Аты авылы – Казан ханлыгы чорындагы язмаларда искә алынган Шәйсуф бәк җирләре. Шәйсуф бәк 1516 елда Казан илчелеге катнашында Мөхәммәд Әмин ханнан авыру икәнлеген белгертү хәбәре белән Мәскәүгә килә. Аның дәрәҗәсе заманында Мәскәүгә илче буларак йөрерлек булган. Әмма 1565–1567 елгы җир бүленеше исәпкә алынган документларда Шәйсуф бәк биләгән Югары Аты авылының «ташландык» хәлдә булуы турында искә алына (РГАДА. Ф. 1209. Кн. 152 и 642. Л. 130).

Аты авылларын узып Кушлавычка керәбез. Арча төбәге белән танышуны башка җирдән башлавы кыен. Барыбыз да белә,

татарның гасырлар буе кайнаган хыял-өметләрен шигъри юлларга салган рухи пәйгамбәре Габдулла Тукай туган авыл бу. Аңа карауга күңелгә һәркемнең үз туган авылы килеп, шагыйрьнең шигъри юллары искә төшә – «сөям җаным-тәнем белән». Туган авылы турында башка бер шагыйрь дә моның төсле матур, җанны эретерлек сүзләр тезмәсе тапмас инде. Тукай заманнарыннан гасырдан артык вакыт үтеп, күп кенә тарихи вакыйгалар узса да, монда бары да шул чорлардан соң катып калган. Елга-кырларына да әле заман техникасы кагылмаган кебек. Бары асфальт юлы гына, нәни Апушның аяк эзләрен күмүеннән оялгандай кызарып, авыл аша боргалана. Хәзер аның өстеннән кәттә генә шак-шок басып яңа буын йөри. Баш миен бер уй бораулый: яңа Тукайларны бирерме ул?!

Кушлавыч белән ташышуыбыз зираттан башлана. «Күп укыган-чукынган» гыйбарәсен юкка чыгарып, күренекле тарихчыбыз Равил Әмирхан, Тукайның атасы Мөхәммәтгариф нәселе рухына үзенчәлекле матур тавышы белән Коръән сүрәләре иңдерә. Кушлавыч авылы белән танышканнан соң, ул үзенә күрә бер дәүләт буларак яши кебек тойгы кала. Зират белән янәшә мәчет, музей-йорт, мәктәп, китапханә, мәдәният йорты урнашкан. Алар арасында һәр тарафка бөек рух таратып, ташка уелган Тукай үзе тора. Үз әҗерен мең белән кайтарган ул туган авылына. Тик, хис-тойгыларны басып, акыл белән заманасына карата чагыштырганда авыл ярлы күренә. Кызганычка каршы, районның без буласы башка авылларына да кагылачак әле бу күренеш. Арча төбәген аларның күршеләре Кукмара, Балтач, хәтта әле кайчан гына үзенең бер өлеше булган Әтнә ягы белән чагыштыру авыр. Шулай да Кушлавычтан бер рухи үсеш, җанга тынычлык табып юлга кузгалабыз. Халкыбызга читят булган мохит-мәдәният, радио-телевидение аша бер каршылыксыз үтеп керә алса да, бу авыл җирлегендә ул үзенә урын таба алмас. Монысын ныклы өмет-ышаныч белән әйтергә була.

* * *

Кушлавыч белән хушлашып Арчага киләбез. Безне борынгы кирмән тарихы белән таныштыралар. Әмма без аның яшәеш-язмышын тагын да төгәлрәк, аянычлырак итеп, документларга нигезләнеп бәян итә алабыз. Кирмәнне җимереп кергән урын янында, шул чор вакыйгаларын искә төшереп чиркәү тора. Ә кирмән эчендә ханлык чорында ук урнашкан мәчет өчен урын табылмаган әле. Ә кирәк иде. Ханлык чорында ук Арчаның Казаннан кала икенче бер мәшһүр шәһәр булуын искә төшереп торыр иде ул.

Кирмән җирлегендә урнашкан мәдәният музеена керәбез. Арча төбәгеннән язучы-галимнәргә игътибар түрдән монда. Арча ягында күргән-белгәннәремне һәрчак туган ягым Балык Бистәсе районы җирлегендәге үзенчәлекләрдән чыгып чагыштырып карыйм мин. Без үзебезне Казан алды дип атап, горурланып, һәр эш гамәлләребезне Казан арты, Арча төбәге белән чагыштырып яшибез. Бездә язучы-журналист, тарихи шәхесләр күпме дә, Арчада күпме? Шунлыктан игътибарымнан берни дә читтә калмый. Менә әле юклыкларына бүгенгечә күңел ышанып бетмәгән олы язучыларыбыз Гомәр Бәширов, Гариф Ахунов, Мөхәммәт Мәһдиевларның шәхси әйбер-хезмәтләре. Алар рухы халыкка хезмәте итүен дәвам итә. Әмма нигәдер Арча урамнары атамаларында санап үткән билгеле шәхесләребезнең исемнәрен бик очрата алмассың. Уйланучылары булса уйланырлык, игътибар итәрлек, Арчаны тагын да күтәреп зурларлык җирлек бар әле. Тагын бер тәкъдим, Арчага шәһәр статусы бирү мәсьәләсенә кагыла. Тарихчылар өчен ул шәһәр буларак инде 800 елдан артык шик тудырмаса да, моны бүгенге чорга ярашлы итеп тә эшлисе иде.

Әмма күренешләрнең үкендергәне, ризасызлык тудырганы да бар.

Соңгы дистә елларда гына борынгы Арча шәһәрчегенең хәзергәчә исән-имин килеп җиткән саклагыч балчык үр-ныгытмаларын кырып юкка чыгарганнар. Иң аянычы шунда, шәһәрлек эчендә урнашкан оешманың җитәкчесе шәһәрнең үзе, аның тарихы һәм дәүләт тарафыннан сакланыу турында да ишеткәне юк икән. Киләчәктә Арчаның шәһәр буларак барлыкка килү вакытын билгеләгәндә, инде соң булса да, Арча җитәкчеләре бу турыда уйланачак әле. Тик ул вакыткача Арча кирмәнендә археологлар көрәк тыгарлык урын калырмы икән?! Бусы турында да ныклап уйланасы иде!

* * *

Арча белән саубуллашып, Кырлай ягына юл алабыз. Арчаны узганда уңда бер данлыклы шәхес – Фәйзулла мулла күмелгән Мөндеш авылы кала. Татарның физигы да, химигы да икән ул. Шул чорда ай чыгу, кояш бату вакытларын билгеләгән үз ка-

лендарьлары белән бар Рәсәй һәм Урта Азияне тәэмин итеп торучы астрономы да.

Өчилегә юл алабыз. Әйткәнемчә, Арча төбәге гомер-гомергә игенчелек, терлекчелек белән шөгыльләнгән. Автобус тәрәзәләреңнең як-ягында калган басу-кырларга кеше хезмәте күп керсә дә, алар ярлыланган инде. Өчиледә безгә: «Менә шушы аяк астындагы кара туфрак Тукаебызны туендырган, аяк эзләрен саклап калган», – дип сөйләгәндә, ихтиярсыздан баш аска иелгәч, күз карашына вак ташлы ак балчык кына ташланды. Ярлыланган инде Казан арты. Туфрагы да, матди һәм рухи байлыгы да. Заманында безне милләт буларак саклап калган бу төбәкне олыларга, аерым матди ярдәм күрсәтергә иде. Куеныннан җир мае – кара алтын чыкмаса да, Әлмәт, Баулы, Актаныш якларыннан ким яшәргә тиеш түгел ул!

Каршыбызда Яңа Кырлай авылы. Анда бары да Тукайның «Исемдә калганнар»ындагыча. Тукай музеена сүз әйтерлек түгел. Арча җитәкчеләре Сәгъди абыйның йортына, каралты-кураларына да шундый ук игътибар бирәчәкбез дип ышандырып сөйлиләр. Тукай язмышы күпкырлы, тормышы да киң җирлектә урын алган. Халкын зурлаган Тукайны зурлап, хөрмәт күрсәтү өчен аның белән бәйле бар тарихи урыннарны да исәпкә алырга кирәк. Барын да тәртипкә китереп, барлап, саклап торуны Арча районына гына өеп калдырмыйча, дәүләт тарафыннан да күләмле ярдәм күрсәтәсе иде.

Кемгә ничектер, миңа Тукай язмышына бәйле кечкенәдән иң зур тәэсир иткәне Сәгъди абый бакчасында үги апасы тарафыннан аягы киселгән чагы булды. Бу юлы да тыела алмадым, рөхсәтсез генә Сәгъди абыйның бәрәңге бакчасына чыктым. Хисләрне тыя алмаган күңелемнең «күз яшьләре» шунда тамды. Бу бакчада бүген дә бәрәңге үсә. Нәни Апуш та янәшәдә генә уйнап йөри кебек. Һәр татар баласын шушында алып килеп, Тукайның «Исемдә калганнар»ындагы өзегенә бәйле дәресне шушы бакчада үткәрсәң икән. Бала күңелен баетып, алар шул чорның гомерлек хатирәләре булып сеңәр иде.

Татар тарихының тагын бер шанлы битен ачып, Ташкичү авылына керәбез. Монысы татарның «тарихчы атасы» Ш.Мәрҗәнине бирәсе нәсел яшәгән авыл. Тик, кызганыч ки, ташкичүләр Мәрҗәнинең әтисе Баһаветдин хәзрәтнең кабер ташын безнең заманга барлап, саклап кала алмаганнар. Хәер, монда инде тарихчы-галимнәрнең дә гаепләре бардыр. Эзләүчесе дә, тикшерүчесе дә юк бит әле аның. Аңыбызга килә барып, үзебезнең дә шул уйларда сәфәр кылып йөрү әле. Әнә башлангычы да бар икән бит. Авыл Советы рәисе язучы Мәхмүт Галәү («Мөһәҗирләр», «Болганчык еллар»ның авторы) әнисенең һәм янә бер туганның кабер ташларын тапкан. Ташларын төзәтеп, тирә-ягын койма белән тотып алу теләге барлыгын да иреште ул. Ташкичүдә заманында бар татар дөньясын таң калдырырлык таш бина – мәчет-мәдрәсә дә салынган. Күренә ки, элек тә татар баеса, хатын гына алмаган, мәчет-мәдрәсәләр дә төзеп, халкына әҗерен дә чыгарган. Тик әле бүгенге көндә монда күбрәк телефон, почта хезмәтләре генә үтәлә. Кешенең күңеленә салынасы изге орлык – хәбәр ирешү вакытлары гына кайчан җитәр?

Бу очракта күңелгә тагын бер тарихи вакыйга искә төшә. Дагыстанда шәһәр башлыгы булган Ташкичү авылы кешесе, Кышкар авылы ятиме Шәмсетдинне уллыкка алып, укыта үстерә. Шәмсетдин соңрак Ташкичүдә мулла була, хаҗга бара. Сәфәр вакытында Мисыр хакимдары – патша белән очраша. Татар мулласының аң белеменә, фикерләү сәләтенә таң калган патша аны «Әл-Әсһәр» мөселман университетына фарсы теле буенча баш укытучы итеп куя. Менә шулай данлы Казан төбәгендә гади татар муллалары да ислам университетында белем бирә алырлык дәрәҗәдәге гыйлемгә ия булган элек. Бүгенгеләре генә бу бөеклеккә әле кайчан ирешер?

Казан – Арча арасындагы сәяхәттә Габделбәр абый сөйләгән тарих сәхифәләреңнең бер ишен беренче ишетүем булгач, үзем өчен оялып куйдым. Тарих институтында аспирантурага кергәндә безгә бирелгән сораулар күбесенчә Аурупа, Рәсәй тарихына бәйле иде. Сезгә ирештергән бу тарихи мәгълүматларны белмәүчеләрне Тарих институты тирәсенә якын да китерәсе түгел иде дә бит. Шуңа да киләчәктә болар барысы да институт эшчәнлегендә искә алыныр дип өметләнеп калыйк.

* * *

Бер көнлек сәфәремнән гомер онытылмас хис-тойгылар белән, Кышкар мәдрәсәсе каршында басып торам. Мондый мәһабәт таш бинаны минем Казанда да күргәнем булмады. Хәер, ул заманнарда татарның башкаласы шул авыл булган бит инде. Каршыбызда ике катлы, төз манаралы мәчет

бинасы. Икенче якта гасырлар кичкән, исеме еракларга таралган данлыклы Кышкар мәдрәсәсе, муллалар һәм шәкертләр торган йортлар. Киләчәгенә өмет биреп, алар тирәсендә Казаннан килгән реставраторлар кайнаша.

Юлыбызны дәвам итәбез. «Ишетмәсәң ишет, Мәңгәр артында Кишет», дигән ярымшаярулы әйтемне элегрәк еш ишеткән булсам да, Арча чигендә утырган Кишетнең үзен күргәнем юк иде әле. Без монда күңелебездәге хис тойгыларыбыз белән уртаклашып, безне үз яклары белән таныштырган, кунак иткән Арча җирендәге туганнарыбыз белән саубуллашабыз. Киләчәктә кабат очрашып, тарихка бәйле мәсьәләләрне бергәләп хәл итү кирәклеге турында сүз куешабыз.

Әтнә ягына борылуга күзгә күренеп яхшырган авыллар аша зур тизлектә Биектау – Казан ягына юл алабыз. Безне дә онытмагыз дигәндәй, автобусны Казан ханлыгы чорыннан ук билгеле авыллар озата кала. Комыргужа, Төрекләр, Ябынчы, Өнбә...

Әйе, Казан арты, Арча ягы борынгы мәчет-мәдрәсә, күренекле кешеләре, Болгар, Алтын Урда, Казан ханлыгы чорларының тарихи урыннары белән бай. Авыл саен дистәләрчә борынгы кабер ташлары бар. Алар күбесенчә әле өйрәнелмәгән, укылмаган. Бүгенге көндә «Әлмәт энциклопедиясе» үрнәгендә Арчаныкын, Казан артыныкын да булдырасы, тарихи эзләнүләрне төбәкнең нефткә бай булуына бәйле мөмкинлекләргә генә бәйләмисе иде.

Габделбәр абый сөйләгәннәрне, үз күргән-белгәннәребезнең барын да, киләчәк хезмәтләребездә файдаланасы байлык буларак «төяп», кичке якта гына Казаныбызга кайтып җитәбез. Казан арты күңел түрендә «урын ала». Киләчәкнең күзе юк, ул килми күренмәс. Килгәне өметле, ышанычлы булсын өчен һәрчак хезмәт куеп, бердәмләшеп, ярдәмләшеп яшәргә иде дә бит. Хәер, монысы инде үзебездән тора.

Казан – Арча – Казан. 2002. – Июнь.

А.П.Ярков

Во след ушедшему «шершавому другу»...

Габдельбар абы и я, несмотря на ощутимую разницу в возрасте, самоназывались «шершавыми друзьями», поскольку не скрывали своих научных и политических пристрастий: я достаточно жестко высказывался по поводу положений в его книге (хотя признаю ее глубоко фундированной*), казавшихся тенденциозными. Он критиковал (замечу, опираясь на источники) меня на конференциях за ошибочность в выводах. Но это никогда не переходило на уровень личностных обид, поскольку уважали знания и научный опыт коллеги.

Однако мои симпатии он завоевал в ненаучной ситуации – после долгих попыток в 2005 году удалось поставить памятник на могиле сибирско-татарского поэта Булата Сулейманова. Приехав в один из дней «Сулеймановских чтений» (только в 2007 году постоянный участник Файзрахманов не присутствовал на конференции) взглянуть на памятник, ученые и активисты Национально-культурной автономии татар казались растерянными: никто не сообразил – а что нужно делать? Не растерялся бывший партийный функционер, бывший председатель лучшего в Татарстане колхоза Габдельбар абы, прочитав на арабском поминальную молитву.

Этим Файзрахманов напомнил одного из моих «учителей по жизни» – заместителя председателя Ошского горисполкома Узгена Юлдашева, с которым вместе начинали в 1980 годы борьбу за сохранение памятников архитектуры вокруг священной для мусульман Сулейман-горы. Он говорил так: «Свой партбилет получил в боях под Москвой и горжусь этим. Но если нужно соблюс-

* Файзрахманов Г.Л. История сибирских татар с древнейших времен до начала XX в. – Казань, 2002.

ти традиции моего народа, прячу партбилет и иду в мечеть!».

Не кривить душой и не боятся сказать правду (иногда поперек общественного мнения), помнить о своем народе и сохранять традиции, но не быть ретроградом – качества, которые я ценил в Габдельбар абы. Поэтому, когда он обратился за поддержкой при защите докторской диссертации, написал положительный отзыв. Также в начале 2007 года я настоял в Казани – в Академии наук, чтобы работу Файзрахманова над трехтомником «Ислам на краю света. История ислама в Западной Сибири» зачли в качестве основной научной темы на 2007–2009 годы – ведь мы вместе задумали этот труд. Тексты для первой книги успели обсудить, но смерть не позволила Габдельбар абы прочитать окончательный вариант.

Редколлегия уже решила оставить фамилию Г.Л.Файзрахманова в составе авторского коллектива и во второй книге – благо он предоставил наработки… А пока предлагаем для публикации статью, подготовленную год назад на материалах 1 книги «Ислам на краю света», выходящей в ближайшее время (см. статью в данном сборнике: Г.Л.Файзрахманов, И.Б.Гарифуллин, А.П.Ярков «К историографии ислама в Западной Сибири»).

Т.А.Биктимирова

Габделбәр хакында кайбер истәлекләрем

1981 ел иде булса кирәк. Чабаксар шәһәрендә «Идел буе республикалары һәм өлкәләренең авыл хуҗалыгы проблемалары» дигән темага фәнни конференциягә җыелдык. Барыбыз да төрле-төрле югары уку йортларыннан. Кайсыбыз диссертациясен яклаган, кайсыбыз, шул исәптән мин дә, якларга йөрибез.

Барыбыз да автобуста килдек. Арабыздан Габделбәр генә кап-кара «Волга» машинасына утырып килгән иде. Бу күренеш барыбызның да игътибарын җәлеп итте, дисәм, ялгыш булмас төсле.

«Волга» хуҗасының чыгышы да бик кызыклы, эчтәлекле булып чыкты. Докладчының авыл хуҗалыгын якыннан белгәне һәм аның үсешенә комачаулый торган факторларга чын күңеленнән борчылганы сизелеп тора иде. Мәскәүдән килгән профессор Емельянова Елена Дмитриевна да йомгаклау утырышында: «Авыллар мәсьәләсендә югарыдагылар да Фәйзрахманов кадәр борчылсалар, никадәр алга китеш булыр иде», – диде.

Габделбәрне авыл хуҗалыгына кагылышлы мәсьәләләр генә борчымаган икән. 1990 еллардагы милли күтәрелеш, милли хәрәкәттә дә ул иң актив, эшлекле һәм янып йөрүчеләрнең берсе булды. Бу хакта истәлекләр инде язылгандыр, дип уйлыйм. Безнең якын фикердәшләр булып, ешрак аралашып йөргән еллар Тарих институтында бергә эшләгән чорга туры килде. Безнең дуслашып китүебезгә хатыны Әлфинур ханым сәбәпче булды. Кайсыдыр концертта урыннар бер тирәдәрәк булды да, без исәнләштек. Шунда Габделбәр: «Тәэминә, бу минем Әлфинурым була, ул синең радиодан чыгышларыңны көтеп ала, еламыйча тыңламый», – диде. Әлфинур, чынлап та, «нурым» дип әйтерлек, җанга якын, акыллылыгы йөзенә чыккан татарның чын зыялы ханымы иде. Без бик тиз уртак тел таптык. Бергә-бергә төрле районнарга бардык, сөйләшеп сүз бетми иде. Җитмәсә, Әлфинур матур итеп җырлый да иде бит әле. Мин аларның үзара матур мөнәсәбәтләренә сокланууымны, шул матурлыкка куануымны әйтә идем.

«Әлфинурның үлемен Габделбәр авыр кичерде», – дисәм, берни дә әйтмәгән, аңлатмаган булыр идем. Бу югалту Габделбәр өчен чын фаҗигага әйләнде. Минем кайгымны да белгәнгә, ул телефоннан еш шалтырата, хәсрәтен сөйләп эчен бушата торган иде. Хәлемнән килгәнчә юатып: «Зинһар, уңайсызланма, төнлә дә, көндез дә, ни вакыт булса да шалтырат,

кайгыңны эчеңә җыйма. Кеше арасына чык, кайда кеше күп җыелса, шунда бар. Сине барыбыз да хөрмәт итәбез, тик кайгыңны җиңеләйтергә хәлебездән генә килми», – дия идем.

Ул кайбер киңәшләремне тыңлады. Кызы белән бергә Яңа Савин районы Сабан туена барды. Салих Сәйдәшев бәйрәмендә «Кызыл байрак»та да булды. Бераз гына тынычлана башлаган кебек тә булган иде. Тик хастаханәгә кереп ятарга да насыйп булган икән. Авылга китеп барганлыктан, хастаханәдә икәнен белмәдем. Килүемә, телефоннан чылтыратып: «Чыгам инде, Алла бирсә. Җыен ялгызаклар туры килдек палатада. Рәхәтләнеп сөйләштек», – дип көлдерде дә әле. Кәефе дә яхшыра төшкән кебек иде...

Сөйләшкәндә күбрәк сүзне илдә барган вакыйгаларга, милли мәсьәләләргә борырга тырыша идем. Кайгысы зур булса да, «миндә ул кайгы түгел әле», – димәде. Кушылып сөйләшә, күп нәрсәләрне белә, кызык итеп сөйли торган иде.

Габделбәр хакында истәлекләр язу җиңел булып чыкмады. Исән чагында аралашу гына җиңел булган икән. Менә кайчан гына үз туган авылындагы туганнарында утырдык. Бер автобус тулы кеше идек. Юл буе Арча, Әтнә районнарындагы авыллар тарихын сөйләп барды. Күлле Киме мәктәбендә очрашу вакытында мәҗлесне дә Габделбәр алып барды. Янында Әлфинуры. Балтач, Кукмара, Апас районнарында да шул ук хәл – Габделбәр сөйли. Соңрак Әлфинур җырлый. Икесе дә күркәм, талантлы кешеләр иде, икесе дә шулай тиз китеп барыр дип кем уйлаган. Уфадан дуслары Гөлҗиһан чылтырата: «Казаныгыз ятим бит алардан башка», – ди. Чынлап та, ятим калабыз икән дусларны югалткач. Узган җәйне институттан бер районга да бара алмадык. Габделбәр булмагач оештыручы да табылмады. Гел юксындык, әле дә юксынабыз. Искә алып һаман сөйләшәбез, сүзләребез рухларына дога булып барсын иде, раббым.

2008 ел. – 27 март.

Ф.Бәйрәмова

Габделбәр абый...

Ул безнең барыбыз өчен дә Габделбәр абый иде...

Кыю фикерле, ныклы позициясе булган, гаҗәеп дәрәҗәдә киң белемле, зур эрудицияле, тәртипле һәм матур кеше иде ул...

Мин Габделбәр абый Фәйзрахмановны 80-нче еллар ахырында татар иҗтимагый үзәге оештыру чорыннан беләм. Габделбәр абый татар милли азатлык хәрәкәтенә атылган йолдыз кебек килеп керде, тиз арада аның лидерларының берсенә әйләнде. Кайчандыр җитәкче урыннарда эшләү, татар тарихына һәм мәдәниятенә соң чиккәчә бирелгәнлек, милләтнең үткәнен һәм бүгенгесен яхшы аңлау һәм зур җаваплылык хисе аны көрәшнең алгы сызыгына чыгып басарга мәҗбүр иткәндер, мөгаен... Габделбәр абый татар милли хәрәкәтенең оештыру-структура эшләрен үз өстенә алды, Татар иҗтимагый үзәге һәм Милли Мәҗлеснең Устав-программаларын үз куллары белән язды, бөтен милли корылтайлар ул әзерләгән сценарийлар буенча гөрләп үтәләр иде...

Әмма бездә берни эшләмичә генә лидер булырга теләүчеләр дә барлыкка килде, әллә кайдан Казанга отставкадагы полковниклар, пенсиядәге хәрбиләр кайтып тулды һәм милли хәрәкәтне бутый, туздыра башладылар. Күпчелеге махсус органнарга эшләгән бу бәндәләр турыдан-туры Мәскәүгә буйсыналар һәм аның каршында хисап тоталар иде, һәм аларга татар милли азатлык хәрәкәтен бастыру, халыкчан лидерларны юк итү максаты куелган иде. Безнең арабызда Габделбәр абый Фәйзрахманов кебек тормыш тәжрибәсе туплаган, принципиаль карашлы кешеләр булмаса, бу провокаторлар бәлки максатларына

ирешкән дә булырлар иде. Безне һәм татар милли азатлык хәрәкәтен яклап, Габделбәр абый бик күп җыелышларда, корылтайларда, матбугат битләрендә аларга каршы амбразурага капланган кебек ташлана иде, һәм сатлык полковниклар аның алдында чигенергә мәҗбүр булдылар...

Милли хәрәкәтнең күп кенә документлары, белдерү һәм карарлары Габделбәр абый Фәйзрахманов тарафыннан әзерләнсә дә, алар астында аның кул имзасы тормый. Хәер, ул моңа мохтаҗ да түгел иде, милли хәрәкәттә ул үзен күрсәтү өчен йөрмәде, милләткә хезмәт итү өчен йөрде, нәтиҗәгә эшләде. Татар иҗтимагый үзәге әкренләп «кара полковниклар» кулына күчә башлагач, Татарстанның кыйбласыз җитәкчеләре сәбәпле дәүләт бәйсезлеге куркыныч астында калгач, без 1992 елда яңадан татар халкының милли парламентын – Милли Мәҗлесне торгызырга булдык, һәм бу эштә Габделбәр абый Фәйзрахманов башлап йөрде. 1994 елның декабрендә, турыдан-туры Габделбәр абыйның оештыруы, ярдәме һәм катнашы белән, Уфада да Башкортстан татарларының Милли Мәҗлесе төзелде. Габделбәр абый шулай ук «Идел-Урал халыкларының ассамблеясе»н төзү өчен бик күп көч куйды, тирә-юньдәге бөтен милли республикаларны үз аяклары белән йөреп чыкты, кирәкле бөтен документларны үз куллары белән язды, ул халыкларның корылтайларында катнашып, милли оешмаларын төзеп бирде. Башка бер милләттә шундый гайрәтле, тәҗрибәле акыл иясе булса, аны әллә кайчан я министр, я патша ясарлар иде, ә бездә кеше кадерен белү юк, эчкерсез хезмәтне күрүче дә, бәяләүче дә юк...

Габделбәр абый Татарстан һәм Россия белән генә чикләнеп калмыйча, милли мәсьәләләр буенча дөнья буйлап та күп йөрде. Таҗикстанда гражданнар сугышы барганда, анда яшәүче татарларга ярдәм күрсәтү өчен ул шунда чыгып китте, татар халкының Милли Мәҗлес вәкиле буларак, бу проблеманы иң югары даирәләрдә хәл итүгә иреште. Төркиядә дә Габделбәр абыйны бик яратып кабул итәләр иде, ул дәүләт һәм милләт уздырган күп корылтайларда катнашты, 1990 еллар уртасында милли партияне парламентка уздыру өчен, ил буенча дистәләгән очрашулар уздырды, телевизордан чыгышлар ясады, һәм, нәтиҗәдә, Алып Арыслан фиркасе җиңеп чыкты. Минем үземнең дә Габделбәр абый белән бергә Төркиядә үткән милли җыелышларда катнашканым булды, ул Казаннан килгән кайбер татар милләтчеләре кебек башкаларны этеп-төртеп йөртмәде, ахыргача гадел һәм мәрхәмәтле булды. Без аның белән бергә Әзербайҗанда уздырылган күп корылтайларда, милли һәм фәнни форумнарда да катнаштык, Бакуда Габделбәр абыйны яхшы беләләр иде, урыны гел түрдә булды, сүзе белән хисаплашалар иде...

Габделбәр абый Фәйзрахманов менә шушы эшләре белән дә татар тарихына кереп калган булыр иде, әмма ул, көчле шәхес буларак, болар белән генә тукталып калырга уйламады, тарихны үзе язарга тотынды. Хәер, ул татар тарихы белән гомере буе кызыксынды, туган ягы Арча төбәге тарихын аның кадәр яхшы белүче бар идеме икән?! 1990 еллар башында чит илдән килгән татарларны Арча якларына алып барганнарын хәтерлим, шунда Габделбәр абый Казаннан чыгып китүгә юлыбыздагы һәр авылның, һәр бистәнең тарихын җентекләп сөйли башлады, Казан өчен көрәштә һәлак булган татарларның кайларда күмелүен, һәр урман-кырның нинди фаҗигале хәлләрнең шаһиты булуын бәйнә-бәйнә сөйләгән иде. Ул болар турында мәкаләләрендә язды, әмма шуларны аерым китап итеп чыгарып өлгермәвенә бик үкенәм, инде бу хәлләрне аның кебек белүче юк бит...

Әгәр Габделбәр абый Себер тарихына кереп китмәгән булса, ул Арча яклары турында, һичшиксез, китап язган булыр иде. Әмма аны татарларның Ана Ватаны – борынгы Себер, Алтай яклары тартты. Аның 2000 елда Казанда басылып чыккан «Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии» дип аталган китабы борынгы төрки-татар тарихына бөтенләй яңача караш һәм бәя иде. 2002 елда исә Габделбәр абый Фәйзрахмановның «История сибирских татар с древнейших времен до начала XX века» дип аталган 500 битле китабы дөнья күрде, монда ул милләтебезне үзенә лаек алтын тәхетенә утырткан иде. Әмма Габделбәр абый моның белән генә дә тукталып калмады, 75 яшендә себер татарлары тарихы буенча докторлык диссертациясе яклады, бу Һади Атласидан соң, йөз елдан соң беренче тапкыр Себер тарихына багышланган титаник хезмәт булды. Бу хезмәтләрен язар өчен Габделбәр абый айлар буе Төмән, Тубыл, Мәскәү архивларында утырды, Себернең үзе зурлыгындагы тарихи мирасны өйрәнеп чыкты, 70 яшендә компьютерга өйрәнеп, шул хезмәтләрне үзе

җыйды, китап итеп чыгарды, милләткә тапшырып китте. Бүгенге көндә Габделбәр абый себер татарлары өчен иң кадерле кеше, аларга тарихларын кайтарып биргән зур галим булып тора.

Мин Габделбәр абый белән бергә 2006 елның мартында Тубыл шәһәрендә милли мәгариф буенча уздырылган конференциядә катнашкан идем. Үзенең тирән белеме, Себердәге һәр авыл, һәр шәһәрнең борынгы тарихын, милли каһарманнарын исемләп белүе белән ул барыбызны да шаккаттырды. Без бергәләп Себер ханлыгының борынгы башкаласы Искәргә бардык, педагогия институтында татар студентлары белән очраштык, юлда поездда да бергә кайттык. Шушы сәяхәттә Габделбәр абый бер туктамый тарих сөйләде, аның хәтеренә, оста итеп сөйли белүенә искитәрлек иде! Мин янымда диктофон булмауга үкендем, Габделбәр абыйдан боларны тизрәк язып чыгуын үтендем, аңа инде ул вакытта 76 яшь булуын онытып җибәрдем... Безгә үзебезгә аның янына утырып, барысын да язып барасы калган, ә без һаман ул үзе язар, дип көттек, ә ул кайсын гына язып өлгерсен? Ул милли хәрәкәт тарихын да тулысынча язып өлгерә алмады, ә исәбе бар иде! Бу хәтирәләр хәзер аның үзе белән китте инде, аның каравы теге еллардагы «кара полковниклар» тырыша-тырыша үзләренең «кара тарих»ларын язалар, милләт өчен янып йөрүчеләрне пычратып калырга тырышалар, кызганыч, аларга каршы күкрәге белән амбразурага ташланырга Габделбәр абый юк инде...

Мин Габделбәр абыйны озак, туксан-йөз яшьләргә кадәр яшәр, дип уйлаган идем, чөнки бик көчле рухлы, тәртипле кеше иде ул. Хатыны Әлфинур апаның вакытсыз һәм газаплы үлеме аның күкрәгенә китереп сукты, мәһабәт гәүдәсен сындырды, башын аска идерде... Алар кебек матур, тату, яратышып яшәгән парларны минем күргәнем булмагандыр, мөгаен! Алар бөтен җиргә парлап йөрделәр – милли кичәләргә дә, ял йортларына да, чит илләргә дә, хәтта теге вакытта Таҗикстанга, ут эченә дә алар бергә чыгып киттеләр... 1993 елның октябрендә, Хәтер көненда «кара полковниклар» мине Ирек мәйданыннан кыйнап чыгарып җибәргәч, Габделбәр абый мине кунарга үзләренә – Казан читендәге өйләренә алып кайткан иде. Сап-сары нарат бүрәнәләрдән салынган агач өйдә, ак күңелле, ачык йөзле Әлфинур апаны күргәч, аларның ничек бәхетле яшәүләрен белгәч, мин үземнең кимсенү-җәберләнүләремне оныттым, алар янында күңелемә тынычлык таптым... Китаплардан, милли хәрәкәт елъязмаларыннан торган бу йорт миңа Әбүгалисинә мәгарәсен хәтерләтте, биредә Габделбәр абыйга иҗат итү өчен бөтен шартлар тудырылган иде. Әмма Габделбәр абый үзе дә хатын өстенә салынып, язып кына утыра торган кеше түгел иде, ул шәһәр шартларында да ике бакча, дистәләгән умарта тотты, ике баласын да кешечә урнаштырды, оныкларына кулыннан килгәнчә ярдәм итеп торды.

Әйткәнемчә, Әлфинур апа үлгәч, Габделбәр абыйның кояшы сүнде, ул бик авырлык белән яңадан яшәп китә алды. Ул үлгәч берничә ай яшәп алуы да Әлфинур апа өчен булган икән, чөнки Габделбәр абый бу вакыт эчендә газиз хатыны турында ике китап язды, ике фильм төшереп өлгерде, үзенең үләренә атна-ун көн кала авылга, Әлфинур апаның каберенә таш кайтарып куйды, һәм, бу дөньяда эше беткәнгә исәпләп, 9 сентябрьдә мәңгегә күзләрен йомды, икенче көнне исә аны туган авылы Иске Кырлайга алып кайтып, Әлфинур апа янәшәсенә җирләделәр...

Мин Габделбәр абыйны үләренә нәкъ 20 көн кала, Идел өстендәге ак пароходта очраткан идем. Без ул көнне Кызыл Байракка, Сәйдәш бәйрәменә барырга чыккан идек. Эссе көн, пароход шыплап тулган, эчтә урын юк, Габделбәр абый оныгы Әлфия белән култыксага таянып, бер читтә басып тора иде. Бәхеткә, безгә Камал театры артистлары урын алып калган булганнар, бер урын буш булып, анда тиз генә Габделбәр абыйны китереп утырттык. Әй, юл буе сөйләшеп бардык, милли хәрәкәтнең бөтен тарихын искә төшердек, Себерләрне урап кайттык, бер-беребезне юаттык, әллә нинди планнар кордык! Ә аның гомер китабының инде соңгы битләре ачылган булган... Ни хикмәт, мин аны Кызыл Байракта да, кайтканда да башка күрмәдем, ул минем күңелемә Идел өстендәге ак пароходта, кыйблага таба йөзеп барган хәлдә мәңгегә кереп калды...

Габделбәр абый гаделсез җитәкчелеккә каршы бик принципиаль, каты телле булса да, үзара сөйләшкәндә ул йомшак телле, ягымлы кеше иде. Миңа карата иң каты әйткән сүзе: «Бу урында син хаклы түгел, Фәүзия», – дигән җөмлә була иде. Ул бөтен нәрсәгә милли күзлектән, милләткә файдамы яки зыянмы, дигән караштан чыгып бәя бирде. Шушы туры сүзле булганы өчен,

үз принципларыннан чигенмәгән өчен, ахыргача татар халкының, Татарстанның дәүләт бәйсезлеге өчен көрәшкәнгә, аны яратмаучылар да шактый иде. Бәлки шул сәбәптәндер, ул 2002 елда басылып чыккан «Татар энциклопедия сүзлеге»нә дә кертелмәгән, мин аның орден-медальләр, мактаулы исемнәр алганын да хәтерләмим. Ул соңгы көненә кадәр Шиһабетдин Мәрҗани исемендәге Тарих инситутында әйдәп баручы фәнни хезмәткәр булып эшләде, күп кенә яшь галимнәргә остаз булды, бигрәк тә Себердән килүчеләрне ярдәменнән ташламады. Габделбәр абый Фәйзрахмановтан соң аның кызы Роза ханымда әтисенең зур архивы калды, анда татар халкының, милли хәрәкәтнең тарихына караган уникаль документлар, фотолар, кулъязмалар бар. Бу милли байлыкны фәнни әйләнешкә кертеп җибәрергә иде, аның өчен Тарих институтының да ярдәме кирәк. Берәр яшь аспирант бу мирас буенча фәнни хезмәт язса, диссертация якласа да бик яхшы булыр иде, чөнки Габделбәр абый Фәйзрахманов хәзер инде үзе тарих, һәм бүгенге көнгә бәяне дә аның хезмәтләренә карап бирерләр, иншаллаһ! Ә татар халкы аңа догада булыр, милли хәрәкәт ул башлаган изге эшне дәвам итәр, халкыбызның бәхете һәм бәйсезлеге өчен Габделбәр Лотфрахман улы Фәйзрахманов кебек гайрәт белән көрәшер!

2007 ел. – 7 ноябрь.

И.Ф.Фәттахов

Фидаи җаннар иде алар (мәрсия)

Фәнгә, мәгарифкә, мәдәнияткә игътибар кимегән безнең заманда фидакарь затларыбызның исемнәрен мәңгеләштерү, аларның мирасын халкыбызга җиткерү буенча гаять күп эшлисе бар әле. Күптән түгел арабыздан киткән, татар тарихы фәнендә, милли мәгариф һәм мәдәниятебездә тирән эз калдырган хөрмәтле якташларым – күренекле җәмәгать эшлеклесе, галим, тарих фәннәре докторы Габделбәр Лотфрахман улы һәм аның хатыны – гомере буе мәктәптә татар теле, әдәбияты укытkан тәҗрибәле мөгаллимә Әлфинур Байморат кызы Фәйзрахмановлар шундый шәхесләрдән иде.

Г.Л.Фәйзрахманов Тукайның «Шүрәле» поэмасында дан җырланган Кырлай ягыннан – 1930 елда Арча районы Иске Кырлай авылында туган. Арча педагогика училищесын, аннары Казан дәүләт педагогика институтының тарих факультетын тәмамлаган. 1948–1953 елларда укытучы, 1954–1955 елларда Татарстан өлкә комсомолының Питрәч райкомы секретаре булып эшләгән.

1955 елда Арча районының «Комбайн» (Сикертән авылы) күмәк хуҗалыгы рәисе итеп билгеләнгән. Габделбәр Лотфрахман улы таралу алдында торган колхозны аякка бастыру, ныгыту өчен күп тырышкан. Тиздән аның алга китә башлаган хуҗалыгына күрше «Сабанчы», В.В.Куйбышев исемендәге колхозларны да кушканнар. Ул әлеге зур хуҗалыкка 27 ел (!) җитәкчелек иткән. Авылдашлар аның турында идеяле коммунист, алдынгы карашлы, кырыс холыклы, гадел рәис иде, дип сөйлиләр. Шушы чорда колхоз икътисадый яктан шактый ныгыган: авылда хезмәт җитештерүчәнлеге рентабельлегә әйләнгән, торф, тирес черемәсе, утын көле белән ашланган көлсу туфраклы җир, Кесмәс елгасында ясалган балык күлләре, ясалма сугару системасына корылган клевер, люцерна, бәрәңге, чөгендер басулары табыш бирә башлаган, нәтиҗәдә авыл кешесенең хезмәт хакы сизелерлек арткан; авыл халкының яшәү шартлары күзгә күренеп яхшырган: керосин лампасыннан «Ильич лампочкасына», казанда аш кайнатудан газ плитәсендә пешерүгә күчкәннәр, чыршы, нарат, усак агачыннан алты почмаклы өйләр салганнар, салам-такта түбә урынына калай-шифер япканнар, тәрәзә кәрниз-

ләрен ак, кызыл, зәңгәр төсләргә буяганнар, өй каршындагы чәчәк бакчаларына рәшәткәле, рәсемле коймалар корганнар.

Габделбәр абый минем Фәһеметдин бабай белән бик дус булган. Ул Гөберчәк урманындагы колхоз чүнлегендә умартачы булып 40 елдан артык эшләде. Умартачылык ул заманда да керемле саналган. Колхоз 1951 елда бал аерту буенча СССРда беренче урынга чыккан. Бабай Мәскәүгә ВДНХга барып, И.В.Сталин кул куйган Мактау кәгазе белән медаль алып кайткан (бу кадерле документлар әбиемнең яшел сандыгында саклана).

Г.Л.Фәйзрахманов 1982–1985 елларда Татарстан Министрлар Советының ЗАГС бүлеге мөдире вазыйфасын башкарган. Ул бу эшкә дә үзгәрешләр керткән, мәсәлән, Казан һ.б. шәһәрләрнең Никахлашу сарайларында язылышу, исем кушу йолаларын туган телебездә үтәтүгә ирешкән.

Бер үк вакытта ул тарих фәне белән бик кызыксынган, Себер татарларының килеп чыгышын, Себер ханлыгын өйрәнү буенча гыйльми тикшеренүләр алып барган. 1980 елда кандидатлык диссертациясен яклап, тарих фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәҗә алган.

Габделбәр Лотфрахман улы үзен 1986 елдан башлап фәнни хезмәткә тулысынча багышлады. Башта Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында өлкән фәнни хезмәткәр, аннан соң ТФАнең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институтында әйдәп баручы фәнни хезмәткәр булып эшләде. 2005 елда КДУның тарих факультетында докторлык диссертациясен уңышлы яклап, тарих фәннәре докторы дәрәҗәсен алды.

Хезмәт ветераны Г.Л.Фәйзрахманов халкыбызның милли үзаңын тәрбияләүгә, тарихын өйрәнүгә, аны дөньяга танытуга бөтен гомерен бирде. Ул – Бөтентатар Иҗтимагый Үзәген (БТИҮ), татар халкының Милли Мәҗлесен оештыручыларның берсе.

Аның хәләл җефете Әлфинур Байморат кызы 26 ел буе Сикертән мәктәбендә укытты. Коллективта тырыш укытучы буларак үзен данга, мәктәп бакчасын гөлгә күмде. «РФнең атказанган мәгариф хезмәткәре» дигән мактаулы исемгә, әйдәп баручы укытучы категориясенә, 1990 елларда «Татарстанның атказанган укытучысы» исеменә лаек булды.

Белгечлеге буенча «Филолог. Татар теле һәм әдәбияты укытучысы» булса да, укыту сәгатьләре җитмәү сәбәпле, биология һәм тарих фәннәрен дә укытты ул. Биология фәнен яратып өйрәтүе нәтиҗәсендә якын тирәдәге Сикертән, Гөберчәк, Казаклар, Чөмә-Елга, Сеҗе, Мөрәле кебек татар авылларында чәчәк үстерү модага керде, гөлбакчалар күбәйде. Ире җитәкләгән күмәк хуҗалыкның социаль-мәдәни тормышында да актив катнашты: 70 кеше катнашында җыр һәм бию ансамблен оештыруда катнашты, аның талантлы солисты һәм сәнгать җитәкчесе булып нәтиҗәле эшләде. Татар, рус, мари, чуваш, удмурт халык җыр-биюләрен башкарырга өйрәтүе белән авыл кешесе күңелендә югары зәвыкъ, яшь буында сәнгатькә карата олы мәхәббәт тәрбияләде. Ансамбль район, зона, республика күләмендә үткәрелгән үзешчән талантлар смотрларында күп тапкыр җиңүче булды.

Тормыш иптәше башка эшкә күчү сәбәпле, 1982 елдан Әлфинур Байморат кызы Казан шәһәре мәктәпләрендә укыта башлады: бер ел 31-нче мәктәптә эшләп, үзенең тырышлыгы белән коллективны таң калдырды; 1983–1994 елларда Авиатөзелеш районының 115-нче мәктәбендә белем биреп, ана телебезне дәүләт теле дәрәҗәсенә күтәрде. Директор Нина Ивановна белән килешеп эшләп, бу мәктәптә татар телен рус теле, физика, математика белән берраттан төп уку фәненә әйләндерде. Казан мәктәпләре арасында беренчеләрдән булып татар теле кабинеты оештырды, рус баларына татар теле өйрәтә башлады. 1993–1994 уку елында 115нче мәктәптә 28 (!) татар теле һәм әдәбияты укытучысы бар иде. Югары белемле милли кадрлар туплауда Ә.Б.Фәйзрахманованың өлеше зур.

Татар үзешчән сәнгатен оештыруда да Әлфинур апа башлап йөрде. Мәктәп сәхнәсендә хәтта татарча спектакльләр дә куйдылар, Г.Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры премьераларына укучыларны алып бару биредә гадәти күренешкә әйләнде. Татар мәдәнияте һәм сәнгатенең дәрәҗәсе 115нче мәктәптә укучылар, укытучылар, ата-аналар арасында югары булды. Шуңа күрә лаеклы ялга чыккач та, аны 6 ел мәктәптән җибәрми тордылар. Әлфинур апа Авиатөзелеш районының иҗтимагый тормышында катнашырга да вакыт тапты. Байтак шәкертләре остазы эзеннән китеп, ана теле мөгаллиме һөнәрен сайлады.

Әлфинур апа белән Габделбәр абый ул һәм кыз үстерделәр, дүрт оныкны тәрбияләүдә булыштылар. Әлфинур апа уразасын, намазын калдырмады, оныкларына да намаз уку, ураза тоту тәртипләрен өйрәтте. Шулай итеп, оныклары күңеленә яхшы

орлыклар салырга омтылды. Алар инде матур шытым бирде: Әлфия Казан дәүләт финанс-икътисад институтында, Айсылу КДУда югары белем ала. Кызлар ураза тота, хәтта төркемдәш татар кызларын да ураза тотарга өйрәткәннәр. Намазга кирәкле һәм башка догаларны яттан беләләр. Ел саен җәйге каникулда Иске Кырлай авылына кайткач, зираттагы әби-бабай каберләренә барып, рухларына дога кылалар икән. «Үлгәч, безгә дә дога укучы оныкларым кала», – дип әйткән иде Габделбәр ага соңгы күрешүдә.

Оныкларының чит телләр өйрәнүенә алар зур әһәмият бирделәр: Әлфия татар, рус, инглиз, гарәп теле нигезләрен Ш.Мәрҗани исемендәге 2-нче татар гимназиясендә алды, инглиз телен шомарту өчен АКШта стажировка узды. Айсылу исә төрек-татар кызлар лицеен тәмамлады, татар, рус, инглиз, төрек телләрен яхшы белә. Истанбулдагы дуслары, остазлары янына барып йөри, КДУның ВМК факультетында укый, француз телен дә үзләштерә. Оныклары Алсу белән Гүзәл татар гимназиясендә бик тырышып укыйлар, чит телләр өйрәнәләр. Бик акыллы, эшчән, сәләтлеләр.

Сигез балалы гаиләдә тәрбияләнгән Әлфинур апаның, алты балалы семьяда үскән Габделбәр аганың туган-тумачалары бик күп. Алар гаилә бәйрәмнәрендә йөзләп кешегә җыела. Туганнарның «рухи әтисе» – Габделбәр абый, «рухи әнисе» Әлфинур апа иделәр. Гаилә кору, балага исем кушу гамәлләре алар ярдәмендә башкарылды. Җәмгыятебезнең бөтен өлкәләрендә урыслашу, глобальләшү барганда милли горефгадәтләрне саклау, йолаларны үтәү – гаять мөһим эш. Алар гаилә учагында абруйлы иделәр, хәзер дә якыннары хәтерендә шулай сакланалар.

Фәйзрахмановлар гаиләсенә бер-бер артлы килгән югалтуларның авырлыгын әйтеп торасы да юк. Әмма иманым камил, Габделбәр абый һәм Әлфинур апа традицияләре бу нәселдә мәңге яшәячәк. Балалары алар турында видеофильм эшләгән. Г.Л.Фәйзрахманов үзе исән чакта ук мәрхүмә хатыны турында истәлекләр туплый башлаган иде. Балалары аның турында китап чыгарырга йөриләр.

Милләтебезнең күренекле улы Габделбәр Лотфрахман улы һәм мөхтәрәм кызы Әлфинур Байморат кызы Фәйзрахмановларның якты истәлеге йөрәкләребездә озак сакланыр.

Р.И.Солтанов, Х.Ф.Хәйруллин

Яшьлек әзләре буйлап...

Минем читтән торып аспирантурада укып йөргән чаклар... Табигатьне яшәртеп килгән ямьле май ае урталарында, диссертацияне язып бетерү эшләре белән мәш килеп йөргәндә, Габделбәр абый белән Тарих институтының төп бинасында очраштык. Хәл-әхвәлләрне сорашкач (якташы булганга һәм педагогия көллиятендә эшләгәнгәдер инде – миннән Арча хәлләрен тәфсилләп сорашырга ярата иде) ул ничектер каушабрак, кыяр-кыймас кына:

– Сиңа йомышым бар иде бит... Педучилищены бетергәнгә быел 55 ел тула. Группадашлар белән очрашуга кайтырга сөйләштек, бер күреп сөйләшәсе килә... Без укыганда педучилище Үрнәктә иде, ә Арчадагы уку бинасын немец әсирләре өчен госпиталь итеп үзгәрттеләр... Безнең яшьлекнең матур мизгелләре узган шул Үрнәккә кайтуда транспорт белән ярдәм итсәң иде... Тагын әллә очрашып була, әллә юк...

Майның соңгы шимбәсендә (педучилище тәмамлаучыларның традицион очрашу көнендә) без, берничә җиңел машинага төялеп, Үрнәккә юл тоттык. Габделбәр абый һәм аның курсташларының, яшьлектә йөргән сукмакларына аяк баскач шулкадәр танымаслык булып үзгәргәннәрен үз күзләрем белән күрмәсәм, кеше сөйләсә, ышанмас идем. Аларның атлап йөрешләре генә түгел, күз карашлары, сөйләшүләре дә үзгәрде! Ә сөйләшүләре... бер-берсенә

эндәшүләре... «Малайлар! Килегез әле монда!» «Кызлар! Бәрәңге пешерү өчен суны шушы чишмәдән ала идек, иеме?» Мин, кырыктан узган педучилище укытучысы, бу җитмеш бишне түгәрәкләгән «олы сабыйларның» самимилегенә гаҗәпләнеп, сокланып туя алмадым. Барысыннан да алда Габделбәр абый чаба, оештыра, гел сөйли, балалар кебек шатлана... Бу мизгелдә алар барысы да ак чәчле әби-бабайлар түгел, ә олы тормышны башлап кына килүче яшүсмерләр иде, мөгаен...

Габделбәр абыйның сыйныфташы Хөсәен Фатыйхович сөйләгәннәрдән: «Без педучилищеда укыган 1945–1948 еллар – Бөек җиңү еллары иде. Алар безгә илаһи рухи омтылыш алып килде. Бернинди авырлык та безне куркытмый кебек иде. Ачлы-туклы яшәү дә безне сындырмады. 1947 елның 16 декабрь иртәсе... Без, 11 студент-малай, тулай торакның бер бүлмәсендә иртәнге татлы йокыда... Габделбәр кичтән авылына, Яңа Кырлайга кайтып киткән иде. Таң беленә башлау белән килеп тә җиткән: «Егетләр, торыгыз! Аврал», – ди бу. Без, ни булды икән, дип торып утыргач: «Стипендиядән калган акчаларыгызны әзерләгез, кибеткә, ипи алырга барабыз! Икмәккә карточка бетерелә!» Үзенең чәчләре тырпайган, ак керфекле күзләре балкыган... Габделбәрнең бездән булган өстенлекләренең берсе шул инде – барлык яңалыкларны иң беренче булып ул ишетә, күрә. Авыл мәктәбен бетереп педучилищега килгәндә ул оялчан, артык аралашмый торган юаш кына бер малай иде. Укыган елларда аңа «Профессор» кушаматы тагылды. Бу кушамат аңа күп белгәне өчен генә бирелмәде, бәлки, беренче чиратта тышкы кыяфәтенә карап тагылгандыр әле... Чөнки ул тумыштан ак тәнле, аксыл-сары чәчле (безнең кебек кара чәчле авыл малайлары белән янәшә куй инде), ак кашлары һәм керфекләре ясап куйган кебек иде. Габделбәребез бу кушаматны аклады – тарих фәннәре докторы булды. Башка курсташларым да сынатмадылар –һәрберсе турында күп итеп сөйләп булыр иде...»

Габделбәр абыйның районда иң чибәр укытучы кызга – Әлфинур апага өйләнү тарихы да гыйбрәтле. Кызлар белән аралашырга базмаган кыюсыз егет ничек шундый чая, җырга-биюгә оста кызны үзенә гашыйк итә алды икән? Училище тәмамлаган егетне, мәктәптә бик аз гына эшләгәннән соң, Яңа Чүриле комсомол райкомына чакыралар, колхозларда реорганизация башлангач Сикертән ягына колхоз рәисе итеп җибәрәләр. Колхоз клубында үзешчән җыр-бию ансамбле эшләп килә, җитәкчесе – чибәр Әлфинур. Колхоз рәисе Габделбәр ансамбльнең эшенә төрле яклап ярдәм итә, барлык репетиция-концертларында катнаша. Ул кызның мәхәббәтен сәнгатькә бирелгәнлеге, иҗади эшчәнлегендәге уңышлары белән яулый.Тирәякның иң гүзәл укытучысы аның хатыны булып китә. Яраткан, аны аңлаган кешесе белән яшәү аңа нинди генә эштә эшләгәндә дә чын терәк булып тора, алдына куйган максатларына ирешергә ярдәм итә. Әлфинур апа бу якты дөньядан узгач, Габделбәр абый да озак тора алмады...

Ф.Л.Фәйзрахманов

Абыем турында

Габделбәр абыйның бала чагын, яшүсмер вакытларын искә алсак, иң беренче уйга каласың, булдымы соң аның бала чагы?

Әйе, сугыш башланып киткән вакытларда Габделбәр абыйга, 10 яшь булуга карамастан, бик зур җаваплы эшләр башкарырга туры килде.

Әти-әни көннәр буе эштә, ә без беребездән-беребез кеп-кечкенә балалар: абыйга – 10 яшь, Җәүһәрия апага – 6 яшь, миңа, Фазырахманга – 4 яшь, энем Мәүлеткә – 1 яшь. Габделбәр абый иң олы бала булуы сәбәпле, ул безнең һәрберебез өчен җаваплы иде. Кем нинди эш булдыра ала, яшенә карап, эш вазифалары бүленеп бирелгән,

кемдер ишек алдында, бакчада тәртип ясый, кемдер тавыкларны, казларны карый, кемдер хайваннарны көтүдән каршы ала һ.б. Әти-әниләр колхоз эшеннән кайтканчы, булган ризыклардан аш-су әзерләүгә, кечкенә балаларны карап, ашату-эчертү, барысына да Габделбәр абый җаваплы иде. Габделбәр абый мине үзе белән елга буйларына, болынга кузгалак, «кәҗә сакалы» үләне, кыргый суган җыярга алып бара иде. Ул вакытта Җәүһәрия апа Мәүлетне карый иде. Кузгалак таба алмасак, аш пешерергә кычыткан, ул булмаса, алабута үләне җыеп кайта идек. Авылда колхозның яшелчә бакчасы бар иде. Шул бакчада без чиратлап каравылчы хезмәтен дә үтәдек. Һәрбер хатын-кызга колхоз эшеннән кайткач, кич белән су сибү мәҗбүри иде. Без әнигә булышып, яшелчәләргә су сибә идек.

Август-сентябрь айларында урманга чикләвек җыярга бара идек. Габделбәр абый безнең өчен бөтен яктан да үрнәк булып торды. Ул кечкенәдән укырга бик сәләтле укучы булды. Әти-әниләр мәктәп җыелышында, соңгы елларда педагогика училищесында, укытучыларының абыйны мактауларын безгә бик шатланып сөйлиләр иде. Казанда институтны тәмамлагач, Питрәч районында укытучы, соңыннан Питрәч районында комсомол секретаре булып эшләгән елларда, әти аның янына барып, берничә көн кунып, торган урыны, бергә эшләгән кешеләре белән сөйләшеп, аралашып кайткач, балаларын, туганнарын җыеп, бик шатланып, дулкынланып абыйның белемле, кешеләргә мәрхәмәтле, тәртипле булуы һәм оештыру сәләте көчле булуы турында әти безгә сөйләгән иде.

Еллар үтә торды. Нинди генә авыр чорлар булуга карамастан, әни 1946 елны сеңлем Галияне, тагын дүрт елдан соң, 1950 елны энем Рәшитне алып кайтып сөендерде. Гаиләдә 6 бала булуга карамастан, абыйның институтка керергә исәбен кире какмадылар, бик озак уйланышып, ризалыкларын бирделәр. Ул вакытларда Казанда белгән кешеләребез дә, танышларыбыз да юк иде. Менә шундый бер бармаган шәһәргә берүзе барып, юлын табып, экзаменнарын уңышлы биреп, урнашып кайтты. Әти-әни һәм без, балалар, бик юксындык та, шатландык та. Институтта укыган вакытларын бик ашкынып сөйләргә яратмады ул инде билгеле сәбәпләр белән. Өйдән ярдәм бик аз, стипендияне әйтеп торасы юк, ашаргаэчәргә, квартирага түләргә, юлда йөрүгә, китап-дәфтәрләренә генә дә күпме кирәк. Аларын инде абый үзе генә белгән. Институтта лекциядән соң кайдадыр вакытлыча эшләп тә йөрде булса кирәк. Иң мөһиме – Габделбәр абый яшүсмер елларын бушка уздырмады, бөтен кыенлыкларны җиңеп, күпмедер үзенең үҗәтлеге, тырыш булуы, белем алырга сәләтле булуы белән үз теләгенә иреште. Ачлы-туклы вакытта рәтләп киенергә киеме дә юк иде аның. Ул барыбер беркайчан да алар турында безгә зарланып сөйләмәде. Ул елларны үзенчә көлеп, шаяртып кына исенә төшереп, безгә сөйләп алгалый иде.

Институтта укыган вакытларында, Питрәчтә эшләгән елларда без аны сагынып көтеп ала идек. Абый Казаннан күмәч, чәй алып кайта иде. Кайткан саен кемгә нәрсә кирәклеген белеп, әле беребезгә, әле икенчебезгә кечкенә генә бүләкләр алып кайтып сөендерә иде.

Бервакыт өйгә алып кайткан бүләге мәңге онытылмаслык булды. Абый Казаннан батарея белән эшли торган радиоприемник алып кайтты. Аны ничек күтәреп алып кайткандыр, искитмәле. Ул елларда машиналар түгел, атлар да Арчадан Иске Кырлайга рәтләп килмиләр иде. Радиоприемникның 3 зур батареясе бар иде, ул бездә бик күп еллар хезмәт итте. 1950 елларның башлары иде, радиоприемниктан Казаннан концерт, ял көннәрендә спектакльләр тапшыралар иде. Бөтен урам халкы, хәтта аргы як урамнардагы кешеләр дә безнең өй янына җыелышып тыңлыйлар иде. Чөнки радиоприемник авылда башка кешедә юк иде.

Шунысын да язмыйча калдыра алмыйм, олы абыебыз буларак, аңа таякның юан башы эләкте, безнең гаиләдә ул әти-әнинең беренче терәге иде. 1946 елның эссе 10 июнь көнендә Иске Кырлай авылында 28 хуҗалык 45 минутта янып юкка чыкты. Ул вакыттагы кайгы-хәсрәт мажараларын язып кына аңлатып булмый. Безнең өебез, каралты-куралар, икенче урамдагы әбиләр йорты да янып бетте. Йорт салырга хөкүмәттән алган кредитлар, 1947 елда булган акча реформасы тагын безне бик авыр хәлгә калдырды. Әти-әниләрнең тырышлыгы, Габделбәр абыйның булышлыгы һәм бөтен авыл кешесенең бердәм дус булулары белән генә өй салып чыга алдык.

Габделбәр абый бик туган җанлы кеше иде, бөтен туганнарны яратып, тигез күрә иде.

Бөтен авыл халкын, карт-карчыкларны, узган гомерендәге булган дус ишләрен искә алып сөйләшеп утырырга ярата иде.

Ә.Р.Динмөхәмәтова

Минем яраткан бабам

Мин бабамны бик яратам, аның белән ярты гомерем узды, бик күп якты хатирәләрем бәйле. Без бабай белән бергә күп җәяү йөрдек, аның белән йөрергә бик яраттым, чөнки ул бик кызыклы, күп белемле кеше иде. Аны «йөри торган энциклопедия» дип тә атыйлар иде.

Бабай белән дәү әни табигатьне бик яраталар иде. Сеңелем Айсылу белән безгә, җае килгән саен, язгы, җәйге, көзге урманны күрсәтергә омтылдылар.

Бервакыт бабам белән икәү чикләвек җыярга бардык. Миңа ул вакытта 11 яшь иде. Ул вакытта мин дәү әниләргә кунакка, җәйге каникулларга килгән идем. Бабай белән бергә чикләвеккә иртүк торып киттек. Автобус Семиозерка авылының башында туктый иде. 3 километр тирәсе үтеп, урман эченә кереп китеп, матур табигатьнең кочагына чумдык. Юлда гөмбә очраттык – бабай аны «трюфель» дип атады бугай – аның исе бүтән гөмбәләрнең исенә охшамаган иде. Арыгач, тамаклар ачыккач, ашап алдык. Табигатьтә ашау үзе бер могҗиза иде. Аннан урман эченә тагын да ераграк кердек. Шишкинның аюлар турындагы картинасына охшаган урынны күрдек. Җиләкле аланда булдык, чикләвек җыйдык. Кимендә 12 километр юл үткәнбездер. Өйгә кайткач, ярты капчык чикләвек белән мактандык. Миңа бу сәяхәт шулкадәр күңелле булды, арыганымны да сизмәдем.

Бик якты хатирәләр бабай белән умарталар кararга барудан да калган. Ул Айсылу белән мине һәр ел саен бал суыртырга алып бара иде. Бик күңелле уза иде бу эш. Без бабайга булышырга ярата идек. Ә эшне бетергәч, урманга кереп җиләк, гөмбә, дару үләннәре, мунча миллеге җыябыз. Кайткач мин аларда мунча керергә бик ярата идем.

Бәйрәмнәрдә дәү әни һәм бабай табын әзерләп, бәлешләр пешереп, безне көтеп торалар иде. Безне күрүгә бик шат булалар иде. Бабам бәйрәмнәрне бик яратты. Берсен дә калдырмаска тырыша иде. Театрга бару булсынмы, туган көн булсынмы... Үзе белән безне дә ала иде.

Безгә ислам диненең кануннарын, сүрәләрне, догаларны дәү әни белән бабай өйрәтте.

Бабам һәрвакытта да дәү әни турында кайгыртты. Бөтен авыр эшне үз өстенә алды.

Бабаем бик күп эшләде. Беркайчан да диванда бер эшсез телевизор карап яткынын күргәнем булмады. Бик тырышып бакча үстерде. Февральдә борыч, мартта помидор чәчә иде. Барысын да кадерләп үстерә, берничә тапкыр күчереп утырта. Үзенә генә түгел, безгә дә, Наил абыйга да үсентеләр үстереп бирә. Бакчаларын бик күп чәчәкләр бизи иде. Виноградның карасы да, агы да, слива, алма, чия агачлары һәм кура җиләге үсә. Август ахырларында, Айсылу белән без килеп бабайга алма җыярга булыша идек. Бабай белән дәү әни кышка күп итеп консервлар, алма согы, кайнатма, компот әзерлиләр иде.

Бабамның көне болай уза иде – иртүк торып компьютер алдында китап яза, арыгач, бакчага чыгып эшләп керә, аннан тагы язарга тотына. Дәү әни ашарга пешерә, өйне карый, бакчада булыша. Шулай итеп кичке унберләргә, уникеләргә кадәр эшләп утыралар. Һәм йоклар алдыннан үлән чәе эчәләр иде.

Барлык белгән дусларыма, танышларыма бабам беләм горурланып сөйлим. Аның кебек киң күңелле, зур белемле кеше бик аз буладыр бу дөньяда.

Институтка укырга кергәч, мин аларда һәр сессия вакытында яшәдем. Дәү әни белән бабай янында әзерләнү бик уңай тәэсир итә иде. Өйрәнүе дә бик җиңел булды.

Бабай, дәү әни белән узган вакытлар бик күңелле һәм файдалы булды. Алар турындагы хатирәләр, алар биргән сабаклар минем йөрәгемдә һәм хәтеремдә гомерлеккә калачак.

А.Р.Динмөхәмәтова

Бабаем турында истәлек

Бабай һәм дәү әни апам Әлфия белән мине туган көннән үк тәрбияләделәр. Без балачакта һәр җәйне аларга килә идек. Шул вакытларны балачагымның иң бәхетле чаклары итеп хәтерлим. Һәр көн бик кызык һәм күңелле үтә иде. Кайбер көннәрдә иртүк торып бакчага яки Семиозерка авылына, бабайның кортларын карарга барабыз. Бабай кортларын караган чакта без апам белән якындагы каен урманында каен җиләкләре җыеп йөри торган идек. Юлда бабай безгә Хуҗа Насретдин турында кызыклы мәзәкләр сөйли, төрле үләннәрнең сыйфатларын аңлата, гөмбә җыярга, миллекләр ясарга өйрәтә. Шулай итеп әллә ничә километр, бер дә арымыйча, җәяүләп бара идек.

Көндезләрен бабай бишбармак, тутырган тавык ясарга, дәү әни – өчпочмак, кош теле һәм төрле бәлешләр пешерергә өйрәтәләр. Без көннәр буе урамда уйнап йөргәндә, бабай я бакчада эшли, я өйдә язып, укып утыра, я эшкә бара иде. Бабайның калын-калын китапларны өч көндә укып чыгуына шаккатканнарымны хәтерлим. Эшкә киткән көннәрдә кичкә таба сагынып, үткән трамвайлардан күзлибез, бабайны күрсәк, тизрәк каршыларга йөгерә идек. Бик күп эшләсә дә, безнең өчен вакыты гел табылды. Бабай безгә сугыш вакытларында үзенең, гаиләләренең, авыл халкының кичергән авырлыклары, ачлык турында сөйли, үзенә шул хәлләрне искә төшерергә авыр булса да, барыбер безгә сөйләргә тырыша иде.

Төрле мәҗлесләрдә, туганнар җыелганда, бабай дөнья хәлләре турында бик күп сөйли иде. Ул шулкадәр кызык итеп сөйли, мин бөтен дөньямны онытып, аны тыңлап утыра идем. Мин, гомумән, аны тыңларга бик ярата идем. Бабай һәрвакыт гаиләне бергә тупларга тырышты. Безне дә туганнарыбызны белергә, хөрмәт итәргә өйрәтте.

Бабай бөтен эшне дә җиренә җиткереп эшләде. Минем уйлавымча, бик мөһим булмаган әйберләргә дә зур игътибар бирде. Мәсәлән, берәр бәйрәм булса, безнең бәйрәм өстәле матурлардан-матуры була иде. Өстәлгә куелган һәр әйбер җентекләп ясалып, матур итеп бизәлә иде. Ризыклар гади генә түгел, бабай аларны әллә кайдан тапкан, я үзе уйлап чыгарган рецептлар буенча әзерләде.

Бакчалары да, өстәлләре кебек үк, матурларның-матуры иде. Чәчәкләрнең төрләрен генә санап карасаң! Чәчәк тулы бакчаларын бик ярата идем мин. Яз көннәрендә шаулап алмагачлар, чияләр чәчәк атканына, җәй көннәрендә кып-кызыл помидорлар, төрле төстәге зур татлы борычлар өлгергәненә, көзен тигез тезелеп киткән кишерләренә соклана идем.

Һәр кич сәгать тугыз-уннарда без чәй эчәргә утыра идек. Бабай «Азатлык» радиосын җибәрә, һәм без, бергә чәй эчеп, татар дөньясының хәлләрен тыңлап, соңыннын алар турында сөйләшәбез. Шулай сәгатьләр буе, төн урталарына кадәр утыра идек.

Еш кына без дәү әни һәм бабай белән төрле татар концертларына, театрларга йөрдек. Мин хәзер дә татар спектакльләре, яхшы концертларга гаиләбез яки дусларым белән йөрергә бик яратам.

Сабантуйларны да без бер дә калдырмадык. Иртә белән дәү әни һәм бабай белән Сабантуйның баш өлешен карап, көн буе концерттан-концертка йөреп, соңыннан туганнар белән очраша идек. Бу гадәтнең һәм туганнарның бердәмлегенең мәңгегә саклануын бик теләр идем мин.

Әлегә кадәр минем дәү әни белән бабай кебек кешеләрне очратканым булмады. Мин аларның оныгы булуым белән горурланам. Аларга соңгы вакытта аз игътибар бирүемә бик үкенәм. Бабай да, дәү әни дә хәзерге яшьләр өчен яхшы үрнәк булып торалар, дип уйлыйм.

Ф.Г.Гарипова

Шәхес галим

Минем язмышыма фәнни хезмәтләрем өчен фактик материалны Татарстан һәм татарларның сибелеп утырган тарихи Ватаннары төбәкләреннән җыю язылган булган. Бу фалны мин Хак Тәгалә тарафыннан бүләк ителгән зур бәхет дип кабул иттем. Халык белән турыдан-туры аралашу һәркемне рухи яктан баета, тормышка карашны киңәйтә, кеше һәм тормыш кадерен белергә ярдәм итә. География берәмлекләрнең барлык төрләрен үзең күреп, физик үзенчәлекләрен атамалары белән чагыштыра алу, туры килүләрен белү эш барышында зур уңайлыклар тудыра, күңелгә зур канәгатьлек китерә. Рус галиме Н.Надеждин сүзләре белән әйткәндә «... топонимнар, географик берәмлекләр өлкәсендә эшләүчеләр өчен күп китап өемнәрен укып һәм эшкәртеп утыруга караганда, аларны барып күрү зур әһәмияткә ия». Билгеле, барып күрү бик әйбәт, ләкин өем-өем тарихи чыганаклар һәм һәр төбәкнең географик атамалары турында язылган әдәбиятны уку да һичшиксез кирәк. Шунсыз эш нәтиҗәле булмас.

Барлык төр географик берәмлекләрне карап, бер тоташтан (фронталь рәвештә) язып йөргәндә мин галимнәребез, язучылар, шагыйрьләр һ.б. зыялыларыбызның туган авылларында да күп булдым. Ата-аналарын (исән булсалар) һәм туганнарын күреп сөйләштем.

Бу юлы истәлекләрем Габделбәр Лотфулла улы Фәйзрахманов хакында. Мин Арча районы авылларында топонимик экспедиция-сәфәрләрдә йөргәндә ул шул районның Сикертән авылында колхоз рәисе булып эшли иде. Бу район авылларына мин кабат-кабат бардым. Чөнки ул шактый зур район, анда авыллар күп.

Сикертән авылына мин иртән иртүк килдем, колхоз рәисе мине әйбәт фатирга урнаштырды һәм сумкамны калдырдым да, өлкәннәр янына киттем. Шунысын да әйтим, рәис мине бик әйбәт кабул итте. Бу вакытта мин аның фән белән кызыксынуын, тарихи, әдәби һ.б. китапларны күп укуын белдем, ләкин киләчәктә бер институтта бергә эшләячәгебезне күз алдына китермәдем. Сикертән авылында мин шактый күп өйләргә кердем, өлкәннәр белән сөйләштем, үземә кирәкле мәгълүматларны сәфәр дәфтәремә язып алдым. Байтак хуҗа һәм хуҗабикәләр белән чәй өстәле янында да гәпләшеп утырдым. Колхозыбыз рәисенең тискәре яклары бар дип әйтүчене очратмадым. Ахырданрак мин аның институтыбызның тарих бүлеге мөдире Җәмил Ибраһим улы Гыйльмановтан тарих буенча тема алып, кандидатлык диссертациясе яклавын белдем. Шуннан соң ул гаиләсе белән Казанга күчеп килде һәм баш-аягы белән фәнгә чумды. Бер үк вакытта Габделбәр Лотфулла улы Татар иҗтимагый үзәгенең эшлекле әгъзасы да иде. Бу чорларда мин аның гражданлык позициясенең һәм милли мәсьәләләр өлкәсендә умыртка сөягенең нык икәнлеген шактый әйбәт белдем. Республикабыз, халкыбыз мәнфәгатен кайгыртып йөрүчеләр белән ул кулга-кул тотынып эшләде.

Фән өлкәсендә дә ул үз сүзен ныклап әйтә алды. Көн кадагына суга торган актуаль мәкаләләр язды һәм монография-китаплар бастырып чыгарды. Тарих буенча докторлык диссертациясе яклады, тарих фәннәре докторы булды. Аның холкына тырышлык, максатчан булу хас иде.

Мин истәлегемдә аның барлык иҗатына анализ ясауны максат итеп куймыйм, 2007 елда Татарстан китап нәшриятында үзе вафат булганнан соң «Көнбатыш Себер татарлары тарихы: борынгы чорлардан алып XX гасыр башына кадәр» дип исемләнгән монографиясе басылып чыкты.

Галим бу китабында бик күп чыганаклар, бай историографик материаллар нигезендә борынгы төрки кабиләләрнең катлаулы тарихи үсеш чорларын, алар төзегән һәм себер татарларының соңыннан барлыкка килгән этнополитик берләшмәләренең борынгысы булган Һун, Бөек Төрки, Уйгыр, Кимак каганлыклары, Енисей кыргызлары дәүләте тарихы турындагы мәгълүматларны бер ноктага җыйган.

Бай тарихи материаллар нигезендә Көнбатыш Себер җирлегендә төрки-татарлар оештырган Ишим, Төмән һәм Себер ханлыкларының тарихы тикшерелгән. Китапта автор XVI гасырда Себер ханлыгының Рус дәүләте тарафыннан яулап алы-

нуының алшартларын һәм нәтиҗәсен аңлатып бирә. Шулай ук автор себер татарларының Россия дәүләте составындагы матди, мәдәни һәм иҗтимагый тормышларын яктырта, килеп чыгышларының катлаулы проблемаларын ачыклый. Галим себер татарлары тарихын татар халкы тарихы белән бергәлектә карый һәм бу тарихи бергәлек документ-чыганаклар белән дәлилләнә. Югарыда әйтелгәнчә, бу монография ифрат күп чыганакларга нигезләнгән һәм татар тарихы һәм шул исәптән себер татарлары тарихы белән кызыксынучылар өчен менә дигән кулланма.

Габделбәр аганың тормыш юлы, бөтен иҗаты, иҗтимагый эшчәнлеге, гражданлык позициясе мәгънәле булды. Саналган бөтен өлкәләрдә ул намусы кушканча эшләде һәм эш итте.

Галим татар халкының мөстәкыйльлеге өчен җан атты. Татар иҗтимагый үзәге белән һәрдаим бәйләнештә булды. Ул татар мәнфәгате өчен янып һәм көеп яшәде.

Фән өлкәсендә дә галим зур уңышларга иреште. Авылда яшәп ул кандидатлык диссертациясе язды һәм аны уңышлы яклады. Тырыш булмасаң төп эшең – колхоз рәисе вазыйфаларын башкару белән берәттән, ял исәбенә диссертация язу уен эш түгел. Кирәкле китапларны табып кайту өчен Казан белән Сикертән арасында шактый киләп сарырга туры килгәндер. Докторлык диссертациясен дә галим егетләрчә башкарып чыкты. Аның иҗади эшчәнлеге киң җәмәгатьчелек тарафыннан югары бәяләнде.

Галим бу фани дөньяда гаилә бәхете белән яшәп китте. Сөекле хатыны белән алар сөю-сәгадәтләрен саклап, бер-берсенә хөрмәт күрсәтеп яшәделәр. Хәләл җефете вафат булгач озак яши алмавы да шушы халәтнең бер дәлиле. Габделбәр аганың тормышта очраган вакыйга-күренешләргә үз фикере бар иде. Ул куркып тормады, әйтәсе фикерен ярып әйтте һәм язды да. Галимнең хаҗга барып хаҗ кылып кайтуы да юкка булмагандыр. Бөек кулланмабыз Коръән төшкән изге туфракка басып Аллаһы Тәгаләгә шөкрана кыласы килгәндер. Хатыны әйбәт булып тәртипле балалар тәрбияләү дә зур бәхет бит.

Габделбәр ага бу дөньяда матур гына яшәп, тыныч кына бакыйга китте, иҗат җимешләрен мул калдырды. Гомер заяга узмаган. Кабер туфрагыгыз җиңел булсын, хәләл җефетегез белән бакыйда очрашыгыз. Эшләсе эшләрегезне шунда дәвам итегез. Бөек галимебез Ризаэтдин Фәхретдин: «Эшләнмәгән эшләребезне бакыйда эшләп бетерербез», – дип юкка гына язмагандыр. Без – Сезне күреп белгән хезмәттәшләрегез, үзебез исән вакытта үзегезне һәм иҗат җимешләрегезне онытмабыз. Бездән соң киләчәк галимнәргә иҗат бәйләмегез гомер бакый хезмәт итәчәк әле. Безгә бәхил булыгыз.

2008 ел. – 26 март.

З.Х.Айсина

Человек с большим и любящим сердцем

Что можно сказать об этом уникальном человеке. Он был монументальной личностью. Кроме того, что он был примерным семьянином, любящим отцом и мужем, ученым, видным общественным деятелем, он, помимо прочего, был человеком с большим сердцем.

Он умел любить. Любить по-настоящему, со всей полнотой, как говорят в таких случаях, своего бытия. И проявлялось это буквально во всем. Остановлюсь на некоторых аспектах, которые определили его жизненную стезю и характеризуют его как личность.

Он любил свой народ и был беззаветно предан ему. В далеком 1992 году наши пути сошлись в одной точке: мы встали на путь борьбы за права татарского народа. Вместе принимали активное участие в создании Милли Меджлиса татарского народа. Тогда мы все верили, что многовековые чаяния и надежды нашего многострадаль-

ного народа на свободу и самоопределение вот-вот должны обрести реальные очертания и внятную политическую конфигурацию... Много воды утекло с тех, казалось бы, легких и романтических времен. Иные, разочаровавшись, впали в глубокую апатию, вторые пошли по стезе накопления материальных благ и обустройства своей бренной жизни, третьи, воспользовавшись прекрасной возможностью, заняли самые высокие начальственные кресла, и теперь о них простой люд говорит с особым придыханием. И лишь небольшая, но искренне преданная идее служения своему народу, группа людей, невзирая на все превратности и трудности судьбы борца, продолжала и продолжает дело всей своей жизни.

Габдельбар абый был одним из тех немногих, кто не свернул с намеченного прямого пути. Только человек, носящий в своей груди такое большое пламенное сердце, способен до последнего вздоха служить своему народу верой и правдой.

А еще он воплощал в себе того, о ком говорят: аристократ духа с благородной душой. Высокий, статный, эрудированный, с утонченными манерами представителя европейского общества, он производил неизгладимое впечатление на окружающих. С ним было легко и удобно работать, по настоящему дружить, быть единомышленниками. Память перебирает не один десяток проведенных съездов, конференций, написанных заявлений, обращений, резолюций и все это совместно с моим боевым товарищем.

Нельзя, не любив людей, долгое время работать с ними бок о бок. И Габдельбар абый на практике доказал эту истину. Будучи еще совсем молодым человеком, он возглавил один из колхозов Татарской АССР. И за небольшое время, благодаря неустанному труду, любви к земле, в самом высоком значении этого понятия, ответственному отношению к делу он вывел хозяйство в число передовых в республике. Благодарные сельчане до сих пор самым добрым словом поминают его и отзываются о нем как о честном, открытом и добросовестном человеке.

Народная молва гласит: талантливый человек талантлив во всем. Габдельбар абый был именно из когорты таких людей, коими так богата наша нация. Сменив амплуа хозяйственника и управленца, он уже в зрелом возрасте приходит в историческую науку. Скажу честно, многие тогда не серьезно относились к его, как они считали, затее. Дескать, какой же может быть председатель колхоза деятелем науки. А он доказал всем скептикам, что сильным, волевым, целеустремленным людям, как он, по плечу любые высоты. Да еще какие! Взявшись за исследование истории своего народа, а именно татар Западной Сибири, он по праву снискал уважение в научной среде. Статус доктора наук, несколько монографий и множество публикаций наглядное тому подтверждение. И здесь он своим пером, интеллектом, трудами успел достойно послужить на благо нашего народа. Внес свой весомый вклад в дело исследования и популяризации истории татарского народа.

Что еще может характеризовать мужчину, как не отношение к женщинам. Он безумно, всем своим сердцем любил и искренне уважал свою супругу, верную спутницу жизни. Глядя на них, трудно было поверить в существование таких идеальных, честных, безупречных отношений, которые были между ними. Она была его музой, вдохновительницей, правой рукой. После ее смерти он одним из первых позвонил мне. Его слова вонзились острой стрелой в мое сердце. Он сказал, что после смерти супруги этот дивный и прекрасный мир в один миг рухнул на его глазах. Ценности этой жизни перестали для него существовать, они навсегда потеряли свой цвет и вкус. А через полгода не стало и его...

Вся его, бесспорно, насыщенная и бурная жизнь была пронизана стремлением творить во благо своего народа, желанием отдать всего себя во имя самой светлой и чистой идее.

Давно подмечено, что историю делают истинные личности, пассионарии ума и тела, идеалисты и герои. Габдельбар абый творил историю во всех ее смыслах.

С уходом таких ярких людей осознаешь, что мир вокруг тебя становится пустее и мрачнее. И все же память о Габдельбар абый будет жить вечно. А его сердце продолжает в унисон биться вместе с нашими сердцами, с сердцами великих сынов татарского народа.

Р.Г.Галләм

Күренекле якташ

Дөнья дигәнең кызык корылган – тормышта, үзеңчә, тырышкан-тырмашкандай, дөнья кугандай итәсең. Шулай «уңга-сулга карамый чатыр чапкан» бер мәлне әле бер туганыңның яисә дустыңның, хезмәттәшеңнең, әле икенчесенең якты дөньядан китүен белеп: «Бу ничек болай булды соң әле?», – дип офтанып, борчыласың. Бактың исә, сөйләшәселәр сөйләшенеп, әйтәселәр әйтелеп, каядыр бирәселәр бирелеп, аласылар алынып бетмәгән икән. Шунда инде соңарганлыгыңны аңлап, янә бер үкенеп, көрсенеп куясың. Һәм дә күңелгә Вакыт һәм Мәңгелек турында, җирдә тормыш мәгънәсенә кагылышлы әллә ниткән уйлар килә...

Шәхсән, үзем өчен әле генә безнең арада «җир җимертеп» эшләп йөргән, инде өлкән яшьтә булуына да карамастан, егәре дә, өлгерлеге-елгырлыгы да, иҗтимагый активлыгы да, кем әйтмешли, ике-өч яшьжилкенчәккә җитәрлек булып, киләчәккә иҗади планнар, тормыш максатлары корып яшәгән Габделбәр ага Фәйзрахмановның – Габделбәр абыйның – фани дөньядан китеп баруы да, бернигә дә карамастан, әнә шулай көтмәгәндәрәк булып, авыр тәэсир калдырды. Аның үзенең һәр эш-гамәлен төптән уйлап, җиренә җиткереп башкарганлыгын яхшы белгәнлектән, Габделбәр аганың ипле генә, исән-имин эшләп йөргән бер мәлдә дарелфанәдән дәрелбәкага күчүенә күңел әле дә ышанып бетә алмый шикелле. Гүя, менәменә Ш.Мәржани исемендәге Тарих институтының икенче катындагы урта гасырлар тарихы бүлеге урнашкан сигезенче бүлмә ишеге ачылып китәр дә, аннан, гадәтенчә, үз вакытында, ашыкмый-кабаланмый гына, уйчан бер кыяфәттә, кулына эш папкалары салынган полиэтилен пакет тотып, Габделбәр абый килеп керер сыман. Керешкә җайлап кына күрешер. Аннан чишенеп, эш өстәле артына утырып алганнан соңында, бүлек җыелышына берникадәр вакыт кала, һава торышы, дөнья хәлләре, тормыш мәшәкатьләре, язгы яисә җәйге як булса, үзе яраткан бакча эшләре турында да сүз кузгатыр...

Әйе, аның безнең арада юклыгы әле үзен озак сиздерер. Чөнки ул үзенең бишектән сеңдерелгән милләткә, туган телгә булган бетмәс-төкәнмәс хөрмәте, мәхәббәте, тирән тормыш фәлсәфәсе белән, ничектер, бүлеккә, алай гына да түгел, бөтен Тарих институтына милли рух, җан өреп тора иде. Ә безгә исә – яшь буын тарихчыларына ул олы киңәшче дә, ышанычлы иптәш, фикердәш тә, төрле хилаф гамәлләрдән кисәтеп, тыеп, милләткә фарыз, иҗтимагый файдалы эшләргә, актив тормыш рәвешенә әйдәп-өндәп, ымсындырып торучы, шуны үз мисалында күрсәтеп тә бирүче, ерак бабаларыбыздан буыннан-буынга мирас булып калган рухи-мәдәни мирасны, горефгадәтләрне, тормыш фәлсәфәсен армый-талмый тукып, даими искә төшереп, «сеңдереп» – өйрәтеп торучы остаз да булды.

Габделбәр ага белән тәүге танышуым, аралашуым 1988 елга – СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтына аспирантурага укырга кергән чорга туры килә. Имтиханнар бирү белән берәттән без – абитуриентлар Ватан тарихы буенча нинди дә булса темага реферат та язып тапшырырга тиеш идек. Рефератымны Арча төбәге тарихына – үзем үскән, яшәгән Урта Пошалым авылының берничә гасырлык үткәненә багышладым. Шуны институтка тапшырырга килгәч, миңа: «Габделбәр Лотфиевичка бирегез, ул 92 нче бүлмәдә утыра», – диделәр. Ул икенче катта, югарыдан икенче катка төшү уңаендагы баскычка каршы бүлмә булып чыкты. XIX йөздә салынып, 1917 ел инкыйлабына кадәр Ксения хатын-кызлар гимназиясе булып хезмәт иткән классицизм стилендәге гаять биек түшәмле купшы бинаның 92 нче бүлмәсе ишеген ачып җибәрсәм, анда ниндидер ауропача аксыл, матур чырайлы, мәһабәт гәүдәле, инде өлкән яшьтә булуына да карамастан, әле бәдәнендә көчкуәт сизелеп торган, күзлекле бер абзый берүзе уйчан кыяфәттә ниндидер кәгазьләр актара-җыештыра. Аларның берләрен эш өстәленнән алып, якындагы шкаф шүрлекләренә урнаштыра, икенчеләрен – киресенчә. Ул әйтерсең лә минем килүгә бөтенләй илтифат бирмәде, үз эшендә була бирде. «Габделбәр Лотфиевич сез буласызмы?» – дип сорыйм мин кыяр-кыймас кына. «Габделбәр Лотфиевич түгел, Габ-

делбәр Лотфуллович!» – дип төзәтә ул – «Нәрсә?». «Мин аспирантурага керүче, – мәйтәм, – менә, рефератны Сезгә тапшырырга куштылар». Шунда ул эшеннән өзелеп, рефератны кулына алды, ашыкмыйча гына, җентекләп күздән кичерде. Кайсы яктан булуым, кайда эшләвем, нинди уку йортын тәмамлавым хакында сорыштырды. Мин исә кыскача үзем турында сөйләп бирдем. Шул чакта аның зәңгәрсу күзләренең күзлек пыяласы артыннан текәп, сынап каравын тойдым. Аның бөтен кыяфәте гүя: «Я, карап карарбыз синең нинди кишер яфрагы икәнеңне!» – дия иде. Ахырдан, сүзен җөпләп: «Ярар, калдыр, карарбыз...», – диде дә, һич шәрехләп тормыйча, рефератны якындагы шкаф шүрлекләренең берсенә алып куйды. Мин исә саубуллашып, зур бер эш эшләгәндәй, җиңел сулап, чыгу юлына борылдым... Бу минем Габделбәр ага белән тәүге очрашуым-аралашуым булды. Ул вакытта мин аның якташ икәнен дә, 27 елга якын Арча районында колхоз рәисе булып эшләп, республикада авыл хуҗалыгы үсешенә үзеннән лаеклы өлеш керткән, хөрмәт-шөһрәт казанган үзенчәлекле бер шәхес икәнен дә белми идем әле. Болар барысы да миңа соңрак, аспирантурада укыган һәм аннан соң инде хезмәттәшләр буларак, «иңгә-иң торып» бергә эшләгән чорларда гына мәгълүм булды.

Еллар үтү белән акрынлап безнең арада җылы, дустанә хезмәттәшлек мөнәсәбәтләре урнашып, вакыт узу белән алар ныгый гына бардылар, дисәм ялгышмам. Әлбәттә, бу хезмәттәшлек ике яшьтәш, чордаш, я булмаса ике сыйныфташ, курсташ, җитәкче белән кул астындагы кеше арасында була торган хезмәттәшлек түгел, ә бәлки олы тормыш тәҗрибәсе, күп мәгълүмат туплаган шәхес белән тормыш сукмакларын барлап, гыйлем, мәгърифәт юлына баскан кеше хезмәттәшлеге. Төрле буын вәкилләре булып, яшь аермаларыбыз зур булса да, төп тарихи проблемаларга, милли яшәешкә, илдәге вәзгыятькә кагылышлы бихисап күп мәсьәләләрдә фикри бергәлек, шулай ук тәрҗеманә хәлгә нисбәтле кайбер тәңгәллекләр, ничектер, үзеннән-үзе безне үзара рухи якынайта, берләштерә иде. Безнең дистә ярым елдан артык дустанә, иптәшләрчә хезмәттәшлегебезнең нигезендә әнә шул рухи бергәлек, якташлык хисләре вә Габделбәр агага хас күп кенә уңай кешелеклелек сыйфатлары ята иде, минемчә. Әлбәттә, монда кешене кечкенәдән әйләндереп алган мохитның, тәрбиянең дә роле зур. Юкка гына халык мәкалендә «кош оясында ни күрсә, үскәч шуны җырлар», диелми. Ә Габделбәр абый белән без үскән-тәрбияләнгән мохитта исә байтак уртаклыклар күзәтелә. Беренчедән, күбебез шикелле үк, кечкенәдән әкияти табигать кочагына сыенып, аның бер генә талантлы композитор да тудыра алмаслык моңлы, сихри симфониясен тыңлап, шуңа кинәнеп үскән авыл балалары («сандугач балалары»). Авылдан китсәк тә, гомер буе авылны сагынып, аңа тартылып яшибез. Бер шагыйрь әйткәнчә, аннан кайту өчен китәбез. Икенчедән, мәшһүр шагыйребез Г.Тукай әйтмешли, «җырлаганда көй өчен тавыклары җырлай» торган, халкыбызның бар моңын-аһәңен, гореф-гадәтләрен үзенә сыйдырган, милли рух белән сугарылган Казан артыннан, Арча якларыннан. Алай гына да түгел, без фәкыйрегез үскән, яшәгән, «җирне әз-мәз тырмалап, чәчкән, урган» Урта Пошалым карьясе аның туган-үскән авылы Иске Кырлайдан «кул сузым арада», 7–8 чакрымда гына. Гомер бакый кырлайлылар белән өч Пошалым (Югары, Урта, Түбән Пошалым) халкы үзара туганлашып, кыз алмашып яши (бу урында Габделбәр агаларның Югары Пошалымда якын туганнары булуын да искәртеп үтәргә кирәк). Бу авыллар барысы да, Казан артындагы башка күпчелек авыллар шикелле үк, халкы 100–150 йорттан артмаган гап-гади татар авыллары. Г.Тукайның мәшһүр «Шүрәле» поэмасында үзе үскән Кырлай (Яңа Кырлай, Тукай-Кырлай) авылын күздә тотып язылган:

«Зурмы? – дисәң, зур түгелдер, бу авыл бик кечкенә,

Халкының эчкән суы бик кечкенә – инеш кенә», – дигән шигъри юллары бу авылларга да бик тә туры килеп тора. Хәер, Тукай-Кырлай үзе дә бит алардан «кул сузым арада» гына. Бу бит Тукай яклары! Гомумән, бу якларда туып-үсеп, халыкны, аның дөньясын сөймәскә мөмкин микән?

Җитмәсә, олы тормышка юл башы икебезнең дә бер үк уку йортыннан – әдәбият, мәдәният, халык мәгарифе өлкәләрендә, башка өлкәләрдә күп кенә булачак күренекле шәхесләрне-әдипләрне, галимнәрне, атказанган укытучыларны, хезмәт батырларын, дәүләт, халык хуҗалыгы, җәмәгать эшлеклеләрен, башкаларны тәрбияләп-укытып олы тормыш юлына озаткан Арча педучилищесыннан (хәзер Г.Тукай исемендәге Арча педагогика көллияте) башлана. Язучылардан Гариф

Ахунов, Мөхәммәт Мәһдиев, Самат Шакир, Яхъя Халит, Фәрваз Миңнуллин, Хәким-җан Халиков, Рифә Рахман, галимнәрдән Р.Г.Хәйретдинов, В.М.Беркутов, И.Б.Ситдиков, Ф.Ф.Саттарова, хезмәт геройларын-нан Л.Н. Мусин, И.Г. Шәйхетдинов – төрле елларда Арча педучилищесында укыган мәгълүм шәхесләрнең кайберләре генә. Алар арасында тарих фәннәре докторы, күренекле җәмәгать эшлеклесе, күп еллар җитәкче урыннарда эшләгән Габделбәр Лотфулла улы Фәйзрахманов та бар.

Бу уңайдан, Арча педучилищесы (педагогика көллияте) хакында гадәти бер учи-лище турында сымак кына фикер йөртү һич тә дөрес булмас иде. 1930 елда «Татарстан-ның Х еллыгы» исемендәге агропедтехни-кум буларак оешкан бу урта махсус уку йорты озак еллар буе авыл, бигрәк тә Казан арты егетләре-кызлары өчен үзенә күрә ке-черәк бер региональ милли университет, олы тормышка әһәмиятле бер баскыч ролен үтәп, халык мәгарифе, әдәбиятыбыз, мәдәниятыбыз өчен чын мәгънәсендә әзер-лекле милли кадрлар мәктәбе булып хезмәт итте. Әле дә булса төрле чорларда бу уку йортын тәмамлап чыгучылар халык мәга-рифе өлкәсендә каһарманнарча эшләп, йөкне тартып баручыларның иң алгы саф-ларында баралар. Гомумән, мин күзләре әле дөньяга ачыла гына барган үсмер авыл ба-лалары өчен бу педучилище мәктәбен була-чак офицерлар өчен кадетлар мәктәбенә, я булмаса суворовчылар училищесына тиңләр идем. Алар моннан үзләренә гомерләре буе-на җитәрлек файдалы сабак алып чыгалар. Биредә укытучыларның күбесе, чын мәгънәсендә, үз эшләренең осталары, «фа-натиклары» булып, уку-укыту, тәрбия про-цессы шулкадәр югары дәрәҗәгә куелган ки (һәрхәлдә, шул исәптән без дә укыган, сугыш ветераны М.Г.Ибраһимов директор-лык иткән (1963–1981) һәм аннан соң И.Г.Сәгъдиев директорлык иткән (1981–2002) елларда ул шулай иде), монда кем әйтмешли, аңарчы рәтләп сөйләшә дә белмәгән үсмерне сәхнәдә спектакльләр уйнап, «сәхнә тотарлык», бии белмәүчене – халык биюләре, вальслар биерлек, «дум-бра да кага белмәүче»не баянда яисә форте-пьянода классик пьесалар уйнарлык итеп, кыскасы, «җиде иләктән иләп», яңа кисеп аударган кабыклы-ботаклы агачны «каез-лап юнган» сыман, «кеше итеп» чыгара-лар. Яшермим, мин үзем дә нота грамота-сыннан алып кулга чәнечке тотуга кадәр нәкъ менә шунда, Арча педучилищесында укыганда өйрәндем. Без укыган чорларда педучилище укучылары арасында шундый-рак бер гыйбарә дә таралган иде: имеш, бу уку йортын бетергәннән соң педагогика ин-ститутында уку, курстан курска күчү көнба-гыш кабыгын вату кебек кенә икән! Һич укып бимазаланасы юк икән!

Җыеп әйткәндә, үсмер авыл балалары өчен Арча педучилищесында (көллиятендә) уку еллары ул – менә дигән тормыш мәктәбе. Әнә шул мәктәпне Габделбәр ага да узган. Ул Арча педучилищесында укы-ган 1945–1948 сугыш арты еллары, бу уку йортында Гариф Ахунов, яшьтәше Мөхәммәт Мәһдиев кебек булачак күренек-ле әдипләр укыган авыр бер чорга туры килә. Бу чор М.Мәһдиевнең «Без кырык беренче ел балалары», «Кеше китә – җыры кала» кебек истәлек-повестьларында, баш-ка биографик язмаларында шактый тулы тасвирлана. Язучы хәтта үз әсәрләренең берсендә Габделбәр аганы искә алып, тас-вирлап та үтә. Габделбәр ага үзе дә Арча педучилищесында укыган елларын, анда бергә укыган сабакташларын сагынып искә ала иде.

...Хәтердә, Габделбәр ага Арча көллия-тенең (педучилищесының) 2000 елда зур-лап уздырылган 70 еллык юбилее тантана-сында хөрмәтле кунак булды. Озак еллар күрешмәгән элекке курсташ-сабакташла-ры белән истәлекле очрашуларга бәйле җылы тәэсирләрен соңыннан безнең белән дә уртаклашты.

Габделбәр ага да башта Арча педучили-щесын, аннары Казан педагогика инсти-тутының (хәзер ТГГПУ) тарих факульте-тын тәмамлаганнан соң берара авыл мәктәбендә эшләп ала. Язмыш куласасы-ның шактый тотрыксыз вә үзгәрүчән фасылда әйләнүенә нисбәтле, аңа соңрак комсомолның Питрәч район комитеты сек-ретаре булып та, аннары озак еллар буе элекке Чүриле, Арча районнарының «Ком-байн», Куйбышев исемендәге колхозлары-нда рәислек итәргә дә, 1982–1985 елларда Татарстан Министрлар Советының ЗАГС бүлеге мөдире булып эшләргә дә туры килә, аннан соңгы чорда ул тарихчы-галим бу-ларак та танылды. Кайсы өлкәдә генә эшләсә дә, аның табигый талантлы, сәләтләре һич кенә дә «күмелеп», югалып калмаган. Җирдән шытып чыгып, кояш-ка таба үрелгән үсемлек сыман, торган саен ачыла гына барган. Теләсә кайсы эшне җиренә житкереп башкару, эштә тырыш-лык, яхшы мәгънәдә үҗәтлек, җыеп

әйткәндә, фидаилык – аңа хас сыйфатлар иде. Әнә шулар, табигый сәләт, акыл белән берлектә, аңа хезмәттә, тормышта шактый зур уңышлар казанырга мөмкинлек бирделәр.

Шәхсән үзем белгән, 1980 еллар ахырыннан алып, якыннан аралашкан чор өчен Габделбәр ага беренче нәүбәттә тарихчы-галим, җәмәгать эшлеклесе, хезмәттәш һәм якташ буларак күзаллана. Аның 1981 елда якланган кандидатлык диссертациясе сугыш арты елларында Татарстанда авыл хуҗалыгы үсешенә багышланса да, тарихчы буларак, Габделбәр аганы бигрәк тә 1990 еллар ахырыннан башлап дөнья күрә башлаган, Себер һәм себер татарларының борынгы чорлардан алып ук күп гасырлык үткәненә багышланган тарихи хезмәтләре дөньяга танытты. Ул бу теманы яратып, аңа бар күңелен, сәләтен биреп эшләде. Дөрес, Себер һәм себер татарлары тарихы буенча төрле тарихи басмалар, шул исәптән Г.Ф.Миллер, В.В.Радлов, Н.Ф.Катанов, Г.Н.Потанин, И.Я.Соловцов, татар тарихчыларыннан Һади Атласи кебек мәшһүр галимнәрнең, мәгърифәтчеләрнең фундаменталь хезмәтләре дә, XVIII–XIX йөзләрдән үк башлап басыла килделәр. Һәм хәзерге вакытта да күп кенә гыйльми үзәкләрдә (Мәскәүдә, Санкт-Петербургта, Омскта, Томскта, Новосибирскта һ.б.) төрле авторларның эреле-ваклы тарихи монографияләре, тематик җыентыклар, документлар тупланмалары чыккалап тора. Бу уңайдан «Габделбәр ага хезмәтләренең төп яңалыгы, кыйммәте нидә?» – дигәндә, мин, беренче нәүбәттә, төрле мирасханәләрдә, басмаларда таралып-чәчелеп яткан материалларны бергә җыйнап-туплап, Себер һәм себер татарларына кагылышлы тарихи процессларны, вакыйгаларны, шуларга бәйле проблемаларны төрки дөнья, татар халкы тарихы күзлегеннән карап өйрәнүдә, аларга бүгенге тарих фәне казанышларыннан чыгып, Россия, Совет империяләре шартларында милли, дини изелүгә дучар ителгән азчылык милләтләр карашыннан торып, яңача, объектив бәя бирүдә, дияр идем. Гомумән, тарихи әдәбиятта себер татарларының күп гасырлык бай һәм гыйбрәтле тарихын үзәккә алып өйрәнгән тикшерүчеләр чынлыкта әллә ни күп түгел. Габделбәр ага – әнә шуларның алдынгылары сафында. Аның Себер һәм себер татарлары тарихы буенча хезмәтләре күренекле тарихчы Л.Н.Гумилевның «Һәр халык үз тарихын үзе язарга тиеш» дигән мәгълүм гыйбарәсен татар халкы, бигрәк тә себер татарлары өчен гамәлдә тормышка ашыруда сизелерлек бер адым булды.

Моннан тыш, игътибарны тагын бер әһәмиятле мәсьәләгә юнәлтәсе килә: XX йөз башында күренекле татар мәгърифәтчесе Һади Атласиның мәшһүр «Себер ханлыгы» дигән тарихи хезмәте дөнья күреп, бер гасыр вакыт узганнан соң, Габделбәр ага, «Мәгариф» нәшрияты белән берлектә, «Себердә һәм Урта Азиядә борынгы төрки дәүләтләр» дигән китабын нәшер итеп, инде үз тарихларын чит-ят телдә укып-өйрәнеп шактый алҗыган татарларга Себер һәм себер татарлары тарихын янә үз ана телләрендә – татар телендә җиткерде. Бу уңайдан милли аңны калыплаштыруда халыкка тарихын үз ана телендә җиткерүнең әһәмиятен азсызыклап тору кирәк микән? Хәер, моны «утны-суны кичкән» күп хадимнәребез дә аңлап җиткермәс булыр.

Әлбәттә, милли тарихыбызның бер генә проблемасына да битараф булмаган, кызыксынучан, мәгърифәтле кеше буларак, Габделбәр аганың гыйльми эшчәнлек офыклары искә алынган темалар белән чикләнмичә, XVIII йөздә – XX гасыр башында татар мәгърифәтчелеген, эшкуарлыгын, татарларда хәйрия эшчәнлеген, авыллар, мәчет-мәдрәсәләр, һөнәрчелек тарихын, тарихи-мәдәни һәйкәлләрне барлау-өйрәнү һәм саклау мәсьәләләрен һәм башкаларны да үз эченә ала иде. Ә инде татар халкына ирек-азатлык, мөстәкыйльлек даулап, Татарстанның суверенитеты өчен көрәшеп йөргән ярсулы, шау-шулы 1990 елларда ул милли хәрәкәт елъязмасын үз куллары белән язучыларның да, тормышка ашыручыларының да берсе булды.

Бу чорда Габделбәр ага, милли азатлык көрәшенең Марат Мөлеков, Фәүзия Бәйрәмова кебек башка күренекле җитәкчеләре белән берләттән, ирек даулаучыларның алгы сафында булып, халкыбызның бәйсезлек турында гасырлар буе хыялында йөрткән уен гамәлдә тормышка ашыру өчен бар көчен вә сәләтен бирде. 1990 елларда ул төрле төбәкләрдә милли хәрәкәтне оештыру, аны чит илләрдә таныту, элекке Советлар Берлеге җирлегендәге милли азатлык хәрәкәтләренең эшчәнлеген үзара килештерү – координацияләү максатыннан Төркиядә, Украинада, Азәрбайҗанда булды, Россия, республика төбәкләренә күп йөрде. Һәркайда халык белән якыннан аралашты. Чын мәгънәсендә, өермәдәй ашкынулы сәяси-иҗтимагый вакыйгаларның, процессларның «эчендә кайнады». Бүлек

утырышларында, үзара аралашканда илдәге вәзгыятькә, шуңа бәйле милли хәрәкәттәге яңалыкларга, аның уңышларына яисә уңышсызлыкларына, чит җөмһүриятләрдә, төбәкләрдә булуына нисбәтле тәэсирләре, кичерешләре турында безнең белән дә уртаклашты. Шул сәбәпле, еш кына без күп яңалыкларны, төрле төбәкләрдә милләтләр, ватандашлар тормышын матбугат чараларында яктыртылганнан да тулырак белеп тора идек. Аның илдәге вәзгыятькә, көн проблемаларына кагылышлы фикерләре, бәяләмәләре исә һәрвакыт мәгълүматка, ныклы мантыйкка нигезләнеп, төгәл һәм объектив булыр. Ул безне – бүлектәшләрен дә иҗтимагый актив булырга, ил, халык язмышына бәйле вакыйгалардан, процесслардан, милли чаралардан читтә торып калмаска даими өнди, чакыра килде. Әмма, кем әйтмешли, күңел кушмаса, теләк булмаса – юк инде ул. Инде менә үзем, бүгенге «битарафлык чоры» югарылыгыннан торып, гәрчә ул өермәдәй ашкынулы елларда халкыбызга ирек, хөрлек даулашып күп меңнәр белән бергә Ирек мәйданнарында иңгә-иң торгалаганым, матбугатта аз-маз сүз тоткалаганым булса да, тиешле дәрәҗәдә актив булмаганлыгымны таныйм. Юкса, егетлек бит ул, иң беренче нәүбәттә, шул Ирек мәйданнарында сынала! Кемнең кемлеге шунда күренә! Габделбәр ага исә бу чорда милләтенә азатлык даулап чын мәгънәсендә «мәйдан тотты».

Бу уңайдан ул елларда азатлык хакына Ирек мәйданында ачлык игълан иткән каһарманнарыбызның берсе – күренекле шагыйрь Рәшит Әхмәтҗановның «Ачлык мәйданы» поэмасыннан :

«Улларыңа бүген әмер бир, татар!
Халык әмер бирсә, таш та җанланыр.
Артык ерак яшәми ул Азатлык,
Кемнәр батыр – аны яулап шул алыр», – дигән юллары искә килеп төшә.

Миңа калса, Габделбәр ага милли азатлык хәрәкәтенең яңа этабында тарихи тәҗрибәнең әһәмиятен яхшы аңлап, аны гамәлдә файдаланырга омтылып эш йөртте. Шул сәбәпле дә, татарларда милли азатлык өчен көрәш тарихы, бигрәк тә ул көрәшнең халык язмышы өчен хәлиткеч этаплары, һәрвакыт аның күз уңында, игътибар үзәгендә булдылар. Мәсәлән, аерым алганда, XX йөздә татарларда милли дәүләтчелек тарихына нисбәтле һәр тарихи вакыйгага, шәхескә карата диярлек Габделбәр аганың күп очракта рәсми бәяләмәләрдән аеры (аермалы) үз карашы булыр иде. Бу фикер аермалыклары нигездә тарихи процессларны тирәнтен аңлап, аларны нәкъ менә халык, милләт мәнфәгатьләреннән чыгып бәяләү белән аңлатыла. Ә соңгылары исә, белүебезчә, күп вакытта нык үзәкләштерелгән дәүләт мәнфәгатьләре белән бик үк тәңгәл килеп бетми. Чынлыкта, күп гасырлык азатлык көрәше тәҗрибәсенә таянып, Габделбәр ага хәзерге шартларда аның яңа ысулларын, стратегиясен һәм тактикасын калыплаштыруга үзеннән мәгълүм бер өлеш кертте, диярлек мөмкин. Әмма бәйсезлек юлында аерым уңышларга ирешелсә дә, ахыр чиктә моңа вәзгыять тә, гасырлар буе буйсынып яшәргә мәҗбүр ителгән, коллык психологиясе иңдерелгән милләт тә әлегә әзер түгел булып чыкты. Габделбәр ага моны күңеле белән тоеп, аңлап, милли хәрәкәт тәҗрибәсендә күреп, эчтән борчылды, янды, көйде... Әйе, бу юлы да төп максатка ирешелмичә калынды. Әмма 1980 еллар ахыры – 1990 еллар башындагы милли күтәрелеш елъязмасы тарихларда калды. Анда исә, башка шәхесләр белән берраттан, Габделбәр Лотфый (Лотфулла) улы Фәйзрахмановның исеме дә зур хәрефләр белән язылган.

Габделбәр аганың шактый күп кырлы гыйльми кызыксынулары турында фикер йөрткәндә, аның яратып эшләгән темаларыннан Казан артында мәгърифәтчелек, авыллар, мәчет-мәдрәсәләр тарихын өйрәнүгә, тарихи-мәдәни һәйкәлләрне барлау һәм саклауга бәйле эшчәнлеген дә шәрехләп китмәсәк, һич тә дөрес булмас иде. Туган-үскән яклар ул һәркемгә дә якын, кадерле. Шуның өстенә Казан артының милли тарихыбызда аерым урын тотканын, ә Габделбәр аганың үзен исә бу як, бигрәк тә Арча, андагы Иске Кырлай, Сикертән төбәкләре белән күзгә күренмәс күп җепселләр бәйләгәнлеген дә истә тотсак, аның шөһрәтле Казан арты тарихы белән кызыксынуы бик табигый.

Чыннан да, Казан артында әдәбиятыбызга, мәдәниятыбызга нинди дә булса берәр күренекле, мәгълүм шәхесне – мәгърифәтчеме ул, әдипме, галимме яисә җырчымы, башка сәнгать әһелеме – бирмәгән татар авылы бар микән? Булса да, күп булмас. Әнә, Габделбәр ага туып-үскән Иске Кырлайга терәлеп үк торган Мөндеш авылында да 1781–1851 елларда Фәйзулла атлы бер кеше – Фәйзулла Мортаза улы Мөндеши яшәгән ләбаса. Аны «Мөнәҗим Фәйзулла», ягъни «Йолдызчы Фәйзулла» дип йөрткәннәр. Бактың исә, ул математика

гыйлеменә бик маһир икән. Катлаулы формулалар, исәпләүләр белән эш итеп, ай белән кояш тотылышы, кояш чыгышы вә баешы хакында алдан төгәл хәбәрләр биреп торган, календарьлар төзегән... Шиһабетдин Мәрҗани хәзрәтләре язуы буенча, Мөнәҗим Фәйзулла куллары белән эшләнгән бер әстерляб (астролябия) белән бер көррә (глобус), аның китапханәсендә дә сакланган. Менә сиңа XIX гасырның беренче яртысындагы Казан артының гапгади бер татар авылы!

Үз вакытында Казан арты феномены турында Мөхәммәт Мәһдиев та, башкалар да (шул исәптән Габделбәр ага үзе дә) язып чыктылар. Габделбәр абый аны үзенчә, болайрак аңлата иде: 1552 елда Казан Явыз Иван тарафыннан яулап алынганнан соңында мәгърифәтле башкала халкының исән калган бер өлеше Казан артына сыена. Алар монда үзләре белән шәһәр культурасы элементларын да алып киләләр. Шул сәбәпле дә XVIII йөздән башлап Казан артында сәнгать, һөнәрчелек зур үсеш, яңарыш кичерә, бер-бер артлы мануфактуралар – кечерәк сәнәгатьханәләр оеша башлый, татар сәүдә – сәнәгать капиталы туплана. Бу сәрмаяга мәгърифәтле татар эшкуарлары, сәүдәгәрләре төбәктә күпләп мәчет-мәдрәсәләр торгызып, аларның эшчәнлеген матди яктан тәэмин итә. Шул рәвешле мәгариф илә мәгърифәткә дә юл ачыла...

Әлбәттә, Казан артында борынгы Болгар дәүләте, Алтын Урда, Казан ханлыгы чорларыннан ук калыплашкан җирле тарихи алшартларны, процессларны кире какмастан, бу фикер сөрешендә мәгълүм бер дәрәҗәдә мантыйк күзәтелә. Югыйсә, бу тәрәккыятьнең башлап нинди дә булса башка бер төбәктә (әйтик, бай тарихлы Тау ягында) юл алмыйча, нәкъ менә Казан артында алгарышын ничек аңлатасың? Күп кенә тарихи язмаларын Казан артында мәгърифәтчелек үсешенә, авыллар, мәчет-мәдрәсәләр тарихына багышлап, хәзерге Арча, Әтнә районнарындагы тарихи-мәдәни һәйкәлләрне, ядкарьләрне бөртекләп барлап, туплап, Габделбәр ага әнә шул феноменның, тәрәккыятьнең тарихи тамырларын, аның күзгә күренмәс эчке этәргеч көчләрен ачу, аңлау өчен дә үзеннән мәгълүм бер өлеш кертте.

Габделбәр ага чын мәгънәсендә Казан артының, үзе туып-үскән, озак еллар эшләгән Арча ягының ватанпәрвәре иде. Бу уңайдан Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты хезмәткәрләренең Арча, Әтнә, Балтач һәм Кукмара районнарындагы тарихи-мәдәни ядкарьләрне, истәлекле урыннарны ядкарь кылуы нәкъ менә аның башлангычы, тырышлыгы белән оештырылды.

...Әлегедәй хәтердә, шулай бер вакыт, җәй башының бөтен дөнья хәтфә яшеллеккә күмелгән кояшлы, матур бер көнендә данлыклы Себер тракты буйлап Балтач районындагы тарихи-мәдәни ядкарьләрне, истәлекле урыннарны карап, аларны ядкарь кылып кайту өчен бер төркем институт хезмәткәрләре юлга чыктык. Шунда бу сәфәрне оештыручы Габделбәр ага безне юл уңаендагы туган авылы Иске Кырлайга да алып кереп чыгарга кирәк, дип тапты. Менә Түбән Мәтәскә авылы турысында олы юлдан сулга борылып, шул авылга юл тотабыз. Шулай Югары Мәтәскә, Мөндеш авылларын аркылып, Себер трактыннан 4–5 чакрым арада гына урнашкан Иске Кырлайга да килеп керәбез. 120–130 йортлы, мәчетле гап-гади бер татар авылы. Авылны икегә бүлеп, Казансуның уң кушылдыгы булган Ия елгачыгы ага... Бу авылның борынгы үткәненә Габделбәр ага үзенең «Тәкәрлекләр ник елый?» дигән күләмле тарихи язмасын багышлады. Явыз Иван явы Казанны алганнан соң, халык бирегә калага якынрак җирләрдән, хәзерге Биектау районындагы Хохлово дип аталган авыл урынынан күченеп килгән. Ул авылның ханлык чорындагы исеме – Кырлай. Хәтердә, Габделбәр ага ничектер, бер вакыт анда булуы, авыл картлары белән аның тарихы турында сөйләшүе, әйләнә-тирәсендәге кырда борынгы мөселман кабер ташлары калдыкларына юлыгуы турында бәян иткән иде. Әйе, татар язмышы кайда да җиңелләрдән түгел! Халык яшәгән ил-йортын ташлап китәр өчен бик зур сәбәпләр кирәк бит, югыйсә. Ул чорларда бу Рус дәүләтенең җирле халыкларның җир-суларын тартып алуга, аларны мохтаҗлыкка дучар итүгә, чукындыруга юнәлтелгән милли, дини изү сәясәте...

Хәзер исә Иске Кырлайда урта мәктәп, балалар бакчасы, культура йорты, китапханә эшләп килә. Иске Кырлай муниципаль җирле үзидарә үзәге дә шушында. Ия елгачыгын аркылып, Габделбәр абыйларның биек сулъяк яр тавы башындагы туган-үскән нигезләренә юнәләбез. Хәзер андагы яңа, иркен, чын авылча итеп төзелгән йортта үзенең гаиләсе белән Габделбәр абыйның бертуган энесе Рәшит тора. Күренеп тора – тормышлары җитеш, бөтен. Аның нигезендә – тырыш хезмәт. Киң күңелле хуҗаларда кунак булып, тәмле

авыл ашыннан авыз иткәннән соң, Габделбәр ага безне Ия елгачыгы буендагы бәллүр сулы чишмә буена алып төшеп китте. Тау битеннән ыргылып диярлек чыккан ул чишмәнең суыннан авыз итәбез: тәмле дә, йомшак та, тешеңне сындырырлык салкын да. Бу инде шәһәр фатирлары краннарыннан аккан, әллә ниткән зыянлы бактерияләр тулы хлорлы-күкертле су түгел – бу тереклек суы, тере су! Габделбәр ага кечкенәдән үк әнә шул суны эчеп үскән. Шул су аңа яшәү өчен көч-дәрман биргән, аның иҗат илһамнарын канатландырган. Халыкта «кеше кечкенәдән нинди су эчеп үссә – холкы, характеры да шундый була» дигән гыйбарә таралган. Күрәсең, бу чишмә суы шифалы! Шул рәвешле, саф сулы бәллүр чишмә суыннан авыз иткәннән соң, киң күңелле хуҗаларга рәхмәт итеп, Балтач тарафларына юл тоттык... Әйе, кызыклы да, мавыктыргыч та, файдалы да, истәлекле дә булды ул безнең сәяхәт. Без барыбыз да моның өчен Габделбәр агага рәхмәтле булып калдык. Мондый сәфәрләрне оештырып, ул безгә гүя: «Кабинет-бүлмәләрегездә генә «бикләнеп» ятмагыз. Тарихны якыннан белергә, аны тоемларга теләсәгез халык арасына чыгыгыз, тарихи-мәдәни һәйкәлләрне, истәлекле урыннарны үз күзләрегез белән барып карагыз» һәм дә «менә күрегез, җырларда җырланган Казан арты, Тукайлар, Мәрҗәниләр, Курсавилар, Мөхәммәтләр Ватаны шушы була инде ул», – дияргә теләде...

Гомумән, Габделбәр ага үзе Казан артына, Арча якларына тартылып, аларны сагынып яшәде. Беренче мөмкинлек, форсат туу белән ул анда кайтырга омтыла, ашыга иде. Авыл сабантуйлары, Уңыш бәйрәмнәре... – Габделбәр ага аларның берсен дә калдырмаска тырышты. Ул кешеләр белән озаклап, «тәмен белеп» аралашырга, халык арасында «кайнарга» ярата иде. Халыкчан кеше иде ул. Шунлыктан Габделбәр ага халыктан беркайчан аерылмады да: аның шатлыклары белән шатланды, бәйрәмнәрен бәйрәм итте, борчулары белән борчылды. Кыскасы, халык кая – ул шунда. Шәхсән без аның белән үзара нинди генә темага сөйләшмик – дөнья, ил хәлләреме ул, эш турындамы – ахыр чиктә сөйләшүебез, әлеге дә баягы, шул уртак кече Ватанга – Казан артына, Арча якларына, андагы Сабантуйларга, Уңыш бәйрәмнәренә, авыл яңалыкларына, андагы халыкның матди, рухи яшәешенә кайтып төшә иде. Ил, халык язмышы өчен борчылып, җан атып яшәде ул. Сөйләшүләрдән бу ачык тоемлана, чагыла иде.

2002 елда Казанда иҗтимагый «Арча» якташлык җәмгыяте оешкач та, ул беренче көннәрдән башлап ук, аның эшчәнлегендә актив катнашты. Ахыргача аның Президиумы әгъзасы булып, якташлык эшен оештыру буенча эшлекле тәкъдимнәрен кертте. Монда да Габделбәр ага беренче нәүбәттә рухи-мәдәни проблемаларны алга куя иде. Якташлык, Арча муниципаль районы идарәсе белән берлектә, 2007 елда нәшер иткән, Арча ягының тарихи үткәнен, бүгенгесен чагылдыручы «Бөек Тукай Ватаны син, Арча» (Казан: «Яңалиф» нәшр., 2007. – 328 б.) дигән күләмле, мәгълүматлы басманың концепциясен, структурасын калыплаштыруда да, китапны басмага әзерләүдә дә Габделбәр ага турыдан-туры катнашты. Ул – китап авторларының берсе. Башка тарихи язмалары белән берәттән, монда аның туган авылы Иске Кырлай тарихына багышланган хезмәте дә урын алды. Соңыннан Габделбәр ага тантаналы шартларда безнең белән яңа басманы зурлап, якташларга тәкъдим итү шатлыгын да уртаклашты...

Габделбәр абый турында сөйләгәндә аның кешелек сыйфатлары хакында да берничә сүз әйтеп китәсе килә. Алар арасында һәр эшне, сүзне төптән уйлап, җиренә җиткереп эшли, сөйли белү, кешегә игътибарлылык, сабырлык, тырышлык, максатчанлык, үзара мөгамәлә йөрткәндә әдәплелек кебек уңай сыйфатларны билгеләп үтәргә булыр иде. Халкыбызның элек-электән килгән гореф-гадәтләренә нигезләнгән бу сыйфатлар ашкынулы, «ыгы-зыгылы» чорыбызда шактый сирәк очрый, әмма «мәңге тутыкмый», бәясе төшми торганнардан. Ул табигате белән тәрәккыятькә ачык, техника һәм башка өлкәләрдәге яңалыкларны күзәтеп баручан, үзенә кирәкле әйберләрен тиз арада үзләштерүчән иде. Моңа аның, инде өлкән яшьтә булуына карамастан, тиз арада компьютер, сканер, принтер кебек замана техникасын үзләштереп алуы да ачык мисал була ала. «Габделбәр аганың иң күркәм сыйфатларыннан берсе нинди?» – дип сорасалар, мин һич тә икеләнмичә «миллилек», «милләтне сөючәнлек», «миллиятчелек» дип әйтер идем. Моның тамырлары, күрәсең, тагын да шул Г.Тукайның үлмәс шигъриятен тудырган Казан артында, Арча якларын-

да. Шул ук вакытта ул рухы белән интернационалист та иде. Бу аның мари, мордва, чуаш кебек ут күрше Идел буе халыкларына, керәшен кардәшләргә һәм башкаларга хөрмәт белән карап, аларның һәркайсына җылы сүзләр табуында да яхшы чагыла иде.

Габделбәр ага хезмәттәшләренә, халыкка эшләгән эшен матур итеп тәкъдим итә, күрсәтә дә белә иде. Я, әйтегез әле, кайсыгызның Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма комитеты дәрәҗәсендә, зурлап, үзенең гыйльми хезмәтләрен дөньяга тәкъдим итә алганы яисә үз китапларын нәшер итүне, таратуны хәтта табыш та ала алырлык итеп оештыра алганы бар? Әйе, гаять оста оештыручы да иде шул ул. Теләсә, ул яхшы илче дә, сәясәтче дә, зур җитәкче дә, тагын әллә кемнәр дә була алыр иде. Шундый универсаль талантларга ия кеше иде ул. Әмма аның күңеле гел иҗатка, сәнгатькә тартылды. Сәнгать дигәннән, ул монда да аның күп өлкәләрен, жанрларын нечкә тоемлый торган, шәхеснең иҗатына яисә аерым сәнгать әсәренә, иҗат җимешенә мөстәкыйль бәя бирә алырлык югары зәвыклы кеше иде. Тормыш иптәше Әлфинур апа белән алар спектакльләрнең дә, концертларның да яхшыларына, күңелгә, җанга ләззәт бирә торганнарына гына йөрделәр. Күрәсең, бу зәвык аларның икесендә дә кечкенәдән үк тәрбияләнгән. Ә нәселләре исә электән үк затлы булган. Габделбәр ага үзе әти-әниседеңме, әби-бабасыңмы, XX гасыр башларында ук ул чорда татар энциклопедиясе булып саналырлык «Шура» журналын алдырганлыгын, аның тулы төпләнмәләреңнең озак еллар буе өй чормасында сакланганлыгын сөйли иде. «Алма агачыннан ерак төшми» дигәндәй, менә ул юл башы каян килә.

Шул рәвешле, күп кырлы, үтә кызыклы шәхес иде ул Габделбәр ага. Ул сугыш, сугыш арты, Хрущев «җепшетүе», торгынлык елларын да, аннан соңгы борылышларны, түнтәрелешләрне дә – барысын да үз күзләре белән күргән, күңеленнән уздырган шаһитларның берсе иде. Ә инде 1980 еллар ахыры – 1990 еллардагы милли азатлык күтәрелешенең «аяклы энциклопедиясе» дә булды дияргә мөмкин. Аның бай тормыш тәжрибәсенең, тәрҗемәи хәлгә нисбәтле анда тупланган тарихи мәгълүматның бәясен, әһәмиятен яхшы аңлап, шәхсән үземнең аңарга хатирәләр китабын язу эшенә керешергә дә тәкъдим иткәләгәнем булды. Әмма ул аны, күздә тотса да, башка эшләре күп булу сәбәпле, кичектерә килде. Ә инде тотынгач соңгарак калынды, өлгермәде. Гомер юлын кулга-кул тотынышып узган тормыш иптәше Әлфинур апа вафат булганнан соң, парын югалткан аккоштай, озак тормастан, үзе дә фани дөнья белән хушлашып, китеп барды. Әмма аның җирдә эшләгән эшләре, тарихи хезмәтләре калды. Алар әле Габделбәр аганың үзеннән соң да озак еллар буе милләткә хезмәт итәрләр.

...Ә Габделбәр абыйның туган авылы Иске Кырлайдагы без суыннан авыз иткән чишмәне, белүемчә, аның балалары, туганнары төзекләдереп, тирә-ягын матурлатып, түбә астына керткәннәр. Алар бу изге гамәлне Габделбәр абый рухына багышлап эшләгәннәр. Менә шулай – кеше китә, үзеннән соң аның эшләре, игелекле варислары кала. Ә бәллүр сулы чишмә исә, туктамас Вакыт агышын санап, берни булмагандай, челтерәп ага да ага булыр...

Научные статьи

О.Г.Леонова

Диалог двух цивилизаций

В эпоху информационного общества выделяются три основных доминанты общественного сознания: информационная, национальная (этническая) и религиозная. Данные доминанты общественного (и индивидуального) сознания во многом определяют содержание и направленность социальных и политических процессов, играют значительную роль в духовной и культурной жизни общества, пронизывают все сферы жизнедеятельности современного человека.

Именно данные доминанты лежат в основе многих современных этнополитических конфликтов, являются источником политической напряженности и дестабилизации в полиэтнических и многоконфессиональных государствах, к каким относится и Российская Федерация.

Необходимо учитывать, что помимо политических полюсов имеются еще и цивилизационные полюса, напряжение между которыми не только сохраняется, но обнаруживает тенденцию к усилению. Т.е. узловым моментом этнополитических конфликтов XXI века является не только вопрос о власти в мире, но и вопрос о господствующей системе ценностей, характерной для данной цивилизации. В этом конфликте сталкиваются две системы: секулярно-гуманистическая и религиозно-традиционалистская, либеральные взгляды на личность и общество – с традиционными взглядами, берущих свое начало в традиционных культурах и религиях.

Российская Федерация является полиэтническим и многоконфессиональным государством. В нем переплелись и взаимно сосуществуют на протяжении многих веков великие христианская (православная) и мусульманская культуры, образуя в своем континиуме уникальную мегацивилизацию под названием Россия. Исторически сложилось так, что на территории нашей страны фактически веками мирно сосуществовали две цивилизации: восточно-христианская и исламская. Наши древние культуры своими корнями уходят в две великие монотеистические религии: Православие и Ислам. Не касаясь религиозных догматов можно обнаружить схожие взгляды на многие аспекты человеческого бытия, духовно-нравственные проблемы, нормы морали и этики.

Единство исторической судьбы, когда наши народы совместно отстаивали независимость Родины в борьбе с внешними врагами, делили тяготы войны и разрухи, приносились в жертву тоталитарному режиму, создавало широкое поле для диалога и взаимодействия.

Подобный дуализм цивилизаций сложился совсем не случайно, многообразие цивилизаций, как и многообразие народов, населяющих нашу страну, составляют ее духовное и материальное богатство. Это богатство в прошлом было реализовано в прекрасных образцах материальной и духовной культуры, в будущем оно является залогом успешного решения проблем, породивших современный этнополитический и

экономический кризис. Дальнейший прогресс общества будет возможен только с учетом того важнейшего факта, что разные народы нашей страны унаследовали традиции не одной цивилизации, а нескольких. Поэтому воссоздание будущей России как великой державы необходимо вести, интегрируя отдельные элементы этих цивилизаций, что создает повышенный запас прочности и поможет предохранить от возможных кризисов данную систему.

Экспансия либерализма

Как известно, в основе идеологии глобализма лежит либеральный стандарт, являющийся продуктом западноевропейского политического и философского развития, который позиционирует себя в качестве универсального. Он претендует на то, чтобы определять образец социального и государственного устройства в масштабах всего мира. Правовые и политические схемы, выработанные на основе данного стандарта, объявляются единственно верными и универсальными для всего человечества. А их неприятие осуждается с применением экономических, политических санкций, либо карается военными методами.

Данная культурная и информационная экспансия весьма болезненно воспринимается народами второго и третьего мира, проживающими в Азии, Африке или Латинской Америке. Такая экспансия есть ни что иное, как попытки чужой цивилизации уничтожить национальные святыни, культуру, традиции и национальною самобытность других народов.

Рост исламского фундаментализма в последние годы во многом является реакцией на попытки внедрения данных либеральных цивилизационных стандартов западного образца в тех странах, где жизненный уклад им не соответствует. Все это создает предпосылки для так называемого «конфликта цивилизаций».

Такая культурная и информационная экспансия, которая представляет собой своеобразную форму духовного террора, стремится расколоть национальное самосознание данного народа. Такая экспансия есть ни что иное, как операция по перекраиванию национального менталитета и направлена на фактическое уничтожение данного народа как самобытного этноса. Это зачастую приводит к отчаянию, проявляющегося в форме насилия. А ответом на духовный терроризм является терроризм физический.

Однако многие народы в своей повседневной жизни продолжают руководствоваться национальными духовными и этическими ценностями, вытекающими из их религиозной и культурной традиции.

Такие нравственные ценности и этические нормы в мировых религиях во многом совпадают. Поэтому с точки зрения большинства национальных религиозных традиций тот примат ценностей, который провозглашает современный либеральный стандарт, неприемлем. С позиций религиозного мировоззрения, независимо от его конфессиональной принадлежности, неприемлемо признание приоритета земной жизни над жизнью вечной, личной свободы и прав над нравственными требованиями веры и ценностями традиционного и религиозного образа жизни. По мнению многих сторонников традиционного религиозного мировоззрения, применение либеральных норм и ценностей в экономике и политике себя не оправдывает. Так, экономическая политика «управляемой глобализации» порождает и закрепляет нищету и экономическое бесправие народов «второго» и «третьего» мира, фиксирует огромную социальную пропасть между бедностью и богатством, и не решает социальных проблем.

Данные экономические диспропорции являются одним из важных факторов этнополитических конфликтов и раскола, порождают ненависть экономически зависимых и обездоленных народов, питают терроризм.

Одна из главных проблем глобализации, рассматриваемой в контексте вызова традиционным цивилизациям, состоит в попытке вытеснения всех национальных (незападных) типов национальных культур западной гуманистической секулярной культурой. Данный вызов вестернизации опирается на идеи, ценности и нормы либеральной идеологии и продукта ее позднейшей эволюции – либертаризма.

Либерализм несет проект вестернизации мира – навязывание ему готовых западных эталонов, готовых образцов мировоззрения и культуры, которые другим предстоит слепо копировать.

Сегодня можно наблюдать попытки так называемой «культурологической инженерии»[1] разрушить традиционную ментальность путем особо тонких технологий воздействия на ее культурные и семантические коды, связанные с системой нравственных ценностей. Речь идет об идеологической дезориентации через разрушение ценностного ядра культуры.

Либертаризм подчинил людей экономике и превратил экономико-технические критерии в главное мерило людей, стран, цивилизаций. Либертаризм разрушающе воздействует на другие культуры и цивилизации и рассматривает их пространства как плацдармы, которые надлежит очистить от лишнего «человеческого балласта», если тот не соответствует критериям экономической эффективности и идеологическим стандартам нового мира. Поэтому такие страны, по замыслу глобалистов, должны понизить качество своего человеческого фактора, (т.е. уровень его материального благосостояния, уровень образования, культуры и здравоохранения) до роли мировой обслуги стран-лидеров или даже вообще уменьшить объем человеческой массы, которая в рыночных условиях хозяйствования оказывается явно лишней. Так постепенно глобальный мир превращается в систему глобального геноцида стран, не входящих в мировую элиту, а либертаризм предстает как политика новой селекции человечества.

В целом либеральная идеология представляет собой «морально выхолощенное секуляризированное сознание, в котором оказалась разрушенной духовно-религиозная вертикаль. Поэтому приверженцы традиционных национальных верований, ценностей и норм рассматриваются с точки зрения данной идеологии как маргиналы, покушающиеся на стабильность глобального мира.

Однако логика однополярного мира требует большего: демонтажа всех полиэтнических государств не-Запада, что мы видим на примере стран Восточной Европы. Очевидно, что такой сценарий предусматривает также полный демонтаж и России как мощной державы (впрочем, он уже начался). Но вслед за этим неизбежно произойдет и демонтаж отколовшихся от нее независимых республик. Вполне очевидна поставленная и решительно реализуемая задача: экономически и культурно разрушить Россию, исключив ее возрождение как великой державы. В этом смысле нынешнее банкротство России, перманентный кризис, в какой втянули ее реформаторы, соответствует программе и сценарию глобального процесса.

Такая политика способствует расколу единых больших наций на либеральную политическую элиту, не имеющую Родины, и «туземное» большинство, насильственно лишаемое единого большого Отечества и выталкиваемое в архаический мир малых этнических пространств, местничества, национальной вражды и племенного вождизма.

России также хотят навязать перспективу «догоняющего развития» – т.е. вечной технической и финансовой зависимости от Запада, который формирует у народов страны комплекс неполноценности. Но и этого мало. Сегодня Западу нужна безоговорочная *духовная капитуляция*, которую называют «сменой менталитета». Россия тем самым лишается собственной перспективы экономического развития и духовного прогресса и превращается в эпигон Запада, попадая в группу стран третьего мира. Именно на это направлены все либерально-монетаристские рекомендации МВФ по части деиндустриализации, деинтеллектуализации, декультуризации – ликвидации всех культурно-цивилизационных излишеств, которые СССР позволял себе вопреки нормам «рыночной рациональности».

Либеральный стандарт в области политики допускает возможность использования жестких мер для «вразумления» и «воспитания» тех народов, которые не желают отказаться от традиционного образа жизни, своей этнической самобытности и настаивают на ином общественном порядке.

Не случайно терроризм воспринимается народами государств, ставших объектом культурной и информационной экспансии супердержав, как единственный эффективный способ борьбы за сохранение этнической и религиозной самобытности. Однако фанатически настроенные религиозные радикалы не просто апеллируют к религиозным и традиционным ценностям, защищая свою национальную самобытность, но стремятся к глобальному распространению и господству своих религиозно-политических взглядов и убеждений.

Поэтому современный терроризм – это не межрелигиозный конфликт между христианами и мусульманами. Это конфликт между новым мировым порядком, основанным на нерелигиозных либеральных ценностях, и теми, кто эксплуатируя ценности религиозные и традиционные, стремится к установлению своего собственного мирового порядка. Т.е. современный терроризм основан на эксплуатации религиозных убеждений политическими радикалами и под религиозными лозунгами преследует своекорыстные экономические и политические цели.

Поэтому весьма опасно, когда религиозные ценности кладутся в основу той или иной идеологии, которая навязывается силой. Но не менее опасно исключение религии из идеологической основы общественного бытия. Ибо традиционные религии имеют такую нравственную и этическую составляющую своего мировоззрения, которая дает им право оказывать влияние не только на души и частную жизнь отдельных людей, но и на общественные процессы. Если религия лишена такого права, это неизбежно приводит к противостоянию между религиозными и секулярными стандартами. А это также создает предпосылки для цивилизационного конфликта.

В либеральных политических концепциях отсутствует какой-либо намек на религиозные, например, христианские, ценности. В западном либеральном мире со времен эпохи Просвещения сложилось представление о религии как о сугубо частном деле, не имеющем никакого общественного выражения. Суть этого представления сводится к принципу, согласно которому вера – это глубоко личное дело человека и не должна оказывать влияния на его общественную жизнь, мотивы и цели его общественной деятельности. Либеральная идеология пытается вытеснить религию из общественной сферы, свести ее лишь к проблеме личного благочестия конкретного индивидуума.

Однако без религиозно окрашенных нравственных ценностей свобода, демократия, права человека теряют смысл и могут превратиться в нечто противоположное: апологетику эгоизма, индивидуализма, приоритета своекорыстных интересов над общественными, оправдание насилия, разврата и т.п. Права человека, мир и гармония могут быть реализованы только благодаря чувству долга и ответственности, которые порождаются конкретной системой нравственных координат. Т.е. либеральные ценности, исключающие понятие греха и личной ответственности, не способны остановить нравственную деградацию общества.

Конфликт цивилизаций неизбежен только в том случае, если лишь одна цивилизационная модель будет признана имеющей право на существование. Если только либеральный стандарт, по которому живет западный мир, и который последнее время насильно навязывался России, будет обладать легитимностью, а другие стандарты, основанные на иных мировоззренческих постулатах, будут игнорироваться, – то это угрожает дальнейшей эскалацией противостояния между либерализмом и традиционализмом, последствием которой может быть в том числе и вооруженный конфликт.

Многополярность современного мира

Выходом из сложившейся конфликтной ситуации является соблюдение принципа многополярности современного мира. Особенно актуальными является данный принцип, когда речь идет о многоконфессиональных и политиэтнических странах, таких как Россия. Поэтому основная проблема интеграции российского общества – это есть проблема многополярности. За этим термином стоит определенная мировоззренческая концепция, а также смысловое и нравственное содержание.

Такая многополярность может существовать в рамках одной цивилизационной модели (российской), быть основанной на доктрине национального суверенитета полиэтнического государства и интеграции национальных интересов населяющих его этносов.

Чтобы избежать раскола и вооруженных конфликтов, необходимо учитывать национальные и религиозные традиции в процессе приложения международных стандартов к жизни той или иной страны, а также внутри полиэтнических и многоконфессиональных государств, к которым относится и России. Для сохранения мира и социальной стабильности необходимо создать также условия, при которых каждый народ, каждый этнос получил бы возможность свободно развиваться в рамках собственной религиозной и культурной традиции. Здесь необходимо учитывать важную роль религиозного мировоззрения во многих регионах России, где либерально-секулярная идеология не утвердилась в качестве безальтернативной. Религиозный фактор, безусловно, играет ключевую роль во многих республиках и областях где население традиционно исповедует ислам. Но и христианская и буддистская традиции продолжают оказывать значительное влияние на современное российское общество.

Поэтому сегодня так важно признать наследие христианства, ислама и буддизма наравне с секулярным гуманизмом, в качестве основ *российской цивилизационной идентичности*. Религиозная мотивация, специфика религиозного понимания общих ценностей, прав и свобод, долга и ответственности не должны быть исключены из общественной жизни. В этом случае в России

будет создана ситуация цивилизационной многополярности. Православное христианство, ислам и буддизм могут внести неоценимый вклад в формирование российской цивилизационно-культурной идентичности.

Только на базе данных принципов можно сформировать справедливые и жизнеспособные основы человеческого общежития, как в масштабах всей планеты, так и в масштабах отдельного государства, например, Российской Федерации.

Сопротивление глобализации

Перед лицом этих угроз нам предстоит вести диалог и вырабатывать общую стратегию ответа на вызовы глобального мира.

Во-первых, следует обсудить: смирятся ли народы «второго мира», т.е. России, уже вкусившие плодов индустриализации, урбанизации и просвещения, с политикой выталкивания их в третий мир?

Во-вторых, необходимо выяснить, какие последствия повлекут за собой попытки демонтажа России и затем бывших ее крупных суверенных республик в качестве препятствий открытому глобальному обществу или мировому естественному отбору?

В-третьих, как вернуть историческую перспективу не входящему в «золотой миллиард» большинству человечеству, в том числе россиянам?

Что же предстоит в итоге? Законы эффекта бумеранга и программно заложенных парадоксов указывают на то, что грядущая Россия неизбежно выберет антизападный курс и, весьма вероятно, займет роль лидера мировой антизападной коалиции. Скорее всего, Россия в следующем поколении *вообще уйдет из сферы влияния европейской идеологии*.

Сопротивление глобализации в сфере национальной культуры должно выражаться в осмыслении и сохранении собственной культурной идентичности, собственной истории и политических традиций. Специфика традиционной культуры российского общества, уникальность ее исторического и политического опыта сможет противостоять насильственному нивелированию, деградации и превращению в унифицированную вестернизацией культуру глобального мира.

России предстоит сформулировать свой «восточный ответ» на «западный вызов», а это означает смену идентичности. Выходя из сферы идеологии западного либерализма в ходе постперестроечных катастроф, развязанных «реформаторами», она встанет перед необходимостью осознать себя новым Востоком и утвердить свой восточный геополитический выбор.

Очевидно, что Россия завершила свой западный цикл, открытый Петром Первым. Теперь ей предстоит вступить в новую, восточно-ориентированную фазу развития, где ее духовные и геополитические устремления переплетаются в едином фокусе. В западной перспективе ей прописан сценарий распада, ослабления и упадка. Поэтому шансы своего возрождения она может обрести только в восточной перспективе.

Основное содержание такого «восточного» ответа лежит в культурологической плоскости. Вестернизации и заимствованию западных эталонов мы сможем противопоставить возрождение собственных великих традиций: православной, мусульманской, буддисткой.

Речь идет о необходимости поставить заслон энтропийному процессу, развязанному Западом и формирования качественного иной морали, чем мораль успеха любой ценой. Задача состоит в том, чтобы опираясь на защитные силы национальных культур народов России, их историко-культурное самосознание воссоздать великую российскую цивилизацию.

Только мультикультура России, выражающая в обобщенном виде национальное сознание и идентичность этносов, ее населяющих, может дать достойный ответ упрощенной культуре либерального Запада. Для российской культуры выступать конкурентом Запада «на банальной товарно-рыночной основе – значит сделать шаг назад, а не вперед». Ее призвание – наполнить новым сакральным смыслом новый этап истории.

Запад подчинил людей экономике и превратил экономико-технические критерии в главное мерило людей, национальных культур, стран. Народам России предстоит создать иные критерии оценки людей, иную шкалу иерархии цивилизаций. Речь идет о перспективе революции сознания, которая утвердит новую шкалу оценок и приоритетов развития и прогресса.

Новое будущее станет самостоятельным духовно-историческим творчеством народов России, осознавших, что в будущем вестернизированном мире у них нет исторической перспективы. А значит предстоит конструировать *качественно иное будущее*, которое диктуется собственной традицией, национальной ментальностью и культурой.

Нам предстоит обратиться к резервам глубинной цивилизационной памяти, когда технически и экономически «неэффективные» народы России откроют свою новую роль в качестве духовно имущих и имеющих – тех, кто может предложить свою духовно-нравственную альтернативу миру, находящемуся в поисках *глобальной революции сознания*.

Диалог

Но чтобы данные принципы стали реальностью необходимо налаживать конструктивный диалог между конфессиями с одной стороны, а также диалог между религиозным мировоззрением и секулярно-либеральной мыслью с другой стороны.

Межконфессиональный диалог для России становится внутренним вызовом, а не просто элементом внутренней политики. Данный диалог дает нам возможность взаимообогащения лучшими достижениями национальных культур.

Дальнейшее развитие российской цивилизации невозможно без сохранения и развития культурных и социально-политических традиций народов нашей многонациональной Родины. Рамки этноконфессионального диалога дают возможность сохранения и развития многообразия национальных культур народов России, проявления уважения к их идеалам и ценностям.

Принципиальной позицией ведения такого диалога должно быть сохранение преемственности традиций и высоких идеалов нашей многонациональной страны, а также активное противодействие всем проявлениям расизма, национализма и шовинизма.

Союз республик в составе федеративного государства станет подлинным союзом народов только в том случае, если каждый народ сможет в новой российской идентичности реализовать свои интересы и обрести ответ на свои чаяния. А для этого необходимо, чтобы не только политическая, культурная или языковая традиции данного народа были учтены при включении его в общероссийский дом – федеративное государство, но и его религиозная традиция.

Участие в данном диалоге представителей секулярно-гуманистического сознания не только допустимо, но и желательно. Однако им следует учитывать, что их мировоззрение не является каким-либо «нейтральным» и «объективным» и не может служить единственной альтернативой нового социального порядка.

Целью таких диалогов должно стать построение многополярного мира внутри страны. При этом полюсами такого мира должны являться не региональные структуры политической и экономической власти, а национальные культуры и цивилизации. Создание социально-стабильного государства не может осуществляться на основе одного «универсального» цивилизационного проекта, будь то навязываемый нам либеральный стандарт атлантической цивилизации или матрица доминирующей культуры титульной нации. Авторитетный ученый и известный богослов Митрополит Смоленский и Калининградский Кирилл считает, что «не может быть одной философской концепции, которая бы устраивала весь мир и которая была бы органична по отношению ко всему многообразию культурно-религиозных традиций»[2].

Для возрождения единой и целостной страны как великой державы необходимо, чтобы люди, выросшие в условиях культурных традиций разных цивилизаций, уважали и понимали друг друга. Взаимопонимание между людьми, народами, социальными группами – главное условие интеграции социально-экономических, политических и национальных интересов, без которой невозможно дальнейшее эффективное развитие и прогресс общества.

Возможности такого взаимопонимания обусловлены рядом факторов. Во-первых, у наших народов общие исторические связи и корни. Ислам формировался в тесном взаимодействии с восточным (православным) христианством. Такой долгий исторический опыт общения облегчает поиск путей взаимопонимания между ними. Тесное общение на протяжении тысячелетней истории нашей страны, социально-экономические, политические и культурные контакты народов привели к появлению каких-то общих, схожих черт общественного сознания и явлений общественной жизни у представителей этих цивилизаций. Кроме того, в России между мусульманами и православными христианами никогда и нигде не возникало столкновений на религиозной почве, так как Православие всегда соблюдало главное условие добрососедства с Исламом: невмешательство во внутренние дела данной конфессии.

Как известно, в основе каждой цивилизации лежит своеобразное сочетание необходимых принципов и категорий, которые аксиоматичны для данного этноса. Разные

основополагающие принципы создают как бы разные системы координат, в рамках которых протекает развитие духовной культуры каждой цивилизации и дается оценка явлений духовной и материальной жизни.

Наличие разных систем координат создает исключительные трудности для взаимопонимания людей, выросших в условиях разных цивилизаций. Каждая цивилизация использует свой, только ей свойственный набор понятий, которые без существенных потерь информации нельзя «перевести» на язык другой цивилизации. Так, можно попытаться вникнуть в смысл таких понятий, присущих индийской цивилизации, как «мокша», «кама», «атман», «артхи», «прана» и другие, но попытки перевести христианский духовный мир на язык этих понятий или найти им аналог в собственной системе духовных координат – обречены на неудачу.

Не так обстоит дело с Исламом. Поэтому *вторым важнейшим фактором взаимопонимания* является то, что в христианстве и в исламе можно найти ряд общих принципов в области этики и нравственности. К ним относятся: терпение, послушание, преданность, великодушие, целомудрие, патриотизм, терпимость, доброжелательность, справедливость, скромность, милосердие, щедрость, уважительное отношение к родителям и т.п.[3] Именно данные качества называет среди главных принципов мусульманской этики и нравственности крупнейший современный исследователь Корана профессор Хайдар Баш (Турция).

Конечно, следует отметить, что одни и те же понятия в культуре разных цивилизаций *входят в различные системные ценности и имеют существенно неодинаковое содержание*.

В-третьих, для достижения взаимопонимания необходимо наличие субъективного фактора – желания и стремления жить в мире и совместно работать во имя общей цели. Такой объединяющей целью может быть стремление оставить своим потомкам нашу общую Родину – свободную, независимую и процветающую.

Любовь к «ближнему», к какой бы конфессии он не принадлежал, опирается на осознание того факта, что каждый человек потенциально шире, чем рамки той цивилизации, в условиях которой он формировался в силу своего рождения.

Но процесс диалога конфессий предусматривает также и *ограничение их наиболее полярных интересов, взглядов, устремлений*. Соприкосновение цивилизаций и культур – процесс неоднозначный, противоречивый. Оно вызывает к жизни не только интеграционные процессы, но и порождает антагонизм, борьбу за свои приоритеты, пропаганду своих ценностей и достижений, попытки умалить значение ценностей и достижений «оппонента».

Так, в ходе таких контактов среди мусульман насаждалось предвзятое отношение к христианству, которое рассматривалось как «неверная», а значит враждебная религиозная система. С другой стороны, ученые-«европоцентристы» представляли западную цивилизацию как эталон «универсальный и единственный», а Ислам рассматривался как религиозная система менее развитая, чем христианство. Подобные акценты не являются в данной ситуации разумными. Все цивилизации Земли уникальны, целостны и самодостаточны. Критерии «более прогрессивный – менее прогрессивный», «передовой – отсталый», «хуже – лучше», а тем более использование этических категорий неправомочно при сопоставлении цивилизаций как системных целостностей, которые, взаимодействуя между собой, развиваются по своим собственным законам и находятся на разных этапах этого процесса. Такое сопоставление недопустимо в ходе межконфессионального диалога.

В наше сложное время межрелигиозная напряженность подогревается искусственно и искусно. Поэтому в ходе такого диалога заострение наших расхождений, обсуждение заведомо неприемлемых догматов, полемика представляется некорректной. Поэтому в ходе диалога важно и действительно необходимо *не рассуждать о тонкостях учений, а выявить основы для взаимопонимания*.

Православие и Ислам представляют собой различные типы мировоззрения, полностью совместить которые невозможно. Поэтому всякие богословские дискуссии, споры о тонкостях вероучения христианства и мусульманства в ходе диалога являются некорректными. Необходимо действовать в духе уважения к взглядам и культурам друг друга, а не заострять наши расхождения.

Нам следует рассматривать Православие и Ислам как духовные опоры общества в многонациональной России. Национальные основы этих двух мировоззрений имеют достаточно четкие взгляды и позиции, которые позволяют поддерживать духовно-здо-

ровые, нравственные элементы жизнедеятельности общества. Православие и Ислам имеют ряд близких взглядов на многие проблемы жизнедеятельности общества и в данном аспекте *не являются онтологическими антагонистами* в сфере культуры, социальной, политической и экономической сферах бытия. Многие совпадающие духовные ценности, нормы этики и нравственности делают возможным взаимодействие и взаимопонимание народов, принадлежащих к разным типам цивилизаций. Кроме того, людей, живущих в одной стране, к какому бы этносу они не принадлежали, объединяют общие экономические цели и интересы. Это делает их сотрудничество не только возможным, но и необходимым. В ходе такого сотрудничества, совместного труда во имя процветания нашей общей Родины будет возрождаться уникальная российская цивилизация. В этой цивилизации диалог культур несомненно придаст новое качество экономике, политике, социальной сфере и будущему устройству нашего общества.

Для укрепления духовных факторов сохранения мира и единства полиэтнического и многоконфессионального государства – России, необходимо решить следующие задачи.

Во-первых, определение общей государственной идеологии, принципы которой были бы близки и понятны представителям различных этносов и конфессий.

Во-вторых, активный межконфессиональный диалог и поиск единого духовно-нравственного пространства, но, разумеется вне рамок экуменизма.

Единая идеология, призванная цементировать государство, должна быть естественна и органична для народов, в нем проживающих, т.е. должна *отражать национальный менталитет и опираться на стереотипы и архетипы национального сознания*.

В основе *объединяющей российской идеологии XXI века*, на наш взгляд, должны лежать те нравственные и этические ценности и нормы, которые являются фундаментальными для большинства традиционных религий, представленных на территории России, в первую очередь, Православия и Ислама.

Также в основе данной идеологии должен лежать *принцип гармонизации секулярно-гуманистического и религиозного сознания*. Условием такой гармонизации является признание как прав и свобод индивида, демократических норм жизни, так и нравственных ценностей, вытекающих из религиозных традиций основных, имеющихся в России, конфессий.

Содержание объединяющей идеологии, основанной на фундаментальных нравственных и этических ценностях и нормах, которые являются схожими в традиционных религиях и во многом созвучны секулярно-гуманистическому мировоззрению, может быть расшифровано следующим образом:

– материальное, земное благополучие человека не является конечным смыслом и целью его существования;

– национальная и государственная солидарность не менее важна, чем индивидуальная самореализация;

– традиционные духовные ценности не менее значимы, чем экономический успех;

– справедливость – не менее важна, чем технический прогресс и материальное процветание;

– благо Отечества превыше личной выгоды.

Президент России В.В.Путин, выступая на 1250-летнем юбилее Старой Ладоги, отметил, что объединяющей идеологией для России должен быть общероссийский патриотизм, основанием которого является наша история.

В сконцентрированном виде такая идеология должна найти свое выражение в емком по содержанию слогане, т.е. в формулировке национальной идеи. Данная формулировка должна быть понятна и приемлема для представителей разных конфессий, то есть должна отражать некое общее духовное начало и нравственные приоритеты, вычлененные общие стереотипы национальных менталитетов многочисленных этносов нашей страны. Это должна быть идея, которая поможет объединить народы полиэтнического российского государства, и которая апеллирует к чувству национальной гордости православного великоросса, мусульманина-татарина, буддиста-калмыка.

Содержание данной идеи должно вызывать понимание и одобрение любого патриотически настроенного человека, к какой бы конфессии он ни принадлежал, или просто исповедовал гуманистические идеалы. Например, «Россия – светоч духовности, форпост на пути агрессивной глобализации потребительской цивилизации досуга», главная преграда на пути культурной и информационной агрессии современного глобализма, на пути превращения человечества в однородную массу «потребителей».

Современная объединяющая российская идеология, основанная на гармоничном сочетании фундаментальных ценностей традиционных религий и секулярно-гуманистического мировоззрения, сможет придать духовный характер каждой области жизни и освятит любую деятельность на благо родной страны.

Сопротивление глобализации в сфере национальной культуры должно выражаться в осмыслении и сохранении собственной культурной идентичности, собственной истории и политических традиций. Специфика традиционной культуры российского полиэтнического и многоконфессионального общества, уникальность ее исторического и политического опыта сможет противостоять насильственному нивелированию, деградации и превращению в унифицированную вестернизацией культуру глобального мира.

Речь идет о необходимости поставить заслон энтропийному процессу, развязанному Западом и формирования качественного иной морали, чем мораль успеха любой ценой. Задача состоит в том, чтобы опираясь на защитные силы национальных культур народов России, их историко-культурное самосознание воссоздать великую российскую цивилизацию.

Только мультикультура России, выражающая в обобщенном виде национальное сознание и идентичность этносов, ее населяющих, может дать достойный ответ упрощенной культуре либерального Запада. Призвание российской общенациональной культуры – наполнить новым сакральным смыслом новый этап истории и предложить свою духовно-нравственную альтернативу миру, находящемуся в поисках *глобальной революции сознания*.

Усилиями совместного творчества братских народов России нам предстоит конструировать *качественно иное будущее*, которое диктуется собственной традицией, национальной ментальностью и культурой.

Итак, подводя итог, еще раз хочется подчеркнуть, что в рамках Православной культуры необходимо акцентировать уважение к культуре и традициям братских народов нашей многонациональной Родины, исповедующих ислам или буддизм. Нет необходимости в ходе такого диалога обращать внимание людей на догматическую сторону их религий – это дело профессиональных богословов. Но необходимо прививать им мысль, что все мы – граждане единой великой страны. Наши кровные узы скреплены трагической историей России, и всем нам предстоит решать важную задачу – воссоздать великую державу.

Демонстрируя свое уважение к представителям иной культуры и религии, мы вправе ожидать от них того же.

Принципами межконфессионального диалога являются следующие концепты:

– диалог ведется вне рамок экуменизма;

– диалог ведется вне догматического поля (сопоставления догматов) национальных религий России.

Целью диалога является поиск взаимопонимания в сфере культурных традиций, духовно-нравственных ценностей и этических норм с братскими народами нашей единой Родины, народами, связанными узами общей истории, единой территорией проживания и необходимостью решать общие задачи в будущем – возрождение России как великой державы.

Примечания

[1] Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование. – М.: Алгоритм, 2000. – С.78.

[2] Церковный вестник. – № 1-2, 2004. – С.10-11.

[3] Хайдар Баш. Макалат: Ислам. Секрет становления. – Ярославль: ДИА-пресс, 2000. – С.226.

В.В. Черновская

Демографический профиль Татарстана (социально-экономические аспекты характеристики современного общества)

Для общей характеристики населения в конкретной стране (или ее территории) социальная демография использует такие понятия как «старое» или «молодое» общество. Если удельный вес детей и подростков в его возрастной структуре выше, чем доля пожилых людей и стариков, такое общество считается молодым и соответственно обретает высокий потенциал для будущего роста. Наоборот, если удельный вес пожилых людей и стариков в населении страны (или ее региона) сравнительно выше, чем доля детей и подростков, такое общество считается старым. Внутренний потенциал для его роста ограничен.

Демографическую ситуацию в Татарстане по индикатору соотношения возрастных групп формирует стареющее население. Сегодня каждый пятый житель республики достиг пенсионного возраста. А с учетом людей предпенсионного возраста численность пожилых людей и стариков, естественно, заметно увеличивается. Тогда как доля детей и подростков в составе населения, наоборот, сокращается. За период между двумя переписями населения, т.е. с 1982 года, она сократилась на 18,5 процентов и составила в 2002 году 20%.

Средний возраст населения республики 37 лет. При сохранении нынешних темпов сокращения численности детей и подростков в возрастной структуре населения, старение общества лет через 20 примет необратимый характер. Аналогичная ситуация наблюдается в Германии, Италии, Франции и других европейских государствах. Не говоря уже о Японии, Малайзии и Китае. Старение наций – глобальный феномен. За исключением перечисленных ниже молодых государств и регионов мира – Индия, Иран, Индонезия, Филиппины, Центральная Азия, Южная Африка, Бразилия, Египет – планета стареет.

Российские политики и демографы обычно ссылаются на феномен глобального старения, когда речь заходит о состоянии возрастной структуры населения в нашей стране. Ну, стареет оно, ничего особенного, стареет весь мир. В Германии и Японии, Южной Корее и Италии положение еще хуже. В этих государствах средний возраст населения 40 лет, выше, чем в России, а число пожилых людей и стариков чуть ли не втрое превышает количество детей и подростков. Так-то оно так, но при этом стыдливо умалчивается, что средняя продолжительность жизни в стареющей Европе и государствах Азии, в том числе и Китае, намного выше, чем в РФ. Это означает, что народонаселение здесь не сокращается в таких масштабах, как это происходит в нашей стране, в том числе и в Татарстане. Хотя в Татарстане положение лучше, чем в РФ, особенно в Центральной ее части, но в сравнении с Европой или, скажем, с Китаем – хуже и намного.

Средняя продолжительность жизни в Татарстане 68,4 года. Жители Европы живут на десять лет дольше. В Китае средняя продолжительность жизни – 70 лет, почти на два года выше (30 лет назад она не превышала 41 года). В результате, при низкой рождаемости в указанных странах, смертность населения в них сократилась в процентах и разах. В России же – наоборот, падение рождаемости, пик которой приходится на первую половину 1990-х годов, сопровождалось увеличением смертности. В число регионов РФ с убывающей численностью населения вошел и Татарстан.

По данным Ф.А.Ильдархановой, за период с 1994 по 2002 годы общая смертность в республике возросла на 17%, в том числе: по городам (без Казани) на 23%; по районам – на 10%; по Казани – 17%.

За те же годы рождаемость в Татарстане упала на 16%, в том числе: по городам республики (без Казани) – на 16%; по районам республики – на 25%; по Казани – на 12%.

При всей рассогласованности этих демографических показателей в столице, городах и районах республики картина получается неутешительная. В среднем на 9 рождений в Татарстане приходится 12 смертей, а это означает дальнейшее сокращение численности населения.

Наиболее предпочтительный выход из этой ситуации в обозримой перспективе – это увеличение рождаемости. Что собственно и происходит, хотя и медленно, в Татарстане в последние годы. Правда, и здесь есть одно но. Снижение уровня фертильности женщин. Сегодня 60% семей в Республике имеют одного ребенка, 30% – двух детей. Семьи, имеющие трех детей – редкость, более трех детей – единицы. По всей республике насчитывается 16 семей, имеющих 10 детей и шесть – 11 и более детей. Как известно, уровень рождаемости особенно сильно зависит от воздействия традиций и религиозных норм. Но вместе с тем, он испытывает воздействие глобальных тенденций, связанных с урбанизацией, модернизацией взглядов на семью, уровнем жизни, состоянием рынка труда для женщин и пр. Увеличение рождаемости без снижения общей смертности не приводит к стабилизации численности населения. Таковы законы демографических процессов. Главным резервом поддержания численности населения, а в долгосрочной перспективе и его возможного роста является снижение детской смертности и смертности людей пожилого возраста. При этом решающее воздействие на динамику ожидаемой продолжительности жизни (и, соответственно, на нисходящую динамику смертности) оказывает сокращение младенческой смертности.

Логика демографических процессов такова: высокая младенческая смертность одновременно уменьшает и жизнеспособность детей, оставшихся в живых, и тем самым понижает ожидаемую среднюю продолжительность жизни в последующих возрастных группах. Далее замкнутый круг: при низкой или невысокой рождаемости общество стареет и вымирает. Демографические процессы инерционны и требуют для своих изменений не менее, чем трех десятилетий.

За тридцать предшествующих лет Европа сократила младенческую смертность в 5 раз. В 1997 г. здесь из каждой тысячи младенцев, родившихся в этом году, умерли 6. В РФ, включая Татарстан, вдвое, если не втрое, больше. В Татарстане за период с 1995 по 1999 гг., по подсчетам Ф.А.Ильдархановой, смертность новорожденных среди умерших младенцев первого месяца жизни составляла 70%, а численность здоровых младенцев среди новорожденных сократилась почти вдвое и составила 9,6%. При таких показателях резервы естественного прироста населения и ожидаемой продолжительности жизни в последующих возрастных группах, если иметь в виду не отдельных людей, а общество, существенно исчерпываются.

Выше говорилось об успехах европейских стран в борьбе за снижение младенческой смертности. Но самых удивительных масштабов ее сокращения за три истекшие декады добился демографический гигант – Китай. Более, чем в 5 раз. Иными словами, вот уже три декады он идет путем снижения младенческой смертности, не повышая рождаемости. Достигнутый таким образом рост средней продолжительности жизни приведет к 2020 г., по расчетам статистической службы ООН, к увеличению численности людей в возрасте от 65 лет и старше до 265 млн. чел. К этому времени на каждого пенсионера придется два работающих китайца. Но, по мнению руководства страны, прорыв в высокие технологии и высокая производительность труда позволят экономике выдержать такие пропорции. Увеличивать свое население путем повышения рождаемости Китай не собирается до 2030 г.

Снижение младенческой смертности позволило Китаю поддерживать количество и качество экономически активного (самодеятельного) населения, необходимое для экономического роста. Другими словами, под экономику страны был подведен прочный социальный базис. Китаю эмигранты не нужны. В образование и здоровье подрастающих поколений Китай инвестирует 8% ВВП ежегодно, больше чем Индия в два раза и РФ – в четыре.

Прорыв высоких технологий и рост производительности труда – второй компонент китайской стратегии, в которой первым является необходимое для страны количество и качество трудоспособного населения.

В РФ, включая Татарстан, ни одна национальная программа не может быть реализована без тех же ключевых компонентов, а именно: роста экономически активного населения и производительности труда. Самодеятельное население, конечно, увеличивается, но на первый план в его пополнении выходят мигранты и, далее, по крайней мере, в срочной перспективе, придется ориентироваться на миграционный приток извне. Такова позиция руководства страны. К этому обычно добавляют, что так делают США и многие страны

мира. Так, да опять не совсем так. Америка, которая тоже стареет, при невысоком уровне фертильности, и ежегодном притоке мигрантов (900 тыс.), увеличит население в 2025 году на 100 млн. человек (358 млн.), а у нас по прогнозам демографов оно за тот же период сократится на 12 млн. и составит 130 млн. человек. При естественной убыли населения (900 тыс. в год) такой прогноз представляется более, чем вероятным.

В нынешней демографической ситуации приток мигрантов не восполняет естественную убыль населения в РФ, в том числе и в Татарстане. В 2002 году, по данным Ф.А.Ильдархановой, его население сократилось на 1,6 тыс. человек. Правда, трудоспособное население не уменьшилось и даже обнаружило тенденцию к росту. Это понятно. Мигранты прибывают в республику в трудоспособном, молодом возрасте, а среди молодежи смертность ниже, чем среди лиц пожилого возраста и стариков. Аналогичная ситуация наблюдается и в Центральной России. Самодеятельное население растет при высоких показателях общей смертности. Впрочем, некоторые специалисты по миграционным процессам, а вслед за ними и политические бюрократы, оценивают высокую смертность чуть ли не с оптимизмом. Как выразился один такой ученый, «высокая смертность во многом облегчает социальные нагрузки на бюджет, связанные с выплатами социальных трансфертов» (пенсий). В реальности же, такая экономия выходит боком для любой страны или регионов, в которых внешние мигранты являются источником пополнения рабочей силы.

Во-первых, это огромные затраты на содержание бюрократических служб и инстанций, занимающихся регистрацией, оформлением паспортов и прочих документов, включающих мигрантов в систему гражданских отношений. Во-вторых, мигранты, как правило, обладают невысокой квалификацией и недостаточным уровнем образования. О какой производительности труда можно говорить, без предварительных затрат на их квалификацию и хозяйственную подготовку. Это относится к легальным мигрантам. Нелегальная миграция рассматривается сегодня в контексте национальной безопасности. Значит, нужны немалые расходы и в этой сфере, в том числе для Татарстана тоже.

Основной поток мигрантов в Татарстан идет из Центральной Азии, чаще всего из Узбекистана и Казахстана, т.е. совпадает с путями наркотрафика. В том числе и по этой причине распространение наркомании и связанных с ней специфических заболеваний (ВИЧ) происходит нарастающими темпами. С 1997 по 2002 гг. число лиц, состоящих на учете по поводу наркомании, увеличилось в 7 раз. Среди них преобладают молодежь, подростки, дети, т.е. люди трудоспособного возраста и те, кому предстоит перейти в категорию трудоспособного населения через 10–15 лет. Добавлю, что по данным Ф.А.Ильдархановой, ежегодно инвалидами в республике становятся более 12 тыс. человек трудоспособного возраста. Для республики с 3-х млн. населением это серьезные потери внутреннего потенциала рабочей силы. В стоимостном выражении они обходятся бюджету суммами во много крат превышающими затраты на увеличение средней продолжительности жизни. Подсчитано, и не сегодня, а в послевоенный период, когда общая смертность в Европе была очень велика, что всякое увеличение средней продолжительности жизни на один год дает крупное достижение в режиме экономии, потому что сберегает народонаселение, а всякое увеличение средней продолжительности жизни на 5 лет – означает для государства повышение рентабельности больших затрат на квалификацию и хозяйственную подготовку рабочей силы. А это, в свою очередь, подводит под экономику, ее развитие и рост прочный социальный базис.

Что дала стареющей Европе такая стратегия на сегодняшний день? Во-первых, высокую производительность труда. Во-вторых, сбережение народонаселения. Оно, конечно, сокращается, но ни о какой его депопуляции речь не идет, по меньшей мере, до 2025 г. Иммигрантов – в большей или меньшей степени, используют в качестве рабочей силы. На их обучение, аккультурацию, ротацию расходуются немалые средства. Для сравнения приведем индикаторы демографической ситуации в Татарстане с аналогичными показателями в Финляндии, страной по численности населения сопоставимой с Татарстаном и проблемами тоже во многом схожими (рождаемость, фертильность, старение).

Демографический профиль Финляндии, как и Татарстана, формирует стареющее общество. Только более быстрыми темпами. За 15 лет, начиная с 1997 г. из 2,3 млн. экономически активных финнов, по

прогнозам экспертов, в пенсионный возраст (56 лет и старше) выпадут 900 тыс. человек. Это означает, что целые сектора промышленности будут испытывать нехватку рабочей силы. Можно привлечь иммигрантов, но правительство опасается, что в таком случае промышленность может потерять конкурентоспособность. Производительность труда в Финляндии, обеспечиваемая квалификацией рабочей силы, одна из самых высоких в мире. Экономический рост в 2004 г. оценивался экспертами в 3,1%. С сокращением высококвалифицированной рабочей силы на 40% он должен был упасть в последующие 15 лет до 1%.

Исходя из этого прогноза, правительство решилось на эксперимент, который в ЕС называют «революцией» в социальной сфере (имеется в виду отношение к пожилым и старым людям). Революционный сценарий таков: с 1998 г., т.е. опережая демографические издержки от старения самодеятельного населения, правительство объявило национальную программу, включающую 40 схем, направленную на то, чтобы стимулировать занятость людей в возрасте от 55 до 64 лет. Им сохраняют пенсию, которая увеличивается с каждым годом работы, зарплату, обеспечивают отдых, досуг, медобслуживание за счет предприятия и пр. льготы. В 2004 г., опять же в обмен на предоставление социальных льгот, правительство увеличило пенсионный возраст до 59 лет. Результаты оказались потрясающими: в 2005 г. 50% всех финнов в возрасте от 55 до 64 лет остались на своих рабочих местах. Это к слову о рентабельности затрат финского государства на поддержание жизнеспособности своего населения. В финском обществе тоже есть проблемы: алкоголизм, склонность к суициду, кризис семьи. Но они не принимают форму национального бедствия, не обнаруживают тенденции к росту, не подрывают силу нации.

Источники и литература

An Introduction to Social Demography. Delhi: Vikas Publ. 1983.

Global Aging // Business Week: New York. January 31, 2005.

Итоги Всероссийской переписи населения. 2002. – М.: Статистика России, 2004. – Т.1.

Продолжительность жизни// Народонаселение. – М.: Статистика, 1974.

Ильдарханова Ф.А. Формирование и развитие семейной политики в трансформирующемся обществе. – М.: Изд-во МГУ, 2006.

Россия и страны мира. – М., 1998.

Фридман Л.А. Глобализация: развитые и развивающиеся страны. – М.: Российская эконом. школа, 2000.

И.Н.Шарафутдинов

Народные знания татар Западной Сибири в историческом освещении

Население Сибирского ханства располагало богатой народной культурой. Народные знания населения Сибирского ханства были накоплены в течение веков в процессе их хозяйственной деятельности. При занятиях скотоводством и особенно земледелием были собраны многочисленные метеорологические наблюдения. Охотники хорошо знали повадки и строение организма животных, рыболовы – поведение рыб в разное время года. Жители Сибирского ханства имели ясное представление о географии и топографии окружающей местности, что находит отражение в лексике современных сибирских и астраханских татар. Были накоплены определенные народные знания о частях света, звездах и планетах[1].

По положению солнца, луны, звезд, по количеству выпадавших атмосферных осадков, по поведению некоторых животных и птиц тюрко-татары предсказывали предстоящую перемену погоды, пытались прогнозировать виды на урожай. Снежная зима, по представлению населения Сибирского ханства, – предвестник дождливого лета, сильные морозы в зимние месяцы указывали на жаркое лето. Чистое, звездное небо зимой – к морозу, а летом – к хорошей, ясной (без дождя) погоде. Если зимой вокруг солнца и луны наблюдались большие круги, то ожидался буран, а если маленькие круги – холод. Если при закате солнце красное (или в красных лучах), то на следующий день предполагалась ветряная погода. Если летом солнце садилось в тучи, то это к дождю. Ясный закат – признак предстоящей хорошей погоды и т.д.[2]

Прогнозы погоды делались также по поведению птиц и животных. Например, полет ласточек и чижей низко над землей, частые специфические звуки, издаваемые в болоте выпью (кульбога), рассматривались как признак предстоящего дождя; валяние лошадей и собак зимой на снегу – как признак надвигающегося бурана. Если кошка царапала землю, то это тоже к непогоде (зимой – к бурану, а летом – к дождю)[3]. Существовали среди жителей приметы, связанные с их земледельческой деятельностью. Имелся очень интересный способ определения сроков начала весеннего сева по весу яиц домашних гусей. Суть этого способа состояла в следующем. Из снесенных гусыней яиц взвешивали первое, второе и третье (или последнее) яйцо. Если первое яйцо оказывалось тяжелее остальных двух, то это означало, что сев должен быть ранний; если оказывалось тяжелее второе яйцо, то сеять следовало позднее; если же тяжелее других оказывалось третье (или последнее яйцо), то сев должен быть поздний, т.е. весна в этом году ожидалась поздней[4].

Существовали также приметы, связанные со скотоводством. Тюрки издавна умели определять возраст лошади по зубам, а также некоторые положительные и отрицательные качества лошади. Степень молочности коровы определяли по размерам «молочного канала» (сөт юлы) коровы, расположенного на ее животе. Признаками молочности коровы считались широкое расстояние между ребрами и между рогами, короткие ноги, длинные вымя и хвост. Возраст коровы определяли по количеству колец на рогах[5]. На основе народного опыта, передававшегося из поколения в поколение, тюрко-татары умели определять некоторые болезни животных и способы их лечения. Так, часто лошади заболевали от переедания овса. Заболевшую лошадь зимой заводили в сугроб и держали там примерно 1,5–2 часа, а летом – в озеро или реку так, чтобы вода заливала спину. Эти процедуры объяснялись необходимостью «понизить жар» в организме лошади, возникший в результате переедания. При воспалении селезенки (талак) между седьмым и восьмым ребрами делали глубокий укол шилом. При расстройстве желудка лошадь поили растворенным в воде порошком из высушенной змеиной шкурки. Часто вызывали у животного носовое кровотечение[6].

Но незнание жителями ханства многих тайн природы часто приводило к возникновению мистических поверий и обрядов, связанных с их хозяйственной деятельностью. Например, они связывали урожайность своих полей с появлением радуги в разное время года. При этом обращали внимание на то, с какой стороны (с юга, востока и т.д.) появилась радуга. Результаты своей хозяйственной деятельности население тюрко-татарских государств связывало с отношением к ним различных духов, в том

числе духов мусульманских святых. По поверьям тюрков, эти духи при определенных условиях могут содействовать успеху разных занятий или, наоборот, оказать на них отрицательное влияние[7].

При изучении народных знаний тюрко-татар Сибирского ханства значительный интерес представляют их календари. Характер тюрко-татарского календаря определялся потребностями земледельческого образа жизни и культурно-торговыми связями с другими странами, религией и традициями[8]. Существовал у них и так называемый двенадцатилетний животный цикл летосчисления. Сущность системы состоит в том, что годам присваивались не числовые обозначения, а имена 12 животных, расположенных в определенном порядке. В течение 12 лет проходил полный круг этих имен, а с 13-го года начинался новый цикл, идущий в том же порядке. Имена животных с вариациями таковы: мышь (крыса), бык (корова), тигр (барс), заяц, дракон (крокодил), змея, лошадь, овца, обезьяна, петух (курица), собака, свинья[9].

Годы цикла у тюрко-татар, например, шли под такими названиями в следующем порядке:

«1) Сычкан елы – год мыши;
2) Сыер елы – год коровы;
3) Барс елы – год тигра;
4) Куян елы – год зайца;
5) Балык елы – год рыбы;
6) Елан елы – год змеи;
7) Елкы (ат) елы – год лошади;
8) Куй елы – год овцы;
9) Маймыл елы – год обезьяны;
10) Тавык елы – год курицы;
11) Эт елы – год собаки;
12) Тунгын елы – год свиньи»[10].

Звериный цикл был истинно народным летосчислением. У тюркских народов с каждым годом двенадцатилетнего цикла были связаны определенные представления о счастливом или несчастливом годе. Причем основой для характеристики года служила главным образом погода, ее влияние на хозяйственную деятельность. Немало рифмованных текстов о приметах годов двенадцатилетнего цикла можно найти в устном народном творчестве современных сибирских, астраханских татар. Голодными и несчастными считались годы Зайца, Овцы, Змеи[11]. Это отражено в пословицах сибирских татар: «Елкы елынг алтта» («Год лошади у тебя впереди»); «Елан елып керэр, цагып цыгар» («Змея войдет ползком, а уйдет, укусив»), т.е. год змеи начинается хорошо, с признаками хорошего урожая, но кончается плохо – засухой, неурожаем[12]. А плодородными, урожайными годами считались годы Барса, Собаки, Коровы. Народные пословицы гласили: «В год Собаки скотина растет, в год Барса все растет», «В год Барса все сей, хотя бы просо сей», «Год Барса – богатство, год Коровы – сытость» и др.[13]

Подобные приметы бытовали и у других народов, пользовавшихся календарями «звериного цикла». В свое время, обобщая эти приметы А.Н.Самойлович написал: «Приметы наших письменных источников касаются не только скотоводческо-кочевого быта, который является характерным для большинства древних турецких народов ... сколько земледельческо-оседлой культуры с городами и торговлей»[14]. Вывод А.Н.Самойловича вполне соответствует тому образу жизни, который вели народы, использовавшие этот календарь[15].

Двенадцатилетний животный цикл летосчисления у тюрко-татар продолжал существовать наряду с мусульманским летосчислением – хиджра. Мусульманский (лунный) календарь у населения Сибирского ханства получил распространение в связи с принятием ими ислама, что произошло значительно позднее, чем у народов Средней Азии и тюрков Поволжья. По мнению Ф.Т.Валеева и Н.А.Томилова, мусульманский календарь в Сибирском ханстве почти не применялся, так как из-за своей подвижности был неудобен и не отражал связанные с временами солнечного календаря изменения в природе, что очень важно для ведения сельского хозяйства. По этому календарю отмечаются лишь мусульманские праздники (Курбан-байрам, Рамазан, Маулюд и др.)[16]. Однако, по нашему мнению, бесспорных доказательств этому нет.

Есть сведения, что тюркам Сибирского ханства, как и тюрко-татарам Поволжья, были известны сирийско-арабские названия месяцев:

«1) Дэлу (ведро, водолей) – январь;
2) Хут (рыба) – февраль;
3) Хэмэл (ягненок) – март;
4) Сэвер (бык) – апрель;
5) Жэуза (близнецы) – май;
6) Сэрэтан (рак) – июнь;
7) Эсад (лев) – июль;
8) Сөнбелә (колос, гиацинт) – август;
9) Мизан (весы) – сентябрь;
10) Гакрэб (скорпион) – октябрь;
11) Кавэс (лук, стрела) – ноябрь;
12) Жэди (козленок) – декабрь»[17].

Однако, по мнению Ф.Т.Валеева и Н.А.Томилова, эти названия не получили распространения среди широких масс населения.

По утверждению Г.Л.Файзрахманова, у тюрков Сибирского ханства был свой календарь, отражающий особенности их хозяйственной жизни, который, по-видимому,

применялся и в государственных документах[18]. Календарь не сохранился до наших дней. Однако А.П.Дульзон обнаружил календарь чулымских татар. Можно предполагать, что он не сильно отличался от общего календаря населения сибирского ханства. Как и у соседних тюрков (сагайцев, койбалов, алтайцев, черневых татар), календарный год чулымцев делился на 13 месяцев, в названиях которых нашли отражение основные особенности хозяйственной жизни.

Так, у проживающих по берегам Чулыма, выше современной деревни Тугалы чулымцев названия месяцев звучали следующим образом:

«I – Чылзырты – хребет года (соответствовал примерно январю);

II – Тулгай – месяц лисицы;

III – Кучуган ай – месяц орла;

IV – Каргай – месяц вороны;

V – Когай – месяц кукушки;

VI – Арык палык ай – месяц тощей рыбы;

VII – Изиг юрген ай – месяц теплой икры;

VIII – Кузукай – месяц сбора орехов;

IX – Чазыг ай – месяц листопада;

X – Чалачкак ай – гололистный месяц;

XI – Чарым кыш, чарым ай – полмесяца зимы, полмесяца лета;

XII – Кичик соок – небольшой мороз;

XIII – Улуг соок – сильный мороз»[19].

У чулымцев, ниже деревни Тугалы, названия месяцев несколько отличаются от приведенных выше[20].

По нашему мнению, двенадцатилетний звериный цикл и официальный мусульманский календарь в рассматриваемом нами Сибирском ханстве были самыми распространенными и основными способами летосчисления.

Подводя итоги нужно сказать, что населением Сибирского ханства было накоплено огромное количество положительных народных знаний, которые собирались в течение веков в процессе их хозяйственной деятельности. Ими были собраны многочисленные метеорологические наблюдения, они имели ясное представление о географии и топографии окружающей и соседних местностей. При изучении народных знаний тюрко-татар Сибирского ханства значительный интерес представляют их календари. Характер тюрко-татарского календаря определялся потребностями сосуществования кочевнического и земледельческого образа жизни, культурно-торговыми связями с другими странами, религией и традициями. Итогом изучения летосчисления в постзолотоордынских тюрко-татарских государствах стало то, что двенадцатилетний звериный цикл и официальный мусульманский календарь были самыми распространенными и основными способами летосчисления. В Сибирском ханстве двенадцатилетний звериный цикл и официальный мусульманский календарь служили не только в качестве «инструмента» летосчисления, а тесно переплетались с другими областями духовной культуры (фольклором, народными приметами и т.д.). Тесные связи с другими государствами привели к заимствованию календарей других народов. Нередко они приспосабливались и к местным условиям.

Примечания

[1] Валеев Ф.Т., Томилов Н.А. Татары Западной Сибири: история и культура. – Новосибирск: «Наука». Сибирская издательская фирма РАН, 1996. – (Культура народов России; Т.2). – С.125.

[2] Валеев Ф.Т. Сибирские татары: культура и быт. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. – С.156.

[3] Валеев Ф.Т. Сибирские татары... – С.157.

[4] Валеев Ф.Т., Томилов Н.А. Указ. соч. – С.126.

[5] Валеев Ф.Т. Указ. соч. – С.157.

[6] Валеев Ф.Т., Томилов Н.А. Указ. соч. – С.127.

[7] Валеев Ф.Т. Указ. соч. – С.158.

[8] Давлетшин Г. М. Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа (истоки, становление и развитие). – Казань: Татар. кн. изд-во, 2004. – С.118.

[9] Там же. – С.121.

[10] Валеев Ф.Т., Томилов Н.А. Указ. соч. – С.127.

[11] Давлетшин Г.М. Указ. соч. – С.121.

[12] Валеев Ф.Т., Томилов Н.А. Указ. соч. – С.128; Валеев Ф.Т. Указ. соч. – С.159.

[13] Татар халык мәкальләре / Кереш сүз һәм аңлатмалар белән җыючысы һәм төзүчесе Н.Исәнбәт. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1959. – Т.1. – Б.425-428.

[14] Самойлович А.Н. К вопросу о двенадцатилетнем животном цикле у турецких народов // Восточные записки. – Л.: б.и., 1927. – Т.1. – С.156-162.

[15] Давлетшин Г.М. Указ. соч. – С.122.

[16] Валеев Ф.Т., Томилов Н.А. Указ. соч. – С.128.

[17] Там же. – С.128-129.

[18] Файзрахманов Г.Л. История сибирских татар (с древнейших времен до начала XX века). – Казань: «Фэн», 2002. – С.162.

[19] Файзрахманов Г.Л. Указ. соч. – С.162-163.

[20] Дульзон А. П. Чулымские татары и их язык // Ученые записки Томского гос. пединститута. – Томск: Изд-во Томского гос. пед. ин-та, 1952. – Т.IX. – С.129.

А.А.Арсланова

Вассаф ал-Хазрат и Хамдаллах Казвини – протеже Рашид ад-Дина и придворные историографы ильханов

Персидский средневековый историк Рашид ад-Дин был основоположником так называемой «монгольской школы» в историографии и «идеологом» монгольского управленческого аппарата. Для воплощения в жизнь столь грандиозного сочинения, как «Джами ат-таварих» («Собрание летописей») в его руках имелись все необходимые составляющие – власть, доступ к архивам, помощь лучших знатоков истории разных стран мира, а также огромные денежные средства. Таким образом, его обширная историческая энциклопедия стала высшим достижением мусульманской историографии средневековья и еще задолго до создания так называемых «всемирных историй» в Западной Европе поставила вопрос об истории пяти мировых народов, то есть охватила весь тогдашний мир от Западной Европы до Индии и Китая.

Известно, что почти для всех позднейших компиляторов произведение Рашид ад-Дина явилось основным источником. Некоторые историки почти полностью или частично переписали его (Банакати, Хафиз-и Абру, «Аноним Искендера», а также некоторые более поздние историки), что, впрочем, не считалось зазорным, поскольку само понятие о плагиате в то время понималось несколько иначе и было одинаково чуждо всем средневековым компиляторам – как мусульманским, так европейским и китайским. Заимствования практиковались в качестве обычного творческого метода и даже носили характер определенных литературных канонов. Так, между прочим, иногда поступал и сам Рашид ад-Дин.

Великий везир, находившийся поистине в авангарде науки, проявил себя и как весьма дальновидный, мудрый человек, администратор и ученый. Построенный им в Табризе квартал Раб'и Рашиди стал центром знаний и наук того времени, своего рода Академией наук. Сюда приглашались ученые из других стран – Китая, Индии, Византии, Египта и т.д. Многие приезжали сами, услышав о славе и значении этого центра, оставались здесь жить и работать.

Рашид ад-Дин создал свою историографическую школу, санкционированную и одобренную ильханами. Некоторые из его подчиненных, в которых он сумел разглядеть талант историков, были непосредственно обязаны ему личной поддержкой и участием, так сказать, в «презентации» своих исторических сочинений перед сильными мира сего. В этой связи нужно отметить современных ему чиновников и выдающихся историков – Вассафа и Казвини, которые, впрочем, впоследствии несколько поразному отнеслись к труду и заслугам своего патрона.

Шихаб ад-Дин (или Шараф ад-Дин?) 'Абдаллах «Шараф» Ширази, сын 'Изз ад-Дина Фадлаллаха, более известный как Вассаф, или Вассаф ал-Хазрат («панегирист его величества», или «придворный панегирист») (663–735/1264/1334) происходил из Фарса, был человеком просвещенным, литератором и поэтом. Он служил сборщиком налогов в пользу монгольского правительства и находился под покровительством Рашид ад-Дина, а также впоследствии его сына и преемника Гийас ад-Дина. Поэтому имел исчерпывающее представление о финансовой системе в Иране, чему уделил особое внимание в своем труде. Никаких других биографических данных о нем мы не имеем.

Вассаф начал писать свое сочинение «Таджзийат ал-амсар ва тазджийат ал-а'асар» (Разделение областей и прохождение времен»), обычно называемое «Тарих-и Вассаф», в ша'бане 699 г. (22 IV–20 V 1300[1]) в качестве продолжения сочинения Джувейни. Первая часть охватывает период правления Хубилай-каана и Тимур-каана и историю государства Хулагуидов до 1284 г.; вторая – историю Фарса от завоевания его сельджуками до восстания луров в 1291 г.; третья часть – продолжение истории Хулагуидов до смерти Газан-хана; четвертая – историю правления Олджайту-хана. 16 лет спустя после представления своего произведения султану, Вассаф прибавил к нему еще одну – пятую часть (закончена в 1328 г.), которая содержит обзор истории Чингиз-хана, Джучидов и Чагатаидов и продолжение истории Хулагуидов до 723 (=1323) г., главным образом, историю правления Абу-Саида, до 728 (1328) г.[2]

Источниками для автора явились сочинения Джувейни, Рашид ад-Дина, официальные документы (особенно финансового ведомства) и, по-видимому, устная тради-

ция и рассказы очевидцев. В.В.Бартольд в свое время отмечал, что Вассаф пользовался сочинением Рашид ад-Дина, но иногда излагал иначе те события, которые уже были им изложены ранее[3]. В частности, он существенно дополняет сведения при описании того ущерба, которое нанесло монгольское завоевание экономике Китая.

Огромный труд Вассафа хорошо известен исследователям и признан ценнейшим нарративным источником для изучения социально-политической истории, он дает широкую картину жизни Ирана в период правления ильханов во втор. пол. XIII – перв. четв. XIV вв. Но, несмотря на свою известность, как справедливо заметила Е.А.Полякова, из-за своего «курьезного» высоко искусственного стиля «Тарих-и Вассаф» относится все же к числу малоизученных памятников средневековой историографии.

В свое время д'Оссон, широко использовавший это сочинение по рукописи Парижской королевской библиотеки, уделил ему достаточно большое место в обзоре источников в I томе «Histoire des Mongols». Он обратил внимание на то, что Вассаф следовал тому же плану, что и значительно восхваляемый им Ала ад-Дин Джувейни, и сам автор заявил, что его история начинается там, где кончается история этого его предшественника. Действительно, шестая глава посвящена экспедиции Хулагу на Багдад, которая следует сразу за завоеванием страны исмаилитов. Очень важным моментом д'Оссон справедливо признавал достоверность данных персидского автора. «Вассаф... предупреждает, – пишет он, – что говорит о событиях, сведения о которых получил из уст лиц, в высшей степени достойных доверия. Его предисловие имеет дату 699 (1300) г. и содержит хвалу султану Газану, правнуку Хулагу. 24 мухаррама 712 (2 июня 1312) г. Вассаф имел честь представить султану Улджайту, преемнику Газана, свое историческое сочинение, законченное за год и состоявшее в то время из четырех частей. Это было сделано под покровительством везира Рашида, автора «Джами ат-таварих»[4], после долгого ожидания этой милости он представил свое сочинение суверену в городе Султания... Улджайту пожелал его слушать и многократно прерывал чтение вопросами о значении того или иного термина или метафоры. Эти разъяснения ему были даны везирем, или главным кади, или же самим автором. Вассаф затем прочитал оду, где воздал хвалу городу Султания. Султан, который во время этих чтений много раз высказывал свое одобрение, был настолько очарован его талантом, что надел на него одно из своих платьев и дал ему титул Вассаф-ул-хазрет, или панегирист его величества. Между прочим, Вассаф посвятил целую главу рассказу об этом царском приеме, где было удовлетворено его самолюбие.

Как заметил В.В.Бартольд, Вассаф, кстати, очень старался польстить не только султану, но и своему великому покровителю, сравнивая его с величайшими богословскими авторитетами или «обновителями веры» разных эпох, такими, как Омар б. Абд ал-Азиз, Шафи'и, Аш'ари, Газали, Фахр ад-дин Рази. Он называл его также «проводником истины, земного мира и веры» (Рашид ал-хакк ва-д-дунья ва-д-дин), или «проводником державы и веры» (Рашид ад-дауля ва-д-дин)[5]. Кстати сказать, в своем повествовании Вассаф предпочитал явно умалчивать роль Рашид ад-Дина в дворцовых интригах, если она казалась ему не совсем благовидной (казнь везира Садр ад-Дина).

Сочинение написано крайне поэтичным, напыщенным и катастрофически витиеватым стилем, распространенным в этот период (Несави, Ата Малик Джувейни). Язык вычурен, со множеством метафор, поэтических образов, аллегорий, хронограмм, каламбуров, стихотворных загадок, цитат, местами до полной непонятности. Текст настолько пестрит арабскими и персидскими стихами и изречениями, что читателю нужно постоянно и с изрядным трудом пробираться через них[6]. Тем не менее, сочинение считается лучшим образцом персидского красноречия, и даже было взято за образец в позднейшей историографии. Надо сказать, что в этом смысле «Тарих-и джахангуша» послужила Вассафу не только непосредственным источником исторических данных, но и своеобразным стилистическим примером. Это кажется удивительным, ведь он имел перед глазами труд своего патрона, написанный «хорошим, в общем простым, но образным и выразительным персидским языком, чуждым цветистости и вычурности»[7]. Видимо, труд Рашид ад-Дина уже тогда в этом отношении являлся слишком новаторским. Объективно сочинение Джувейни соответствовало существовавшему в то время литературному этикету, «согласно которому действительность изображается не такой, какой она была, а какой ей приличествует быть по представлениям той эпохи». Именно этот этикет, по наблюдению Е.А.Поляковой, определял подбор фактов, авторскую интер-

претацию явлений и характеристику исторических деятелей. Задача автора состояла не в приближении повествования к действительности, а в подборе эталонных стандартов для характеристики событий и лиц. Однако, если условные, эпически обобщенные образы и картины в хронике Джувейни сочетаются с реалистическими деталями и зарисовками, которые придают яркость этикетному в своей основе изложению, то, что касается Вассафа, то он проявил еще большую приверженность к конкретным деталям, чем даже Рашид ад-Дин, который, во многом повторяя Джувейни, дополняет его фактическими данными. «Однако увлечение конкретными деталями не приводит автора к упрощению языка. Разумеется, между различными по содержанию частями хроники существует значительное расхождение в словесном оформлении, и философские размышления Вассафа неизмеримо сложнее, чем изложение конкретных наблюдений. Нельзя, однако, забывать очень меткой оценки Доссона, для которого цветистый стиль Джовейни есть не заслуга, но лишь неприятная напыщенность (trop ampoulé), а уж что касается отношения к событиям, то приходится пожалеть, почему автор не внес больше правды в окраску событий и больше порядка в изложение»[8].

Эдвард Гранвиль Браун в третьем томе своей «Литературной истории Персии», изданной в Кембридже, был согласен с мнением Рьё, что эта «История» «содержит аутентичную современную хронику важного периода, но ее несомненная ценность до некоторой степени снижена недостатком метода... и в высшей степени искусственностью и утомительной чрезмерностью стиля. «Улджайту – пишет он, – был не в состоянии понять отрывки, прочитанные ему вслух автором по случаю его аудиенции... Мы могли бы с большей готовностью простить автору, если бы его работа была бы менее ценной как оригинальный источник по периоду (1257–1328), с которым он имеет дело, но фактически он настолько же важен, насколько нечитабелен»[9]. Английский ученый особое внимание обратил и на тот примечательный факт, что «Тарих-и Вассаф», хотя по времени и было написано позже сочинения Рашид ад-Дина, в первую очередь, все же являлось продолжением «Тарих-и джахангуша» Джувейни.

Позднее В.В.Бартольд также отметил, что сочинение Вассафа является непосредственным продолжением труда Джувейни и начинается с рассказа о смерти Мунке, а рассказ о правлении Хубилая довольно существенно отличается от повествования Рашид ад-Дина, и поэтому «в некоторых случаях трудно решить, на чьей стороне истина»[10]. В то же время в написанной Вассафом пятой книге, имеющей окончание истории монголов и содержащей главу о Джучидах и Чагатаидах, «автор придерживается изложения Рашид ад-Дина даже в тех случаях, когда сам в первой книге рассказал те же события иначе»[11].

Литографическое издание труда Вассафа с толковым словарем архаических и специфических терминов и выражений, которыми он наполнен, было опубликовано в 1853 г. в Бомбее, а в 1856 г. Хаммер-Пургшталь опубликовал в Вене прекрасное издание первой книги текста с немецким переводом. Дальнейшая публикация труда была прервана в связи с кончиной этого ориенталиста[12].

В 1941 г. выдержки из сочинения были изданы во втором томе «Сборника материалов, относящихся к истории Золотой Орды»[13]. Перевод был сделан по бомбейскому литографированному изданию (1853 г.), для сравнения привлечен изданный Хаммером I том (Вена, 1856), а также рукопись Института востоковедения АН СССР (С 384).

Еще одним выдающимся историком, к карьере которого, как чиновника и историка, лично приложил руку Рашид ад-Дин, является Хамдаллах б. Аби Бакр б. Ахмад б. Наср Мустауфи Казвини (род. в Казвине около 680/1281 г., умер в 750/1349–50 г.). О жизни этого сановника, историка, географа и поэта мало что известно, кроме того немногого, что он сам сообщает в своей работе. Он происходил из старого знатного арабского рода мустауфи, представители которого на протяжении ряда поколений с XI в. занимали должности по управлению финансами Казвинского вилайата. Как заметил Э.Блоше, прадед Казвини – Амин ад-Дин Наср – претендовал на происхождение от Хурр ибн Йезида Рияхи, который в свое время исполнял функции мустауфи (сборщика налогов) Ирака, но затем избрал аскетическую жизнь и был убит монголами во время нашествия на Иран. Его брат – Зайн ад-Дин Мухаммад ибн Тадж ад-Дин – исполнял должность «на'иб-и диван-и визарат» и был сподвижником Рашид ад-Дина. Вероятно, именно этот брат и ввел Хамдаллаха в тот литературный круг, которым руководил могущественный везир. Браун добавляет со слов самого Хамдаллаха Казвини, что тот еще «с юности горячо ценил общество уче-

ных людей, особенно самого Рашиду'д-Дина, имел частые научные дискуссии, особенно по истории, так что, хотя и не был обучен как историк, решил использовать свой досуг, сочиняя сокращенную всеобщую историю».

Известно, что Хамдаллах Казвини был близким другом Рашид ад-Дина, считал его своим наставником и пользовался покровительством с его стороны. После убийства Са'ад ад-Дина Сауджи, когда Рашид ад-Дин стал независимым в делах управления, он поручил ему (около 711/1311 г.) ведать финансами районов Казвина, Абхара, Зенджана и обоих Тарумов (Таримайна); ему же, видимо, Хамдаллах обязан работой над составлением исторических и историко-географических описаний мусульманского мира. Три его работы – «Тарих-и гузиде» («Избранная история»), «Зафарнаме», («Книга победы»), «Нузхат'ул-кулуб» («Наслаждение сердца») – дошли до нас. Две первые – исторические, третья – географическая.

Компилятивная всеобщая история – «Тарих-и гузиде» была закончена в 730/1329–30 г. и посвящена сыну и преемнику Рашид ад-Дина – ходже Гийас ад-Дину Мухаммаду Рашиди. Сочинение является прекрасным образцом неизощренного, ясного стиля, подобно «Табакат-и насири» Джузджани, или «Джами ат-таварих». Так что, как мы видим, оба стиля – сложный и простой – имели место в одно и то же время. «Тарих-и гузиде» основывается, главным образом, на плане и сведениях II тома «Джами ат-таварих», а также на некоторых оригинальных документах. По мнению В.В.Бартольда, Казвини происходил из бюрократической семьи, «во владении которой, по-видимому, сохранялись некоторые документы предшествующих веков»[14]. Кроме того, он дополнил свое сочинение теми сведениями, которые заимствовал из книг других историков. В предисловии Хамдаллах Казвини перечислил около двух десятков своих источников.

Работа состоит из предисловия, введения (фатиха) и шести больших глав (баб). В 4 главе повествуется о династиях мусульманского периода, начиная с саманидов до монголов (саффариды, саманиды, газневиды, гуриды, дейлемиты, сельджукиды, хорезмшахи, атабеки, исмаилиты, каракитаи Кермана, правители Лура, монголы). XII раздел IV главы содержит сжатую историю монгольских ханов в Иране; VI глава дает подробное описание родного города автора – Казвина. Изложение доведено до 1329 г. Немаловажное значение имеют также некоторые отделы V главы, заключающие биографии выдающихся людей, в частности многих персидских поэтов[15].

Впоследствии автор продолжил изложение до 742/1341–42 г., а его сын Зейн ад-Дин, биография которого совершенно неизвестна, в отдельном добавлении, как очевидец, описал события в Иране за 742–794/1341–42 – 1391–92 гг., завершившиеся завоеванием Тимура. Данными этого продолжения пользовались многие последующие компиляторы, прежде всего, продолжатель Рашид ад-Дина, Абд-ар-Раззак Самарканди и Мирхонд (последние, вероятно, через посредство Хафиз-и Абру)[16].

Между прочим, Этьен Блоше в своем известном «Введении в историю монголов Фадлаллаха Рашид ад-Дина» обратил внимание на непростое отношение Казвини к покровительству своего патрона, обнародования которого, по мнению французского ученого, он старался избегать. «Хотя автор, – писал Блоше, – ничего не сказал в своем предисловии и ограничился упоминанием о том, что его поддерживали в этом замысле друзья, можно предполагать, что у него было согласие Рашид ад-Дина, если даже он не был непосредственно вдохновлен им самим, так как основы стихотворной хроники Хамд Аллаха – это описание истории монголов. Рашид не мог официально вовлекать кого-либо в написание такого произведения, какое Газан поручил Кашани, но, вероятно, Хамд Аллах находился у Рашида под руками до того, как «История» была завершена; его отношения с везирем и его сыном Гийас эд-Дином, которому он посвятил позднее «Тарих-и гузиде», достаточно показывают, что Рашид не был сторонним к замыслу своего клиента; впоследствии, очевидно, именно эти обстоятельства принудили Казвини к большей сдержанности, возможно, и к тому, чтобы не признавать факта, что он был обязан своему знаменитому предшественнику, так как Хамд Аллах говорит в достаточно неопределенных выражениях в своей стихотворной истории о том, что его источниками явились рассказы о персидских и монгольских главах... Сам Хамд Аллах без сомнения знал о жизнестойкости своего предприятия; он отдавал себе отчет в том, что его стихи через несколько веков очень сильно рисковали не вызвать энтузиазма от этих его образцов; достоверно то, что он прервал свое сочинение, когда дошел в нем до двух третей и что просто написал в прозе краткое изложение истории мира до 730 г.х. Рукописи не редки в европейских библиотеках»[17].

Это сочинение Хамдаллаха Казвини в 1873 г. было напечатано Мельгуновым, но не вышло в свет.

В 1910 г. факсимильный текст «Тарих-и гузиде» был издан в двух томах в серии памяти Гибба в Лондоне Э.Г.Брауном[18], заметившим, что в первом томе воспроизведено факсимиле списка довольно точной рукописи 857/1453 г.[19], в которой имелось также добавление истории династии Музаффаридов, составленной около 1420 г. Махмудом Кутуби. Второй том вышел в 1913 г. и содержит сокращенный английский перевод и указатели[20]. Английский востоковед в предисловии к этому изданию констатировал меньшую ценность данного сочинения по сравнению с трудами Джувейни, Рашид ад-Дина и Вассафа, хотя оно и было составлено только двумя годами позже «Тарих-и Вассаф». Как и труд Банакати, оно написано в основном по образцу труда Рашид ад-Дина, «которому как Хамдуллах, так и Фахри обязаны своим вдохновением и о котором первый говорит, как о своем «блаженном господине-мученике».

Составители II тома «Сборника материалов по истории Золотой Орды» (1941) А.А.Ромаскевич и С.Л.Волин справедливо считали, что рукопись, положенная в основу факсимильного издания Э.Г.Брауна 1910–1913 гг., несмотря на ее старость, изобиловала лакунами и ошибками. Поэтому текст переведенных отрывков они дали по рукописи Ленинградского государственного университета № 153 (переписана в 813/1410–11 г.[21]) и по рукописи ИВ АН С 501 (ранее 578а[22]). «В упомянутой выше рукописи Ленинградского государственного университета № 163, – заметили составители в предваряющей перевод статье, – после «Тарих-и-гузиде» находится составленное самим Хамдаллахом Казвини описание событий 725–744 (=1334–1344) гг., написанное им после окончания его стихотворной хроники «Зафар-нама», которая сохранилась в одной рукописи Британского музея № 2833 и нам недоступна. Это изложение обрывается на полуслове и, очевидно, осталось неоконченным. Автор, видимо, собирался приложить его не к «Тарих-и-гузиде», а к «Зафар-наме». Однако в экземпляре сына Хамдаллаха Казвини это продолжение, очевидно, уже было приложено к «Тарих-и-гузиде», так как он ссылается на продолжение, написанное его отцом. Сыном Хамдаллаха Казвини, Зейн ад-дином было составлено дальнейшее продолжение, обнимающее события в Иране за 742–794 (=1341–1392) гг. Автор описывает события в северо-западном Иране как очевидец. При описании событий этого периода данными этих двух продолжений пользовались многие последующие компиляторы: прежде всего, продолжатель Рашид ад-Дина, Абд-ар-раззак Самарканди и Мирхонд (последние два, вероятно, через посредство Хафиз-и-Абру).

В 1960 г. в Тегеране ʻАбд ал-Хусейн Нава'и издал текст «Тарих-и гузиде» по шести рукописям, включая ту, которую использовал Э.Г.Браун.

В связи с данным сочинением Казвини нужно заметить, что в Научной библиотеке Казанского государственного университета имеется довольно ветхий неполный список «Тарих-и гузиде» под шифром Ф-338 (2456), переписанный, по-видимому, в XVIII в. Отсутствует фатиха и начало баб I, обрывается в середине фасла 6 баб VI. Переписчик неизвестен. Список упоминается в справочниках Стори[23] и Брегеля[24].

Вторым историческим трудом Хамдаллаха Казвини является стихотворная летопись «Зафар-наме» («Книга побед»), обнимающая период в восемь с половиной веков и состоящая из 75000 бейтов, написанная в качестве завершения легендарно-исторической эпопеи Фирдоуси «Шах-наме». Она была закончена в 735/1334–35 г., то есть пять лет спустя после «Тарих-и гузиде» и сохранилась в единственной рукописи Британского музея (Or 2833, переписанной в Ширазе в 807/1405 г. и купленной в Персии для Британского музея Сиднеем Черчиллем около 1885 г.). Она ценна, скорее, точностью фактов и дает в своей третьей части изложение истории монголов до времени Абу Саʻида[25]. По наблюдению Брауна, «Зафар-наме» начинается с жизни Пророка Мухаммада и доходит до времени автора, то есть до 732/1331–32 г., когда Абу Са'ид еще правил. 30000 бейтов посвящены монголам. Автору было 40 лет, когда он начал сочинение и провел над ним 15 лет, так что он родился, видимо, около 680/1281–82 г. По мнению Рьё, нельзя игнорировать историческую ценность этого труда, поскольку автор очень точен в отношении фактов и дат. Его третья книга весьма ценна для истории монгольского периода. Так, например, он дает очень живое описание массовой резни, учиненной монголами в Казвине. Его информация была частично извлечена от его прапрадеда Амина Насра Мустауфи, которому в то время было 93 года[26].

Карл Ян был очень высокого мнения о рассматриваемом труде Хамдаллаха Казвини и считал, что оно заслуживает гораздо большего внимания ученых, так как пред-

ставляет не только большую ценность в отношении ранних тюркского и монгольского периодов и истории Чингиз-хана, но также и в отношении позднего ильханидского периода[27].

Абд ал-Хусейн Нава'и, кроме полезных моментов в третьей части по истории монголов, особую ценность данного сочинения Хамдаллаха Казвини видел в фиксации произношения и написания исторических монгольских слов и имен[28].

Кроме упомянутых исторических сочинений Хамдаллах Казвини оставил хорошо известное космографическое и географическое сочинение «Нузхат ал-кулуб» («Услада сердец»), написанное в 740/1339–40 г., т.е. пять лет спустя после «Зафар-наме», по просьбе некоторых друзей, желавших появления труда по географии на персидском языке.

Большую ценность представляет третья часть этого труда, содержащая подробное географическое описание Ирана и государства Хулагуидов. Автор дает сведения об административном делении Ирана в этот период, о взимавшихся в его областях податях, использовав при этом в качестве источника податные списки (дафтары) финансового ведомства[29].

В.В.Бартольд дал этому труду высокую оценку в юбилейном сборнике барона Розена «ал-Музаффирийе» (1897). Рьё первым обратил внимание на значение этого труда, как исторического источника. Д.Э.Бойль считал Казвини очень точным в фактах и датах, а эту его книгу очень ценной для истории монгольского периода[30].

И.П.Петрушевский отметил выгодное отличие данного труда Казвини от арабоязычных географов XIII в., которые, как правило, компилировали сведения предыдущих авторов, тогда как Хамдаллах Казвини лишь изредка воспроизводит устаревшие сведения из вторых рук. «Наибольшая же часть труда сообщает оригинальный и современный автору материал»[31].

Все четыре отмеченных нами историка – Джувейни, Рашид ад-Дин, Вассаф и Казвини, которых принято объединять в одну группу по идейно-политическим позициям – безусловно, выражали промонгольские идеи чиновной знати, поддерживавшей централистские традиции старо-иранской государственности. Каждый по-своему, они по сути выполняли заказ своих монгольских повелителей. Безусловно, благодаря во многом им, историографию этого периода можно назвать одним из наиболее уникальных и значительных явлений в мировой истории. Ее преимущество, прежде всего, в том, что за короткий срок миру были предложены обширные выдающиеся аутентичные исторические сочинения, из которых сочинения указанных нами являются единственными в своем роде.

Примечания

[1] Как отметил Н.Д. Миклухо-Маклай, «во всяком случае, эта дата как текущая приведена в предисловии к сочинению». – См.: Миклухо-Маклай Н.Д. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Вып.3. Исторические сочинения. – М.: Наука, Глав. ред. вост. лит, 1975. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Вып.3. Исторические сочинения. – М.: Наука, Глав. ред. вост. лит, 1975. – С.165.

[2] См.: D'Ohsson. Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-khan jusqu'a Timour Bey ou Tamerlan par M.le baron C.D'Ohsson. – T.1. – Amsterdam, 1852. – P.XXVIII–XXXIII.

[3] Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Соч. – Т.I. – М., 1963. – С.96-97.

[4] Бартольд В.В. Рец. на книгу: «E.Blochet. Introduction a l'histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-Din» (1910) // Соч. – Т.VIII. – М.: Наука, 1973. – С.307.

[5] Указ. соч. – С.290.

[6] Полякова Е.А. Некоторые сведения о «Тарих-и Вассаф» // Общественные науки в Узбекистане. – 1978. – № 8. – С.44.

[7] Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII–XIV вв. – Л., 1960. – С.23.

[8] Полякова Е.А. Указ. соч. – С.45-46.

[9] Brown E.G. A Literary History of Persia. – London, 1902. – P.67-68.

[10] Бартольд В.В. Туркестан... – С.97.

[11] Там же.

[12] Sir H.M.Elliot. Sir H.M.Elliot, K.C.B. The History of India as told by its own historians. The Muhammadan period / Ed. from the posthumous papers of late sir H.M.Elliot, R.C.B., East Company's Bengal civil service, by prof. John Dowson, M.R.A.S., Staff College, Sandhurst. London, 1869. – Vol. II. – P.25-26.

[13] Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузеном и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным. – М.-Л: Изд-во АН СССР, 1941.

[14] Бартольд В.В. Хранение документов в государствах мусульманского Востока // Соч. – Т.VIII. – М., 1973. – С.355.

[15] Миклухо-Маклай Н.Д. Указ. соч. – С.59.

[16] Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. – Т.II.– М.-Л., 1941. – С.91.

[17] Blochet E. Introduction... – P.107.

[18] The Ta'rikh-i-guzida or «Select History» of Hamdu'llah Mustawf-i-Qazvini. Composed in A.H. 730 (A.D.1330) and now reproduced in fac-simile from a manuscript dated A.H. 857 (A.D.1453) with an introduction by E.G.Brown. – Vol.1. Containing the text. – Leiden, 1910.

[19] Ibid. – P.88.

[20] The Ta'rikh-i-guzida or «Select History» of Hamdullah Mustauwfi-i-Qazwini, compiled in A.H. 730 (A.D.1330) and now abridged in English from a manuscripts dated A.H.857 (A.D.1453) by Edward G.Brown, with indices of the fac-simile Text by R.A.Nicholson. – Part II, containing the abridged translation and indices. – London, 1913. – 237+286.

[21] А.Г. Тагирджанов считал этот список самым ранним из всех известных, который включает три части: 1. Тарих-и гузиде (описание событий с древнейших времен до конца первой трети XIV в., то есть до 1330 г.); 2. Дополнение к Тарих-и гузиде (события 1335–1344 г.); 3. Зайл-и Тарих-и гузиде (1342–1392 г.). – См.: Тагирджанов. Описание таджикских и персидских рукописей Восточного отдела библиотеки ЛГУ. – Т.1. – История, биографии, география. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1962. – С.32; Хамдаллах Мустауфи Казвини. Зайл-и тарих-и гузида (дополнение к «Избранной истории») / Вступ. ст., пер. с перс., прим. и указатели М.Д.Кязимова и В.З.Пириева. – Баку: Элм, 1986. – С.81.

[22] Н.Д. Миклухо-Маклай, однако, как о более ранней и лучшей говорит о рукописи под шифром С 503 (578b): «...Список «Тарих-и гузида» (С 503, старый шифр 578 b; колл. А.Л.Куна, 1890 г., №81; 572 лл), датированный 11 зу-л-ка'да 847/2 марта 1444 г., является одним из наиболее старых известных экземпляров этого произведения; он украшен 'унваном гератской школы, прекрасно оформлен и, по всей вероятности, переписан в Хорасане. Второй список (С 501, старый шифр 578a; колл. Р. Френа, 1842 г.; 217 лл) содержит чрезвычайно редко встречающееся в рукописях «Та'рих-и гузида» особое добавление к названному труду, сделанное сыном Хамдаллаха Мустаувфи Казвини Зайн ад-Дином [это добавление в данном списке было отмечено еще А.А.Ромаскевичем (МИТТ,1,с.54)]; в этом добавлении Зайн ад-Дин изложил события с 742 по 794 г.х. (лл.197б – 217б), то есть с 1341–1342 по 1391–1392 г.н.э. Список датирован 21 раби' I 1024/21 апреля 1615 г.». – См.: Миклухо-Маклай Н.Д. Некоторые персидские и таджикские исторические, биографические и географические рукописи Института востоковедения АН СССР // Ученые записки Института востоковедения. – Т.XVI. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – С.237-238. В другой своей работе по поводу рукописи С503 тот же автор заметил некоторые расхождения между нею и изданной рукописью Брауна. «Как видно из содержания списка, – пишет Н.Д.Миклухо-Маклай, – VI глава в нем содержит один отдел («Предания, относящиеся к городу Казвину»), опущенный в рукописи, изданной Брауном. Кроме того, 3-й отдел («Важнейшие постройки, находящиеся в Казвине») той же VI главы в списке примерно вдвое больше этого же отдела в издании (лл.240a-241a, ср. издание, стр. 830-832); наконец, есть некоторые расхождения, иногда довольно существенные, между текстом V главы, в частности текстом отдела этой главы, посвященного поэтам, и текстом того же отдела в издании (лл.225б-234a, ср. издание, стр. 812-829)...». – См.: Миклухо-Маклай Н.Д. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Вып.3. Исторические сочинения. – М.: Наука, Глав. ред. вост. лит, 1975. – С.60-61.

[23] Стори Ч.А. Персидская литература: Биобиблиографический обзор / Пер. с англ., перераб. и доп. Ю.Э.Брегель. В 3-х частях. М.: Наука, 1972. – Ч. I. – [245] С.331.

[24] Брегель Ю.Э. Восточные рукописи в Казани // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. 1969. – М.: Наука, 1972. – С.357. – [2] С.370.

[25] Стори Ч.А. Указ. соч. – С.327-328.

[26] Brown E.G. A Literary History of Persia. – Vol.III. – The Tartar Dominion (1265–1502). – Cambridge, 1951. – C.90.

[27] Yahn Karl. Study on supplementary Persian Sources for the Mongol History of Iran // Aspects of Altaic civilazation. Proceedings of the fifth Meeting of the Permanent Conference Held at Indiana University, June 4–9, 1962 / Ed. Dy Lenis Sinor. – Vol.23. – P.200.

[28] Абд ал-Хусейн Нава'и. Указ. соч. – С.Иб.

[29] Бартольд В.В. Указ. соч. – С.99.

[30] Boyle John Andrew. Some Thoughts on the Sources for the Il-Khanid Period of Persian History // Iran. – Vol.XII. – 1974. – P.186.

[31] Петрушевский И.П. Указ. соч. – С.16.

И.М.Миргалеев

Алтын Урданың халыкара сәясәте

Бабаларыбызның тарафыннан корылган бөек дәүләтләрдән берсе булган Алтын Урда, аның тарихы, халыкара сәясәттә тоткан урыны галимнәрнең игътибарыннан инде менә ике гасыр китми. Чын мәгънәсендә төрки-татар дәүләте һәм татар халкының оешып, милләт булып китүенә сәбәпче булган дәүләт буларак, аның бай матди һәм рухи мирасы, тарихы безгә бик якын.

Алтын Урданың бөек дәүләт булганын безгә бигрәк тә аның тышкы сәясәте исбатлап тора. Бу дәүләтнең XIII–XV гасырларда халыкара мәйданда тоткан урыны бүгенге көнгә кадәрле тарихчылар тарафыннан әле яхшылап өйрәнелмәгән.

Совет заманында Алтын Урда дәүләте тыелган ук булмаса да, өйрәнү өчен «уңайсыз» тема булды. Бигрәк тә Казан тарихчылары өчен ул «табу» дәрәҗәсенә җиткерелгән иде. Шулай да, Алтын Урданың күршесендә яшәгән дәүләтләр тарихын язганда (бигрәк тә урыс тарихы өчен) бу темага кагылмыйча мөмкин түгел иде. Шунлыктан аңа багышланган хезмәтләр языла башлады. Бу теманың теләнелмәгән булуы, татар тарихының тик тискәре яктан гына сурәтләнүе күзәтелсә дә, Алтын Урданың чын тарихы үз актуальлеген югалтмады.

Әлбәттә, Алтын Урдага каршы булган тискәре мөнәсәбәт нәтиҗәләрен бирде. Бу бөек дәүләт тарихына һаман да әле тиешле бәя бирелмәгән. Моның сәбәпләреннән берсе итеп, әлегәчә Казанда «алтынурдачылар» мәктәбе оешып китә алмауын да әйтергә мөмкин.

XX нче гасыр башында татар тарихчылары Җуҗи олысына югары бәя биреп, аның калдырган мирасын һәм тарихын өйрәнүдә күп кенә ачышлар ясадылар. Без шул бәя нигезендә, Алтын Урданың тарихын мөмкин кадәр төгәлрәк реконструкцияләргә тырышабыз. Бу дәүләтнең дөнья геополитикасында алып барган историографиясенә күз салсак, иң беренче бу темага кагылышлы В.Г. Тизенгаузенның «Илчелекләр» дигән кулъязмасын күрсәтә алыр идек[1]. Монда автор чыганаклардан өзекләр китереп, үзенең ачыкламаларын да язган. В.Г. Тизенгаузен өйрәнү объекты итеп бөтен Ислам дөньясын алса да, Алтын Урдага шактый күп урын биргән. Әмма, кызганычка каршы, бу хезмәт басылмыйча кулъязма рәвешендә генә калган.

В.Г. Тизенгаузеннан соң Алтын Урданың чит илләр белән булган мөгамәләмәсе турында Хаммер-Пургшталь үзенең өч мәшһүр фәнни хезмәтендә дә яза. Биредә без, Алтын Урдадан тыш, аның Ирандагы илханнарга һәм Госманлы дәүләтенә багышланган китапларында күздә тотабыз[2]. Әлбәттә, бу хезмәтләрдә Җуҗи олысының тышкы сәясәте махсус анализланмый. Хаммер-Пургшталь бу дәүләтләрнең халыкара бәйләнешләрен генә атап үтә. Әмма, шулай да, китерелгән информация Алтын Урданың күп кырлы тышкы сәясәте булуы һәм халыкара мәйданда активлыгын күрсәтеп тора.

Җуҗи олысының сәяси тарихына багышланган хезмәтләрдә дә бу дәүләтнең халыкара сәясәте махсус өйрәнелмәде. Күпчелек очракта Алтын Урда алып барган сугышларны бәян иткәндә генә аның башка дәүләтләр белән булган бәйләнешен яздылар. Мондый хәл, хәтта А.Ю. Якубовский, М.Г. Сафаргалиев, Бертольд Шпулерның саллы хезмәтләренә дә хас.

Русия тарихчылары эзләнеүләрен күбрәк татар-рус бәйләнешләренә багышласалар да, бу әле Алтын Урданың халыкара сәясәтен өйрәнү дигән сүз түгел. Чөнки, ул вакыттагы күп санлы урыс кенәзлекләре «урыс олысы» исеме белән Җуҗи олысының бүленмәс бер өлеше булып тора иде.

Бүгенге көндә Алтын Урданың Мисыр һәм Суриядәге мәмлүкләр дәүләте белән булган бәйләнешләре яхшы өйрәнелгән. Бу дәүләт белән Алтын Урда бөтен яшәгән дәверендә бик актив мөнәсәбәтләрдә булган. Моны ике төп сәбәп белән аңлатып була. Беренчедән, бу дәүләт, Аббаси халифәлеген официаль торгызса һәм бөтен мөселманнарның халифе бу дәүләттә яши. Әлбәттә, Алтын Урда, мөселман дәүләте буларак Халифәт белән тыгыз элемтәдә торган. Кызганычка каршы, бу мәсьәлә әлегә бөтенләй тикшерелмәгән.

Икенчедән, Мисырдагы мәмлүкләр солтанлыгында төркиләр идарә иткән. Ә бу

династиягә нигез салучылар күпчелеге кыпчак далаларыннан чыгучылар була.

Алтын Урда – Мисыр бәйләнешләренә багышланган Амин ал-Холи һәм Салих Закиров хезмәтләре бар[3]. Бүгенге көндә бу теманы гарәп тарихчылары да актив өйрәнә башлады[4].

Алтын Урда XIII–XV нче гасырларда яши. Һәр гасырның үзенә хас үзенчәлекләре бар. Бу вакыт эчендә Җуҗи олысының күршеләрендәге дәүләтләр бик нык көчәеп киткән, яки бөтенләй, бөлгенлеккә төшеп яшәүдән туктаганнар, бер дәүләтләрне икенчеләр алыштырган. Алтын Урда дәүләте үзе дә төрле чорлар кичерә. Бик көчле дәверләр, чуалышлар һәм XV гасырда берничә дистә елга сузылган таркалу белән дә алышына. Күргәнебезчә, шушы өч гасыр эчендә дөньяда дәвамлы һәм күп үзгәрешләр булып торган.

Алтын Урда Кытайдагы Юань империясе, Урта Азиядә Чагатай олысы, Һиндстандагы Дәһли солтанлыгы белән актив сәүдә алып бара. Мәшһүр «Ефәк юлы»ның төп трансконтинентальмагистрале XIII–XIV гасырларда Алтын Урда җирләре аша уза. Әлбәттә, аны саклау белән берәрттән, юлның сәүдә функциясен уңышлы үтәве өчен дәүләт дәрәҗәсендә кайгырту, башка дәүләтләр белән килешүләр төзү, сәяси берлекләр булдыру кирәк булган. Тарихтан белүебезчә, Алтын Урда бу рольне уңышлы башкарган.

Татарлар белән сәүдә итәр өчен көнбатышта Генуя белән Венеция шәһәрдәүләтләре үзара ярышкан. Ханнар, бу дәүләтләр белән төрле сәүдә килешүләре төзегәннәр. Мәсәлән, Венеция алып-сатарларына Алтын Урда җирендә үз колонияләрен ачу белән берәрттән, сәүдә өлкәсендә өстәмә хокуклар да биргәннәр. Моны Венеция документлары дәлилли[5]. Гомумән, Алтын Урда Көнбатыш Ауропа дәүләтләре белән тыгыз сәүдә алып барган. Алманнар, литвалылар, византиялеләрдән тыш, татар илчеләре Скандинавия илләренә дә барганнар, ул илләр белән килешүләр төзегәннәр. Исланд сагаларыннан күренгәнчә, шуларның берсенә 1286 нчы елда кул куелган[6].

Алтын Урданың гасыр дәвамында сәяси дошманы булган Хулагу Иран дәүләте белән дә тыгыз элемтәдә торган. Бу ике дәүләт, Кавказ арты җирләре өчен күп еллар сугышсалар да, илләр арасында сәүдә һәм мәдәният бәйләнешләре һич туктамаган. Илханнар Иранда башта христианнарга таянсалар, соңыннан шийларга әйләнәләр. Иранлылар Тәбриз аша узган икенче сәүдә юлын куәтләндерергә тырышканнар. Әлбәттә, Алтын Урда ханнары моңа комачаулау өчен сугышканнар, сәяси берлекләр төзегәннәр, сәүдәгәрләрне үзләренә җәлеп итү өчен аларга төрле ташламалар ясаганнар, өстәмә хокуклар биргәннәр. Бу тарафта Алтын Урда шактый агрессив сәясәт алып барган.

Җуҗи олысының халыкара сәясәтен тикшергәндә, аны берничә хронологик этапка бүлеп карарга кирәк. Монда XIII белән XIV гасыр аерым урын тота.

XIII гасырда Алтын Урда дәүләт буларак яши башлый. Аның оешуы үзе берничә этаптан тора. Башта ул Монгол империясенең бер өлеше булса, соңыннан Монгол ханнарына буйсынган һәм бәйсез дәүләт булып оешкан. XIII гасырда чыңгызлылар корган дәүләтләр дөнья геополитикасын үз кулларында тоталар. Алар арасында иң көчлесе Алтын Урда дәүләте була. Бу гасырда җуҗилар күбрәк Монгол дәүләтләре белән бәйләнештә торалар. Алтын Урда хәтта Чагатай олысын вакытлыча үзенең контроленә ала.

XIV гасырда Җуҗи олысы Ислам дәүләтләре белән тыгыз элемтәләр кора. Гасырның икенче яртысында башланган фетнә һәм чуалышлар Алтын Урда дәүләтенең тышкы сәясәтенә берникадәр зыян сала. Эчке таркаулыкны бетерүгә ирешкән Туктамыш хан, Алтын Урданың халыкара сәясәтен кабат җанландырып җибәрә. Татар дәүләтенең икътисадый һәм сәяси яктан җимерүне үзенә максат итеп куйган Аксак Тимергә каршы Туктамыш хан дистәгә якын дәүләттән торган гаскәри һәм сәяси берлекләр төзи.

XV гасырда Алтын Урда шактый көчсезләнә һәм таркала башлый. Шулай да, ханнар актив тышкы сәясәт алып баруны дәвам итәләр. Бу гасырда Алтын Урда күбрәк нык көчәеп киткән кардәш төркимөселман Госманлы дәүләте белән тыгыз элемтәләр урнаштыра. Шулай ук, Бөек Литва кенәзлеге белән дә бәйләнешләр көчле була.

Күрүебезчә, җуҗиларның халыкара мәйданда алып барган сәясәте күп кырлы булган.

Искәрмәләр

[1] Архив востоковедов. С.-Петербургский филиал Института востоковедения РАН. Ф. 52. Оп. 1. Д. 31. «Посольства» (в хронологическом порядке), извлечения из арабских источников, из некоторых работ европейских ориенталистов, переводы арабских источников /Рукопись/. – 339 л. – 2 папки.

[2] Hammer-Purgstall von. Geschichte der Goldenen Horde in kiptschak, Das ist: Der Mongolen in Russland. Pesth. C.A. Hartebens Verlag, 1840. – 686 s.; Geschichte Der Ilchane Das ist Der Mongolen in Persien. Darmstadt. Druk und Verlag von Carl Wilhelm Leske. Erster Band – I – 1842. – 438 s.; Zvreiter Band – II – 1843. – 563 s.; Geschichte Des Osmanischen Reichts, Gros-Sent Heils Aus Bisher unbenutzen Handschriften und Achiven. 1300–1453. Pest, in C.A. Hartlebens Verlage. Erster Band. 1827. – 690 s.

[3] Амин аль-Холи. Связи между Нилом и Волгой в XIII–XIV в. Сокр. пер. с араб. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1962. – 40 с.; Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом XIII–XIV вв. – М.: Наука, 1966. – 169 с.

[4] Ахмед Мухтар аль-Ибади. Кимәрәти мәмликәл вәл фи Миср вә Шәм. Александрия: Муассасәтәп Шәбәб аль-Җамига, 1998. – 323 б. (гарәпчә); Таккуш Мухаммад Сахиль. Тарих аль-мәмлик фиһи Миср вә бәл мәк әш-Шәм. 1250–1517. Бейрут: Дар Аннафаис, 1998. – 599 б. (гарәпчә).

[5] Григорьев А.П., Григорьев В.В. Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции: Источниковедческое исследование. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. – 276 с.

[6] Шаскольский И.П. Сведения об истории Руси X–XIV вв. в исландских анналах // Вспомогательные исторические дисциплины. Т. XXV. СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1994. С. 231–239. (карагыз: Annales regii).

И.З.Файзрахманов

Развитие ремесленных и промысловых занятий в Казанском крае во второй половине XVIII века

Под понятием промыслы Н.А.Халиков определяет «любую хозяйственную, производственную или торгово-посредническую деятельность помимо земледельческого и животноводческого труда на своей усадьбе и наделе, включая и арендованную землю»[1]. В этом смысле к промыслам не относятся охота, рыболовство и т.п. занятия, как не производящие, а присваивающие отрасли хозяйства. Мелкий ремесленник работает дома, своим инструментом, полностью производит изделие и сам его сбывает. В отличие от домашнего производства, где произведенный продукт используется в своем хозяйстве, делается для себя, ремесленник работает на заказ или ограниченный рынок[2]. Казанский край издавна был известен широким развитием всевозможных ремесел, связанных с обработкой металла, кожи, меха, шерсти и другого сырья. Это производство до определенного времени удовлетворяло спрос населения в промышленных товарах. Центром ремесленного производства оставалась Казань. Писцовая книга 1646 года зарегистрировала здесь более 650 ремесленников. Наибольшее распространение получили мелкие кожевенные (217 дворов), пищевые (149), текстильные и швейные (129), металлообрабатывающие (80), деревообделочные (41), химические (34) специальности. О занятиях жителей говорили названия казанских улиц и слобод: Кожевенная, Мыльная, Сафьян, Кузнечная, Горшечная, Кирпичная, Ямская[3]. Большинство ремесленников производили товары своими собственными силами, создавая семейные кооперации. Так, в пищевой промышленности их было 129, а в кожевенной – 162 производства[4]. Но вместе с тем росло число мастерских, в которых применялся наемный или крепостной труд. Так, в мастерской кожевника Феодосия Тарасьева, кроме своего сына, пасынка и племянника, работали еще 5 дворовых людей, 2 крепостных и 1 наемный человек[5]. По данным той же переписной книги 1646 года в Казани было 104 таких мастерских, в которых работало 229 наемных людей и 158 крепостных. Уже в XVII веке ремесло с работой на заказ начинает вытесняться производством предметов на рынок, что, в свою очередь, вело к еще более глубокой специализации и росту наемного вида труда. Ремесленники все чаще производили различные предметы на продажу. Они стали сбывать свою продукцию на городских рынках и ярмарках. В XVIII веке число ремесленников и промышленников увеличивается. Так, И.П.Фальк упоминает в 1773 году в Казани 1468 фабрикантов и 1057 ремесленников, среди которых были 128 сапожников, 88 перчаточников, 23 скорняка, 19 медников, 19 мельников, 18 булочников, 14 портных, 13 пирожников и ремесленников других специальностей[6]. Источники XVIII века указывают до 50 различных видов ремесленного производства. Среди них есть такие производства как иконописное, маслогонное, круподерное, кирпичное, крашенинное, бондарное, валяльное, дегтярное и многие другие.

Ремесло развивалось и в сельской местности, в том числе в районах с преобладанием татарского населения. Развитие ремесла и промыслов было связано и с наличием у крестьян свободного времени. 6–8 месяцев в году крестьянин был свободен от непосредственных занятий земледелием, кроме того, для обработки своего небольшого земельного участка, ему требовалось не так много времени, а оставшиеся часы заполнялись промысловыми занятиями. Обслуживая свои и господские потребности в изделиях, изготовляя для себя и для продажи предметы домашнего потребления и обихода, крестьянин создал ряд примитивных орудий труда, с помощью которых он изготовлял все эти изделия. Так появились у крестьян гончарный круг и токарный станок, самопрялка, ткацкий стан, сукновальная ступа и т.п. Работая на этих орудиях, он получал известные навыки. Постепенно накапливался большой производственный опыт в изготовлении разного рода изделий и создавался арсенал примитивных орудий труда.

На уровень развития крестьянских ремесленных и промысловых занятий оказывал прямое воздействие характер феодаль-

ной эксплуатации. В районах, где преобладала барщинная система, крестьянские промыслы росли медленно, так как крестьянин был крепко привязан к вотчинному хозяйству. Наибольшее же развитие они получили в районах преобладания или заметного распространения оброчной формы. Так формировались центры крестьянской промышленности. В этих центрах наиболее полно проявились тенденции к созданию предприятий капиталистического типа. Основным таким центром в Казанском крае стало «Заказанье». Крупные торгово-промышленные селения выступали в роли центров закупки сырья и сбыта готовой продукции данного промысла. Из числа богатых крестьян, многие из которых занимались и торговой деятельностью, выделялись так называемые «капиталистые» крестьяне. Они открывали свои предприятия, на которые нанимали своих же односельчан. В последней четверти XVIII века во многих отраслях крестьянские промыслы и городское ремесло перерастают в мануфактуру.

Шло переселение в Поволжье преимущественно из центральных районов страны, где крестьяне давно испытывали земельный голод и были заняты всевозможными ремеслами. Переселившись, они и здесь развивали соответствующие ремесла. Ремесла распространялись на новые селения и охватывали новые слои крестьян там, где они уже существовали. И.Г.Георги отмечал: «всякая деревня [казанских и оренбургских татар] имеет своих кожевников, сапожников, портных, красильщиков, кузнецов, плотников...»[7]. В.А.Сбоев в своем исследовании писал, что «почти все подгородные селения Казанского уезда состоят из ремесленников, как-то: столяров, слесарей, плотников и прочих. Некоторые выделывают сафьян, юфть и другие кожи»[8]. «Мастерства же и художества имеют иконописное, кузнечное, чеботарное, серебряное, медное, набоечное», – отмечалось в описании города Елабуги 1784 года. Эти ремесленники шли в «отход» в Уфимское, Пермское, Казанское, Симбирское наместничества «для портного, чеботного, овчинного ремесла»[9].

Успешно развивались промыслы по обработке дерева. Особенно широко были распространены промыслы по плетению изделий из лыка и мочала (рогожно-кулеткацкий, изготовление лаптей, витье веревок, канатов), плотницкий, пильный, столярный, бондарный, жжение угля и получение поташа, санно-тележный и другие. Плотницкий промысел был особо развит среди татар. Не случайно, К.Фукс замечал: «... я часто видел, что татарские мужики занимались строением деревянных домов в русских деревнях»[10]. Столярное ремесло включало в себя производство ткацкого оборудования – челноков, берд, веретен. Помимо этого столяры изготавливали мебель, оконные рамы и двери, лопаты, посуду и т.п.

Производство бочек происходило зимой в жилой избе, а летом на дворе, под навесом, где размещался весь необходимый материал и инструмент. Некоторые бондари имели отдельные помещения в виде небольшого сруба, расположенного среди надворных построек. Продукция, поставляемая бондарями, обеспечивала нужды не только местного населения. Большое количество клепки отправлялось на нижнюю Волгу, где из нее изготовлялись бочки для рыбы[11]. Также вошли в практику бочки с железными обручами. Еще при Петре I изготовление бочек с железными обручами в Казанском Адмиралтействе было поставлено на промышленную основу.

Выработкой поташа занимались многие крестьянские семьи, так как это позволяло иметь заметный приработок. Среди нескольких вариантов получения поташа выделялся «казанский способ» без промежуточного замачивания золы. Из золы кустарным способом делали щелок, который выпаривали затем в домашних условиях. Продавали свою продукцию крестьяне местным перекупщикам либо на поташные заводы. Так, указывая на ущерб, наносимый казенным лесам, в 1796 году Вятская губернская канцелярия отмечала, что крестьяне Елабужского уезда «выжигают золу и вывозят публично на базар в город Елабугу и в город Мамадыш и прочие места для продажи»[12].

Группа селений в Лаишевском уезде: Верхний и Нижний Темерлик, Янаши, Казаклар, Балтачево стала известна изготовлением дуг из вязового и ильмового дерева. Села Чебакса и Аки славились на все Поволжье своими тарантасами. Плетение лаптей особенно широко было распространено в селах, расположенных по правому берегу Волги. В них бурлаки часто останавливались и переменяли лапти. Часть города Тетюш так и называлась – Лаптевка[13]. Для нужд кожевенной промышлен-

ности заготавливали много ивовой и дубовой коры. Из деревьев ладили легкие лодки-однодеревки, предназначенные для рыбной ловли и хозяйственных нужд.

В сельскохозяйственных районах население занималось переработкой сельскохозяйственного сырья и изготовлением различных изделий из кожи, шерсти и т.д. Промыслы и ремесла были у всех народов, населявших край, однако, больше всего они были распространены среди русских и татар. Отдельные виды промыслов больше были сосредоточены преимущественно у одного народа. Так, среди татар большее распространение получили ткачество, кожевенные промыслы, у русских – обработка металлов.

Ткачество было одним из традиционных промыслов татар. Успехи в кумачном производстве стали возможными и благодаря традиции ткачества татар, уходящей в глубину веков. Много крестьян занималось изготовлением сукон и тканьем полотен. Лепехин отмечал, что «татары валяют грубые сукна на кафтаны и онучи». И.Георги писал: «трудолюбивый деревенский женский их пол прядет, ткет собственную шерсть, или лен, или пеньку своего приобретения»[14]. Ткачество было распространено и среди русского населения. Например, в селе Алексеевском Лаишевского уезда многие жители ткали столовые полотна, шали, салфетки, холсты и сукна. В селе Сюкеево Тетюшского уезда в большом количестве ткали холсты и полотна.

Кожевенный промысел наиболее был развит среди татарского населения края, который являлся для него традиционным. Этот промысел включал в себя обработку кожи (изготовление юфти), выделку овчин и козловых шкур (меха, сафьян) и шитье изделий из них. Основная масса обработанных ремесленниками кож шла на изготовление обуви. Из кожи шили национальную татарскую обувь – ичиги и туфли из зеленого сафьяна. Так, в 1790-х годах казанский чеботарь Мустафа Файзуллин, побывав по делам в Сеитовой слободе Оренбургской губернии, купил для образца мужские ичиги, сделанные в Бухаре, и, вернувшись в Казань, по этому образцу начал изготовлять мужскую и женскую обувь. Его примеру последовали другие[15]. Качество изготовляемой кожи было очень высоким. В своих «Путешествиях...» англичанин Белл Джон отмечал, что в Казани делалась наилучшая юфть в России и отправлялась в Ливорно (Италия) и в другие европейские страны[16]. Основным центром производства ичигов была Казань и близлежащие к городу слободы и деревни. Села Алаты и Атня Казанского уезда стали крупными центрами кожевенного производства. Промысел имел распространение также в Чистопольском, Спасском, Мамадышском и Тетюшском уездах. Высококачественные изделия из сафьяновой кожи, особенно ичиги, пользовались у многих народов края, в том числе и у русских, большим спросом. В описи имущества умершего в 1803 году в Казани купца Г.П.Каменева значилось: «одни ичетки и туфли зеленого сафьяна, шитые золотом»[17]. Значительная часть населения Средней Азии была обута в кожаную обувь, сделанную умельцами Казани. Также изготовлялись опоек, подошвенные, лощеные выростковые кожи и отчасти твердые подошвенные и сыромятные кожи и другие. Из них шили сапоги, кожаные галоши и т.п. для крестьянского обихода, рукавицы, конские сбруи. Возделывали кожу в многочисленных мастерских, а нередко и просто на дому. Во главе предприятия стоял сам хозяин, а работа велась при участии членов семьи. Распространение кожевенного промысла способствовало появлению других, таких как изготовление золы, поташа, квасцов и других материалов, необходимых для выделки кож.

Овчинное производство имело большое значение в хозяйственной жизни населения края. Почти в каждом селении имелся свой скорняк, обслуживавший односельчан. Например, многие семьи деревни Байчуга Атнинской волости Казанского уезда занимались овчинным промыслом. А в зимнее время почти все мужское население деревни работало на кожевенных заводах Казани. Туда же нанимали подростков с 10 лет[18]. Деревня Карадули Казанского уезда выделялся выделкой овчин. Скорняжный промысел наиболее был развит в деревнях Казанского и Мамадышского уезда, где им занимались почти исключительно татары. Валяльным промыслом занимались многие жители Кукмора.

Портняжный промысел также был широко распространен. Обычно портные работали у себя дома. Они шили платья, шубы, кафтаны, шапки и другую одежду из материала заказчика. У них было много заказов от чиновников, помещиков, своих односельчан. К известному портному заказчики приезжали даже из далеких деревень. Некото-

рые портные ходили по деревням в поисках работы. Портняжные работы производились обыкновенно в течение осени и зимы. С наступлением заморозков, портные расходились парами (большей частью мужчина с подростком) по окрестным селениям и останавливались там, где находили работу. Портняжничеством занимались преимущественно татары. Так, в Лаишевском, Мамадышском и Казанском уездах около 90% всех портных были татарами. В конце XVIII века касимовским купцом Давлеткильдеевым в починке Шемордан и деревне Ядыгер на базе развитого здесь овчинного и портновского ремесла был организован промысел по шитью тулупов, полушубков, шапок, рукавиц[19]. Портняжничеством выделялись также деревни Большие и Верхние Кибяк-Кози, Максабаш, Починок Уют, Большие Метески Лаишевского уезда и др.[20] Е.П.Бусыгин отмечает, что иногда портные-татары жили в русских деревнях по нескольку лет[21]. Татары-портные Заказанья особенно славились мастерством по пошиву тулупов, и обслуживали не только свою округу, но и обширные районы Закамья, Приуралья и Урала. Много портных, изготавливавших халаты, армяки, тулупы и т.п., было в Буинском уезде Симбирской губернии.

В XVIII веке в крае получило развитие мыловаренные и свечные промыслы. Согласно материалам I ревизии (1721–1723 гг.) И.Г. и В.О.Мыльниковы владели мыльным заводом в Казани. На мыловарню во время работы нанимали поденно и понедельно «казанских русских и прочих обывателей». А постоянно имели одного работного человека – сына городового бобыля. Хозяева своей продукцией не торговали, а действовали через посредника. Н.Никитин также занимался мыльным промыслом, за что платил деньги в казну. По некоторым данным, мыловаренный завод Квасникова существовал с 1721 года[22]. В 1747 году в Казани были приписаны в ремесло по мыльному промыслу 4 человека (все – «из низов»). В 1755 году в ремесленных цехах города насчитывалось 5 мыльников. По материалам 1763 года в пригородном селе Архангельское у нескольких бобылей также имелись мыловарни[23].

В марте 1707 года казанский митрополит купил «про домовой розход» 4000 сальных свечей у звонаря В.Тимофеева, а в декабре 3000 таких же свечей у оброчного бобыля казанца Н.Баранова[24]. Уже эти сведения показывают довольно значительную выработку сальных свечей ремесленниками, возможно, на заказ. В сказках 1721 года упоминаются 3 свечника. Один из них – И.И.Свешников, крестьянин из деревни Шеланги, вотчины К.А.Нарышкина, показал, что уже 10 лет живет в Казани «для промыслу своего свешнего». В 1747 году были приписаны «по свешнему ремеслу» 17 человек. А в 1755 году в Казани имелось 19 цеховых свечников. По описи 1763 года изготовлением свечей занимались и крестьяне пригородного села Архангельского[25].

Металлообработкой преимущественно занимались русские. В предыдущие столетия татарам и другим нерусским народам края было запрещено заниматься кузнечным делом, чтобы они не могли готовить оружие для восстаний. Поэтому соответствующими производствами преимущественно занимались русские и крещеные. Почти в каждой национальной деревне жили поколения русских кузнецов. Однако кузнечное дело существовало и у татар. Так, в источниках мы находим упоминания о «заводе в деревне Кирменей Казанского уезда у татарина Самехуллы»[26]. В той же деревне указываются медеплавильные заводы Алексея Босаргина, Ивана Останина и сызранца Игнатия Скорнякова[27]. В источниках под «заводами», скорее всего, подразумевались кузницы.

В 1790-х годах в селе Чебаксе Казанского уезда первую кузницу завел Федор Никитин. От него ремесло переняли еще 4 двора. Эти первые кузнецы работали на местный рынок – ковали лошадей, чинили и оковывали железом тарантасы, кибитки, колеса, оглобли, занимались изготовлением разного рода орудий крестьянского хозяйства. С увеличением числа кузнецов, этой работы было недостаточно. Тогда некоторые из них стали переходить от ковки экипажей к другим кузнечным работам – петлям, кроватям, решеткам и другим изделиям[28]. Кузнечное и слесарное производства имелись в селе Урахча Лаишевского уезда. Кузнецы изготовляли разнообразные изделия из чугуна и меди: многочисленную домашнюю утварь (ведра, самовары, чайники, подносы, ковши, сковороды и т.д.), различные хозяйственные инструменты (топоры, ножи, молотки, долота и т.п.), металлические части сельскохозяйственных орудий (сошники, лемеха, серпы косы, вилы, лопаты и др.). Среди ремесленников по обработке металлов были и сельские ювелиры, изготовлявшие пре-

имущественно украшения из дорогих металлов, меди, бронзы, латуни, а иногда и серебра. Их называли «чеканщиками» или «серебрениками». В селе Рыбная Слобода изготовляли ювелирные изделия на всю страну.

Изготовление глиняной посуды было развито, главным образом, в городах и пригородных селениях, где был большой спрос на подобную продукцию, и имелась качественная глина. Казанский и Спасский уезды выделялись развитостью гончарного производства. Село Воскресенское Тетюшского уезда выделялось производством глиняной посуды – горшков, кувшинов и прочее. У гончаров обычно имелись особые избы за чертой селения, которые иногда назывались «заводами».

Запасы глины также способствовали развитию кирпичного производства, которое наиболее было развито в Казани. Часто случавшиеся пожары в городе и их огромные масштабы по причине тесных деревянных застроек, вызывали необходимость постройки зданий из кирпича. В сельской же местности и в большинстве городских домов кирпич применялся на кладку печей, кладовых построек.

Красильным промыслом занимались отдельные красильщики. Они производили окраску пряжи, которая шла на тканье, а также красили уже готовую ткань. Для окраски тканей применялись преимущественно естественные красители. Широко употреблялась кора дуба, березы, ивы, ольхи. Использовались полевые цветы, травы. Также начали применять покупную кубовую краску (индиго), которая использовалась для покраски в синий цвет.

По развитию ремесел и промыслов выделялись Казанский, Мамадышский, Царевококшайский, Лаишевский уезды Казанской губернии. Н.А.Халиков выделил несколько особенностей этого района: высокая концентрация населения вообще и татарского – в частности, что давало значительный убыток рабочих рук на селе; давние ремесленные традиции населения, в том числе восходившие к городской культуре татар и их предков; близость к Казани; развитая Вожско-Камско-Вятская транспортная система. Уже с середины XVIII века в районе численность ремесленников все более перестает соответствовать возможностям местной сырьевой базы и рынков сбыта[29]. Благоприятной для себя хозяйственно-экономической ситуацией успешно воспользовался сосредоточенный здесь, мелкий предпринимательский и крупный торгово-промышленный национальный капитал. Результатом было формирование в Заказанье с XVIII века обширного по территории и масштабам производства ремесленно-промышленного центра[30].

Таким образом, в XVIII веке в развитии ремесленного производства произошли определенные изменения – наблюдается количественный рост промыслов и ремесел, изделия которых распространялись все дальше от места производства. Ведущей тенденцией в мелком производстве стало дальнейшее усиление ориентации его на рынок. Углублялась специализация районов. Складывалась своеобразная промышленная культура, когда по наследству, из поколения в поколение, передавались мастерские, навыки, деловые связи. Привлекая наемных рабочих, расширяя мастерскую, владелец постепенно превращал ее в мелкое мануфактурное предприятие. В результате стали возникать различного рода мелкие, уже не связанные с ремесленной мастерской предприятия, на которых использовался труд наемных работников, применялось разделение труда. Эти предприятия и послужили основой для образования так называемых «фабрик» и «заводов», то есть простейших мануфактур.

Примечания

[1] Халиков Н.А. Промыслы и ремесла татар Поволжья и Урала (середина XIX – начало XX века) / Н.А.Халиков. – Казань: ИИ АН РТ, 1998. – С.10.

[2].Там же. – С.12.

[3] История ТАССР / З.И.Гильманов [и др.]. – Казань: ТКИ, 1968. – С.117–118.

[4] Там же. – С.117–118.

[5] Материалы по истории ТАССР / Труды историко-археографического института. – Л.: Изд-во АН СССР, 1932. – С.72–79.

[6] Фальк И.П. Записки путешествия академика Фалька / И.П.Фальк. – СПб.: Изд-во Императорской АН, 1824. – Т.6. – С.169.

[7] Георги И.Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов // История Татарии в материалах и документах / Институт истории АН и Тат НИИ марксизма-ленинизма. – М.: Соцэкгиз,1937. – С.222.

[8] Сбоев В.А. О быте крестьян в Казанской губернии / В.А.Сбоев. – Казань: Дубровин, 1856. – С.34.

[9] Гришкина М.В. Крестьянство Удмуртии в XVIII веке / М.В.Гришкина. – Ижевск: Удмуртия, 1977. – С.77–78.

[10] Халиков Н.А. Промыслы и ремесла татар Поволжья и Урала... – С.41.

[11] Бусыгин Е.П. Русское сельское население Среднего Поволжья: историко-этнографическое исследование материальной культуры (середина XIX – начало XX веков) / Е.П.Бусыгин. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1966. – С.149.

[12] Гришкина М.В. Указ. соч. – С.80.

[13] Приволжские города и селения в Казанской губернии / изд. Казанского статистического комитета. – Казань: Казанский статистический комитет, 1892. – С.198.

[14] История ТАССР / Воробьев Н.И. [и др.]. – Казань: ТКИ, 1955. – Т.1. – С.191.

[15] Обзор кустарных занятий в Казанской губернии / Казанское отделение императорского русского технического общества. – Казань, 1896. – С.55.

[16] Знаменитые люди о Казанском крае / под ред. А.В.Гарзавиной, А.И.Новицкого. – Казань: ТКИ, 1990. – С.28.

[17] Бусыгин Е.П. Указ. соч. – С.169.

[18] Материалы для исследования промыслов населения Казанской губернии / Казанская губернская земская управа. – Казань, 1887. – С.184–185.

[19] Халиков Н.А. Указ. соч. – С.72.

[20] Материалы для исследования промыслов населения Казанской губернии. – С.256.

[21] Бусыгин Е.П. Указ. соч. – С.303.

[22] Ключевич А.С. Из истории материальной культуры и народного хозяйства России (моющие средства, переработка жиров с древнейших времен по 1917 г.) / Ключевич А.С. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1971. – С.214.

[23] Там же. – С.214.

[24] Там же. – С.233.

[25] Там же. – С.234.

[26] Алишев С.Х. Татары Среднего Поволжья в Пугачевском восстании / С.Х.Алишев. – Казань: ТКИ, 1973. – С.31.

[27] Материалы по истории крестьянской промышленности XVIII – первой половины XIX века / Труды историко-археографического института. – Л.: Изд-во АН СССР, 1935. – Т.15. – С.207–208.

[28] Материалы для исследования промыслов населения Казанской губернии. – С.17–18.

[29] Халиков Н.А. Указ. соч. – С.71.

[30] Там же. – С.71.

Л.М.Свердлова

Корпоративные старосты как первичное звено городского самоуправления Казани в конце XVIII – начале XX вв.

Органами городского сословного местного самоуправления, отчасти облеченными полномочиями государственной власти в дореволюционной России, были корпоративные (купеческое, мещанское, ремесленное) общества, вхождение в которые для податных сословий было обязательным. На сословные городские общества возлагались раскладка и сбор податей, контроль над исполнением повинностей, опека, в ряде случаев функции суда низшей инстанции, для чего избирались общественные органы и их представители (старосты, головы и старшины).

Одной из особенностей общественной жизни Казани конца XVIII – начала XX вв. стало параллельное существование национальных русского и татарского купеческого и мещанского сословных обществ. Татарские ремесленники не составляли отдельного корпоративного объединения, а входили в состав татарского мещанского общества, не пользовались корпоративными правами, как русские ремесленники и, записавшиеся в цеха, иностранцы. Национальные сословные корпорации избирали русского и татарского купеческих и мещанских старост и их помощников, русского ремесленного старосту (голову) и старшин цехов. Корпоративный староста – выборное должностное лицо, председатель сословного общественного схода, ответственный за порядок и исполнение повинностей. Но только должность купеческого старосты изначально приравнивалась к XIV классу государственной службы, а по окончании службы, исполнявшие эту должность, имели право отказываться от низших должностей[1].

По негласно существующей традиции в Казани наибольший общественный статус, а значит и влияние, имел русский купеческий староста. Формальным признаком его особого положения можно считать председательствование русского купеческого старосты на общесословных собраниях, его подпись ставилась первой на всех документах, оформлявшихся по результатам деятельности общего городского собрания, именно он оформлял протоколы общесословных общественных сходов. Интересно, что в различных прошениях к нему часто обращались так: «Его степенству господину купеческому старосте русского купеческого общества», иногда вместо слов «Его степенству» стояло «Господину...».

С 1886 года должность татарского купеческого старосты была упразднена как незаконно введенная. Управляющий Министерства внутренних дел отметил, что в оправдание существования этой должности местными властями приводится «Высочайше утвержденное 1 ноября 1854 года мнение Государственного совета касательно упразднения в Казани Татарской Ратуши... Между тем, сказанным Высочайшим повелением представляется татарам в г. Казани образовать по силе 439 ст. т. III Уст. о служ. по выбор., изд. 1842 г. (ст. 483 Св. Зак., изд. 1857; ст. 676 т. IX Зак. о сост., изд. 1876 г.) особый участок для денежных сборов и избирать для сего из среды себя особых старост – сборщиков: об избрании отдельного татарского купеческого старосты в упомянутом законе вовсе не говорится». Министерство внутренних дел предложило избирать одного старосту от всех купцов, а также учредить единую Купеческую управу для заведывания делами общества[2]. Татарский мещанский староста и его помощник по-прежнему избирались татарским мещанским обществом. Дело во многом объяснялось тем, что купеческий староста был практически не связан со сбором гильдейских пошлин, а в перечне функций мещанского старосты это была основная обязанность.

В должность купеческого корпоративного старосты мог вступать купец третьей, а после ее ликвидации второй гильдии. Очень редко татарским купеческим обществом на эту должность избирались купеческие сыновья или братья. Средний возраст, заступавшего на должность корпоративного старосты был 30–35 лет. В подавляющем ряде случаев, особенно среди купечества, пост старосты занимали один, реже два срока. Случаи многократного выбора на пост ку-

печеского старосты или его помощника крайне редки (Мухаметша Апанаев, Б.Ф.Муллин, Е.Н.Печников, Я.С.Смоленцев и др.).

Функции корпоративных старост были достаточно обширными: «1) попечение о всех делах, относящихся до того сословия, от которого они избраны, и представление об оных по принадлежности; 2) принятие от подлежащих учреждений указов и словестных приказаний, и объявление оных по принадлежности; 3) содержание ведомостей о гражданах каждого сословия по именам, семействам, летам и проч. и означением особо престарелых и обедневших, сведения о их поведении и занятиях, и содержание алфавитных списков для внесения семей их в городовую обывательскую книгу. 4) раскладка, с общественного согласия, податей и сборов казенных и общественных, и городских повинностей своего сословия; 5) сбор сих податей и повинностей, взыскание недоимок и отсылка оных по принадлежности; выдача плательщикам и получение от приемщиков платежей квитанций; 6) сообщение и представление установленным порядком ревизских сказок своего сословия; 7) выдача удостоверений для получения паспортов на отлучку и отобрание согласия от общества на прием в оное просящихся, или на увольнение, перечисление и проч.; 8) все исполнительные дела по предметам общественным и хозяйственным, которые будут на них возложены»[3].

Старосты подготавливали корпоративные и общесословные городские собрания, подбирали повестку дня их работы, в соответствии с ней готовили документы, необходимые для принятия решений. Извещали членов городского или корпоративного собрания о времени, месте проведения о повестке дня собрания. На самих общественных корпоративных сходах они председательствовали и отвечали за порядок на собрании. На общих собраниях председательствовал купеческий староста, а городской голова, который присутствовал на собраниях, был лишь лицом приглашенным. Старосты готовили ответы на многочисленные запросы различных служб и ведомств коронной администрации, поступавшие за подписью либо губернатора, либо руководителя соответствующего учреждения через городского голову, составляли документы по запросам городской думы и городской управы.

После введения либеральных реформ 60–70-х гг. XIX в. старосты составляли списки ополченцев и кандидатов в присяжные заседатели. Эти списки формировались на основе ревизских сказок и выписок из метрических книг. Последние были нужны для уточнения семейных списков и учета всех новорожденных или умерших. Выписки из метрических книг татар, составляемые при мечетях, требовали перевода на русский язык. В штате старост переводчиков не было, поэтому пользовались услугами разных лиц, в том числе и не состоявших на государственной службе. Так, в 1874 году перевод делали крестьянин Казанского уезда д. Малой Рясы Карим Бикмухаметов, отставной кандидат Измаил Менглыбаев Курмашев, обер-офицерский сын Гарей Хамзин Мамашев, казанский мещанин Салахутдин Хайбуллин, казанский купеческий сын Сиразютдин Шамсутдинов Шагадеев, учитель татарского училища Каюм Насыров (его переводы отличаются наибольшей полнотой). Переводом занимались и чиновники различных казанских учреждений: регистратор Татарского сиротского суда переводной коллежский секретарь Ибрагим Юсупов Арсеев. губернский секретарь Ибниамин Арыков, указной переводчик Муса Амирханов, коллежский асессор Семен Игнатьевич Иванов[4].

Эти списки передавались по инстанции, например, списки ополченцев – в Казанское городское по воинской повинности присутствие ежегодно к 1 июлю. Однако старосты обязаны были отмечать и доводить по инстанции все изменения по поданным спискам: переход в другое сословие, перемену места жительства, переход на постоянную военную службу или смерть ополченца[5].

Сдаваемые старостам выписки из ревизских сказок и метрических книг хранились в делах корпоративных старост и по запросам выдавались копии. Эти документы были нужны горожанам, например, для утверждения в правах наследования, для представления священнослужителю, для уточнения даты рождения брачующихся или для подачи в «судебное место» и др.

К числу документов, оформляемых старостами, кроме отчетных, относятся ответы на запросы о выдаче удостоверений и аттестатов. Удостоверения могли выдаваться члену корпоративного сообщества при запросе, например, городской управы: «нет ли препятствий на выдачу паспорта» тому или

иному лицу. Особенно важным становился этот запрос, если он касался лица, имевшего недоимку, так как в случае разрешения на выдачу паспорта и отъезда этого лица из города, недоимка ложилась на плечи всего сословного общества. Если же разрешалось выдать паспорт лицу, исполнявшему по выбору определенную общественную должность, то староста должен был побеспокоиться о том, чтобы на временно освободившийся пост заступил выбранный кандидат[6]. В таком случае от просителя требовалось подтверждение двух членов сословного общества, что ему действительно необходима отлучка по делам[7].

Аттестаты выдавались, например тем, кто хотел открыть трактир или продлить на год право трактирной торговли. В таком случае отмечалось, что претендент «поведения хорошего, под судом и следствием не находился и в настоящее время не находится и все казенные и общественные повинности уплачивает бездоимочно»[8].

Старосты составляли формулярные списки об общественной службе на лиц, выдвигаемых на получение званий коммерции и мануфактур советников, потомственных и личных почетных граждан, на получение правительственных наград за общественную службу или щедрую благотворительность, либо за выполнение производственных заказов правительства. Запросы могли делать как учреждения коронной администрации, духовное ведомство, так и общественные органы управления. Этот формулярный список включал данные, требовавшие четкости и точности ответа: когда и какую общественную должность занимал по выборам с получением или без получения оклада, когда и за что получал звания и награды правительства, какой недвижимостью владеет кандидат и его жена, в том числе доставшаяся ему в наследство или «благоприобретенная». В формуляре приводится состав семьи, включая даты рождения, отмечается вероисповедание, включены вопросы о сословном происхождении кандидата на награду, о его образовании, не имел ли он судимости, не состоял и не состоит ли в настоящее время под опекой или следствием

Были и предписания старостам о взыскании с члена корпоративной организации «по решению Казенной палаты неуплаченного гербового сбора», запросы о том, не состоит ли данный человек в секте раскольников, не имеются ли сведения о местонахождении злостного неплательщика налогов и проч. Корпоративные старосты утверждали кандидатуры рядских старост, выбираемых на базарах города и в Гостином дворе, а цеховой староста – старшин по отдельным ремесленным специализациям.

Объем различного рода «бумажной работы» стремительно возрастал. 27 октября 1877 г. староста русского купеческого общества И.В.Ряпчиков поставил перед городской управой вопрос о «значительном росте различного рода запросов, особенно из Казанского городского полицейского управления, «о доставлении сведений», где проживают лица, состоящие в купеческом обществе, чем они торгуют и в какой местности». Но таких сведений «в делах купеческих старост не имеется, ... поэтому пишутся отказы». Он предложил указанные сведения собирать дополнительно вместе с оформлением гильдейских свидетельств. Это предложение было принято, хотя и не в полном объеме. Начали составляться списки с указанием места жительства купцов и рода их занятий, без указания места торговли, и эти списки переправляли купеческим старостам.

Из года в год купеческие старосты ставили вопрос перед казанским губернатором, городской шестигласной думой, а затем и городской управой о выделении средств на ведение быстро увеличивавшегося объема делопроизводства и введение должности «письмоводителя купеческих старост». Средства на ведение канцелярии купеческим старостам в отличие от мещанских приходилось выделять из собственных доходов, что стало одной из причин крайне трудного подбора кандидатов на занятие должности. Старосты в разное время предлагали разные варианты, в том числе введение особого налога на купечество, сбор целевых ежегодных пожертвований, выделение средств из доходов городского общества. Но неизменно получали отказ казанского губернатора.

22 марта 1883 года в городскую думу поступило заявление купеческих старост русского и татарского общества П.В.Каретникова и Г.В.Бигаева. Изложив в очередной раз суть дела, старосты подкрепили свою давнюю просьбу расчетом. «...В русском и татарском купеческом обществах состоит капитала 638, из них 1-й гильдии 39 и 2-й гильдии 599 капиталов, от которых приносится чистого дохода городу ... от 1-й гильдии 2681 руб. 25 коп. и от 2-й

гильдии 9254 руб. 55 коп.; всего ... 11935 руб. 80 коп». Заявление старост заканчивается не столько «покорнейшей просьбой», сколько требованием; «...мы решили заявить городской думе ... сделать распоряжение об отпуске ежегодно в распоряжение наше из городских сумм 480 руб. на наем письмоводителя и на содержание делопроизводства купеческих старост»[9].

В этот раз просьба была услышана, и городская управа на заседании 29 марта 1883 года выделила просимую сумму из городских доходов. Однако выплата денег была приостановлена, так как депутат Н.М.Мельников высказал особое мнение, не согласившись с большинством. Суть возражений Мельникова проста: есть и более насущные и неотложные дела, например, замощение улиц и площадей города, благоустройство нового кладбища, устройство больниц, на что и следует тратить деньги из городского бюджета. Депутат особо подчеркнул: «Казанская городская дума на пополнение даже обязательно лежащих на городской кассе издержек вынуждена ежегодно прибегать к займам, несмотря на то, что в 1881 году увеличены налоги: оценочный сбор доведен до нормы и средний акциз с трактирных заведений, постоялых дворов и съестных лавок возвышен на 25%». Управа передала решение вопроса «на благоусмотрение думы», которая решением от 18 октября 1883 года постановила выделять ежегодно 480 рублей на ведение канцелярии купеческих старост и отпуск денег начать с 1 апреля 1883 года[10]. Наконец-то вопрос, решение которого старосты добивались в течение почти 30 лет, был решен.

Старосты русского и татарского обществ должны были присутствовать в Сиротском суде в качестве его членов от сословных обществ. Как члены Сиротского суда они, по приговору городского общества 1871 года могли получать по 600 рублей в год, но часто от оплаты отказывались. И не случайно: если труд на выборных постах оплачивался, то никакие правительственные награды или знаки отличия не полагались. В формуляре об общественной службе, составляемом для представления к правительственной награде, особо указывалось, что кандидат на награду плату за работу на общественном посту не получал и в отпуске от службы не находился[11].

Объем работы корпоративного старосты возрастал из года в год, престиж этого общественного поста был невелик, поэтому не случайны частые отказы от занятия этой должности.

Так, при выборах старосты татарского купеческого общества на 1876 год победил Искак Идрисович Айтуганов («за» – 26, «против» – 13). В жалобе его отца Идриса Айтуганова «о неправильном избрании сына», проситель объяснил, что сам он выполняет несколько общественных должностей и не может посвятить себя коммерческим делам, связанным с постоянными отлучками из Казани. Семейный бизнес фактически лег на плечи сына, а должность купеческого старосты предполагает безвыездное пребывание в Казани, поэтому семье грозит разорение. Вопрос был пересмотрен и старостой вместо Искака Айтуганова утвердили Мухаметшу Хасановича Апанаева («за» – 25, «против» – 14)[12].

Долгие годы болезненным оставался вопрос: при каком количестве собравшихся «общественников» решения, принятые на общем или корпоративном собрании, могут считаться законными?

В примечании к приглашению на общественное городское собрание в 1873 году говорилось: «Кто из долженствующих присутствовать в собрании городского общества не явится туда в означенный срок, тот обязывается на основании 1971 ст. XV т. Свода законов уголовных (изд. 1857 г.) представить к неявке своей купеческому (ремесленному, цеховому) старосте достойный уважения отзыв»[13]. К таким уважительным причинам члены корпоративных обществ относили следующие: «быть не может по случаю выбытия на ярманку», «не может быть по отлучке по необходимой надобности», «не может быть по слабости здоровья»[14]. Через десять лет в примечание вносят существенные изменения: на общих городских собраниях должно присутствовать не менее ста человек, а если причина неявки «общественника» не будет признана «достойной уважения», то, на основании 1436 ст. Уложения о наказаниях, издания 1880 года, провинившийся уплачивал штраф до 10 руб. серебром[15].

Но открытым оставался вопрос о кворуме корпоративного, например, купеческого собрания, и достаточно долгое время фигурировала та же цифра сто. Проблема зависимости законности принятия решений от числа участвовавших в голосовании обострялась еще и тем, что на ряд «должностей по выбору» (купеческие и мещанские старосты, члены сиротского совест-

ного, словесного судов и др.) голосование проходило отдельно членами татарского и русского обществ. Так в 1871 году при выборах председателя городского русского и татарского сиротского судов голосование было совместным и в нем участвовало 122 чел. Затем начались выборы купеческих старост и кандидатом к ним, и они проводились отдельно русским и татарским купеческим обществами, в голосовании приняло участие соответственно 60 и 40 человек[16]. Отметим, что ко времени голосования число «общественников» сократилось на 22 человека.

На 1878 год русским купеческим старостой избрали купца 2 гильдии Е.А.Митрофанова. Через четыре дня после выборов, 19 декабря 1877 года он обратился к губернатору с заявлением, в котором указал на нарушения процедуры самих выборов: «1) на основании 499 ст. IX т. Св. Зак. [статья указана не верно. – *Л.С.*] городские собрания бывают или общие – для целого общества, или частные по сословиям. На первом из них, т.е. общем, могут присутствовать лица всех городских сословий, а на последних частных, только лица, принадлежавшие к известному сословию. А так как купеческие старосты, на основании 461 ст. Устава о службе по выбору избираются только гильдиею, и при том каждого порознь [и вновь дана не верная ссылка за закон, хотя по сути дело изложено верно, см. ст. 662 IX Св. Зак., изд. 1876 г. – *Л.С.*], то и купеческое собрание 15 декабря должно относиться к частному собранию, на котором могут присутствовать только лица, принадлежащие к гильдиям. Между тем на этом собрании присутствовали лица, не состоящие в гильдиях, а именно: а) п.п.гр. Мухаметша Апанаев, избранный даже в купеческие старосты татарского общества, не объявляющий купеческого капитала и имеющий право быть только на общем собрании, и то только в том случае, если имеет недвижимость, и б) Юсуп Апанаев, не принадлежащий ни к потомственным почетным гражданам, ни к купеческой гильдии, и 2). На основании 407 ст. III т. Устава о службе по выборам в определенный для собрания день должны собираться все наличные обыватели. Между тем на собрании 15 сего декабря из числа 429 наличных купцов г. Казани явилось только 51 лицо, и то между ними, как выше изложено, были такие, которые не имели право присутствовать». Указав на нарушения закона, Митрофанов обратился с просьбой к губернатору «передать заявление, согласно ст. 15 приложения к Городовому положению», на решение Казанского губернского по городским делам присутствия[17].

28 декабря 1877 года канцелярия казанского губернатора препроводила купеческому старосте решение об отмене результатов выборов и необходимости созыва нового собрания. При этом было уточнено, что согласно 406 и 407 ст. III т. Устава о выборах на собрании для небольших городов требуется присутствие всех «наличных избирателей», но в ст. 405 для больших городов сделано исключение, и число собравшихся на выборы должно быть не менее ста. Собрать кворум сразу не удалось, и только 24 января 1878 года были проведены новые выборы: старостой русского купеческого общества избрали И.В.Рябчикова. Таким образом, Митрофанов на законном основании выиграл дело и не занял столь хлопотный и не престижный пост купеческого старосты.

Это создало прецедент. Тот же путь уклонения от должности избрал П.К.Полянин, избранный старостой русского купеческого общества на 1881 год. Его аргументы: «на основании ст. 403 Устава о службе по выборам, выборы на службу от купечества должны проводиться одновременно с дворянскими ... в январе месяце. [Этот же срок был назван в ст. 662 IX т. Св. Зак., изд. 1876 г. – *Л.С.*] Выборы купеческого старосты проводятся в декабре, когда еще не внесены гильдейские взносы на следующий год и возможны изменения по купеческому обществу». В заявлении вновь был поднят вопрос о кворуме собрания. Выборы были признаны губернатором не состоявшимися в связи с нарушениями закона, и купеческому обществу предлагалось провести новые выборы. Они состоялись только в мае 1881 года. На этот раз избиратели не допустили ошибки и избрали старостой того же П.К.Полянина, который после утверждения результатов выборов 20 мая 1881 года губернатором, отслужил полный срок[18]. Больше случаев отказа от занятия должности старосты по мотивам нарушения закона не было.

В 1891 году вопрос о кворуме корпоративного общественного собрания был поднят вновь в запросе купеческого старосты в губернское правление. Ответ гласил: «в виду отсутствия в законе указаний о числе лиц, долженствующих участвовать в собраниях

купеческого общества, губернское правление, со своей стороны, полагает, что примечательно к ст. 37-й прилож. к ст. 221 т. IX Закона о сост. правил о порядке выборов дворянских, собрание казанского купеческого общества может считаться состоявшимся при наличности не менее 12 членов»[19].

Процедура выборов на общественные должности была следующая: вначале все присутствующие давали клятвенное обещание на священных книгах – Евангелии или Коране, в том, что «в подлежащем ныне выборе на службу действовать по чистой моей совести, без пристрастия, не из собственной моей корысти, не по дружбе или вражде, выбрать сего города из моих сограждан такого, которого нахожу способнейшим и чистой совести, и который, я надеюсь, в возлагаемом сем общем деле, окажет себя верным рабом Его Императорского Величества, усердным сыном Отечества и согражданином ревностнейшим об общем благе. Если же при выборе инако поступлю, то подвергаю себя как нерадивый о пользе и благе всего Отечества, в сей жизни всеобщему своих сограждан призрению, а в будущем перед Богом и судом Его страшным отвечу...». Клятва подписывалась отдельно православными и мусульманами.

Затем подавались записки с фамилиями кандидатов на должность, и они включались в список для тайного голосования. Избранные на должность, согласно 682 ст. IX т. Св. законов (изд. 1876 г.), подтвердившей ранее существовавшие положения, подписывали присягу, «всякий по своей вере и закону», но только в том случае, если не состояли «по службе ни по выборам, ни по определению от правительства». Как пример, можно привести текст присяги, подписанный кандидатом в купеческие старосты П.А.Смирновым, избранного 24 января 1878 года: «1878 года февраля 9 дня, я, нижеподписавшийся, старообрядец Поморского согласия, дал сию подписку, в том, что я по случаю выбора на настоящий 1878 год купеческим обществом в кандидаты к купеческому старосте, обязуюсь исполнять какие будут поручаемые на этой должности на меня обязанности по всей моей справедливости, и не делать в интересах ни малейшего упущения; в чем и принял присягу и целовал крест и Евангелие, в чем и подписуюсь. Петр Андреев Смирнов. Кандидат купеческого старосты». Долее следовали четыре подписи лиц, принявших присягу и присутствовавших при присяге как свидетели[20].

Корпоративных старост избирали на один год и не всегда кандидатуры избранных на этот пост утверждались губернатором. Так, 25 января 1889 года на собрании русского купеческого общества старостой был избран купец Павел Федорович Трефилов («за» – 50, «против» – 13). Но «г. исправляющий должность губернатора 4 февраля 1889 г. за № 2» вместо «уволенного от этой должности» без каких-либо объяснений купца Трефилова, временно утвердил в ней Алексея Семеновича Тарасова-Родионова, занявшего «по выборам» пост кандидата купеческого старосты. Новые выборы купеческого старосты прошли 9 февраля на 1889 год: русское купеческое общество, а значит и Городское собрание, возглавил купец Константин Унженин[21].

Таким образом, корпоративные старосты, являясь важнейшим первичным звеном городского самоуправления, решали хозяйственные и финансовые вопросы сословного общества, проводили в жизнь решения корпоративных собраний, обладали дисциплинарной властью над его членами, но главной – всегда оставалась податная функция и вопросы, связанные с ее реализацией. Обязанности, возложенные на них, были велики, пребывание в должности не оставляло времени для занятия собственным предпринимательством. Но, как правило, старосты не просили отпуска по делам своего бизнеса, так как это приводило к реализации негласно существовавшего правила: время отпуска не шло в зачет общественной службы, что, в свою очередь, неизбежно приводило к повторным выборам. Большой объем работы корпоративных старост, ответственность перед коронной администрацией за сбор налогов и выполнение повинностей членами сословных обществ, низкий социальный престиж этого поста, выражающейся и в том, что самой большой наградой за добросовестный труд в должности старосты была благодарность от корпоративного или городского общества, делали должность корпоративного старосты крайне непопулярной.

Примечания

[1] ПСЗ-3. – Т. IX. – Ст. 664.

[2] НА РТ, ф. 299, оп. 1. д. 130, лл. 2-2 об.

[3] ПСЗ-3. – Т. IX. – Ст. 665.

[4] НА РТ, ф. 299, оп. 1, д. 64, лл. 55 об., 56 об., 60 об., 63 об., 71, 75 об., 137 об., 156 об., 178 и др.

[5] См., например: НА РТ, ф. 299, оп. 1, д. 39.

[6] НА РТ, ф. 299, оп. 1, д. 5, лл. 1-1 об., 2, 6, 9 и др.

[7] НА РТ, ф. 299, оп. 1, д. 51, л. 1-1 об.

[8] НА РТ, ф. 299, оп. 1, д. 74, л. 4 об.

[9] НА РТ, ф. 299, оп. 1, д. 103, л. 12.

[10] Там же, лл. 14-15, 33.

[11] НА РТ, ф. 299, оп. 1, д. 45, л. 2; д. 26, л. 4 об.

[12] Там же, лл. 2, 6, 10, 12; д. 53, л. 30.

[13] НА РТ, ф. 299, оп. 1, д. 38, л. 14.

[14] НА РТ, ф. 299, оп. 1, д. 6, л. 42-42 об., 43-44, 56-47, 85-88, 90-91.

[15] НА РТ, ф. 299, оп. 1, д. 119, л. 2.

[16] НА РТ, ф. 299, оп. 1, д. 26, лл. 2 2 об.

[17] НАРТ, ф. 299, оп. 1, д. 56, лл. 20-22 об.

[18] НА РТ, ф. 299, оп. 1, д. 81, лл. 27, 29, 31-32, 60, 66.

[19] НА РТ, ф. 299, оп. 1, д. 25, лл. 42-42 об.

[20] НАРТ, ф. 299, оп. 1, д. 56, л. 83.

[21] НА РТ, ф. 299, оп. 1, д. 26, лл. 91 об.–92 об.

Р.Р.Исхаков

Религиозная политика Российского государства и ее влияние на постановку миссионерской деятельности Русской православной церкви в отношении мусульман в Среднем Поволжье в первой половине XIX в.

Огосударствление православной церкви, начало которому было положено Петром Великим, превращение ее в «ведомство православного исповедания», сращивание с государственным аппаратом, привели к существенной трансформации в системе взаимодействия государства и Русской православной церкви (далее – РПЦ). «Скованная золотыми цепями», по образному выражению известного церковного правоведа Б.В.Титлинова, церковь «должна была волей неволей идти всегда за колесницей победителя»[1]. Всецело завися от государства, она проводила идеи, предлагаемые ей светской властью. Особенно заметна роль РПЦ в продвижении геополитических интересов самодержавия в регионах с преобладающим «иноверным» населением, где она выступала как важнейший механизм национальной и религиозной политики государства. За православной церковью признавалось исключительное право на прозелитизм и миссионерскую деятельность в пределах империи[2]. При этом наряду с духовной, светская власть принимала активное участие в христианизации «иноверцев», проводя навязывание православия с помощью административных рычагов в ущерб традиционным религиям и традициям коренных нерусских народов. Большинство официальных государственных лиц отдавало предпочтение религиозной унификации (православиизации) не только из-за того, что православие было официальной религией империи, но и потому, что считалось, что христиане более лояльны к власти и российскому государству, чем «иноверцы», при этом именно в христианизации виделся наиболее действенный метод к развитию в «инородцах» гражданственности и культуры[3]. В Среднем Поволжье, которое являлось одним из самых неоднородных в этноконфессиональном отношении районов страны, христианизация, как метод национальной унификации, занимала важное место в политическом курсе, определяя характер большинства процессов, протекавших в регионе[4].

Можно согласиться с мнением А.Ногманова, который считает, что результаты миссионерской деятельности русской церкви напрямую связаны со степенью участия в этом процессе государства[5]. Исходя из своих целей, самодержавие усиливало или наоборот сводило к нулю миссионерскую деятельность церкви, если это могло нанести существенный ущерб государственным интересам. Но при этом, несмотря на изменения в религиозной политике, вызванные усложнением взаимодействия между государством и местным «иноверческим» населением, самодержавная власть всегда стремилась к воплощению своей идеи по тотальной религиозной унификации нерусского населения страны.

В связи со значительными изменениями, произошедшими в конфессиональной политике государства в эпоху «просвещенной» монархии Екатерины II, перехода от прямой конфронтации с мусульманской общиной к «комбинации безусловно секулярного политического прагматизма»[6], наблюдается коренной поворот во взглядах на проблему интеграции мусульман в общеимперское пространство. Необходимо отметить, что изменение отношения к умме наметилось еще в середине 50-х гг. XVIII в. и было связано с ростом выступлений мусульман против политики христианизации. Поворотным моментом во взглядах правительства на мусульманский вопрос стало татаро-башкирское восстание под руководством муллы Батырши (Габдулла Алеев) (1755 г.). Понимание того, что главным побудительным мотивом выступления татар и башкир стал религиозный вопрос, вынудило власти пойти на официальное признание ислама как одной из терпимых религий в империи. Указом от 23 августа 1856 г. государство устанавливает правила строительства мусульманских богослужебных заведений в поликонфессиональных регионах страны[7]. 17 июня 1773 г. принимается указ «О тер-

пимости всех вероисповеданий», в котором было закреплено право мусульман на свободное отправление культа, запрет местным церковным властям и миссионерам вмешиваться в дела, «касающиеся до всех иностранных исповеданий»[8]. Законом от 28 января 1783 года разрешалось назначение мусульманского духовенства по выбору местной мусульманской общины (махали) из своей среды[9]. 22 сентября 1788 г. в г. Уфе учреждается «Духовное собрание магометанского закона»[10] (далее – ОМДС) во главе с муфтием, который фактически стал главой мусульманской общины Внутренней России и Сибири.

Данные законодательные инициативы, вводившие толерантное отношение к исламу, впоследствии подвергались жесточайшей критике со стороны православных миссионеров. Один из идеологов православной «противомусульманской» миссии второй половины XIX в. Е.Н.Воронец, оценивая деятельность Екатерины II, писал: «антирусская политика философско-атеистической веротерпимости усилила иноверные элементы в России»[11]. «Вместо того, чтобы привлечь к России сочувствие мухамедан и способствовать сближению их с Русским государством и населением, в действительности лишь укрепило в мухамеданах сознание их силы и самостоятельности»[12]. Конечно, это был упрощенный подход оценки взаимоотношения государства и российской уммы в конце XVIII – начале XIX вв. Выстраивание цивилизованных отношений между мусульманами и властью было необходимой основой для предсказуемого управления поликонфессиональным, многонациональным государством, в которое превратилась Россия во второй половине XVIII в. Понимание невозможности полной православизации мусульман в ближайшей перспективе привело к смене приоритетов в конфессиональной политике, от религиозной унификации к полному государственному контролю религиозных институтов. Откровенное «заигрывание» с российскими мусульманами, выделение значительных денежных субсидий на строительство мечетей в казахских степях, содержание духовенства было не данью абстрактным идеям французских просветителей, а трезвый расчет, направленный на создание позитивного имиджа России, подчинение степных народов, исповедующих ислам, углубление торговых отношений со Средней Азией[13].

Понимая важность межконфессиональной стабильности в Поволжско-Уральском регионе, ставшим важнейшим форпостом колонизации степных районов, правительство идет на значительное ограничение деятельности православных миссионеров среди мусульман. Характерной особенностью национальной идентичности поволжских мусульман было тесное переплетение этнического и конфессионального компонента. Принятие христианства ассоциировалось у татар и башкир с потерей прежней этнической принадлежности, связанной с исповеданием ислама, поэтому любое покушение со стороны государства и церкви на религиозную свободу воспринималось ими очень болезненно, часто вызывая организованные выступления против власти. Волнения башкир в Троицком и Челябинском округах в 1788–1789 гг., спровоцированные деятельностью миссионеров и слухами о новой волне насильственной христианизации, привели к отмене активной проповедческой деятельности среди мусульман империи[14]. При этом в указах подчеркивался временный характер данных мер, а приобщение к православию «иноверцев» возлагалось на местный церковный причт.

Принцип рационального подхода в решении религиозных вопросов сохраняется и при приемниках Екатерины II. Важнейшим направлением религиозной политики становится предотвращение межконфессиональных конфликтов. Государство значительно сужает миссионерскую деятельность всех религиозных организаций. Так, в указе от 3 апреля 1796 г. губернаторам предписывалось: «наблюдение наипаче, дабы различие закона не служило кому-либо поводом притеснения друг друга, но каждый бы оставался при исповедании того, коему совесть его преисполняет»[15]. На запрос Св. Синода о посылке проповедников к «инородцам» в Поволжских и Сибирских епархиях Сенат в конце 1799 г. ответил отказом[16]. Закрытие в 1801 г. Новокрещеной школы при церкви Захария и Елизаветы в Казани[17] привело к окончательному свертыванию деятельности православных миссионеров, неспособной без поддержки государства к ведению активной деятельности по христианизации местного населения.

Оценивая законодательство начала XIX в., можно сделать вывод, что принцип веротерпимости нашел последовательное воплощение в религиозной политике Александра I. Разработка принципиально новой концепции имперской идеологии, базирующейся на идеях французских энциклопедистов (Монтескье, Вальтер, Ж.Руссо)

и ставящей основной задачей государства счастье всех его членов независимо от конфессиональной принадлежности путем государственной деятельности (через законодательство и просвещение), позволило институализировать исламские институты в общероссийское политико-правовое поле. По словам А.Васильева: «Высоко ценя принцип веротерпимости, проводя его последовательно в своем законодательстве, правительство императора Александра не дозволяло проявлять всякого рода нетерпимости и со стороны духовенства и последователей различных религий в отношении друг к другу»[18]. В «либеральный» период своего правления (1800–1814 гг.), Александр I идет на беспрецедентное в истории России решение – запрет любого вида миссионерской деятельности[19].

Терпимое отношение государства к исламу проявляется в ряде законодательных актов. По просьбе поволжских мусульман правительство в 1800 г. санкционирует перемещение из Санкт-Петербурга двух станков азиатской типографии с арабскими шрифтами в Казань для печатания Корана и других, мусульманских вероучительных книг[20]. Создание первой мусульманской типографии позволило поволжским татарам развернуть активную просветительскую деятельность, превратило Казань в центр мусульманской культуры. Перевод станков «восточной» типографии в Казань, безусловно, можно отнести к одной из важнейших законодательных инициатив, способствовавших укреплению позиций мусульманской общины в Поволжье, признание за исламом силы, определяющей лояльное отношение татар к власти.

Признание ислама одной из терпимых религий империи, наряду со значительными послаблениями и религиозными свободами несло в себе полное подчинение мусульманского и религиозных институтов государству. Общая тенденция по выстраиванию и упорядочению религиозной структуры империи привела к жесткой централизации контроля над всеми конфессиями[21]. Как и православные священники, мусульманское духовенство должно было выполнять определенные административные функции, делегированные ей светской властью[22]. С 1829 г. муллы должны были регистрировать акты гражданского состояния, вести приходские (метрические) книги рождающих, сочетающихся браком и умерших, направлять соответствующие даны в Духовное собрание, а последнее – выдавать метрические свидетельства светским органам власти. Важнейшей функцией, возлагаемой на духовенство, было охранение государственной системы и законности в империи. По примеру Св. Синода, в 1810 г. для неправославных конфессий создается «Главное управление духовных дел иностранных исповеданий»[23], впоследствии вошедшее в Министерство внутренних дел как один из департаментов[24].

Встраивание ОМДС в государственную систему не означало предоставление исламу равных прав не только с РПЦ, но и с другими христианскими исповеданиями (римско-католической, армяно-григорианской, протестантской). В «Своде учреждений и уставов управления духовных дел иностранных исповеданий, христианских и иноверных»[25] (Устав духовных дел иностранных исповеданий) хотя за исламом признавался статус терпимой религии, но в правовом отношении она была менее «терпимой», чем другие исповедания (кроме иудаизма и ламаизма). Характерной чертой религиозного законодательства Российской империи оставался христианоцентризм, а правовое ограничение иноверческих конфессий было механизмом защиты господствующего положения православной церкви.

Значительные изменения во взглядах Александра I после окончания наполеоновских воин существенно повлияли на вероисповедальный вопрос в империи. Стабилизация этноконфессиональной ситуации в стране, установление строгого контроля над конфессиями позволило самодержавию преступить к постепенному демонтажу «веротерпимой» политики, замене ее на традиционный религиозный национализм. Государство возвращается к поощрению принятия христианства, хотя предписывает не принуждать к этому насильно, разрешая только просветительские методы миссионерской деятельности. Возникают новые миссионерские организации в разных регионах Российской империи: в 1815 г. открывается Осетинская духовная комиссия на Кавказе, в 1821 г. Православная миссия в Забайкалье[26], в 1817 г. в Санкт-Петербурге создается «Секретный комитет о раскольниках и отступниках от православия», в который, наряду с духовными лицами, вошли высшие чиновники государства (министр внутренних дел, народного просвещения и др.)[27]. В опубликованном 22 июля 1822 г. «Уставе о сибирских инородцах» санкционируется миссионерская деятельность среди коренных народов Сибири, определяет-

ся порядок принятия местными язычниками и мусульманами православия. Для более эффективной христианско-просветительской деятельности среди них государством выделяются значительные финансовые средства на строительство православных церквей и монастырей в регионах компактного проживания религиозных меньшинств[28]. Наряду с РПЦ, католическому и протестантскому духовенству разрешается миссионерская деятельность в отношении членов нехристианских конфессий в пограничных регионах империи[29].

Видя в развитии просвещения важнейший фактор к усилению христианизации, государство начинает содействовать созданию начальных училищ для степных народов Нижнего Поволжья и Западной Сибири (башкир, казахов, калмыков), привлекать детей «инородцев» в русские учебные заведения[30], обязывает священников заводить приходские школы для местного населения, в которых основное внимание должно было уделяться изучению закона божьего и русской грамоты[31]. В Среднем Поволжье с предложением об использовании школьного образования в деле утверждения местных «инородцев» в православии выступает попечитель казанского учебного округа М.Л.Магницкий. Им в 1822 г. на рассмотрение совета Казанского университета был предоставлен проект организации в крае ланкастерских подвижных школ взаимного обучения для местных нерусских народов. Основной целью создания которых, по мысли его автора, было: «распространить грамоту среди инородцев и мало помалу, вывести из того состояния дикости, в которой до селе находятся… научить их святым истинам Евангелия»[32].

Изменение позиции государства в религиозной политике сказывается на росте количества приобщенных к православию мусульман. По нашим данным с 1815 года намечается тенденция к увеличению количества православных неофитов из числа татар-мусульман. Особую активность по крещению мусульман в данный период проявляют местные органы военного ведомства. Заинтересованные, в унифицированном составе своих подчиненных, офицерский состав, наряду с военным духовенством, активно участвовал в просвещении «иноверцев». Попадая в инокультурную военную среду, при полной изоляции от традиционной религиозно-бытовой обстановки, подвергаясь периодическому «воздействию» со стороны своих русских сослуживцев, начальства, полкового православного духовенства, мусульмане часто были вынуждены принимать православие. Так, 9 декабря 1815 г. аптекарский помощник казанского военного госпиталя Гильман изъявил желание крестить своего новорожденного сына[33], 3 марта 1820 г. принял христианство матрос 2-й статьи листового экипажа из татар А.Юмангулаев[34], 8 марта 1822 г. воспитанник Казанского военного сиротского отделения Шималетдин Магитов[35], 25 мая 1822 г. воспитанник казанского гарнизонного ведомства К.Ермухаметов[36].

Курс, установившийся в царствование Николая I, привел к окончательному отходу от либеральных установок в религиозной политике. Теория «официальной народности», разработанная министром народного просвещения С.С.Уваровым (1833 г.), признавала за православием, наряду с самодержавным строем, важнейшую основу русского государства. Как утверждал ультраконсервативный журналист и идеолог данного движения Ф.Булгарин: «Вера и самодержавие создали русское государство и общее отечество… это великий колос, Россия, практический отдельный континент, с разными типами климата и всеми мыслимыми племенами человечества, может находиться в балансе только благодаря вере (православной. – *Р.И.*) и самодержавию. Вот почему в России никогда не существовало и не может существовать никакой другой народности, кроме народности, основанной на православии и самодержавии»[37]. Другие конфессиональные группы в данную идеологическую конструкцию явно не вписывались.

В отношениях между властью и уммой в николаевскую эпоху можно выделить два основных направления. С одной стороны, продолжается прагматичная, гибкая политика, направленная на интеграцию мусульман методами сотрудничества с национальной элитой и терпимым отношением к исламу, связанная с желанием обеспечить стабильность в смешанных этноконфессиональных районах империи. С этой целью принимаются многочисленные законодательные акты, регламентирующие жизнь мусульманской общины округа ОМДС. С другой стороны, проводится политика по ассимиляции мусульман на основе государственной идеологии, нейтрализации влияния ислама среди местных нерусских народов. Подтверждаются и дополняются распоряжения, изданные в XVIII в., относи-

тельно участия гражданской администрации в миссионерском деле. Высочайше утвержденным 17 июня 1826 г. мнением Государственного совета мусульмане и язычники, принявшие православие, исключались из прежнего состояния и оклада, причислялись к христианским обществам с предоставлением трехлетней льготы от платежа всех податей[38]. Дополнительно к этому, законом от 10 мая 1829 г. данная льгота распространялась не только на государственных, но и на помещичьих крестьян[39]. Помимо этого, подтверждалось освобождение крестившего человека от рекрутской повинности, платежа рекрутских денег по общественной раскладке[40]. Новокрещеным смягчалось наказание за совершение уголовных преступлений[41]. При обращении одного из супругов в православие, законодательно предписывается родившихся детей воспитывать в православии[42].

Государство начинает поддерживать миссионерскую деятельность РПЦ среди мусульман. Указом 19 декабря 1828 г. в епархиях Среднего Поволжья и Западной Сибири духовному начальству предписывается открывать православные миссии[43]. В статус ордена Св. Анны вносятся дополнения, согласно которому разрешается награждать этим знаком отличия православных духовных лиц, крестивших не менее 10 «иноверцев»[44]. Вводится практика поощрения различными наградами, памятными медалями, орденами светских лиц за активное содействие православной миссии. Так, за составление татарских переводов православных богослужебных книг в 1851 г. был награжден орденом св. Владимира 3-й степени известный ориенталист, профессор Казанского университета А.Казем-Бек[45], в 1855 г. представлен к ордену Св. Анны 3-й степени[46], а в 1858 г. к ордену св. Станислава 3-й степени[47] профессор Казанской духовной академии (КазДА) Н.И.Ильминский.

Наряду с приобщением к православию, государственные структуры берут под свой контроль исполнение новокрещеными православного культа. Местная администрация должна была следить за тем, чтобы крещеные «инородцы»: «ходили в церковь неленостно, а особливо в воскресные и торжественные церковные и гражданские дни, чтобы каждогодно исповедовались и приобщались св. таинству»[48]. Русским односельчанам предписывалось наблюдать за поступками новокрещеных «и если будет замечено, что кто-либо из них поступает не так, как правоверному подлежит, и в церковь не ходит и иноверческих обычаев держится: то таких в начале увещевать, а буде не послушают, тогда объявить приходским священникам»[49]. Местная администрация должна была не только охранять православных миссионеров от всяких «обид», но и оказывать им, во время проповеди «всякое вспомоществование»[50].

Любое проявление миссионерской деятельности со стороны мусульман, личный прозелитизм, контрпропаганда в отношении православной веры сурово преследовались законом. В «Уставе о предупреждении и пресечении преступлений» 1832 г. подчеркивалось, что «иноверец, совративший кого-либо из других российских поданных в свою веру, каким бы образом и под каким бы предлогом сие ни было и к какой бы вере он сам и совращенный им не принадлежали, взимается под стражу»[51]. В «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 г. за такие деяния предусматривались наказания, вплоть до ссылки на каторжные работы сроком до 15 лет[52]. С целью нейтрализации влияния суфийских орденов в империи, являвшими основными проводниками миссионерства, указом от 18 февраля 1836 г. запрещалось принимать дервишей в подданство России[53]. В этом же контексте надо рассматривать законодательное ограничение строительства мечетей. По «Уставу строительному» 1857 г. разрешалось строить мечети только в случае отсутствия опасности «соблазна» в вере для живущих совместно с мусульманами христиан. В условиях, когда определение степени этого «соблазна» поручалось местному епархиальному руководству, это ограничение становится важнейшим рычагом в сдерживании строительства мечетей и ущемлении религиозных прав мусульманского населения в поселениях совместного расселения с христианами[54].

Такое понимание религиозной терпимости, напоминавшее, по словам А.Ногманова, традицию предшественников Екатерины II[55], свидетельствует о попытке реанимации, казалось бы, устаревшей и неактуальной для поликонфессиональной империи идеи унифицированного, унитарного государства. Несмотря на активную интеграцию уммы в политико-правовое пространство империи, российское государство продолжало функционировать в рамках православного мировоззрения, отрицающего право на существование чуждой ее исламской культурно-цивилизационной модели развития.

В условиях, когда на законодательном уровне за христианизацией инородцев при-

знается важнейшая задача государственного значения, основными распорядителями и членами православной миссии становятся чиновники местной администрации, а основным побудительным мотивом принятия христианства – предоставляемые льготы. Анализ документов показывает, что важнейшим стимулом принятия мусульманами православия становится трехлетнее освобождение от податей. Встречаются случаи массового крещения татар-мусульман в христианство, вызванные материальными затруднениями при оплате налогов[56]. Значительное количество случаев принятия православия выявлено среди заключенных мусульман, судившихся за разные уголовные преступления, рекрутов, пытавшихся избежать военной службы[57]. Нельзя полностью отрицать влияние православного духовенства и миссионеров на просвещение в христианстве мусульман, но следует подчеркнуть, что в первой половине XIX в. такие случаи были скоре исключением из правила, чем общим явлением. Значительное участие светской администрации в христианизации было связано, кроме прямой установки верховной власти, с неспособностью православной церкви без поддержки государства к ведению эффективной миссионерской деятельности среди мусульман, что вынуждало духовное начальство к активному использованию полицейско-административного ресурса.

Несмотря на прилагаемые усилия, церковно-самодержавной власти не удалось добиться значительных успехов в христианизации мусульман. В количественном отношении число православных неофитов в Поволжских губерниях было очень незначительным, по сравнению с общей массой мусульман (см. таблицу №1). Так, в Казанской губернии оно колебалось от нескольких человек (наименьший показатель в 1816 г. – 2 новокрещеных[58]), до нескольких десятков (максимальный показатель в 1845 г. – 60 новокрещеных[59]). Но даже большинство из этих крещеных с трудом можно назвать истинными православными христианами. Принимая христианство большей частью в силу трудных жизненных обстоятельств, не укрепленные в православной вере, проживая среди мусульман, «новокрещеные» в большинстве своем оставались в своей старой вере.

Значительная эволюция в религиозной и конфессиональной политике в отношении мусульман в первой половине XIX в., была связана с попыткой найти оптимальную форму интеграции уммы, при этом христианизация и русификация выступали как идеальные, хотя, как показала практика, недостижимые модели включения мусульманской общины в российское сообщество.

Таблица № 1. Количество мусульман, принявших православие в 1837–1850 гг. по епархиям Поволжья и Приуралья[60]

Епархии	Астраханская	Вятская	Казанская	Нижегородская	Оренбургская	Пензенская	Пермская	Саратовская	Симбирская	Итого
1837	6	–	34	2	74	1	18	5	8	148
1838	4	10	51	8	60	2	7	18	5	168
1839	4	7	33	1	34	1	9	22	7	118
1840	5	8	52	1	30	5	11	37	35	184
1842	6	12	46	–	75	13	4	38	11	205
1843	11	4	39	3	54	10	12	27	9	169
1844	8	4	29	8	53	3	10	14	26	155
1845	8	15	60	2	65	5	8	19	20	202
1846	10	10	29	2	64	3	8	1	11	138
1847	32	7	42	4	55	2	6	2	23	173
1848	84	9	37	5	63	–	6	13	27	244
1849	168	12	32	5	84	5	16	35	34	391
1850	12	11	19	11	107	–	11	14	27	212
Всего	358	109	503	52	818	50	126	245	243	2507

Примечания

[1] Цит. по: Одинцов М.И. XX век в российской истории // Религиоведение. – 2001. – № 1. – С.24.

[2] Свод законов Российской империи. – Т.XIV. – Отд.2. – СПб., 1832. – Ст.73. – С.19; Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е (далее ПСЗ-2). – Т.16. – Отд.1. Устав духовных консисторий. – №14409. – Ст.23.

[3] Wert P.W. At the margins of orthodoxy mission, Governance and confessional politics in Russia's Volga-Kama region, 1827–1905. – Ithaca and London: Cornell university press, 2001 – P.5.

[4] Ногманов А. Самодержавие и татары. Очерки истории законодательной политики вторая половина XVI – XVIII веков. – Казань: Тат. кн. изд-во, 2005. – С.177.

[5] Ногманов А. Эволюция законодательства о мусульманах России. Вторая половина XVI – первая половина XIX вв. // Панорама–Форум. Спец. выпуск. Ислам в татарском мире: история и современность. – 1997. – №12. – С.142.

[6] Батутинский М. Ислам и русская культура XVIII века. Опыт историко-эпистемологического исследования // Мир ислама. – 1999. – № 1–2. – С.205.

[7] Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е (далее ПСЗ-1). – Т.XIX. – №10597.

[8] ПСЗ-1. – Т.XIX. – №13996.

[9] ПСЗ-1. – Т.XXI. – №15653.

[10] ПСЗ-1. – Т.XXII. – №16710, №16711.

[11] Воронец Е. Основные черты распространения христианства на Руси 900 лет назад и ныне. – Харьков: Типогр. В.С.Бирюкова, 1890. – С.43.

[12] Воронец Е. Нужны ли для России муфтии? – М.: Типогр. А.И.Снегиревой, 1891. – С.4.

[13] Загидуллин И.К. Исламские институты в Российской империи: мечети в европейской части России и Сибири. – Казань: Татар. кн. изд-во. 2007. – С.73.

[14] Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи (далее – ПСПР). – Т.I. – №472.

[15] ПСПР. Царствование государя императора Павла Первого. Серия 4. – Пг., 1915. – №77.

[16] ПСПР. Царствование государя императора Николая I. Т.I. (1825–1835) – Пг.: Типогр. Первой трудовой артели, 1915. – № 219. – С.315.

[17] Руновский Н. Очерк истории христианского просвещения инородцев Волжско-Камского края в связи с историей переводов на их языки до половины XIX столетия // Симбирские епархиальные ведомости. – 1901. – №10. – С.342.

[18] Васильев А. Веротерпимость в законодательстве и жизни в царствование Александра I (1801–1825) // Наблюдатель. – 1896. – №6. – С.48.

[19] Вишленкова Е.А. Религиозная политика в России в первой четверти XIX в.: Дис. докт. ист. наук. – Казань, 1998. – С.351.

[20] Национальный архив Республики Татарстан (далее – НА РТ). Ф.1. Оп.2. Д.484. Л.8.

[21] Вишленкова Е.А. Заботясь о душах подданных: религиозная политика в Росси первой половины XIX в. – Саратов, 2002. – С.348.

[22] Более подробно об этом см.: Загидуллин И.К. Мусульманское богослужение в учреждениях Российской империи (Европейская часть Росси и Сибирь) – Казань, 2006.

[23] ПСЗ-1. – Т.XXXI. – №24307.

[24] ПСЗ-2. – Т.XXII. – №1219.

[25] Свод законов Российской империи. Книга III. Т.X–XII. – СПб., 1910.

[26] Лупов П.Н. Христианство у вотяков в первой половине XIX в. – Вятка: Губерн. типогр., 1911. – С.IV.

[27] Ерошкин П.Н. История государственных учреждений дореволюционной России. Изд.3. – М.: Высшая школа, 1983. – С.153.

[28] ПСЗ-1. – Т.XXVIII. – №29126. – Ч.3. – Гл.12. – №29127.

[29] В царствование Александра I особую активность проявили члены шотландской миссии, которые развернули широкую проповедческую деятельность среди мусульман в Нижнем Поволжье и Северном Кавказе. Так, миссионерам Глену и Макферсону 11 июня 1823 г. удалось крестить Мирзу Мухаммед Али Казем-Бека (при принятии христианства Александр Косимович), впоследствии ставшим основателем казанской школы востоковедения. НА РТ. Ф. 1186. Оп.1. Д.28. Л.6.

[30] ПСЗ-1. – Т.XXVIII. – № 29. – П.126.

[31] Там же. – П.245.

[32] НА РТ. Ф.10. Оп.2. Д.1119. Л.81.

[33] НА РТ. Ф.4. Оп.47. Д.6. Л.2.

[34] НА РТ. Ф.4. Оп.52. Д.5. Л.1.

[35] НА РТ. Ф.4. Оп.53. Д.5. Л.1.

[36] НА РТ. Ф.4. Оп.54. Д.5. Л.2.

[37] Цит. по: Суни Р. Диалектика империи: Россия и Советский Союз // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. – Казань: Центр Исследований Национализма и Империи, 2004. – С.184.

[38] ПСЗ-2. – Т.I. – №409. – П.1.

[39] ПСЗ-2. – Т.IV. – №2863.

[40] ПСЗ-2. – Т.I. – №409. – П.2; ПСЗ-2. – Т.VI. – №4677. – П.10.

[41] ПСЗ-2. – Т.XXIV. – №23155.

[42] ПСПР. Царствование государя императора Николая I. Т.1. 1825–1835 гг. – Пг., 1915. – №523.

[43] Там же. – №219.

[44] ПСЗ-2. – Т.IV. – №3348.

[45] НА РТ. Ф.10. Оп.1. Д.987. Л.1-2.

[46] НА РТ. Ф.10. Оп.1. Д.1412.

[47] НА РТ. Ф.10. Оп.1. Д.1712.

[48] Свод законов Российской империи. Т. XIV. – СПб., 1832. – Ст.42. – С.12.

[49] Там же. – Ст.43. – С.13.

[50] Там же. – Ст.75. – С.20.

[51] Там же. – Ст.89. – С.23.

[52] ПСЗ-2. – Т.XX. – №19283.

[53] ПСЗ-2. – Т.XI. – №8881.

[54] Устав строительный. Изд. 1857 г. // Свод законов Российской империи. Т. XII. – Ч.1. – Ст.256.

[55] Ногманов А. Эволюция законодательства о мусульманах России (вторая половина XVI – первая половина XIX вв.) // Панорама–Форум. Спец. выпуск. Ислам в татарском мире: история и современность. Материалы международного симпозиума, г. Казань 29 апреля – 1 мая 1996 г. – 1997. – №12. – С.144.

[56] НА РТ. Ф.4. Оп.78. Д.21.

[57] НА РТ. Ф.4. Оп.53. Д.17; Ф.4. Оп. 66. Д.68; Д.71.; Ф.4. Оп.76. Д.39 и др.

[58] НА РТ. Ф.4. Оп.48. Д.3. Л.2 об.

[59] Извлечения из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Правительствующего Синода за 1845 год. – СПб.: Синодальная типогр., 1846. – Приложение №11.

[60] Таблица составлена по данным всеподданнейших отчетов обер-прокурора Св. Синода за 1837–1850 гг.

И.К.Загидуллин

Верховная власть и вопросы христианизации нерусских народов России во второй половине XIX в.

Признание российским государством ислама одной из терпимых религий в империи не повлияло на статус и привилегированное положение Русской православной церкви и не означало отказ от миссионерского просвещения мусульман. В частности, в «Наказе» Екатерины II – инструкции Комиссии для написания нового Уложения от 30 июля 1767 г. заявлялось: «И нет подлинного иного средства, кроме разумного их законов дозволения, православною нашею верою и политикою неотвергаемого, которым бы можно было всех наших овец паки привести к истинному верных стаду»[1]. Русская православная церковь сохраняла свое положение как «первенствующая и господствующая в империи» положение[2].

Ее особый статус выражался также в исключительном праве на миссионерскую деятельность на всей территории государства[3]. Как совершенно справедливо отметил известный татарский историк Р.Фахретдинов, отмена законов о крещении мусульман была номинальной, а фактически продолжалась христианизация татар[4]. Исповедующие неправославную веру должны выступать в качестве беспристрастных наблюдателей миссионерских усилий священнослужителей. Никто из них не имел право ни под каким видом препятствовать переходу их к православию под угрозой уголовного наказания[5].

Необходимо уточнить некоторые специфические моменты в правилах христианизации на территории Российской империи. Государство не только определило особые права Русской православной церкви, но и «регулировало» сферы и районы деятельности православного духовенства и других вероисповеданий среди поликонфессионального населения страны. Скажем, исповедующие другие религии не могли препятствовать желающему перейти к православию. Иначе они привлекались к уголовному наказанию[6]. За «совращение» к своей вере православного «иноверец» брался под стражу и вместе с лицом, отказавшемся от православия, отправлялся в суд[7].

Согласно действующему имперскому законодательству духовные лица других «терпимых» в России христианских исповеданий могли крестить мусульман и язычников, не иначе как по испрашиваемому на этот счет разрешению министра внутренних дел или наместника Кавказского края[8]. Как видно, они не могли проявлять активность и обращались к светским властям исключительно на основании заявлений желающих перейти в христианство.

Чем дальше от внутренних губерний, где наблюдалось господствующее положение Русской православной церкви, тем больше шансов, согласно действующему законодательству, появлялось в сфере христианского просвещения у священнослужителей других христианских религий. Очевидно, что на окраинах принятие «инородцами» одной из инославной религии воспринималось как «наименьшее зло», чем их нехристианское вероисповедание.

В этой связи примечателен именной указ от 18 июля 1860 г. «О дозволении обращать в христианство магометан и язычников в Кавказском и Закавказском крае», появившийся после окончания длительной и дорогостоящей для государства Кавказской войны. В новых общественно-политических условиях изменились приоритеты курса правительства. Впервые в этом обширном районе было дозволено священнослужителям инославных религий вести среди местных мусульман миссионерскую деятельность. Непременным условием при этом являлось получение свидетельств от обществ, что эти лица не принадлежали и не принадлежат к православию. Давая такое разрешение, центральная власть не хотела терять контроль над ситуацией: о каждом случае крещения мусульман или язычников на Северном Кавказе и Закавказье Главное управление Наместника кавказского должно было уведомлять Департамент духовных дел иностранных исповеданий МВД[9].

Евреи могли переходить в любую из признаваемых в империи «инославных» религий[10]. Более того, министр внутренних дел имел право разрешать крестить малолетних евреев и без дозволения родителей[11].

Во второй половине XIX в. мусульмане, «принадлежащие к границам» империи, также могли быть крещены в любую христианскую веру[12]. На Кавказе переход язычников и мусульман в одну из признаваемых в России христианских религий разрешал местный гражданский начальник[13]. Эчмиадзинский армяно-грегорианский Синод мог крестить смертельно больного мусульманина, уведомляя о каждом таком случае местного начальника гражданской частью[14].

Переход же лиц из одной «инославной» религии в другую самодержавие признавало «крайне стеснительным»[15].

Срок службы в российской армии до 1793 г. был пожизненным, в 1793–1833 гг. составлял 25 лет (в 1818 г. служба в гвардии была сокращена на 3 года), с 1834 г. – 20 лет, а после Крымской войны – 12 лет[16]. Правительство было хорошо осведомлено о непопулярности среди татар длительной воинской службы на чужбине. «Рекрутским уставом» от 28 июня 1831 г. мусульманам и язычникам была представлена возможность законного избежания тяжелой и изнурительной воинской службы: «иноверцы», принявшие крещение, навсегда освобождались от рекрутской повинности, эта льгота распространялась также на их детей, родившихся после акта о крещении. (До введения в 1874 г. всеобщей воинской повинности это правило Николаевской эпохи сохраняло силу закона)[17].

Продолжая быть последовательным, правительство Николая I начало оказывать за счет казенных средств определенную материальную поддержку новокрещеным из числа нехристиан. Государство стремилось использовать длительную военную службу рекрутов, среди которых мусульмане составляли этноконфессиональное меньшинство, для их ассимиляции. Указом от 4 января 1836 г. на кантонистов из мусульман и язычников, принявшим христианскую веру, было распространено правило, установленное в 1829 г. для кантонистов евреев, о выдачи новокрещеным «денежного награждения» в размере 25 руб. ассигнациями[18]. Думается, хотя речь шла о возможности принять наряду с православием любую признаваемую в империи христианскую веру, наибольшие шансы в крещении имели православные священнослужители. На основании именного царского указа от 16 июня 1851 г. нижним воинским чинам из числа мусульман за принятие крещения стали выдавать «в награду» из государственного казначейства по 7 руб. 15 коп. серебром[19]. С началом либеральных реформ, в 1860 г. этот николаевский указ был упразднен[20].

В 1842 г. евреям, обратившимся в христианство, государство начало выдавать денежное пособие на первоначальное обзаведение, каждому без различия пола, от 15 до 20 руб. серебром, а их детям – половину этой суммы[21]. В 1848 г. было введено положение, согласно которому мусульмане, живущие на Закавказье и прибывшие сюда из-за границы, в случае перехода в православие, причислялись к сельским обществам, имеющих избыточные земельные угодья и получали на новом месте обитания наделы. Они сами и их дети, принявшие новую веру, на всю жизнь освобождались от платежа в казну личной подушной и подымной подати. Помимо этого они на шесть лет получали льготу от платежа всех налогов и исполнения повинностей. При поселении на новом месте им выдавалось казенное «пособие» на обзаведение хозяйством в размере на каждое лицо от 15 до 30 руб. серебром, а на все семейство – 30 руб. серебром[22]. Такие же льготы на Закавказье приобретали новокрещеные (российские подданные и иностранцы), которые по договоренности поселялись на помещичьих землях[23] и приписывались в городские общества[24].

Как видно, вопросу о переселении в русскую среду новокрещен и изоляции их от прежней среды обитания российское законодательство придавало существенное значение. Во внутренних губерниях привилегий для новокрещеных было значительно меньше и материальное стимулирование осуществлялось в рамках льгот, предоставляемых отдельным категориям российских подданных-переселенцев по освобождению от государственных налогов и повинностей на определенный срок и решению вопросов с убытием из поселения без согласования с местным обществом, в виде исключения.

С 1832 г. принявшие крещение нехристиане получили возможность переселятся в любой российский город, в том числе в столицы, и приписываться в мещане без согласия на то местного сельского общества[25]. (Правда, новокрещеным запрещалось записываться в мещане в случае, если происходило «дробление» семьи)[26]. А мусульманские дети, купленные или выменянные у казахов и других «азиатцев»,

самостоятельно могли переселиться в любой российский город, помимо столиц, после достижения ими 21 года[27]. В случае, если эти две группы лиц – новоявленные мещане, не пользовались особыми правами, то им предоставлялась льгота при платеже государственных налогов, земских сборов, личных и денежных городских повинностей «на два года, начиная со следующего после приписки половины года, с тем, чтоб город не отвечал и потом в течение трех лет за их подати, которые должны были оставаться на собственной их ответственности», в том числе по рекрутской повинности, согласно «Рекрутскому уставу»[28]. Правда, при поступлении в «городское состояние» они должны были внести годовую подать и предоставить одобрение шести благонадежных домохозяев с согласия городской думы, а где их нет, то магистров и ратуш[29].

Новокрещеные имели также право приписываться к государственным селениям без согласия своих сельских обществ. После того, как местное начальство выясняло, что в случае наделения лица, принявшего крещение, землей на новом месте обитания за местными жителями остается достаточное количество удобной земли в сельской местности. В таком случае не требовалось согласия местных жителей для принятия новокрещеного в новое сельское общество. Если же при выделении ему земельного надела страдали местные крестьяне, наблюдалось малоземелье в общине, то для впуска нового члена требовалось согласие сельского схода[30]. Записавшиеся государственными крестьянами «иноверцы», принявшие православие, пользовались такими же льготами, как при записи новокрещеных в мещанское сословие, но они пользовались не шестилетней льготой от налогов, а двухлетней[31].

Для отдельных групп новокрешеных, исходя из их семейного и социального состояния, имелись некоторые условия. Скажем, новокрещеные питомцы воспитательных домов могли записываться в городское сословие не иначе, как с разрешения опекунских советов, а те питомцы воспитательных домов, которые должны были прослужить определенное число лет по ведомству Министерства государственных имуществ, записывались только после специального правительственного распоряжения, означавшее, по сути, появление возможности отказаться от обязательной службы.

Государство самым непосредственным образом контролировало методы христианского просвещения Русской православной церкви (РПЦ). Одно из непременных условий было закреплено в следующем положении действующего законодательства: «Господствующая церковь не позволяет себе ни малейших понудительных средств при обращении последователей иных исповеданий и вер к православию»[32].

В синодальном указе от 14 июня 1850 г. были расписаны миссионерские действия православного священнослужителя и порядок совершения крещения «иноверцев». Главным условием являлось добровольное желание «инородца» принять православную веру. Во время собеседований священнослужители должны были знакомить с основными положениями и правилами православия. «По усмотрении в них искреннего расположения к христианству и по достаточном научении православной вере» от желающего креститься бралось обязательство о «неизменном пребывании в православной вере». После засвидетельствования документа представителем местной светской власти, прошение о желании принять новую веру представлялось на рассмотрение епархиального начальства. После получения соответствующего разрешения архиерея совершался акт крещения. В дальнейшем новокрещеный должен был оставаться под «внимательным надзором» священнослужителей и утверждение его в православии должно было продолжаться[33].

Как и следовало ожидать, либерализация законодательства с ориентиром на западноевропейские ценности сыграла свою роль в обсуждении и принятии самодержавием некоторых корректировок в деле христианского просвещения «иноверцев».

Формальным поводом к обсуждению в эпоху «Великих реформ» в верхних эшелонах власти вопроса принципов и механизма крещения неправославного населения Российской империи явилось попавшее в поле зрения Александра II представленное Военным министерством дело о новокрещеном еврее Измаиле Конторовиче.

10-летним мальчиком, в числе прочих минских евреев, 24 августа 1846 г. он поступил в Пермский батальон военных кантонистов. Спустя 16 дней после начала военной службы – 10 сентября – он принял православную веру и наречен Сергеем Петровым. В 1849 г. в Военное министерство стали поступать жалобы на насильствен-

ную христианизацию евреев, среди которых значился и Измаил Конторович.

Проверка показала неосновательность жалоб, поэтому Военное министерство постановило о переводе всех новокрещеных евреев кантонистов из Перми в другие батальоны. Вследствие данного предписания в 1851 г. Измаил Конторович оказался в Витебском гарнизонном батальоне, где заявил, что был обращен в православие насильно и будет по-прежнему исполнять обряды иудаизма.

Двухкратное увещевание гарнизонного священнослужителя не достигло желаемого, хотя в его рапорте отмечалось, что «при объяснении ему бессилия еврейского закона с упразднением ветхозаветных жертвоприношений, замечено в Петрове колебание и что он предоставил обращение свое в христианскую веру времени, в особенности своей личной свободе к рассуждению»[34]. От Обер-священника российской армии и флота было потребовано разъяснение как поступить с подсудимым Петровым на основании церковных законов. Обер-священник Кутневич уведомил Военное министерство о том, что «соображаясь с подобными делами», он полагал бы испросить «высочайшее» разрешение на направление рядового С.Петрова в арестантскую роту, с тем, чтобы он был изолирован от совместного жительства и всяких контактов с евреями, и чтоб было поручено местному военному священнику «благоразумными, краткими пастырскими увещаниями привести его к раскаянию и возвратить в недра Православной церкви». Военный суд, на рассмотрение которого было передано дело С.Петрова, приговорил его за отказ от государственной церкви к ссылке в арестантскую роту на три года, с условием, чтобы на новом месте службы военного начальство наблюдало за исполнением им всех обрядов православной веры, «которую он принял добровольно».

Отсылка в арестантские роты, согласно буквальному смыслу ст.230 «Военно-уголовного устава» (кн. 1) являлась уголовным наказанием и производилась исключительно за преступные действия, доказанные в судебном порядке. Хотя действующее законодательство признавало отказ от государственной веры, независимо от национальной принадлежности подданного, как уголовное преступление, в данном случае существовал ряд смягчающих обстоятельств, а именно: принятие православия 10-летним мальчиком спустя 16 дней после поступления на военную службу. Тем временем, в наставлениях Синода священнослужителям военных учреждений предписывалось не позволять действий, которые впоследствии могут вызвать жалобы нижних чинов на принуждение их к принятию православной веры. Более того, с учетом сложившейся практики, были приняты соответствующие «высочайшие» указы, предписывающие начальству кантонистов, чтобы при обращении рекрут евреев не были употребляемы насильственные меры, которые противны духу христианства, увещевание делать не иначе, как под ближайшем надзором военного руководства, а акт крещения совершать только с согласия рекрутов, самое главное, когда евреи, «тронутые духовными внушениями и назиданиями, изъявят желание на крещение», им давалась возможность обдумать это желание, от которого они еще могут отказать, и допускать к крещению только «по достаточному испытанию»[35]. Акт крещения не имел обратного хода.

Император Александр Николаевич, по рассмотрении «затруднений» в разрешении данного дела генерал-аудитором, счел нужным ослабить меру наказания, переведя рядового С.Петрова, из арестантской роты, куда действительно ссылались лишь преступники, в команду, в которой были невозможны контакты с евреями, с поручением местному священнику пастырскими беседами привести рядового к раскаянию.

Другие повеления российского государя по данному частному делу носили концептуальный характер. Было очевидно, что прежнее законодательство, имеющее много упущений и открывавшее возможность злоупотребления для местных светских и духовных властей в таком важном деле как христианизация «инородцев», предвзято относилось к нехристианским религиям, не соответствовало тому либеральному внутриполитическому курсу, которое осуществляло правительство.

В частности, император Александр II обратил внимание на необходимость составления дополнений в действующее «Уголовное уложение» по части преступлений против веры, с тем, чтобы в них отразить юридическое разрешение «нестандартных случаев». Причем российский государь высказался за распространение новых правил и на лиц, желающих принять другие христианские религии.

«Высочайшее» мнение было основательно обдумано главноуправляющим Вторым отделением его императорского величества (е.и.в.) канцелярии статс-секретарем графом Д.Н.Блудовым. Свои соображения граф в виде записки представил на рассмотрение Синода и Министерства внутренних дел. Так началось разработка нового законопроекта по религиозному вопросу[36].

Записка Д.Н.Блудова представляет безусловный интерес как материал, от которого «оттолкнулись» и изложили свое видение проблемы духовное и силовое ведомства.

За переход из христианской веры в нехристианскую граф Д.Н.Блудов счел целесообразным ограничиться предусмотренными в законодательстве[37] мерами: отправлять провинившихся к местному духовному начальству для увещевания и вразумления. Он высказался против использования уголовного наказания, когда меры увещевания не имеют успеха, потому что были бы нарушены «основные начала благоразумного человеколюбивого правосудия». Одновременно Д.Н.Блудов считал невозможным дозволение «отпавшим» от православия исполнение прежней нехристианской веры, иначе был бы «допущен явный соблазн для всех принадлежащих к какому бы то ни было христианскому исповеданию»[38].

Размышляя о недостатках существующих правил о крещении «иноверцев», главноуправляющий Вторым отделением е.и.в. канцелярии выдвинул ряд предложений, направленных на предупреждение «отпадений» от государственной церкви, направленных на совершенствование механизма крещения нехристиан. «Нельзя не признать вообще достаточными, – писал Д.Н.Блудов, – постановленные нашею православною церковью правила вводить нехристиан в общение с верными в молитвах и таинствах, не прежде, как в то время, когда они уже докажут искренность своей веры и исповедует оного от всего сердца, отвергая торжественно все прежние свои заблуждения и обычаи; хотя употребляемые при сем средства соглашения и наставления также, по мнению моему, совершенно недостаточны для удостоверения в том, что при обращении в христианство не были употребляемы ни обман, ни насилие, и не было допущено никакой темноты или двумыслия в объяснении обращаемым догматов и учения церкви, но, может быть, что сии мудрые постановления и порядок не вполне соблюдаются, или же соблюдаются только при наставлении и соединении с церковью достигших уже зрелого возраста, имеющих о своих действиях и чувствах разумение»[39]. Особенно в отношении малолетних нехристиан он предложил внести в законодательство изменения с учетом действующей практики в этой сфере в западноевропейских государствах.

В рассматриваемый период во Франции вообще не крестили детей евреев без согласия их родителей, за исключением тех, кто уже хорошо освоил учение христианства и сам настаивал о присоединении к церкви. В Австрии акт крещения малолетних до 14 лет допускался, когда было «совершенно дознано», что сами желают креститься и обучены главным основам римско-католической веры, и при согласии родителя ребенка или его попечителя. В Пруссии также действовал порядок, предусматривающий крещение евреев только после основательного наставления в христианстве.

Синод изучил предложения главноуправляющего Вторым отделением е.и.в. канцелярии и, признавая «достаточными» существующие меры наказания за переход из православия в нехристианское исповедание, выдвинул свои рекомендации по изменению правил крещения малолетних евреев, мусульман и язычников.

Они сводились к следующим положениям. Предусматривалось крещение не достигших 14-летнего возраста лиц только при наличии письменного согласия родителей или опекунов. Исключение могло быть сделано только в случае уважительных причин. Обряд крещения должен был совершаться публично, с приглашением представителей гражданских и военных властей, которые каждое такое событие обязаны были засвидетельствовать в метрической книге.

Лица старше 14 лет могли самостоятельно принять решение, без согласия родителей или опекунов, если будет совершенно известно, что они желают и требуют присоединения к церкви православной. «Иноверцев», не достигших несовершеннолетия и готовящихся принять крещение, предполагалось увещевать в течение шести месяцев. Согласно церковному правилу, смертельно больные должны быть крещены при их желании и без увещевания. Таким образом, крещение несовершеннолетних, достигших 14 лет, и взрослых, в случае опасной болезни, должно быть совершено без

промедления с соблюдением всех установленных правил, о чем немедленно должно быть уведомлено епархиальное руководство. Новокрещеный, при выздоровлении, соответствующим образом должен был наставлен в вере[40].

МВД, со своей стороны, несколько дополнило рекомендации Синода, которые заключались в распространении 6-месячного срока увещевания несовершеннолетних лиц, на всех без исключения «иноверцев», независимо от их возраста, допуская исключение в крещении смертельно больных евреев в домах, только в тех случаях, которые были зафиксированные в «Уставах духовных дел иностранных исповеданий» (ст.702)[41], а именно: 1) чтоб они были допускаемы к принятию крещения не иначе, как по свидетельству врача об опасности болезни и по удостоверению в искреннем желании больного принять христианскую веру; 2) чтоб при крещении, кроме нескольких свидетелей, находился чиновник, представитель местной власти; 3) чтобы они, после выздоровления и твердого обучения догматов веры, были торжественно допускаемы к причастию в воскресный или праздничный день в присутствии собравшихся для богослужения; 4) чтоб обо всех таких новокрещеных духовенство уведомляло Министерство внутренних дел или по принадлежности наместника Кавказского.

Силовое ведомство посчитало желательным распространить правило, предусмотренное для евреев, принимающих евангелическо-лютеранское вероисповедание: приготовленного к крещению испытывать в присутствии, по крайней мере, трех почетнейших прихожан или свидетелей на предмет знания догматов принимаемой им веры и истинного к ней расположения[42].

Помимо этого, в целях устранения всякого повода к принятию государственной веры «по не святости религии побуждениям», Министерство внутренних дел высказалось за отмену законоположения о смягчении наказания преступника, если он во время следствия или суда примет православную веру[43], а так же закона, предусматривающего выделение новокрещеным евреям вознаграждения, денежного пособия.

Практически все предложения МВД, направленные, по сути, на улучшение качества миссионерского просвещения Русской православной церкви, вызвали возражение Синода. Духовное ведомство в своей депеше главноуправляющему Вторым отделением е.и.в. канцелярии Д.Н.Блудову, настаивало на сохранении 40 дневного срока (или даже более короткого срока, в зависимости от успехов) увещевания принимающих крещение мусульман, иудеев и язычников, подчеркнув, что шестимесячный срок в законах церкви предполагается в отношении малолетних нехристиан, как исключение из общего церковного правила, с учетом их детского возраста. Причем этот срок не является неприкосновенным правилом, ибо он определяется, прежде всего, степенью освоения учения веры, тем более, если «иноверец» еще ранее, до обращения к православному священнослужителю, ознакомился с догмами православия. В таких случаях соблюдение 40 дневного срока, продолжительное наставление было бы «отягательно» для бедных людей и «открывало бы ожесточенному фанатизму более случаев и удобств к преследованию ищущего вступить в христианскую церковь»[44].

Согласно мнению членов Синода, от новокрещеных РПЦ требует «более веры сердцем, нежели познания правил холодным умом; она считает надежным христианином того, который хотя и не успел ознакомиться в подробности со всеми истинами веры, но полюбил и усвоил ее сердцем, усердно молится и всецело ей предан». Здесь, по сути, излагалась действующая практика в сфере миссионерского просвещения Русской православной церкви. Поэтому, Синод отверг предложения силового ведомства о проведении публичных, в присутствии свидетелей испытаний в знании догматов православной церкви. Весьма критически Синодом было воспринято и другое предложение МВД об отмене денежной компенсации за принятие православия евреям: было указан о выдачи пособия не с целью привлечения евреев в православие, что было бы «несогласно с ее достоинством», а «единственно для того, чтоб дать некоторое вознаграждение обращающимся в ее недра за те потери и лишения, которые неразлучны с отчуждением их от общества соплеменников и переселением в другие места и общества». Что же касается до предложения об отмене постановления о смягчении наказания принявшему во время суда православную веру, Синод оставил его без рассмотрения, как вопроса, относящегося до «уголовного законодательства»[45].

В своем ответе на мнение Синода, силовое ведомство открыто заявило о неприятии священнослужителями шестимесячно-

го срока увещевания. Было заявлено, что средневековые, «давние» церковные правила едва ли могут «с удобством применяемы к обстоятельствам современным и к разрешению законов гражданских», а поспешность в крещении в последствии «может обратиться ко вреду как церкви, так и гражданского общества», что подтверждается массовым движением «отпадения» в 1856 г. в Казанской губернии крещеных татар, марийцев и чуваш от православной церкви. В качестве антитезиса к предложению Синода МВД сочло необходимым известить главноуправляющего Вторым отделением е.и.в. канцелярии о распоряжении Синода архиерею Казанской епархии, составленном под впечатлением массовых «отпадений» крещеных татар от православной церкви в регионе. Это предписание прямо противоречило тем принципам, о чем декларировалось Синодом при рассмотрении нового проекта законодательства. В нем, в частности, говорилось о том, чтобы впредь желающие принять христианство не были присоединяемы к церкви «без предварительного удостоверения в искренности их обращения; чтобы ни в каком случае не допускалась поспешность в просвещении крещением подсудимых по настоянию такого рода в духовных учреждениях, дабы не лишать возможности удостовериться в искренности обращения означенных людей. Для сего... необходим более или менее продолжительный срок»[46]. Как видно, Синод пытался изменить сложившую традицию в деле миссионерского просвещения во избежание новых волн «отпадения» крещеных татар от РПЦ.

По поводу замечания Синода о бесполезности испытания желающих принять крещение в присутствии свидетелей Министерством было объяснено, что такая мера давала бы возможность удостовериться, не было ли при обращении в православие «употребляемы обман и насилие и не было ли допущено какой-либо темноты или двухмыслия в объяснении иноверцу, вступающему в христианство, учения церкви». В случае отказа Синода от этого нововведения, силовое ведомство настаивало о распространении этого правила на все христианские исповедания в империи.

С целью усиления своих аргументов относительно необходимости отмены каких-либо льгот за принятие православия был приведен отрывок из предписания Синода Казанскому епархиальному начальству по случаю движения возвращения крещеных татар в ислам в 1856 г.: «...не допускать к православной вере без удостоверения в искренности обращения». А искренность, по убеждению светских чиновников, нельзя предполагать в лицах, которым известно, что за принятие господствующей веры облегчат им наказание или предоставят денежное пособие. Выделяемая для этой цели сумма – от 15 до 30 руб., а для военнослужащих – до 7 руб. 50 коп. явно недостаточна, «если иметь в виду потери и лишения, которые неразлучны с отчуждением от общества соплеменников и с переселением в другие места и общества», следовательно, этот тезис Синода не может оправдать существование этих положений в действующем законодательстве[47].

Таким образом, разногласия духовного и силового ведомств в деле миссионерского просвещения нехристиан обозначились по трем вопросам: 1) об изменении правила РПЦ относительно срока, положенного для испытания совершеннолетних «иноверцев» в познании основных догм православной веры; 2) о проведении испытаний в знании об основных законах веры в присутствии прихожан или иных свидетелей – светских лиц православного вероисповедания, по примеру протестантской церкви; 3) об отмене денежных вознаграждений за принятие православной веры калмыкам и евреям.

Примечательно, что главноуправляющий Вторым отделением е.и.в. канцелярии статс-секретарь граф Д.Н.Блудов по всем трем позициям поддержал доводы Синода. Его записка «О порядке принятия иноверцами нехристианами православной веры» с разъяснением позиций обеих ведомств была рассмотрена на заседании Департамента законов Государственного совета, состоявшемся 6 октября 1861 г.

Порядок принятия акта крещения был самым тщательным образом обсужден государственными мужами. По итогам обсуждения были приняты ряд дополнений к действующим правилам, направленные на достижение прозрачности и публичности в совершении важного в жизни каждого подданного «инородца» события. В частности, предложение графа Д.Н.Блудова (читай: Синода) о том, что смертельно больные «иноверцы» всякого возраста по их желанию могут быть крещены немедленно, с тем, чтобы о совершении акта крещения по нужде было безотлагательно донесено

епархиальному начальству и чтоб крещеный, после выздоровления, был надлежащим образом наставляем в вере, был дополнен с целью «предупреждения жалоб со стороны таких новокрещеных на совершении будто бы над ними обряда крещения не в следствие их желания, а по принуждению, через насилие, или иным образом» правилом, согласно которому крещение разрешалось после обязательного осмотра больного и удостоверения врача о том, что «инородец» действительно не находится в состоянии беспамятства, лишающего его возможности сознательно выразить свою волю.

Предложение главноуправляющего Вторым отделением е.и.в. канцелярии о проведении обряда крещения максимально гласно в присутствии чиновников гражданского или военного ведомств было также дополнено. Конкретизированы, прежде всего, обязанности представителей светских властей. Они обязаны были удостовериться в том, что обряд крещения совершается «иноверцем» по добровольному желанию и в «должном разумении им важности таинства». Это положение, естественно, должно было стать обязательной нормой и для православных священнослужителей, совершающих акт крещения.

Таким образом, произошло частичное обновление правил акта крещения по западноевропейским меркам.

Анализ обсуждения в Государственном совете точек зрения духовного и силового ведомств по данной проблеме представляет интересный материал для размышления об отношении высших чиновников государства к религиозному вопросу в Российской империи в начальный период либеральных реформ по направлению создания гражданского общества.

Члены Департамента законов были убеждены в том, что целью выдачи денежного пособия крестившимся калмыкам и евреям является не привлечение их в «лоно» русской церкви, ибо оно «не согласно ни с ее достоинством, ни с высоким духом ее учения». По их мнению, денежное вознаграждение выделялось исключительно для отстранения, «по возможности, материальных препятствий к совершению желаемого ими принятия христианской веры и доставление некоторого пособия обращающимся в ее недра за те потери и лишения, которые неразлучны с отчуждением их от обществ их прежних единоверцев и с переходом в другие места»[48]. В законе от 4 декабря 1861 г. их предложение было изложено в новой редакции: «В тех случаях, когда иноверцы нехристианского исповедания, принявшие христианскую веру, семьями или отдельно, должны оставить прежнюю свою оседлость среди бывших единоверцев их и водвориться в городах или селениях между христианами, им определяется из казны, в пособие при переселении и новом водворении: евреям, каждому без различия пола, от пятнадцати до тридцати рублей серебром, а детям в половину; калмыкам же простолюдинам, имеющим семейства, по пятнадцати, а холостым по восьми рублей»[49]. (В 1890-е гг. для выдачи новокрещеным евреям и калмыкам, согласно смете расходов МВД, ежегодно предусматривалось 6400 руб.[50]).

Вопрос относительно отмены существующего правила о смягчении уголовного наказания в том случае, если во время следствия или суда, «иноверец» примет государственную веру, Департамент законов Государственного совета признал, что «свет христианства может благотворно действовать на ум и сердце не принадлежавшего прежде к нему преступника и через то убедит его в преступности совершенного им деяния и привести к чистосердечному раскаянию». Поэтому было рекомендовано распространить это положение и на случаи принятия других христианских исповеданий, признаваемых в империи. В решении вопроса в такой плоскости, видимо, свою роль сыграло вероисповедание некоторых его членов, а именно барона М.Корфа и Ф.Литке. Остальные два чиновника – граф Д.Блудов и князь Павел Гагарин исповедовали православную веру.

В законе от 4 декабря 1861 г. это их «мнение» было изложено следующим образом: «Вместо содержащегося в пункте 3-м статьи 166 Уложения о наказаниях (Свод законов, 1857 г., т.XV, кн.1) правила, постановить, что наказание, определенное в законе за какое-либо преступление или проступок, может не только быть уменьшаемо в *мере*, но даже смягчено и в *степени* и в самом *роде* оного, «когда иноверец нехристианского исповедания, во время следствия или суда, примет православную или другую не только терпимую, но и покровительствуемую веру в империи христианскую веру».

«Мнение» Государственного совета, «высочайше» утвержденное 4 декабря 1861 г. и ставшее царским указом под названием «О порядке приготовления иноверцев не-

христиан к принятию православной веры и совершения над сими лицами таинства Святого крещения, а также права и преимущества принявших православную или другую христианскую веру»[51], наглядно демонстрирует отношение правительства и русского политического общественного мнения на рубеже 1850–1860 гг. к религиозному вопросу в стране. Закон был принят после обнародования указа об отмене крепостного права. Как было рассмотрено, центральные власти придали большое значение мнению Синода.

Таким образом, для пореформенного периода были установлены несколько обновленные, по сравнению предыдущим столетий, правила.

Вопросы крещения «инородцев» находились в компетенции руководства епархий: «Епархиальное начальство печется о просвещении истинами веры язычников и других нехристиан». Архиерей, исходя из обстоятельств, мог полностью передать дело в руки приходских священников или требовать у них предварительного разрешения на совершение акта крещения. Так же по своему усмотрению руководство епархии могло предварительно согласовать вопрос с местными гражданскими властями.

Согласно закону от 4 декабря 1861 г., обряд крещения совершался в церкви (за исключением случаев болезни «иноверца») в присутствии благонадежных свидетелей или представителя местной администрации. Все присутствующие перед актом крещения обязаны были удостовериться в добровольном желании «иноверца» поменять свое вероисповедание. Это являлось главным условием для исполнения церковного ритуала крещения. После совершения обряда, представитель местной власти расписывался в метрической книге, куда заносились сведения о новокрещеном.

Малолетних евреев, мусульман и язычников, не достигших 14-летнего возраста, православные священнослужители могли крестить только с письменного разрешения родителей или опекунов. Отступление из этого правила могло быть допущено в исключительных случаях. А определение таких «случаев» было предоставлено правительством Синоду. Лиц, достигших 14-летнего возраста, можно было крестить уже без разрешения родителей[52].

Для лиц старше 14 лет крещение могло быть совершено и без согласия их родителей или опекунов в случае, если они сами заявят о своем желании и будут достаточно ознакомлены с догматами и учением православия. Следует указать, что общие формулировки закона не поясняли и не уточняли главные требования к таким лицам[53].

Не достигшие совершеннолетия могли быть крещены после подготовки к крещению «по образу церкви православной» и «наставления» миссионерами в течение 6 месяцев. При этом сохранял свою силу древний порядок наставления желающих креститься в течение 40 дней. В зависимости от обстоятельств, указанные сроки могли быть существенно сокращены[54]. «Льготные» условия крещения были предусмотрены для «опасно больных» любого возраста: по их желанию обряд крещения исполнялся без промедления с соблюдением следующих церковных правил: во-первых, только после освидетельствования врача, что больной не находится в состоянии беспамятства, лишающего возможности принятия сознательного решения; во-вторых, о совершении акта крещения уведомлялось местное епархиальное начальство. Событию предавалась большая гласность. Был четко определен состав свидетелей крещения нехристианина: в церкви обязательно должны были присутствовать гражданское или военное начальство (если событие происходило в армии), которые лично удостоверялось в том, что «иноверец» принимает крещение добровольно и с «должным разумением» и подтверждали это подписью в метрической книге[55]. Таким образом, православный миссионер, согласно законодательству, должен был действовать поучениями и методом убеждения и своим примером, без принуждения и применения угроз[56].

Примечательно, что разрешение высшей власти менять наказание в «мере», «степени» и «роде» открывало для священнослужителей, при смычке с судебными органами, неограниченные возможности в деле миссионерского просвещения. Думается, что этот закон стал юридической основой для превращения мест заключения в своеобразные центры христианизации. Конечно, в ее успешности свою роль играли и возраст, и религиозная убежденность, и степень виновности арестанта, и умение православного священнослужителя оказать на него соответствующее воздействие. Например, в 1865 г. 17-летняя арестантка Бибилатыйфа Зиганьшина добровольно крестилась по наставлению священника Казанской губернской тюрьмы[57].

Царский указ 4 декабря 1861 г. по своему духу и содержанию противоречил вы-

соким духовным и нравственным критериям православия как религиозного учения, тем не менее, с благодарностью был воспринят церковью и превращен ею в одну из эффективных средств миссионерского воздействия на язычников и мусульман.

В отмене этого положения, дискредитирующего Русскую православную церковь, решающую роль сыграл либеральный внутриполитический курс правительства Александра II. Главный разработчик самой демократичной из принятых либеральных законодательных актов – судебной реформы 1864 г. – Министерство юстиции обратилось в Государственный совет с инициативой об исключении его из действующего законодательства, что получило силу закона царским указом от 24 марта 1866 г.[58]

Изучение архивных источников позволяет утверждать, что миссионеры и в дальнейшим стремились максимально использовать затрудненное положение арестантов-мусульман, ожидавших решения суда. Кажется, здесь на первом месте стояли достаточно прозаичные земные мотивы. Иначе трудно объяснить, скажем, поступок арестанта Хисметуллы Мансурова (г. Казань), изъявившего в 1872 г. накануне судебного разбирательства желание креститься, но отказавшегося от своего намерения после оглашения приговора о ссылке его на каторгу в Сибирь[59].

Некоторые инициативы по усилению христианизации и повышения ее эффективности исходили от начальников губерний. Согласно «Положению о башкирах» от 14 мая 1863 г. предусматривался ряд мер по крещению мусульман.

Накануне перевода мусульманского башкирского военно-служилого сословия в категорию свободных «сельских обывателей» с сохранением их вотчинных прав на землю, на основе инициативы Оренбургского и Самарского генерал-губернатора и с подачи военного министра Комитет министров выработал закон, «высочайше» утвержденный 10 апреля 1862 г. «О порядке приписки к городским и сельским обществам и поселениям на жительство иноверцев из башкир, принявших св. крещение».

При переселении в другую местность, на новокрещеных башкир распространялась льгота, для переселявшихся в сельское общество, заключающаяся в 6-летнем освобождении от уплаты налогов. После получения надела и истечение этого льготного срока они должны были исполнять личные и денежные повинности наряду с другими государственными крестьянами (ст.1).

При этом разрешалось новокрещеным башкирам переселяться в другие селения или образовывать новые выселки. На новом месте расселения или на выселках они получали столько земли, сколько имели до принятия крещения и выдавать им столько прибыли, причитающейся за каждый двор и душу с башкирских общинных вотчинных земель (ст.2).

Новокрещеным из башкир, переселяющимся с прежних мест жительства в Оренбургской губернии в другие регионы, предусматривалась выдача из средств Министерства государственных имуществ денежной помощи, на общем с государственными крестьянами основании. В случае переселения новокрещеных из башкир в поселение на территории Оренбургской губернии, денежное пособие им выдавалось в том же размере из процентной суммы с общественного капитала от продажи и отдачи «к кортому вотчинных угодий» (ст.3). На башкир, принявших крещение, но остающихся в военно-служилом сословии, распространялись льготы, предусмотренные для переходящих в сословие новокрещеных – 2-летнее освобождение от уплаты налогов.

А тем из новокрещеных башкир, исключенных без их согласия из иррегулярного войска, предоставлялась возможность вернуться на прежнее место жительство с получением пособия из процентной суммы с общественного капитала от продажи и отдачи вотчинных земель, в случае, если они не состояли под следствием и были хорошего поведения (ст.5).

В «Положении о башкирах» от 14 мая 1863 г. для башкир, мещеряков, тептярей и бобылей из мусульман, принадлежащих военному служилому сословию под названием «Башкирское войско»[60] на основании Положения Комитета министров от 10 апреля 1862 г. были выработаны правила оказания материального содействия и социальной защиты новокрещеных. Уточнялось, что определенное Положением Комитета министров от 10 апреля 1862 г. пособие выдалось из башкирского капитала[61].

«Положение о башкирах» от 14 мая 1863 г. во многом было пролонгировано новом «Положением о башкирах» от 2 июля 1865 г., где были закреплены вышеназванные льготы с некоторыми уточнениями (ст.112, примечания 1 и 2). В частности, переселение новокрещеного башкира разрешалось без учета мнения родителей на его уход, без учета требования к другим

переселенцам башкирам, для которых переход запрещался, в случае наличия в семействе малолетних и других лиц, не способных к работе, лиц, не обеспеченных содержанием, и без приемного приговора того общества, куда новокрещеный башкир переселяется, и без удостоверения о приобретении им в собственность земли в другой волости или где бы то ни было. Также отмечалось, что указанное в «высочайше» утвержденном положении Комитета Министров от 27 марта 1862 г. пособие принявшим крещение выдавалось по распоряжению главного начальника Оренбургского края. Те из новокрещеных башкир, которым выделяли участок земли в частную собственность, пособием для переселенцев не пользовались[62].

В связи с упразднением Башкирского войска и подчинением башкирского военно-служилого сословия в административном отношении губернским, уездным властям и местным по крестьянским делам учреждениям, ежегодно выделяемые «на миссионерское воздействие» 3 тыс. руб. были в 1866 г. переданы из распоряжения Оренбургского генерал-губернатора начальнику Уфимской губернии (РГИА. Ф.821. Оп.8. Д.1176. Л.2). Смена социально-сословного статуса этой группы мусульманского населения означала прекращение выделения специальных казенных средств для содействия их христианизации.

В 1871 г. оренбургский генерал-губернатор Н.А.Крыжановский предложил правительству комплекс мер по предоставлению новокрещеным … льгот и привилегий, «в виду устранения существующих препятствий к принятию башкирами православной веры». Это – 1) отмена, установленного «Положением» о башкирах от 14 мая 1863 г., мер, не способствующих, по его мнению, должным образом переводу новокрещеных из мусульманских обществ и христианские; 2) предоставление новокрещеным право требовать выделения из «мирского надела» в частную собственность причитающего им участка земли; 3) предоставление им причитающейся в казенных селениях по 15 дес. земли с образованием особых обществ не менее 30 душ; 4) предоставление в казенных селениях льготу от податей, денежного пособия из казны и леса на постройку домов, а в городах, кроме льготы от податей, бесплатное отведение места для постройки домов и, где возможно, отпуск леса из городских дач; 5) сохранение за крестившимися башкирами льготу от рекрутства, пока ею пользуются их прежние единоверцы; 6) постройка для отдельных обществ новокрещеных церквей, назначение священников и устройство приходских школ за счет казны[63]. Предложения оренбургского генерал-губернатора не удостоились внимания правительства.

26 марта 1870 г. императором Александром Николаевичем были утверждены разработанные учебно-духовными ведомствами «Правила» просвещения «инородцев», согласно которым вводилась новая система христианского просвещения «христиан-инородцев», разработанная Н.И.Ильминским. Во главу угла новой государственной школьной политики была поставлена идея христианского просвещения на народном языке «инородцев» через школу.

Согласно «Уставу о сибирских киргизах» от 22 июня 1822 г. областному начальству было предоставлено право устройства, при необходимости, миссии, обязанной действовать только увещеваниями и убеждением, без всякого принуждения казахов к крещению (ст.243). При наличии в округе 1000 новокрещеных казахов выделялись казенное пособие на возведение церкви и штат священнослужителей при храме (ст.244). Одной из обязанностей священника признавалось открытие приходской школы и содействие распространению среди казахов русского образования (ст.245), что объявлялось прямой обязанностью областной администрации (ст.246)[64].

По «Уставу о сибирских киргизах» 1822 г. принятие православного вероисповедания означало превращение казаха «инородца» в полноправного российского подданного. Крестившихся записывали городскими или сельскими жителями – в мещанское или казачье сословие и переселяли на новое место жительство с целью изоляции от влияния единоверцев и «погружения» в новую культурную среду. Поэтому для кочевников смена веры ассоциировалась с превращением в мещанина или казака. В целом в 1822–1868 гг. в Западно-Сибирском крае было крещено незначительное число казахов, хотя в некоторых казачьих поселках (Ямышево, Чистое и др.) до половины жителей составляли новокрещеные казахи. В начале 1860-х гг. в Омской области Западно-Сибирского края стали разрешать новокрещеным казахам оставаться в степи в «инородческом» статусе. В начале 1864 г. Чокан Валиханов отмечал, что «христианство, вводимое между инородцами сибирскими через наших миссионеров и священ-

ников, по свидетельству компетентных людей идет крайне неуспешно, и – что всего важнее – оказывает на народ не совсем благодетельное влияние»[65].

Сибирский генерал-губернатор потребовал (15 мая 1864 г.) от военного губернатора Области сибирских киргиз мнения относительно перспектив христианизации казахов и организации миссии в степи. Главным препятствием в насаждении христианства среди казахов военный губернатор Области сибирских киргиз указал «сословие киргиз, более образованных и богатых, воспитанных большей частью татарскими муллами в правилах магометанского исповедания». Военным чиновником было рекомендовано предпринимать миссионерские действия после принятия подготовительных административных мер в черте одноверстной от линии полосе, где казахи поддерживали определенные хозяйственные отношения с казачьими поселениями, после издания правительственных постановлений о выдаче им «некоторых поземельных и иных льгот, а также денежного вспомоществования новокрещеным» и действовать крайне осторожно[66].

Относительно контингента принявших православие казахов Оренбургского ведомства, согласно сведениям миссии в 1853–1862 гг., за 10 лет было крещено 116 душ обоего пола, или в среднем по 11,6 человек в год, из которых по убеждению крестился «едва ли десятый человек». Л.Мейер резюмировал, что часть из новокрещенных – лица, привлеченные к суду за совершение уголовного преступления, решившиеся исповедовать православие для получения льготы или отмены наказания. Другую группу новокрещенных составлял «народ порочный, по каким-то причинам отвергнутый своими соотечественниками». Главным препятствием в христианизации кочевников Л.Мейер считал почитание православными икон, противоречащее религиозному менталитету казахов-мусульман[67].

В числе вопросов, подлежавших исследованию комиссии по выработке нового управления казахами 1865 г. входило собрание сведений о исламе в степи и возможности христианизации кочевников, не возбуждая неудовольствия и волнений. Одно из предложений в последнем вопросе сводилось к тому, чтобы браки казахов не были расторгаемы при крещении одного из супругов[68]. Во «Временное положение» 1868 г. оно не вошло: проходило согласование между министерствами Военным, Внутренних дел и Синодом. В феврале 1869 г. все формальности по согласованию были решены, предполагалось ее ввести при обновлении свода законов для степных областей. Однако в кочевьях начались волнения, вызванные реформой управления 1868 г., поэтому разработчики документа обратились к министру внутренних дел с просьбой хранить это предложение в секрете и не давать ему «движения»[69].

В последней четверти XIX в. обрусение и христианизацию кочевников русская администрация стала связывать с постепенным водворением в степи русских поселений, умножением русского населения, влияния на казахов русского управления, суда, торговли и промышленности, распространением русских школ и особенно введением всеобщей воинской повинности, что должно было привести к оседлости значительной части казахов и обращению в христианство[70].

В 1890-е гг. усилилась миссия в степных областях, на юго-восточной окраине. В 1894 г. казахская миссия Томской епархии попросила у государства материальную помощь новокрещеным казахам в ввиду того, что в православие переходят по преимуществу казахи, лишенные почти всяких средств к существованию, которым на первое время их новой жизни, вызванной полным разобщением их с бывшими единоверцами, нужна помощь. В том же году начальник Тургайской области также сообщил о принятии крещения казахами, которые лишаясь поддержки единоверцев и родственников, оказываются в тяжелом экономическом положении.

В 1895 г. епископ Оренбургский уведомил Синод о принятии крещения целыми семьями казахов, как правило, из числа бедных, которые, вследствие негативного отношения к ним мусульман, впадают в более тяжелые, чем прежде, условия существования. На основе обращения Синода, в 1895 г. Министерство внутренних дел вышло в Государственный совет с предложением оказывать некоторую материальную поддержку крестившимся казахам Степных областей и Внутренней киргизской орды. Во время обсуждения вопроса в Государственном совете министр внутренних дел предложил распространить эту льготу на всех нехриситан, проживающих в России, а не только евреям и калмыкам. Со ссылкой на то, что расселенные в империи «инородцы», подчинялись не только Министерству внутренних дел, но и дру-

гим ведомствам, государственные мужи отложили рассмотрение этого предложения до предварительного согласования со всеми соответствующими государственными органами. Поэтому в 1897 г. эти льготы дополнительно были распространены только на всех новокрещеных казахов, расселенных в империи. С 1897 г. для их материальной поддержки стали выделять ежегодно по 2 тыс. руб.[71] Царским указом от 24 февраля 1897 г. была утверждена новая редакция ст.6 приложения к ст.70 «Устава о предупреждении и пресечении преступлений», гласящая: «Евреям, калмыкам и киргизам, когда они, приняв христианскую веру, семьями или отдельно, должны оставить прежнюю оседлость среди бывших единоверцев их и водвориться в городах и селениях между христианами, может быть, в случае необходимости и неимения сими инородцами собственных средств, производимо, при переселении и новом водворении, пособие из казны. Выдача сего пособия упомянутым лицам, без различия пола, притом имеющим семейства и одиноким, а равно определение размера пособия, предоставляются усмотрению местного губернского или областного начальства, в местностях же, подведомственных генерал-губернаторам – усмотрению сих последних»[72].

Таким образом, можно констатировать, что во второй половине XIX в. для крещения мусульман, расселенных губерниях Европейской части империи, правительство воздержалось от прямой финансовой поддержки из бюджета. В пореформенный период материальное стимулирование лиц, принявших крещение, осуществлялось на местах общественными миссионерскими организациями и Православным миссионерским обществом.

Таким образом, вопросы миссионерского просвещения и совершения акта крещения над «иноверцами» верховная власть отнюдь не рассматривала как проблемы, находящиеся исключительно в введении РПЦ.

В рамках курса реализуемых и готовящихся для оглашения либеральных реформ, ознакомившись с фактами нарушения правил христианского просвещения «иноверцев», с целью сделать акт крещения нехристиан более демократичным и прозрачным, Александр II предписал привести законодательство в соответствие со сложившейся практикой в западноевропейских странах. При разработке данного проекта, Министерство внутренних дел предложило сделать главными критериями добровольность, гласность и сознательность действий «инородца»: было рекомендовано, не ограничиваясь 40-дневным увещеванием, распространить 6-месячный срок увещевания несовершеннолетних на всех без исключения «иноверцев» независимо от возраста, проводить испытание в знании законов православия в присутствии гласных христиан, акт крещения совершать в присутствии прихожан и представителей светской власти (последние должны были удостовериться в добровольности действий и знании ими догматов новой веры). Закон 4 декабря 1861 г. стал компромиссом между церковью и светской властью.

Льготы и пособия, предоставленные правительством для новокрещеных евреев, мусульман на Закавказье и Северном Кавказе, также для казахов свидетельствуют о том, что правительство учитывало окраинный статус местностей их расселения и старалось использовать христианское просвещение для усиления православного элемента на этих территориях. Во внутренних губерниях специальных казенных средств для крестившихся мусульман не предусматривалось. Лишь в случае переселения в поселение христиан новокрещеный получал льготу от налогов в качестве переселенца с целью некоторого облегчения трудностей, связанных с обзаведением на новом месте хозяйством или жилищем.

В целом для внутриполитического курса самодержавия второй половины XIX в. были характерны постепенность и осторожность в действиях, осмотрительный подход, что проявилось и в «регулировании» государством миссионерской деятельности РПЦ.

Примечания

[1] ПЗС. –1-е собр. – Т.XVIII. – № 12949. – Ст.495.

[2] Устав о предупреждении и пресечении преступлений. – Изд. 1857 г. // СЗРИ. – Т.XIV. – Ст.92.

[3] Там же. – Ст.97.

[4] Фәхреддинов Р. Болгар вә Казан төрекләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – Б.57.

[5] Устав о предупреждении и пресечении преступлений. – Изд. 1857 г. // СЗРИ. – Т.XIV. – Ст.102.

[6] Там же. – Ст.102.

[7] Там же. – Ст.114.

[8] Там же. – Ст.110.

[9] ПЗС. – 2-е собр. – Т.XXXV. – Отд.1. – № 35941.

[10] Устав о предупреждении и пресечении преступлений. Изд. 1857 г. // СЗРИ. – Т.XIV. – Ст.115. п.1; Уставы духовных дел иностранных исповеданий. – Изд. 1896 г. // СЗРИ. – Т.XI. – Ст.7.

[11] Устав о предупреждении и пресечении преступлений. Изд. 1857 г. // СЗРИ. – Т.XIV. – Ст.115. – П.1. Примечание.

[12] Уставы духовных дел иностранных исповеданий. – Изд. 1896 г. // СЗРИ. – Т.XI. – Ст.11.

[13] Там же. – Ст.8.

[14] Там же. – Ст.10.

[15] Отчет по Государственному совету за сессию 1893–1894 гг. – СПб., 1905. – С.50.

[16] Загидуллин И.К. Мусульманское богослужение в учреждениях Российской империи (Европейская часть России и Сибирь). – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2006. – С.12.

[17] Там же. – С.13, 14.

[18] ПСЗ. – 2-е собр. – Т. XI. – №8812.

[19] ПСЗ. – 2-е собр. – Т. XXVI. – № 25314.

[20] Ислам в законодательстве России. Сборник законодательных актов, постановлений и распоряжений правительства России / Сост. А.Б.Юнусова, Ю.Н.Сергеев, В.А.Латыпова. Под ред. А.Б.Юнусовой. –Уфа, 1998. – С.42.

[21] Свод законов о состояниях. – Изд. 1857 г. // СЗРИ. – Т.IX. – Ст.1386.

[22] Там же. – Ст.638.

[23] Там же. – Ст.638. Примечания 1 и 2.

[24] Там же. – Ст.476.

[25] Там же. – Ст.462.

[26] Там же. – Ст.465.

[27] Там же. – Ст.463. П.5.

[28] Там же. – Ст.462.

[29] Там же. – Ст.466.

[30] Там же. – Ст.634.

[31] Там же. – Ст.635.

[32] Устав о предупреждении и пресечении преступлений. – Изд. 1857 г. // СЗРИ. – Т.XIV. – Ст.97.

[33] Известия по Казанской епархии. – 1871. – № 8. – С.229-230.

[34] РГИА, ф.1149, оп.5, д.75, л.36.

[35] Там же. – Л.36.

[36] Там же. – Л.36 об.

[37] Устав о наказаниях уголовных и исправительных. – Изд. 1857 г. // СЗРИ. – Ст.191.

[38] РГИА, ф.1149, оп.5, д.75, л.37.

[39] Там же. – Л.37.

[40] Там же. – Л.37 об.

[41] Уставы духовных дел иностранных исповеданий. – Изд. 1857 г. // СЗРИ. – Т. XI. –– Ст.702.

[42] Там же. – Л.38.

[43] Устав о наказаниях уголовных и исправительных. – Изд. 1857 г. // СЗРИ. – Ст.166. – П.3.

[44] Там же. – Лл.38-38 об.

[45] Там же. – Л.38 об.

[46] Там же.

[47] Там же. – Л.39.

[48] Там же. – Л.41 об.

[49] ПСЗ. – 2-е собр. – Т. XXXVI. – Отд. 2. – № 37709.

[50] Отчет по Государственному совету за сессию 1896–1897 гг. – СПб., 1898. – С.7.

[51] ПСЗ. – 2-е собр. – Т. XXXVI. – Отд. 2. – № 37709.

[52] ПСЗ. – 2-е собр. – Т. XXXVI. – Отд. 2. – № 37709. – Ст.1, 5.

[53] Там же – Ст.2.

[54] Там же. – Ст.3.

[55] РГИА, ф.1149, оп.5, д.75, лл.42-42 об.

[56] ПСЗ. – 2-е собр. – Т. XXXVI. – Отд. 2. – № 37709. – Ст.4. Свод уставов о предупреждении и пресечении преступлений. – Изд. 1890 г. // СЗРИ. – Т.XIV. – Ст.1-5 Приложения к ст.70.

[57] НА РТ, ф.4, оп.139, д.20, л.125-127.

[58] ПСЗ. – 2-е собр. – № XLI. – Отд. 1. – №43138.

[59] НА РТ, ф.4, оп.104, д.10, л.169.

[60] ПЗС. – 2-е собр. – Т.XXXVIII. – №19622. – Ст.1.

[61] ПЗС. – 2-е собр. – Т.XXXVIII. – №19622. – Ст.112. – Примечание 1.

[62] Законы Российской империи о башкирах, мишарях, тептярях и бобылях / Сост., автор вступ. статей и примечаний Ф.Х.Гумеров. – Уфа: Китап, 1999. – С.440.

[63] Загидуллин И.К. Царизм и мусульманский вопрос в Волго-Уральском регионе во второй половине XIX века // Доклады международной конференции «Исламская культура в Волго-Уральском регионе». Казань, 8–11 июня 2001 г. – Стамбул, 2004. – С.235-244.

[64] Материалы по истории политического строя Казахстана (со времени присоединения Казахстана к России до Великой Октябрьской революции). – Т.1. – Алма-Ата, 1960. – С.105.

[65] Валиханов Ч.Ч. О мусульманстве в степи // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В 5 т. – Т.1. – С.527.

[66] Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках. – Алма-Ата, 1964. – С.502.

[67] Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. – СПб., 1865. – С.230.

[68] РГИА. Ф.821. Оп.8. Д.602. Л.15-15 об.

[69] РГИА. Ф.821. Оп.8. Д.602. Л.16-16 об.

[70] РГИА.Ф.821. Оп.8. Д.602. Л.114 об.-115.

[71] Отчет по Государственному совету за сессию 1896–1897 гг. – СПб., 1898. – С.8.

[72] Там же. – С.7-8; Свод уставов о предупреждении и пресечении преступлений. – Изд. 1890 г. // СЗРИ. – Т.XIV. – Ст.6. Приложения к ст.70.

И.К.Загидуллин, Э.М.Гибадуллина

Антиправительственные выступления сельского мусульманского населения Самарской губернии во второй половине XIX в.

Численность мусульман в Самарской губернии в 1859–1897 гг. увеличилась с 151229 до 280887 душ об. пола и составила 10,3 % населения края[1]. В этническом плане мусульмане были представлены татарами (основная масса) башкирами и казахами.

В предреформенный период Самарское Поволжье являлось «внутренней окраиной» империи, что отразилось на социально-сословном положении сельского мусульманского населения, представленного башкирским, мещерякским, тептярским, бобыльским сословиями, государственными, удельными крестьянами, лашманами, экономическое положение которых, исходя из их наделенности землей, форм земельной собственности, наличия повинностей и налогов, было неодинаковым.

На основании «Положения о башкирах» от 14 мая 1853 г. «Инородцы, известные под названием башкир, мещеряков, тептяр и бобылей, имеющие общее наименование башкирского войска» получили гражданское устройство и стали называться «свободными сельскими обывателями»[2].

В 1859 г. в Самарской губернии числилось около 20000 башкир[3]. Согласно закону от 10 февраля 1869 г. башкиры-вотчинники наделялись землей в 40 дес. на душу м.п., но не менее 15 дес. по данным X ревизии (1859 г.), припущенники –совладельцы общинных земель башкир – по 15 дес., бывшие военно-служилые (мещеряки, тептяри, бобыли, безземельные башкиры) – по 30 дес. на душу м.п. Остающиеся затем угодья дачи, так называемые «свободные за душевым наделом земли», находились в распоряжении общины башкир-вотчинников. Основные идеи закона от 10 февраля 1869 г. получили развитие в «Правилах по размежеванию башкирских дач» от 4 августа 1878 г. В результате межевания в Бузулукском, Бугурусланском и Бугульминском уездах Самарской губернии появились следующие категории земельных угодий: 914 дес. – душевые наделы башкир-вотчинников, 69428 дес. – земли бывших военных и гражданских припущенников, 3431 дес. – «запасные земли», ставшие колонизационным фондом за счет башкирских дач, 111533 дес. представляли собой угодья частных собственников из различных сословий[4]. Претерпев ряд существенных метаморфоз во второй половине XIX – начале XX вв., башкирское вотчинное землевладение сохранилось вплоть до падения самодержавия.

Переселенцы, арендовавшие земли у башкир, становились феодально-зависимым тептяро-бобыльским сословием, которое объединяло в своем составе две близкие по своему экономическому положению группы населения – тептярей-припущенников из числа татар и бобылей – безземельных крестьян. В 1855 г. тептяри вошли в состав башкиро-мещерякского войска, после упразднения которого в 1863 г. были подчинены гражданской администрации. Однако как пользователи (по 15 дес. на душу м.п. по VII ревизии), а в отдельных случаях и владетели башкирской вотчинной земли, а также земли, жалованной им русскими царями, тептяри выделялись царской администрацией в особую социальную группу внутри крестьянского сословия[5], занимавшую промежуточное положение между служилым сословием и государственными крестьянами[6]. В 1859 г. тептярей и бобылей в Самарской губернии насчитывалось до 40000 чел.[7]

По данным 1873–1874 гг. 6754 душ м.п. башкир и 15256 душ м.п. тептярей в Бугульминском уезде вели оседлую жизнь и занимались хлебопашеством, из 2613 душ м.п. башкир и 313 душ м.п. тептярей в Бузулукском уезде 346 душ м.п. башкир и тептяр вели оседлую жизнь, а 2267 душ м.п. башкир, хотя и занимались хлебопашеством, но летом продолжали кочевать, 2674 башкир в Николаевском уезде жили оседло и занимались хлебопашеством[8], однако, до 1880 г. часть башкирского населения занималась кочевым скотоводством, перейдя к оседлости лишь после падежа от чумы и бескормицы 82% крупного скота[9].

Ко времени проведения реформ 60-х годов XIX в. в Самарском Поволжье, как и во всей России, существовали следующие

основные категории крестьян: государственные – 390141 душ м.п. (62,9%), удельные – 116744 (18,8%) и помещичьи – 113373 (18,3%)[10].

В 1866 г. была проведена реформа среди государственных крестьян[11]. По закону 18 января 1866 г. они выходили из подчинения Министерства государственных имуществ и уравнивались в правах с остальными категориями сельского населения России. Закон закреплял за ними существующие наделы, но не выше 8 десятин на ревизскую душу в малоземельных уездах и 15 десятин в многоземельных, каковой являлась Самарская губерния. Эти земли оставались в их пользовании до 1887 г., затем стали выкупаться у государства в обязательном порядке за счет уплаты оброчной подати.

В 1889 г., по нашим подсчетам, бывших государственных крестьян-мусульман насчитывалось 194906 душ об. пола, из них 134745 (69%) душ об. п. проживало в Бугульминском уезде, 28001 (14,4%) душ об. пола – в Бугурусланском, 15315 (7,8%) душ об. пола – в Бузулукском, 11319 (5,8%) душ об. пола – в Новоузенском, 3536 (1,8%) душ об. пола – в Ставропольском, 540 (0, 26%) душ об. пола – в Самарском уездах[12].

Крестьяне-мусульмане Самарской губернии принадлежали также и удельному ведомству. Они были представлены бывшими служилыми и ясачными татарами Самарского и Ставропольского уездов, входившие до 1850 г. в состав Симбирской губернии (в 1835 г. эти территории были переданы в Удельное ведомство со своими землями и угодьями)[13]. Непосредственное управление осуществлялось через общинные органы крестьянского самоуправления и их должностных лиц – волостного и посольских старост, которых выбирал мир, но выбор этот требовал утверждения управителя.

В 1859 г. удельных крестьян-мусульман в Самарской губернии насчитывалось 28740 душ об. пола, из которых 5955 (20,7%) душ об. пола находились в Самарском и 22785 (79,3%) душ об. пола – в Ставропольском уездах[14]. Среди удельных крестьян большинство составляли лашманы – 1676 душ об. пола в Самарском уезде и 2527 душ об. пола в Ставропольском уезде (по данным 1855 г.)[15], которые на основании «высочайше» утвержденного мнения Государственного совета от 20 марта 1860 г. были официально переведены в разряд государственных крестьян[16].

23 июня 1863 г. основные принципы реформы 1861 г. были распространены на удельных крестьян[17], которые также получили права «свободных сельских обывателей» и были переданы в подчинение уездных и губернских учреждений[18]. Бывших удельных крестьян-мусульман в 1889 г. насчитывалось 40476 душ об. пола, из которых 32415 (80%) душ об. пола расселялось в Ставропольском, 8061 (20%) душ об. пола – в Самарском уездах[19].

По итогам реформ 60-х годов XIX в. обеспеченность крестьян душевыми наделами оказалась неодинаковой: государственные крестьяне получили в среднем по 22,8 дес., а удельные – 13,8 дес.[20]. Во второй половине XIX в. быстрыми темпами шел процесс измельчания земельных наделов, что было следствием естественного роста населения. По официальным данным, с 1860 по 1900 гг. размеры надела на одну душу мужского пола у всех разрядов крестьян Самарской губернии уменьшились в среднем с 9,2 до 4,5 дес.[21]

С 1877 по 1905 гг. количество земли на 1 двор у бывших государственных крестьян в Самарской губернии уменьшилось с 29,6 до 22,8 дес., у бывших удельных крестьян – с 17,1 до 13,8 дес., у башкир и тептярей – с 34,8 до 20 дес., у бывших колонистов – с 39 до 33 дес.[22]

Самарская губерния среди других губерний Поволжья считалась относительно хорошо обеспеченной землей, однако даже здесь в начале XX в. на одного работника приходилось земли на 45% меньше, чем следовало по трудовой норме. Местные агрономы считали, что при трехпольной системе земледелия и в зависимости от природных факторов «идеальный» крестьянский участок должен иметь 20–40 десятин в черноземной полосе и 40–60 дес. – в степной[23].

Собираемые с крестьян налоги не соответствовали доходности их наделов, зачастую были даже намного выше всей суммы доходов крестьянского полевого хозяйства и приводили к росту недоимок и задолженности крестьянских хозяйств по денежным сборам. Так, например, по данным 1889 г. в татарской д. Новые Шалты Бугульминского уезда числилось недоимок: государственного продовольственного капитала – 129 руб. 70 коп., мирских сборов – 2400 руб., выкупных платежей – 9848 руб. 50 коп. и оклада текущего года выкупных платежей – 2775 руб. 74 коп, земских сборов – 350 руб. 29 коп., а всего – 15504 руб.

23 коп.[24] В целом, в Самарской губернии к 1891 г. крестьянская недоимка составила 12 млн. руб.[25]

Местные органы власти шли на различные полицейско-принудительные меры, чтобы прекратить рост недоимок в деревне. Недоимщиков публично наказывали розгами, заставляли их принудительно работать вне своего хозяйства, описывали и продавали движимое имущество, в том числе одежду, хозяйственную утварь, скот и инвентарь. В этом отношении показательно ходатайство в 1888 г. Бугурусланской земской управы перед губернатором о необходимости специального разрешения о том, чтобы становые приставы с членами уездной управы принимали участие и обязали полицейских урядников оказывать содействие волостным и сельским властям в решении вопросов пользования землей в татарских деревнях, а именно: чтобы все приговоры о сдаче земли в аренду направлялись на рассмотрение и утверждение уездного по крестьянским делам присутствия, чтобы недоимки с татар вносились в соответствующие учреждения для погашения этих недоимок. В ходатайстве отмечалось, что некоторые татарские общества по 6 лет не платили земских сборов[26]. В 1889 г. в 140 татарских селениях Бугульминского уезда принудительно была введена обязательная общественная запашка земли с целью погашения недоимок продовольственного капитала и засыпки хлеба в общественные магазины, а также описывалось имущество тех, кто не платил недоимок[27].

Во второй половине XIX в. распространенным явлением среди мусульман Самарской губернии стали сдача в аренду и продажа земли. Скупка земли у башкир и татарских многоземельных общин фактически превращалась в их ограбление[28].

Ответной реакцией сельского населения на нелегкое экономическое положение, чрезмерные подати и повинности, административно-судебный произвол и злоупотребления местных властей стало движение за социально-экономические права, выразившееся в отказе от выполнения повинностей, коллективных сопротивлениях отдельным распоряжениям администрации, самовольной смене сельских старост, коллективных захватах, разгромах и поджогах казенной собственности, массовых лесных порубках, нападениях на представителей власти и др.

Среди антиправительственных выступлений сельского мусульманского населения в 70–80-е годы XIX в. наиболее распространенными были такие формы, как отказ от принятия уставных грамот и внесения выкупных платежей, а также противодействие деятельности местных органов власти. Так, например, в октябре 1964 г. татары и чуваши селений Сантемиры, Теплый Стан, Березовка, Собакаево, Ембаково и Абдреево Ставропольского уезда отказались принять уставные грамоты и должностные знаки сельских старост, а в 1868 г. татары и чуваши деревень Еремкиной, Исаковой и Ертугановой того же уезда – принять земельные наделы. В 1867 г. татары д. Исергаповой Бугульминского уезда выступили с требованием вернуть им отрезанные участки земли, в 1869 г. башкиры д. Янковой Бузулукского уезда оказали сопротивление землемеру и местным властям при отмежевании земли, купленной у них купцом Плешаковым[29].

Земледельческое производство в средневолжских губерниях отличалось крайней неустойчивостью климата. В пореформенные годы крестьянские хозяйства все чаще испытывали тяжелые последствия неурожаев, а то и самых настоящих голодовок. Особенно сильными – хотя и в разной степени для различных местностей Среднего Поволжья – были недороды и неурожаи хлебов в 1864–1865, 1873–1874, 1877–1879, 1880, 1882–1883, 1885–1888, 1890–1892, 1898 гг.[30] Антиправительственные выступления становились следствием бедственного экономического положения крестьян под воздействием неблагоприятных природных факторов. Так, татары д. Сарабикуловой Бугульминского уезда на сельском сходе в 1865 г. приняли решение об отсрочке уплаты податей из-за пожара в деревне, вследствие которого сгорело 66 домов, а крестьяне разорились, имевшей место в этом же году засухи, из-за которой не взошли озимые, и проливных дождей, из-за которых погибли 105 голов лошадей, 77 коров, 333 овец и коз[31].

По итогам аграрных преобразований 60-х гг. XIX в. государство превратилось в крупного монополиста лесных угодий в северных уездах Самарской губерний. Одним из проявления данного явления стали самовольные порубки крестьянами казенного леса. В 1877 г. мусульмане д. Дымской, в 1889 г. жители д. Каракашлы и д.Зай-Каратай Бугульминского уезда организовали коллективную порубку казенного леса, подобные акции были организованы в 1890 г. и мусульманами д. Карабаше-

вой и д. Верхние Чершилы Бугульминского уезда. Самовольную групповую порубку казенного леса организовали в 1891 г. татары д. Верхние Мухтамы Бугульминского уезда[32]. Таких примеров множество.

В 1880–1890-е гг. оставались актуальными выступления против действий местных властей. В 1885 г. татары д. Новой Усмановой Бугурусланского уезда оказали сопротивление местным властям при насильственной продаже скота за недоимки. В 1892 г. сельский староста д. Татарская Тумбарла Бугульминского уезда В.Шамбасов и смотритель запасного магазина Л.Миннигулов по решению сельского схода выдали из общественного магазина 68 пудов гречки, за что были преданы суду и освобождены только после обещания сельского общества вложить хлеб после сбора урожая[33]. В марте 1895 г. татары д. Бакаевой Бугурусланского уезда отказались выдать приговор на избрание выборщиков волостного схода[34].

Повседневная жизнь большинства мусульман проходила в поземельной общине, где функционировала махалля, для них была характерна ментальность крестьянства, то есть общинная ментальность. Община выступала как социальный институт, регулировавший внутреннюю жизнь крестьянского сообщества и его связи с внешним миром, хранитель и транслятор производственного и социального опыта, всей системы ценностей крестьянства. На общине замыкались основные проявления жизнедеятельности крестьянина и его сознание, естественно, не могло быть иным, нежели групповым, общинным. Мировосприятие крестьянина – это мировосприятие члена малого сообщества, вся жизнь которого от рождения до смерти проходит внутри замкнутого мира[35].

После потери татарами государственности, единственной сохранившейся общественной структурой являлась махалля, выполнявшая консолидирующую и охранительную функции, консервируя основы традиционного общества[36], что еще более усиливало охранительное начало в общественном сознании мусульман, основанном на религиозном мировоззрении, обеспечивавшем идеологическое единство уммы. Как отмечал известный миссионер М.А.Машанов, «это замкнутая община, доступ в которую всякому постороннему, даже благодетельному, совершенно закрыт… В такой замкнутой среде, конечно царит дух религиозной общины, каждый член которой считает своей обязанностью блюсти интересы этой общины»[37]. Преступлением против религии считалось любое изменение традиций, норм, «кодексов приличий» во всех сферах жизни человека: технических приемов в ремесленном производстве и земледелии, в отношениях между членами семьи, работниками производства, изменение традиционных форм жилища, покроя платья и в особенности формы головного убора и прически[38].

Поскольку духовными руководителями махаллей были имамы, представляет интерес уровень знания ими государственного языка, свидетельствующий о степени интеграции духовенства в российское информационное и культурное пространство. Еще до вступления в силу закона об образовательном цензе для желающих занять мусульманские духовные должности в 1891 г., в связи с введением «Правил» 1870 г. по принятию мер к образованию «инородцев», в том числе, открытию классов русского языка за счет прихожан при мектебе и медресе и русско-татарских, русско-башкирских и русско-казахских училищ[39], самарское губернское правление в 1869 г. решило выяснить степень знания духовными лицами русского языка. Оказалось, что из 30 мулл Бугурусланского уезда только 4 человека (13%) знали русский язык, из 15 мулл Самарского уезда все умели говорить по-русски, а писать – 3 человека (20%), в Новоузенском уезде мулл, не знавших русского языка не было, а в Бугульминском уезде из 68 мулл русский язык не знал ни один[40]. Данные факты указывают на отсутствие у большей части приходского духовенства возможности всегда объективно оценивать содержание мероприятий, проводимых центральными и местными органами власти или искаженном восприятии подобной информации духовными лидерами, являвшимися ключевыми фигурами в формировании общественного сознания и поведения уммы в рассматриваемый период.

Во II половине XIX в. усилилась идеологическая консолидация татар под призывами сохранения религии. Проявлением данного процесса являются антиправительственные волнения мусульман губернии, которые неоднократно возникали как реакция на слухи о якобы предстоящем насильственном крещении, что воспринималось как угроза сохранению религиозной идентичности.

Возникновению слухов способствовали нововведения правительства, вызывавшие недоверие и подозрение мусульман, которые, по наблюдениям помощника начальника Самарского жандармского управления Бугульминского и Бугурусланского уездов (1901 г.), «к любым сомнительным мерам местной администрации относятся недоверчиво, живут особняком, им присуща любознательность, особенно относительно правительственных распоряжений и мероприятий, скрытность, полная солидарность, вытекающая из религиозных начал и подчинения влиянию своего духовенства, которое далеко не безучастно в волнениях населения»[41].

В 1854 г. татары Ставропольского уезда, обсуждавшие между собой причины и возможные последствия Крымской войны 1853–1855 гг. решили, что поскольку христиане в Османском государстве претерпевают гонения, то и российское правительство будет так же поступать с мусульманами. Подобные рассуждения поддерживались и распространялись муллой К.Фахретдиновым, ахуном д. Филипповки Ибрагимовым и отставным подпоручиком из татар Тайгельдиным из д. Теплый Стан. Под влиянием этих слухов татары Ставропольского уезда воспротивились введению в их деревнях кружечного сбора (традиции христианской церкви) с целью оказания помощи крестьянам в случае каких-либо несчастий, прогнали приказного голову Данилова, объявлявшего на сходке жителям д. Теплый Стан распоряжения своего начальства об этом, а в д. Филиповке татарин А.Зюрхетдинов хотел избить приказного голову Воробьева, но был удержан крестьянами[42].

Национальная система образования способствовала воспроизводству «истинного мусульманина», сохранению культуры и традиций. Поэтому введение «Правил» 26 марта 1870 г., предполагавших открытие русских классов при конфессиональных учебных заведениях, русско-татарских школ, обязательное обучение всех шакирдов до 16 лет русскому языку и грамоте, учреждение новых мектебе или медресе с 1870 г. исключительно при наличии русского класса, сильно насторожили умму. В 1874 г. контроль за мусульманскими учебными заведениями из ОМДС перешло в ведение МНП. Новая школьная политика правительства, после наложении на ней «местных обстоятельств», становилась основанием для подозрения властей в реализации антиисламской политики[43].

«Местными обстоятельствами», провоцировавшими мусульман на неповиновение, являлись некорректные действия православных священнослужителей и представителей администрации. Так, в июне 1878 г. Самарская духовная консистория предписала благочинным составить списки всех мусульман с целью предоставления живущим среди башкир православным возможности знать, к какому священнику они должны обратиться для исполнения «треб». При этом отправили благочинным округов имеющиеся в духовной консистории бланки ведомостей для записи православных прихожан (!). Это распоряжение местного архиерея было опубликовано в «Самарских епархиальных ведомостях» и стало достоянием гласности[44]. Определенную роль в распространении слухов сыграли отдельные лица. Полиции удалось получить сведения о двух татарах из Белебеевского уезда, проезжавших через некоторые селения Бугурусланского и Бугульминского уездов и распространявших слухи о поголовном крещении мусульман в ближайшее время[45].

Для выполнения вышеназванного предписания духовной консистории в мусульманские селения были посланы священнослужители. Некоторые из них стали заявлять, что отныне башкир приписывают к православным приходам. Как выяснилось позднее в ходе следствия, священник с.Александровки, дъяк с. Чекан и местный волостной писарь говорили местным жителям о том, что ими получена бумага, в которой приказано «давать магометанам христианские имена, венчать и хоронить православным священникам совместно с магометанскими муллами»[46]. Одновременно с этим в селения Бугульминского уезда поступило требование уездного исправника о проверке указов, выданных муллам для исполнения религиозных обязанностей. Указанные обстоятельства вызвали среди жителей подозрения, а затем и предположения о существовании какого-то неизвестного им правительственного распоряжения о крещении всех мусульман. Следует отметить, что в этот период шла русско-турецкая война 1877–1878 г., завершившаяся победой России. Информация с мест военных действий угнетающее действовала на мусульман. Это происходило на фоне усиления в стране антиосманских, антиисламских настроений среди титульного населения империи.

Для выяснения истинного положения дел некоторые сельские общества послали

своих поверенных к бугульминскому уездному исправнику, оправили ходатайства оренбургскому муфтию и просили: следует ли муллам исполнять требования православного сельского духовенства о доставлении сведений о численности мусульман.

В своем обращении от 4 ноября 1878 г. оренбургский муфтий С.Тевкелев просил начальника Самарской губернии сделать распоряжение «к устранению подобных действий местных властей и духовенства православной церкви, вселяющих в умы ... магометан понятие о парализовании их веры»[47]. Уездный исправник и местные полицейские занялись разъяснением незыблимости религиозных прав мусульман в Российском государстве. Однако вскоре движение вновь охватило Бугульминский уезд. Дело в том, что из соседней Казанской губернии начали поступать сведения о том, что в татарских деревнях этой губернии приказано строить пожарные каланчи и вешать на них колокола, которые ассоциировались у мусульман с православными звонницами.

Начальнику Самарской губернии стали поступать ходатайства сельских обществ о разъяснении встревоживших мусульман слухов о крещении, а купцы-мусульмане г.Бугульмы прислали телеграмму об этом с разрешения городского головы.

В такой напряженной обстановке, в условиях полной потери доверия к властям, каждую новую их инициативу татары стали стали оценивать с точки зрения защиты ислама, хотя в другие годы такие мероприятия проводились спокойно. Например, 17 ноября 1878 г. на созванном властями сходе в Мензелибашском волостном правлении Бугульминского уезда по вопросу времени внесения подателей (в 1-й или во 2-й половине года) при прозвучавшем предложении закрепить принятое решение схода приговором, собравшиеся заявили, что подписывать бумагу не желают, ибо им известно, что в волостных правлениях получено секретное распоряжение правительства о крещении всех мусульман, и что под предлогом составления приговоров, волостные правления собирают подписи о якобы добровольном согласии мусульман строить церкви и принять христианство. В качестве доказательства двое татар показали представителю администрации копию отношения благочинного Черешенской крепости священника Спиридонова в волостное правление от 14 июня о доставлении сведений об «иноверцах» и прокламацию на татарском языке, где извещалось, что в каждой татарской деревне будут построены церкви с колоколами, один из которых будет пожарный, а другой церковный, и что вскоре все мусульмане будут обращены в православие.

В Алькеевском волостном сходе, созванном по этому же вопросу, татары не только байкотировали подписание приговора, но ворвавшись в волостное правление, потребовали от писаря Мухатдинова предъявить им присланные кресты, самым тщательным образом произвели обыск в помещении правления. Заранее предупрежденный о подозрениях своих единоверцев, волостной писарь накануне схода уничтожил имеющиеся в правлении воззвания Общества попечения о раненых и больных в войнах с изображением на них красного креста, тем самым избежал, по крайней мере, от избиения.

23 ноября мусульмане д.Зай-Каратай в числе 250 человек, явившись в волостное правление, потребовали от писаря Гаркина выдачи им указа о крещении татар. Несмотря на то, что писарь и бывший тут же урядник убеждали о несуществовании такого указа, писарь был избит. В тот же день утром татары д.Кашировой и д.Надыровой (500 человек) пришли в волостное правление к волостному старшине Мухутдинову с вопросом: «За сколько он продал исламскую веру?». Потребовав ключ от сундука, где хранилась общественная касса, искали секретный указ о крещении, затем закрыли и запечатали сундук печатями сельских старост. Со старшины сорвали должностной знак. От избиения его спас сын, проезжающий мимо волостного правления, с которым старшина Мухутдинов ускакал в соседнее русское село, где проживал становой пристав. Сельские старосты д.Надыровой, и сотский отказались подчиниться прибывшему становому приставу при проведении ревизии содержимого сундука волостного правления. Тогда в качестве понятых пригласили крестьян из русской деревни. Аналогичные события происходили в Тумутуковской, Бавлинской, Александровской, Азнакаевской волостях Бугульминского уезда.

С целью разрядить обстановку, вице-губернатор А.Г.Бринкман предложил самарскому епископу переселить священника с.Александровки и дъяка с. Чекан в другую местность, что было исполнено. Орен-

бургскому муфтию было указано предписать муллам Бугульминского уезда объявить прихожанам о том, что в империи ислам пользуется одинаковою с другими религиями свободой и всякое посягательство на целость и неприкосновенность его было бы нарушением существующих законов, а насильственное обращение кого-либо из мусульман в христианство не соответствует духу православной религии, поэтому распространенные среди населения слухи не имеют под собой реальной почвы и являются лишь измышлением невежественных людей.

Татарские сельские общества, потерявшие всякое доверие к властям, перестали выдавать приговоры по любому вопросу. В частности, крестьяне д. Бакаевой Бугурусланского уезда 3 декабря 1878 г. отказались от своего приговора об удалении из общества порочных членов, истолковав самую поверку приговора актом подготовки мусульман к принятию христианской веры. 9 декабря 60 татар д. Султангуловой того же уезда явились в волостное правление с требованием выдачи ведомостей и подписных листов для сбора пожертвований в пользу Общества красного креста. Не найдя документов, крестьяне избили полицейского урядника Лекарева и сельского старосту Ногмана Мухаметвалеева, которого обвинили в предательстве ислама. Последний от жестоких побоев скончался[48].

В конце декабря 1878 г. волнения возобновились в Тумутукской, Ново-Надыровской, Азнакаевской, Катаевской, Александровской, Алькеевской, Мензелибашевской, отчасти в Мордовско-Афонькинской и местностях, прилегающих к Мензелинскому уезду Уфимской губернии и Чистопольскому уезду Казанской губернии. Главной причиной волнений явилась информация о том, что волостные правления выдали духовной консистории запрошенные ею списки «иноверцев». Другой причиной стала полученная от татар Казанской губернии информация о действиях местных властей, заставляющих сельские общества строить каланчи. Все это усилило подозрение о существовании неизвестного татарам правительственного распоряжения о крещении мусульман.

Опасаясь распространения подозрения мусульман на бюрократическую задержку рассмотрения дел о постройке новых мечетей, местная администрация в кратчайший срок дала «добро» на все приговоры мусульман о сооружении богослужебных зданий, отложившиеся в канцелярии губернского правления. С такой же целью было приостановлено распросранение отчетов Общества попечения о раненых и больных воинах с изображением на них красного креста большого размера. После получения секретного циркуляра МВД от 15 ноября 1878 г. об отмене запрещения мусульманам отлучаться заграницу, начальство распространило сведения о возобновлении паломничества российских мусульман в Мекку[49].

Лишь после рассылки самарским губернатором А.Г.Бринкманом специального циркуляра (от 9 декабря 1878 г.), доказывающего всю необоснованность волнений среди мусульман, который был при посредничестве оренбургского муфтия переведен на татарский язык (1000 экз.) и доведен местной полицией до сельских сходов, в январе 1879 г. волнения прекратились[50]. Следует отметить, что по поручению оренбургского муфтия С.Тевкелева от 1 ноября 1878 г. ахун Бугульминского уезда Бикбов в январе 1879 г. объезжал татарские селения, разъясняя неосновательность слухов о крещении[51].

Следствием волнений явились прошения от поверенных татар д. Ново-Урманаево и д.Митряево Бугульминского уезда, поданных 18 января и 21 марта 1879 г. министру внутренних дел Л.С.Макову об освобождении их доверителей от обязательного страхования имущества, списки на оформление которого вызывали подозрение и воспринимались как подготовительная мера правительства к крещению мусульман. Хотя в результате разъяснительной работы волостного правления подобные слухи прекратились, но татары от страхования имущества отказались, заявив, что в случае возможного пожара не будут требовать никакого вознаграждения для строительства нового жилья[52].

Остальные 8 прошений мусульман Самарской губернии, поступивших в адрес министра внутренних дел, были посвящены вопросам крещения мусульман[53]. Причем эти прошения были идентичны с ходатайствами татарских крестьян Казанской губернии, что свидетельствует об организованности петиционной кампании.

Компактное проживание мусульман преимущественно в моноконфессиональных селениях, консерватизм сельской общины приводили к тому, что несмотря на предпринимаемые правительством меры по русификации татарской школы, русский язык среди мусульманского населения в Самар-

ской губернии в целом, и приходского духовенства в частности, распространялся медленно. Несмотря на экономическую и административно-политическую интеграцию края в состав России, сохранялась идеологическая обособленность мусульманских подданных, особенно в сельской местности. Татары не желали приобщаться ни к христианству, ни к русской культуре[54].

В месяцы волнений народных масс под «религиозной оболочкой» в сферу подозрения местных жителей подпадали и превращались в «опасные» объекты малочисленные русско-татарские школы, которые начинали ассоциироваться с центрами, грозящими подрастающему поколению потерей этноконфессиональной идентичности через культурную ассимиляцию (затем сменой вероисповедания).

Показателен случай, имевший место в декабре 1878 г. в д. Новые Уренбаши Ставропольского уезда. Во время утренней молитвы в мечети мулла Гайнутдин Муфтахутдинов призвал прихожан изгнать учителя русско-татарской школы, открытой в 1877 г. в д.Уренбаши, Юмангулова в Казань за то, что обучая детей татар русскому языку, он, якобы, способствует их будущему крещению. Выйдя из мечети, прихожане пошли в соседнюю деревню, вытащили из школы классную мебель, сложили ее в сани и отправили в волостное правление, а прибывших старшину и писаря не допустили до составления акта происшествия, требуя закрыть русско-татарское училище, а учителя Юмангулова выселить из деревни[55]. Учитель переехал на жительство в соседнее русское селение, школа перестала функционировать. После стабилизации ситуации, 21 марта 1879 г. жители деревни дозволили привести учебную мебель и возобновить занятия[56].

В середине 80-х гг. в Самарской губернии прокатилась сильная волна крестьянского возмущения, вызванная произволом администрации, грубыми действиями ветеринарных врачей и «противочумных комиссий». В связи с необходимостью уничтожения зараженного чумой скота в деревнях Бугульминского, Бугурусланского, Николаевского и Самарского уездов для контроля за содержанием и перегоном скота по Самарской губернии в 1885 г. учреждались «противочумные комиссии» и ветеринарные стражники, содержавшиеся за счет населения и выдававшие за забитый скот вознаграждение, как правило, не вовремя и гораздо меньше его реальной стоимости[57]. Крестьяне прямо указывали, что «противочумные комиссии» задерживали выплату обещанного вознаграждения, хотя и весьма ничтожного, в случае гибели скота, везде и открыто брали взятки, умерщвляли не только больной, но и здоровый скот, использовали деньги за проданный скот в счет уплаты недоимок и т.п. В результате крестьяне и, главным образом, татары Бугульминского, Бугурусланского, Бузулукского и Николаевского уездов перестали пускать противочумные комиссии в свои села, не давали врачам забивать скот, отказывались оплачивать мероприятия земства по борьбе с чумой скота[58].

Главная причина их сопротивления, помимо очевидных материальных потерь, заключалась в том, что умерщвление зараженного скота осуществлялось ветеринарными врачами или фельдшерами посредством укола в затылок, затем его зарывали в землю. В убиении скота посредством укола, а не зарезания, местным татарским населением усматривалось прямое посягательство на нормы шариата. Так, сельские старосты селений Азнакаевской волости Бугульминского уезда отказались от тетрадей для записи заболевающего скота, а в д. Фейзуллово Самарского уезда жители выступили против избранного члена противочумного участка, которым оказался православный священник. Муллы и грамотные из народа начали утверждать, что данные меры правительства направлены на обращение мусульман в христианство, а назначение ветеринарных стражников воспринималось как первый этап проведения этой политики.

Кульминацией протеста мусульман явилось открытое выступление против властей в 1885 г. в Бугульминском уезде, зачинщиками которого были муллы А.Усманов (д. Урсалыбашево), Х.Фейрузов (д. Сулеево)[59], а также крестьянин Гильман Адягамов, являвшийся доверенным от 18 деревень Тумутуковской волости[60] и др. В д. Сулеево, где помимо местных жителей собралось свыше 600 татар, башкир и тептярей из соседних селений, губернатор, прибывший сюда с разъяснительной целью, арестовал старосту и, подойдя к толпе, приказал всем встать на колени. Народ, вооруженный кольями, палками, рычагами, двинулся на губернатора и стоявших рядом с ним чиновников, которые поспешили удалиться.

Такие же бурные вооруженные выступления против местных властей произошли

в 1885 г. в татарских деревнях Новое Усманово Бугурусланского уезда[61], д.Бигашево Бугульминского уезда, где в сопротивлении участвовало более 1000 человек[62], д.Бакаево Бугурусланского уезда, где башкирских крестьян заставили подчиниться властям под угрозой расстрела[63].

Для расправы над крестьянами был направлен из г.Самары 6 пехотный Либавский полк в составе 18 офицеров и 513 нижних чинов[64], с помощью которых над крестьянами была учинена расправа, арестованы зачинщики, а домашний скот переписан. Крестьян обязали оплатить судебные издержки и перевозку войск. По решению Казанской судебной палаты 18 из 26 человек, находившихся под следствием, были осуждены на различные сроки заключения. Г.Адягамов был лишен «всех прав состояния» и выслан в Сибирь[65]. Таким образом, указанные события явились реакцией сельских мусульман на возможное посягательство власти на их этноконфессиональную идентичность.

После того, как 16 июля 1888 г. Александр III утвердил правила о порядке введения русского образовательного ценза для лиц, желающих занять должности мусульманских духовных лиц, некоторые общины отправили ходатайства об отмене данного закона оренбургскому муфтию, прося его защитить умму перед правительством. Отказ ОМДС вызвал «раздражение умов» среди жителей[66]. Аналогичная ситуация наблюдалась и в Казанской губернии. В начале 1889 г. некоторые представители из махаллей Самарской губернии были в Казани. Именно тогда, по нашему мнению, было подано 10 прошений, отправленных канцелярией императора для возвращения адресантам 6 апреля 1889 г. Большинство «высочайших» ходатайств от приходов Самарской губерии о приостановлении на время введения закона от 16 июля 1888 г. о русском образовательном цензе для кандидатов на мусульманские духовные должности были составлены несколько позже, их основная часть была возвращена из канцелярии императора с 15 мая по 22 сентября 1889 г. Согласно нашим подсчетам (по неполным данным) из Самарской губернии поступило 203 прошений, в ряде случаев составленных жителями двух селений.

Массовый слух о крещении среди мусульман Самарской губернии распространился после того, как оренбургский полицмейстер на основе предписания МВД от 27 июня и 3 августа отдал приказ об изъятии из мектебов и медресе книг религиозного содержания, изданных заграницей, который был напечатан 22 августа 1893 г. в газете «Оренбургский листок». В цензурном просмотре издаваемых в России книг по исламскому вероучению, в том числе Корана, мусульмане также усматривали возможность изменения текста священной книги. Татары г.Оренбурга приобрели большое количество номеров данного периодического издания за 22 августа и распространили среди единоверцев Оренбургской, Уфимской и Самарской губерний. Приказ чиновника полиции был оценен как установка на постепенное упразднение татарских школ и стремление правительства к ослаблению ислама. Поскольку в школах обучались исламскому вероучению и Корану, и не имелась литература, в которой выражалось враждебное отношение к Российскому государству, а преподавание вели назначенные правительством духовные лица, мугаллимы, мусульмане пришли к неутешительным выводам относительно перспектив ислама в России. Изъятие в 1893 г. из ряда исламских учебных заведений Оренбургской губернии изданных за границей и официально недозволенных российской цензурой печатных книг, а также рукописных книг было воспринято татарами как устранение из учебного процесса всех без исключения учебных пособий, предназначенных для религиозного обучения, с целью заставить татар получать образование в русских школах. На этой основе стали циркулировать слухи об обязательном, с 7-летнего возраста, обучении татарских мальчиков в русской школе.

Как следствие событий 1893 г. следует оценивать новые волнения среди мусульманского населения Самарской губернии, произошедшие в 1894 г. Причины волнений, согласно расследованию полиции и личному наблюдению самарского губернатора заключались, прежде всего, в «неверном толковании» татарами правительственных распоряжений, направленных на установление наблюдения, контроля над мектебе и медресе, а также в «некоторой степени» в «насмешках православных лиц над мусульманами по поводу предстоящего будто бы крещения татар»[67]. Другой важной причиной была указана позиция мусульманского приходского духовенства, тревожившегося каждый раз, когда, по их мнению, действия властей создают угрозу исламу. В такой на-

пряженной обстановке любая оплошность, допущенная русскими чиновниками, давала повод к подобным размышлениям и приобретала значение неоспоримого доказательства об антиисламских намерениях властей. Именно такой резонанс приобрела среди мусульман Самарской губернии вкравшаяся ошибка в запасно-отпускном билете солдата из татар, где было написано, что владелец билета является лицом православного вероисповедания. Мусульмане, не допуская возможности какой-либо оплошности при заполнении документа, связывали его с намерением правительства обманным путем крестить татар.

Высшим проявлением недоверия к правительству является движение мусульман за переселение в Турцию, где они надеялись найти помощь и поддержку среди единоверцев, свободу вероисповедания. При сборе полицейскими чиновниками в 1894 г. в Самарской губернии предварительных сведений о населенных местах в рамках подготовки к предстоящей Первой всеобщей переписи 1897 г., крестьяне-мусульмане отказались давать какие-либо сведения из-за боязни, что эти материалы будут впоследствии использованы для крещения[68]. Напряжение усилилось после ознакомления с напечатанным в «Церковном вестнике» № 1 за 1894 г. извлечением из отчета Синода, где указывалось, что, по мнению епископа Уфимского и Оренбургского, «для борьбы с мусульманством и ограждения инородцев от растлевающего влияния мусульманской пропаганды необходимо принятие особых мер для более усиленной миссионерской деятельности». Эта информация была воспринята как официальное правительственное распоряжение, укрепила мнение мусульман в отсутствии перспектив свободного вероисповедания в России и усилила решимость переселиться в Османское государство. В 1894 г. в Богдановской, Любимовской и Юмрань-Табынской волостях Бузулукского уезда, а также Спиридоновской волости Бугульминского уезда в связи со слухами о предстоящем крещении, предварительными мерами к которому со стороны правительства якобы и была перепись населения, наблюдались случаи распродажи мусульманами имущества и сбора денег для переселения из России. При последующем расследовании выяснилось, что переехать в Турцию собирались люди бедные, имеющие лишь избу и ограниченное количество домашнего скота. В случае получения разрешения на переселение они намеревались распродать свое имущество, земельный участок передать обществу или отдать в счет недоимок[69]. В 1894 г. 94 домохозяев из 1-го полицейского участка Бугульминского уезда обращались министру внутренних дел о переселении в Турцию (среди которых значатся и жители д.Альметьево)[70].

В апреле 1894 г. самарский губернатор А. Брянчанинов лично объездил татарские селения Бугульминского и Бугурусланского уездов с целью успокоения населения и разъяснения неосновательности слухов о крещении. В своей поездке губернатор посетил 25 татарских селений, вызывая в эти населенные пункты жителей близлежащих деревень. Встречаясь, прежде всего, с ахунами и муллами начальник А.Брянчанинов терпеливо объяснял действующие законы о веротерпимости, подчеркивая, что слухи о крещении татар распространяются невежественными людьми и с целью закупки за бесценок имущества лиц, намеревающихся переселиться из страны. К тому же переселение, в силу отсутствия уважительной причины, есть незаконное действие, а распродажа с этой целью имущества неблагоприятно отразится на их материальном положении. Дети мусульман, убеждал чиновник, могут обучаться в русских школах только тогда, когда пожелают этого их родители. Наблюдению российских властей подчинены не только татарские конфессиональные школы, но и других нерусских народов, и распоряжения правительства в этой сфере направлены, прежде всего, к «упорядочиванию обучения татарской молодежи» и обязательны к исполнению. Поездка начальника губернии по татарским селениям сыграла положительное значение в успокоении местного населения. По мнению А.Брянчанинова, ему удалось лично разъяснить неосновательность слухов до 40 тыс. мусульманам. Более того, по просьбе некоторых мулл губернатор решил разослать в мусульманские селения печатное объявление, которое также сыграло позитивную роль в успокоении мусульман и прекращении волнений[71].

Положительную роль сыграло и обращение муфтия М.Султанова к ахунам и имамам о необходимости проведения разъяснительной работы «где только возможно» о том, что «насильственно крестить магометан никто не будет и что ислам, как прежде, так и теперь и на будущее время все прирожденные магометане могут ис-

поведовать в России вполне свободно, как это установлено законом»[72].

Под воздействием слухов о крещении в связи с проведением первой всеобщей переписи населения несколько групп татар вновь подали ходатайства о разрешении переселиться из России. Согласно спискам исправника Бугульминского уезда к отъезду готовились 272 человека. Всего по Самарской и Уфимской губерниям планировали мигрировать в Турцию 395 семейств[73].

Первую группу переселенцев из Самарской и Уфимской губерний в числе 448 человек в 1898 г. власти вернули в родные селения. А вторую группу татар в числе 373 человек, получивших паспорта выпустили в г.Самсун[74].

Идея о переселении в 1899 г. будоражила жителей дд. Тайсуганово, Мясогутово, Какри-Елги, Катимово Бугульминского уезда. Крестьяне этих селений вели переписку с бывшим муллой д. Урсалы того же уезда А.Усмановым, более трех лет проживавшего в Стамбуле через азанчея д. Сарманово Мензелинского уезда Г.Гилязетдинова (его зять)[75].

Во время проведения Первой всероссийской переписи 1897 г. «инородцы» России, исповедующие «инославные» и «нехристианские» религии, восприняли статистическую операцию как продолжение национальной политики самодержавно-церковной власти, которая будет способствовать усилению и ожесточению русификаторской политики, ставшей определяющим, главным направлением во внутриполитическом курсе правительства пореформенного периода[76]. Среди мусульман Самарской губернии в связи с переписной кампанией также получили распространение слухи о том, что сведения о мусульманах, полученные в ходе переписи, будут впоследствии использованы для их крещения[77]. Муллы, оглашая в мечетях циркуляры, относящиеся к народной переписи, разъясняли, что ничего вредного народу от нее не будет. Однако, не всегда позиция имама совпадала с мнением большинства. В таких случаях возникали конфликты, как это имело место в д. Шугурово Спиридоновской волости Бугульминского уезда, где прихожане заявили о нежелании иметь у себя муллой З.Шакурова за то, что в 1897 г. он первым согласился дать сведения счетчикам[78]. В Ставропольском уезде мусульмане выгоняли переписчиков и наносили побои муллам, старающимся разъяснить цель и смысл статистической операции[79].

Согласно отчету Самарской губернской переписной комиссии, в Бугульминском и частично в Ставропольском уездах татары, предполагая, что перепись проводится с целью крещения, первоначально бойкотировали статистическую операцию. Однако благодаря тому, что «со стороны губернской администрации, в виду волнения, охвативший громадный район, были приняты своевременно исключительные меры по подавлению возникших беспорядков, благодаря которым и был обеспечен успех переписи»[80]. Здесь речь идет о событиях декабря 1896 г. – первой половины января 1897 г.

Во второй половине XIX в. сельское мусульманское население, наряду с крестьянами других этноконфессиональных групп, отстаивало свои экономические интересы, противодействуя отдельным мероприятиям властей, отвечая массовыми порубками казенного леса на изъятие лесных наделов, отказывалось принимать уставные грамоты о прирезке земли. Эти действия во многом были также обусловлены принудительными мерами, или самоуправством местной администрации, или низким экономическим благосостоянием народных масс.

Особенностью антиправительственных выступлений крестьян Самарской губернии является национально-освободительная направленность действий мусульманского населения, как правило, вызванная актуальностью борьбы за сохранение своей этноконфессиональной идентичности. Когда на экономически непопулярные меры властей «наслаивались» их подозрения, связанные с действиями властей по введению каких-либо новых правил или слухами об угрозе их конфессиональной идентичности, происходила консолидация мусульман нескольких соседних селений или на уровне волостей, нередко они переходили к решительным действиям. В ходе петиционных кампаний довольно рельефно проявилось взаимодействие татар Самарской губернии со своими единоверцами из Казанской, а также некоторых соседних губерний.

Приходское духовенство нередко возглавляло и участвовало в волнениях и неподчинениях властям при проведении мероприятий, вызывавших недоверие и подозрение в насильственном крещении.

На такие действия мусульман в значительной степени оказывал влияние ряд факторов, такие как их жизнедеятельность в консервативных поземельных общинах, изолированных от происходивших в стране общественно-политических процессов,

недостаточная разъяснительная работа местной администрации о сути нововведений, отдельные высказывания русских жителей или действия православных священников, задевавшие национальные и религиозные чувства мусульман. Незнание основной массой мусульман русского языка лишало их возможности личной перепроверки слухов об ожидаемом крещении. Основными причинами негативной реакции мусульман на прогрессивные меры земств являлись последствия государственно-церковных отношений, сформировавших глубокое недоверие к нововведениям властей, которые воспринимались как антиисламские мероприятия.

Школьная политика царизма, направленная на установление контроля над религиозной системой образования, действия властей по открытию русско-татарских школ и русских классов при медресе, а также нововведения земств, направленные против различных болезней, воспринимались как вмешательство во внутриобщинные дела мусульман, поскольку шариат регулировал практически все стороны жизни сельского жителя.

Примечания

[1] Списки населенных мест Российской империи. Вып. XXXVI. Самарская губерния. По сведениям 1859 г. – СПб.: Тип. К. Вульфа, 1864. – С.37; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н.А.Тройницкого. – Т. XXXVI. Самарская губерния. – СПб.: Центр. стат. ком-т, 1904. – С.66-77. Подсчитано нами.

[2] ПСЗ. – 2-е собр. – Т.XXXVIII. – №39622. – Ст.1.

[3] Юлдашбаев А. Экономическое положение многонационального крестьянства Башкортостана в начале XX в. / А.Юлдашбаев // Ватандаш. – 1999. – №11. – С.135-136.

[4] Давлетбаев Б.С. Тептяри и их землепользование (с приложением документов) / Б.С.Давлетбаев // Малоизученные источники по истории Башкирии: сб. ст. – Уфа: Китап, 1986. – С.78-158.

[5] Рахимов Р.Н. Тептяри Башкирии в XVII – 60-е гг. XIX в. (социально-экономическое развитие): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Р.Н.Рахимов. – Уфа, 1993. – С.10-11.

[6] ГАСО. Ф.3. Оп. 89. Д.4. Л.17-29.

[7] Сборник статистических сведений по Самарской губернии / Под ред. И.М.Красноперова. – Т.6. Николаевский уезд. – Самара: Земская тип-я, 1889. – С.61.

[8] ГАСО. Ф.3. Оп. 89. Д.4. Л.17-29.

[9] Сборник статистических сведений по Самарской губернии / Под ред. И.М.Красноперова. – Т.6. Николаевский уезд. – Самара: Земская тип-я, 1889. – С.61.

[10] Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе. 1861–1880 гг. – М.: Наука, 1978. – С.9.

[11] ПСЗ. – 2-е собр. – Т. XII. – № 42899, 43888.

[12] Список населенных мест Самарской губернии по сведениям 1889 г. / Сост. Кругликов П.В. – Самара: Тип. И.П.Новикова, 1890. – С.4-172.

[13] Все эти земли находились вблизи самых удобных путей сообщения, изобиловали пашнями, заливными лугами, строевым лесом, рыбными ловлями и другими ценными угодьями (История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. XVI – первая половина XIX века / П.С.Кабытов, И.Б.Васильев, Э.Л.Дубман и др. – М.: Наука, 2000. – С.206).

[14] Списки населенных мест Российской империи / Под ред. А.Артемьева. – Вып. XXXVI. Самарская губерния. По сведениям 1859 г. – СПб.: Тип. К.Вульфа, 1864. – С.3-109.

[15] ГАСО. Ф.1. Оп.1. Д.800. Подсчитано нами.

[16] ЖМВД. – 1860. – Ч.44. – По разным ведомствам. – С.39.

[17] Смыков Ю.И. Крестьяне Среднего Поволжья в борьбе за землю и волю. 60–90-е годы XIX в. / Ю.И.Смыков. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1973. – С.26.

[18] Список населенных мест Самарской губернии по сведениям 1889 г. / Сост. Кругликов П.В. – Самара: Тип. И.П.Новикова, 1890. – С.4-172. Подсчитано нами.

[19] ГАСО. Ф.398. Оп.1. Д.195а. Л.41 об.-44 об.

[20] Кабытов П.С. Поволжская деревня накануне февральской буржуазно-демократической революции / П.С.Кабытов. – Куйбышев: Куйбыш. Кн. изд-во, 1977. – С.7-8.

[21] Кабытов П.С. – Указ. соч. – С.8.

[22] Статистика землевладения 1905 г. Вып. XXVIII. Самарская губерния. – СПб.: Центральная тип-я, 1906. – С.51.

[23] Клейн Н.Л. Экономические основания аграрных требований поволжских крестьян во время революции 1905–1907 гг. / Н.Л.Клейн // Классовая борьба в Поволжье в 1905–1907 гг.: сб. ст. – Куйбышев: Куйбыш. кн. изд-во, 1985. – С.21.

[24] Она периодически повышалась с 1 руб. ассигнациями в конце XVIII в., до 7 руб. ассигнациями в 50-е годы XIX в., а с учетом изменения ценности рубля в 1,5 раза – примерно до 5 руб.

[25] ГАСО. Ф.3. Оп.225. Д.13. Л.5.

[26] Смыков Ю.И. Указ. соч. – С.97.

[27] ГАСО. Ф.3. Оп.229. Д.17. Л.9-12.

[28] Куйбышевская область. Историко-этнографический очерк. – Куйбышев: Куйбыш. кн. изд-во, 1957. – С.80.

[29] Смыков Ю.И. Указ. соч. – С.103, 105.

[30] Там же. – С.76.

[31] Там же. – С.236, 246, 248.

[32] Там же. – С.76.

[33] Там же. – С.260-261.

[34] Там же. – С.187.

[35] Данилова Л.В. Крестьянская ментальность и община / Л.В.Данилова, В.П.Данилов // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.): материалы международной конференции. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – С.22.

[36] Мухаметшин Р. Ислам в общественной и политической жизни татар и Татарстана в XX в. / Р.Мухаметшин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2005. – С.87.

[37] Машанов М.А. Современное состояние татар-мухамедан и их отношение к другим иноверцам / М.А.Машанов. – Казань: Тип. И.С.Перова, 1910. – С.12.

[38] Там же. – С.91.

[39] ПСЗ. – 2-е собр. – Т.ILV. – Отд.1. – №48185.

[40] ГАСО. Ф.1. Оп.1. Д.3068. Л.2-30. Подсчитано нами.

[41] ГАСО. Ф.3. Оп.205. Д.83. Л.1-3.

[42] ГАСО. Ф.3. Оп.205. Д.83. Л.50-51.

[43] Загидуллин И.К. Татарская школа и русификаторская политика царизма во второй половине XIX в. / И.К.Загидуллин // Народное просвещение у татар в дооктябрьский период. – Казань: ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова, 1992. – С.60-84.

[44] Материалы по истории Татарии второй половины XIX в. – Ч.1. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1936. – С.413.

[45] Там же. – С.413.

[46] Там же. – С.405-406.

[47] Там же. – С.406.

[48] Там же.

[49] Там же. – С.410-412.

[50] Загидуллин И.К. Татарская школа и русификаторская политика царизма во второй половине XIX в. / И.К.Загидуллин // Народное просвещение у татар в дооктябрьский период. – Казань: ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова, 1992. – С.60-84.

[51] Материалы по истории Татарии второй половины XIX в. – Ч.1. – С.415.

[52] Там же. – С.405-413.

[53] Это прошения жителей Самарского уезда д.Верхних Нурлат (декабрь 1878 г.) и Бугульминского уезда: д.Бавлов Бавлинской волости (16 декабря 1878 г.), д.Ильбак Мензелибашской волости (4 декабря 1878 г.), д.Кармалы-Елга Самароковской волости (10 января 1879 г.), коллективное прошение жителей деревень Урсаево, Тумутуковой, Чалпов, Куптяковой, Сысугулевой и Еланкулевой Тумутукской волости (6 января 1879 г.), д.Каразириковой Чеканской волости (30 ноября 1878 г.), коллективное прошение деревень Ново-Ураманаевой, Ново-Митряевой и Байрякиной (29 декабря 1878 г.). (Там же. – С.486).

[54] Там же. – С.413.

[55] Там же. – С.376-378, 416.

[56] Там же. – С.417.

[57] ГАОО. Ф.343. Оп.1. Д.426. Л.2.

[58] ГАСО. Ф.8. Оп.2. Д.1184. Л.3-4.

[59] Рафикова Г. Сулеевское восстание 1885 г. / Г.Рафикова // Эхо веков. – 2004. – №2. – С.106-108.

[60] ГАОО. Ф.343. Оп.1. Д.426. Л.6 об.

[61] ГАОО. Ф.343. Оп.1. Д.426, Л.6 об.

[62] ГАСО. Ф.3. Оп.208. Д.52. Л.2-11.

[63] ГАСО. Ф.3. Оп.205. Д.83. Л.82-84, 90, 93, 100, 106.

[64] ГАСО. Ф.3. Оп.208. Д.52. Л.2-11.

[65] Рафикова Г. Указ. соч. – С.108.

[66] РГИА. Ф.821. Оп.8. Д.1075. Л.19-19 об.

[67] РГИА. Ф.821. Оп.8. Д.791. Л.59-59 об.

[68] ГАСО. Ф.3. Оп.10. Д.1097. Л.82-87.

[69] ГАСО. Ф.3. Оп.233. Д.1373. Л.2-10.

[70] РГИА. Ф.821. Оп.8. Д.807. Л.181-182.

[71] В объявлении указывалось, что «в мусульманской среде Бугульминского и Бугурусланского уездов получили широкое распространение ложные слухи об упразднении должности муфтия и магометанского собрания, о сокращении числа мечетей, уменьшении числа мулл, о принуждении татар отдавать своих детей с 7-ми летнего возраста в русские школы и даже о предстоящем, будто бы по распоряжению правительства обращении татар в православную веру. Слухи эти, основанные на неправильном понимании и толковании смысла правительственных распоряжений и помещенных в газетах статей, не имеющих характера правительственных распоряжений, распространяли среди магометан – одни по невежеству, другие, побуждая мусульман к распродаже имущества и переселению в Турцию, имели в виду воспользоваться случаем, чтобы купить за бесценок распродаваемое имущество. Разъяснив лично магометанам некоторых селений всю неосновательность распространяемых слухов, я считаю необходимым объявить во всеобщее сведение, что со стороны русского правительства не было и впредь не может последовать никакого распоряжения, клонящегося к стеснению или ограничению магометанской веры, так как по основным

государственным законам (ст.44, 45. Т.1, ч.1, изд. 1892 г.) в пределах Российской империи допускается полная веротерпимость. Все подданные государства, в том числе и магометане, пользуются свободным отправлением своей веры, неприкосновенность которой находится под охраной закона. Позволившие себе насмехаться над мусульманами и пугать их обращением в другую веру подвергаются ответственности по 67 ст. Уст. о пред. и пресс. Прест. Т.XIV изд. 1890 г., согласно которой запрещается всем и каждому без различия веры, чинить ссоры, распри, брань или поношение. Не следует верить и тем лицам, которые, под предлогом ходатайства о переселении татар в Турцию собирают с них деньги на расходы. Это такие лица, которые за чужой счет хотят побывать в Турции. Волноваться татарам по поводу мнения отдельных лиц, помещенного в №1 «Церковного вестника» за 1894 г. относительно упразднения должности муфтия, сокращения числа мечетей, мулл, также не следует, так как означенное мнение не имеет силы законного распоряжения. Татарские дети могут обучаться в русских школах только тогда, когда пожелают этого их родители. Принуждать же к этому татар нет никакой необходимости» (ГАСО. Ф.3. Оп.233. Д.1373. Л.4).

[72] Сборник циркуляров и иных руководящих... 1836–1903 гг. – Уфа, 1905. – С.112.

[73] Гусева Ю.Н. Переселенческое движение мусульман Самарской губернии в Турцию в конце XIX – начале XX вв.: к истории вопроса // Фаизхановские чтения. Материалы четвертой научно-практической конференции: «Фаизхановские чтения». – Н.Новгород: издательский дом «Медина», 2008. – С.172.

[74] Там же.

[75] ГАОО. Ф.343. Оп.1. Д.120. Л.6.

[76] Загидуллин И.К. Перепись 1897 года и татары Казанской губернии / И.К.Загидуллин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2000. – С.8.

[77] РГИА. Ф.821. Оп.10. Д.1096. Л.196-202.

[78] ГАСО. Ф.1. Оп.1. Д.4289. Л.7-8.

[79] ГАСО. Ф.3. Оп.233. Д.1498. Л.4-9.

[80] РГИА. Ф.1290. Оп.10. Д.225. Л.9 об.

Н.С.Хамитбаева

Численность и занятость татарского населения Средней Азии и Казахстана в конце XIX в. (по переписи населения 1897 г.)

Как известно, путь из России в Среднюю Азию чаще всего начинался в Оренбурге (реже по Сибирской линии). Он шел через «Киргизскую степь», т.е. Казахстан (казахов в официальных документах называли киргизами). Население Казахстана делилось на три родоплеменных объединения – Младший жуз, занимавший западную часть территории между Уралом и Эмбой, Средний жуз – охватывавший центральную часть и Старший – расположенный в районе озера Балхаш. Младший и Средний жузы вошли в состав России в 30–40-е годы XVIII в. Начальной датой присоединения Казахстана считается 1731 год. На Старший жуз влияние России распространилось в 20–30 годы XIX в. Присоединенные районы Казахстана вошли в Степное генерал-губернаторство (с центром в гор. Омске), которое состояло из четырех областей: Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской. Для управления завоеванной территорией Средней Азии в 1867 г. было образовано Туркестанское генерал-губернаторство с центром в Ташкенте. Туркестанский край делился на пять областей: Сыр-Дарьинскую, Ферганскую, Самаркандскую, Семиреченскую и Закаспийскую (две последние были присоединены к Туркестанскому краю в конце XIX века)[1].

Этнографическая карта этого обширного региона, в силу различных условий, к концу XIX в. оказалась чрезвычайно пестрой: различных национальностей, населявших территорию Казахстана и Средней Азии было более двух десятков. Смуты, войны, голод, имевшие место на других территориях, а также надежда найти заработок, политические и религиозные преследования гнали сюда людей не только из сопредельных, но и из отдаленных районов. В целом, эти же социально-экономические и политические мотивы стали причиной миграции татарского населения в районы Казахстана и Средней Азии.

Определить точное количество татар, проживавших на территории Казахстана и Средней Азии во 2-й пол. XIX века, пока не представляется возможным. Официальные статистические сведения у исследователей не вызывают большого доверия в виду значительного недоучета населения, что было связано с недостатками приемов и правил сбора и обработки статистических данных, дававших неполную и искаженную картину.

При разработке проекта Первой всеобщей переписи населения 1897 года был учтен опыт предыдущих ревизий, однако в ней имеется ряд недостатков. Прежде всего, попытка охватить переписью наличное, постоянное и юридическое население лишь осложнило дело и привело к большой путанице. Определение национального состава на основании ответов о родном языке давало искаженную картину. К тому же многие татары, справедливо опасаясь притеснений, выдавали себя за представителей других мусульманских национальностей, на которых антитатарские ограничения не распространялись. К числу значительных недостатков переписи 1897 г. относится разработка показателя по самостоятельности населения. В переписях по Казахстану и Средней Азии данные по этому показателю даны без учета национальностей. По принятой для разработки классификации, установить социально-производственный и профессиональный состав татарского населения Казахстана и Средней Азии не представляется возможным. Сама классификация была не ясной и не полной, что вызывало много недоразумений, и по ряду случаев не давала ответа. Неясность формулировок переписного листа и инструкционных указаний, запоздалость разъяснений и указаний Главной переписной комиссии, плохая подготовка руководящего и счетного персонала и ряд других недостатков способствовали разнобою в понимании тех или иных вопросов. Видимо, этим объясняется тот факт, что в переписи 1897 г. по Ферганской области указана только численность всего татарского населения, в том числе по полу, проживавшего в городах и уездах области. По остальным показателям татары этой области

Таблица № 1. Численность татарского населения в областях Казахстана и Средней Азии в 1897 г.*

Казахстан			Средняя Азия		
наименование областей	человек, об. пола	% к итогу	наименование областей	человек, об. пола	% к итогу
Уральская	17 805	42,6	Семиреченская	8 353	45,3
Акмолинская	10 819	25,9	Сыр-Дарьинская	5 257	28,5
Семипалатинская	9 940	23,8	Закаспийская	3 510	19,1
Тургайская	3 197	7,7	Ферганская	852	4,6
			Самаркандская	460	2,5
Итого	41 761	100	Итого	18 432	100

* Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г.: LXXXVIII, Уральская обл. – СПб., 1905. – С.48; LXXXI, Акмолинская обл. – СПб., 1905. – С.50; LXXXIV, Семипалатинская обл. – СПб., 1905. – С.54; LXXXVII, Тургайская обл. – СПб., 1905. – С.38; LXXXV, Семиреченская обл. – СПб., 1905. – С.52; LXXXVI, Сыр-Дарьинская обл. – СПб., 1905. – С.56; LXXXII, Закаспийская обл. – СПб., 1905. – С.54; LXXXIX, Ферганская обл. – СПб., 1905. – С.60; LXXXIII, Самаркандская обл. – СПб., 1905. – С.48.

Таблица № 2. Города Казахстана и Средней Азии с татарским населением свыше одной тысячи человек в 1897 г.*

Казахстан			Средняя Азия		
наименование городов	количество человек	% ко всему городскому татарскому населению	наименование городов	количество человек	% ко всему городскому татарскому населению
Петропавловск	6 129	24,9	Ташкент	2 313	19,9
Семипалатинск	5 678	23,1	Верный	1 211	10,4
Уральск	3 461	14,1	Ашхабад	1 161	10,0
Кустанай	1 411	5,7			
Илецк	1 341	5,5			
Акмолинск	1 035	4,2			
Итого	19 055	77,5	Итого	4 685	40,3
Все городское татарское население	24 592	100	Все городское татарское население	11 609	100

* Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., см. прим. к таблице № 1.

включены в общую тюрко-татарскую группу, в которую вошли кашгары, каракиргизы, кипчаки, кара-калпаки, сарты, тюрко-татары.

Таким образом, выше указанные и некоторые другие недостатки переписи населения 1897 года заметно ограничивают возможности исследователей. И, тем не менее, материалы Первой всеобщей переписи населения, являясь одним из наиболее полных систематизированных источников, позволяют представить общую картину расселения татарского населения на территории Казахстана и Средней Азии в конце XIX века, его сословность, занятость, грамотность и т.д.

В 1885 г. казанская газета «Волжский вестник» писала: «Россия встала твердой ногой в Средней Азии, присоединила к своим владениям до 30000 кв. миль с населением в 3 $^1/_2$ миллиона»[2]. К концу XIX века на территории Средней Азии проживало 5280983 человека, на территории Казахстана – 2465735 человек, т.е. всего 7746718 человек[3].

Численность всего татарского населения к 1897 г. составляла 60193 человека или 0,8% по отношению ко всему наличному населению исследуемого региона. Как видно из таблицы № 1, в Казахстане проживало 41761 человек татар или 69,4% по отношению к общей численности татарского

населения региона, в областях Средней Азии – 18432 человека или 30,6%.

Преобладание татарского населения, проживавшего в районах Казахстана, объясняется разными причинами – это и близость территории Степного края к границам России, и политика царского правительства, привлекавшего татар к «окультуриванию» кочевников казахских степей, начавших процесс своего вхождения в состав Российской империи еще в XVIII веке. В этот период поощрялась торговая деятельность поволжских татар среди кочевого населения Казахстана. Правительственная казна отпускала деньги на строительство мечетей, издание в 1796 г. Корана, направляла казанских татар в степь в качестве мулл и учителей. Татарский язык в этот период стал официальным языком общения царских властей с кочевым населением Казахстана. Общность религии и схожесть языка обусловили тесные контакты татар с коренным степным народом[4]. Неудивительно, что со временем в городах степных районов сложились значительные по численности татарские общины.

Значительная часть татарского населения региона проживала в городах – 36201 человек или 60,1% по отношению ко всему татарскому населению Казахстана и Средней Азии.

Из таблицы № 2 видно, что в Казахстане было больше городов в которых проживало более одной тысячи татар, чем в Туркестане. Только в шести городах Казахстана проживало 77,5% всего городского татарского населения края. В Туркестане более одной тысячи татар проживало лишь в трех городах, хотя нужно отметить, что татарское население в других городах Туркестана быстро увеличивалось. Так, в Копале проживало 961 человек, в Лепсинске – 900, более 500 человек татар проживало в городах Казалинске, Пржевальске, Туркестане. В целом городского татарского населения в Казахстане было больше, чем в Средней Азии более чем на 12 тыс. человек.

Интересно, что практически все города Степного края, указанные в таблице № 2, находились на территории казахских жузов (Малого и Среднего), состоявших в подданстве России с XVIII в. Они были расположены в основном на укрепленных линиях России на границе Казахстана или на месте укреплений и воинских поселений, построенных в Казахстане в 20–50-х годах XIX века.

Вероятно, относительно большая социально-экономическая и политическая стабильность являлись одним из важных условий миграции населения, что и обусловило больший приток татарского населения в города Казахстана. Тогда как присоединение Туркестанского края к России завершилось только в 90-е годы XIX века. Еще в 80-е годы здесь велись военные действия. В 1881 г. был присоединен Ахалтекинский оазис, вошедший в Закаспийскую область. В 1884 г. к Закаспийской области были присоединены: Мервский, Иолтанский, Серахский оазисы и бассейн реки Теджент. В 1885 г. был занят Пендинский оазис, в 1886г. – занят Атек. На Памире русские утвердились только в первой половине 1900 года[5]. Возможно, этим обстоятельством объясняется малочисленность татарского населения в городах Серахс, Теджент, Кааxка. Незначительным было количество татарского населения в бывших городах Бухарского ханства Ходженте, Ура-Тюбе, Джизаке, включенных в состав Российской империи, тогда как Бухарское ханство оставалось формально самостоятельным, хотя самостоятельность эта была весьма относительной.

Естественно, были и другие причины различной степени миграционных потоков, как социально-экономические, например, направление торговых путей, наличие торговых центров, развитие промышленности, так и административные, например, в военных укреплениях и поселениях размещалось в основном русское население. Так, например, в форте Александровске проживало всего 18 человек татар (11 мужчин и 7 женщин). На миграционные потоки татарского населения существенное влияние оказывала колониальная политика царской администрации, стремившейся заселить вновь присоединенные территории русским населением. С этой целью было принято решение о выдаче разрешения на переселение в Туркестан «только лицам коренного русского происхождения, православного вероисповедания»[6]. Поэтому количество русского населения преобладало над количеством татар в Туркестане, например, в Сыр-Дарьинской области проживало 3% русских и 0,3% татар, в Самаркадской области проживало: русских – 10,4%, татар – 0,3%.

Исходя из колониальной политики царской администрации, для татар существовали серьезные ограничения, например, в деле прописки в Туркестанском крае. Та-

Таблица № 3. Численность татарского населения в 1897 г. по половому признаку*

Казахстан					Средняя Азия				
области	м. п.	%	ж. п.	%	области	м. п.	%	ж. п.	%
Уральская	9461	43,1	8344	42,1	Сыр-Дарьинская	2983	27,8	2274	29,5
Тургайская	1755	8,0	1442	7,3	Самаркандская	346	3,2	114	1,5
Акмолинская	5656	25,8	5163	26,1	Закаспийская	2294	21,4	1216	15,8
Семипалатинская	5071	23,1	4869	24,5	Семиреченская	4519	42,1	3834	49,8
					Ферганская	594	5,5	258	3,4
Всего	21943	100	19818	100		10736	100	7696	100

* Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., см. прим. к таблице № 1.

тарин мог быть приписан к какому-нибудь городскому или сельскому обществу лишь в том случае, если полицейские органы выдавали ему «сертификат» о политической благонадежности. Обойти ограничения в деле прописки в Туркестанском крае можно было лишь с помощью солидной взятки, поэтому туркестанские чиновники часто искусственно нагромождали различные преграды на пути прописки татар. Без взяток процесс прописки, как правило, заканчивался безрезультатно. Не было исключений даже для запасных нижних чинов. Так, например, запасной нижний чин – татарин Сайфутдин Фаткулин несколько лет добивался разрешения приписаться к одному из городских обществ Ферганской области[7]. Но не смог добиться, хотя, согласно «Туркестанскому положению», запасные нижние чины, независимо от их вероисповедания, имели право по окончании срока военной службы оставаться в крае на постоянное жительство.

Перепись населения 1897 г. по Казахстану и Средней Азии не указывает национальность переселенцев из других губерний России, что, к сожалению, не позволяет проследить миграционные потоки татарского населения, стекающегося в эти районы. Из переписи 1897 г. можно лишь узнать, что из Казанской губернии в районы Казахстана и Средней Азии к 1897 г. переселилось всего 12690 человек, в числе которых, очевидно, были не только татары.

Из таблицы № 3 видно, что среди татарского населения Казахстана и Средней Азии наблюдался перевес мужского населения над числом женского населения. Как известно, в пореформенный период, в целом, мужское население в России повсеместно преобладало над численностью женского населения, с другой стороны, мужское население было более мобильным, более активным.

В целом, по областям Казахстана татарское население распределялось по половому признаку более равномерно, чем в областях Средней Азии, причем, наибольшее количество татар проживало в Уральской области, наименьшее в Тургайской. В переписи населения 1897 г. по Тургайской области отмечалось, что «татары, мордва, черемисы, башкиры, принадлежа к оседлой части населения, также как и русские обитают, главным образом, в северных уездах, т.е. в Кустанайском и отчасти в Актюбинском»[8]. Самые большие уезды – Тургайский и Иргизский, составляющие южную часть области, практически были не пригодны для заселения, так как большая их часть состояла из солончаков и песчаной почвы, которые были мало пригодны для земледелия. Кроме того, немаловажное значение могло иметь и то обстоятельство, что часть границы Тургайской области примыкала к Бухарскому ханству, как и границы среднеазиатских областей – Самаркандской, Ферганской, Закаспийской, в которых также проживало незначительное число татарского населения, особенно женщин.

Таблица № 4 показывает, что в Туркестане по сравнению со Степным краем преобладало татар холостых и незамужних, тогда как в Казахстане преобладала численность татар, состоящих в браке. Очевидно, это может свидетельствовать о более молодом возрасте татарского населения Туркестана по сравнению со Степным краем, где татарское население проживало издавна. Количество холостых как в Казахстане, так и в Средней Азии превышало количество незамужних татарок, причем в Средней Азии количество холостых

Таблица № 4. Семейное положение татарского населения Казахстана и Средней Азии в 1897 г.*

Казахстан					Средняя Азия**			
Семейное положение	муж. пол	%	жен. пол	%	муж. пол	%	жен. пол	%
Холостые и девицы	12656	57,7	8836	44,7	6217	61,3	3428	46,1
Состоящие в браке	8713	39,7	9143	46,1	3636	35,9	3319	44,6
Вдовые	517	2,4	1784	9,0	250	2,5	666	9,0
Разведенные	30	0,1	47	0,2	14	0,1	18	0,2
Не указавшие семейное состояние	27	0,1	8	0,0	25	0,2	7	0,1
Итого	21943	100	19818	100	10142	100	7438	100

* Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., см. прим. к таблице № 1; Таблица XVI. Распределение населения по семейному состоянию и родному языку.

** Без Ферганской области, так как семейное положение татарского населения этой области в переписи 1897 г. не указано.

Таблица № 5. Сословный состав татарского населения Казахстана и Средней Азии в 1897 г.*

Наименование сословий	В регионе		В городах		В уездах	
	чел.	%	чел.	%	чел.	%
Дворяне потомственные	357	0,6	299	0,8	58	0,2
– " – личные	121	0,2	116	0,3	5	0,0
Духовенство	6	0,0	5	0,0	1	0,0
Почетные граждане	48	0,1	40	0,1	8	0,0
Купцы	1366	2,3	1226	3,5	140	0,6
Мещане	21225	35,8	17545	49,4	3680	15,4
Крестьяне	19792	33,3	11464	32,3	8328	35,0
Войсковые казаки	7745	13,0	837	2,4	6908	29,0
Иностранные подданные	1405	2,4	1289	3,6	116	0,5
Остальные сословия	7276	12,3	2684	7,6	4592	19,3
Всего**	59341	100	35505	100	23836	100

* Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., см. прим. к таблице № 1; Таблица XXIV. Распределение населения по родному языку, сословиям и состояниям.

** Без данных по Ферганской области.

мужчин было заметно больше, что в переписи объясняется «неустановившейся еще культурой, где всегда преобладает холостой элемент, легче переносящий тяжелую жизненную борьбу, чем люди семейные»[9].

Преобладание замужних татарок над численностью мужчин, состоящих в браке, объясняется тем, что часть татарок состояла в браке за мужчинами других национальностей. Г.Н.Ахмаров писал, что «Казань издавна служит рынком приобретения невест для богатых мусульман Азии», что, приезжая с торговыми целями бухарцы, сарты, средне-азиатские, сибирские, оренбургские, астраханские и др. купцы «женят своих сыновей в Казани»[10]. Таким образом, во 2-ой половине XIX в. смешанные браки имели место. Однако для пореформенного периода такие браки были не типичны и их было не много. Причиной преобладания замужних татарок могло быть и то обстоятельство, что в связи с социально-экономическими ограничениями русской администрации их мужья иногда вынуждены были записываться под другой национальностью.

Таблица № 5 дает представление о сословном составе татарского населения проживавшего в районах Казахстана и Средней Азии. Самую большую группу татарского населении в регионе представляли мещане. Многочисленность мещанского сословия объясняется ходом колонизации края: например, когда было «решено основать город Кустанай и при нем образовать земледельческий поселок, то масса крестьян-переселенцев, наслышавшись о плодородии тамошних степей, хлынула во вновь образованный город, где приписавшись в мещанское сословие, составила городское население, занимаясь преимущественно земледелием, как и крестьяне, образовавшие в конце 80-х годов поселки в Кустанайском и отчасти Актюбинском уездах»[11]. Такое положение было характерно и для других областей региона, на что обратил внимание Е.Яшнов. Начало крестьянской колонизации Туркестанского края он относит к 1874 г., когда переселенцы стали оседать, создавая переселенческие селения. «Переселенцев, – пишет он, – зачисляли почему-то мещанами и брали за прописку довольно значительный гербовый сбор»[12]. Таким образом, часть татарского населения, входящая в группу мещанского сословия, была занята сельскохозяйственной деятельностью, проживая в основном в уездах. Часть мещан проживала в городах региона, занимаясь земледелием, как например, мещанин Мухаммед Зарифович Ахметжанов, проживавший в г. Казалинске с 1874 г. или мещанин г. Ош Ферганской области, Сулейман Абдуллович Сабитов, родившийся в этом городе в 1884 г.[13] Часть мещан занималась скотоводством, как татары-мещане г. Верный. К мещанскому сословию приписывались отставные офицеры, как например, отставные унтерофицеры Хисамутдин Фатхутдинов, Абдул Муталаб Абдулвагапов, Абдул Нафик Шайдуллин и др.[14] Кроме того в эту группу входили различные категории татарского населения: ремесленники, мелкие торговцы, мелкие домовладельцы – в основном представители низших слоев буржуазии.

Другую большую группу татарского населения, проживавшего в областях Казахстана и Средней Азии, составляло крестьянское сословие. Основная часть татар этого сословия проживала в уездах (35%), но и в городах их насчитывалось значительное количество (33,3%). Это объясняется тем, что с развитием капитализма, часть крестьян отрывалась от земледелия, и втягивалась в различные торгово-промышленные занятия, оседала в городах, перевозила семьи и превращалась в мастеровых, ремесленников, мелких торговцев, но официальная статистика продолжала считать их «крестьянами» по их сословному происхождению. Хотя, естественно, значительная часть татарских крестьян, проживавших в городах или пригородах, занималась земледелием, как например, крестьянин Казанской губернии и уезда Ново-Кишинской волости Мухаммед Сафа Мухаметжанов, приехавший в 1872 г. в город Перовск Сыр-Дарьинской области, который выращивал фрукты и овощи на 14 $^{1}/_{2}$ десятинах арендованной земли[15].

Заметную часть татарского населения региона составляла сословная группа «войсковые казаки». Казаки – это представители военно-служилого сословия, обязанные служить по вызову на своих конях, в своей одежде, при своем вооружении, хотя были и пешие казаки. По занимаемым землям, единству управления, казаки каждого наименования образовывали отдельное войско под началом атамана[16]. Очевидно, татарские крестьяне, приписываясь к казачьим поселениям, приобретали статус войсковых казаков. В Казахстане насчитывалось 7388 татар, входивших в сословие войсковых казаков, из них 6306 чел. проживали в Уральской области. В Средней Азии татар в сословии войсковых казаков было всего 357 чел., из них 249 чел. – в Семиреченской области.

Татарских купцов в регионе насчитывалось всего 1366 человек, большая их часть проживала в городах края. Среди них были купцы первой гильдии: Мухаммед Ахметжанович Бакиров, Абдулвали Ахметжанович Яушев, Муртаза Абдрахманович Ибрагимов, Газетулла Баязитов, ташкентские купчихи Ширинбана Хисамутдинова Хусаинова, Саида Мухамедовна Хусаинова и др. Много было купцов второй гильдии: Юсуп Усманович Бишеев, Измаил Фаткуллинович Далатказин, Абдулла Муртазин, Мухамет Рахимович Даутов, купчихи – Бибигайша Абдул-Каримовна Адагамова, Бибейнышма Хасановна Халилова, Залифа Сеитовна Габбясова и др. По архивным документам только в одном г. Ташкенте на 1895 г. насчитывается более 30 татарских купцов 2-й гильдии[17]. Многие крупные купцы имели свои счета в банках. Например, на 1 января 1900 года на счету банка

общества «Кавказ и Меркурий» у М.А.Бакирова было 2148 руб., А.Г.Хусаинова – 137, А.А.Муртазина – 1024, братьев Яушевых – 29218 руб. В Ташкентском отделении Волжско-Камского банка на 1 января 1900 года насчитывалось: у торгового дома братьев Бакировых – 6137 руб., Ю.У.Бишеев имел на счету 122 руб., торговый дом братьев Яушевых – 164 руб., наследники Яушевых имели на своем счету 160 руб. Кроме того, на специальном текущем счету под векселя у торгового дома братьев Яушевых было 9147 руб.[18]

В целом по региону количество татарских купцов было значительно больше, чем записанных в купеческое сословие. Значительная часть купцов, происходивших из крестьян, во время переписи была записана в крестьянское сословие, как например, крестьянин Семиреченской области Ахметзян Насрулин, занимавшийся мелочной торговлей по свидетельству на право торговли, полученному в 1875 году[19].

Из высших сословий в Казахстане и Средней Азии татар было мало и проживали они в основном в городах. Небольшое число дворян (0,2%) по переписи 1897 г. находилось в уездах, видимо чиновники или офицеры, находившиеся в действующей армии, как например, артиллерии поручик, татарин из дворян Саратовской губернии Юсуф Хамитович Еникеев, находившийся в действующем отряде[20].

В целом, к концу XIX века существовавшее деление на сословия не отражало действительной картины занятости населения. Развитие капитализма вызывало определенные изменения в занятости населения и часто принадлежность к тому или иному сословию становилось чисто номинальным понятием, существующим только на бумаге, и не выполняло свое назначение. Однако для того, чтобы перейти из одного сословия в другое, необходима была значительная сумма денег. Так, например, чтобы перейти в купеческое сословие, необходимо было заплатить 40 руб. с каждой души, в мещанское – по 15 руб., «что при семействе из 6 душ составляло в первом случае 240, во втором 90 руб.»[21]. Естественно, что такими деньгами располагала не каждая семья, особенно крестьянская. К тому же колониальная политика царского правительства предусматривала определенные льготы только для «русских подданных из числа сельских обывателей христианских вероисповеданий». Этим переселенцам отводились участки земли до 10 десятин на 1 работника; первые 5 лет они освобождались от уплаты государственного поземельного налога, а в следующие 5 лет должны были вносить его в половинном размере; выдавались пособия, так в 1888 г. в среднем на семью было выдано по 97,5 руб.; в кредит отпускались сельскохозяйственные орудия из казенных складов и т.д.[22] Эти льготы не распространялись на переселенцев татар, как и на других не русских и не христиан, более того, они считались самовольными переселенцами и вынуждены были сами обустраиваться на новом месте.

Из материалов Первой всеобщей переписи представляют интерес данные о распределении татарского населения, проживавшего на территории Казахстана и Средней Азии по группам занятий. Соответствующая обработка и группировка материалов переписи по областям Казахстана и Средней Азии представлена в таблице № 6, которая раскрывает следующую картину занятий татарского населения региона.

В первую группу вошли: администрация, суд, полиция, общественная и сословная служба, частная юридическая практика, вооруженные силы, лица, занятые в свободных профессиях. Общая численность этой группы непроизводительного населения в регионе составляла 5078 человек или 8,6% от всего татарского населения. Эта группа населения, несмотря на меньшую численность всего татарского населения, проживавшего в Средней Азии, в процентном отношении по сравнению с Казахстаном была больше. Очевидно, это объясняется тем, что этот район, присоединенный позднее, чем Казахстан, по мнению правительства, требовал большего контроля чиновников, большей численности войска для охраны границ и подавления возможного сопротивления местного населения. В административном аппарате татары служили в основном переводчиками, как например, Диваев, Ибрагимов, Чанышев, Бекчурин – при канцелярии туркестанского генерал-губернатора, Сулейман Сабитов – в Скобелевском окружном суде, письмоводителями, как Хайрулла Рахматуллин[23]. Всего в административном аппарате служило 264 чел. татар, из них 80 чел. в Казахстане и 184 чел. в Средней Азии. В эту же группу включены татары, имевшие частную юридическую практику, работавшие в судебных, общественных и сословных учреждениях. Их числен-

Таблица № 6. Социальный состав татарского населения в Казахстане и Средней Азии в 1897 г.*

Группы татарского населения	Казахстан		Средняя Азия**		Всего населения в регионе	
	кол. чел.	% к итогу	кол. чел.	% к итогу	кол. чел.	% к итогу
Чиновники и войско	621	1,5	692	3,9	1 313	2,2
Духовенство	455	1,1	298	1,7	753	1,3
Своб. профессии	461	1,1	197	1,1	658	1,1
Рантье и пенсионеры	1 153	2,8	516	2,9	1 669	2,8
Лишенные своб., прост., неопред., неизвестные	410	0,9	275	1,6	685	1,2
Итого непроизводительное население	3 100	7,4	1 978	11,2	5 078	8,6
Торговля	12 154	29,1	5 446	31,0	17 600	29,7
Пути сообщ. и сношен.	1 412	3,4	982	5,6	2 394	4,0
Частная служба, прислуга, поденщики	4 831	11,6	1 355	7,7	6 186	10,4
Итого полупроизводительное население	18 397	44,1	7 783	44,3	26 180	44,1
Сельское хозяйство	13 915	33,3	4 987	28,4	18 902	31,8
Промышленность	6 349	15,2	2 832	16,1	9 181	15,5
Итого производительное население	20 264	48,5	7 819	44,5	28 083	47,3
Итого всего населения	41 761	100	17 580	100	59341	100

* Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., см. прим. к таблице № 1; Таблица XXII. Распределение населения по группам занятий и по народностям на основании родного языка.

** Без данных по Ферганской области.

ность была невелика, как отмечал В.В.Бартольд, «вследствие русских законов о нехристианах, законов, направленных в Европейской России против евреев, но применявшихся к мусульманам, участие мусульман в городском самоуправлении было гораздо слабее, чем можно было бы ожидать от их численности». Например, в 1902 г. из пяти городов Семиречья только в г. Копале один мусульманин был помощником городского старосты (в 1904 г. – городским старостой). В г. Верный и во всех пяти уездных городах мусульмане были среди членов городских сиротских судов[24].

В войсках региона служило 838 татар из них 411 чел. в Казахстане, 427 чел. в Средней Азии, в основном это были нижние чины, татар-офицеров в войсках Туркестанского военного округа служило не более 30 человек.

По данным переписи 1897 г. татарского духовенства насчитывалось 753 человека, из них 455 человек – в Казахстане и 298 человек – в Средней Азии. Значительное преобладание татарского духовенства в Казахстане объясняется политикой царского правительства эпохи императрицы Екатерины II, поощрявшей «исламизацию» казахских кочевников. Позднее царская администрация стала считать татарских мулл опасным врагом российской политики. Генерал-губернатор Кауфман предлагал вообще запретить татарскому духовенству постоянное жительство в областях Казахстана и Средней Азии: «Мусульманская религиозная пропаганда, – писал он, – не отвечает интересам и видам русской политики в отношении к степному населению»[25]. Как отмечал В.В.Бартольд, «устроитель Туркестанского края К.П. фон-Кауфман вообще придерживался системы игнорирования мусульманского духовенства и мусульманских учреждений. Черняев, – писал он, – официальным приказом утвердил в должности кази-каляна лицо, занимавшее эту должность при ханах, а также сохранялась должность шейху-ль-ислама (ее занимал старший брат кази-каляна). При Кауфмане обе должности были отменены, с тех пор в Туркестане

были только отдельные казии, равные между собою (в Ташкенте таковых было четверо, по одному на каждую часть города) без главного казия». Присланные Оренбургским муфтием указные муллы, по распоряжению Кауфмана, были высланы из Туркестана. Он вообще отклонял все попытки организовать в Туркестанском крае прочные мусульманские учреждения, «предоставив, уже существующим, пробавляться как сами знают, без всякой поддержки со стороны русской власти»[26].

В эту же группу «непроизводительного населения» вошли лица, занятые в свободных профессиях: татарские врачи, редактора татарских газет и журналов, но особенно много среди татарской интеллигенции было учителей.

Вторую группу татарского населения составило «полупроизводительное население». В целом численность этой группы составила 26180 человек или 44,1% от всего татарского населения региона. В эту группу вошли торговцы, транспортники, обслуживавшие городской, водный и железнодорожный транспорт, прислуга и поденщики, т.е. лица, обслуживавшие хозяйства и население.

Значительная часть татар этой группы (29,7%) была занята торговой деятельностью. Торговали татары самыми разными товарами: живым скотом, зерновыми продуктами, строительными материалами, топливом, тканями, одеждой, кожей, мехами, посудой и проч. Больше всего татарских предпринимателей было занято в торговле предметами сельского хозяйства – 4877 чел., в торговле тканями и одеждой – 3824 чел., кожами и мехами – 2096 чел. Большая часть татарского торгового населения проживала в городах, составляя более 39% горожан, основная часть которого была занята в мелочной торговле. Крупные татарские купцы часто специализировались на торговле какого-либо одного товара. Так, например, ферганский купец 1-й гильдии Ахметгали Хусаинов, вел торговлю шкурами и шерстью овец, семиреченский купец Чанышев торговал чаем, ташкентские купцы братья Яушевы вели мануфактурную торговлю. Многие из них владели магазинами. Так, у братьев Яушевых имелось три магазина: два розничных модно-мануфактурных и один оптовый, в них продавались: сукно, шерсть, полотно, бельевая, хлопкобумажная ткани. Эти магазины обслуживало более 60 человек[27].

Среди транспортников больше всего татар занималось извозным промыслом – 2124 человек, среди обслуживающего персонала водного транспорта татар было немного, всего 41 человек, на железнодорожном транспорте работало 172 человека. Водный транспорт в Казахстане и Средней Азии был в основном связан с Аральским морем и крупными реками, рыбные богатства которых были основой рыбного промысла. Строительство железнодорожных путей сообщения в регионе началось в 80-х годах XIX в. Строительство первой в Средней Азии Закаспийской железной дороги, ввиду ее стратегического значения, было передано военному ведомству. На первом этапе строительства железной дороги администрация вербовала рабочих из разных областей страны и из разных национальностей. Начальник Закаспийской дороги писал в 1886 г.: «во время постройки как первого, так и второго участков Закаспийской железной дороги приходилось пользоваться рабочими из самых разнообразных местностей и разных национальностей, как-то: лезгинами, ногайцами, крестьянами Смоленской и Киевской губерний, текинцами, мервцами, хивинцами и, наконец, для погонщиков в конный транспорт были выписаны татары из Казани и Приволжской области»[28].

Сложные условия работы, злоупотребления администрации на строительстве железной дороги нередко вызывали волнения строителей, в которых татары принимали активное участие. Так, в волнении на Мургабском участке в августе 1897 г., вспыхнувшем в связи с отказом администрации оплатить обратный проезд, приняло участие 1500 рабочих, половину из которых составляли татары и персы[29].

Еще в 1880 г. правительство приняло решение о формировании 1-го резервного Закаспийского батальона, переименованного в 1885 г. в Закаспийский железнодорожный батальон, созданный на базе существовавших в России железнодорожных частей. В 1886 г. был сформирован 2-й Закаспийский железнодорожный батальон. Солдаты выполняли наиболее квалифицированные строительные работы, а по мере завершения строительных работ на отдельных участках обеспечивали их эксплуатацию. В эти батальоны набирались только русские из центральных областей России.

Национальный состав рабочих, занятых на эксплуатации железнодорожного транс-

порта, отражал политику царского правительства, сводившуюся к утверждению исключительности русских, их права на господство над другими народами. Поэтому уже в первые годы эксплуатации на Среднеазиатской железной дороге работало 1017 человек русских, персов – 384, туркмен – 113, узбеков – 74, лезгин – 45, татар – 29, армян – 28, поляков – 22, немцев 8, прочих национальностей – 89 человек[30].

Значительная часть нерусских рабочих была занята в службе тяги, занимавшейся содержанием путей и сооружений, обеспечением тяги поездов, содержанием вагонов и т.п. В основном это были поденщики, составлявшие значительный удельный вес и объединявшие наиболее организованную часть рабочих железной дороги, мастерских и депо. Штатные транспортные рабочие, среди которых машинисты были рабочей аристократией, отличались от поденщиков более высокой оплатой труда, наличием определенных льгот. Среди штатных транспортных рабочих и служащих преобладали русские. Так, в 1897 г. из 4006 чел. рабочих и служащих на Закаспийской железной дороге русских было 3730 чел., узбеков – 39, туркмен – 31, персов – 54, татар – 13, армян – 11 и 128 человек других национальностей[31]. «Обе железнодорожные дороги: Оренбургская и Среднеазиатская обслуживаются исключительно русским составом», – отмечала газета «Ферганские областные ведомости» в 1908 г.[32]

Самую многочисленную группу татарского населения составляло производительное население, 47,3% от всего татарского населения, проживавшего в конце XIX в. на территории Казахстана и Средней Азии. В эту группу вошли татары, занятые в сельском хозяйстве и в промышленности. Значительная часть населения этой группы была занята в сельском хозяйстве – 31,8% всех татар региона. Татарские крестьяне, занятые в земледелии, составляли самую большую группу сельскохозяйственного населения. На территории Казахстана и Средней Азии их насчитывалось 16363 человека, которые выращивали пшеницу, ячмень, рис, просо, кукурузу, джугару. По свидетельству современников, татарские крестьяне первыми в Средней Азии начали выращивать картофель. Важное пищевое значение для Средней Азии имели различные виды бобов, в том числе маш, нохат, кунжут, из которого делали вкусное и полезное масло. Из промышленных культур в Средней Азии основное значение имело хлопководство, в выращивании которого вместе с местными жителями принимали участие и татарские крестьяне. Садоводством и огородничеством занимались в основном крестьяне в городах и пригородах на арендных или собственных участках.

Достаточно много татар занималось животноводством. Из 1817 человек, занятых животноводством, 1416 человек проживало в областях Казахстана, 401 человек – в Средней Азии. Татарские животноводы занимались главным образом овцеводством и коневодством. Некоторые татары, как купец 2-й гильдии Фатих Сулейманов, проживавший в Пржевальске, имели крупные хозяйства. Фатих Сулейманов одним из первых взялся за улучшение породы местных лошадей и достиг хороших результатов. В письме к генералу от инфантерии Ф.В.Мартисону из управления государственного конезаводства отмечалось, что питомцы завода Сулейманова «поступают в ремонт кавалерии и артиллерии Туркестанского военного округа, а выдающиеся экземпляры неоднократно удостаивались премий и наград от Главного государственного конезаводства на конских выставках Семиреченской области»[33].

Первым пчеловодом в Средней Азии был татарин, живший в одном из горных селений неподалеку от Ташкента, начавший разводить пчел в 1871 г. К 90-м годам XIX в. существовала уже небольшая группа горных селений в Александровской волости, в которых пчеловодство стало главным занятием. В семи селениях этой волости насчитывалось 730 ульев[34]. В 1897 г. в пчеловодстве и шелководстве было занято 75 татар.

Небольшое число татар занималось рыболовством, охотой и лесным промыслом.

Промышленность в Казахстане и Средней Азии была связана преимущественно с первичной обработкой сырья: хлопкоочистительная, маслобойная, шелкопрядильная, мыловаренная. Крупная фабрично-заводская промышленность сосредотачивалась преимущественно в больших городах – это винокуренные и пивоваренные заводы, винодельные заведения, табачные фабрики, находившиеся в руках русского населения, хлопкоочистительные заводы, фруктово-консервное производство, кожевенные, салотопенные заводы.

Из числа промышленных заведений преимущественное развитие в конце XIX в. получили хлопкоочистительные заводы,

для того времени достаточно хорошо оснащенные разного рода механизмами и прессами, которые приводились в движение водой, паром или керосиновыми двигателями. Среди владельцев хлопкоочистительных заводов были и татары. Так, Салихову принадлежал хлопкоочистительный завод с керосиновым двигателем, двумя прессами и четырьмя джинами в кишлаке Чардор Митанской волости. Торговому дому Фузаилова принадлежал хлопкоочистительный завод с водяным двигателем, ручным прессом и тремя джинами, действовавший в Самаркандской области, Ката-Курганского уезда в кишлаке Пейшамбе[35]. Торговому дому Яушевых принадлежал хлопкоочистительный завод с водяным двигателем, винтовым прессом и четырьмя джинами, находившийся в Сыр-Дарьинской области Ташкентского уезда Пскентской волости в местности Хан-арык. Братьям Яушевым принадлежало и Келесское отделение хлопкоочистительного завода, ватная фабрика при нем и Алинкентский хлопкоочистительный завод[36]. На хлопкоочистительных заводах работали рабочие и служащие разных национальностей, как татары, так и русские, евреи, узбеки, таджики и др.

Большое число татар было занято в кустарных промыслах, на небольших предприятиях. Большая группа татар (3047 чел.) была занята пошивом одежды, что, очевидно связано с тем, что именно татары завезли в Среднюю Азию первую швейную машинку[37]. Значительное число татар (3333 чел.) было занято в работах по ремонту, содержанию жилья, строительных работах – это каменщики, плотники, кузнецы, столяры и др. В кустарных промыслах по обработке сырья были заняты небольшие группы татарского населения: по обработке животных продуктов – 759 чел., металлов – 534 чел., растительных продуктов – 525 чел., дерева – 265 чел., волокнистых веществ – 249 чел., в остальных видах кустарных промыслов было занято от 10 до 100 человек. В целом в промышленности региона было занято всего 15,5% от всего татарского населения региона, основная часть которого проживала в городах.

Таблица № 7 позволяет определить количество работоспособного татарского населения региона. Если учесть, что в дореволюционный период часто приступали к работе уже в десятилетнем и даже в более раннем возрасте, то верхняя граница работоспособного населения – это 10–19 лет. Заканчивали свою рабочую деятельность обычно в глубокой старости, поэтому нижняя граница работоспособного населения может быть определена в 60 лет и более. В целом, на работоспособную часть татарского населения обоего пола приходилось 74,1%, на детей моложе 10 лет – 25,8%, на престарелых – 0,1%. Таким образом, основная часть татарского населения проживавшая на территории Казахстана и Средней Азии в конце XIX в., находилась в трудоспособном возрасте. Мужская часть работоспособного татарского населения составляла 76%, женская часть – 72,1%. В городах татар работоспособного возраста было несколько больше, чем в уездах, соответственно 75% и 73,1%, что в определенной степени объясняется развитием промышленности и торговли с одной стороны, ограничением царской администрации татар в приобретении земли в собственность, с другой. В целом, в районы Казахстана и Средней Азии во второй половине XIX века стекалось и оседало значительное число трудоспособного татарского населения, активно участвовавшего в создании материальных и духовных ценностей.

Из таблицы № 8 видно, что среди татар, проживавших на территории Казахстана и Средней Азии, грамотных, без учета населения Ферганской области, было 15855 человек, что составляло 26,7% по отношению ко всему татарскому населению этого региона. По отношению ко всему грамотному татарскому населению число грамотных по-русски составило 19,3%, на родном языке – 80,2%, получивших образование выше среднего – 0,5%. Это соотношение по отношению ко всему татарскому населению региона составляло соответственно: 5,2%, 21,4% и 0,1%. В Средней Азии по сравнению с Казахстаном было несколько больше татар, получивших образование выше среднего (1,5% и 0,2%) и грамотных по-русски (24% и 17,4%). В Казахстане было больше татар грамотных на родном языке (соответственно 82,4% и 74,5%). Преобладание грамотных татар в целом, как и на родном языке в Казахстане, очевидно, связано с тем, что здесь раньше, чем в Средней Азии появилось и осело татарское население. Наибольший процент грамотности татарского населения в регионе приходился на 10–19-летний возраст, что в определенной степени отражает потребность развивавшегося капитализма в грамотных людях. Этот факт подтверждается и тем,

Таблица № 7. Состав татарского населения Казахстана и Средней Азии* по полу и возрасту в 1897 г.*

Возрастные группы	Население региона					
	м.п.	%	ж.п.	%	об. п.	%
Моложе 1 года	967	3,0	849	3,1	1 816	3,1
1–9 лет	6 748	21,0	6 760	24,8	13 508	22,7
10–19	6 250	19,5	5 527	20,3	11 777	19,8
20–29	6 002	18,7	4 731	17,4	10 733	18,1
30–39	4 616	14,4	3 552	13,0	8 168	13,8
40–49	3 368	10,5	2 434	9,0	5 802	9,8
50–59	1 950	6,1	1 617	5,9	3 567	6,0
60 лет и более	2 170	6,8	1 774	6,5	3 944	6,6
Неизвестного возраста	14	0,0	12	0,0	26	0,1
Итого**	32 085	100	27 256	100	59 341	100

* Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., см. прим. к таблице № 1; Таблица XV. Распределение населения по родному языку, грамотности и возрастным группам.

** Без данных по Ферганской области.

Таблица № 8. Грамотность татарского населения в Казахстане и Средней Азии в 1897 г.*

Возрастные группы	Грамотность по-русски		Грамотность на родном языке		Образование выше среднего		Все грамотное население	
лет	кол-во	%	кол-во	%	кол-во	%	кол-во	%
1–9	132	4,3	719	5,7	4	4,7	855	5,4
10–19	729	23,8	3 613	28,4	19	22,1	4 361	27,5
20–29	880	28,8	2 714	21,4	29	33,7	3 623	22,9
30–39	557	18,2	2 156	16,9	18	21,0	2 731	17,2
40–49	387	12,6	1 573	12,4	7	8,1	1 967	12,4
50–59	189	6,2	979	7,7	7	8,1	1 175	7,4
60 лет и более	185	6,1	955	7,5	2	2,3	1 142	7,2
Неизвестно	1	0,0	–	–	–	–	1	0,0
Итого**	3 060	100	12 709	100	86	100	15 855	100

* Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., см. прим. к таблице № 1; Таблица XV. Распределение населения по родному языку, грамотности и возрастным группам.

** Без данных по Ферганской области.

что наибольшее число грамотных татар (11058 чел. или 69,7%) сосредотачивалось именно в городах края.

Анализ общей картины численности и занятости татарского населения, проживавшего в конце XIX в. на территории Казахстана и Средней Азии позволяет отметить следующее:

1) В результате колониальной политики царского правительства, поощрявшего переселение русского населения в рассматриваемый регион и ограничения в отношении переселения других народов, татарского населения здесь было всего 0,8% по отношению ко всему наличному населению края. Большая часть (60,1%) татар проживала в городах Казахстана и Средней Азии. Мужская часть татарского населения преобладала над численностью женского населения. В области региона стекалось много молодых татар, особенно мужчин, хотя молодых незамужних женщин тоже было немало. Здесь они оседали, часто создавая семьи, иногда смешанные, но таких смешанных семей было немного. Большое число крестьян, проживавших в городах (32,3%), почти равное числу крестьян, проживавших в уездах (35%), в определенной степени, свидетельствует об изменениях в занятиях крестьян, многие из которых занимались торговлей, кустарными промыслами, работали на производстве. И все же именно крестьяне со-

ставляли большую часть производительного татарского населения в регионе. В городах проживала значительная часть непроизводительного и полупроизводительного татарского населения. В целом, татарское население исследуемого региона содержало существенный трудовой потенциал – 74,1% трудоспособного возраста с высокой степенью грамотности.

2) В результате антинациональной политики царского правительства, в отличие от русских переселенцев, имевших ряд льгот, переселенцы других народов, в том числе татары, этих льгот не имели, более того, они считались самовольными переселенцами и вынуждены были устраиваться на новом месте, как могли и где могли. Поэтому они, в целом, за редким исключением, были разбросаны по всему краю. Однако, несмотря на свою разбросанность и малочисленность, татары Казахстана и Средней Азии сохранили свою этническую идентичность, не растворились в местной среде, хотя существовало много факторов, которые могли привести их к ассимиляции.

3) Молодое, трудоспособное татарское население принимало активное участие во всех областях социально-экономической и духовной жизни региона. Татарское население, проявляя производственную и общественную активность, оказывало прогрессивное влияние на местное население, но в то же время впитывало в себя элементы культуры других народов, населявших Казахстан и Среднюю Азию.

Все эти процессы, вопреки правовым и административным ограничениям, позволили татарскому населению сохранить свое место в социально-экономической жизни края во второй половине XIX века.

Примечания

[1] Гафуров Б.Г. История таджикского народа. – М., 1955. – С.428.

[2] Волжский вестник. – 1885. – № 106.

[3] Подсчитано: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица «Распределение наличного населения». – С.1.

[4] Загидуллин И.К. Мусульманское богослужение в учреждениях Российской империи. – Казань, 2006. – С.162-197.

[5] Галузо П.Г. Туркестан – колония. – М.,1929. – С.5-6.

[6] Центральный государственный архив Республики Узбекистан (далее ЦГА РУ), ф.1, оп.31, ед.хр.123, л.37.

[7] ЦГА РУ, ф.1, оп.27, ед.хр.58, л.51 об.

[8] Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., см. прим. к таблице № 1, Тургайская обл., с. X.

[9] Там же, Закаспийская обл., с. VII.

[10] Ахмаров Г.Н. Свадебные обряды казанских татар. – Казань, 1907. – С.35.

[11] Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г., см. прим. к таблице № 1, Тургайская обл., с. VIII.

[12] Яшнов Е. Колонизация Туркестана за последние годы // Вопросы колонизации. Периодический сборник. – ПТГР, №18, 1916. – С.102.

[13] ЦГА РУ, ф.1, оп.17, ед.хр.1021, лл.141, 157.

[14] ЦГА РУ, ф.87, оп.1, ед.хр.25039, лл.1-7.

[15] ЦГА РУ, ф.1, оп.17, ед.хр.1043, л.1.

[16] Даль В. Толковый словарь. – Т.II. – М., 1955. – С.72.

[17] ЦГА РУ, ф.87, оп.1, д.25077, лл.7-32.

[18] ЦГА РУ, ф.122, оп.1, ед.хр.46, лл.6-7.

[19] ЦГА РУ, ф.87, оп.1, д.26064, л.72.

[20] ЦГА РУ, ф.1, оп.19, д.49, лл.1-6.

[21] ЦГИА СПб., ф.1281, оп.4, ед.хр.4, л.39 об.

[22] Яшнов Е. Колонизация Туркестана за последние годы // Вопросы колонизации. Периодический сборник. – ПТГР, №18, 1916. – С.103.

[23] ЦГА РУ, ф.1, оп.19, ед.хр.10, л.7; ф.1,оп.17, ед.хр.1021, л.2.

[24] Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927. – С.168.

[25] Проект всеподданнейшего отчета генерал-губернатора К.П. фон-Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. 1867-1881 гг. – СПб., 1885. – С.206.

[26] Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927. – С.123-124.

[27] ЦГА РУ, ф.98, оп.1, д.15, лл.5-8.

[28] Кунавина Г.С. Формирование железнодорожного пролетариата в Туркестане (1881–1914 гг.). – Ташкент, 1967. – С.25.

[29] Там же, с.37.

[30] Там же, с.74-75.

[31] Там же, с.83.

[32] Ферганские областные ведомости. – 1908, № 5.

[33] ЦГА РУ, ф.1, оп.17, ед.хр.1021, л.6.

[34] ЦГА РУ, ф.1, оп.11, ед.хр.695, лл.57-57 об.

[35] Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент, 1909. – С.242.

[36] ЦГА РУ, ф.98, оп.1, ед.хр.1-а, лл.2-13; д.15, лл.11-12.

[37] Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент, 1909. – С.108.

Н.С.Хамитбаева

Развитие татарского новометодного образования в Туркестане и его влияние на местных мусульман (конец XIX – начало XX вв.)

В результате прекращения ввоза в Европу американского хлопка, в связи с гражданской войной в Америке (1861–1865 гг.), и возникшего на этой основе кризиса текстильной промышленности, завоевание Россией Средней Азии как источника хлопкового сырья приобрело особое значение[1].

17 мая 1865 г. был взят Ташкент, в 1866 г. – Ходжент, Ура-Тюбе, Джизак – на территории Бухарского ханства, 2 мая 1868 г. – взят Самарканд. Таким образом, с 1864 по 1868 г. были захвачены два ханства: Кокандское и Бухарское, которые формально оставались самостоятельными. Из завоеванных местностей Средней Азии был образован Туркестанский край с центром в Ташкенте. Туркестанский край делился на пять областей: Сыр-Дарьинскую, Ферганскую, Самаркандскую, Семипалатинскую и Закаспийскую (две последние были присоединены к Туркестанскому краю в конце XIX в.) Каждой областью, за исключением Закаспийской (где был начальник области), управлял отдельный военный губернатор[2].

Туркестанскому краю – новой мусульманской колонии царской России – предназначено было оставаться сырьевой базой и рынком сбыта. Поэтому в культурном отношении для местного населения считалось достаточным элементарное знание русского языка. В 1900 г. военный губернатор Ферганской области писал, «что касается до приобретения туземным юношеством образования в европейском смысле, то таковое может быть допускаемо беспрепятственно в единой общеобразовательной школе и должно отвечать только местным практическим потребностям, для каковых достаточно знание русского языка и сведений не выше курса городских училищ»[3].

Что представляла собой общеобразовательная, так называемая русско-туземная школа? Царская администрация считала, что самая важная цель существования в Туркестанском крае русско-туземных школ – умение учащихся владеть живым разговорным русским языком. В школе преподавались русский язык и арифметика, преподавание велось на русском языке, дети должны были находиться под постоянным присмотром русского учителя. В деле просвещения местного населения царскую администрацию больше всего волновал вопрос о том, «как бы не сообщить туземцам слишком много сведений на их языке и не содействовать этим упрочению местной литературы и местных культурных особенностей в ущерб обрусению»[4]. Естественно, что результаты подобного обучения были невелики. Так, известный миссионер Н.А.Бобровников писал, что роль русско-туземных школ в деле распространения культуры была незначительной и что «возрождение просвещения у сартов началось под воздействием татар»[5].

Татары, издавна имевшие торговые и культурные связи с Туркестанским краем, были близки населению края по единству религии и схожести языка. Поселившись в Туркестане, татары старались приобщить к прогрессивным идеям и своих туркестанских единоверцев. Роль татарской интеллигенции в развитии местной национальной школы и периодической печати, в подготовке узбекской и казахской интеллигенции трудно переоценить. Особенно много среди татар было учителей. Газета «Новое время» в 1910 г. писала, что в Туркестане неизвестно «ни количество туземных школ, ни способы обучения мусульманских детей, которых, однако, обучается на этой забытой окраине не менее 100 тысяч ежегодно и притом под руководством казанских татар»[6].

В конце XIX – начале XX вв. в пробуждающийся мусульманский мир России стали проникать новые идеи, связанные с развивавшимся капитализмом. Остро встал вопрос о национальных кадрах, о светской интеллигенции, способной руководить торговлей и тем более промышленностью. Необходимость в кадрах выдвинула на первый план вопрос об образовании. Наилучшим вариантом представлялось оставить за медресе и мектебами религиозное образование и открыть самостоятельные светские школы. Однако царское правительство не давало татарам разрешения на открытие

светских школ, а неофициально открытые учебные заведения обычно через определенное время закрывались местной администрацией. Поэтому оптимальным вариантом в этих условиях было преобразование медресе и мектебов. Суть этих преобразований заключалась во «введении в курс этих медресе преподавания элементарных общеобразовательных наук на татарском языке (сокращенные курсы географии, истории, естественных наук, арифметики с планиметрией, основания педагогики и краткое русское законоведение)». «После подготовки в медресе преподавательских кадров можно было бы, – писал И.Гаспринский – поднять курс начальных училищ-мектебов до уровня требования времени»[7]. Новометодные школы, в которых обучение проводилось по прогрессивному звуковому методу, призваны были дать всем тюркским народам России светское образование на родном языке, языке, очищенном от арабизмов, близком к разговорному и доступному всем слоям населения.

Создателями новометодных школ в Туркестанском крае «были исключительно татары, прибывшие из внутренних губерний России, которые, – писал В.В.Бартольд, – и состоят в большинстве школ учителями». Возникновение в Туркестане татарских новометодных мектебов, по его мнению, «относится, следовательно, к тому же десятилетию, когда произошло наиболее значительное увеличение числа русско-туземных школ», которых в 1896 г. было 28, в 1906 – 83, к 1911 г. их число увеличилось только до 89. В Ташкенте в 1910 году, как сообщал В.В.Бартольд, было 8 русско-туземных школ и 16 новометодных мектебов (всего мужских мектебов было 137, так что новометодные мектебы составляли 11,7% от общего числа). В Коканде в 1911 году в 2-х русско-туземных школах обучалось 162 ученика, в 8-ми новометодных мектебах было 530 учащихся. Указывая на противоречивость статистических данных, В.В.Бартольд сравнивал вышеприведенные сведения с данными статьи члена Государственной думы С.Максудова («Туркестан» от 15 октября 1910 г.), по которым в Ташкенте было 20 новометодных школ, в Коканде – 16[8]. По мнению С.С.Губаевой, данные о 30 новометодных школах, в которых обучалось 1306 детей, официально зарегистрированных в 1908 году в Ферганской области, очень занижены, если учесть, что только в одном городе Андижане на этот же год их насчитывалось восемнадцать[9]. Отмечая, что количество мусульманских школ в Туркестане точно не известно, Н.А.Бобровников писал, что по отчету Министерства народного просвещения (далее МНП) на 1 января 1911 г. всего в России насчитывалось 10003 мектеба и 1085 медресе, из них в трех областях Туркестанского края (видимо три первых из выше указанных пяти областей) насчитывалось всего 6331 мусульманская школа из них 6003 мектебе и 328 медресе[10].

В.В.Бартольд отмечал, что мусульманская культура казалась царской администрации обреченной на гибель, для чего считалось достаточным предоставить ее самой себе. Однако «жизнь, – писал ученый, – скоро опровергла это мнение; в Туркестан была принесена волжскими татарами и встретила там довольно благоприятную почву мысль о преобразовании мусульманской школы в духе современных требований, но без утраты национальной и религиозной основы»[11]. В чем и было коренное различие между русско-туземными и татарскими новометодными школами.

Как известно, основным источником существования мусульманских школ были жертвовавшиеся в их пользу вакуфы – доходы с земельного имущества, городских лавок и т.п. Однако, как пишет В.В.Бартольд, устроитель Туркестанского края К.П. фон-Кауфман, придерживался системы игнорирования мусульманского духовенства и мусульманских учреждений, в том числе и учебных. Он «устранился, – пишет В.В.Бартольд, – даже отступив для того от буквы временного положения 1867 г., от признания и утверждения новых вакуфных пожертвований». Поэтому, считает В.В.Бартольд, из прежних вакуфов учебным заведениям удалось сохранить далеко не все, «уже в 80-х годах, – пишет он, – при Черняеве был случай отнятия вакуфа у одного из ташкентских медресе и передачи его русскому благотворительному обществу»[12]. Тем не менее, общей конфискации вакуфов не наблюдалось: «вакуфы были только взяты в заведывание русской администрации, при том еще в 70-х годах. Администрация вообще, по-видимому, вмешивалась в дела медресе только, когда вопрос касался вакуфов и их управления; деятельного вмешательства в учебную жизнь не было»[13].

После принятия манифеста 17 октября 1905 г. в обществе утвердилось мнение, что туземные школы имеют право на одинаковое с русскими школами внимание к ним со стороны МНП, для чего предлагалось

учредить для этой цели должность инспекторов мусульманских школ. Так, например, Н.А.Бобровников писал, что в Ташкенте необходимо учредить учебный округ, при котором должно быть 4 окружных инспектора для руководства районными инспекторами «и для научных и учебных работ»[14]. Однако, в действительности, писал В.В.Бартольд, «все ограничилось вмешательством в дела управления медресе и их вакуфами, не требовавшими ни основательного знания дела, ни тщательно выработанной и последовательно проведенной системы»[15].

Чтобы остановить расхищение вакуфов в 1894 г. была принята «Инструкция старшим мударрисам туземных мадрас Туркестанского края», по § 3 этой инструкции младшие мударрисы, мутаваллии и муллы обязаны были исполнять все требования старшего мударриса. «В этом, – писал В.В.Бартольд, – заключалось отступление от старых порядков, при которых хозяйственными делами ведали только мутаваллии, независимо от мударрисов»[16]. Эта инструкция не остановила расхищения вакуфов, что вело к материальному ослаблению мусульманских школ. На что обращал внимание Н.А.Бобровников, объясняя особенно жалкое состояние медресе в Самаркандской области тем, что там «вакуфы были конфискованы»[17].

И все же благодаря добровольным пожертвованиям состоятельных людей мусульманские школы в Туркестанском крае продолжали свое существование. Так, например, инспектор народных училищ Семиреченской области в своем рапорте главному инспектору училищ Туркестана в 1913 г. писал, что в гор. Верный «татарский мужской мактаб с 6-ти годичным курсом существует с 1883 г., преобразован в новометодный в 1904 г., содержится на добровольные пожертвования, из которых большая часть поступает из Торгового дома «И.Габдулвалиев и С-вья». Средства поступают к уполномоченному от прихожан Зейнитдину Тазетдинову из крестьян Вятской губернии, Малмыжского уезда, который является заведующим хозяйственной частью мактаба». Далее он сообщал, что под попечительством того же З.Тазетдинова находится и женская новометодная школа в гор. Верный имени того же Торгового дома «И.Габдулвалиев и С-вья», с шестигодичным курсом, открытая в 1883 году, преобразована в новометодную в 1904 г. «Заведующая учебной частью, – писал инспектор, – старшая мугаллима, жена указного муллы Гарифа Давлекамова, татарка Казанской губернии, обучавшаяся в Казанском приходском медресе. Владеет русским языком, грамотна»[18].

В новометодных татарских школах не было единой учебной программы. Например, в указанной выше мужской новометодной школе гор. Верный, в учебный план входили следующие предметы: 1) мусульманская грамота, 2) арифметика, 3) вероучение, 4) география, 5) история пророка Мухаммеда, 6) арабский язык, 7) элементарная физика, 8) рисование, 9) история пророков, 10) естествоведение. Эти же предметы, кроме рисования, изучались и в женской новометодной школе гор. Верный. В мужской новометодной школе гор. Копал изучали: 1) татарский язык, 2) вероучение, 3) арифметику, 4) рисование, 5) историю пророков и ислама, 6) историю татар, 7) природоведение. В женской новометодной школе гор. Копал обучали: 1) татарскому языку, 2) вероучению, 3) арифметике, 4) татарской истории, 5) географии; здесь же в женской начальной школе преподавались: татарская азбука, татарское чтение и рукоделие. В новометодном мужском медресе при татарской мечети в гор. Пишпек изучались следующие предметы: 1) мусульманская грамота, 2) арифметика, 3) вероучение, 4) география, 5) история ислама, 6) геометрия, 7) священная история, 8) естествоведение, 9) арабский язык. В новометодном мужском медресе «Экбаль» при татарской мечети в селе Большой Токмак в учебный план входили: 1) мусульманская грамота, 2) арифметика, 3) вероучение, 4) география, 5) история ислама, 6) анатомия, 7) арабский язык, 8) начальное обучение, 9) чистописание. В новометодной мужской школе при татарской мечети в гор. Пржевальске преподавались: 1) мусульманская грамота, 2) вероучение, 3) история, 4) география, 5) арифметика[19].

Таким образом, как в мужских, так и в женских школах преподавались: вероучение, арифметика, мусульманская грамота или татарский язык, история ислама, история пророков, история пророка Мухаммеда, арабский язык, остальные предметы преподавались не во всех школах: в одних преподавались география, элементарная физика, естествоведение, в других – анатомия, геометрия, природоведение.

Учебники, которые использовались в татарских школах, были изданы в Оренбурге, Уфе и Казани, например, «Безнең мәктәб» (хрестоматия) Н.Думави. – Орен-

бург, 1913; «Кыйраәте тюрки» Ахмарова. – Казань, 1911; «Белем йорты» (круг образования) Х.Искандерова. – Уфа, 1913; «Кыйраәт фәния» (научное чтение) Файзи. – Казань, 1912; «Тәварихы әнбия» (история пророков) Каримова. – Оренбург, 1912; «Коран» год и место издания разные; «Тахарат» (омовение) Максудова. – Казань, 1911; «Тарихи ислам» (история ислама) Каримова. – Оренбург, 1912; «Арифметика» (хисаб) Валишева. – Казань, 1910; «Табигать эчендә» (естествоведение) Сулейманова. – Казань, 1912; «Мунтабах Таджвид» (правила чтения Корана и др. священных книг на арабском языке) Савана. – Казань, 1910; «Гыйльме ашья» (физика), перевод Файзуллина. – Казань, 1910; «Гыйльме ташрих» (учебник по анатомии) Сулейманова. – Казань, 1911; «Татар тарихи» (история татар) Г.Баттала. – Казань, 1912 и другие[20].

Учителями татарских школ в Туркестане были выходцы из разных районов центральной России, получившие образование в Казани, Уфе, Троицке, Оренбурге. Так, например, в Троицке получили образование: Габдрахман Сагдиев (тептяр Уфимской губ.), Шакирджан Якупов (татарин Уфимской губ.), Габдрахим Имашев (башкир Пермской губ.). В Уфе получили образование: Айманов Якуб Галиевич (в медресе «Галия»), в этом же медресе учились: Халитов Габидулла Закирович, Баширов Зафар Шарафутдинович, Муртазин Негматулла Сайдуллович, в уфимских мектебах получили образование Марьям Якупова, Мухтарам Сагадиева, Фатима Исянгильдина. В Оренбурге, в медресе Хусаиновых обучался Фаизов Латыф Садыкович, в Казани, в Апанаевском медресе учился Габдулгазиз Мусагалиев, в медресе «Мухаммадия» получил образование Салих Мухтафетдинович Надыршин, в приходском медресе получила образование Гарифа Давлеткамова[21].

Новометодные школы за короткий срок завоевали симпатии местного населения. Эти школы, открытые казанскими татарами, писал миссионер Н.А.Бобровников, «имели большой успех и были переполнены учащимися»[22]. Они открывались почти в каждом более или менее значительном селении, причем, как мужские, так и женские, в которых преподавали женщины-татарки. Множество таких мектебов было открыто в разных местностях Средней Азии. Однако, по мнению В.В.Бартольда, «татарские мектебы учреждались, конечно, не в селениях, а в крупных городских центрах, где преимущественно сосредотачивались переселенцы из татар; по-видимому, в этих центрах татарская школа имела значительно больший успех, чем русская»[23].

В.В.Бартольд писал, что «татарская новометодная школа не осталась без влияния на местное население», что в 1910 г. в Туркестане было 30 мектебов и в одном из них уже с 1900 г. велось преподавание по новому методу, преподавателем этого мектебе был татарин, но в двух местных мектебах постепенно тоже начали переходить к новому методу. В Казалинске, по новому методу с 1903 г. велось преподавание не только в татарской школе, но также в казахской, где преподавателем был казах[24]. По новому методу строилось преподавание не только в татарских школах г. Копала, но и в казахских. Так, в сведениях о новометодных школах Туркестана, собранных в 1913 г. для Министерства внутренних дел (далее МВД), сообщалось, что в г. Копале, Семиреченской области, существует новометодный мектеб братьев Мамановых и Труспековых, открытый в 1909 г. В нем преподавали: татарский язык, вероучение, историю татар, историю ислама, арифметику, географию, зоологию. Преподавание велось на татарском и казахском языках. Преподавали в мектебе: 1) заведующий – Габдул Газиз Мусагалиев, казах Астраханской губ., который учился шесть лет в г. Казани, в Апанаевском училище, преподавал предметы: Коран, историю ислама, историю татар и хадисоведение. 2) Мухаммед Галлий Исянгильдин, казах Копальского уезда, обучался в Троицке в русско-татарском 2-х классном училище, имел свидетельство Троицкой мужской гимназии на звание учителя и преподавал: чтение, арифметику, географию и зоологию. 3) Бейсембай Кедесов, казах из станицы Сарканской, окончил это же мектебе и преподавал: чтение, письмо, арифметику, священную историю, вероучение. 4) В женском отделении занятия вела Фатима Исянгильдина, казашка, обучалась в г. Уфе, в женском мектебе при 3-й мечети. Она преподавала: чтение, письмо, арифметику, географию и рукоделие. В школе имелось 5 отделений, в которых обучались – 103 мальчика и 26 девочек[25].

«Таким образом, – писал В.В.Бартольд, – татарская новометодная школа уже через несколько лет после своего появления стала оказывать влияние на школу туземцев, тогда как в 1892 г. компетентным лицом был засвидетельствован факт, что 27

лет русского владычества прошли бесследно для туземной школы; ее одной, не коснулись новые благотворные порядки, в нее одну не проник хотя бы слабый луч света»[26]. В конце XIX – начале XX вв. татары «были конкурентами русских в деле ознакомления мусульман с европейскими приемами учения, вообще внесения в их среду европейской культуры. Эта конкуренция постепенно усиливалась, но обратила на себя внимание русских только тогда, когда уже приняла значительные размеры»[27].

Просветительское движение в Туркестанском крае вызвало беспокойство царского правительства. На запрос Департамента полиции МВД, военный губернатор Сыр-Дарьинской области в 1901 г. писал, «нет никаких сомнений, что бахчисарайские и казанские брожения имеют некоторое отражение и среди местных татар»[28]. В это же время военный губернатор Семиреченской области Осташкин утверждал, «что принципы новометодного школьного образования в Семиречье есть явление наносное», которое, «насаждалось здесь искусственно поволжскими татарами и сартами, выходцами из коренного Туркестана, среди которых, к сожалению, не мало пылких мечтателей, задетых веяниями, идущими из Казани и Крыма с одной стороны и из Турции с другой»[29].

Один из авторов газеты «Новое время», подписавшийся Я.Н-ов, утверждал в 1910 г., что в прежнее время, пока все решительно туземцы получали образование в старых медресе и мектебе, которое не выходило из рамок изучения Корана и шариата, такое положение вещей непосредственно не затрагивало интересы русской государственности. «Но за последнее время, – писал он, – наряду с мусульманскими школами старого типа начали возникать школы нового образца с более широкими программами, включающими в себя предметы общеобразовательного характера. Конечно, оставалось бы только приветствовать стремление к более целесообразной постановке обучения в туземных мусульманских школах, но к сожалению, в это дело успели уже замешаться казанские татары, показавшие уже себя и дома, и в Туркестане в роли просветителей населения по части мусульманского самоопределения»[30]. Автор считал, что именно по инициативе и при ближайшем участии казанских татар в 1909 г. был выработан устав «Мусульманского прогрессивного общества», в котором была поставлена задача воспитания мусульманских детей. «Проект этого устава, – пишет автор, – которым имелось в виду организовать нечто вроде мусульманского министерства народного просвещения с полным устранением, по кадетскому шаблону, учебной администрации от заведования учебным делом, не получил утверждения со стороны местной власти. Зато, благодаря полному отсутствию правительственного надзора над туземными школами, учителями и руководителями новометодных школ оказались именно казанские татары, вносящие, разумеется, вполне определенную окраску в дело обучения сартовских детей!»[31].

В своем отчете за 1909 год Туркестанский генерал-губернатор Самсонов отмечал, что передовая часть местного населения вместе с поволжскими татарами старается распространить, так называемые, новометодные мектебы. В них обучение производится по звуковому методу, читаются и преподаются такие предметы, о которых в старых мектебах и медресах не имели представления, например, современная география, арифметика. «Но вместе с тем, – писал чиновник, – и это самое главное, одновременно с преподаванием этих предметов, судя по некоторым данным, идет насаждение идей явно сепаратистского и узко-национального характера». Поэтому, эти школы не должны быть предоставлены самим себе, иначе, пугал он, «они явятся в будущем рассадниками не только панисламизма, но и пантюркизма или паназиатизма»[32].

Распространение просветительского движения в Туркестанском крае русская администрация считала «нежелательным и, чтобы парализовать его влияние», предлагала в 1900 г. принять ряд мер. Чтобы подорвать влияние просветительского движения предлагалось опираться и поддерживать старые школы. По мнению военного губернатора Ферганской области, «сохраняя положение покровителей и оставляя старую школу в ее рутинном положении – приобретается двойная выгода, во-первых та, что за нами останутся симпатии населения, как за хранителями якобы мусульманской традиции и покровителями любимой ими старины, а во-вторых, устраняется опасность распространения новаторских идей, более вредных, чем безжизненный, но громкий принцип священной борьбы с неверными»[33]. Военный губернатор Сыр-Дарьинской области предлагал «при возбуждении ходатайства об открытии низших школ, с преподаванием по методу Гаспринского, удовлетворять таковые лишь в том

случае, когда лица, домогающиеся открытия школ, изъявят согласие на устройство при таких школах преподавания русского языка с русским преподавателем. При таком способе надзор за внутренней жизнью школы будет оставаться в наших руках»[34]. Позднее, это предложение было внедрено в практическую жизнь ряда новометодных школ, в которые назначался преподавать русский язык, часто неплохо владеющий местным языком и отлично понимающий свою роль, как правительственного агента, обязанного хранить интересы русской государственности, учитель. В 1902 г. туркестанский генерал-губернатор сообщал начальнику Главного штаба, что во всех поселениях, где были новометодные школы, учрежден самый бдительный надзор за преподаванием и учительским персоналом. В 1909 г., туркестанский генерал-губернатор указывал, что его предшественник, генерал-губернатор Мищенко, чтобы выяснить задачи по отношению к новым веяниям и новым течениям, образовал особую комиссию из представителей войск и чиновников местной администрации. Меры, выработанные членами комиссии, сводились: к организации разведовательной сети в среде мусульманского населения; учреждению курсов восточных языков, истории, географии и права мусульманского Востока, (для чиновников местной администрации и др. ведомств края), чтобы не только парализовать «пагубное влияние» переводчиков на население, но и ознакомить служащих Туркестанского края с особенностями его населения, нравами, бытом и проч.; к установлению фактического надзора за конфессиональными школами и, так называемыми, туземными новометодными школами в лице особых инспекторов-ориенталистов, и, наконец, к увеличению в крае числа русско-туземных школ. Особые тайные агенты должны были «доносить о различных наиболее выдающихся проявлениях интеллектуальной и духовной жизни» мусульманского общества. В канцелярии генерал-губернатора планировалось создать особые отделы, «где сосредоточивалась бы переписка по всем, специально мусульманским вопросам края и где было бы особое бюро мусульмановедения, почерпающее свои сведения из всех выписываемых наиболее значительных газет и журналов мусульманского Востока»[35]. Материалы этого отдела отложились в делах, представляющих собой сотни томов и, сохранившихся в центральной библиотеке гор. Ташкента, под названием «Туркестанский сборник».

В 1911 г. в Туркестане были введены правила, согласно которым учитель в мектебах должен был принадлежать к той же национальности, что и ученики. Началось энергичное искоренение «рассадников панисламизма». Как это делалось, описала газета «Вакыт», выдержку из корреспонденции которой привел Н.А.Бобровников: «28 декабря 1910 г. пристав 3-й части г. Коканда пригласил в свою канцелярию ногайских[36] мугаллимов и прочитал им официальное распоряжение инспектора народных училищ, которое гласило: татары (т.е. мусульмане верхних губерний России) не имеют права заниматься преподаванием в местных мектебах. В этих мектебах должны заниматься сарты или русские, знающие сартовское наречие»[37]. Ознакомив учителей с этим распоряжением, пристав потребовал с них подписки. Так, с января 1911 г. по распоряжению русской администрации стали закрываться татарские мектебы в Туркестанском крае. В ноябре 1913 г., посетивший Ферганскую область инспектор народных училищ сообщал, что новометодные школы в области открывались без разрешения и «так как вначале во многих из этих школ учителями были татары, то последним на основании закона категорически запрещено преподавание в этих школах. После удаления татар-учителей, учителями их состоят сарты»[38]. В отношении кокандских татарских школ, закрытых по распоряжению русской администрации, Н.А.Бобровников отмечал: «по закрытии этих мектебов, новые стали возникать медленно, так как учителя-сарты были менее подготовлены и часто, по отзывам местных учителей, только механически копировали учителей-татар, но тем не менее помянутая административная мера не остановила распространение новых методов, а лишь временно задержала»[39].

Запрещение учительской деятельности казанским татарам в Средней Азии было отмечено всей мусульманской печатью России. В ней указывалось, что с закрытием татарских мектебов «новометодные школы в Туркестане не прекратят своего существования», что «запретительными мерами уже нельзя воспрепятствовать желанию учиться», что все эти запретительные меры «могут иметь своей задачей лишь желание воспрепятствовать слиянию сартов с татарами», что, наоборот, эти меры будут «способствовать их тесному единению»[40].

Таким образом, в виду запрещения преподавать в местных школах, учителя татары могли работать только в татарских школах. Однако во многих татарских школах обучались не только дети татар. Так, например, в новометодном медресе «Экбаль» при татарской мечети в селе Большой Токмак в 1913 г. обучалось 117 человек, из них: татар – 33 человека, сартов – 48, кашгарских сартов – 4, дунган – 13, «киргизов» – 13 человек. В новометодном мектебе при татарской мечети в г. Пржевальске обучалось 77 татарских мальчиков, 28 «киргизов», 24 человека дунган и сартов. В женском новометодном мектебе в г. Верный обучалось 90 человек, из них 69 татарок, 9 «киргизок», 9 сартянок и 3 – прочих мусульманских национальностей[41].

Царская администрация была обеспокоена не только распространением новометодных школ. В 1900 г. туркестанский генерал-губернатор писал в МВД: «кроме школ с новым методом преподавания, новое движение среди татар проявляется также в стремлении их к открытию в разных городах татарских благотворительных обществ, народных читален, литературных вечеров, общественных сборов на большие мечети в Санкт-Петербурге и Москве»[42]. По мнению В.В.Бартольда, татарские газеты могли быть прекращены распоряжением властей; деятельность татарских новометодных школ только на короткое время могла быть парализована беспримерным распоряжением о том, чтобы преподаватель принадлежал к той же национальности, что и ученики; труднее было найти законные основания для борьбы с мусульманскими благотворительными обществами, которые «открывались татарами не столько для благотворительных целей, сколько для успеха идеи солидарности мусульманских народов». Указывая на одно из таких обществ, которое действовало в Ташкенте в 1909 г. под председательством местного богатого купца, ученый отмечал, что «несомненно, и это общество возникло под татарским влиянием»[43].

Уже во 2-й пол. XIX в. в Туркестане действовал кукольный театр. Одним из любимых героев театра в 90-е годы был доктор Батыршин, городской врач из татар (В.В.Бартольд познакомился с ним в 1893 г.). Представления, кукольные и в лицах, обыкновенно давались по вечерам в месяц рамазан, когда этот месяц приходился на зимнее время, и посещались многими русскими. На сцену в 70-80-х годах, как сообщал В.В.Бартольд, «выводились даже русские губернаторы и уездные начальники; впоследствии это прекратилось, вероятно, по требованию властей»[44].

Корреспондент газеты «На рубеже» (1909, № 96) в статье «Татарский театр в Ташкенте» писал: «Еще прошлым летом в среде татарской интеллигенции нашего города возникла мысль о постановке на сцене европейски устроенного театра – представления на татарском языке, имеющего целью пробить первую брешь в крепкой стене мусульманских предрассудков и предубеждений против европейского театрального искусства, в частности, и европейской культуры вообще»[45]. Однако, это «симпатичное начинание инициаторов», по вине скептиков, как считает автор, «к сожалению не осуществилось тогда». Зато шумный успех спектакля, поставленного в субботу 31 января, пишет автор «является лучшей наградой той части татарской интеллигенции, которая сумела на этот раз убедить противников вечера в пользе спектакля и его безвредности с точки зрения сохранения религиозной чистоты мусульманской веры». Как отмечает автор, европейцев было не более 1/4 части всех собравшихся в большом театральном зале коммерческого собрания зрителей. Постановка называлась «Беренче театр» («Первый театр»). В спектакле участвовали непрофессиональные артисты, однако, «несмотря на то, что все участники в исполнении пьесы любители выступили впервые на театральных подмостках, – писал автор, – пьеса эта, правда не принадлежащая к числу особенно сложных и идейных произведений драматического искусства, исполнена весьма дружно и гладко». Подробно описывая содержание пьесы и анализируя ее, автор отмечал игру Хусаинова, Шамсутдинова, Мухамедшина, Арслановой, Умидовой. О том, что игра любителей пришлась по вкусу переполненному залу свидетельствовали «продолжительные аплодисменты и неоднократные вызовы». Приветствуя деятельность татарской интеллигенции в Туркестане, в ее «благородном стремлении», радуясь ее «первому успеху», автор писал: «мы совершенно не разделяем опасений тех русификаторов, которые в просветительской деятельности татарской интеллигенции видят опасности панисламизма, сепаратизма и других ужасов»[46].

На пробуждение мусульманского населения Туркестанского края оказала влияние и татарская печать. «Ежедневная прогрессивная печать, – писал В.В.Бартольд,

– существовавшая в Туркестане всего два года (1906–1908) всецело находилась в руках поволжских татар»[47]. По мнению Н.А.Бобровникова, туркестанские мусульмане не имея своей независимой печати, всецело «питаются литературою привозною, преимущественно татарскою»[48].

Военный губернатор Сыр-Дарьинской области в 1901 г. сообщал, что на местном книжном рынке новометодная литература имеет большой спрос и, главным образом, в виде подписки на газету «Тарджеман», что ее распространяют живущие в Туркестанском крае татары, в основном состоящие на государственной службе в качестве офицеров-переводчиков. «При посредстве перечисленных лиц, – писал он, – газета «Тарджеман» приобретает подписчиков среди состоятельных сартов, которые читают ее сами и дают другим». Кроме того, сообщал он, газета «Тарджеман» распространялась путем письменных уведомлений татарской интеллигенцией, проживающей, главным образом, в городе Ташкенте[49]. Помимо газеты «Тарджеман», в Туркестане весьма популярными были такие татарские периодические издания, как «Юлдуз», «Вакыт», «Ульфет», «Идель» и др.

В статье «Туземная печать в Английской Индии» (1909 г.), переведенной с французского языка, автор, подписавшийся Е.С-в, констатировал: «В последние десятилетия некоторыми из мусульман, получившими образование в наших школах, основано несколько газет на инородческих наречиях (почти все на татарском) с целью распространения просвещения между единоверцами». Автор, называя себя учеником известного миссионера Н.И.Ильминского, считал, что мусульманские газеты ратуют за просвещение. «Все это проводится очень последовательно и для внимательного человека вполне ясно, иногда очень тонко и искусно маскируя свою задачу. Жизнь и деятельность мусульман и мусульманских учреждений имеют в газетах доминирующее значение и такие сведения гг. татарские редакторы дают весьма обильно, допуская иногда критику распоряжений правительства и областных начальств, чего не встречается в русских изданиях». Автор корреспонденции считал, что «благодушное отношение к разным простячкам-инородцам, допускающим, однако, далеко не простенькие суждения, едва ли может привести к чему либо хорошему». Под властью России, пишет он, имеются обширные восточные и южные окраины, местами сплошь населенные мусульманами, «среди которых деятельность татар весьма заметна и притом в строго мусульманском тоне. Она проникла в Киргизскую степь[50], омусульманила кочевников киргизов и на берегах Сыр-Дарьи встретилась с мусульманскими течениями с юга – из «священной Бухары», уже наградившей нас ишаном, создавшим на Кавказе известный мюризм, Кази-муллу и Шамиля, проливших много русской крови»[51].

Царская администрация тревожилась не напрасно. По ее признанию, если за издание книг и брошюр для местного населения не возьмутся русские, то это сделает «татарская печать, задачи и стремления которой далеко не соответствуют русским общегосударственным интересам»[52]. По мнению М.Шахтантинского, автора статьи «Косность русских мусульман», опубликованной в «Санкт-Петербургских ведомостях» в 1908 г., главное, чем должны заниматься татарские издатели – это переводить на татарский язык русские книги, которых «так много полезных для мусульман и прямо необходимых им является все время в русской литературе, естественно долженствующей служить источником культурности для мусульман». Автор достаточно ясно показал миссию татар в российской умме. «Надо желать, – писал он, – чтобы составилось из зажиточных и просвещенных мусульман общество для распространения европейских идей. Совершись европеизация мировоззрения русских мусульман, она распространилась бы от них непременно и по соседним мусульманским странам»[53].

Антитатарская политика царского правительства в Туркестанском крае в конце XIX – начале XX вв. определялась, на наш взгляд, тем обстоятельством, что в целом, в России столкнулись две мировые религиозно-философские культуры, каждая из которых претендовала на лидерство. Стагнация культуры народа, имевшего иную не только национально-религиозную, но и культурно-бытовую цивилизацию, значительную степень социальной организации отвечала интересам царского правительства, видевшего в татарах нежелательных конкурентов во всех сферах общественной жизни, и в экономической, и в культурной. Царское правительство не было заинтересовано ни в экономическом, ни в культурном развитии Туркестанского края, что привело бы к усилению позиций мусуль-

манского мира России. Поэтому новой мусульманской колонии царской России предназначено было оставаться сырьевой базой и рынком сбыта.

С целью ограничения влияния татар в культурной жизни края царская администрация предприняла ряд мер, которые, в целом, были направлены против объединения и консолидации мусульманского мира в Российской империи, что на практике значительно тормозило культурное развитие Туркестана. Однако, несмотря на все административные препоны, татары сохраняли определенное влияние в Туркестанском крае в конце XIX – начале XX вв., помогая его развитию во всех сферах общественной жизни.

Примечания

[1] Гафуров Б.Г. История таджикского народа. – М., 1955. – С.428.

[2] Там же.

[3] Центральный государственный архив Республики Узбекистан (далее ЦГА РУ), ф.1, оп.31, ед.хр.123, л.23 об.

[4] Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л.,1927. – С.134.

[5] Бобровников Н.А. Современное положение учебного дела у инородческих племен Восточной России. – Пг., 1917. – С.26, 28 (сартами в официальных документах называли узбеков).

[6] Мусульмане и Россия // Туркестанский сборник. – Т.542. – С.42.

[7] Гаспринский И. Русское мусульманство. (Мысли, заметки и наблюдения мусульманина). – Симферополь, 1881. – С.40.

[8] Бартольд В.В. Указ. соч. – С.136-137.

[9] Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX вв. – Ташкент, 1991. – С.114.

[10] Бобровников Н.А. Русско-туземные училища, мектебы и медресы Средней Азии. – СПб., 1913. – С.41.

[11] Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. Изд-е 2-е. Лекции. – Л., 1925. – С.252.

[12] Там же. – С.140.

[13] Там же.

[14] Бобровников Н.А. Указ. соч. – С.89.

[15] Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927. – С.147.

[16] Там же.

[17] Бобровников Н.А. Русско-туземные училища, мектебы и медресы Средней Азии. – СПб., 1913. – С.86.

[18] ЦГА РУ, ф.1, оп.31, ед.хр.943, лл.50-51 об.

[19] Там же. – Лл.33-44.

[20] Там же. – Лл.33-33 об.

[21] Там же. – Лл.33 об. -51 об.

[22] Бобровников Н.А. Указ. соч. – С.80.

[23] Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927. – С.137.

[24] Там же.

[25] ЦГА РУ, ф.1, оп.31, ед.хр.343, лл.37-38 об.

[26] Бартольд В.В. История культурой жизни Туркестана. – Л., 1927. – С.138.

[27] Там же. – С.136.

[28] ЦГА РУ, ф.1, оп.31, ед.хр.123, л.38.

[29] Там же. – Л.32 об.

[30] Забытая окраина // Туркестанский сборник. – Т. 542. – С.36.

[31] Там же.

[32] Всеподданнейший доклад туркестанского генерал-губернатора о положении Туркестанского края в 1909 году. – Б/м. – С.15-16.

[33] ЦГА РУ, ф.1, оп.31, ед.хр.123, лл.23-23 об.

[34] Там же. – Л.39.

[35] Всеподданнейший доклад... – С.14.

[36] Приволжских татар в Туркестане часто называли ногайцами (см.: Бобровников Н.А. Указ. соч. – С.77; Бартольд В.В. Указ. соч. – С.105).

[37] Бобровников Н.А. Указ. соч. – С.77.

[38] ЦГА РУ, ф.1, оп.31, ед.хр.943, л.65.

[39] Бобровников Н.А. Указ. соч. – С.77.

[40] Там же. – С.79.

[41] ЦГА РУ, ф.1, оп.31, ед.хр.943, лл.44 об., 52 об.

[42] ЦГА РУ, ф.1, оп.31, ед.хр.123, л.12 об.

[43] Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927. – С.165.

[44] Там же. – С.174.

[45] Татарский театр в Ташкенте // Туркестанский сборник. – Т.502. – С.172.

[46] Там же. – С.174.

[47] Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927. – С.138.

[48] Бобровников Н.А. Указ. соч. – С.88.

[49] ЦГА РУ, ф.1, оп.31, ед.хр.123, лл.12, 39.

[50] Под названием «Киргизская степь» автор, имеет в виду Казахстан; казахов в официальных кругах того времени называли киргизами.

[51] Туземная печать в Английской Индии // Туркестанский сборник. – Т.520. – С.130-131.

[52] Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927. – С.135.

[53] Косность русских мусульман // Туркестанский сборник. – Т.455. – С.186.

Н.С.Хамитбаева

Влияние хозяйственной конъюнктуры на бюджет гор. Казани в 1871–1892 гг. (опыт количественного анализа)

Как известно, городская реформа 16 июня 1870 года заменила прежние сословные думы, созданные в соответствии с «Жалованной грамотой городам» 1785 г., всесословными выборными городскими учреждениями – городскими думами и городскими управами с широкими задачами благоустройства города и развития его экономики, социального призрения и народного здравия и проч.

Этим документом изменялась не только система управления города, как самостоятельной, автономной единицы, но изменялись и материально-финансовые условия функционирования городского хозяйства. Города получили относительно больше самостоятельности в формировании бюджетов, расширились возможности по привлечению внешних источников финансирования. Разработка проекта бюджета на финансовый год являлась обязанностью исполнительного органа местного самоуправления – городской управы. Предварительный документ выносился на обсуждение и утверждение городской думы, которая вносила свои поправки.

Такой источник, как «Систематический сборник постановлений Казанской городской думы за 22 года (с 1871 по 1892 гг.)» позволяет провести анализ городского бюджета как по проектам бюджета на финансовый год, предложенным городской управой, так и утвержденным думой.

Таблица № 1. Роспись доходов и расходов г. Казани в 1871–1892 гг.[1]

Годы	Предложено управой		Принято думой	
	доходы	расходы	доходы	расходы
1871	282 641	268 082	282 641	268 082
1872	331 786	331 786	331 786	379 053
1873	323 112	369 588	405 847	412 595
1874	390 082	371 0 96	396 585	375 870
1875	329 078	333 991	329 078	333 991
1876	321 079	312 743	321 079	312 743
1877	423 755	451 109	423 755	451 109
1878	385 256	425 831	385 256	425 831
1879	417 844	439 759	431 766	428 953
1880	422 612	473 142	419 013	418 766
1881	394 305	466 657	429 721	446 024
1882	476 038	478 560	472 987	458 207
1883	482 853	482 853	482 853	482 853
1884	493 083	492 399	477 295	477 295
1885	507 034	470 632	500 993	500 993
1886	511 775	511 775	516 297	516 209
1887	557 539	557 539	565 577	565 577
1888	601 707	601 707	631 074	631 060
1889	638 117	634 727	638 117	634 727
1890	636 600	636 600	636 600	636 600
1891	634 091	634 091	634 091	634 091
1892	658 151	658 151	712 068	712 068

При анализе ежегодных городских доходов и расходов за 1881–1892 гг. видно, что бюджет гор. Казани в целом имел тенденцию роста. Так, по проектам городской управы городские доходы увеличились с 282,6 тыс. руб. в 1871 г. до 658,1 тыс. руб. в 1892 г., городские расходы с 268,0 тыс. до 658,1 тыс. По утвержденным проектам думы городские доходы увеличились с 282,6 тыс.руб. в 1871 г. до 712,0 тыс. руб. в 1892 г., расходы соответственно с 268,0 тыс. руб. до 712,0 тыс. руб. В то же время видно, что городской бюджет в этот период увеличивался неравномерно: их рост в одни годы сменялся сокращением в другие годы. Эти колебания в динамике городского бюджета могли быть вызваны влиянием разных факторов: политических, социальных, экономических.

Исследуя ежегодные изменения, происходившие в динамике городского бюджета, можно предположить, что колебания в темпах роста в определенной степени были обусловлены влиянием экономической конъюнктуры в исследуемый период. Учитывая, что хозяйственная конъюнктура в Казанской губернии в целом выяснена[2], попытаемся проверить наше предположение при помощи дисперсионного[3] анализа. В таблице № 2 сгруппированы данные об утвержденных думой городских доходах за 1871–1892 гг.[4] по качественному признаку – хозяйственной конъюнктуре.

Таблица № 2. Распределение результативного признака (городские доходы) по факторному признаку (хозяйственная конъюнктура)

Результативный признак	Градации фактора *A* (хозяйственная конъюнктура)			
	хорошая	удовлетворит.	неудовлетвор.	r = 3
Городские доходы, V	0,39 0,32 0,32 0,38 0,43 0,41 0,42	0,28 0,48 0,47 0,50 0,51 0,56 0,63	0,33 0,40 0,42 0,47 0,63 0,63 0,63 0,71	$Hg = \frac{\left(\sum\sum V\right)^2}{N} = \frac{10{,}32^2}{22} = 4{,}84$
n_A	7	7	8	$\sum n_A = N = 22$
$\sum V$	2,67	3,43	4,22	$\sum\sum V = 10{,}32$
$Hi = \frac{\left(\sum V\right)^2}{n_A}$	1,01	1,68	2,22	$\sum Hi = 4{,}91$
$\sum V^2$	1,0	1,73	2,32	$\sum\sum V^2 = 5{,}05$

Расчеты показателя силы и достоверности влияния хозяйственной конъюнктуры на колебания городских доходов Казани в 1871–1892 гг. даны в таблице № 3.

Полученные расчеты свидетельствуют о том, что влияние хозяйственной конъюнктуры на колебания в динамике городских доходов достоверно с вероятностью 90%, т.е. с 90% уверенностью можно говорить о том, что влияние хозяйственной конъюнктуры в исследуемый период на колебания городских доходов действительно было. Показатель силы влияния $m\eta_x^2 = 0{,}33$ означает, что в 1871–1892 гг. из всего комплекса факторов, определявших динамику городских доходов в этот период, 33% приходится на воздействие хозяйственной конъюнктуры. С учетом ошибки ($m\eta_x^2$) влияние хозяйственной конъюнктуры на колебания ежегодных доходов гор. Казани могло быть в разные промежутки времени от 27% до 39 %.

Точно так же была проверена достоверность и сила влияния хозяйственной конъюнктуры на колебания ежегодных расходов гор. Казани в 1871–1892 гг. Полученные расчеты свидетельствуют, что влияние хозяйственной конъюнктуры на колебания в динамике городских расходов в 1871–1892 гг. достоверно с вероятностью в 90%. Показатель силы влияния 0,42 означает, что из всего комплекса факторов, определяющих динамику городских расходов, 42% приходилось на хозяйственную конъюнктуру. С учетом ошибки это влияние могло быть от 36% до 48%.

Дисперсионный анализ городского бюджета в 1871–1892 гг. по предложенным

Таблица № 3. Расчетная таблица

Дисперсии: Cx – факториальная, Cz – случайная, Cy – общая
Cx = 4,91–4,84 = 0,07 ; Cz = 5,05–4,91 = 0,14 ; Cy= 5,05–4,84 = 0,21 Показатель силы влияния $\eta_x^2 = \frac{Cx}{Cy} = \frac{0,07}{0,21} = 0,33$
Его ошибка: $m\eta_x^2 = \left(1-\eta_x^2\right)\cdot\frac{r-1}{N-r} = \left(1-0,33\right)\cdot\frac{3-1}{22-3} = 0,06$
Его достоверность: $\Phi = \frac{\eta_x^2}{m\eta_x^2} = \frac{0,33}{0,06} = 5,5$ $Fst = \{3,1-5,0-8,3\}$
Вариации: факториальная и случайная $\partial x^2 = \frac{Cx}{r-1}; \quad \partial x^2 = \frac{0,07}{2} = 0,035; \quad \partial z^2 = \frac{Cz}{N-r}; \quad \partial z^2 = \frac{0,14}{19} = 0,007$ Проверка достоверности по Фишеру: $F = \frac{\partial x^2}{\partial z^2} = \frac{0,035}{0,007} = 5,0$
Вывод: влияние фактора достоверно с вероятностью $\beta = 0,90$, для всех объектов данной категории влияние изучаемого фактора может составить не менее 27% от общего влияния всей суммы факторов
Доверительные границы генерального показателя при $\beta = 0,90$ $\Delta = Fst\cdot m\eta_x^2 = 3,1\cdot 0,06 = 0,18; \quad \eta_x^2 = 0,33\pm 0,18 = \{0,15\div 0,51\}$

Таблица № 4. Показатели хозяйственной конъюнктуры и бюджета гор. Казани в 1871–1892 гг.[5]

Годы	Сумма производства (млн. руб.)	Торговые обороты (млн. руб.)	Урожайность (сам)	Городские доходы (млн. руб.)	Городские расходы (млн. руб.)
1871	10,1	1,1	2,7	0,28	0,26
1872	9,7	0,8	3,1	0,33	0,37
1873	8,5	0,9	2,9	0,40	0,41
1874	10,3	1,0	4,2	0,39	0,37
1875	12,2	0,9	3,7	0,32	0,33
1876	12,7	1,0	3,0	0,32	0,31
1877	9,5	0,7	1,6	0,42	0,45
1878	11,6	0,8	3,8	0,38	0,42
1879	12,8	4,8	4,0	0,43	0,42
1880	13,8	4,4	3,6	0,41	0,41
1881	14,3	5,0	3,1	0,42	0,44
1882	12,8	4,1	3,2	0,47	0,45
1883	13,8	4,4	2,2	0,48	0,48
1884	14,5	1,0	4,0	0,47	0,47
1885	15,1	5,8	3,3	0,50	0,50
1886	14,3	4,7	4,5	0,51	0,51
1887	12,3	2,9	3,5	0,56	0,56
1888	11,7	3,5	3,4	0,63	0,63
1889	12,5	2,9	3,1	0,63	0,63
1890	12,7	2,6	2,3	0,63	0,64
1891	12,4	1,9	1,3	0,63	0,63
1892	12,2	2,6	2,3	0,71	0,71

проектам городской управы на рассмотрение думе показал влияние хозяйственной конъюнктуры на динамику городских доходов до 33%, на динамику расходов до 46%, т.е. получены практически одинаковые результаты.

Более сильное влияние хозяйственной конъюнктуры на городские расходы объясняется, прежде всего, тем, что на расходы города опосредованное влияние оказывали городские доходы. Кроме того, годы неблагоприятной экономической ситуации требовали значительно больших расходов, особенно на социальные нужды, чем периоды благоприятной экономической конъюнктуры, что могло приводить к перерасходу городского бюджета.

Как известно, определенную экономическую ситуацию или конъюнктуру в тот или иной период времени создавали колебания в развитии основных экономических показателей. Экономическая ситуация или конъюнктура в тот или иной период времени складывалась из колебаний и изменений ее составных элементов: промышленности, сельского хозяйства, торговли. Для дальнейшего анализа из основных показателей мы выбрали: сумму промышленного производства, торговые обороты ярмарок, урожайность и вместе с городскими доходами и расходами, утвержденными думой, свели их в таблицу №4.

При сравнении динамических рядов, представленных в таблице № 4, оказывается, что численные значения одних показателей в ряде случаев изменяются одновременно или почти одновременно с изменениями других. Возможно, что именно та или иная степень согласованности в их изменениях и определяла характеристику влияния экономических показателей на городской бюджет в тот или иной период. Проверим наше предположение о влиянии основных показателей хозяйственной конъюнктуры на динамику городских доходов и расходов в 1871–1892 гг. при помощи корреляционного[6] анализа.

Как известно, применение корреляционного анализа требует соблюдения определенных условий. Во-первых, необходимо установить какой вид зависимости следует принять за основу при выявлении взаимосвязи изучаемых признаков. В данном случае вычислялись линейные коэффициенты корреляции. Основанием служит то обстоятельство, что нас интересует не только теснота связи, но и динамический аспект взаимосвязи – относительная скорость изменений одной переменной, относительно другой.

Другим условием применения корреляционного анализа является то, что исследуемые данные должны представлять собой выборку из определенной неизменной генеральной совокупности. Поскольку значения динамических рядов представляют собой последовательные во времени наблюдения, их нельзя рассматривать как выборку из неизменной генеральной совокупности. Однако исследователи считают допустимым рассматривать некую временную совокупность, как неизменную по отношению к прошедшей или последующей подобной совокупности, при условии, что внутренняя их структура должна быть однородна, т.е. выделяемые для анализа временные периоды не должны включать в себя существенно отличные, применительно к изучаемым процессам, отрезков времени. Исследуемый временной отрезок вполне отвечает данному условию, т.к. 1871–1892 гг. – это период действия Городового положения 1870 г.

Основное затруднение при корреляции динамических рядов заключается в том, что варианты выборок должны быть случайными, т.е. независимыми. Этому требованию удовлетворяют случайные колебания, т.е. отклонения от уровней[7].

Используемые нами ряды динамики представляют собой исторически сложившиеся малые выборки, при которых конечная цель имеет общий характер – это проверка надежности корреляции в совокупности. Существенность коэффициентов корреляции определялась по t–распределению Стьюдента[8].

При малых выборках, как известно, надежность коэффициентов корреляции оценивается с более низкой вероятностью, чем при больших выборках. Так, если вычислять коэффициенты линейной корреляции показателей, взятых за 11–12 лет, то значимыми будут те из них, которые при 90% вероятности будут превышать 0,40. В данном случае 90% вероятность может быть признана вполне достаточным уровнем достоверности.

При подсчете парных коэффициентов корреляции между динамическими рядами показателей хозяйственной конъюнктуры и городского бюджета в 1871–1892 гг. все выше указанные условия были соблюдены. Полученные результаты сведены в таблицу № 5.

Таблица № 5. Матрица парных коэффициентов корреляции для пяти признаков: хозяйственной конъюнктуры и городского бюджета в 1871–1892 гг.

Коэффициент корреляции r = 0, ...					
	Сумма производства промышленных предприятий	Торговые обороты ярмарок	Урожайность	Городские доходы	Городские расходы
Сумма производства промышленных предприятий	1	0,71	0,25	0,38	0,30
Торговые обороты ярмарок	0,71	1	0,15	0,44	0,36
Урожайность	0,25	0,15	1	– 0,33	– 0,30
Городские доходы	0,38	0,44	– 0,33	1	0,98
Городские расходы	0,30	0,36	– 0,30	0,98	1

Таблица № 6. Матрица парных коэффициентов корреляции для пяти признаков: хозяйственной конъюнктуры и городского бюджета в 1871–1881 гг.

Коэффициент корреляции r = 0, ...					
	Сумма производства промышленных предприятий	Торговые обороты ярмарок	Урожайность	Городские доходы	Городские расходы
Сумма производства промышленных предприятий	1	0,79	0,26	0,69	0,60
Торговые обороты ярмарок	0,79	1	0,14	0,75	0,62
Урожайность	0,26	0,14	1	– 0,19	– 0,27
Городские доходы	0,69	0,75	– 0,19	1	0,98
Городские расходы	0,60	0,62	– 0,27	0,98	1

Из таблицы № 5 видно, что наиболее существенный коэффициент корреляции (r) получен между городскими доходами и расходами r=0,98, т.е. расходы города на 98% определялись колебаниями в уровнях доходов, что вполне естественно. О тесной прямой зависимости между торговыми оборотами ярмарок и суммой производства промышленных предприятий свидетельствует коэффициент корреляции r=0,71. На существенную тесноту зависимости между торговыми оборотами и городскими доходами показывает коэффициент корреляции r=0,44 и городскими расходами r=0,36. Несколько меньшим на городские доходы и расходы было влияние суммы производства промышленных предприятий и урожайности. Остальные коэффициенты корреляции 0,15; 0,25 показывают на несущественную связь между показателями.

Как известно, коэффициенты корреляции, рассчитанные для выявления тесноты зависимости между двумя рядами динамики, являются своего рода средними, обоб-

Таблица № 7. Матрица парных коэффициентов корреляции для пяти показателей: хозяйственной конъюнктуры и городского бюджета в 1882–1892 гг.

Коэффициент корреляции r = 0,...					
	Сумма производства промышленных предприятий	Торговые обороты ярмарок	Урожайность	Городские доходы	Городские расходы
Сумма производства промышленных предприятий	1	0,57	0,25	0,14	0,06
Торговые обороты ярмарок	0,57	1	0,16	0,25	0,13
Урожайность	0,25	0,16	1	– 0,41	– 0,46
Городские доходы	0,14	0,25	– 0,41	1	0,98
Городские расходы	0,06	0,13	– 0,46	0,98	1

щающими показателями. Эта зависимость для длительного периода не является постоянной, она может меняться во времени, и в разные периоды зависимость между изменениями уровней двух рядов может быть сильнее или слабее в зависимости от конкретной экономической ситуации.

Чтобы проверить степень влияния показателей хозяйственной конъюнктуры рассчитаем парные коэффициенты корреляции за разные промежутки времени: 1871–1881 гг. и 1882–1892 гг.

Из таблицы 6 видно, что в 1871–1881 гг. взаимосвязь между городскими доходами и расходами осталась неизменной. Взаимосвязь между промышленностью и торговыми оборотами увеличилась r=0,79, возросло влияние торговых оборотов на городские доходы r=0,75 и расходы r =0,62, зависимость городских доходов от суммы производства промышленных предприятий составила в этот период r=0,69, городских расходов r=0,60. Величина остальных коэффициентов корреляции незначительна. На 1871–1881 гг. пришлось три года с неудовлетворительной конъюнктурой, шесть – с хорошей и один с удовлетворительной, что позволяет признать этот период достаточно стабильным, что способствовало развитию промышленности и торговли региона. В свою очередь развитие промышленности и торговли давало возможность увеличить городской бюджет.

Из таблицы № 7 видно, что в 1882–1892 гг. взаимосвязь между городскими доходами и расходами сохранилась r=0,98. Взаимозависимость между торговыми оборотами и суммой производства промышленных предприятий снизилась r=0,57. Влияние торговых оборотов ярмарок и суммы производства промышленных предприятий на городские доходы и расходы оказалось несущественным, зато увеличилось влияние урожайности: коэффициент корреляции между урожайностью и городскими доходами r=–0,41, между урожайностью и расходами r=–0,46, что очевидно было обусловлено аграрным кризисом конца 80-х – начала 90-х годов и голодным 1891 годом.

В целом на 1882–1892 гг. пришлось пять лет с неудовлетворительной конъюнктурой и шесть – с удовлетворительной. Для этого периода, когда годы неудовлетворительной конъюнктуры приходились почти на половину всего периода, характерна нестабильность экономического развития, что вело к сокращению суммы производства промышленных предприятий и торговых ярмарочных оборотов, что в свою очередь оказывало определенное влияние на городской бюджет.

Таким образом, на основании полученных результатов можно сделать следующие наблюдения.

1. На динамику бюджета г. Казани в 1871–1892 гг., на ряду с другими факторами, определенное влияние оказывала хо-

зяйственная конъюнктура, поэтому при изучении формирования городского бюджета в данный период это влияние необходимо учитывать.

2. Степень влияния тех или иных показателей хозяйственной конъюнктуры в разные временные периоды может отличаться в зависимости от конкретных экономических условий. Поэтому при исследовании формирования городского бюджета необходимо выяснять степень влияния конкретных показателей в разные периоды.

3. Хозяйственная конъюнктура – это лишь один фактор из целого комплекса факторов, оказывавших определенное влияние на формирование городского бюджета в 1871–1892 гг. Влияние политических, социальных и прочих факторов на формирование городского бюджета в данный период остается пока не изученным и ждет своего исследователя.

Примечания

[1] Систематический сборник постановлений Казанской городской думы за 22 года (с 1871 по 1892 гг.) – Казань, 1898. – С. 930-950.

[2] Смыков Ю.И., Хамитбаева Н.С. Хозяйственная конъюнктура Среднего Поволжья в 60–90-е гг. XIX в. // Вопросы аграрной истории Среднего Поволжья (XVIII – начало XX в.). – Саранск, 1979. – С.142.

[3] Дисперсия – средний квадрат отклонений вариантов от средней арифметической. Является мерой вариации, т.е. колебания признака. (Венецкий И.Г., Венецкая В.И. Основные математико-статистические понятия и формулы в экономическом анализе. – М., 1979. – С.55).

[4] Систематический сборник постановлений Казанской городской думы за 22 года (с 1871 по 1892 гг.). – Казань, 1898. – С.930-950.

[5] Хамитбаева Н.С. Социально-экономическая характеристика Среднего Поволжья в 60–90-х годах XIX века. Дис. … канд. ист. наук. – Казань, 1985. – С.198-199; Систематический сборник постановлений Казанской городской думы за 22 года (с 1871 по 1892 гг.) – Казань, 1898. – С.930-950.

[6] Корреляция – от англ. соотношение, соответствие (взаимосвязь, взаимозависимость); состоит в том, что средняя величина одного признака изменятся в зависимости от значения другого. (Венецкий И.Г., Венецкая В.И. Указ. соч. – С.270).

[7] При коррелировании отклонений теснота связи определялась по формуле:

$$r = \frac{\sum d_x d_y}{\sqrt{\sum \left(d_x^2\right)\left(d_y^2\right)}}$$

(см.: Общая теория статистики. – М., 1977. – С.178).

[8] Для проверки существенности парного коэффициента корреляции определялась величина t, равная

$$tr = \frac{r\sqrt{N-2}}{\sqrt{1-r^2}},$$

затем tr сравнивалось с табличным значением при желаемой вероятности и числе степеней свободы N-2. Если tr > t, то в генеральной совокупности существует линейная корреляция и линейный коэффициент является ее надежной характеристикой. Если, например, коэффициент корреляции между городскими доходами и торговыми оборотами ярмарок 0,44, то

$$t = \frac{0{,}44 \cdot \sqrt{22-2}}{\sqrt{1-0{,}44^2}} = 2{,}17.$$

По таблице значений критерий t при n=20 и t=2,1 вероятность появления исходного значения равна P=0,976, т.е. в 976 случаях из 1000 корреляционный коэффициент принимает значение 0,44, поэтому данный коэффициент можно считать существенным (см.: Общая теория статистики. – М., 1977. – С.319).

Х.З.Багаутдинова

Из истории Казанской Мариинской женской гимназии (1859–1900 гг.)

Реформы конца 50–60 гг. XIX столетия стали новой вехой в развитии Российского государства, отразившейся на всех сторонах жизни русского общества. Новые социальные и экономические отношения потребовали от власти качественного изменения системы государственных учебных заведений, создания общедоступных школ для всех слоев населения. При этом наряду с созданием сети мужских учебных учреждений был поставлен вопрос о развитии массового женского образования. Хотя до 60-х гг. существовала сеть женских институтов (благородных девиц), они были доступны только для привилегированных сословий. При этом специфические задачи, стоявшие перед этими учреждениями, недостаточно высокий уровень преподавания общенаучных дисциплин, незначительное количество учебных мест не могли удовлетворять все возрастающий интерес к получению образования среди девушек.

30 мая 1858 г. Александром II было утверждено «Положение о женских училищах», которое предполагало открытие женских учебных заведений в крупных административных центрах империи. Уже в следующем 1859 г. году на основе этого Положения в Казани было учреждено «женское училище первого разряда»[1]. По настоянию казанского губернатора, городской думой был составлен приговор о выделении из сумм Общественного банка 1500 рублей ежегодно на нужды училища. Кроме того, казанскими чиновниками по подписке было собрано 150 рублей, с решением отчислять ежегодно полкопейки с получаемого рубля. Эти скромные пожертвования позволили приступить к организации учебного процесса в училище. Устройство учебного заведения было возложено на директора училищ Казанской губернии О.А.Имшеника. Благодаря его стараниям, вскоре для училища была нанята квартира с восемью комнатами в доме казанского купца П.П.Крупеникова на Воскресенской улице[2]. При училище был организован педагогический совет, первым председателем которого становится сам О.А.Имшеник[3].

В 1860 г. училище было принято под покровительство императрицы Марии Александровны и начало называться «Мариинским»[4]. Был учрежден Попечительский совет, в который вошли многие известные жители Казани: супруга действительного статского советника П.И.Скарятина (почетная попечительница), казанский уездный предводитель дворянства Н.Е.Боратынский (председатель совета), директор училища Казанской губернии, статский советник О.А.Имшеник (член совета), начальница училища П.О.Бакаева (член совета), городской голова купец И.Я.Тиханов (член совета), надворный советник П.А.Костлинцев (выборный член от дворян и чиновников), купец П.А.Месетников (выборный член от купцов и мещан)[5]. Такой представительный состав совета способствовал значительному улучшению финансирования училища за счет частных благотворительных пожертвований, средств города и казанского земства. Основными задачами, возлагавшимися на попечительский совет были: «изыскание средств к материальному преуспеянию училища, наблюдение за правильным употреблением сумм, определение количества платы за учение, освобождение от платы недостаточных учениц, покровительство и пособие беднейшим ученицам, отличающимся прилежанием и благонравием, наблюдение за умственным и нравственным образованием учащихся, попечение вообще об установлении и сохранении в училище надлежащего по всем частям порядка и благоустройства»[6].

Особую роль в улучшении материального состояния заведения сыграло дворянское общество Казани. В 1860 г. дворянством Казанской губернии по добровольной подписке было собрано 3961 р. 91 1/2 к., проценты с которых должны были употребляться на стипендии ученицам[7]. 17 декабря 1868 г. благородным собранием было учреждено еще три стипендии имени казанского губернского предводителя дворянства П.Г.Осокина[8].

Учебный план Мариинского женского училища предполагал шестилетний курс

обучения с обязательным изучением: Закона Божьего, русского языка, арифметики и понятий об измерениях, географии, истории, чистописания и рукоделия. Желающие за особую плату (10 рублей в год) могли обучаться: иностранным языкам, рисованию, музыке, пению, танцам[9]. Преподавательский состав училища формировался из учителей среднеобразовательных учебных заведений Казани: казанских гимназий (учителя 2-й гимназии: П.Н.Адиясевич (математика), А.Анисимов (история)); учитель 1-й гимназии В.А.Тюфяев (рисование); казанского уездного училища (учитель русского языка и словесности Н.Д.Носов, географии О.С.Суроенко, чистописания С.П.Борков)[10]. В 1862 г. при училище открывается специальный приготовительный класс, для того чтобы облегчить подготовку детей, поступающих в 1-й класс училища. Первой наставницей этого класса становится учительница Е.К.Плаге[11].

К середине 60-х гг. XIX столетия Мариинское женское училище превращается в одно из самых крупных учебных заведений Казани. Прекрасный преподавательский состав, высокий уровень профессиональной подготовки, увеличение интереса среди девушек к получению образования – способствовали росту ее популярности среди казанцев. В 1864 г. здесь получили образование 190 девушек (включая слушателей подготовительного класса)[12], к 1869 г. эта цифра достигла 222 учениц[13].

Наряду с ученицами, которые за свое обучение должны были вносить определенную плату (которая впрочем не превышала 50 рублей в год за обязательные предметы), имелось большое количество воспитанниц, учившихся бесплатно, за счет местного городского общества. Для детей купеческого сословия выделялось до 50 бесплатных мест, для детей чиновников – до 25 мест[14]. Для получения этой льготы родители должны были предоставить документы от своего начальства или полиции (если не находились на службе) о своей финансовой несостоятельности[15]. К обучению допускались дети всех сословий, в возрасте не выше 17 лет. В соответствии со знаниями и подготовкой, которым обладал абитуриент, после сдачи необходимых вступительных экзаменов, он зачислялся соответственно: в приготовительный или 1,2,3,4 классы[16].

В 1867 г. в руководящем составе Мариинского женского училища произошли заметные изменения. В октябре месяце, вследствие крайней занятости, вынужден был покинуть свой пост бессменный председатель педагогического совета О.А.Имшеник. В уважение его деятельной и ревностной службы, попечительский совет училища ходатайствовал перед попечителем Казанского учебного округа П.Д.Шестаковым об изъявлении ему благодарности[17]. На его место 22 октября 1867 года был назначен директор 1-й Казанской гимназии Г.И.Крелленберг[18]. В этом же году была уволена от должности первая начальница училища П.О.Бакаева и на ее место была избрана А.Г.Волкова из Вологодской женской гимназии[19].

С 1868/69 учебного года, вследствие ходатайства педагогического совета, ученицам, успешно окончившим курс, начали предоставляться свидетельства на получение звания домашней учительницы, не подвергая особому испытанию по тем предметам, успехи по которым в аттестате были признаны отличными[20]. Для повышения качества обучения значительно увеличивается количество учебных часов. Вводится практика награждения золотыми и серебряными медалями наиболее отличивших в учебе воспитанниц[21].

В июле 1869 г. Казанскому Мариинскому женскому училищу было высочайше даровано наименование Мариинская женская гимназия[22]. Таким образом, она была определена в разряд средних учебных заведений. Повышение учебного статуса гимназии потребовало от его руководства и попечительского совета, улучшения ее образовательно-методической и хозяйственной базы, технического и материального состояния учреждения. Наиболее остро стояла проблема с помещением гимназии. Квартира, снимаемая ею в доме купца П.П.Крупеникова, из-за недостатка учебных помещений и ветхого состояния здания не отвечала даже самым скромным требованиям, предъявляемым к образовательным учреждениям. И хотя советом гимназии не раз ставился данный вопрос перед городскими властями, недостаток средств в городском бюджете не позволял кардинально решить эту проблему.

Положение меняется в 1871 г., когда гимназия удостоилась внимания императора Александра II, в результате чего Казанская городская дума нашла возможным единовременно выделить гимназии на приобретение отдельного здания 10 тысяч рублей[23]. Кроме этих средств, благодаря уве-

личению пожертвований со стороны местного общества, гимназия к этому времени располагала значительными свободными финансовыми средствами, что позволило ее руководству вскоре приобрести большой каменный двухэтажный дом действительного статского советника Теренина, который находился в 1-й части города в Петропавловском переулке[24]. Хотя купленное здание требовало серьезного ремонта и приспособления комнат под учебные классы, энергичная деятельность попечительского совета позволила в кратчайшие сроки решить все организационные вопросы, и 12 декабря 1873 г. Мариинская женская гимназия была официально открыта в новом здании[25]. Новое помещение с большими, чистыми, светлыми комнатами могло свободно вмещать большое количество учениц, что позволило увеличить прием абитуриентов в гимназию. Число гимназисток стало стремительно возрастать. К 1875 г. в гимназии получали образование 650 человек, в следующем уже 706 человек[26]. Такой большой рост учениц побудил руководство открыть дополнительные параллельные отделения.

После окончательной перепланировки, гимназия представляла из себя трехэтажное здание с общей площадью 569 квадратных саженей. Во дворе гимназии ученицами был разведен небольшой садик. На первом этаже здания располагались: гардероб, преподавательские комнаты, канцелярия, комнаты для смотрителя и прислуги. На среднем этаже: 7 младших классов, библиотека, комната начальницы гимназии. На верхнем этаже комнаты старших классов, приготовительный и педагогический класс, физический кабинет[27].

К концу 70-х гг. XIX в. в гимназии выработалась определенная традиция учебно-воспитательного и педагогического процесса. Важная роль в организации учебного дела в гимназии принадлежала классным дамам (надзирательницам), которые обеспечивали порядок в классах, занимались и наблюдали за работой учениц. Руководство гимназией осуществлял педагогический совет, в который входили профессорско-преподавательский состав и руководство гимназии (44 человек)[28].

Заметное место в учебном плане гимназии занимали занятия по русскому языку и литературе. Уже в начальный период ее существования изучение этих предметов было поставлено на довольно высокий уровень. Особенное внимание уделялось написанию письменных сочинений. Темы классных сочинений были тесно связаны с курсом литературы. С целью приучить учениц как младших, так особенно старших классов к выразительному чтению литературных произведений (в стихах и прозе), по предложению преподавателя В.П.Брюханова устраивались в праздничные дни литературные чтения. Гимназистки, которые должны были читать стихи, басни или какие-либо отрывки из литературных произведений вслух перед своими подругами, готовились к этому под руководством учительниц, а также учителей русского языка. Наряду с русским языком в гимназии изучались немецкий, французский, а с 1896 г. в проекте еще латинский язык[29]. Хотя они носили необязательный факультативный характер, эти занятия были очень популярны среди воспитанниц. Так, например, в 1899 г. иностранные языки изучало 205 гимназисток[30].

В соответствии с учебным планом гимназии, утвержденным министром народного просвещения 31 августа 1874 г., в старших классах Казанской Мариинской женской гимназии был введен курс педагогики, дидактики и начального преподавания русского языка и арифметики, методики обучения детей грамоте, т.е. чтению, письму и счету[31]. В гимназии, как и в других дореволюционных женских учебных заведениях, большое внимание уделялось практическим занятиям по рукоделию, шитью, кройке, по которым был выработан начальницей гимназии М.Н.Андреевской особый план обучения. Лучшие работы учениц гимназии выставлялись на специально устраиваемых дирекцией экспозициях, российских педагогических выставках и др.[32]

Для преподавания физики в 1878 г. в гимназии был устроен физический кабинет, который к 1898 г. располагал 196 наименований физических приборов. По естественной истории (биология и зоология) использовались специальные карты и таблицы. Кроме того, преподавателем этого предмета А.Н.Износковым была создана коллекция заспиртованных экспонатов по зоологии. Для преподавания географии гимназия располагала картинами по физической географии Животовского, чертежами по математической географии Ковальского и Животовского, глобусами, а также большим выбором стенных карт, изданных картографическим издательством в Петербурге А.Ильина[33].

В числе учебных пособий использовавшихся здесь были и научные работы преподавателей гимназии. Так, по русскому языку использовались труды учительницы этого языка Е.А.Северухиной: «Элементарная русская грамматика. Часть 1. Этимологии. Часть 2. Синтаксис», «Систематический диктант для низших классов средних учебных заведений». По естественной истории употреблялся учебник, составленный Н.А.Износковым. Надо отметить, что Мариинская гимназия располагала значительной базой научной и учебной литературы. Фундаментальная и учебная библиотека гимназии имела более чем 2224 названий книг в 3026 томах на общую сумму 3216 рублей[34]. Особое место уделялось приобретению работ по педагогике. Здесь выписывались наиболее известные российские педагогические и детские журналы такие как: «Русская школа», «Образование», «Исторический вестник», «Естествознание и география», «Детское чтение», «Родник» и др.

Кроме учебных занятий в стенах Мариинской гимназии для учениц и их родителей проводились специальные культурно-воспитательные мероприятия, по торжественным дням устраивались праздники. Учителем русского языка и словесности В.П.Брюхановым для учениц гимназии 3–4 раза в год проводились литературные вечера, на которых обсуждались работы русских писателей, читались их произведения. Во время рождественских праздников устраивались концерты, танцевальные вечера. В конце XIX столетия в гимназии появляется свой церковный хор, который участвовал в торжественных богослужениях в дни больших православных праздников.

К началу XX в. Казанская Мариинская женская гимназия была одним из старейших учебных заведений города. Хотя к этому времени в Казани существовали другие женские учебные заведения (Ксенинская женская гимназия, Казанская женская земская школа), Мариинская гимназия продолжала сохранять статус ведущего и крупнейшего образовательного учреждения. За 40 лет существования в гимназии получили образование более 5 тысяч девушек[35]. Из них закончили курс со званием домашней наставницы – 302 чел., домашней учительницы – 1062 чел.[36] Большинство воспитанниц были представителями средних слоев общества, разночинцев, мелких государственных служащих и чиновников (43,34%). Так же в гимназии были представлены и все другие слои русского общества: мещан (27,60%), купечества (14,65%), крестьян (7,75%), духовенства (3,26%), нижних чинов (солдат) и казаков (3,03%), иностранцев (0,37%). Национальный и конфессиональный состав учениц так же не был однороден. Преобладающее большинство учениц по национальности были русскими (93,33 %). Евреи составляли 2,54 %, немцы 2,18 %, поляки 1,82% от общего состава воспитанниц Мариинской гимназии[37]. Нами был выявлен единственный случай принятия в гимназию на обучение татарки. В 1887 г. сюда поступает дочь казанского чиновника Фатима Юсупова, которая прошла здесь трехлетний курс обучения[38]. Такое незначительное представительство татар связано на наш взгляд с общим недоверием мусульманского населения к русским учебным заведениям.

Таким образом, конец XIX – начало XX столетия становится периодом настоящего расцвета гимназии. В это время Казанская Мариинская женская гимназия превращается в один из центров женского образования в России, готовившим педагогические кадры для всего Поволжско-Уральского региона.

Примечания

[1] Загоскин Н.П. Спутник по Казани. – Казань: ДОМО «Глобус», 2005. – С.393-395.

[2] Национальный архив Республик Татарстан (далее – НА РТ). Ф.125. Оп.1. Д.3. Л.6-7.

[3] Траубенберг П.В. Казанская Мариинская женская гимназия. Краткий исторический очерк, ее современное состояние и деятельность. – Казань: Лито-типография Харитонова, 1900. – С.5.

[4] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.1. Л.121-122 об.

[5] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.102. Л.8-8 об.

[6] Траубенберг П.В. Указ. соч. – С.10-11.

[7] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.30. Л.8-8 об.; Ф.350. Оп.2. Д.405. Л.22 об.-23.

[8] НА РТ. Ф.350. Оп.2. Д.405. Л.38 об.-39.

[9] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.1. Л.147.

[10] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.102. Л.9-10.

[11] Там же. – Л.10 об.

[12] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.61. Л.4.

[13] Смирнов П. Исторический очерк Мариинской женской гимназии за 25 лет ее существования (1859–1884 гг.). – Казань: Типогр. Губерн. правления, 1884. – С.57.

[14] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.1. Л.147.

[15] Там же. – Л.147; Д.2. Л.1, 1 об.
[16] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.1. Л.147.
[17] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.106. Л.4-5.
[18] Смирнов П. Указ. соч. – С.51.
[19] Там же. – С.50.
[20] Траубенберг П.В. Указ. соч. – С.7.
[21] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.416. Л.81-86.
[22] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.138. Л.2.
[23] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.183. Л.9-9 об.
[24] Там же. – Л.11.
[25] Траубенберг П.В. Указ. соч. – С.16.
[26] Там же. – С.8.
[27] Там же. – С.17-19.
[28] Там же. – С.30.
[29] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.480. Л.13.
[30] Траубенберг П.В. Указ. соч. – С.33.
[31] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.528. Л.3.
[32] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.497. Л.10.
[33] Траубенберг П.В. Указ. соч. – С.39-40.
[34] Там же. – С.39.
[35] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.4. Л.1-185; Д.531. – Л.1-28 об.
[36] Траубенберг П.В. Указ. соч. – Приложение. С.2.
[37] Там же. – С.24.
[38] НА РТ. Ф.125. Оп.1. Д.4. Л.134.

Л.Ф.Байбулатова

«Истинные» благотворители «Казанского попечительного о бедных комитета» в 70-е гг. XIX в.

XIX век для благотворительности в России стал периодом расцвета. Благосклонное отношение к филантропическому движению со стороны царских особ, развитие промышленно-торговых отношений, повышение чувства сострадания у людей – все это явилось толчком для возникновения и развития различных благотворительных обществ, богаделен, приютов.

К началу XIX столетия в Казани действовала только одна государственная организация – Приказ общественного призрения (в Казани открыт в 1782 г.), который должен был стать универсальной системой благотворительности, т.к. являясь на момент своего создания единственной государственной благотворительной организацией, обязан был открывать, содержать и управлять богоугодными и общественными заведениями (в этот список входили – сиротские дома, больницы, дома для умалишенных, работные дома, работные и смирительные дома), заведовать частными и общественными богоугодными заведениями, которые были вверены надзору Приказов, оказывать пособие воспитательным и учебным заведениям[1].

Однако его деятельность не могла охватить всех нуждающихся, таким образом перед казанским обществом часто возникала задача призрения нуждающихся. В течение XIX в. в городе были открыты десятки благотворительных учреждений: общества (Казанский попечительный о бедных комитет, Казанское общество земледельческих и ремесленных приютов, Казанское общество призрения и образования глухонемых детей, Общество попечения о бедных и больных детях, Общество пособия бедным мусульманам города Казани), богадельни (Крупениковская, Ложкинская, Павловых-Прибытковых, Мариинская, Чемесовская, А.Фон-Финк и др.), приюты (детские – Николаевский, Юнусовский, Александринский, ночлежные). Однако большинство из них были открыты во второй половине XIX века, а Приказ общественного призрения не мог охватить всех нуждающихся Казани.

В 1815 г. действительный статский советник Василий Васильевич Романовский поднимает перед казанским обществом вопрос об оказании денежной и материальной помощи наиболее нуждающимся жителям Казани, для чего он предложил всем, независимо от сословия и состояния, протянуть руку помощи нуждающимся, участвовать в подписке по сбору денег, продуктов питания или одежды[2]. После того как подписалось достаточное количество благотворителей и собралась необходимая сумма для оказания помощи 39 нуждающимся семьям, В.В.Романовский, представив князю Александру Николаевичу Голицыну правила нового благотворительного заведения, испросил его разрешения на открытие Попечительного комитета о бедных. 16 июля 1816 г. император утвердил правила и разрешил открытие комитета, присоединив его к Императорскому Человеколюбивому обществу. Официально Комитет начал свою деятельность 29 октября 1816 г.[3] и в течение всего своего существования оказывал помощь бедным следующими способами: «1) выдачею постоянных и единовременных пособий; 2) доставлением средств бедным молодым людям в продолжении образования; 3) содействием нуждающимся к доставлению занятий и работ соответственных их званиям и познаниям; 4) доставлением средств и возможности бедным людям к возвращению на работу; 5) подаянием через врача комитета и врачей членов-благотворителей и сотрудников безвозмездного медицинского пособия с бесплатным отпуском лекарств из аптек, принадлежащих членам-благотворителям; 6) ходатайством перед разными учреждениями и лицами об улучшении положения бедных и об освобождении молодых людей по бедности от платы за право учения; 7) помещением бедных вдов с малолетними детьми на бесплатные квартиры в принадлежащему комитету «Доме императора Александра II»; 8) содержанием для детей этих лиц начального народного училища, рукодельной для девочек и сапожно-башмачной для мальчиков; 9) содержанием для старых и

одиноких лиц богадельни при том же доме; 10) содержанием дешевых столовых и чайной; 11) поданием бесплатной адвокатской помощи»[4].

Открытие комитета стало возможно, как говорилось выше, благодаря достаточно большому количеству благотворителей: в 1815 г. их было 208 человек, из них 145 дворян (96 мужчин и 49 женщин), 63 человека из купеческого и мещанского сословий (59 мужчин и 4 женщины). Все эти лица обязались ежегодно жертвовать только деньгами 9460 руб., причем в первый год существования комитета большую часть средств вносили дворяне[5]. Однако в дальнейшем ситуация с денежными и продуктовыми пособиями усложняется из-за убыли попечителей.

В 70-х гг. XIX в. состав попечителей становится многосословным. Для того, чтобы определить, какие сословия принимали активное участие в деятельности Комитета, нами были проанализированы его ежегодные отчеты за 1873–1880 гг., в которых зафиксированы списки благотворителей с указанием пожертвованных сумм.

Необходимо отметить, что по уставу Комитета его попечительный состав состоял из следующих групп:

1) *попечители*, число которых не должно было превышать 5. Попечителями назначались известные в обществе лица, или сделавшие пожертвование на сумму не менее 3 тыс. руб.; 2) *члены-благотворители*, их число не ограничивалось, они должны были делать ежегодные пожертвования или единовременные пожертвования, размер которых определялся через каждые 5 пять лет; 3) *члены-сотрудники* – это лица, которые изъявили готовность участия в деятельности комитета, иногда их звание соединялось со званием члена-благотворителя; 4) *члены-кандидаты* – лица, избранные из членов-сотрудников или благотворителей для исполнения той или иной должности в комитете и 5) *члены-присутствующие*.

При подсчете общего количества благотворителей мы не стали разделять их на вышеуказанные группы, т.к. в первую очередь нас интересовала их сословная принадлежность.

Всех благотворителей Казанского попечительного о бедных комитета, несмотря на определенную условность мелочной градации, мы разделили на следующие сословные группы: священнослужители, военные, дворяне, казанские купцы, мещане, цеховые, крестьяне, потомственные почетные граждане, чиновники, иногородние, иностранцы и другие. К чиновникам нами были отнесены такие должностные лица: действительный статский советник, статский советник, тайный, коллежский, надворный, титулярный советники, коллежский секретарь, асессор. В группу «другие» вошли следующие лица: учителя, смотрители станций, медики (врачи и провизоры), секретари, архитекторы.

Чтобы определить сословие, которое действительно принимало активное участие в благотворительной деятельности комитета в 1873–1880 гг., были составили три таблицы: №1 – показывает среднюю численность представителей каждой сословной группы благотворителей; №2 – показывает среднюю численность членов Комитета, внесших денежное пожертвование; №3 дает среднюю сумму пожертвований, поступившей от каждой сословной группы. (В приложении к каждой из таблиц дан полный вариант по всем указанным годам).

Из таблицы №1 видно, что в Казанском попечительном о бедных комитете с заметным численным преимуществом преобладали чиновники, они составляли почти треть всех благотворителей за рассматриваемый период. Следует отметить, что преобладание чиновников наблюдалось за все рассматриваемые годы, их численность росла с каждым годом (по сравнению с 1873 г. число чиновников выросло к 1878 г. в 3,5 раза), в следующие два года идет небольшой спад. На втором месте после чиновников идут казанские купцы. В 1873, 1877 и 1878 гг. они занимали вторую позицию, в остальные годы они уступали место военным (1874 г.), иногородним (1875, 1880 гг.), и другим (1876, 1879 гг.). После купцов идут иногородние, представленные купцами, мещанами и горожанами. Наибольший пик их активности приходится на 1878 г., по сравнению с 1873 г. их число увеличилось более чем на 16%. Не намного от них отставали и другие, занимая вторую (1877, 1880 гг.) и третью (1876, 1879 гг.) позиции. Далее по численности идут военные, потомственные почетные граждане, иностранцы, крестьяне, дворяне, мещане и цеховые. Из них иностранцы начали принимать участие в делах Комитета с 1877 г., крестьяне – с 1876 г., цеховые – с 1879 г.

Из таблицы №2 видно, что наибольшее число пожертвователей приходится на чиновников. Их среднее число за указанный

Таблица № 1. Средняя численность представителей сословно-социальных групп среди благотворителей Казанского попечительного о бедных комитета в 1873–1880 гг.[6]

Сословия	Количество человек в среднем за 1873–1880 гг.	В %
Священнослужители	6,1	3,1
Военные	16,2	8,1
Дворяне	3	1,5
Казанские купцы	29,5	15,1
Мещане	3	1,5
Цеховые	1	0,5
Крестьяне	4	2
Потомственные почетные граждане	12,4	6,4
Чиновники	59,7	30,6
Иногородние	27,9	14,3
Иностранцы	5	2,6
Другие	27,5	14,1
Всего	195,3	100

Таблица № 2. Средняя численность благотворителей, внесших денежные пожертвования в 1873–1880 гг.[7]

Сословия	Количество человек в среднем за 1873–1880 гг.	В %
Священнослужители	4,4	2,9
Военные	15,4	10,1
Дворяне	1,5	1
Казанские купцы	26,5	17,3
Мещане	2	1,3
Цеховые	1	0,7
Крестьяне	0	0
Потомственные почетные граждане	11,2	7,3
Чиновники	47,8	31,2
Иногородние	24,1	15,8
Иностранцы	4,2	2,7
Другие	14,9	9,7
Всего	153	100

Таблица № 3. Средняя сумма пожертвований от каждой социально-сословной группы в 1873–1880 гг.[8]

Сословия	Пожертвованная сумма в среднем за 1873–1880 гг.	% к итогу
Священнослужители	61,2	3,2
Военные	208,1	10,9
Дворяне	17,5	0,9
Казанские купцы	318,7	16,6
Мещане	18,7	1
Цеховые	10	0,6
Крестьяне	0	0
Потомственные почетные граждане	169,4	8,8
Чиновники	615,6	32,1
Иногородние	271,9	14,2
Иностранцы	66,2	3,5
Другие	157,8	8,2
Всего	1915,1	100

период времени также составляет почти одну треть всех жертвователей. Казанские купцы, хотя и занимают второе место, их средняя численность почти вдвое меньше (разница между ними составляет в среднем 21,3 чел). Из восьми лет в 1873, 1878, 1879 и 1880 гг. купцы были на третьем месте. В 1873 г., помимо чиновников, их опередили военные, а в 1878–1880 гг. – иногородние. На третьем месте после купцов стоят иногородние, их разница с купцами составляет по среднему числу всего 2,4 чел. Далее идут военные, другие и потомственные почетные граждане, их среднее число варьируется от 11,2 до 15,4. Среди остальных сословно-социальных групп среднее число пожертвовавших не превышало 5. Это – священнослужители, иностранцы, мещане, дворяне и цеховые. Среди крестьян лиц, внесших денежные взносы, не оказалось.

При подсчете пожертвованной суммы нами не брались в расчет единовременные суммы, т.к., во-первых, не было указано в каком году они были внесены, во-вторых, эта сумма не входила в общий итог всех пожертвованных денег. Кроме того мы не отмечали те пожертвования, которые представляли собой вещественную помощь, так, например, провизоры, в основном, предлагали услуги бесплатного обеспечения лекарствами, некоторые жертвовали провизию, бесплатно печатали брошюры Комитета и обеспечивали учебными пособиями детей бедных родителей. Таким образом, в эту таблицу вошли только ежегодные денежные взносы. Следует отметить, Комитет установил для членов-благотворителей определенную сумму, которую необходимо было вносить: ежегодно – по 10 руб. или единовременно 200 руб. Несмотря на установленный тариф, размер денежного взноса в указанный период был разнообразный, от 10 до 30 руб., очень редко – 50 и 100 руб.

В период за 1873–1880 гг. больше всего денег внесли чиновники (почти треть всех взносов). За ними идут казанские купцы, однако их средняя сумма почти в два раза меньше, чем у чиновников. Из восьми лет купцы лишь дважды в 1876–1877 гг. были на втором месте по сумме, в 1873–1875 гг. их сумму превысили вложения военных, а в 1878–1880-х гг. – иногородних. Третью позицию по внесенной сумме занимают иногородние, ненамного отставшие от купцов, далее идут военные. Менее чем 200 р. в среднем за восемь лет внесли потомственные почетные граждане и лица без указания чина, менее 100 р. – иностранцы, священнослужители, мещане, дворяне, цеховые. Из них иностранцы начали вносить денежные пожертвования только с 1877 г., цеховые – с 1879 г., а мещане – с 1877 г.

Таким образом, исходя из анализа отчетов Попечительного о бедных комитета за 1873–1880 гг., мы можем говорить, что его костяк в указанный период составляли чиновники, купцы и иногородние.

Лидерство чиновников проявлялось как в общей численности благотворителей, так и в жертвуемой сумме. Это явление объясняется скорее всего тем, что в отличие от других сословий у них не было своего благотворительного общества, богадельни или приюта, поэтому они принимали активную деятельность в данной организации. В тоже время их нельзя было заподозрить в желании получить более высокий чин, т.к. по уставу комитета, благотворители, выбранные в состав управления (среди которых были и чиновники), получали чины от XIV до IV. Высший IV чин (соответствовал действительному статскому советнику) получали только председатель и попечители Комитета, в то время как все избранные председатели из чиновников уже обладали этим чином. За рассматриваемый период на повышение чина могли рассчитывать только отдельные чиновники, например, надворный советник (по Табели о рангах – VII чин) Сергей Чуносов, входивший в 1874–1876 гг. в состав присутствующих членов, получал V чин, соответствующий статскому советнику, также пошел на повышение чина в 1877–1880 гг. надворный советник Михаил Палицын и в 1880 г. казанский купец Кирилл Строганов, став присутствующим членом, смог получить чин V класса.

Активность казанских купцов (среди них были только русские) можно объяснить традиционной активностью их в этой сфере и финансовой возможностью, позволявшей им жертвовать небольшие суммы на благотворительность. Пожертваванные ими суммы складывались и становились значительными, в основном, за счет большой численности жертвователей.

Выский уровень иногородних объясняется, на наш взгляд тем, что среди них большинство составляли купцы, среди которых был высокий процент жертвователей.

Примечания

[1] Устав о народном продовольствии, общественном призрении и врачебные // Свод законов Российской империи. Изд. 1857. – Т.13. – Кн.1. – СПб, 1857. – Ст.22.

[2] Казанские известия. – 1815. – 6 марта.

[3] Казанские известия. – 1816. – 8 ноября.

[4] У милосердия древние корни (Благотворительность и милосердие в Казани XVIII – нач. XX в.). Сборник документов и материалов. – Казань: «Гасыр», 2002. – С.71.

[5] Казанские известия. – 1816. – 8 ноября.

[6] Подсчеты произведены по: Отчет Казанского попечительного о бедных комитета, ведомства Императорского человеколюбивого общества за 1873 г. – Казань, 1874; Тоже. – за 1874 г., Казань, 1875 г.; Тоже. – за 1875 г., Казань, 1876 г.; Тоже. – за 1876 г., Казань, 1877 г.; Тоже. – за 1877 г., Казань, 1878 г.; Тоже. – за 1878 г., Казань, 1879 г.; Тоже. – за 1879 г., Казань, 1880 г.; Тоже. – за 1880 г., Казань, 1881 г.

[7] Подсчеты произведены по: Отчет Казанского попечительного о бедных комитета, ведомства Императорского человеколюбивого общества за 1873 г. – Казань, 1874; Тоже. – за 1874 г., Казань, 1875 г.; Тоже. – за 1875 г., Казань, 1876 г.; Тоже. – за 1876 г., Казань, 1877 г.; Тоже. – за 1877 г., Казань, 1878 г.; Тоже. – за 1878 г., Казань, 1879 г.; Тоже. – за 1879 г., Казань, 1880 г.; Тоже. – за 1880 г., Казань, 1881 г.

[8] Подсчеты произведены по: Отчет Казанского попечительного о бедных комитета, ведомства Императорского человеколюбивого общества за 1873 г. – Казань, 1874; Тоже. – за 1874 г., Казань, 1875 г.; Тоже. – за 1875 г., Казань, 1876 г.; Тоже. – за 1876 г., Казань, 1877 г.; Тоже. – за 1877 г., Казань, 1878 г.; Тоже. – за 1878 г., Казань, 1879 г.; Тоже. – за 1879 г., Казань, 1880 г.; Тоже. – за 1880 г., Казань, 1881 г.

См. далее
Приложение (подробные варианты Таблиц №№ 1–3)

Таблица № 1. Общая численность благотворителей Казанского попечительного о бедных комитета в 1873–1880 гг.

	1873 г.		1874 г.		1875 г.		1876 г.		1877 г.		1878 г.		1879 г.		1880 г.	
Сословия	Количество человек	% к итогу	Количество человек	% к итогу	Количество человек	% к итогу	Количество человек	% к итогу	Количество человек	% к итогу	Количество человек	% к итогу	Количество человек	% к итогу	Количество человек	% к итогу
Священно-служители	5	7,9	5	3,6	5	3,0	5	2,7	5	2	8	3	8	3,2	8	3,2
Военные	13	20,3	19	13,8	19	11,3	17	9,3	17	8,5	20	7,4	12	4,8	13	5,3
Дворяне	2	3,1	3	2,2	3	1,8	3	1,7	3	1,5	3	1,1	3	1,2	4	1,6
Казанские купцы	10	15,6	25	18,1	26	15,5	28	15,4	30	15,1	42	15,6	38	15,2	37	15
Мещане			1	0,7	1	0,6	2	1,1	3	1,5	3	1,1	4	1,6	7	2,8
Цеховые													1	0,4	1	0,4
Крестьяне							4	2,2	4	2	4	1,5	4	1,6		
Потомственные почетные граждане	6	9,4	9	6,5	11	6,5	12	6,6	13	6,5	16	5,9	15	6	17	6,9
Чиновники	23	35,9	52	37,7	62	36,9	65	35,7	65	32,7	82	30,4	69	27,6	60	24,3
Иногородние	3	4,7	11	8	21	12,5	22	12,1	26	13,1	49	18,1	49	19,6	42	17
Иностранцы									2	1	6	2,2	6	2,4	6	2,4
Другие	2	3,1	13	9,4	20	11,9	24	13,2	31	15,6	37	13,7	41	16,4	52	21,1
Всего	64	100	138	100	168	100	182	100	199	100	270	100	250	100	247	100

Таблица № 2. Количество благотворителей, внесших денежные пожертвования в 1873–1880 гг.

Сословия	1873 г.			1874 г.			1875 г.			1876 г.			1877 г.			1878 г.			1879 г.			1880 г.		
	Кол-во человек	% к итогу	% к сословию	Кол-во человек	% к итогу	% к сословию	Кол-во человек	% к итогу	% к сословию	Кол-во человек	% к итогу	% к сословию	Кол-во человек	% к итогу	% к сословию	Кол-во человек	% к итогу	% к сословию	Кол-во человек	% к итогу	% к сословию	Кол-во человек	% к итогу	% к сословию
Священно-служители	5	8,2	100	3	2,4	60	3	2,1	60	3	2,3	60	3	2,1	60	6	2,9	75	6	3,2	75	6	3,2	75
Военные	13	21,3	100	19	15,6	100	19	13,2	100	16	12	94,1	16	11,2	94,1	19	9,3	95	10	5,4	83,3	11	6	84,6
Дворяне	2	3,3	100	1	0,8	33,3	2	1,4	66,7	1	0,7	33,3	1	0,7	33,3	1	0,5	33,3	1	0,6	33,3	3	1,6	75
Казанские купцы	10	16,4	100	24	19,7	96	24	16,7	92,3	25	18,8	89,3	27	18,9	90	37	18,1	88,1	33	17,8	86,8	32	17,3	86,5
Мещане				0	0		0	0		0	0		1	0,7	33,3	1	0,5	33,3	1	0,6	33,3	5	2,7	71,4
Цеховые																			1	0,6	33,3	1	0,5	100
Крестьяне										0	0		0	0		0	0		0	0		0	0	
Потомственные почетные граждане	6	9,9	100	9	7,3	100	10	6,9	90,9	10	7,5	83,3	11	7,7	84,1	14	6,8	87,5	14	7,5	93,3	16	8,7	94,1
Чиновники	22	36	95,65	46	37,8	88,4	54	37,5	87,1	50	37,6	76,9	49	34,2	75,4	64	31,2	78	52	28,1	75,3	45	24,3	75
Иногородние	3	4,9	100	10	8,2	90,9	18	12,5	85,71	17	12,8	77,3	21	14,7	80,8	43	21	87,7	42	22,7	85,7	39	21,1	92,8
Иностранцы													2	1,4	100	5	2,4	83,3	5	2,7	83,3	5	2,7	83,3
Другие	0	0	0	10	8,2	76,9	14	9,7	70	11	8,3	45,8	12	8,4	38,7	15	7,3	40,5	20	10,8	48,8	22	11,9	42,3
Всего	61		95,3	122		88,4	144		85,7	133		73,1	143		71,8	205		75,9	185		74	185		74,9

Таблица № 3. Ежегодные пожертвования благотворителей в 1873–1880 гг.

	1873 г.		1874 г.		1875 г.		1876 г.		1877 г.		1878 г.		1879 г.		1880 г.	
Сословия	Руб.	% к итогу	Руб.	% к итогу	Руб.	% к итогу	Руб.	% к итогу	Руб.	% к итогу	Руб.	% к итогу	Руб.	% к итогу	Руб.	% к итогу
Священно-служители	50	4,8	50	3,1	50	2,8	50	2,9	50	2,9	80	3,3	80	3,6	80	3,6
Военные	260	25	295	18,4	295	16,4	185	10,9	190	10,9	225	9,3	90	4	125	5,6
Дворяне	30	2,9	15	0,9	25	1,4	10	0,6	10	0,6	10	0,4	10	0,4	30	1,3
Казанские купцы	170	16,3	285	17,8	285	15,8	340	20,1	305	17,5	415	17,1	385	17,3	365	16,4
Мещане			0	0	0	0	0	0	10	0,6	10	0,4	10	0,4	45	2
Цеховые													10	0,4	10	0,5
Крестьяне							0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Потомственные почетные граждане	125	12	180	11,2	140	7,8	140	8,3	155	8,9	195	8,0	200	9	220	9,9
Чиновники	345	33,2	560	34,9	670	37,2	680	40,1	645	37	775	31,9	675	30,3	575	25,8
Иногородние	60	5,8	115	7,2	200	11,1	160	9,4	200	11,5	470	19,3	490	22	480	21,6
Иностранцы									40	2,3	75	3,1	75	3,4	75	3,4
Другие	0	0	105	6,5	135	7,5	130	7,7	135	7,8	175	7,2	205	9,2	220	9,9
Всего	1040	100	1605	100	1800	100	1695	100	1740	100	2430	100	2230	100	2225	100

Ч.Х.Саматова

Правительство и проблемы реформирования мусульманских учебных заведений внутренних губерний России в начале XX в.

Обострение социально-экономических и политических противоречий в стране вылились в начале XX века в первую российскую революцию. Под давлением революционных движений и с учетом создавшегося положения на национальных окраинах, самодержавие вынуждено было пересмотреть отдельные аспекты своей национальной политики, в том числе в сфере школьного образования.

Традиционные школы татар сделались объектом внимания властей в связи с пересмотром религиозного законодательства. Согласно пункту 6 указа от 12 декабря 1904 г. «О предначертаниях к усовершенствованию государственного устройства»[1] Николаем II 17 апреля 1905 г. были утверждены выработанные Комитетом министров положения «Об укреплении начал веротерпимости»[2]. Для разработки новых положений в законодательстве соответствующих принципам, провозглашенным в указе 17 апреля, предполагалось созвать Особое вневедомственное совещание по делам веры. Оно должно было выработать по намеченным Комитетом министров вопросам законопроекты и направить их для дальнейшего утверждения в Государственный совет. Причем, для ускорения процедуры, предполагалось сделать это без предварительных переговоров с ведомствами, интересы которых могли затрагиваться в результате реализации данных проектов. Положение Совещания претерпело существенное изменение после издания 6 августа 1905 года закона об учреждении Государственной думы и утверждения 19 октября 1905 года указа о мерах к укреплению единства в деятельности министерств и главных управлений. В соответствии с ним, подготовленные в недрах Совещания проекты должны были пройти обсуждение в Совете министров, которому предстояло решить «дать означенным проектам то или другое направление или даже совершенно переработать их на новых основаниях»[3]. И лишь после этого представлялись на рассмотрение Государственной думы. В силу вышеуказанных обстоятельств, работа Совещания приняла иной порядок и была сведена к сбору материалов по утвержденным заранее вопросам, последующему их обсуждению и принятию основных положений по которым в дальнейшем предстояло выработать соответствующие законопроекты.

Распоряжением Николая II от 18 мая 1905 г. председателем Особого совещания был назначен член Государственного совета, генерал-адъютант граф А.П.Игнатьев. В качестве участников, которые могли «способствовать своими знаниями и опытностью успешному ходу дела»[4] императором были утверждены: члены Государственного совета, действительные тайные советники Б.П.Череванский и В.К.Саблер, гофмейстер Б.В.Штюрмер, тайный советник С.Ф.Платонов, сенатор князь А.А.Ширинский-Шихматов. В состав Совещания вошли и чиновники различных органов государственного управления[5]. Состав участников Совещания свидетельствовал о том, что среди них не было лиц, как сочувствующих нуждам мусульманских народов, так и готовых пойти на существенные уступки по вероисповедным вопросам в целом[6]. Первоначально к работе Совещания предполагалось пригласить и представителей мусульманского сообщества России. В свою очередь, мусульмане неоднократно заявляли о желании принять участие в обсуждении вопросов, касавшихся их непосредственно. Так, например, татары г. Чистополя ходатайствовали перед председателем Комитета министров о разрешении мусульманам самим выбрать участников данного Совещания, а не назначать их по личному усмотрению А.П.Игнатьева[7]. Тем не менее, вышеуказанных лиц к работе Совещания не допустили, сославшись на то, что после принятия закона об учреждении Государственной думы, задачи Совещания значительно сузились и «высказываемые… суждения могли бы породить (у них. – *Ч.С*) лишь напрасные ожидания»[8].

Круг интересующих Совещание проблем относительно мусульманского населения

империи был определен пунктом 10 «высочайше» утвержденного 17 апреля 1905 г. положения Комитета министров: вопросы открытия мектебов и медресе[9], установления порядка избрания и назначения мусульманского духовенства. Также, в соответствии с пунктом 7 утвержденного императором 18 июня 1905 г. журнала Комитета министров, в сферу рассматриваемых Совещанием проблем был включен вопрос о предоставлении мусульманам права преподавать вероучение на родном языке учащихся[10].

На первых двух заседаниях Особого совещания с целью облегчения дальнейшей работы было принято решение составить ряд предложений-«записок» по интересующим Совещание вопросам. Авторами «записок» стали назначенные самим главой государства участники Совещания. Разработка мусульманской проблематики была поручена В.П.Череванскому. Подготовка специального исследования по мусульманской проблеме заняла у В.П.Череванского несколько месяцев и была завершена к сентябрю 1905 года. Она и стала своеобразной программой обсуждения состоявшихся 20 и 24 апреля 1906 г. заседаний[11].

В основу «Записок по делам веры мусульман-суннитов» был положен тезис «об опасности угрожающей от стремления фанатичных татар-мусульман отатарить весь русско-мусульманский мир и тем сплотить его в пределах от Казани и нижнего Поволжья до китайской границы»[12]. Именно мысль о противодействии объединению различных мусульманских народов под руководством татар стала базовой для ряда предлагаемых В.П.Череванским мероприятий, в том числе в сфере народного образования.

При подготовке «Записки» его автором были изучены ходатайства мусульман об упразднении религиозных притеснений, поданные в различные органы государственного управления после обнародования указа 12 декабря 1904 г. и соответствующие комментарии к ним местных властей. К началу работы Совещания насчитывалось около 500 заявлений от мусульман. Причем среди них не оказалось ни одного требования от населения Закаспийской области, Закавказья и Туркестанского генерал-губернаторства[13]. Все прошения поступили от мусульман внутренней России. В результате анализа В.П.Череванский пришел к выводу, что большая часть ходатайств, несмотря на массовый характер, не является выражением свободной воли просителей. Доказательством этого, по мнению В.П.Череванского, служило то, что множество прошений, поступивших из территорий, находившихся в ведении ОМДС, воспроизводились по заранее составленным образцам. Многие из них были отпечатаны на машинке марки «Ремингтон» и готовые образцы, видимо, распространялись лишь для приложения подписей[14]. При этом, автор «Записок» не учел того факта, что значительная часть татарского населения не владела в должной мере русской грамотой и не могла самостоятельно составить эти заявления, а подписавшись под ними, они выразили свою солидарность с изложенными на бумаге требованиями. Наличие таких документов также свидетельствовало «о мобилизационных ресурсах мусульманского сообщества (и, прежде всего татар)»[15], когда они, в целях реализации собственных интересов, могли сорганизоваться и выступить как единое целое.

Подвергнув анализу ходатайства, касавшиеся народного образования, В.П.Череванский пришел к выводу, что перечень вопросов, имевших отношение к данной сфере, необходимо дополнить. При этом внимание тайного советника привлекли прошения мусульман о запрещении принимать в русские общеобразовательные учебные заведения мусульманских юношей, не представивших свидетельств подтверждающих их знание религиозных дисциплин[16]. Такая постановка вопроса являлась выражением определенных опасений родителей за нравственное воспитание детей, которые, поступая в русские школы, попадали в другую этнокультурную среду. Однако государство, где законодательно было закреплено привилегированное положение РПЦ, не могло реализовать подобные ходатайства.

Особое возмущение автора «Записок» вызвали требования татар о том, что содержание конфессиональных школ и их педагогического персонала должно осуществляться за счет государственных или земских средств. Такое предложение заявители обосновывали тем, что «татарское население несет государственные повинности наравне с русским населением империи» и, соответственно, «вправе рассчитывать на отчисление определенного процента из сумм, собираемых на народное образование»[17]. Финансирование татарских мектебов и медресе из земских источников было одним из основных требований татар Тетюшского уез-

да Казанской губернии, организовавших под руководством 80 мулл в марте 1906 г. в селе Тамай Тураево собрание в составе более 400 человек и подавших телеграмму на имя председателя Комитета министров С.Ю.Витте[18]. Отвечая на подобные заявления, В.П.Череванский писал, что «мусульмане не употребляют спиртных напитков и ... сберегают этим путем до 70 млн. рублей в год»[19], «а эта сумма совершенно достаточна, чтобы мусульмане содержали свои конфессиональные училища на свои общественные сборы»[20]. Тем самым, официальные власти выступили против субсидирования мектебов и медресе из общественных средств. Примечательно, что ежегодные ассигнования МНП на приходские школы за 1899–1903 гг. возросли с 50 тысяч до 400 тысяч рублей[21]. При этом государство продолжало претендовать на административный контроль над мусульманскими школами. В этой связи стремления мусульман изъять функции управления конфессиональными учебными заведениями из ведомства МНП и передать их в ведение ОМДС, обозначенные в ходатайствах татар ряда губерний КУО[22], в корне противоречили русификаторским интересам правительства, которое не могло допустить «обособленности мусульманских общин от господствующего племени»[23]. Поэтому В.П.Череванский не только выступил за сохранение правительственного контроля над конфессиональными учебными заведениями, но и предложил меры по его совершенствованию. Так, по его мнению, непременным условием эффективного надзора за духовными учебными заведениями является знание чиновниками (осуществлявшими вышеуказанный надзор) восточных языков. В этой связи В.П.Череванский пишет о необходимости «...усилить среди русского юношества отрасль востоковедения ... не пожалеть средств на изучение Востока и восточных наречий»[24]. Его предложение было вполне адекватно сложившейся ситуации, когда вследствие незнания учебной администрацией языков преподавания в учебных заведениях мусульманских народов, наблюдение за ними приобретало фиктивный характер.

Являясь сторонником правительственного контроля, В.П.Череванский, тем не менее, выступил за предоставление определенной автономии конфессиональной школе. Согласно его рассуждениям открытые репрессивные меры против духовных учебных заведений не приведут к улучшению отношений между государством и «инородцами». Поэтому желательно создать условия для беспрепятственного открытия вышеупомянутых школ, учреждение которых должно зависеть только от окружных правлений по делам мусульманской веры.

Возможно, вышеуказанная мера, наряду со смягчением противоречий между мусульманами и русской администрацией, имело целью ограничение влияния на мусульманскую общность тех лиц, которые, не добившись официального разрешения на открытие учебных заведений, могли продолжить свою педагогическую деятельность вне контроля учебных властей и пропагандировать среди населения идеи, не совместимые с господствующей идеологией.

Однако предложенный выше порядок устройства мусульманских учебных заведений оказался весьма дискуссионным. Совершенно иных взглядов на этот вопрос придерживался участвовавший в Совещании от МНП А.С.Будилович. Свое видение ряда проблем, касавшихся духовной сферы мусульман он изложил в записке «Мнение тайного советника Будиловича по некоторым вопросам, рассмотренным в Записке действительного тайного советника В.П.Череванского о делах веры мусульман-суннитов»[25]. По мнению А.С.Будиловича, вводимые В.П.Череванским условия открытия мектебов и медресе противоречили как законодательству по отношению к школам мусульман, так и правилам, регламентировавшим функционирование учебных заведений других религиозных общин. Более того, практическое воплощение предложений В.П.Череванского, считал его оппонент, перечеркнет результаты, которые были достигнуты реализацией закона 20 ноября 1874 года и фактически ликвидирует контроль МНП за мектебами и медресе[26]. В соответствии с этим, А.С.Будилович выступил также против предоставления единоличного права мусульманским духовным правлениям назначать преподавателей в учебные заведения мусульман, в то время как В.П.Череванский, напротив, стремился исключить возможность участия административных властей в данной процедуре[27]. Аргументируя свою точку зрения, А.С.Будилович писал: «Не нужно забывать, что надежды, возлагавшиеся некогда русским правительством на патриотизм магометанских духовных собраний и готовность согласовать ... интересы магометанских населений с нуждами государства ... не

оправдались. Почему же на эти правления возлагать теперь право совершенно автономно назначать преподавателей медресе и производить испытания, при том не только по вероисповедным, но и по светским предметам»[28].

Среди участников Совещания не было единого мнения и относительно обязательного знания кандидатами на духовные должности русского языка. Следует отметить, что требования об освобождении духовенства от знания русского языка оказались наиболее многочисленными и составили 4/5 всех заявлений мусульман[29].

Чтобы не допускать каких-либо «упреков в стеснении веры», исходящих от мусульманского населения, В.П.Череванский, предложил отказаться от требования непременного знания русского языка тем духовным лицам, в обязанности которых не входило исполнение определенных административных функций или руководство учебными заведениями. Противоположную позицию по данному вопросу занял А.С.Будилович. Обратившись к истории создания правил «Об установлении образовательного ценза для духовных лиц магометанского исповедания по округу ОМДС», он утверждал, что ликвидация образовательного ценза усилит агитацию мулл против знания русского языка, явится дополнительным препятствием для открытия русско-татарских школ и, в целом, приведет к усилению антирусских настроений в мусульманской среде. Этим шагом правительство поставит под сомнение общегосударственное значение русского языка. В ходе обсуждения этого вопроса, Совещание пришло к выводу, что знание муллами русского языка не является стеснением веры, так как ограничивается лишь владением разговорной речью и умением читать, в то время как, например, от служителей римско-католической и евангелическо-лютеранской церквей требовалось более основательное владение государственным языком[30].

Наряду с указанными выше предложениями В.П.Череванский настаивал на том, чтобы мусульманским народам, обладавшим «собственными наречиями»[31] (башкиры, казахи) была предоставлена возможность использовать родной язык в школах в качестве языка преподавания. Это, на первый взгляд, либеральное стремление государственного чиновника имело тенденциозные корни: правительство опасалось усиления татарского влияния на мусульманское население России и пыталось предотвратить «объединение... разноплеменных мусульманских групп в одну религиозно-татарскую общину»[32].

Однако эта проблема не была рассмотрена Совещанием. На Совещании подверглись обсуждению только вопросы образовательного ценза для мусульманского духовенства. Несмотря на это, анализ составленных его участниками «записок» дает возможность констатировать о существовании различных точек зрения на конфессиональную школу мусульманских народов, в том числе татар. Среди них ряд предложений отличались стремлением отступить от некоторых элементов образовательной политики XIX столетия в сторону ее частичной либерализации. В дальнейшем, выше обозначенные рекомендации по школьному образованию, наряду с другими положениями, выработанными в ходе заседаний по мусульманским вопросам, не получили правовую регламентацию.

Особое совещание по делам веры в связи с открытием I Государственной думы было закрыто 28 мая 1906 года. По завершению работы Совещания, журналы заседаний со всеми прилагавшимися «записками» были переданы в распоряжение Совета министров. В свою очередь, Совет министров, исходя из того, что вероисповедные вопросы относились к ведению МВД, все материалы Совещания направил в силовое ведомство[33]. Позже, в структурах МВД были подготовлены несколько вероисповедных законопроектов. Однако попытки провести их через Государственную думу не увенчались успехом. Они либо не успевали рассматриваться на заседаниях Государственной думы, либо оказывались заблокированными Государственным советом[34].

С началом революции МНП, претендуя на создание общей системы начального образования для коренного населения империи, в соответствии с распоряжением министра народного просвещения В.В.Глазова от 31 марта 1905 г. за № 7161 в мае – июне того же года организовало «Особое совещание по вопросам образования восточных инородцев». Руководство Совещанием было поручено А.С.Будиловичу. Главной задачей данного Совещания стал пересмотр законов об «инородческих» школах восточной и юго-восточной части России и переосмысление системы Н.И.Ильминского. В связи с поставленными задачами, к работе Совещания были привлечены специалис-

ты, имевшие опыт практической деятельности в сфере школьного образования инородцев[35], а также известные востоковеды[36].

Работа Совещания была организована таким образом, что рассмотрение намеченных вопросов происходило дважды. Первый раз они обсуждались на заседаниях секций, в дальнейшем, составленный секцией по заданной теме доклад заслушивался на общем собрании Совещания. Исключением из такого порядка, стало рассмотрение вопросов, связанных с оценкой школьной системы Н.И.Ильминского, выяснением возможности ее применения в будущем. Эти проблемы были проанализированы при участии всех членов Совещания. Результатом стало вторичное признание системы Н.И.Ильминского в качестве основы школьного образования «инородцев». Согласно характеристике, предоставленной членами Совещания, такая система гармонично сочетала две составляющие: содержание и форму. Первая включала в себя христианское (для крещеных и язычников) и общечеловеческое, патриотическое (для мусульман) образование. Вторым элементом указанной системы являлось языковое выражение, при этом родной язык представлял собой подготовительную ступень к русскому «отечественному» языку. В условиях недостаточного срока для полноценного развития обоих компонентов, власти отдали предпочтение патриотическому образованию на «материнском» языке перед успешным усвоением учениками русского языка[37]. Благодаря выступлению Н.А.Бобровникова, М.А.Машанова, Х.А.Монастырлы, А.С.Будиловича и поддержке их позиций министром народного просвещения В.В.Глазовым[38], другая перспектива развития «инородческого» образования была исключена.

В результате для татар-мусульман вновь рекомендовалась организация русско-татарских училищ и русских классов при конфессиональных школах. При этом последние, несмотря на низкую результативность, были допущены лишь потому, что могли способствовать развитию у них «русских идей»[39]. Более желательным представлялось учреждение русско-татарских училищ. Для установления доверия населения к указанным учебным заведениям, рекомендовалось допускать в состав организуемых при них попечительских советов представителей местных татарских обществ[40]. «Продвижению» государственных школ среди татар могло способствовать предложенное С.В.Смоленским включение в учебную программу дисциплин, связанных с промышленной специализацией тех или иных регионов[41]. Считалось, что имея практические навыки, выпускники училищ могли быстрее адаптироваться к жизненным реалиям. Однако участники Совещания, отказавшись от внедрения подобной практики, в очередной раз продемонстрировали безучастность к действительным потребностям «инородческого» населения и подтвердили, прежде всего, русификаторскую установку вышеуказанных училищ.

Члены Совещания, опасаясь ассимиляции мусульманских народов татарами при совместном обучении, единогласно высказались за этнически монолитный состав учебных заведений, что должно было выражаться даже в названиях: русско-татарский, русско-киргизский, русско-таджикский и т.д.[42] Предложение о привлечении в «инородческие» школы русских учеников и установление их совместного проживания в интернатах[43] также было подчинено государственным задачам. Аналогичную цель преследовало введение в состав татарских учительских школ русских учеников. Такие рекомендации явились противодействием превращению их в своеобразные национальные светские учебные заведения. Указанной задаче соответствовало также предложение участников Совещания о переводе КТУШ в отдаленный от общественно-политической жизни татар г. Свияжск[44]. Но, учитывая нестабильную социально-политическую обстановку, власти не решились на этот шаг.

Проблемы традиционных школ мусульман обсуждались на руководимой Н.Ф.Катановым секции № III в составе Н.А.Бобровникова, А.А.Воскресенского, Н.П.Остроумова, М.А.Миропиева, Х.А.Монастырлы.

Одна из основных задач для участников секции состояла в определении характера государственной политики по отношению к конфессиональным учебным заведениям: «следует ли признать более правильным пассивное отношение правительства к мектебам и медресе ... или активное усвоенное, хотя и нерешительно ... со времени передачи надзора за этими школами из МВД в МНП»[45]. Вопрос об изменении существовавшей с 70-х годов XIX столетия активной позиции властей по отношению к мусульманским школам был поднят Военным министерством еще в 1901 г.

При определении соответствующих перспектив в управлении мектебами и медресе, участники исходили из того, что бесконтрольное существование конфессиональных учебных заведений способствует распространению панисламистских и пантюркистских идеологий. Кроме того, существенная угроза для «безопасности России», по мнению чиновников, исходила от развития национального самосознания татар, которые согласно их рассуждениям, посредством мектебов и медресе «отатаривали» тюркские и финно-угорские народы России[46]. Особою опасность для русской администрации представляла «татаризация» казахов, населявших юго-восточные границы страны.

Учитывая выше приведенные аргументы, члены Совещания единогласно высказались за сохранение мектебов и медресе в ведении МНП. При этом они выступили за проведение такого комплекса активных мероприятий по отношению к ним, который не затрагивал бы область мусульманского вероучения. В их число было включено: требование о допуске к преподавательской деятельности только российских подданных, а также знание мусульманским духовенством русского языка, при этом предлагалось желательным повышение образовательного ценза для мулл до уровня одноклассного училища; руководители мектебов и медресе должны были ежегодно предоставлять список учащихся в местные органы инспекции; в целях устранения «татаризации» мусульманских народов было принято решение издавать учебную литературу на родном языке «инородцев»; аналогичную цель преследовало постановление об обучении в мектебах и медресе не на татарском, а на «природном» языке учащихся[47].

Противником расширения роли «инородческих» языков в школах был цензор Петербургского цензурного комитета В.Д.Смирнов, полагавший, что указанные меры могут стимулировать развитие национализма. Наряду с этим, он предложил обратить серьезное внимание правительства на новометодные школы, которые являлись более сильной и опасной организацией, чем старометодные учебные заведения[48]. Однако это утверждение не удостоилось должного внимания участников Совещания.

При обсуждении перспектив управления русско-национальными и конфессиональными школами коренных народов, участники Совещания признали необходимым восстановление упраздненных должностей инспекторов «инородческих» школ, однако передав их из окружного подчинения в министерское. При этом инспектора обязывались проживать «в районе подлежащей народности и находиться по школьным делам в ближайших отношениях с местными органами учебного ведомства»[49]. Они должны были иметь специальную подготовку (в том числе знать «инородческие» языки). Инспектора, являясь учеными-педагогами, руководили лишь учебно-воспитательным делом. Административный надзор оставался за инспекторами народных училищ, которые действовали согласно их указаниям. Но подготовленный Совещанием проект не содержал детальной регламентации процедуры управления. Данное решение участники Совещания аргументировали тем, что «это, не принося, до назначения компетентных инспекторов, никакой пользы учебному делу, может лишь дать повод обвинять министерство в намерении стеснить самобытную мусульманскую школу»[50].

Составленные на основе постановлений Совещания «Правила» 31 марта 1906 г., отменяли действие «Правил о мерах к образованию населяющих Россию инородцев» от 26 марта 1870 г. В отличие от последних, открыто декларировавших русификаторские задачи учебных властей, вновь принятые законы брали обязательство «с одной стороны, содействовать … нравственному и умственному развитию (нерусских народов Поволжья и Приуралья. – *Ч.С.*) и, таким образом, открывать путь к улучшению их быта, а с другой – распространять между ними знание русского языка и сближать их с русским народом на почве любви к общему отечеству» (п. 2)[51].

В соответствии с этим для татар, также как и для других народов организовывались следующие русско-инородческие учебные заведения: первоначальные, образовательная программа которых была рассчитана на два года; начальные одноклассные с четырехлетним курсом обучения и, нацеленные на более серьезную подготовку, шестилетние начальные двухклассные училища (п. 5)[52]. Учреждение последних являлось новым шагом в стремлении правительства распространить полноценное начальное образование среди татар в силу того, что кроме изучаемых в первоначальных и одноклассных начальных училищах предметов (вероучение, русский и родной языки, арифмети-

ка, пение), учебная программа двухклассных училищ включала российскую историю, географию, естествознание, черчение и геометрию. При этом согласно «Правилам 31 марта», родной язык «инородцев» являлся не только орудием обучения русскому языку, который начинали преподавать со второго полугодия первого учебного года, но и вводился в школьную программу в качестве отдельного предмета изучения (изучался вместе с вероучением) (пп. 3, 7)[53]. Однако в соответствии с задачами вышеуказанных учебных заведений ему отводилось гораздо меньше времени, чем русскому языку[54]. Была заложена возможность уменьшения количества уроков мусульманского вероучения[55].

Кроме выше перечисленных учебных заведений для татар-мусульман, действовали классы русского языка при мектебах и медресе и отдельно от них (п. 24)[56]. Учитывая практику предыдущих лет, учреждение и содержание русских классов должно было осуществляться не только за счет местных обществ или частных лиц, но и на государственные средства (пп. 24, 37)[57]. Отсутствие возрастных ограничений для желающих поступить в русские классы, должно было способствовать большей посещаемости данных учебных заведений (п. 29)[58].

Преподавателями русско-татарских училищ и русских классов могли быть, как хорошо знающие русский язык татары, так и владеющие татарским языком русские учителя (п. 25). Такое уравнение возможностей «инородческих» и русских учителей, являлось отступлением от «Правил» 1870 г., согласно которым деятельность последних носила вынужденный характер и обуславливалась недостаточностью педагогических кадров из местного населения. В начале XX столетия, когда количество учителей из татар, знающих русский язык, увеличилось, учебная администрация, напротив, начала ориентироваться на подлинных носителей христианской культуры. Следующее нововведение в данной области открывало возможность заменять духовных лиц, преподающих в русско-татарских училищах мусульманское вероучение, учителями светских дисциплин (п. 26)[59]. Указанное предложение было связано с тем, что многие представители мусульманского духовенства, в силу особых мировоззренческих установок, несогласия общины или недостаточности денежного вознаграждения отказывались занимать должность вероучителя в русско-татарских школах. Однако лишь сам факт принадлежности учителя к какой-либо конфессии далеко не всегда являлся гарантией наличия у него необходимых знаний по вероучению, что ставило под сомнение качество образования. Возможно, это положение не исключало возможность устранения из школ духовных лиц, являвшихся выразителями неприемлемых для государства мировоззренческих установок.

Опасаясь пресловутой «татаризации», учебные власти ввели новое правило о том, чтобы национальность преподавателей «инородческих» школ должна была быть идентичной национальности учащихся (п. 4)[60]. Вышеуказанным задачам соответствовало также учреждение отдельных для каждого этноса учебных заведений (п. 6)[61].

Согласно рекомендациям «Особого совещания по вопросам образования восточных инородцев», общее руководство над русско-национальными и конфессиональными учебными заведениями передавались специальным инспекторам «инородческих» школ (пп. 9, 32)[62].

Чиновники решились на введение для татарских книг параллельно с существовавшей арабской графикой русской транскрипции (п. 13)[63]. Последнее было интерпретировано татарами как покушение на духовное наследие народа и вызвало массовый протест. Впоследствии МНП разъяснило, что применение двойной транскрипции не относилось к мусульманским религиозным книгам и указанная статья не являлось непременным условием, а лишь рекомендовалось для облегчения изучения «инородцами» русского языка. В соответствии с этим выбор учебных пособий и книг, которые могли печататься как арабскими, так и русскими буквами предоставлялся совместному решению учредителей и содержателей школ с одной стороны, и чиновников местной учебной администрации, с другой[64]. Последнее постановление МНП не только не снимало возникшее между населением и властями противоречие, а могло при несовпадении взглядов сторон создать дополнительные конфликтные ситуации.

Новые «Правила» ужесточали условия функционирования мектебов и медресе. Для получения разрешения на открытие вышеуказанных школ требовалось удостоверение о том, что их «содержание обеспечено необходимыми средствами» (п. 36)[65].

Данная статья вводилась как способ выяснения источника финансирования конфессиональных школ, что, в свою очередь, могло помочь учебным властям сэкономить казенные средства на организацию при них русских классов.

«Правилами» также устанавливался образовательный ценз, необходимый для получения должности заведующего мектебом и медресе. Если ранее, мулла, получивший соответствующий приговор от общества и имевший необходимое на то свидетельство о знании русского языка, мог стать во главе конфессионального учебного заведения, то теперь руководители мектебов и медресе должны были иметь образование не ниже одноклассного училища МНП (п. 33)[66]. Ужесточилась цензура и в отношении употребляемых в мектебах и медресе учебных книг. Согласно пункту 35, вышеуказанная литература должна бы быть издана в России. Заграничные экземпляры допускались в конфессиональные школы только с особого разрешения соответствующего инспектора «инородческих» школ[67]. При этом авторы «Правил» не учли того факта, что использование заграничных изданий обуславливалось, в первую очередь, недостаточностью отечественных публикаций по мусульманским вероисповедным дисциплинам, при котором запрет на опубликованную заграницей литературу мог привести к тому, что многие мектебы и медресе лишались необходимых учебников.

Устанавливаемые новым законом мероприятия вызвали недовольство и протест со стороны мусульманского населения Среднего Поволжья. В МНП, МВД, Совет министров начали поступать гневные заявления татар с требованием отменить «Правила 31 марта»[68]. Отрицательное отношение населения к проводимым министерством мерам сопровождалось потоком яростных выступлений в татарской прессе[69]. Не оставили без внимания этот вопрос и депутаты III Всероссийского мусульманского съезда, направившие министру народного просвещения телеграмму с требованием аннулировать вышеуказанные «Правила»[70]. Их поддержали и мусульманские гласные Казанского уездного земства. Под давлением общественного мнения мусульман за пересмотр «Правил» 31 марта 1906 г. выступило также МВД, руководитель которого П.А.Столыпин не без основания заявил, что принимать какие-либо активные действия в отношении мектебов и медресе в данный период бесполезно и политически опасно[71]. Дело в том, что, несмотря на некоторый спад революционного движения, после ряда предпринятых правительством политических и экономических мер, все еще продолжались выступления крестьян и волнения в вооруженных силах. После роспуска в июле 1906 г. I Государственной думы, предстояли очередные выборы, на которых правящая элита и поддерживаемые ею партии рассчитывали на содействие некоторой части нерусского населения, и, прежде всего тех, кто опасался потерять в ходе революции хотя бы те права и имущества, наличие которых гарантировалось властью. К тому же само МВД занималось в тот период разработкой общего положения о мусульманском духовенстве, в непосредственной связи с которым находилось и решение вопросов о конфессиональной школе. В соответствии с вышеуказанным, сменивший 24 апреля 1906 г. на посту министра народного просвещения И.И.Толстого М.П.Кауфман, заявив, что он изначально считал преждевременным включение в состав «Правил» пунктов, регламентировавших существование мектебов и медресе, распоряжением от 14 февраля 1907 г. за № 3087 приостановил их действие. Согласно указаниям МНП к конфессиональным школам также не должна была применяться статья 9 о порядке надзора за «инородческими» училищами. В свою очередь П.А.Столыпин в телеграмме казанскому губернатору рекомендовал передать самой широкой гласности все обозначенные выше разъяснения властей. Выполняя предписание министра внутренних дел, администрация Казанской губернии разместила соответствующие объявления в газетах, в помещениях предвыборных и избирательных собраний, а также вручила выборщикам и представителям мусульманского духовенства. Однако указанные меры не смогли полностью прекратить «брожение» среди татарского населения.

В связи с неудовлетворенностью татар отдельными статьями «Правил» 31 марта 1906 г. МНП вынуждено было подвергнуть их пересмотру. Для осуществления намеченной задачи, в министерстве под председательством М.П.Кауфмана была учреждена специальная комиссия, действовавшая с 27 сентября по 15 октября 1907 г.[72] В ней приняли участие и чиновники МВД. От КУО были приглашены попечитель округа А.Н.Деревицкий, директор КУС

А.А.Воскресенский, инспектор КТУШ М.Н.Пинегин[73]. Учитывая напряженную атмосферу, к работе комиссии были допущены представители мусульман[74]. Мнение мусульманской группы относительно «Правил 31 марта» было изложено в особой записке, представленной 6 октября 1907 г. на рассмотрение комиссии. В ней мусульманские делегаты охарактеризовали «Правила» как «репрессионно-ассимиляционные», «стремящиеся не естественными, а крайне искусственными мерами приобщить мусульман к общерусской культуре»[75]. Одновременно, претендуя на сохранение духовно-культурных традиций мусульманских народов, и, учитывая роль государства в процессе их образования, они настаивали на том, что дети должны поступать в русско-национальные училища только после завершения обучения в мектебах. При такой организации школьного дела, срок обучения в каждом из вышеуказанных учебных заведений сокращался на один год[76]. Признавая роль русской общеобразовательной школы в формировании национальных кадров для государственной, общественной и культурной областей, делегаты настаивали на увеличении возрастного ценза для поступающих в них мусульман и преподавания для них исламского вероучения[77]. Вышеуказанная программа, выдвинутая в качестве альтернативы «Правилам» 31 марта 1906 г., была весьма лояльной, что даже участвовавшие в комиссии государственные чиновники заметили, что они ожидали более радикальных предложений[78]. Тем не менее, взгляды мусульманских делегатов не удостоились поддержки большинства, которое настояло на принятии несколько обновленной редакции «Правил» 1906 г.

Выработанный комиссией документ был утвержден министром народного просвещения 1 ноября 1907 г. и вступил в действие под названием «Правила о начальных училищах для инородцев». При этом разъяснялось, что действующие «инородческие» училища не упраздняются, а организуемые в соответствии с «Правилами» 1 ноября 1907 г. школы носят рекомендательный характер и открываются только с согласия местного населения[79].

Вместо пространной формулировки «Правил» 1906 г. о распространении их на восточные и юго-восточные области России, новые правила четко определили территориальные границы распространения: Казанский, Оренбургский, Одесский, Кавказский, Западно-Сибирский учебные округа, а также Туркестанский край, Иркутское и Приамурское генерал-губернаторства (п. 14)[80].

В «Правилах» 1907 г., была исключена статья об обязательности русской транскрипции, также устранен п. 6 предыдущих «Правил» о моноэтничном составе учащихся русско-национальных школ. Согласно новым указаниям увеличивалось количество часов, отводимых на изучение родного языка, но сокращались урочные часы на изучение основ ислама[81]. Уступая требованиям мусульман, комиссия исключила из учреждаемых для инородцев школ тип первоначальных училищ (п. 2)[82]. Также «Правилами» 1 ноября устанавливалась возможность открытия при начальных одноклассных и двухклассных училищах ремесленных классов и классов ручного труда, организуемых в соответствии с законом 21 апреля 1903 г. (п. 10)[83]. Следует отметить, что по этому вопросу предложение участвовавших в вышеуказанной комиссии мусульман о преобразовании двухклассных училищ в сельскохозяйственные и технические учебные заведения являлось более прогрессивным и больше отвечало потребностям населения[84].

Тем самым учебные власти, изъяв из текста некоторые «взрывоопасные» для мусульман статьи, не поступились принципиальными положениями, достигнутыми государством за последние сорок лет в сфере школьного образования тюрко-татар. В свою очередь, татарская общественность встретила «Правила» 1907 г. рядом критических публикаций в ведущих национальных газетах[85].

Комплексный подход правительства по отношению к реформируемой на общеобразовательных началах конфессиональной школе татар, был сформирован на проходившем при МВД с 12 по 29 января 1910 г. «Особом совещании по выработке мер для противодействия татарско-мусульманскому влиянию в Поволжском крае». Это межведомственное совещание было организовано по инициативе самого премьер-министра П.А.Столыпина[86]. Председателем был назначен директор ДДДИИ А.Н.Харузин[87]. В качестве участников присутствовали представители тех структур государственного управления, которые имели непосредственное отношение к «мусульманскому вопросу»[88].

Резолюции Особого совещания базировались на том, что начавшееся в конце XIX столетия национально-культурное возрождение мусульманских народов, в условиях «освободительного времени» в Волжско-Камском регионе приняло четкую антигосударственную панисламистскую и пантюркскую направленность; среди поволжских татар, ставших в авангарде указанного движения, стал «нарождаться сознательный национализм, стремящийся к обеспечению своего культурного влияния»[89] не только на тюркские, но и на другие народы России. Предлагаемые для противодействия указанному влиянию меры были сосредоточены на территории Поволжья и объединены в три группы: административные, духовно-просветительские, культурно-просветительские. Последняя корректировала школьную политику властей в отношении татар-мусульман.

Формирование новых подходов на традиционные учебные заведения татар было связано с возобладавшим в правительственных кругах утверждением, что татары для достижения национальных интересов и проведения своего влияния среди других этносов используют реорганизуемую на общеобразовательных началах школу. Поэтому участники Совещания, резко выступили за недопущение реформирования религиозных учебных заведений и провели четкую грань между образованием конфессиональным и светским. Основываясь на том, что общеобразовательная школа может быть только государственная, участники Совещания предложили преобразовать татарские новометодные школы на общих основаниях в частные учебные заведения. В свою очередь, традиционные учебные заведения, в результате исключения из их программы общеобразовательных дисциплин, вводились в узко конфессиональные рамки. Исходя из того, что именно классы русского языка дали татарам основание предполагать, что духовная школа может быть преобразована в общеобразовательную, участники Совещания пришли к заключению о необходимости закрыть существующие русские классы и впредь не допускать их открытия[90]. Это демонстрировало отступление правительства от действующей практики сближения татарских школ с государственными общеобразовательными учебными заведениями[91].

Указанные выше меры, по мнению властей, должны были привести татарское юношество в государственные школы. Для выработки учебной программы, как для конфессиональных, так и для частных учебных заведений татар было решено организовать при МВД с участием авторитетных лиц из мусульманского духовенства специальную комиссию.

Составной частью школьного вопроса была проблема учебной литературы. Вслед за казанским губернатором М.В.Стрижевским, участники Совещания высказались за использование в мусульманских школах утвержденных российской цензурой учебников. Необходимо отметить, что власти, в очередной раз акцентировав внимание на обозначенной проблеме, демонстрировали безуспешность училищной инспекции в предотвращении отмеченного явления в мектебах и медресе.

Как известно, с 1874 г. мусульманские учебные заведения находились в ведении МНП. На Совещании начальник Казанской губернии М.В.Стрижевский высказался за передачу чисто конфессиональных школ общему попечению МВД через ОМДС, закрепив за религиозным управлением назначение учителей, заведующих мектебами и медресе, контроль над финансовым состоянием школ, внутренним распорядком и др.[92]

В целях усиления надзора со стороны учебного ведомства над мусульманскими школами, Совещание рекомендовало увеличить количество инспекторов народных училищ и назначать на эти должности лиц знающих языки коренных народов. Для координации деятельности последних предполагалось учредить должность особых окружных инспекторов. За знание языков коренных народов предполагалась более высокая заработная плата.

Заявление ряда участников о том, что ОМДС, используя свои полномочия, способствует татаризации мусульманских народов и поддерживает в них новометодное направление, сделало религиозное учреждение отдельным объектом внимания. Среди мер, направленных к пресечению его действий в нежелательном русле, членами Совещания были названы: проведение экзаменов на звание мулл по утвержденным МВД программам не на татарском, как это практиковалось, а на родном языке экзаменующихся; создание специальных испытательных комиссий на местах для лиц, не проживающих на территории Уфимской губернии, и др.

Кроме непосредственного воздействия на отмеченные выше составляющие национально-культурного развития татарского народа, власти, в целях охранения «инородцев-христиан» и язычников от исламизации и татаризации, выступили за улучшение материальной базы действующих миссионерских организаций. В ряду указанных учреждений видное место занимало и «Братство святителя Гурия», в функции которого входило, в том числе, учреждение и содержание школ «в местностях, где наиболее замечается усиление магометанского влияния»[93].

Примечательно, что члены Совещания признали свою «крайнею неосведомленность ... со всеми явлениями, происходящими в мусульманском мире». Для устранения этого пробела, а также для более успешной реализации рекомендованных мероприятий, было решено путем проведения ежегодных подобных совещаний при МВД улучшить взаимодействие между центральными и местными властями. В регионах таким координатором выступал местный губернатор, который, в целях сбора информации и борьбы «с проникающими в мусульманские массы идеями»[94], мог использовать административный ресурс.

Направленное 15 января 1911 г. в Совет министров на основе резолюций Совещания представление[95] в результате изменения названия («О мерах для противодействия панисламскому и пантуранскому влиянию среди мусульманского населения») приобрело иную «окраску». Теперь рекомендуемые меры обуславливались необходимостью защитить татаро-мусульманское население Поволжья от влияния панисламизма и пантюркизма[96]. Однако и в таком виде решения Совещания 1910 г. не получили законодательное оформление, что, возможно, было связано со смертью «координатора» соответствующего курса – П.А.Столыпина.

Некоторые коррективы в выработанные Особым совещанием 1910 г. рекомендации внесло межведомственное «Совещание по вопросу о постановке школьного образования для инородческого, инославного и иноверного населения», организованное при МНП с 30 ноября 1910 г. – по 14 декабря 1911 г. Совещание работало с двумя перерывами, первое из которых (22 декабря 1910 г. – 1 марта 1911 г.) было связано с командировкой назначенного председателем Совещания заместителя министра народного просвещения Л.А.Георгиевского, в том числе в губернии КУО, для ознакомления с постановкой преподавания и организационными проблемами ряда учебных заведений. Второй перерыв пришелся на период с 1 апреля по 14 октября 1911 г.[97]

В Совещании приняли участие чиновники МНП, в том числе руководители Варшавского, Казанского, Оренбургского учебных округов, МВД, Синода, Министерства торговли и промышленности, Военного министерства, Министерства путей сообщения, Главного управления землеустройства и земледелия[98].

Необходимо отметить, что проведение указанного Совещания было инициировано министром внутренних дел П.А.Столыпиным, который в письме министру народного просвещения от 30 января 1910 г. за №5860, обосновывая необходимость организации подобного мероприятия, указывал на возможность негативных последствий от допущенного в «инородческих» школах в период освободительного движения «простора употреблению местных языков и наречий ... между тем такое положение представляется совершенно неправильным. Школа как правительственная, так и частная является не только рассадником просвещения, но проводником в широкие массы населения идей русской государственности...»[99]. В связи с этим министр внутренних дел, при определении места родного языка в школе, предлагал действовать в соответствии «с государственными пользами и интересами» и сформулировать унифицированный подход для всех учебных заведений без различия ступеней, ведомств, направлений[100].

В основу обсуждавшихся вопросов был положен проведенный директором ДДДИИ А.Н.Харузиным анализ тенденций развития национальной и религиозной жизни нерусского населения империи, который он изложил в письме директору ДНП от 12 сентября 1910 г за №9109[101]. Вопросы организации и функционирования русско-татарских школ рассматривались в качестве структурных составляющих следующих тематических отделов Совещания: об употреблении в школах инородческих языков; об учебниках на инородческих языках; о преподавании вероучения; об организации надзора за инородческими и инославными учебными заведениями[102]. При этом резолюции Совещания формировались в соответствии со следующими основопо-

лагающими принципами: необходимость введения всеобщего начального образования; создание благоприятных условий обучения в государственной школе; определение должного положения русского языка как государственного во всех учебных заведениях империи; передача решения некоторых школьных вопросов общественным структурам (уездные и губернские училищные советы, советы при учебных заведениях и при попечителях округов)[103].

Вопрос о разрешении использования в процессе обучения в русско-национальных школах «природных» языков вызвал две противоположные точки зрения. Одна группа участников Совещания, исходя из того, что его следствием неизбежно станет слабое знание русского языка и развитие национального сепаратизма, категорически высказалась за недопущение в образовательную сферу «инородческих» языков. Однако исключение родного языка из начальной школы противоречило педагогическим задачам. Кроме того, изъятие родных языков из начальной школы могло привести к потере интереса коренных народов к школам нового типа, что в свою очередь, стимулировало бы «совершенно ускользающее от правительственного контроля и наблюдения тайное обучение»[104]. Исходя из вышеотмеченного, большинство участников Совещания поддержали проект МНП, в соответствии с которым для «инородцев», не знавших русский язык, родной язык допускался в качестве «подсобного средства» в период от 1 до 2 года обучения в зависимости от темпов усвоения ими русского языка. При сохранении статуса родного языка как предмета преподавания, устанавливались следующие ограничения: часы, отводимые на родной язык, не должны были превышать учебную нагрузку по русскому языку; предметом изучения являлись языки народов, имевших письменность и литературу[105]. Несмотря на то, что преподавание татарского языка, как соответствовавшего последнему условию, продолжало практиковаться, указанный законопроект, по сравнению с действовавшими «Правилами» 1907 г., сужал применение родного языка в русско-татарских учебных заведениях. Контроль над применением татарского языка в названных школах, наряду с директорами и инспекторами народных училищ, мог возлагаться на училищные советы[106]. Для лучшего усвоения русского языка рекомендовалось устраивать подготовительные классы и детские сады[107].

В непосредственной связи с рассмотренной выше проблематикой находились вопросы, связанные с изданием учебной литературы на «инородческих» языках для соответствующих русско-национальных школ. На основе анализа отчетов администрации КУО, Совещание констатировало, что татарские школы являлись одним из наименее обеспеченных в отношении изданных в России учебных пособий. Отмеченная ситуация имела место при наличии переводческих комиссий при «Братстве святителя Гурия» и управлении КУО, организованного МНП в 1906 г. Этот недостаток начал активно устраняться самими татарами, издательское дело которых после революции 1905–1907 гг. приобрело значительные масштабы. Доминирование в сфере книгоиздания джадидистов, деятельность которых была нацелена на обеспечение учебниками, прежде всего, новометодных школ, подтолкнуло «Особое совещание по выработке мер для противодействия татаро-мусульманскому влиянию в Поволжском крае» (1910 г.), выступить за предоставление переводческим комиссиям КУО дополнительных субсидий для издания на «инородческих» языках школьной литературы, отвечающей государственным интересам. Однако Совещание Л.А.Георгиевского в связи с тем, что в течение всего школьного периода изучение татарского языка происходило на родном языке, рекомендовало издавать за счет казенных средств только учебники по данной дисциплине. Отказ от выделения средств на издание мусульманской религиозной литературы, чиновники обосновывали возможностью негативной реакции со стороны населения на вмешательство в область веры[108]. Для большей объективности, рецензирование учебников для русско-татарских школ передавалось из ведения местных структур в МНП[109].

Пытаясь предотвратить возможность уклонения мусульманского духовенства от преподавания основ исламского вероучения в русско-татарских училищах, Совещание рекомендовало разрешить преподавание вероучения вне школы только в том случае, если таковое будет производиться духовным лицом или его заместителем в школе. Более того, преподавание вероучения духовными лицами должно было осуществляться во всех государственных учебных заведениях, которые располагались на территории

их приходов и имели в составе учащихся мусульман[110]. В соответствии с этим вероучителя должны были иметь образовательный ценз не ниже преподавателя начальных училищ, но в первое время допускались лица и без специальной педагогической подготовки. С одной стороны, преподавание мусульманского вероучения было нацелено на привлечение мусульманских народов в государственные школы, с другой – устанавливало контроль над формированием определенных религиозно-этических норм у учащихся. При этом более подробная процедура реализации отмеченного предложения не была разработана. Кроме того, при сохранении права контроля над преподаванием религиозных дисциплин за училищной инспекцией, представителю мусульманского духовенства предоставлялась возможность наблюдать за качеством и порядком обучения основ ислама путем посещения уроков и присутствия на экзаменах[111], особенно, в случае обучения ему светским лицом. Несмотря на некоторые позитивные стороны последних предложений, они не были осуществлены.

Конфессиональные учебные заведения, в том числе и мусульманские, были условно разделены на: «конфессиональные общеобразовательные» с изучением общих и специальных религиозных дисциплин, «вероучительные» и «вероучительные, подготавливающие законоучителей и вероучителей»[112]. Признав конфессиональные школы нежелательными, Совещание допускало их существование только в связи недостаточностью государственных школ. Введение всеобщего обучения должно было привести к искоренению этой группы учебных заведений. Была признана нежелательной организация конфессиональных школ по национальному признаку. Последнее могло стать дополнительным средством «сплоченности и обособленности» от русского народа. В целях противодействия татаризации, при обучении в чисто конфессиональных мектебах и медресе, наряду с арабским, должен был использоваться родной язык[113], являвшийся важной составляющей джадидистского образования.

Участники Совещания поддержали резолюцию Совещания при МВД (1910 г.) о разграничении религиозного и общего образования[114]. При этом они высказались за развитие частных «конфессиональных общеобразовательных школ повышенного типа», где основательное обучение русскому языку могло, по их мнению, ослабить фанатизм мусульман и приблизить их к русской культуре. В связи с экономическими интересами государства, разрешались частные «конфессиональные профессиональные» училища, за исключением технических и железнодорожных. Царские чиновники не могли позволить «политически неблагонадежным иноверцам» работать на важных государственных стратегических объектах[115].

При выработке механизмов контроля власти основывались на количественных данных о мектебах и медресе. В связи с небольшим числом медресе наблюдение за ними возлагалось на инспекторов народных училищ. В целях повышения эффективности их действий, МНП с 1911 г., по примеру МВД, намеревалось для своих чиновников организовать при Практической Восточной Академии в Санкт-Петербурге курсы по изучению татарского языка и мусульманского вероучения. Руководству КУО было предложено командировать на предполагаемые курсы некоторых инспекторов народных училищ. Однако администрация КУО, ссылаясь на острою нехватку инспекторов, воздержалась от их командировки. Такие же ответы поступили от руководств Оренбургского учебного округа и Туркестанского генерал-губернаторства. Вследствие этого Совещание предложило учредить подобные курсы в КУО при Казанской духовной академии[116]. Эти рекомендации не были осуществлены. МНП решилось лишь на увеличение штатных единиц инспекторов народных училищ: в 1911–1913 гг. в Казанском и Оренбургском учебных округах их число возросло на 27[117].

Согласно резолюции Совещания, надзор за многочисленными мектебами, передавался особым инспекторам, которые должны были ограничиться лишь внешним наблюдением за тем, чтобы в «этих школах не преподавалось ничего противного русской государственности»[118]. Предполагалось, что эти чины учебной инспекции будут иметь более низкий образовательный ценз и меньшую заработную плату[119].

Совещание также признало необходимость повышения требований к уровню владения русским языком мусульманским духовенством, выработка которых возлагалось на руководство учебных округов[120].

Объектом отдельного внимания является проблема разработки и проведения всеобщего начального образования среди татар-му-

сульман. МНП 20 февраля 1907 г. направило в Государственную думу проект о введении всеобщего начального обучения. Однако указанный проект рассмотрен не был. В связи с этим МНП повторно внесло 1 ноября 1907 г. соответствующий проект в Государственную думу. В основу министерского проекта была положена идея широкого участия общественности в организации начальных народных училищ. В соответствии с этим МНП планировало взять на себя расходы, прежде всего, связанные с оплатой труда учителей и вероучителей[121].

23 марта 1909 г. в российский парламент было направлено разработанное центральным учебным ведомством «Положение о начальных училищах»[122], в соответствии с которым родной язык вводился в учебную программу в качестве предмета преподавания. На нем обучались в течение первого года, а если возникали трудности в усвоении школьного материала, то и отчасти во второй учебный год, но с обязательным переходом на русский язык с третьего года обучения. При этом изучение русского языка начиналось с третьего месяца первого года обучения. Помимо отмеченных дисциплин в школьную программу были включены: арифметика, пение, а в двухклассных училищах – русская история, география, черчение и геометрия. При этом период обучения в одноклассных школах составлял 3–4 года, в двухклассных 6–6,5 лет. Следует заметить, что таблица уроков была идентична таблице предметов и уроков «Правил» 1907 г.

Названные выше документы, будучи в разработке Совещания по всеобщему обучению при Комиссии по народному образованию Государственной думы, организованной весной 1908 г. для составления проекта закона о начальном народном образовании в империи, подверглись корректировке, в соответствии с которыми было несколько увеличено количество изучаемых предметов (физические упражнения, ручной труд), а также предусмотрена возможность увеличения периода обучения на родном языке[123].

Комиссия по народному образованию на заседании 22 октября 1909 г., рассматривая подготовленный Совещанием по всеобщему обучению проект, решила вопрос о языке преподавания в «инородческих» начальных училищах для более детальной разработки предоставить Совещанию по выработке положений о начальной инородческой школе[124]. Приступив к обсуждению отмеченного вопроса, члены Совещания исходили из целей начальных народных училищ, которые, по их мнению, заключались в том, чтобы «дать учащимся известную сумму знаний и содействовать их общему умственному и нравственному развитию … приобщить учащихся к русской культуре и воспитать … в инородцах уважение к русской государственности»[125]. В соответствии с этим «Правилами о начальных училищах для инородцев» (приложение к ст. 14.) организация начальных народных училищ с преподаванием на родном языке всех предметов кроме русского языка в течение 4-х лет было возможно в том случае, если: 1) в уездах коренные народы, имевшие свою письменность и литературу[126] (в том числе татары) составляли более 50 % всего населения; 2) в радиусе 3-х верст[127] проживали около 50 не говорящих по-русски детей школьного возраста, принадлежавших к одной из этих народов. При этом народы, не обладавшие собственной письменностью и литературой, ограничивались использованием родного языка при обучении в течение 2-х летнего периода. Положительным моментом рассматриваемого проекта была возможность организации для предварительного ознакомления детей с государственным языком при «инородческих» училищах повторительных классов русского языка и детских садов, которые могли учреждаться как на государственные, так и на общественные средства. На общем заседании Государственной думы, начавшейся 23 октября 1910 г. прошли разработанные «Совещанием по выработке положения о начальной инородческой школе» пункты о языке преподавания. В утвержденной редакции, в отличие от решений Совещания, введение родного языка не увязывалось с определенным процентом данной народности в уезде или губернии[128]. Также Г.Х.Еникееву[129] удалось отстоять поправку о праве всех народов, имевших свою письменность на учреждение начальной школы с преподаванием на родном языке. При этом на учительские должности могли утверждаться только российские подданные христианского вероисповедания[130]. Однако даже такой урезанный проект «Правил» о начальных училищах, также как законопроект «О введении всеобщего обучения в России» был отклонен Государственным советом[131]. В целом, государственные начальные школы для татар-мусульман, как по министерскому про-

екту, так и согласно законопроектам, разработанным отмеченными выше Совещаниями, по сути, являлись модификациями существовавших русско-национальных учебных заведений, однако с различной степенью учета национальных интересов.

14 июня 1913 г. министром народного просвещения Л.А.Кассо были утверждены «Правила о начальных училищах для инородцев». Новые «Правила» сохраняли ту же территорию распространения, аналогичный список преподаваемых дисциплин и ту же таблицу недельных уроков, что и «Правила» 1907 г. Но по сравнению с последними, «Правила» 1913 г. ограничили применение родного языка в создаваемых для «инородцев» одноклассных и двухклассных училищах. В соответствии с этим, преподавание школьных дисциплин могло осуществляться на «природном» языке учащихся только в первые два года обучения. С начала третьего года все обучение должно было производиться на русском языке, независимо от степени его усвоения учениками. Исключение составляли вероучение и родной язык, изучавшийся на нем же в течение всего учебного периода. Преподавание русского языка предписывалось начинать не позже третьего месяца первого года обучения, в то время как в соответствии с предыдущими «Правилами» разговорный русский язык должен был преподаваться со второго полугодия. Указанные пункты повторяли ст. 15 составленного Совещанием по введению всеобщего обучения проекта «Положения о начальных училищах» и являлись «отголоском» рекомендаций межведомственного «Совещания по вопросу о постановке школьного образования для инородческого, инославного и иноверного населения». Кроме того, для русских учителей знание «инородческих» языков являлось обязательным только в том случае, если они занимались с учениками первых двух отделений. Учителя должны были принадлежать к аналогичной с учащимися национальности. «Правила» также запрещали принимать на учительские должности иностранцев[132].

В апреле-мае 1914 г. при МВД состоялось межведомственное «Совещание по делам мусульман» под председательством заместителя министра внутренних дел И.И.Золотарева. Состав участников сформировали чиновники Синода, МНП, Военного министерства, Департамента полиции, МВД, а также некоторые губернаторы: начальник Воронежской губернии Г.Б.Петкевич, сменивший его на посту управляющего Казанской губернией П.М.Боярский[133], вятский губернатор И.М.Страховский и др. Кроме того, были приглашены представители научных кругов[134]. К обсуждению некоторых вопросов привлекались представители духовенства: член ОМДС М.Капкаев, заменивший по причине болезни оренбургского муфтия М-Г.Султанова, ахун 2-го прихода Санкт-Петербурга С.Баязитов[135].

Известия об организации Совещания были встречены татарской общественностью с воодушевлением. Ведущие татарские газеты опубликовали ряд статей с изложением культурных и политических нужд и требований народа[136]. Однако их надежды, возлагаемые на указанное Совещание, не оправдались. Центральные власти, во главу своих рассуждений поставили тезис том, что не прижившиеся среди российских мусульман идеи панисламизма и пантюркизма, начали активно вытесняться движением пантатаризма, во главе которого стояли казанские татары, а Казанская губерния в силу исторических условий стала территориальным центром распространения указанного явления. В соответствии с рассуждениями участников Совещания, пантатаризм представлял серьезную опасность не только для тюрко-мусульман, но и для язычников и православных[137]. Об этом свидетельствовал отчет приват-доцента Московского археологического института С.К.Кузнецова, командированного МВД в 1911–1912 гг. в Казанскую, Вятскую губернии для изучения в политических целях религиозно-бытовых условий жизни «инородцев», находившихся «под влиянием мусульманского населения»[138].

Ведущее место в деле распространении указанного движения, по мнению властей, принадлежало татарской новометодной школе. Совещание 1914 г., поддержав резолюции предыдущих совещаний о недопустимости «уклонения мусульманских школ в сторону общеобразовательную»[139], несмотря на несогласие чиновников МНП, выступило за усиление надзора за приходскими школами путем увеличения размеров заработной платы владеющим «инородческими» языками инспекторам народных училищ[140]. Среди остальных мер, направленных на «упорядочение» школьного дела мусульман были названы такие неоднократно повторявшиеся властями требова-

ния, как: запрещение использования в мектебах и медресе изданных заграницей учебников; недопущение к преподавательской деятельности иностранных подданных или лиц, получивших образование заграницей[141]. Поэтому особое внимание было обращено на присутствие в татарских мектебах и медресе официально одобренных программ преподавания. Указанное обстоятельство, по мнению участников Совещания, предоставляло «слишком широкий простор усмотрению педагогического персонала и выделяло мектебы и медресе в особо привилегированное положение по сравнению со всеми прочими типами школ»[142].

В тесной связи с отмеченным выше вопросом стояла проблема регламентации положения мусульманского духовенства, являвшегося, по мнению властей, проводником «идей объединения мусульман на почве татарской культуры». При этом государственные чиновники утверждали, что «до возникновения новометодной школы преобладание татар в магометанском духовенстве не угрожало в особой степени интересам русской государственности»[143]. Более того, на основании изучения результатов произведенного в соответствии с распоряжением П.А.Столыпина в 1910 г. ревизии ОМДС, чиновники окончательно убедились в том, что оно поддерживает новометодное направление в ущерб школам кадимистским[144]. В пользу указанного факта также свидетельствовал перечень общеобразовательных предметов, рекомендованный Собранием духовенству для преподавания в мектебах и медресе[145]. В свою очередь, участвовавшие в работе Совещания духовные лица, предложив ограничить обучение в традиционных школах религиозными дисциплинами, утвердили консервативные круги во мнении, что в программу традиционных школ мусульман необходимо включить только те предметы, которые имеют конфессиональный характер или «соприкасаются с ними ближайшим образом ... как, например, арифметика и элементы астрономии»[146].

При рассмотрении вопроса об образовательном цензе для претендентов на мусульманские духовные должности также обозначились два полярных друг другу мнения. Согласно одному из них, для городских мулл предлагалось установить образовательный ценз в объеме четырехклассного городского училища, а для представителей сельского духовенства – сельского начального училища. Однако большинство членов Совещания отложив это, «до того времени, когда государственная школа будет поставлена настолько хорошо, что из ее стен будут выходить люди, действительно воспитавшиеся в идеалах русской государственности»[147], предложило ограничиться только знанием русского языка в объеме, установленном указами 1890 и 1896 гг.[148]

Объектом особого внимания Совещания стало участие земств в субсидировании мусульманских учебных заведений. Его участники высказались за запрещение земствам финансировать мектебы и медресе независимо от метода преподавания и программы обучения[149]. В дальнейшем, император указом от 30 ноября 1915 г., разъяснив, что согласно пункту 10 «Положения о земских учреждениях», земства могут заботиться «о развитии средств народного образования лишь в смысле распространения среди местного населения грамоты и образования на языке государственном»[150], не оставил традиционным школам татар-мусульман шансов на материальную поддержку со стороны органов земского самоуправления.

Проанализировав развитие школьного дела, Совещание пришло к выводу, что «параллельно с изучением русского языка (среди татар. – *Ч.С.*) начинает развиваться известный радикализм и рушится их прежнее строго консервативное политическое направление»[151]. Отмеченный тезис аргументировался тем, что «именно передовые мусульманские деятели и прогрессивная мусульманская печать не только не являются противниками русской образованности, но, наоборот, стараются всячески убедить своих единоверцев в необходимости для них изучать русский язык и даже отдавать детей в русские школы»[152]. «Едва ли возможно, – рассуждали участники Совещания, – что деятели этого лагеря преследуют ... цели приобщения к русской культуре. Скорее необходимо предполагать, что ими имеется в виду поднятие общего уровня развития народных масс, что облегчило бы им успешное ведение пропаганды идей обособления ... на религиозно-национальной почве...»[153]. Таким образом, на Совещании 1914 г. четко обозначилось новое видение относительно необходимости изучения русского языка татарами, что шло вразрез с курсом школьной политики XIX столетия. Но Первая мировая война не позволила правительству предпринять конк-

ретные шаги по реализации рекомендаций Совещания.

Обобщая вышеизложенное, следует отметить, что в начале XX в. центральные власти активно занялись рассмотрением отдельных аспектов национального вопроса в России. Стремление к комплексному, системному изучению и выявлению важнейших составляющих татарского, мусульманского вопроса обусловило применение правительством практики межведомственных совещаний, на которые приглашались представители всех ведомств, в той или иной степени имевших отношение к требовавшим неотлагательного решения вопросам, а также ученые исламоведы и востоковеды. Одновременно продолжалась практика проведения в рамках ведомств локальных совещаний. На определенном этапе (комиссия при МНП по пересмотру «Правил» 1906 г.) власти решились привлечь к участию в них самих мусульман. Мусульмане, представлявшие Оренбургское, Таврическое религиозные управления, стали участниками Совещания 1914 г. Таким образом, благодаря межведомственному составу участников совещаний, гласности в стране и активности татарских общественных деятелей, обращавших внимание единоверцев на эти вопросы на страницах национальной периодической печати, обсуждение различных сторон национального вопроса стала более открытой. Участие в нем мусульман свидетельствовало о новом явлении во внутриполитическом курсе правительства. Однако говорить о существовании выработанной концепции в сфере национальной политики преждевременно. Проведение правительственных совещаний являлось, в том числе, ответной реакцией на вызовы времени и общественные движения среди мусульманских народов.

Наиболее острой и назревшей проблемой «мусульманского вопроса» была попытка выработать новые положения по регулированию школьного вопроса, имевшего четкую политическую окраску. В условиях повышения национального самосознания татар, высказавшихся за создание системы светского образования, которая была альтернативной русской общеобразовательной системе, имевшей во внутренних губерниях монопольный характер, власти полагали, что татары поведут за собой все тюркские и мусульманские народы России. Создание всероссийской мусульманской партии «Иттифак эл-муслимин» и активность татарских депутатов в Государственной думе и главное – высокая социальная активность джадидистов, ратующих за обновление общественной жизни татар, усиливали опасения властей. При этом власти понимали необходимость распространения общего образования среди подданных империи и не могли не учитывать эволюцию внутри образовательной сферы.

Главным результатом совещаний стало то, что ряд постановлений повлияли на создание «Правил», регулировавших школьную жизнь мусульманских народов, в том числе татар. Так, резолюции Совещания при МНП (1905 г.) стали основой «Правил» 1906 г., решения Совещания 1910–1911 гг. при том же ведомстве – «Правил» 1913 г. Однако значительная часть рекомендаций не получила силу закона, но отдельные из них все же стали руководством к действию для ряда местных администраций (Совещание 1910 г. при МВД). В целом, совещания сыграли важную роль в понимании правительством многозначности и сложности решения мусульманского школьного вопроса, а также осознании им образовательных потребностей мусульманских народов.

Примечания

[1] ПСЗ-3. – Т.XXIV. – № 25495. – С.1197.

[2] ПСЗ-3. – Т.XXV. – № 26126. – С.258-262.

[3] РГИА. Ф.821. Оп.10. Д. 35. Л. 4 об.

[4] Там же. Л. 3.

[5] От ведомства православного исповедания в работе Совещания принял участие заместитель обер-прокурора Синода П.И.Остроумов. МВД представляли заместитель министра князь С.Д.Урусов, директор ДДДИИ В.В.Владимиров. От Министерства юстиции выступил сенатор Чаплин. МНП был командирован член совета министра А.С.Будилович.

[6] Фархшатов М.Н. Самодержавие и традиционные школы башкир и татар в начале XX века (1900–1917 гг.) / М.Н.Фархшатов. – Уфа: Гилем, 2000. – С.43.

[7] РГИА. Ф.821. Оп.10. Д.15. Лл.171-173.

[8] РГИА. Ф.821. Оп.10. Д.35. Л.58.

[9] ПСЗ-3. – Т.25. – № 26126. – С.261-262; РГИА. Ф.821. Оп.10. Д.35. Л.56.

[10] Свод законов, циркуляров и справочных сведений по народному образованию в переходный период. – М.: Тип-я тов-ва И.Д.Сытина, 1908. – С.2; РГИА. Ф.821. Оп.10. Д. 35. Л. 56 об.

[11] Фархшатов М.Н. Указ. соч. – С.45.

[12] РГИА. Ф.821. Оп.10. Д.35. Л.56 об.

[13] Фархшатов М.Н. Указ. соч. – С.45.
[14] НА РТ. Ф.92. Оп.2. Д.17114. Л.1 об.
[15] Усманова Д.М. Мусульманские депутаты в Государственной думе Российской империи 1906–1917: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук / Д.М. Усманова; КГУ. – Казань, 2005. – С.40.
[16] НА РТ. Ф. 92. Оп.2. Д. 17114. Л.45 об.
[17] Там же. Л. 28 об.
[18] НА РТ. Ф.1. Оп.4. Д.4507. Л.6 об.
[19] НА РТ. Ф.92. Оп.2. Д.17114. Л.5.
[20] Там же. Л.29.
[21] ЦГА РБ. Ф.21-295. Оп.11. Д.622. Л.101.
[22] НА РТ. Ф.92. Оп.2. Д.17114. Л. 28 об; РГИА. Ф.821. Оп.10. Д.15. Л.103-104.
[23] НА РТ. Ф.92. Оп.2. Д.17114. Л.32 об.
[24] Там же. Л.33.
[25] РГИА. Ф.821. Оп.10. Д.35. Лл.64-66.
[26] Там же. Л.65.
[27] НА РТ. Ф. 92. Оп.2. Д.17114. Л.26.
[28] РГИА. Ф.821. Оп.10. Д.35. Л.65.
[29] НА РТ. Ф.92. Оп.2. Д.17114. Л.6 об.
[30] РГИА. Ф.821. Оп.10. Д.35. Л.61.
[31] НА РТ. Ф.92. Оп.2. Д.17114. Л.7.
[32] Там же. Л.15 об; РГИА. Ф.821. Оп.10. Д.35 Л.56 об.
[33] РГИА. Ф.821. Оп.133. Д.576. Л.117 об.
[34] Фархшатов М.Н. Указ. соч. – С.47.
[35] Н.А.Бобровников, С.В.Смоленский, И.Я.Яковлев, А.А.Воскресенский, Н.П.Остроумов, И.А.Износков, П.Н.Луппов, Х.А.Монастырлы. (Труды особого совещания по вопросам образования восточных инородцев. – СПб.: Тип-я Э.Л. Пороховщиковой, 1905. – С.III).
[36] Н.Ф.Катанов, В.Д.Смирнов, М.А.Машанов, В.Р.Розен, А.М.Позднев. (Труды особого совещания по вопросам образования восточных инородцев. – СПб.: Тип-я Э.Л.Пороховщиковой, 1905. – С.III).
[37] Труды особого совещания по вопросам образования восточных инородцев. – С.X-XI.
[38] НА РТ. Ф.92. Оп.2. Д.4861. Л.9 об.
[39] Труды особого совещания по вопросам образования восточных инородцев. – С.100.
[40] Там же. – С.XLIV.
[41] Там же. – С.94.
[42] Там же. – С.85.
[43] Там же. – С.86, 100.
[44] Там же. – С.101.
[45] Там же. – С.XXXII.
[46] Там же. – С.XXXI.
[47] Там же. – С.79-81.
[48] Там же. – С.81.
[49] Там же. – С.XLII.
[50] Там же. – С.351.
[51] Свод законов и циркуляров, циркуляров и справочных сведений по народному образованию в переходный период. – М.: Тип-я това И.Д.Сытина, 1908. – С.155.
[52] Там же.
[53] Там же.
[54] Там же. – С.158, 160.
[55] Там же. – С.158.
[56] Там же. – С.157.
[57] Там же.
[58] Там же. – С.158.
[59] Там же. – С.157.
[60] Там же. – С.155.
[61] Там же.
[62] Там же. – С.155, 157.
[63] Свод законов и циркуляров, циркуляров и справочных сведений по народному образованию в переходный период. – С.156.
[64] Циркуляр по Казанскому учебному округу. – 1907. – №1 // Мир Ислама. – 1913. – Т. II. – Вып. IV. – С.274; НА РТ. Ф.92. Оп.2. Д.7057. Лл.31-31 об.
[65] Свод законов и циркуляров, циркуляров и справочных сведений по народному образованию в переходный период. – С.157.
[66] Там же.
[67] Там же.
[68] НА РТ. Ф.92. Оп.2. Д.5753. Л.17; Новое время. – 1907. – № 11350.
[69] НА РТ. Ф.92. Оп.2. Д.5753. Л. 9; НА РТ. Ф.92 Оп.2. Д.7084. Лл.4-6.
[70] Постановления Всероссийского мусульманского съезда в Нижнем Новгороде // Аршаруни А. Очерк панисламизма и пантюркизма в России / А.Аршаруни, Х.Габидуллин. – М.: Безбожник, 1931. – С.116-117.
[71] Фархшатов М.Н. Указ. соч. – С.59.
[72] Фархшатов М.Н. Указ. соч. – С.60.
[73] НА РТ. Ф.92. Оп.2. Д.7065. Л.4.
[74] Г.Курбангалеев, Ш.Кучуков, Г.Юнусов, Г.Хамидуллин, Г.Еникеев, И.Акчурин, А.Баязитов.
[75] НА РТ. Ф.92. Оп.2. Ф.17114. Лл.72, 78 об.
[76] Там же. Л.73.
[77] Там же. Лл.78-78 об.
[78] Будилович А. Итоги Совещания о русско-инородческой школе // Новое время. – 1907. – 17 октября. – № 11350.
[79] Циркуляр по Московскому учебному округу. – 1907. – №12 // Мир Ислама. – 1913. – Т. II. – Вып. IV. – С.276.
[80] Правила о начальных училищах для инородцев // Мир Ислама. – 1913. – Т. II. – Вып. IV. – С.278.
[81] Там же.
[82] Там же. – С.277.
[83] Там же. – С.278.
[84] НА РТ. Ф.92. Оп.2. Д.17114. Л.78.
[85] Юлдуз. – 1907. – №№184, 186 // НА РТ. Ф.92. Оп.2. Д.8776. Лл.10-16, 17-18 об.
[86] Махмутова А.Х. П.А.Столыпин: направить «серьезные усилия к пресечению национально-татарского натиска» / А.Х.Махмутова // Эхо веков. – 1998. – №3-4. – С.71.

[87] Директору ДДДИИ МВД А.Н.Харузину принадлежит изданная в 1889 г. работа «Киргизы Букеевской Орды. Антрополого-этнографический очерк», в которой он, говоря об усилении ислама в Центральной Азии, предостерегал власти от враждебного началам государственности «магометанско-татарского направления» (Императорская Россия и мусульманский мир (конец XVIII – начало XXв.): Сборник материалов. / Сост. и авт. вступ. ст. предисл. и коммент. Д.Ю.Арапов. – М.: Наталис, 2006. – С.316).

[88] Ректор Казанской Духовной Академии Чистопольский епископ Алексей, Мамадышский епископ Андрей, чиновник особых поручений при обер-прокуроре «Святейшего Синода» В.М.Скворцов, входившие в Совет министра народного просвещения С.Ф.Спешков, Н.А.Бобровников, помощник попечителя Петербургского учебного округа А.А.Остроумов, руководитель Казанской губернии М.В.Стрижевский, начальник Вятской губернии П.К.Камышанский (НА РТ. Ф.1. Оп.6. Д.655. Л.230).

[89] НА РТ. Ф.1. Оп.6. Д.607. Л.242 об.

[90] Из истории национальной политики царизма // Красный архив. – 1929. – Т. 5. – С.63.

[91] Фархшатов М.Н. Указ. соч. – С.75.

[92] НА РТ. Ф.1. Оп.6. Д.607. Лл.140 – 141.

[93] Там же. Л.247 об.

[94] Из истории национальной политики царизма // Красный Архив. – 1929. – Т.5. – С.82.

[95] Императорская Россия и мусульманский мир (конец XVIII –– начало XX в.). – С.318-337.

[96] Махмутова А.Х. Указ. соч. – С.31.

[97] Там же.

[98] МНП представляли член Совета министра А.М.Позднеев, директор ДНП А.В.Вильев, заведующий разрядом учительских институтов, семинарий и низших учебных заведений ДНП Т.С.Рождественский, руководитель КУО А.Н.Деревицкий, который, несмотря на актуальность намеченных проблем, присутствовал только на одном заседании и др. От МВД были направлены вице-директор ДДДИИ Н.И.Павлов, будущий руководитель названного учреждения Е.В.Менкин, чиновник особых поручений А.В.Петров и др. (РГИА. Ф.821. Оп.10. Д.524. Л. 48 об. – 49 об.).

[99] РГИА. Ф.821. Оп.10. Д.524. Л. 41.

[100] Там же. Л.41 об.

[101] Там же. Лл.43-48 об.

[102] Там же. Л.52.

[103] Там же. Лл.50 об.-51 об.

[104] Там же. Л.52.

[105] Там же. Л.55.

[106] В связи с инициативой земств Уфимской и Таврической губерний 12 октября 1906 г. Совет министров утвердил журнал, согласно которому «инородческие» училища названных губерний переходили в ведение училищных советов. Кроме того, министр народного просвещения мог распространять указанную меру на учебные заведения других губерний в случае возбуждения земствами аналогичных ходатайств. (Малиновский Н.П. Законодательство об инородческой школе / Н.П.Малиновский // Инородческая школа: Сб. ст. – Пг., 1916. – С.146-147).

[107] РГИА. Ф.821. Оп.10. Д.524. Л.126.

[108] Там же. Л.67.

[109] Там же.

[110] Там же. Л.69.

[111] Там же. Л.71 об.

[112] Там же. Л.75.

[113] Там же. Л.99 об.

[114] Фархшатов М.Н. Указ. соч. – С.84.

[115] РГИА. Ф. 821.Оп.10. Д. 524. Л.76 об.

[116] Там же. Лл.113 об.-113.

[117] РГИА. Ф.821. Оп.133. Д.576. Л.74 об.

[118] РГИА. Ф.821. Оп.10. Д.524. Л.116 об.

[119] Там же. Л.116 об.

[120] Там же. Л.100 об.

[121] Исходя из того, что на каждого учителя должно приходиться 50 учащихся, МНП предполагало выделять на указанное количество учеников 390 рублей. Указанная сумма формировалась из заработной платы учителя, составлявшей 360 рублей в год и вероучителя – 60. При этом, основываясь на статистических данных 1904 г., свидетельствовавших о том, что число вероучителей составляет меньше половины общего числа учителей начальных школ, МНП сократило финансирование оплаты труда учителей религиозных дисциплин до 30 рублей в год. Согласно расчетам МНП суммарный расход казны в течение десятилетнего периода без учета прироста населения составлял 103366380 рублей, из которых 10549110 рублей выделялись на КУО. Однако, учитывая рост числа детей школьного возраста (8–11 лет) расходы МНП должны были приблизиться к 16475160 рублям. Но соответствующая разница не была включена в связи с тем, что к 1907 г. на начальное народное образование по МНП выделялась сумма в 9274105, кроме того, по духовному ведомству – 10000000 рублей, что, в итоге, по мнению чиновников МНП, должно было покрыть расходы на организацию новых школ с учетом естественного прироста населения (ЦГИА РБ. Ф.И-295. Оп.11. Д.622. Лл.108-111).

[122] Необходимо отметить, что членам Совещания по всеобщему обучению указанный документ был известен еще с ноября 1908 г. (Доклад по внесенным Министерством народ-

ного просвещения законопроектам. – СПб.: Тип-я М.А.Александрова. – 1910. – С.2).

[123] Доклад по внесенным Министерством народного просвещения законопроектам. – СПб.: Тип-я М.А.Александрова. – 1910. – С.77, 80-81.

[124] В состав организованного 22 октября 1909 г. Совещания по выработке положений о начальных инородческих училищах вошли: С.Н.Алексеев, П.В.Березовский, А.Н.Боратынский, О.А.Бракман, М.С.Воронков, от. Н.Гепецкий, Г.Х.Еникеев, Е.П.Ковалевский, Д.А.Леонов (председатель), А.М.Масленников, А.М.Ржонд, В.К.Тычинин.

[125] Доклад Совещания по выработке положений об инородческой школе. – Б.м.; Б.г. – С.1.

[126] В список языков, обладавших письменностью и литературой были внесены: польский, литовский, немецкий, татарский, эстонский, латышский, армянский и грузинский (Доклад Совещания по выработке положений об инородческой школе. –Б.м.; Б.г. – С.7). В дальнейшем в редакции, установленной Государственной думой при втором обсуждении законопроекта о начальных училищах, количество народов, получавших право на организацию начальной школы с родным языком преподавания было дополнено евреями, бурятами, калмыками (Приложения к стенографическим отчетам Государственной думы. – Т.1. – №1-143. – СПб.: Государственная типя, 1910. – С.7).

[127] С конца XVIII в. 1 верста равнялась 1,0568 км.

[128] Усманова Д.М. Мусульманские представители в российском парламенте. 1906–1916. / Д.М. Усманова. – Казань: Фэн АН РТ, 2005. – С.421.

[129] Г.Х.Еникеевым был разработан проект создания по сути национальной школы с возможностью преподавания на родном языке в течение всего периода обучения (Совещание по выработке положений об инородческой школе. – Б.м.; Б.г. – С.15-17).

[130] Усманова Д.М. Мусульманские представители в российском парламенте. – С.421.

[131] Там же. – С.423.

[132] Правила о начальных училищах для инородцев // Вестник Оренбургского учебного округа. – 1913. – №5. – С.396-398.

[133] П.М.Боярский, в связи с демонстрациями рабочих, сумел выехать в Санкт-Петербург только после 1 мая. (РГИА. Ф.821. Оп.133. Л.48).

[134] Председатель Общества востоковедения Н.К.Шведов, профессор Санкт-Петербургского университета А.Э.Шмидт, исламовед В.В.Бартольд и др. (РГИА. Ф.821. Оп.133. Д.576. Лл.1 об.-2).

[135] Муфтий Султанов, основываясь на том, что в результате организованного в ОМДС голосования, 2 голоса было отдано Капкаеву, а 14 – Мухаммедову, ходатайствовал об участии на Совещании последнего. (РГИА. Ф.821. Оп.133. Д.576. Л.33).

[136] РГИА. Ф.821. Оп.133. Д.576. Лл.4-5.

[137] Там же. Лл.122 об.-125.

[138] Там же. Л.332-336 об.

[139] Там же. Л.351 об.

[140] Там же. Л.357 об.

[141] Там же. Л.354 об.

[142] Там же. Л.208.

[143] Там же. Лл.135 об.-136.

[144] Там же. Л.237 об.

[145] Там же. Лл.209 об.-210 об.

[146] Там же. Лл.212-212 об.

[147] Там же. Л.309 об.

[148] Там же. Л.311 об.

[149] Там же. Л.359.

[150] РГИА. Ф.821. Оп.133. Д.467. Л.413.

[151] РГИА. Ф.821. Оп.133. Д.576. Л.309.

[152] Там же.

[153] Там же. Лл.309-309 об.

А.Ш.Кабирова

Участие татар в промышленном производстве Российской Федерации в годы Великой Отечественной войны

В настоящее время историческая наука переживает принципиально новый этап своего развития. Крушение долгие годы господствовавшей в нашей стране коммунистической идеологической парадигмы повлекло за собой кардинальные изменения в мировоззрении общества, вызвав, в свою очередь, переосмысление всей советской истории.

Полем острейшей битвы различных мнений ученых, публицистов, ветеранов стала и Великая Отечественная война. Проблемы и вопросы, связанные с ней, никого не могли оставить равнодушными. Слишком многое было пережито в это страшное лихолетье.

Мы стали очевидцами того, как происходило разрушение устоявшихся в сознании людей догм и стереотипов. Введение в научный оборот новых источников дало возможность представить более адекватную картину жизни советских граждан в военное время, приоткрыть завесу «белых пятен», раскрыть замалчиваемые ранее вопросы об издержках социальной и национальной политики, одним словом, показать многогранность и неоднозначность происходивших в этот период в стране процессов. При этом некоторые сюжеты и социальные явления военного времени претерпели категорическую смену оценок.

Но, несмотря на неоднозначные, а подчас и противоречивые представления и оценки военной истории, одно и сегодня остается неизменным – великий подвиг многонационального советского народа на фронте и в тылу. К сожалению, в советской историографии этнические аспекты военной темы практически не затрагивались, акцент делался лишь на демонстрации взаимопомощи и дружбы народов, основным победителем в схватке с фашизмом назывался великий русский народ. Поэтому и сегодня актуальной задачей исследователей остается воссоздание объективной, подлинной истории Великой Отечественной войны, непредвзятое написание которой невозможно без изучения вклада каждой нации и народности, составлявших некогда «единый и могучий» Советский Союз, в дело разгрома врага.

Накануне войны татарский народ, насчитывая по переписи 1939 года 4313,5 тыс. человек, занимал 5-е место среди национальностей СССР[1]. Абсолютное большинство татарского населения страны – 90,5% – проживало в Российской Федерации. С началом Великой Отечественной войны им в полной мере пришлось испытать на себе все тяготы и лишения этого тяжелого времени. Не было семьи, дома, которых бы не коснулась война. Защищая свою Родину, татары проявили себя как подлинные патриоты и сыграли значительную роль в обеспечении моральных и материальных предпосылок Победы.

В советской исторической литературе традиционно в гораздо большей степени рассматривались ратные подвиги татар в вооруженной борьбе с немецко-фашистскими захватчиками. Учеными и журналистами в течение многих лет была проведена огромная работа по выявлению имен Героев Советского Союза, полных кавалеров ордена Славы. Заметный вклад в изучение этого вопроса внесли З.И.Гильманов, Х.Г.Гимади, В.И.Белокопытов, И.М.Ионенко, Р.А.Мустафин, В.Ф.Телишев, А.А.Иванов, М.В.Черепанов.

Благодаря их кропотливым изысканиям было установлено, что среди 11500 советских воинов различных национальностей, удостоенных высшей степени отличия, татары занимают 4-е место по численности после русских, украинцев и белорусов (учитывая же, что Украина и Беларусь стали самостоятельными государствами, татары переместились на 2-е место)[2]. В военные годы кавалерами Золотой Звезды Героя стали 173 человека из татар. В летопись Великой Отечественной навечно вписаны имена поэта-патриота Мусы Джалиля, защитника Брестской крепости Петра Гаврилова, летчицы Магубы Сыртлановой. Сегодня уже доподлинно известно и то, что именно представитель татар-

ского народа Гизий Загитов был в группе смельчаков, первыми водрузивших Знамя Победы над рейхстагом[3].

Высоко оценивая самоотверженность и смелость татарских воинов в дни войны, маршал Советского Союза Р.Я.Малиновский писал: «Я как старый солдат много видел на фронте бойцов и командиров – татар, и всегда восхищался их непреклонным упорством, железной волей в бою. Этот народ снискал к себе уважение за выдающееся мужество»[4].

В значительно меньшей степени историками исследована жизнь татар в тылу страны – их участие в перестройке народного хозяйства на военный лад, общественно-политические и культурные аспекты национальной истории. Частично восполнить пробелы, имеющиеся в историографии темы, рассмотрев участие татар в функционировании промышленности Российской Федерации в 1941–1945 гг., в определенной мере призвана данная статья. При этом, по понятным причинам, большее внимание будет уделено участию татар в развитии военно-промышленного производства в ТАССР как в регионе наиболее компактного их проживания.

К началу войны народное хозяйство Российской Федерации объединяло производства 41 области и края, 16 автономных республик и 10 национальных кругов. Представляя единый народнохозяйственный организм, они производили 63,8% всей электроэнергии, добывали 43,9% угля, выплавляли 35,3% общего выпуска чугуна. На машиностроительных заводах РСФСР выпускалось 68% всех металлорежущих станков, 100% автомобилей и т.д.[5]

С началом войны приоритетной стала задача создания мобильной военной экономики. Уже 30 июня 1941 г. Совет Народных Комиссаров СССР утвердил мобилизационный народнохозяйственный план на 3 квартал 1941 г. – первый план военного времени. В нем предусматривалось увеличение выпуска военной продукции на 26% по сравнению с квартальным планом мирного времени[6]. 16 августа 1941 г. был одобрен военно-хозяйственный план на 4 квартал 1941 и на 1942 гг. для районов Поволжья, Урала, Западной Сибири и т.д.[7] Это была обширная программа, определившая основные направления перестройки экономики на военный лад, создание на востоке новых промышленных баз, дальнейшее развитие производства вооружения и боеприпасов.

Татары, дисперсно расселенные по России, вместе со всеми работали над осуществлением принятой программы. Тем более исторически сложилось так, что татарское население в основной своей массе проживало в республиках и областях, составлявших в военные годы тыловую базу страны. Местами наибольшего их сосредоточения являлись Татарская и Башкирская АССР. В Татарстане, например, 1422 тыс. татар составляли 48,8% к общей численности довоенного населения республики, а в Башкирии – 777 тыс. татар, соответственно, 24,6%. Среди областей России значительным количеством татар выделялись Чкаловская (в 1957 году переименованная в Оренбургскую), Куйбышевская и Челябинская области. В них лиц татарской национальности насчитывалось 104,8 тыс., 130,4 тыс. и 119,5 тыс. человек, что составляло 6,3%, 4,7% и 4,3% к общей численности населения данных областей[8]. Как правило, татары больше были заняты в сельском хозяйстве, однако и в промышленности их удельный вес был значителен.

Важной частью перестройки народного хозяйства России на военный лад являлось перебазирование промышленных предприятий из зоны военных действий в глубокий тыл. По решению Политбюро 24 июня 1941 г. был образован Совет по эвакуации, председателем которого был назначен (с 3 июля 1941 г.) Н.М.Шверник. Только во второй половине 1941 г. на Восток было вывезено оборудование более 2,5 тысяч промышленных предприятий, в том числе в Татарскую АССР было эвакуировано более 70 предприятий[9], в Башкирскую АССР – 172, Челябинскую область – 200, Оренбургскую – 60, Пермскую – 124[10].

Главной проблемой всех промышленных предприятий в начальный период войны стало обеспечение их рабочей силой. Число ушедших на фронт рабочих и служащих достигало 60–80%. Поскольку значительное количество предприятий размещалось на территории Российской Федерации, где, как было указано, исторически проживала большая часть татарского населения, то именно татарам предстояло в определенной степени решать кадровую проблему. Места у станков, в забоях занимали почтенные аксакалы, ветераны труда, подростки.

Однако самым массовым источником пополнения рабочей силы в военный период стало массовое вовлечение на производство женщин. Необходимо отметить, что и до

войны труд женщин-татарок был достаточно распространенным явлением, особенно в легкой промышленности. Призывая еще более активно работать на военном производстве, работница первой меховой фабрики Казанского мехкомбината Ахметзянова в своем выступлении на митинге подчеркивала: «На нашу страну напали фашисты, заклятые враги трудящихся всего мира. Советское правительство дало приказ Красной Армии выступить против фашистских разбойников. Мы, рабочие и работницы, поможем ей как можно скорее выполнить задание партии и правительства. Будем неустанно работать над укреплением хозяйственной и военной мощи страны социализма, будем крепить наш советский тыл»[11].

Кроме того, с первых дней войны партийные органы развернули широкомасштабную идеологическую кампанию с целью привлечения в народное хозяйство домохозяек. В печати в качестве примеров приводились строки из заявлений женщин о приеме на любую работу. Так, в центральной газете республики жена стахановца Казанского комбината «Спартак» Бухараева писала: «Мой муж по призыву партии и правительства отправился в действующую армию. Я хочу заменить его на производстве. Буду работать так же по-стахановски, как и он»[12]. Бывшая работница одной из фабрик Лутфуллина отмечала: «Я не могу оставаться дома, когда лишние руки на производстве значат многое. Раньше я работала на фабрике, поэтому и пришла снова сюда, чтобы принести посильную помощь нашей Родине»[13]. Только в первые два дня войны на Бондюжский завод пришло более 200 домохозяек, на Казанский меховой комбинат за июнь-август 1941 г. поступило более 600 женщин[14].

В итоге уже в октябре 1941 г. количество женщин на Казанской валяльно-обувной фабрике составляло 77,4% к общему числу работающих, на швейной фабрике № 1 – 94,3%[15]. Из 4 тысяч человек, принятых в течение первого года войны на Белорецкий металлургический завод в Башкирской АССР, женщин было 3 тысячи[16]. Из 1426 работников комбината «Спартак» 923 были представительницами «слабого пола»[17]. Большинство из них составляли лица татарской национальности.

Использование женского труда в промышленном производстве породило огромные проблемы, о которых не принято было говорить в советской историографии. Первостепенное внимание уделялось только добровольной, патриотической стороне этого явления. Негативные же последствия вредного воздействия на организм женщины физически тяжелых и химически вредных работ, оставались за кадром[18]. Более того, в военное время перестали брать в расчет самое важное обстоятельство – заложенное в женщине самой природой особое предназначение – быть матерью. Государству, как никогда, нужна была рабочая сила. В этих условиях и социальные, и половые различия не учитывались...

Сегодня трудно подсчитать, сколько женских судеб искорежила война, сколько из них стали инвалидами, не смогли познать счастья материнства. Трагедия женщин обернулась бедой для всего татарского народа, так как для существования и развития любой нации определяющим является обеспечение режима ее воспроизводства. Поэтому какими бы важными политическими и экономическими условиями не диктовался рост женской занятости на производстве, необходимо учитывать при этом его влияние на демографические последствия. В военные годы об этом было забыто.

Большой приток женщин, пенсионеров, инвалидов в народное хозяйство, тем не менее, не обеспечил решение проблемы рабочих кадров в промышленности. Не полагаясь лишь на сознательность и патриотизм советских людей, советские и государственные органы в годы войны приняли ряд законодательных мер. Широкое распространение получили введение обязательных сверхурочных работ, отмена очередных отпусков, мобилизация и закрепление рабочих и служащих для постоянной работы в оборонной промышленности, привлечение незанятого в производстве трудоспособного населения, введение всеобщей трудовой повинности.

Мобилизация рабочей силы (а ей подлежали мужчины от 16 до 55 лет и женщины от 16 до 45 лет) проходила по Указам Президиума Верховного Совета СССР и решениям ГКО. Специальными постановлениями определялось количество людей, подлежащих мобилизации, сроки ее проведения, места назначения.

Татарское население в соответствии с мобилизационными планами было направлено для работы на торфоразработки, в шахты, лесозаготовки и т.п. Так, на торфоразработки в Горьковскую, Ивановскую и Московскую области из Татарской АССР

были мобилизованы 6454 человека, на Дулевские торфоразработки – 300 человек[19]. Почти 20 бригад из татарских девушек и женщин работали на Туголесских торфяных предприятиях, недалеко от Москвы[20]. Кроме того, татарское население по разнарядке было отправлено на угольные разработки, сталинградское предприятие стройматериалов, златоустовский завод № 66 и другие предприятия. В общей сложности, количество людей, подлежащих мобилизации из Татарской АССР, включая торфоразработчиков, в 1943 г. составило 26336 человек[21].

Но большинство мобилизованных обеспечивали решение кадровой проблемы в промышленном производстве своего региона. В Татарской АССР татары составляли 32,3% от общего числа работающих. При этом следует отметить, что удельный вес татар на предприятиях легкой промышленности был несколько выше среднего показателя. На швейной фабрике № 1 работало 46% татар, на фабрике «Красный текстильщик» – 50%[22]. Вместе с тем на предприятиях оборонной промышленности татар насчитывалось значительно меньше, например, на авиационном заводе № 22 они составляли только 14% от общего числа рабочих[23]. Это объяснялось тем, что значительная часть предприятий оборонной промышленности эвакуировалась на восток вместе со своими кадрами специалистов, которые закреплялись на рабочих местах бронью.

Несмотря на то, что татары в республиканской промышленности составляли довольно большой процент среди рабочих, на руководящей работе их было явно недостаточно. В 1943 г. руководящие номенклатурные кадры в промышленности были распределены следующим образом: татары – 36 человек (7,8%), русские – 235 человек (52%), лица других национальностей – 190 человек (40,2%). Правда, к концу войны наблюдается тенденция к увеличению числа татар-руководителей. В 1945 г. среди руководящих работников татары составляли уже 13,2%[24].

Таким образом, проведенная мобилизация позволяла количественно обеспечить промышленность необходимой рабочей силой. Однако следует учитывать, что на фронт уходили высококвалифицированные рабочие, большинство же вовлеченных в общественное производство не имели необходимой квалификации, опыта, а иногда даже просто профессии. Выборочное обследование, проведенное на ряде заводов, показало, что около 75% новых рабочих до прихода на заводы не имели никакого опыта работы[25].

Следствием этого явилось увеличение количества травм и несчастных случаев на промышленных предприятиях. Тема производственного травматизма в военные годы не нашла достаточного отражения в исторической литературе. Искусственная ограниченность источниковой базы, известный консерватизм при рассмотрении темы войны не позволял исследователям изучить эту проблему. Однако в фондах профсоюзов Государственного архива Российской Федерации хранится множество документов, позволяющих «пролить свет» на данный вопрос.

Например, зафиксировано, что на Казанском меховом комбинате в 1942 г. произошло 95 несчастных случаев[26]. По данным ЦК профсоюза льняной промышленности, на Казанском льнокомбинате в 1943 г. коэффициент частоты (т.е. количество несчастных случаев, приходящихся в среднем на 1000 работающих) составил 25,8; коэффициент тяжести – 21,0, в то время как средние показатели по отрасли составляли соответственно 19,0 и 18,3[27].

Увеличилось количество несчастных случаев и на предприятиях оборонной промышленности. Так, на заводе № 22 авиационной промышленности в 1943 г. был зарегистрирован 361 несчастный случай[28]. Среди пострадавших, конечно, были и татары. В частности, Надежда Кузнецова из Лаишевского района, рассказывая о работе на одном из эвакуированных предприятий Казани, вспоминала, как одна девушка-татарочка, работавшая вместе с ней на прессах, лишилась трех пальцев на правой руке, а «ее бог миловал – только верхушку указательного оторвало»[29].

Изучение архивных документов показывает, что, несмотря на кардинальные изменения, произошедшие в составе рабочих кадров в военные годы, руководители предприятий не обращали внимания на это обстоятельство: на заводах и фабриках не было в должной мере организовано обучение пришедших на производство рабочих правилам техники безопасности, не был установлен контроль за соответствием оборудования и рабочих мест требованиям охраны труда. Большой процент травматизма давала необеспеченность рабочих надлежащей спецодеждой и обувью[30]. При этом халатность,

небрежность и беспечность администрации прикрывались военными условиями.

С приходом на производство большого количества новых кадров и изменением профиля работы многих предприятий гражданского сектора в качестве главной выдвинулась задача профессионального обучения вновь пришедших в возможно более короткие сроки.

Подготовка квалифицированных рабочих для промышленности осуществлялась через систему Государственных трудовых резервов и, кроме того, учеба была организована непосредственно на предприятиях. Татары также активно овладевали новыми специальностями. Только на заводе № 40 им. Ленина в 1943 г. было подготовлено 8047 новых рабочих, в т.ч. 5786 татар[31]. В цеха Казанского авиационного завода № 22 им. С.П.Горбунова после обучения пришли работать 7780 женщин-татарок[32].

К производственному обучению новых рабочих привлекались наиболее опытные кадры, передовики производства. Важное значение придавалось умению наставников объяснить материал новичкам на татарском языке. На Кукморской фабрике «Красный текстильщик» десятки молодых рабочих обучила С.Фатыхова, десять квалифицированных токарей подготовил рационализатор Ф.Абдрахманов.

Обстановку того времени ярко передают строки из рапорта знаменитого сталевара Верх-Исетского металлургического завода, татарина Нуруллы Базетова: «Это было в конце 1941 года, – вспоминает Нурулла. – Завод получил срочное задание. В выполнение его включились все мастера. Взвесив свои возможности, я понял, что выполнить его не могу – не было людей. Тогда я обратился к начальнику цеха: «Или давайте людей, или же снимайте задание». Начальник цеха покосился и произнес: «Вот тебе пополнение, обучи и пристрой к делу», – и показал на группу ребят. Передо мной стояли мальчишки-школьники. У меня мороз по коже пошел: дети и к мартеновской печи. Такого еще не было. Но что оставалось делать: трое лучших металлургов ушли на фронт, а заменить их было некем, и я взял 12 мальчишек... Пришлось их учить, показывать все до мелочей. Вначале выполняли посильную работу на подноске, а потом постепенно стал их приучать заглядывать и в печь. Многим приходилось подставлять табуретки, ящики, чтобы могли достать до заслонки печи...»[33].

В последующие годы больше внимания начали уделять повышению квалификации работавшего там персонала. С этой целью открывались кружки по изучению техминимума, стахановские школы, после прохождения обучения в которых, как правило, вырастала производительность труда рабочих. Так, машинистка Шамсутдинова, работница Казанского мехового комбината, до обучения в стахановской школе вырабатывавшая только 90% продукции, после обучения стала давать 120%[34]. Выработка токаря Нигметзяновой на оборонном заводе № 387 после прохождения обучения возросла с 79,6 до 175,8%[35].

Но размах войны предъявлял повышенные требования к рабочим тыла. В условиях нехватки рабочих рук, недостатка производственных знаний и опыта значительную роль играла активизация трудовой деятельности в тылу. Одной из наиболее ярких ее форм считалось социалистическое соревнование, вопросам организации которого уделялось повышенное внимание, особенно со стороны партийных лидеров.

Вообще, следует напомнить, что практически все стороны жизни в нашей стране регламентировались партийными функционерами различного ранга. Производственные задания в силу сложившихся реалий также становились предметом обсуждения на заседаниях партийных организаций. Представительство на них национальных кадров рассматривалось как важный фактор повышения производительности труда на производстве. Согласно архивным данным, на 1 ноября 1941 г. на заводе № 22, например, из 822 членов и кандидатов ВКП(б) 202 были татары, на заводе № 387 из 194 человек – 33 татарина[36]. Предполагалось, что за счет ведения активной агитационно-пропагандистской работы на родном языке рабочих можно достичь лучших результатов на производстве. Так, на закрытом партийном собрании завода № 22 Садыкова подчеркивала: «Агитаторов на татарском языке в цехах очень мало, и работают они слабо»[37].

Как видим, усиление агитационной деятельности на предприятиях рассматривалось в прямой зависимости от национального состава партийных комитетов. Поэтому проблема роста партийных организаций на местах за счет привлечения коренного населения оставалась актуальной все годы войны. В целом, за этот период число коммунистов в ТАССР увеличилось с 37867 до

42234 человек, причем татар среди них было около 15 тысяч[38].

Социалистическое соревнование в военное время имело разнообразные формы. Широкое распространение получили движения двух-трехсотников, многостаночников, совмещающих несколько профессий, рационализаторов и др. Конечно, развитие этих видов соревнования тормозили определенные недостатки в виде формализма и бюрократических издержек. Многие из починов и начинаний получали больше идеологическую, чем фактическую поддержку, не всегда подкреплялись соответствующими организационными мерами. Некоторые из инициатив иногда носили надуманный, нежизнеспособный характер. Зачастую нарушался принцип материальной заинтересованности и морального стимулирования соревнующихся, наблюдались случаи показухи и искусственного подтягивания результатов.

Тем не менее, воодушевленные патриотическими лозунгами, рабочие на предприятиях трудились на износ, вдвое-втрое и более перевыполняя производственные задания. В Татарстане всем жителям республики были известны имена Н.Хабибуллиной, зачинательницы движения двухсотников, поддержавших ее почин Ф.Галеева, Г.Хадиуллина, тысячников Ф.Абдрахманова, С.Хидиятуллина и др.

Подобные же примеры самоотверженного труда показывали татары, проживавшие в других областях Российской Федерации. Уже в ноябре 1941 г. заслуженный горняк Пермской области, пенсионер Х.Исмагилов, собрав бывших горняков и пенсионеров, восстановил заброшенную шахту и возглавил добычу угля[39]. Высокую оценку получила работа татар Чкаловской области. На 483% выполняла в военные годы производственные задания стахановка артели им. 5 декабря Курбан-Галиева. Бесперебойную работу мыловаренного цеха Оренбургского техжиркомбината обеспечивали депутат городского Совета Валей Ахметов и мастер-стахановец этого предприятия А.Сафиуллин[40]. На всю Уфу гремела слава мастера Рахманкулова[41]. Далеко за пределами Московской области были известны имена татарских девушек Ильхамии Сафиуллиной, Нурсафы Бикмуллиной, Суфии Зайнетдиновой и др., обеспечивавших торфом всю Москву и Московскую область[42].

Кроме индивидуальных форм широкое распространение получили также коллективные формы социалистического соревнования, в частности движение комсомольско-молодежных бригад. Если на 1 июля 1942 г. в Татарстане звание фронтовых получили 204 бригады, то к концу войны в республике насчитывалось уже 1642 комсомольско-молодежных фронтовых бригад[43]. В целом же, на предприятиях 50 областей, краев, автономных республик РСФСР работало почти 118 тыс. комсомольско-молодежных бригад[44]. Широкую известность среди них получили и те, которые возглавлялись бригадирами-татарами: А.Батталовым, А.Закировым, М.Хайруллиной, С.Габитовым и др.

Однако на фоне массового всплеска патриотических чувств имели место и случаи дезертирства. Даже угроза уголовной ответственности не останавливала людей. Только за 8 месяцев 1943 г. с пяти оборонных предприятий Казани дезертировало 7167 человек, в том числе с завода № 16 – 2444; с завода № 22 – 1868; № 144 – 1010; № 184 – 852; № 40 – 993 человека. Кроме того 6412 человек совершили прогулы: соответственно, на заводе № 16 – 2417, № 22 – 2115, № 144 – 694, № 184 – 579, № 40 – 553. Причем большинство дезертиров и нарушителей трудовой дисциплины составляли молодые рабочие с производственным стажем до одного года[45].

Что касается причин подобного положения дел, изучение архивных документов доказывает, что рабочих сильно угнетала бытовая неустроенность и тяжелые условия работы. Многие из них работали по две-три смены подряд в холодных, плохо оснащенных и вентилируемых цехах. Предоставление им возможности элементарно умыться, поесть и выспаться, чтобы восстановить силы для следующего трудового дня, было производственной необходимостью.

Между тем проверки, проводившиеся в домах и общежитиях, заселенных рабочими предприятий, свидетельствовали, что жилищные условия большинства из них были очень плохими. А руководители заводов и партийные органы к бытовой стороне жизни трудящихся, как правило, относились бездушно и бюрократически. Прибывающие на заводы размещались в основном в неблагоустроенных общежитиях, несвоевременно обеспечивались постельными принадлежностями и другим необходимым инвентарем, не было столов, стульев, тумбочек. Остро нуждающимся рабочим не выдавались обувь и одежда, вследствие чего им

не в чем было выйти на работу. Общественное питание находилось в неудовлетворительном состоянии, качество обедов было низкое[46]. Аналогичное пренебрежительное отношение к бытовым нуждам рабочих были зафиксированы и в других регионах. Например, трудившиеся на строительстве Луковской ГЭС в Башкирской АССР мобилизованные рабочие проживали в землянках и палатках, систематически испытывали перебои с топливом, заболевали, в связи с чем на работу практически ежедневно не выходили до 200–250 человек[47].

Таким образом, рост промышленного производства в годы войны достигался чрезвычайным перенапряжением сил. Героизм на рабочих местах в тылу мало чем уступал героизму на фронте. Не считаясь с потерями, забывая о времени и о себе, люди работали на предприятиях, создавая мобильную военную экономику. В итоге валовая продукция промышленности Российской Федерации составила в 1945 г. 106%[48].

Еще более значительно выросла валовая продукция промышленности тыловой Татарской АССР. За военный период она увеличилась почти в 2,2 раза, достигнув к 1945 г. 219%[49]. Это произошло потому, что в связи с эвакуацией в Татарстане преимущественное развитие получила крупная металлообрабатывающая и машиностроительная промышленность, удельный вес продукции которой составил более 2/3 всей промышленной продукции республики. В военные годы жители республики поставляли фронту самолеты, моторы, оптические приборы, взрыватели, парашюты, сигнальные ракеты, мины, снаряды – всего свыше 600 наименований оружия, боеприпасов, снаряжения. Причем, во многих случаях здесь выпускалась уникальная продукция. Например, Казанский кетгутный завод был единственным предприятием, изготавливавшим медицинские нити для операций, а завод им. С.П.Горбунова в годы войны был единственным поставщиком бомбардировщиков Пе-2 и Пе-8[50]. Значительным компонентом военного производства, имеющим стратегическое значение для страны и предопределившим дальнейшее послевоенное развитие ТАССР, явилось начало промышленной добычи нефти в республике с августа 1943 года.

Весомый вклад в производство всей этой необходимой для тыла и фронта промышленной продукции, в успешное функционирование военной экономики внесли наряду с представителями других наций и народностей, также татары. Более детальное изучение роли татарского народа в военно-промышленном производстве на сегодняшний день является достаточно затруднительным, т.к. рассмотрение проблем национального характера в годы войны 1941–1945 гг. осложнено крайне узкой источниковой базой исследований. В архивных документах, как правило, более всего отражаются общие производственные показатели и статистические данные, при этом этнический аспект того или иного вопроса специально выделяется весьма редко, за исключением, пожалуй, только материалов, раскрывающих работу первичных партийных организаций по привлечению новых членов в ряды ВКП(б).

Нам представляется, что сознательное ретуширование, а в некоторых случаях явное замалчивание этносоциальных моментов в годы Великой Отечественной войны, безусловно, в определенной степени можно объяснить издержками сталинской национальной политики. Но главной причиной этого являлось, по-видимому, то обстоятельство, что в условиях смертельной угрозы самому существованию советского общества приоритетной, определяющей целью всего населения страны являлась защита государства от внешнего врага и достижение Победы. Поэтому объективно на передний план выдвигался интернациональный вектор развития, означавший в военное время сплочение, единение всех наций и народностей в общей борьбе против фашизма. Акцентирование же внимания на национальном факторе с позиций властных структур было нецелесообразным.

Примечания

[1] Козлов В.И. Национальности СССР (Этнодемографический обзор). – М., 1975. – С.249.

[2] Герои Советского Союза: Историко-статистический очерк. – М., 1984. – С.238.

[3] Пискарев В. Кто водрузил Знамя Победы над рейхстагом? // Эхо веков. – 1996. – № 1/2. – С.92-96.

[4] Книга героев: О героизме татарского народа в Великой Отечественной войне. – Казань, 1946. – С.15.

[5] Народное хозяйство РСФСР в 1970 г. Статистический ежегодник. – М., 1971. – С.50-52, 57-58.

[6] Вознесенский Н.А. Военная экономика в период Отечественной войны. – М., 1948. – С.37.

[7] Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Т.2. – М., 1957. – С.707-712.

[8] Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. – М., 1992. – С.59-79.

[9] Гильманов З.И. Татарская АССР в Великой Отечественной войне. – Казань, 1977. – С.70.

[10] Урал – фронту. – М., 1985. – С.45.

[11] Красная Татария. – 1941. – 14 июня.

[12] Центральный государственный архив историко-политической документации Республики Татарстан (далее – ЦГА ИПД РТ), ф.15, оп.22, д.251. Лл.94-95.

[13] Красная Татария. – 1941. – 26 июня.

[14] ЦГА ИПД РТ, ф.15, оп.22, д.487, л.97.

[15] Красная Татария. – 1941. – 21 октября.

[16] Республика Башкортостан в годы Великой Отечественной войны. – Уфа, 1995. – С.9.

[17] Национальный архив Республики Татарстан (далее – НА РТ), ф.363, оп.8, д.22, л.60.

[18] Медицинские аспекты труда женщин: Достижения и нерешенные проблемы // Женщины в современном мире. – М., 1989. – С.125-126.

[19] НА РТ, ф.Р-1296, оп.18, д.515, л.164.

[20] Азат хатын. – 1974. – № 6. – С.6-7.

[21] НА РТ, ф.Р-1296, оп.18, д.515, л.166.

[22] ЦГА ИПД РТ, ф.15, оп.5, д.1367, л.67.

[23] ЦГА ИПД РТ, ф.840, оп.1, д.473, л.35.

[24] Там же. – Д.1367. Лл.34,67.

[25] Кузьминов Н. Подбор и подготовка новых кадров в условиях войны // Большевик. – 1942. – № 16. – С.31.

[26] Государственный архив Российской Федерации (далее – ГА РФ), ф.5451, оп.27, д.11, л.127.

[27] ГА РФ, ф.5451, оп.27, д.11, л.94-95.

[28] Кабирова А.Ш. Женщины Татарстана на фронте и в тылу. – Казань, 1995. – С.163.

[29] Комсомолец Татарии. – 1991. – 6 мая.

[30] ГА РФ, ф.5451, оп.31, д.155, л.28.

[31] ЦГА ИПД РТ, ф.15, оп.5, д.1367, л.54.

[32] ЦГА ИПД РТ, ф.840, оп.1, д.251, л.38.

[33] Алещенко Н.М. Во имя Победы. – М., 1985. – С.20-21.

[34] НА РТ, ф.Р-1296, оп.15, д.1531, л.87.

[35] ЦГА ИПД РТ, ф.5358, оп.1, д.24, л.28.

[36] ЦГА ИПД РТ, ф.840, оп.1, д.234.Л.41; Ф.5358, оп.1, д.24, л.32.

[37] Там же. – Д.48, л.2.

[38] Гильманов З.И. Указ. раб. – С.42.

[39] Алещенко Н.М. Указ. раб. – С.22.

[40] Татары в Оренбургском крае: Материалы научно-практической конференции. – Оренбург, 1997. – С.64.

[41] Аюпов Р.С., Янбарисов М.Х. Трудящиеся Башкортостана – фронту // Республика Башкортостан в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Материалы научной конференции, посвященной 50-летию Победы над фашизмом. – Уфа, 1995. – С.10.

[42] Азат хатын. – 1974. – № 6. – С.6-7.

[43] История Татарской АССР. – Казань, 1968. – С.183.

[44] Советский тыл в Великой Отечественной войне. Кн.2. – М., 1974. – С.259.

[45] ЦГА ИПД РТ, ф.15, оп. 5, д.704, л.47.

[46] Там же. – Д.372, л.34; д.407, л.67.

[47] Республика Башкортостан в годы Великой Отечественной... – С.29.

[48] Советский тыл в Великой Отечественной... – С.260.

[49] Татарстан в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Казань, 2000. – С.137.

[50] Нерозникова Н.Д. Татария в годы Великой Отечественной войны: Публикация новых документов // Татарстан в годы Великой Отечественной войны: люди, события, память: Сборник статей и материалов научной конференции. Казань, 12–14 мая 2005 г. / Науч. ред. А.Л.Литвин. – Казань, 2006. – С.80-81.

И.Б.Гарифуллин

«Татарский» аспект в крестьянском восстании 1921 г. в Тюменской губернии

До и после Октябрьской революции 1917 г. большевики не скупились на обещания о защите интересов нерусского населения, как важнейшего фактора преодоления фактического неравенства. Еще до победы революции и установления советской власти В.И.Ленин писал: «Мы постараемся оказать отсталым и угнетенным, более чем мы, народам «бескорыстную культурную помощь», ... помочь им перейти к употреблению машин, к облегчению труда, к демократии, к социализму»[1]. В первых же законодательных актах советской власти было определено «свободное развитие национальных меньшинств и этнографических групп, населяющих территорию России». Особую роль в этом сыграли «Декларация прав народов России» (ноябрь 1917 г.), которая отменяла законы, ставившие в неравное положение людей в зависимости от принадлежности к различным нациям и религиям и «Обращение к трудящимся мусульман России и Востока», принятое 20 ноября 1917 г.[2]

Тем не менее, определенная часть нерусских народов, в т.ч. и в Сибири, не поддерживала формирующийся большевистский режим, особенно зажиточные слои татарского населения и представители мусульманского культа в деревне, проявляя сепаратизм, оказывали сопротивление социалистическим преобразованиям. Об этом свидетельствует результат Тобольского мусульманского съезда, состоявшегося 8 мая 1918 г. В силу слабой предварительной подготовки съезда Тобольским советом рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, на съезде было представлено только 15 приходов из 120. Решался вопрос о закрытии мусульманского совета, давно упраздненного в других регионах, и об организации вместо него комиссариата по делам мусульман при совете рабочих, солдатских и крестьянских депутатов.

Заявив, что трудящиеся татары «работают вместе с советами не по доброй воле, а из страха», представителям буржуазии удалось на съезде избрать в комиссариат своих «почетных и уважаемых лиц», чтобы легче было бойкотировать решения властей в интересах бедноты. Между тем, бедняки на съезде заявляли: «Мы, мусульмане, уверены, что Совет рабочих, солдатских и крестьянских депутатов не оставит пролетариев-мусульман в руках угнетателей и поможет образовать такой комиссариат, в который войдут только истинные представители и друзья мусульманского пролетариата и крестьянства»[3].

В конце мая 1918 г. татарские купцы Тюмени и Тюменского уезда, члены бывшего националистического управления и муллы договорились принять срочные меры против большевиков татар, чтобы защитить правоверных купцов, мусульманскую религию. Для этого они решили, в первую очередь, убрать с дороги руководителей мусульманского комиссариата – братьев Афтаха и Хаджи Габидуллиных, натравить против большевиков всех верующих стариков и женщин, проповедывать в мечетях о скорой гибели советской власти[4]. В воспоминаниях ветерана коммунистической партии Хабиба Курмантаева (член КПСС с 1918 г) говорится, что во время колчаковщины в д. Пушняцских ученили расправу над Саиткуловым Бакишем, Хабибуллиным Хабибуллой, Хабибуллиным Алей, Бакиевым Сафаром, Сафаргалеевым Абдулхаем, Рузубакиевой Калимой (с грудным ребенком) только за то, что они указали дорогу красноармейцам до частей Красной Армии.

В короткий период «белого» правления жизнь татар тюменского края протекала неоднозначно. Так, в одном из номеров «Русской армии» сообщалось, что Тобольское губернское земство летом 1919 г. организовало мусульманские татарские педагогические курсы для 100 чел. (в т.ч. 18 женщин и 3 мулл). Курсанты затем выразили благодарность земству, увидев в этом «зерно новой совместной жизни русского и татарского народов на основе сердечного братского единения»[5]. Затянувшийся кризис сельскохозяйственного производства в начале 20-х годов, связанный с первой империалистической и гражданской войнами, а также засухой 1920 г., создал в стране

напряженную обстановку. Тяжелое продовольственное положение обусловило такую особенность Сибири, как более поздний, по сравнению с другими регионами страны, переход к продовольственному налогу. В 1921 г. продналог в Сибири на хлеб, мясо и другие продукты был определен в 53 млн. пуд., что составляло 59% объема фактического выполнения разверстки[6]. Кроме разверстки на хлеб, зернофуражные и масличные семена в 1920 г. в Тюменской губернии были введены разверстки на картофель, мед, птицу, крупный и мелкий рогатый скот, кожи и шерсть, льноволокно, пеньку и другие продукты сельского хозяйства. Всего в 1921 г. на тюменских крестьян было наложено 34 вида разверсток[7]. На местах были приняты дополнительные и срочные меры по организации продразверстки, строго пресекались медлительность и нерасторопность в этом деле. В телеграмме Тюменского губкома партии уездным комитетам РКП(б) от 21 октября 1921 г. говорилось: «будьте жестоки и беспощадны ко всем волисполкомам, сельсоветам, которые будут потворствовать невыполнению разверсток, давайте боевые письменные задачи волисполкомам и к невыполнившим применяйте, помимо ареста волисполкомов, конфискацию всего имущества...»[8]. Проводимые меры, не считаясь с реальными интересами и объективными возможностями крестьянства, вызвали недовольство и возмущение населения. Особенно грубыми были методы осуществления этой политики, много было злоупотреблений со стороны сотрудников продовольственных органов, которые допускали даже преступные деяния. Все это привело к падению авторитета местных органов власти – советских и партийных. «Отношение среднего и беднейшего крестьянства к советской власти резко изменилось, – говорилось на заседании Ишимского уездного комитета РКП(б) 27 декабря 1920 г. – из благожелательного сделалось оппозиционным, а местами враждебным»[9]. В этой обстановке в Тюменской губернии в начале 1921 г. вспыхнуло крестьянское восстание, которое, начавшись в Ишимском уезде, быстро распространилось по всей губернии и уже во второй половине февраля охватило все уезды – Ишимский, Ялуторовский, Тюменский, Тобольский и северные волости. Кроме того повстанческие отряды и соединения действовали и на других территориях Зауралья. При этом среди повстанцев были представители всех без исключения социальных групп – интеллигенции, служащих, казаков и т.д., но больше всего преобладали среди них крестьяне. Этим определялась защитная реакция населения на государственный произвол и насилие. В отношении к продналогу «ослабевает энтузиазм» и у татарского населения края, особенно среди середняков и зажиточных слоев, которые выступают в поддержку восставшего русского крестьянства. На это быстро отреагировало советское руководство губернии. Так, в мае 1921 г. секретарь Тюменского губкома ВКП(б) писал в официальной печати: «Среди тюркских народов необходимо вести большую политическую работу, отсутствие ее привело к тому, что мусульмане нашей губернии, ранее не отличавшиеся особой воинственностью, в дни бандитизма (в то время так называлось крестьянское восстание) активно участвовали в выступлениях против советской власти». В 1922 г. секретарь Тобольского уездного комитета коммунистической партии подчеркнул, что «поголовное участие татарского населения в бандитском движении в 1921 г. показывает на безграничное невежество, политическую отсталость беднейших слоев населения и безграничную власть над ними кулаков-татар»[10]. Так объяснялась причина вступления крестьян-татар в восстании 1921 г. Между тем эта была поддержка повстанцев, которые открыто и вооруженным путем оказали сопротивление военно-коммунистической диктатуре.

Во многих татарских деревнях зажиточные крестьяне из татар выделяли повстанцам продукты, давали оружия и подводы, проводили агитационную работу. Так, учитель Мировалев Загид, имея духовное образование,, находясь при штабе повстанцев, редактировал газету, выпускал листовки, молнии о значении восстания в жизни народа, проводил собрания в деревнях с целью сбора продуктов и оружия для повстанцев[11].

В татарских деревнях немало было жертв в период восстания. В 1921 г. во время крестьянского восстания были зверски убиты сочувствующие советской власти в ю.Ишеевских – братья Рузумбаевы, в ю.Чебургинских – Мурзакаев, инспектор отдела национальных меньшинств[12]. Но советские органы жестоко расправлялись с повстанцами. Так, в Кречетинской волости Тюменского уезда в 1921 г. повстанцами были

арестованы и увезены в неизвестном направлении 19-летний беспартийный делопроизводитель волостного военкомата Ахметчанов Алимчан, его 60-летняя мать, приехавшая к нему в гости, член партии, приемщик лесозаготовок 30-летний Сайфутдинов Хабибулла, член партии милиционер Ахметчанов Нигмаджан. Но в ответ на антисоветские выступления крестьян этой волости органами власти были приняты более строгие меры – расстреляны 28 крестьян, в основном рядовые, молодые земледельцы, хлебопашцы[13]. В донесении помощника начальника милиции Тюменского уезда 15 февраля 1921 г. указывалось, что «арестованы как заложники председатели Шабанинского сельсовета Бухарской волости Фаттах Муслимов и Мадияровского сельсовета Абдул Шарипов по подозрению в укрытии врагов рабочих и крестьян»[14]. Врагами рабочих и крестьян имелись в виду те, кто поддерживал повстанцев.

Многие татары Тюменского края, репрессированные в 1930-х годах, во время судебного процесса сами рассказывали о своих контрреволюционных делах, в т.ч. и об участии в крестьянском восстании 1921 г. В Тобольском уезде больше всего было участников крестьянского восстания в д.д. Бегишево, Баишево, Тукуз, Митькино, Казанка. Ренчики, Бигатино, в Ишимском уезде в д.д. Новая Аптула, Новая, в Тюменском уезде в д.д. Тарханы, Карбаны, Матмасы и др.

Особую активность в крестьянском восстании в д. Баишево проявляли зажиточные братья Хучашевы – Ракип, Хажигирей, Ханафи, Нигман, которые шедро и охотно обеспечивали повстанцев продуктами питания, подводами и оружием. Как сам признался на допросе в 1937 г. Хучашев Нигман, «кроме помощи повстанцам продуктами питания, подводами, своим оружием, в повстанческие отряды он направил своих трех сыновей, двое из которых, он говорил, «убиты в боях с красными». Он назвал также фамилии добровольно ушедших с повстанцами, на вопрос – «какое оружие Вы отдали повстанцам?», он сказал, – «что отдал два охотничьих дробовика, а сыновья брали гладкоствольные оружия. После подавления восстания у меня отобрали малокалиберную винтовку старинного образца, это было оставлено мне отступавшими бандидами. Нелегально хранил я и револьвер наган», – добавил Нигман Хучашев. При повторном допросе 4 ноября 1937 г. Хучашев Нигман, подтверждая наличие в селе повстанческой организации, говорил, «что братья Хучашевы, мулла Ибрагимов, Курткин, братья Шиховы настроены против советской власти, часто говорят о создании своего мусульманского государства, пускают слухи о войне с Японией. В колхоз я не вступаю потому, что социалистические методы хозяйствования противоречат моим убеждениям»[15].

Из судебных материалов осужденных в 1937 г. за контрреволюционную деятельность видно, что активным участником восстания в 1921 г. был Хабибуллин Айбатулла из д. Новая Аптула Ишимского уезда, который совместно с другими кулаками (в документах указаны фамилии) вел антисоветскую агитацию, подговаривал бедняков, чтобы они не вступали в кооперативы, в период восстания был даже начальником штаба повстанцев. Из этой же деревни в активе повстанцев были Курмашев, Альмухамметов, Назыров, Валиев, Урузубаев и др. Курмашев Ситдык на допросе 22 сентября 1937 г. признал свое участие в крестьянском восстании 1921 г., говорил, что он три раза воевал против красных: в д. Бегитино и два раза в д.Истяцком[16].

В восстании 1921 г. крестьяне из татар во многих деревнях активно поддерживали повстанцев, выделяя им продукты, предоставляя оружие, подводы, проводя агитационную работу среди населения и т.д. Но они не были инициаторами, организаторами этого вооруженного выступления, среди них не было начальников, командиров повстанческих отрядов и др. Вот в конце 1920-х гг., возмущенные непомерными налогами, закрытием мечетей, «неправильным отношением к муллам», которые являются простыми крестьянами, выбранными для богослужения (особенно лишением их избирательных прав), жители татарских сел в Тобольском и Тюменском округах стали самоорганизовываться. В 1928–1930 гг. в отдельных деревнях по инициативе представителей мусульманского религиозного культа во время ифтара (вечернего разговления после поста) проходили серии секретных совещаний по привитию татарскому населению повстанческих идей. «Народ крайне недоволен коллективизацией, переобложением налогом, и он пойдет на восстание», – утверждали инициаторы восстания татар.

Это движение органы ГПУ оценили как «контрреволюционную организацию», со-

стоявшую из более 200 человек, и не дали возможности осуществления этой «инициативы». Главари этой затеи вовремя были разоблачены и арестованы. К тому же к этому времени устои нового строя в стране укреплялись, отдельные вылазки против советского строя были тщетными.

Примечания

[1] Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т.30. – М.: Госполитиздат, 1962. – С.120.

[2] Декреты Советской власти. – М., 1957. – С.40, 114.

[3] Известия Тобольских рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. – 1918. – 18 мая.

[4] Государственный архив социально-политической истории Тюменской области (далее – ГАСПИТО). Ф. 1545. Оп.1. Д.66. Л.145.

[5] Русская армия. – 1919. – 27 июля.

[6] Отчет Второго съезда Сибирского Экономического Совещания. – Николаевск, 1922. – С.58; Северная Азия. – 1926. – Кн.II. – С.14.

[7] Главное управление Государственного архива Тюменской области (далее – ГУ ГАТО), Ф.Р. 202.Оп.1. Д.33. Л.49.

[8] ГУ ГАТО. Ф.Р. 11. Оп.2. Д. 93. Л.40.

[9] ГАСПИТО. Ф.1. Оп.1. Д.120. Л.99.

[10] ГАСПИТО. Ф.1. Оп.1. Д.354. Л.54.

[11] Архив УФСБ по Тюменской области. Д. 4290.

[12] ГАСПИТО. Ф.1545. Оп.1. Д.98. Л.16.

[13] ГУ ГАТО. Ф.2. Оп.1. Д.427. Л.87.

[14] ГУ ГАТО. Ф.Р.44. Оп.1. Д.66. Л.34.

[15] Архив ФСБ по Тюменской области. Д. 5937. Л.88.

[16] Архив ФСБ по Тюменской области. Д.4056. Лл.34, 82, 105, 106.

З.Г.Гарипова

Проблемы латинизации кириллицы в России

Движение за создание взамен кириллицы латинизированной русской графики началось еще в XVII веке. Профессор Н.Яковлев в 1930 г. в своей статье, посвященной этой проблеме, писал, что оно, по-видимому, пришло в петровскую Россию с запада. Переход на гражданский алфавит при Петре I был связан с западной ориентацией русского торгового капитала и тем периодом разложения феодализма, который переживало русское общество в ту эпоху[1].

Однако латинизация кириллицы в то время была проведена неполная. Как утверждалось, она коснулась лишь графической стороны кирилловского и не затронула фонетическую сторону его.

Попытки замены русского алфавита алфавитом на латинской основе повторились, когда социально-экономические условия оказались для этого подходящими. Движение за латинизацию получило особенно широкое развитие после Октябрьской революции. А среди татар идея замены своего арабского алфавита латинским возникла еще в досоветское время. Так, известны письма отдельных представителей татарской интеллигенции, написанные латинским шрифтом еще в 1907–1908 гг. Известный татарский поэт Сагит Рамиев являлся автором проекта латинского алфавита, приспособленного для татарского языка. Его статьи по этому поводу публиковались еще в 1911–1912 годах[2].

Следующий этап латинского движения – это 1920-й год, когда о необходимости перехода на латинский алфавит был поднят вопрос на конференции татаро-башкирских журналистов, состоявшейся в Казани. Однако в новых условиях большевистской власти конкретного решения о переходе на латинский алфавит не принимали. А среди некоторых тюркоязычных народов СССР во втором десятилетии XX века обсуждение вопроса о введении латинского алфавита все более усиливалось. Так, отдельные деятели Азербайджана, Киргизии выступая в печати о преимуществах латинского алфавита («экономия сил и средств, лучшее графическое изображение всех фонетических особенностей тюркских наречий), отмечали и тягу национальностей на Запад, наблюдавшуюся после Октября 1917 г. на окраинах бывшей Российской империи[3].

Что касается Татарской автономной Республики, то часть татарских писателей и журналистов, как Шамиль Усманов, Шакир Измайлов, Фуад Саллави, Гарапша Бикчантаев и др., на открывшейся в 1924 г. дискуссии показали как научные, так и практические преимущества латинизации татарской азбуки. Дискуссия закончилась принятием резолюции о создании общества «Латин дусты» (Друзья латыни), и издании газет и журналов на латинском шрифте[4]. Представители движения за новый алфавит видели в нем могучее средство интернационализации национальных культур. Противники же нового латинского алфавита, их называли арабистами, считали, что перевод на «Яналиф», т.е. на новый алфавит повлечет потерю культурных ценностей, которые накопились у татарского народа в течение многих столетий. Об этом было заявлено в «письме 82-х» в 1928 г., то есть его подписала группа татарской интеллигенции из 82-х человек, которые впоследствии все были репрессированы.

Тем не менее, 20 февраля 1929 года было принято постановление Центрального исполнительного комитета и Совета Народных Комиссаров Татарской республики «Об установлении окончательного срока введения Яналифа в Татарской республике». Его пункт 1 гласил: «Срок для окончательного перехода на Яналиф в Татарской республике установить 1 января 1931 года, после какого срока считать его единственным государственным алфавитом татарского языка»[5]. К началу 1931 года, как мы знаем, в Татарстане этот процесс был завершен.

Особую значимость имеет то обстоятельство, что к латинизации примкнули народы, не только пользовавшиеся арабским алфавитом, но и некоторые из имевших уже утвердившуюся грамотность на русском алфавите. Балкарцы, абхазы на Кавказе, калмыки, ассирийцы в Закавказье, якуты и ойроты в Сибири, бурят-монголы переходят тогда со своих прежних алфавитов на русской основе на латинский. Из других северных народов первым был эвенкийский язык, для которого был разработан алфавит на латинской основе. В тече-

ние двух лет (1931–1932 гг.) школы Корякского национального округа вели занятия по букварю на латинской основе. Научно-исследовательская ассоциация при Институте народов Севера, созданная в 1930 году, представила во Всесоюзный центральный комитет нового алфавита проект «Единого северного алфавита на основе латинской графики», который был утвержден 23 февраля 1931 г.[6]

В 1930 году на Востоке СССР около половины его территории (8,5 млн. км^2) занимали народы 35 национальностей, пользующиеся латинским алфавитом, численностью около 20 миллионов человек, говорящие на различных языках: из Крымо-Кавказских – азербайджанцы, крымские татары, ногайцы, кумыки, аварцы, лезгины, даргинцы, лаки, чеченцы, ингуши, кабардинцы, нижние черкесы (кяхи), абхазы, талыши, осетины, горские евреи, таты, курды; из Урало-Поволжских: казанские татары, башкиры, а также сибирские якуты, ойроты, хакасы. Из Средне-Азиатских народов – туркмены, узбеки, киргизы, казахи, уйгуры, каракалпаки, дунгане, таджики и бухарские евреи.

В начале 20-х годов и самими специалистами русского языка поднимается вопрос о «латинице» в рамках реформы письма. Так, славист по специальности, проф. Н.Державин в 1920 году пишет: «... Вот почему нам, реформистам, приходится говорить не об азбуке, а именно о системе письма, и, разрешая вопрос о переводе русской графики на «латиницу», рассматривать, в какой мере «латиница», будучи приспособлена к нашей системе письма, окажется практически более пригодной для нашей славянской речи...». Однако свою статью он закончил с таким выводом: «... я, убежденный сторонник идеи единой международной системы письма, и думал бы, что сейчас пока нам полезнее и выгоднее оставаться при нашей системе и не переходить на латиницу. О праве же каждого пользоваться на письме каким угодно алфавитом, не может быть, конечно, и речи»[7].

Чуть позднее, в 1930 году академик Академии наук СССР, видный государственный деятель, писатель А.В.Луначарский также писал: «... возникает вопрос и о латинизации нашего русского шрифта... Потребность или сознание необходимости облегчить нелепый, отягченный всякими историческими пережитками, дореволюционный алфавит возникла у всех мало-мальски культурных людей. В Академии наук шла подготовительная работа. Кадетский министр Мануйлов, опираясь на работу комиссии академика Шахматова, уже подготовил введение нового алфавита». Далее А.В.Луначарский продолжил: «В течение всего времени, когда я руководил Наркомпросом РСФСР, мы получали множество предложений о дальнейшем облегчении правописания, не мало также предложений о введении латинского алфавита»[8].

Особенно заинтересованной в этом деле оказалась полиграфическая промышленность, представители которой дали предварительные подсчеты возможной экономии. Один переход с «и» на «i» («и» с точкой) должен был дать экономию до 4-х млн. рублей в год, в том числе до 1 млн. рублей валютой (цветные металлы)[9]. В ноябре 1929 года создается комиссия в Главнауке при Наркомпросе РСФСР, целью которой была разработка принципиальной стороны о латинизации. Представителем был назначен профессор Н.Яковлев. В составе комиссии были специалисты полиграфии – проф. М.Щелкунов, В.Николаев, М.Горшков, специалисты по преподаванию русского языка – проф. А.Пешковский, Н.Каринский, С.Абакумов, специалисты-языковеды проф. Л.Жирков, Н.Яковлев, А.Сухотин, изобретатель инженер Ездаков, ученый секретарь Главнауки Г.Костенко, представители национальностей – В.Лыткин (угро-финновед), Юманкулов[10]. Комиссии было поручено сформулировать принципы, подлежащие учету при установлении нового алфавита. В результате она определила эти условия следующим образом:

1. Использовать без изменения наибольшее количество букв латинского алфавита, унифицировать с международными графическими элементами Востока и Запада.

2. Не вводить двойных букв.

3. Не вводить букв, которые были удалены из русского алфавита.

4. Не вводить букв с диакритическими значками, отделенными от корпуса буквы.

5. Для дополнения алфавита создавать буквы с такими значками, которые пишутся без отрыва руки.

6. Число букв в алфавите должно быть меньше, чем в теперешнем русском.

7. Выражение мягкости согласного перед гласным перенести на главную букву.

8. Всякая буква должна иметь только одно звуковое значение.

9. Всякое сочетание звуков должно писаться только одним способом[11].

Крупные ученые, профессора Н.Яковлев, А.Луначарский, Н.Коринский и др. опубликовали свои аргументированные со всех сторон и на высоком научном уровне статьи о необходимости замены русского алфавита латинским.

14 февраля 1930 года состоялось заключительное заседание комиссии по латинизации русского алфавита. В его протоколе записано: признать, что переход в ближайшее время русских на единый интернациональный алфавит на латинской основе неизбежен. Один из пунктов выводов комиссии гласит: «современный русский алфавит, как и другие национальные графики (еврейская, грузинская, армянская и пр.), затрудняют языковое и культурное общение национальностей внутри Союза, в частности мешают пользоваться нарастающей во всех языках международной терминологией. Русский алфавит, как и другие национальные алфавиты, в настоящее время уже противоречит темпу развития и использования международного запаса слов».

В заключении комиссии говорится, что латинская графика в большей степени, чем русский гражданский алфавит, отвечает уровню современной полиграфической техники и физиологии чтения и письма.

Формы латинских букв по сравнению с русскими экономнее в смысле пространства, более четки и удобны для чтения и письма. Члены комиссии подсчитали и экономическую выгоду. Латинский оказался по весу легче русского на 11–12 процентов; следовательно, он сокращает на столько же процентов количество используемой бумаги, типографического металла и все расходы по печати. В результате экономия на бумаге 577 тыс. тонн за один год и 551 тонна типографского металла ежегодно. Здесь еще не учитывалась трудноисчисляемая экономия на брошюровке, транспорте бумаги, почтовой пересылке печатной продукции. Кроме того, переход на латиницу, оказывается, может позволить провести стандартизацию типографского оборудования, коренную рационализацию производства. Особое внимание обращалось еще на то, что эта экономия идет почти целиком за счет сокращения импорта бумаги и цветных металлов.

Кроме того, выяснилось, что латинские буквы более соответствуют навыкам движений руки и физиологии глаза современного человека. По общему их подсчету, замена русского алфавита латинским дает экономию движений руки при письме до 14–15 процентов.

Вследствие большей краткости начертаний слов и большей их простоты соответственно облегчается и работа глаза при чтении. В этом отношении латинский шрифт имеет еще одно преимущество перед русским. Первый обладает большим графическим разнообразием букв (буквы, не выступающие из строки и выступающие, буквы выступающие вверх и выступающие вниз), позволяющим глазу быстрее схватывать образ целого слова и легче достигать беглого чтения. Итак, в отношении различительности – «читабельности» – латинский алфавит далеко превосходит русский. Отмечалось еще, что в русском шрифте рукописная форма совершеннее печатной, тогда как в латинском, наоборот, печатная форма различительнее рукописной. Был сделан также вывод, что русский алфавит связан больше с отсталой рукописной техникой, тогда как латинский развивался применительно к требованиям техники полиграфии.

Так, введение латинского алфавита должно было дать рационализацию системы письма: когда каждая буква будет иметь одно определенное звуковое значение и определенные сочетания звуков будут изображаться единообразно. Комиссия пришла и к такому убеждению, что переход на новый алфавит обеспечит в СССР как националам обучение русскому языку, так и русским – обучение национальным языкам, а также изучение иностранных языков.

Вот так основательно и профессионально работали ученые над проблемой латинизации русского алфавита. Объективно и размышляя лишь о судьбе России. В некомпетентности, непатриотизме, угрожающем целостности России, их обвинить невозможно. Однако и тогда были аргументы, которые приводились против реформы. Один из них был сформулирован так: «Переход на новый алфавит вызовет огромные расходы на переоборудование полиграфической промышленности». Отвечая на него, комиссия в своем заключении писала, что этот аргумент не выдерживает критики, так как переоборудование промышленности происходит в сроки от трех до четырех лет путем замены изношенных шрифтов и матриц. Если установить срок перехода на латинский алфавит в 4 года, то никаких дополнительных расходов на переоборудование полиграфии в связи с латинизацией не потребуется.

Разрабатывая принцип построения нового русского алфавита на латинской основе, комиссия направила Совету Главнауки Наркомпроса РСФСР свою рекомендацию: использовать без графического изменения возможно большее число букв латинского алфавита, в то же время унифицируясь с международными графическими элементами Востока и Запада. Комиссия успела подготовить 3 «примерных проекта международного латинского алфавита в применении к русскому языку». Первый проект составлен как устраняющий диакритические знаки, отдельные от букв и состоял из 30 букв. Второй – как «стремящийся к максимальному использованию наличных в типографиях латинских знаков», и так же из 30 букв. Третий – тоже из 30 букв и был на основе «Нового Тюркского Алфавита»[12].

Однако это большое дело не было претворено в жизнь. Опубликованные в последующие годы документы проливают свет на многие вопросы. 16 января 1930 г. нарком просвещения РСФСР А.Бубнов пишет И.Сталину записку под грифом «секретно» следующего содержания: «Согласно телефонному разговору представляю Вам справку зав. главнаукой тов. Луполла о латинизации». Через 10 дней Политбюро ЦК ВКП(б) под грифом «строго секретно» 26.01.1930 г. вынес постановление «прекратить разработку вопроса о латинизации русского алфавита». 5 февраля 1930 года зав. главнаукой И.Луппол под грифом «секретно» докладывает в Секретариат Политбюро ЦК ВКП(б): «Немедленно по получению постановления Политбюро ЦК ВКП(б) Главнаукой 30.01.1930 г. была распущена Комиссия по латинизации и в аппарате Главнауки вся работа по латинизации была прекращена»[13].

Далее, весной 1933 года культпропотделом ЦК ВКП(б) были даны твердые указания и Комитету по латинизации о том, чтобы ни в коем случае не латинизировать алфавит тех народностей, которые применяли русскую письменность[14]. Однако народы, имеющие ранее письменность на арабском шрифте, продолжали писать на латинице. Их не трогали. К началу 1936 года в Советском Союзе насчитывалось 68 латинизированных алфавитов[15].

Что касается татарского народа, то Указом Президиума Верховного Совета Татарской АССР от 5 мая 1939 года татарский язык был переведен на кириллицу.

В основе смены алфавита (что общеизвестно) лежат много аспектов, в том числе социальные, политико-правовые, экономические и культурные. На наш взгляд, инициаторы перехода с арабского шрифта на латинизированный татарский алфавит еще в первом десятилетии XX века, т.е. 100 лет тому назад ориентировались на культурные аспекты, что четко прослеживается по их трудам. В 1920–1930-х гг. уже иной подход, законодательно-декретированный со стороны большевистской власти. Однако в попытках латинизации русской письменности усилиями русского научного мира, основываясь на предложения и письма общественности с целью интеграции в западную культуру со всеми тюркскими народами, лежали и социально-экономические и политические аспекты.

Мы знаем, что 74 процента издающейся на земном шаре литературы – на английском языке, а 90 процентов публикуется на латинской графике, более 600 млн. человек в мире пользуются латинской графикой.

Примечания

[1] Яковлев Н. За латинизацию русского алфавита // Культура и письменность Востока. – Баку, 1930. – Кн. 6. – С.27.

[2] Курбатов Х. Татар теленең алфавит һәм орфография тарихы. (История алфавита и орфографии татарского языка). – Казан, 1960. – С.67.

[3] Тюряков Н. К вопросу о латинском алфавите среди тюрков СССР // Жизнь национальностей. – Кн. 1(6). – 1925. – С.38.

[4] Новый Восток. – 1929. – № 25. – С.252.

[5] НА РТ. Ф.-р 3610. Оп.1. Д.68. Л.53.

[6] Языковая ситуация в Российской Федерации. – М., 1992. – С.34-35.

[7] Державин Н. Вводить ли «латиницу»? // Книга и революция. – 1920. – № 2. – С.8, 11.

[8] Луначарский А. Латинизация русской письменности // Культура и письменность Востока. Сборник. – Баку, 1930. – Кн. 6. – С.21-23.

[9] Источник. – 1994/5 (12). – С.100.

[10] Материалы по вопросу о латинизации русской письменности // Культура и письменность Востока. – Баку, 1930. – Кн. 6. – С.208.

[11] Луначарский А. Указ. соч. – С.23-24.

[12] Яковлев Н. За латинизацию русского алфавита // Культура и письменность Востока. – Баку, 1930. – Кн. 6. – С.37-39, 213, 218.

[13] Источник. – 1994/5 (12). – С.99, 100.

[14] Там же. – С.102.

[15] Там же. – С.103.

А.Г.Галлямова

Татары Башкортостана во второй половине XX века: факторы этнокультурного развития

Большинство татар, проживающих в западной части Башкортостана, представляет собой восточную периферию единого ареала татарского народа, произвольно отсеченного большевистским руководством в 1920-е годы. Отрицательные последствия этого произвола со всей очевидностью проявились во второй половине XX века. На современном этапе нарушение прав татарского населения в Башкортостане наблюдается в самых различных сферах социальной жизни. Вопросы об этом ставятся в Татарстане и Башкортостане лидерами национальных движений, представителями интеллигенции. К сожалению, политический истеблишмент РТ реалии и проблемы татар Башкортостана воспроизводит весьма обедненно, тем самым, нарушая смысл существования национальной государственности татар, которая состоит, прежде всего, в этническом воспроизводстве или сохранении этнической идентичности татар. Ведь национальная республика должна выступать и гарантом сохранения этноса, выполняя лишь определенные экономические, социальные и политические функции, республика ничем не отличается от таких субъектов федерации, как область или край.

Также как и для других нерусских народов, для татар Башкортостана 2-ая половина XX века была временем жесткого испытания по сохранению своей этнической идентификации. Но для них оно было вдвойне более сложным, так как они вынуждены были противостоять как процессу русификации, так и башкиризации. Причем процесс башкиризации подчас осуществлялся в более откровенной форме посредством сознательной дифференциации социальных условий для башкир и татар.

В первую очередь он обеспечивался проводившейся в Башкортостане кадровой политикой, направленной на создание более благоприятных условий для социального роста представителей башкирской нации. Об этом же свидетельствует любопытный архивный документ, обнаруженный нами. Это заявление С.Г.Батыева, личности весьма знаковой для истории республики XX в. Более 20 лет он являлся Председателем Президиума Верховного Совета ТАССР. Приводим полный текст этого заявления, адресованного в Татарский обком КПСС: «Прошу поручить Бауманскому райкому КПСС г. Казани заменить мне партийные документы с изменением национальности с башкирина на татарина. По существу дела объясняю, мой отец – татарин, мать – татарка, сестры – татарки, мы три брата числимся башкирами. В 1930 году наш старший брат, тогда секретарь волкома партии, ввиду льготных условий для башкир при командировании в высшие учебные заведения, нас оформил башкирами. С тех пор во всех документах я числился башкиром. Во время последней переписи населения я восстановил истину, записался татарином, но в партийном документе национальность числится – башкир. 6 декабря 1960 г.»[1]. Как говорится, комментарии тут излишни. По сведениям Д.Исхакова, с этой же проблемой в 1930-е годы столкнулся татарский литературовед Баян Гиззат[2].

В 1949 и 1950 годах Башкирский обком ВКП(б) ходатайствовал перед Советом Министров РСФСР и Министерством высшего образования СССР о льготном приеме (вне конкурса) в вузы Москвы и других центральных городов молодежи башкир с условием сдачи вступительных экзаменов в Уфе. Ходатайство Башкирии было удовлетворено и в вузы Москвы и Ленинграда в 1949 году было командировано 69 абитуриентов-башкир, в 1950 году – 44[3].

Конечно, в определенной степени это было следствием того, что в самом Башкортостане татары пропорционально их численности в Башкортостане имели большую долю студентов в их общем числе, хотя в соответствии с проводившейся в республике политикой темпы роста их числа были ниже, чем по башкирам. Преимущества, предоставлявшиеся башкирам, аргументировались тем, что башкиры плохо знают русский язык. Но ведь в подобном положении были и татары, однако квота в центральные вузы им не выдавалась.

Но патерналистская позиция властей в отношении высшего образования для башкир было, возможно, самым «нравственным» мероприятием в проводившейся политике образования. В 1940-е годы в Башкортостане все больше стало проявляться игнорирование вклада татар в становление системы образования Башкортостана в первые годы Советской власти. Конечно, этому способствовала повсеместно насаждавшаяся русификация образования и культуры. В этом отношении характерна трактовка факторов становления башкирского образования и литературного языка в диссертации Р.У.Кузыева. Он пишет: «До революции башкиры, как и многие другие народы СССР, не имели своей письменности, поэтому башкирский литературный язык не был разработан. Издание учебников на родном языке является одним из завоеваний башкирского народа, добытых благодаря Великой Октябрьской Социалистической революции и повседневной помощи великого русского народа. Русский народ постоянно оказывал и оказывает башкирскому народу помощь в развитии его национальной по форме и социалистической по содержанию культуры... Молодая советская башкирская культура развивается под благотворным влиянием социалистической культуры»[4]. О братской помощи татарского народа в пространных словах благодарности не находилось места и в других работах, посвященных «достижениям Советской власти»[5].

Более того, как и в других регионах СССР, в Башкирской республике принимались постановление за постановлением об улучшении преподавания русского языка в школах. Этот процесс сопровождался определенной изоляционистской политикой в отношении Татарстана, который оказывал серьезную учебно-методическую помощь системе просвещения Башкортостана. Это ясно видно, например, из выступления председателя исполкома Татышлинского районного Совета депутатов трудящихся на сессии Верховного Совета БАССР в 1955 году. Как о неблагополучном положении он говорил о том, что «во многих районах в татарских и башкирских школах учителя пользуются программой Министерства просвещения Татарии... Министерству просвещения Башкирии следовало бы разработать особую программу для татарских школ»[6].

Но это было даже не самым главным, что заслуживает внимание в его выступлении с точки зрения анализа татаро-башкирских отношений. Ш.Н.Байназаров явно обозначил все более укреплявшуюся в Башкирской республике позицию «инвентаризации» этничности населения во многих районах северо-запада и запада республик. «В Дюртюлинском, Татышлинском, Бураевском, Янаульском и многих других, по существу являющихся башкирскими районах, – заявил он, – изучается не башкирский, а татарский язык, татарская литература»[7].

Постепенно уже с начала 1940-х годов началось «отвоевывание» позиций у татарской культуры. Первым шагом в этом направлении было превращение татарского писателя в М.Гафури в башкирского классика. В 1920–1930 годы М.Гафури сыграл большую роль в становлении башкирской литературы. Вначале эта деятельность, также как деятельность таких именитых татарских писателей, как С.Кудаша, Г.Гумера, Г.Насыри, адекватно оценивалась в Башкортостане, как большой вклад татарских писателей в развитие литературы Башкортостана[8]. Так, в работе Д.Юлтыя перечисленные авторы называются совершенно справедливо татарскими писателями Башкортостана.

И, действительно, татарский народ продемонстрировал сполна свой интернационализм и братскую помощь в лице М.Гафури, А.Тагирова, М.Карима, С.Кудаша, Э.Вали, Н.Сабитова, Д.Исламова, Ф.Кудашева, Ф.Камалетдинова, Б.Гайсина, Р.Хасанова, внесших огромный вклад в развитие башкирской культуры, литературы и искусства[9]. В более позднее время некоторые истинно башкирские писатели и поэты воспитывались на татарской литературе. Например, башкирский поэт Р. Бикбаев является выпускником татарского педучилища в Оренбурге, в свое время он поступил на татаро-русское отделение филологического факультета в Уфе[10].

Но постепенно, выставив на передний план деятельность М.Гафури в развитии башкирской литературы, башкирские литературоведы перестали замечать, что он принадлежал к плеяде татарских писателей, игнорируя тот факт, что Гафури ни строчки не написал на башкирском языке[11]. Совсем циничное притязание на татарского писателя просматривается в его переводах на русский язык, где указывается, что это перевод с башкирского языка.

Характерную эволюцию претерпело отношение башкирских языковедов к данному процессу. Так, в 1950–1960 годы большинство их[12], в том числе А.А.Юлдашев считали, что северо-западный диалект башкирского языка все больше сближается с татарским литературным языком и «вопрос о его принадлежности к башкирскому национальному языку справедливо считается крайне спорным»[13]. В противоположность этому Т.Г.Баишев считал, что разговорная речь западных башкир составляет один из основных диалектов башкирского языка»[14]. В начале 1950-х годов он предлагал создать литературный язык для башкир, говорящих на северо-западном диалекте башкирского языка, на основе их диалекта, но эти предложения не были приняты[15]. Среднюю позицию занимал Т.М.Гарипов, по мнению которого данная группа говоров носит переходный характер, т.е. содержит черты как башкирского, так и татарского языков.

В последующие годы башкирские языковеды и литературоведы усилили наступление на татарскую культуру, пытаясь отвоевать у нее позицию за позицией. Антологию этого своеобразного этнического мародерства очень обстоятельно проанализировал Я.Абдуллин[16] «Неразвязанные узлы» (Казан утлары, 1991, № 6). При этом автор, осуждая этноэгоизм башкирских ученых, не уподобляется им, пытаясь, например, разорвать по национальным кускам наследие М.Акмуллы, Ш.Бабич. В отношении них Я.Абдуллин, А.Синугыл[17] придерживаются такой точки зрения, что они являются наследниками трех народов, которое нельзя разделить по национальным кускам, а можно только себя считать одними из наследников великих предков. Есть основания полагать, что сам Акмулла был в гораздо меньшей степени озабочен своим непосредственным этническим происхождением, нежели нынешние исследователи, занимающиеся его творчеством. Деятельность просветителя и поэта развивалась в гораздо более широких рамках тюркско-мусульманской культурной традиции.

Очередным шагом в развитии теории о древних корнях башкирской литературы явилась монография А.Харисова «Литературное наследие башкирского народа» (Уфа, 1965). В этой работе все рукописи, найденные на территории Башкортостана, даже если они были написаны на татарском языке, именуются башкирскими. При этом автор следует им же выстроенным теоретическим конструкциям, согласно которым до второй половины XIX века не было, как такового, татарского языка, различные группы говорили на разных языках и пользовались рукописной литературой. Поэтому рукописи, найденные на территории Башкортостана, стали причисляться им к башкирским. Таким образом, в башкирское наследие было «обращено» творчество Абелманиха Каргалына, Гибатуллы Салиха, Шамсетдина Суфи-Заки. Тем самым ставится под сомнение существование старотатарского литературного языка, а значит, подвергаются сомнению взгляды по этому вопросу А.Казымбека, В.Бартольда, В.Радлова, В.Григорьева, Н.Катанова.

В дальнейшем эта концепция совершенствуется в пятитомнике «История башкирской литературы (Уфа, 1975), других литературоведческих трудах. В 70–80-е годы уже многих представителей татарской культуры конца XIX – начала XX веков, таких, как С.Кукляшев, М.Иванов, Х.Салихов, Ш.Заки, Г.Чокрый, Р.Фахретдинов. З.Гади, Ф.Туйкин безоговорочно причисляют к башкирскому наследию. Грубым этическим нарушением при этом является изменение произношения и написания имен известных татарских деятелей, так, Ялчыгола превратили в Ялсыгола, Чокрыя в Сокроя.

В дальнейшем литературная концепция башкирских литературоведов распространяется и на других деятелей культуры. До настоящего времени, если тот или иной писатель, композитор, музыкант, артист проживал в Уфимской или Оренбургской губернии, его «записывают» в башкиры, не говоря уже о том, что, если родился. Так, Г.Хусаинов «Вопросы истории литературы волго-уральских народов» (Уфа, 1978) татарских поэтов, проживавших в западных районах Башкортостана, причисляет к башкирскому этносу М.Колыя – XVII в., У.Имяни – XVIII в. Это же он распространяет и на вождя национального движения Батыршу, несмотря на его татарское происхождение и образование.

Создавая этнический облик знаменитостей, научная и гуманитарная элита в немалой степени преследует цель представить собственную культуру в контексте мировой культуры более значимой и весомой, чем это нередко было принято считать до сих пор. В связи с этим в последние годы

в Башкортостане предметом пристального внимания, наряду с привычными именами стал всемирно известный деятель искусства Р.Нуриев. В республике были предприняты настойчивые попытки найти этнокультурную нишу, те точки соприкосновения, которые позволили бы говорить о Нуриеве в немалой степени как о феномене местной уфимской городской национальной культуры. Несмотря на то, что Р.Нуриев в одном из интервью назвал себя по национальности татарином (хотя мать у него была башкиркой), в республике его называли «великий сын Башкортостана»[18].

Башкирские гуманитарии готовы объявить башкирами не только любого известного человека из татар, родившегося на территории современной Башкирии. Непомерные притязания демонстрируют башкирские фольклористы. Многие предания старины, народное песенное творчество анализируются авторами тенденциозно, в них выпячивается башкирская основа. Нередко башкирскими становятся даже татарские баиты, шэжэре, мелодии и даже блюда. К примеру, в сборнике «Сказания. Легенды» (Уфа, 1980) содержатся некоторые предания, собранные в районе проживания татар, тем не менее они авторами относятся к разряду башкирских. Имеются сведения, что татарский баит Сак-Сок башкирские ученые объявляют башкирским. Старинные книги, рукописи, журналы и газеты, связанные с творчеством татарских авторов, обнаруженные на территории Башкирии попадали и попадают в руки башкирских историков и языковедов из Уфимского филиала АН и объявляются ценностями башкирского народа.

Гуманитарии-ученые Татарстана пытались противостоять такому «интеллектуальному» натиску башкирских ученых. В середине 1950-х годов Институт истории, языка и литературы и ученые Казанского государственного университета выехали в первую экспедицию в район Западной Башкирии для изучения диалектов здешнего языка. Эти экспедиции систематически проводились впоследствии в 1960–1970 гг. В ходе тщательных изысканий (было проведено 29 экспедиций, обследован 321 населенный пункт) ученые пришли к выводу, что язык населения Башкортостана принадлежал к тем или иным диалектам татарского языка[19]. Кстати, некоторые башкирские ученые также признавали, что северо-запад и запад Башкортостана заселен татарами[20]. Однако, в 1980-е годы среди башкирских языковедов возобладала точка зрения, согласно которой данные говоры все же относятся к башкирскому языку[21].

Все эти процессы не ограничивались лишь сугубо научной сферой. Они являлись теоретической подоплекой практической реализации башкиризации населения под видом восстановления этнической идентификации западных башкир. В этом направлении работало и законодательство республики. В Конституции 1978 года в качестве государственных языков были утверждены русский и башкирский языки[22], что было шагом назад по сравнению с конституцией 1937 года, согласно которой в качестве государственного значился и татарский язык.

Грубым методом башкиризации населения являлось изменение национальности при переписи населения 1979 года. Как свидетельствуют очевидцы, проводилось оно при помощи прямого обмана. Так, бывший учитель старотураевской средней школы Ермекеевского района БАССР Р.А.Садыкова рассказывает: «В конце 70-х годов накануне переписи населения секретарь парткома колхоза собрал учителей в школе и провел разъяснительную работу – необходимо увеличить количество башкир. Кое-кто пробовал возражать. Но их успокаивали, говоря, что речь идет лишь о пустой формальности, которая ничем не повредит татарам. При этом разрешалось в качестве родного оставить татарский язык»[23]. Численность башкирской нации пытались «увеличить» и при помощи уже применявшегося с 1930-х годов изменения национальности в паспорте. Интересный факт в связи с этим рассказал в своем письме в журнал «Казан утлары» Анвар Низаметдинов из Туймазинского района. В 1978 году во время обмена паспорта его брату – нефтянику – предложили «записаться» в башкиры, пояснив, что это дает больше привилегий при награждении орденами, медалями, при поступлении на учебу. На это нефтяник – татарин – ответил: «Мне этого ничего не нужно, не трогайте только мою национальность. Я знаю своих родственников до седьмого колена»[24]. Здесь необходимо отметить, что далеко не всегда верх брали те ценности, которые предпочел нефтяник из Туймазов. Часто карьеристские соображения, доступ к возможности учиться, творить ставились на первое место. Многие известные культурные деятели, может быть, оставаясь в душе татарами,

вынуждены были «выправлять» статистику башкир. Так, по подсчетам профессора Р.Сибагатова, из татароязычного западного и северо-западного Башкортостана вышло 110 писателей. Из них 50 уехали в Татарстан и стали татарскими писателями и поэтами, а 60 выпускников татарских школ, оставшиеся в республике, считаются башкирскими писателями[25]. Многочисленные же попытки, начиная с 1969 года, образовать секцию татароязычных писателей в Союзе писателей Башкортостана и наладить татароязычное книгоиздание встречали здесь резкое сопротивление.

Интересен комментарий известного писателя М.Карима по поводу происходивших в республике этнических метаморфоз. Согласно его мнению, все они происходили, оказывается, в соображениях борьбы с идеологическими противниками на Западе, утверждавшими, что Советская власть уничтожила башкир. Именно вопреки советологам, согласно рассуждению М.Карима необходимо было во что бы то ни стало увеличить численность башкир[26]. В результате получалось, что, как говорили старики из его родной деревни, «чувствующему и мыслящему по-татарски, пишущему и публикующемуся по-башкирски» А.Халиму: «Ты – в душе татарин, а для государства – башкир»[27].

Наступление на татарское самосознание происходило и путем сокращения татарских школ, порой весьма грубыми методами. Р.Уразаев из Гафурийского района вспоминает, что когда вводился башкирский язык в школе, весь народ был на уборке урожая. Он метко замечает, что тот, кто теряет свой язык, теряет и родину. «Получается, что мы остались без родины»[28]. Ф.Ихсанова, из Буздякского района, в своем письме пишет, что «сразу даже не поняла, каким трудностям были подвергнуты татарские дети, вынужденные учиться на башкирском языке, хотя дома они говорили с родителями на татарском языке»[29]. Родители учащихся Старо-Яндызской школы Дюртюлинского района выразили письменный протест, в котором сообщали, что введение башкирского языка вместо татарского снизило успеваемость и качество знаний[30]. Анвар Низаметдинов из Туймазинского района рассказал в письме в «Казан утлары», что во время собрания, где было объявлено о переводе обучения на башкирский язык, учительница Нажиба Раупова, обращаясь к родителям, воскликнула: «Что же вы делаете? Почему молчите? Мы берем грех на душу. Это второе наступление на татар»[31]. А Топоркова из Бакалинского района, отмечая абсурдность ситуации, когда родители говорят на одном языке, а дети на другом, обращает внимание на снижение культурного уровня молодежи, которую нельзя было задействовать в праздничных программах, спектаклях в силу незнания ею языка[32].

Таких писем в министерство просвещения, редакции республиканских изданий приходило, по утверждению А.Халима, огромное множество, но ответ официальных инстанций был примерно следующий: «Как показывает проверка, знания учащихся в вашей школе хорошие. Родной башкирский язык введен в школе по желанию родителей»[33].

Реагируя на имевшийся нежелательный общественный резонанс, и во избежание его развития, в 1979 году власти Башкортостана решили провести научно-практическую конференцию в Илишевском районе. Как свидетельствует А.Халим, руководитель этого района Т.Рахманов, несмотря на то, что в районе не было ни одной башкирской деревни, взял социалистические обязательства: за один год перевести обучение во всех школах района на башкирский язык. Вскоре ему присуждают вторую Звезду Героя Социалистического Труда[34]. На эту конференцию съехалось много учителей из восточных районов Башкортостана для обмена опытом. Здесь присутствовало много известных деятелей культуры и науки республики. Среди участников конференции были известный поэт М.Карим, писатель и литератор К.Мэргэн, поэты А.Игебаев, Р.Нигматуллин, министр просвещения Башкортостана С.Зиганшин.

Итоги конференции были проанализированы в статье кандидата филологических наук Р.Шакурова, опубликованной в центральной республиканской газете «Совет Башкортостаны». В ней автор старался доказать, что по культуре, системе воспитания и др. западные районы Башкортостана являются башкирскими, поэтому здесь необходимо вводить башкирский язык[35].

После этого работа по детатаризации школ усиливается. В 20 районах республики татарские школы не просто ликвидировались, уничтожались татарские книги и учебники. Многие татарские школы были преобразованы в русские, и в них в качестве родного языка вводился башкир-

ский язык. Многие родители, кто из протеста, кто, не желая понижать уровень обучения, отдавали детей в русскую школу. Таким образом, борьба с татарским средним образованием работала, главным образом, не на башкиризацию, а на русификацию населения.

В определенной степени о дифференцированном, если не сказать предвзятом подходе властей в зависимости от региона свидетельствует и уровень обеспеченности сельских районов и населенных пунктов Башкортостана средними и восьмилетними школами. Так, показатель числа населенных пунктов, обслуживаемых одной школой по сельским районам республики колебался в пределах от 1,8 (Хайбуллинский район – башкирский) до 4,8 (Белебеевский район – татарский). В середине 70-х годов в западных районах республики одна школа обслуживала большее количество населенных пунктов по сравнению с восточными. Например, в Туймазинском, Шаранском, Белебеевском районах число обслуживаемых одной школой населенных пунктов не превышает трех, тогда как в Учалинском, Белорецком и других восточных районах этот показатель равен немногим более двух[36]. Эти различия можно, конечно, объяснить и неодинаковой плотностью населения республики, однако, принять это объяснение как исчерпывающее нельзя.

О тенденции ущемления всего татарского в республике со всей очевидностью свидетельствовало отношение к татарской культуре. На радио уничтожается огромный фонд татарского песенного искусства. По башкирскому радио и телевидению были сокращены татарские передачи. Во время конкурсов, концертов сошел на нет показ номеров на татарском языке.

В русле проводившейся политики складывалось и отношение к единственной татарской газете «Кзыл тан». Пропаганда этой газеты встречала глухое неодобрение со стороны властей. В то время как подписка на газету «Совет Башкортостаны» проводилась безо всяких ограничений в сопровождении артистов, дававших концерты, подписка на «Кзыл тан» лимитировалась. В киосках эту газету также трудно было встретить[37].

Между тем, как свидетельствуют источники, потребность в татарской периодике у татар Башкортостана, была большой. Так, большой почитатель журнала «Казан утлары» уже упоминавшийся нами Анвар Низаметдинов пишет, что люди экономили на еде, не жалея последних средств ради того, чтобы подписаться на «Казан утлары». Кроме того, он отмечает, что уже в первые послевоенные годы подписка на татарские газеты и журналы находилась за «семью замками», ему пришлось использовать личные связи для подписки на любимый журнал, за которым его земляки становились в очередь, чтобы почитать[38].

В процессе башкиризации татар произошли разительные перемены в менталитете башкирских руководителей. В связи с этим сошлемся еще на один архивный документ. В 1949 году секретарь Башкирского обкома ВКП(б) обратился с письмом к секретарю Татарского обкома ВКП(б) В.Н.Лобкову с просьбой направить в его распоряжение трех человек из татар или башкир, которые могли бы быть использованы в должностях членов Верховного суда БАССР, а также одного русского, который мог бы быть использован в должности заместителя председателя Верховного Суда БАССР[39]. Заметим, что разницы между специалистом башкирской и татарской национальностями не делается. Линия раздела «Мы – они» проходит между татарами и башкирами, с одной стороны, и русскими, с другой. А уже в середине 1990-х годов факты увольнения с работы татар, о чем не раз рассказывалось в республиканской печати, особенно в журнале «Аргамак», свидетельствуют об очевидной дискриминационной политике в отношении них. Достаточно сказать, что в середине 90-х годов из 34 человек, входивших в Президентский Совет татар было всего 2. В составе Кабинета Министров – из татар – 1 зам. премьер-министра. Превосходство башкир наблюдалось и в других солидных учреждениях[40].

Широко известно о вопиющих нарушениях прав татар во время переписей населения, в системе школьного образования, речь, прежде всего, идет о языке образования. Много писалось об «отвоевывании» позиций башкирской творческой интеллигенцией у татарской культуры. Особенно в этом отношении хочется выделить уже упоминавшуюся статью Я.Абдуллина «Неразвязанные узлы», в которой автор обстоятельно проанализировал своеобразную антологию процесса, который можно охарактеризовать как этническое мародерство со стороны башкирской творческой и интеллектуальной элиты[41].

В 1997 г. в Москве вышла книга «Постсоветское пространство: суверенизация и интеграция». Книга посвящена теоретическому анализу проблем межнациональных отношений. Изучив и проанализировав проблему напряженности в межнациональных отношениях ее автор Ж.Тощенко выделяет в ней 3 уровня: этноограниченность, этноэгоизм, этнофобизм.

Одним из признаков этнофобизма Тощенко называет этническое мародерство, причем он говорит о том, что самый страшный вид его проявляется в духовной жизни. Думаю, что употребление предложенного Тощенко термина «этническое мародерство» при характеристике отношения башкирской творческой интеллигенции к культурному наследию татар, не является преувеличением. Причем важно отметить, что именно во второй половине XX в. они стремительно развивались от уровня этноограниченности до уровня этнофобизма.

В 1940–1950 годы, как показано и в этой статье, отношение башкирских властей и обществоведов характеризовалось, главным образом, игнорированием вклада татар в образование и культуру башкирского народа. Анализ деятельности башкирских языковедов, литературоведов, историков, фольклористов во второй половине XX в. на наш взгляд, вполне позволяет сделать вывод об их эволюции от скрытой, более изощренной формы этномародерства к открытой. Сегодняшние реалии со всей очевидностью подтверждают, что башкирские гуманитарии озабочены втискиванием собственного этнического компонента на признанные вершины человеческого созидания, пусть даже за счет присвоения или чужого или общего тюркско-мусульманского культурного наследия.

Одной из характерных черт этнофобизма Тощенко называет политический цинизм. Власти Башкортостана демонстрируют его в проводящейся сегодня языковой политике. Причем языковой фактор имеет куда более опасные последствия, нежели становящиеся все более циничными притязания на культурные ценности татарского народа. Игнорирование интересов татарской части населения Башкортостана в языковой политике ведет к развитию неблагоприятной тенденции в развитии татаро-башкирских отношений, хотя оно вряд ли коренным образом изменит процесс естественной консолидации. Об обратном эффекте усилий властей по изменению этничности татар Башкортостана достаточно много сказано Д.Исхаковым[42], А.Коростелевым[43], И.Габдрафиковым[44].

Так, по мнению И.Габдрафикова, в условиях незавершенности процесса этногенеза на территории северо-западного Башкортостана, и, следовательно, неустойчивости этнической самоидентификации его населения административные меры только усилили этот процесс.

Говоря о несформированности сложных этногенетических процессов на территории западного и северо-западного Башкортостана, интересно отметить, что даже во второй половине XX в. отмечались рецидивы сохранения обособленного самосознания у татар, в недавнем прошлом представлявших их обособленные группы – тептярей и мишарей. Так, в архиве Татарского обкома имеется письмо бывшего учителя из Альметьевского района Музафарова, написанное им в редакцию газеты «Правда», где он поставил вопрос о татарах, проживавших на востоке Татарстана и западе Башкортостана, как об особом народе под названием тептяри. В этом письме, а также в упоминавшейся в данном письме работе, написанной им и посланной в Москву в Академию наук СССР, он говорит о необходимости создания Татаро-тептярской автономной республики[45]. Однако данный документ скорее можно рассматривать как своеобразную реакцию на интенсивное формирование нового русскоязычного анклава в нефтяных районах юго-востока Татарстана и запада Башкортостана. Оно сопровождалось вытеснением национальных традиций и размыванием культурно-генетической общности татар, что вообще являлось характерной чертой советской модели модернизации для национального региона.

По сведениям башкирских этнографов часть мишарей (по крайней мере, в Караидельском районе в северо-западной части Башкортостана) продолжает считать себя отдельным народом, а не частью татарского этноса[46]. На наш взгляд, преувеличивать такие рецидивы не стоит, хотя, как считает А.Д.Коростелев, их усиливавшиеся проявления в некоторых отношениях устраивали бы руководителей Башкортостана, так как позволяли бы вместо единого татарского населения иметь дело с тремя не столь многочисленными группами, чересполосное расселение которых снимало бы вопрос о какой-либо форме автономии, кроме чисто культурной[47]. Ведь из-

вестно, что наиболее радикальная часть татарского национального движения ставит вопрос о необходимости того или иного варианта самоопределения татар Башкортостана. Сегодняшние реалии показывают, что расчленение татар по этническим группам устроило бы и российские власти.

В условиях усиления антитатарской направленности в политике руководства Башкортостана национальное движение татар, получившее заметное развитие в конце 80–90-х годов, пытается самыми различными методами, начиная с письменных обращений в различные инстанции и кончая голодовками, обратить внимание на неблагополучие межнациональной ситуации в республике. Причем в своих требованиях на начальном этапе формирования движения ставился вопрос о возвращении государственного статуса татарскому языку. Однако постепенно по мере нарастания негативных явлений по отношению к татарскому населению, требования татарского национального движения радикализируются. Решение проблемы татаро-башкирских отношений в республике многие татарские национальные деятели связывают с необходимостью решения административно-территориального реформирования Башкирской республики. Эти требования находят поддержку и в некоторых кругах татарской национальной интеллигенции. Однако, как показали результаты экспертного социологического опроса, проведенного в январе 1993 года, как в Республике Татарстан, так и Республике Башкортостан, изменение геополитического пространства большинством населения не поддерживается[48].

Очевидно, здесь верх берет народная мудрость, которая заключается в том, чтобы сохранить мир между татарами и башкирами. Задача властных структур и общественных движений заключается в том, чтобы содействовать закреплению этого мира. Относительно стойкое сохранение самосознания, обычаев и обрядов, языка, определенных традиционных черт семейного и общественного быта, национальной кухни (при совершенно естественном восприятии, и некоторых элементов культур соседствующих этносов) у народов требует усиленного внимания к вопросам воспроизводства этих форм культуры и бережного отношения к культурно-бытовому наследию всех этносов, населяющих республику.

Примечания

[1] ЦГА ИПД РТ, ф.15, оп.41, д.83, л.48.

[2] Там же.

[3] Кузыев Р.У. Культурное строительство в Башкирской АССР в годы четвертой пятилетки. Дис. ... канд. ист. наук. – Казань, 1957. – С.112.

[4] Там же. – С.43.

[5] См., например, История башкирской советской литературы. – Уфа, 1963; Карим М. Рассказ о трех родственниках. – М., 1978; Литературная энциклопедия.

[6] Заседания Верховного Совета Башкирской АССР 4 созыва. 2 сессия. – Уфа, 1955. – С.106.

[7] Там же.

[8] Юлтый Д. Башкирская художественная литература – 10 лет на культурном фронте. – Уфа, 1929.

[9] Ахметзянов М. Татаро-башкирская дружба // Казан утлары. – 1992. – № 5. – С.183.

[10] Балтач Ф. Татаро-башкирские отношения: прошлое, настоящее, перспективы // Аргамак. – 1994. – № 5.— С.162.

[11] Там же. – С.161.

[12] Гарипов Т.М. Об изучении разговорной речи западных башкир (к постановке проблемы) // Башкирский диалектологический сборник. – Уфа, 1959. – С.48.

[13] Юлдашев А.А. К проблеме формирования башкирского национального языка // Вопросы башкирской филологии. – М., 1959. – С.118-119.

[14] Гарипов Т.М. Указ. соч. – С.48.

[15] Коростелев А.Д. Динамика этнического состава сельских поселений Башкортостана (К проблеме татаро-башкирской межэтнической напряженности) // Конфликтная этничность и этнические конфликты. – М., 1994. – С.81.

[16] Абдуллин Я. Неразвязанные узлы // Казан утлары. – 1991. – № 6.

[17] Там же; Синугыл А. Два взгляда на одно наследие // Казан утлары. – 1991. – № 12.

[18] Гузенкова Т.С. Проблема самоидентификации национальной интеллигенции республик Поволжья и Приуралья // Конфликтная этничность и этнические конфликты. – М., 1994. – С.53-54, 65.

[19] Абдуллин Я. Указ. соч. – С.169.

[20] Шакуров Р.З. Этнонимы бассейна реки Дим. – Уфа, 1975. – С.183.

[21] Кузеев Р.Г. Межнациональные отношения: история, теория, пути демократического обновления. – Уфа, 1990. – С.172; Ганеева А.Р. Проблема этнокультурного взаимодействия башкир и татар в северо-западной Башкирии (состояние изученности) // Этнос и его подразделения. – М., 1992. – Ч.2. – С.66. Коростелев А.Д. Указ. соч. – С.83.

[22] Халим А. Тот, кто имеет родину, имеет и «язык» // Казан утлары. – 1990. – С.152.

[23] Республика. – 1990. – Январь.

[24] Казан утлары. – 1991. – № 9. – С.184.

[25] Идель. – 1991. – № 7. – С.31.

[26] Мәдәни җомга. – 1996. – № 47.

[27] Халим А. Книга печали. Или записки аборигена. – Вильнюс, 1991. – С.19.

[28] Казан утлары. – 1990. – № 11. – С.154.

[29] Там же.

[30] Казан утлары. – 1990. – № 11. – С.154.

[31] Там же. – 1991. – № 9. – С.184.

[32] Там же. – С. 154.

[33] Там же. – С.154.

[34] Халим А. Тот, кто имеет родину... – С.152-153.

[35] Совет Башкортостаны. – 1979. – 20 декабря.

[36] Кузбеков Т.Х., Федячкин А.Н. Развитие учебно-материальной базы сельских общеобразовательных школ БАССР // Сельская местность: территориальные аспекты социально-экономического развития. – Уфа, 1985. – С.100.

[37] Ахметзянов М. Указ. соч. – С.185.

[38] Низаметдинов А. Мысленно всегда с тобой // Казан утлары. – 1992. – № 186-187.

[39] ЦГА ИПД РТ, ф.15, оп.31, д. 383, л.10.

[40] О положении татар в Башкирии (социологический анализ) // Аргамак. – 1995. – № 7. – С.28-29.

[41] Абдуллин Я. Неразвязанные узлы // Казан утлары. – 1991. – № 6.

[42] Исхаков Д. Полагаясь на мудрость народов // Идель. – 1993. – № 3. – С.30.

[43] Коростелев А.Д. Указ. соч.

[44] Габдрафиков И.М. Хозяйственная жизнь и социально-культурные ориентации современной сельской семьи (на примере татар северо-западного Башкортостана). Дис. ... канд. ист. наук. – Уфа, 1995.

[45] ЦГА ИПД РТ, ф.15, оп.38, д.195, л.58.

[46] Миржанова С.Ф. Этнолингвистические процессы на северо-западе Башкирской АССР // Развитие языков и культур народов СССР в их взаимосвязи и взаимодействии. – Уфа, 1976. – С.238; Надршина Ф.А. Отражение этнического самосознания в фольклоре тюркского населения этноконтактных зон (на примере северо-западной Башкирии) // Этнические и этнографические группы в СССР и их роль в современных этнокультурных процессах (тезисы докладов). – Уфа, 1989. – С.195.

[47] Коростелев А.Д. Указ. соч. – С.83.

[48] Сафин Ф. Принципы этнополитического развития Башкортостана. – М., 1997. – С.210.

Д.Ф.Загидуллина

Проблемы развития национального самосознания татар в современных условиях

Проблема формирования, развития национального самосознания с особой остротой была поставлена в татарском обществе в начале XX века. Г.Губайдуллин дал следующее определение понятию «нация»: «Нация – общность людей, имеющих общее историческое происхождение, чувствующих общность духа, единство судьбы – единство действий и проживавших длительное время вместе, имеющих единый язык общения»[1]. Именно тогда начинаются дискуссии о сохранения нации, и татарские интеллектуалы приходят к выводу, что для этого нужно развивать национальное самосознание. Понятие «национальное самосознание» определяется словом «миллият», на страницах периодической печати выдвигается лозунг: «Имеющая национальное самосознание нация не исчезает». Становится актуальной необходимость обучения людей жить интересами, радостями и проблемами нации, воспитания национального духа, национальной совести.

Происходящие за последние 15–20 лет в татарском обществе события во многом напоминают атмосферу начала XX века. Как совершенно справедливо отмечает дагестанец Казбек Султанов, «феномен национального самосознания обусловлен исторически стабильным стремлением представителей той или иной нации к признанию, переживанию, утверждению своей самоценности, устойчивой потребностью конструктивного самосохранения»[2]. Начавшийся в конце 80-х гг. XX в. в жизни многочисленных наций и этнических групп Российской Федерации и незавершенный по сей день этап является периодом движения, борьбы за восстановление, возрождение традиционных национальных культур. Это движение явилось результатом осознания политических ошибок в национальном вопросе, понимания постепенной потери самобытности, языка, обычаев, девальвации многовековых нравственных ценностей, а не только поворотом от интернациональности к национальным истокам. Первые шаги в этом направлении были сделаны правильно, принятый в 1992 г. закон «О языках народов Республики Татарстан» стал весьма своевременной мерой и рычагом претворения в жизнь идей национального возрождения. Введение обучения татарскому языку проживающих в республике татароязычных и русскоязычных учащихся, их родителей в рамках отдельных государственных учреждений, студентов вузов стало большим достижением на пути сохранения татарского языка.

Знание языка – основа формирования национального самосознания, и лишь при совмещении усилий на данном поприще семьи и общества можно достичь еще больших результатов. В этой сфере огромная роль принадлежит семье. С одной стороны, в случае даже не знания взрослыми в семье родного языка, их уважение к языку, мнение о нужности и важности его знания, их постоянный интерес к этому процессу повышает заинтересованность ребенка, дает установку на получение удовлетворения от овладения татарским языком. С другой, если взрослые в семье разговаривают на татарском, тогда изучение родного языка воспринимается как естественный процесс. Т.е. если знание родного языка станет языковой политикой не только школы, но и семьи, то и результаты будут надлежащими.

Языковая политика в семье не ограничивается сегодняшним днем. Сегодняшние школьники, студенты вузов завтра сами станут родителями. Захотят ли они, чтобы их дети разговаривали на татарском? Смогут ли воспитать уважение к родному языку? Сегодня трудно однозначно ответить на эти вопросы. Если у молодых развито национальное самосознание, если они чувствуют себя представителями татарского народа, значит, и своих детей воспитают в национальных традициях. Поэтому, чтобы сохранить татарский язык, необходимо воспитание национального самосознания. Стало обыденным явлением, когда в молодых семьях родители, знающие татарский язык, общаются с детьми на русском. Лишь воспитание современной молодежи татарами дает надежду на то, что они, в свою очередь, вырастят своих детей в национальных традициях и ценностях.

Резюмируя взгляды европейских ученых на составляющие элементы национального самосознания и национального самоопределения, В.Н.Лукин и М.Ю.Бунаков специально выделяют язык, культуру, историю, религию, обычаи[3]. Следовательно, формирование, развитие национального самосознания – это сохранение языка, культуры, обычаев, уделение особого внимания истории и религии. В то же время проблема воспитания самосознания может стать актуальной лишь в том случае, если в России, на уровне правительства, независимо от численности, условий проживания, наличия традиций государственности этноса, станет приоритетной понимание значимости каждой национальной общности.

В татарском обществе обсуждение этих проблем находится на начальной стадии. Нужно искать ответы на непростые вопросы, которые ставит перед нами жизнь. Так, например, встречаясь со студентами, прошедшими полный школьный курс татарского, мы замечаем: хотя они и умеют говорить на татарском языке слова приветствия, по сути, на этом все и заканчивается. Печально то, что многие татары, отчужденные от национальной культуры, не восприняли и русскую культуру, стали маргиналами и, как следствие, не находят себя в поликультурном пространстве России. В этом виновата не только социокультурная атмосфера постсоветской эпохи, но и обстановка в семье и школе, национальная политика в стране. Факторами, ограничивающими языковую компетенцию, являются и отсутствие системы высшего образования на татарском языке в республике, и постепенное исчезновение преподавания татарского языка в виде факультативов в вузах. Но самое главное, зачастую забывается тот факт, что обучение татарскому языку детей-татар, живущих по всей России – это только первый шаг национального воспитания. Не ограничиваясь достигнутым, пришло время определения новых задач и целей в дальнейшем поступательном развитии в этой сфере. Знание татарского как языка общения недостаточно для формирования национального самосознания. Для этого ребенка надо вводить в национальную среду, формировать интерес к национальной культуре, научить возможностям поиска необходимой информации по национальной культуре и искусству. В мировой истории известны личности, ставшие, не зная родного языка, лидерами конкретной этнической группы. Среди нас, в нашем окружении имеется немало хорошо знающих родной язык людей, которые формируют у своих детей пренебрежительное отношение к культуре своего народа, нарекают их именами других этнических групп, общаются с ними на русском языке. Очевидно, что национальное самосознание намного шире знания языка, и, по сути, означает становление человека как части нации и как личности. Национальное самоопределение позволяет идентифицировать себя в поликультурном обществе, открывает возможность изучения других национальных культур.

Эта аксиома в начале XX века была озвучена татарскими писателями Г.Ибрагимовым и Ф.Амирханом. Так, Г.Ибрагимов основной целью обучения ребенка татарскому языку и литературе считал воспитание его в национальном духе, культуре, превращение его в сына (дочь) своей нации[4]. Под «превращением в сына своей нации» подразумевается формирование национального самосознания. Наблюдается преемственность в рассуждениях об этом современных ученых. Поставив вопрос о том, «как определить приоритетные пути сохранения нации и ее развития», академик М.И.Махмутов констатирует, что «приоритетный путь спасения, выживания – ... собственное убеждение каждого татарина в том, что он татарин, то есть национальное самосознание и самоидентификация»[5]. Знание кухонного татарского, умение составить предложение из 3–4 слов или знание имен 5–10 татарских писателей не может быть самоцелью для растущего и воспитывающегося в русском культурном пространстве ребенка. Из средства общения, коммуникации родной язык должен превратиться в средство усвоения национальных традиций, передачи их следующим поколениям. Язык должен восприниматься возможностью ретрансляции национального духовного наследия.

Таким образом, по нашему мнению, в современных условиях национальную политику в республике надо перенести из плоскости развития языков в плоскость воспитания национального самосознания. Ответом на вызовы времени является определение новой цели – воспитания подрастающего поколения татарами, представителями татарской культуры, в которой сохранение языка, изучение его выступает одним из ступеней в ее достижении. Та-

кая цель означает необходимость разработки специальной концепции в области республиканской национальной политики, этнокультурной программы развития национального самосознания, объединяющая усилия республиканских органов и представителей образования, науки, культуры. Согласно Конституции РТ татарский язык, наряду с русским, является государственным языком. Очень многое еще нужно сделать для наполнения этого положения реальным содержанием, чтобы оно не оставалось политической декларацией. В современном татарском обществе информационный и культурный потребности восполняются главным образом за счет вещающего на русском телевизора, русскоязычных газет и книг. Татарский язык не стал еще средством получения духовной пищи, он выполняет эту функцию лишь для ограниченной прослойки. Если мы соглашаемся с таким положением вещей, то должны констатировать, что работаем не в интересах всех татар, а лишь незначительной части этнической общности.

Единый механизм национального воспитания и обучения на татарском языке в республике задействован слабо. Он ограничивается средней школой, в техникумах и училищах, колледжах и вузах нет надлежащих условий продолжения тех начинаний, которые заложены в республиканском и федеральном законодательствах. Это одна из ключевых причин ограничения сферы применения татарского языка.

Говоря о концепции развития национального самосознания, понятно, что она должна объединять несколько отраслей: образования, науки, культуры, печати, религии, семьи. Исходя из компактного и дисперсного проживания, образуются две модели, когда для татарстанцев на первое место выходят возможности, связанные с образованием, наукой, культурой, а для живущих вне территории республики татар – религией, средствами массовой информации, обычаями.

Начнем с образования. Работа, которую ведут средние и высшие учебные заведения Татарстана в области воспитания национального самосознания, очень важна. За последние 10–15 лет преподавание гуманитарных дисциплин – татарского языка и литературы, истории, основ нравственности, истории религий, истории искусства – находится в центре особого внимания. В то же время содержание учебных предметов, программы и учебники должны быть в постоянном целенаправленном обновлении, совершенствовании. Обратимся к примеру. В начале XX века татарские интеллектуалы постоянно писали о том, что преподавание татарского языка будет результативным, если будет вестись в тесной взаимосвязи с литературой, культурой татар. Так, Г.Исхаки относительно формирования национального самосознания пишет: «...с помощью литературы, национальной литературы ребенку доводим свой дух, национальный дух, превращая его в татарина навсегда»[6]. Выдающийся писатель, ратующий за нацию Г.Исхаки таким образом ведет речь о том, что для национального воспитания в школе только овладение родным языком недостаточно, необходимо приобщение ребенка к национальной культуре. К сожалению, в современном обществе доминирует иной взгляд на эту проблему. В программах для русскоязычных детей татарская литература хотя и выделена как самостоятельный предмет, она воспринимается как иллюстративный материал для усовершенствования разговорной речи, курс практически не формирует единой картины национальной культуры. Чтение цитат из текста не может заменить ознакомление художественным произведением. Чтобы приобщиться к художественным ценностям, ученик должен знать и принять личностно, пережить произведение, понять и оценить его. К татарской культуре на начальном этапе можно приблизиться через чтение произведений классиков татарской литературы на русском языке. И должна быть концепция перевода национальной литературы, разработанная совместно с Министерством образования и науки РТ и Союзом писателей РТ. Наряду с классической литературой, должны появиться сборники произведений современных авторов, составленные специально для средней и высшей школы. Научить ученика самостоятельному чтению книг, воспитать потребность в чтении, заинтересовать его татарской литературой, привить восприятие национальной литературы как живого, развивающегося процесса, источника духовных, эстетических ценностей, национального богатство должно быть для учителя на первом месте.

«Сегодня почти все татары, владея русским языком, читают русскую печатную продукцию: она богаче, разнообразнее, выше качеством, на русском печатается

мировая литература. Татарская книжная продукция на «читательском рынке» не выдерживает конкуренции с русскоязычной. Поэтому и воспитание молодого поколения, формирование его национального самосознания на национальных традициях, обычаях и нравах теряют свою результативность»[7]. Эти слова академика М.И.-Махмутова напоминают о необходимости помощи со стороны менеджмента и науки. Например, что читают сегодняшние школьники? Популярны книги Джоан Роулинг, Б.Акунина, П.Коэльо и других. Учитывая это, в системе обучения европейских стран наблюдается стремление к выявлению, ознакомлению с новыми тенденциями, происходящими в литературе. Ориентир в школьном обучении на выявление новых тенденций в татарской литературе – одна из возможностей привлечения читателя, увлечения его национальной литературой. Кроме того, перевод на русский язык аналитических и критических обзоров о татарской литературе, исследований сравнительно-сопоставительного характера, рассматривающих национальную литературу на фоне русской и мировой литератур, оправдало бы себя. К сожалению, перевод и презентация татарской литературы сегодня напоминает «съезд генералов», интересы национальной литературы при этом остаются в стороне.

На рубеже XX–XXI веков появился разрыв между жизненным опытом, нравственными представлениями современного школьника и содержанием изучаемых в школе произведений. С одной стороны, происходит рост количества изучаемых в школе классических произведений, но современная татарская литература остается вне поля зрения школьных учебников. С другой, в учебники и хрестоматии по татарской литературе тексты включаются в неадаптированном виде. В результате такая подача материала приводит школьника к заключению, что художественные произведения классиков на татарском языке практически недоступны для понимания, это становится причиной отчуждения от национальной литературы. Получается, что татарская молодежь «для души» читает русскую и зарубежную литературу, а татарскую – под принуждением. В сегодняшних условиях литература должна участвовать в изменении, в усовершенствовании внутреннего мира человека. Литература не только отражает, но и пробуждает национальное самосознание. История национальной литературы по сути является историей формирования, развития национального самосознания! Долгое время национальная литература изучалась и презентовалась как история общественной борьбы. В постсоветском пространстве еще не найдена замена к подобному идеологическому закону, но ясно одно: оно должно быть связано с национальным самосознанием.

Произведения, составляющие татарскую литературу, в историко-культурной ретроспективе составляют мегатекст, части которого взаимодополняют друг друга в процессе восхождения к образу национальной идеи. Такое явление характерно каждой национальной культуре. Если рассматривать искусство XX века, в нем выражается общая национальная идея, каждый текст стремится к единому духовному центру. Поэтому при написании в современных условиях истории национальной литературы, определении методологических подходов к культуре воспитание национального самосознания, выявление ценностей национальной культуры должны доминировать над другими целями. Когда наука начнет заниматься определением места художественных произведений в рамках единого мегатекста, когда литература будет представлена в таком ракурсе, можно будет вести разговор о воспитании чувства гордости, интереса к национальной литературе. Сегодня в мире идут процессы глобализации, культурной интеграции. Эти процессы, направленные, с одной стороны, определению особенностей национальных культур, интегрированию различий, с другой, изучению их на фоне мировой культуры, поиску общего знаменателя, могли бы стать основой методологии исследований в области гуманитарных наук в аспекте формирования национального самосознания.

В постсоветский период в системе ценностных ориентаций мотив исторической памяти превратился в доминирующую категорию общественного умонастроения. Роль исторического самопознания, этнической памяти в сфере национального самосохранения не меньше, чем у национального искусства и культуры. Наши ученые вывели на российский уровень необходимость освещения тюрко-татарской истории объективно, с правильно проставленными акцентами, что важно как в плане развития национального самосознания, так и определения места татар в истории России,

тюркского мира и мирового сообщества. Определяющим признаком этнокультурной самоидентификации представляются воспитание чувства гордости за прошлое татарского народа, знание и почитание национальных героев, воспитание уважительного отношения к другим национальностям через приобщение к общечеловеческим ценностям.

Наряду с написанием национальной истории и учебников, требуется разработка системы мероприятий, создающей определенный вектор исторических ориентиров, и реализация их совместными усилиями методистов и научного сообщества республики. Проведение районных, республиканских, общероссийских олимпиад по тюркотатарской истории, других интеллектуальных состязаний, систематическая организация радио и телепередач на государственных языках республики, разработка различных федеральных проектов по освещению национальной истории стали бы реальным шагом вперед при заполнении нынешнего историко-ценностного вакуума, который угрожает, с одной стороны, детской болезнью инфантильного этноцентризма, превращения национальной обиды в идеологию, с другой – тотальностью русификации.

В данном процессе важное место занимает не только национальная и мировая истории, но история науки. Понимание этого в последние годы привело к перенятию опыта зарубежной системы обучения и введению в вузовские программы и учебные планы послевузовской подготовки такого предмета как история науки. В рамках данного нововведения сегодня отслеживаются история развития математики, социально-гуманитарных знаний, истории, биологии и других дисциплин, изучение их как единого процесса и определение в нем значимости трудов конкретных ученых. Российское правительство также реализует специальную программу по изучению истории науки, выделяются гранты, за последние годы издано десятки учебников. В истории мировой науки занимают свою нишу и татарские ученые. О многом говорит термин «казанская школа» в таких областях науки как химия, лингвистика, физика. Между тем, место и роль видных татарских ученых по сей день остается малоисследованными. Несомненно, исследования и книги по истории науки и о достижениях ученых Татарстана стали бы не только важным материалом для вузов, школ и широкой общественности, но и одним из факторов воспитания национальной гордости татарской молодежи.

Перейдем к культуре, которая является общим знаменателем упомянутых направлений. Она воспринимается как совокупность различных «языков»: национальных, региональных, зональных и общечеловеческого; массового и элитарного и других. Если говорить о современной татарской культуре, в ней сосуществуют и аналитические, культурно-развлекательные формы, шоу-программы, выступления народной, художественной самодеятельности, театр, эстрада, опера и балет и т.д. Но нельзя не заметить доминирования в современном татарском обществе массовой культуры и развлечений. Естественно, комедии и концерты, ориентированные на развлечения и досуг, имеют своего зрителя. В то же время, как работник вуза, я с интересом наблюдаю за многочисленной молодежью, воспитанной в последние 10–15 лет на высокой культуре в городских семьях. Это результат национальной политики и национального возрождения постсоветской эпохи. С этими молодыми людьми можно беседовать и о философах и научных концепциях, и о последних достижениях мирового искусства. Однако они не посещают татарских концертов, имеют специфическое мнение о театральных представлениях. Для удовлетворения духовных потребностей этой молодежи должны функционировать центры элитарной культуры. Сегодня они уделяют мало внимания национальному искусству. Следовательно, программа развития национального самосознания должна быть ориентирована и на развитие элитарного искусства. В этой связи востребовано открытие небольших студий, камерных театров, пропагандирующих элитарное национальное искусство. Когда речь заходит о классических национальных постановках на большой сцене, возникает проблема посещаемости. Это и понятно: вкус зрителя нужно воспитывать, развивать, на что потребуется время, трудовые усилия и средства. Игнорирование запросов татарской молодежи, воспитанной на высокой культуре, может обернуться невосполнимой потерей. Будущее нации определяется, прежде всего, наличием интеллектуально и культурно развитой, эрудированной молодежи, вот почему так важен и перспективен союз культуры и национальной идеи.

Несколько наблюдений по поводу религиозного самосознания и религиозных представлений. В постсоветский период татарское общество вернулось в исламский цивилизационный контекст, в общественном сознании укрепился взгляд, что национальная культура сформировалась под воздействием мусульманской культуры. В то же время имеет место мешающее формированию национального самосознания отношение к религии как к инвариантной модели арабской культуры. Я не осуждаю данное явление, лишь констатирую как факт. Мне кажется необходимым помнить, что татарская национальная культура – это синтез региональной и арабо-мусульманской культур. Принятие ислама, приобщение к высокой средневековой мусульманской культуре, теологические знания, ознакомление с философскими учениями, творческое усвоение традиций арабо-персидской культуры безусловно оставили свой след в татарской культуре. Трудно представить и осознать, изучить и оценить национальную культуру, историю, менталитет без учета религиозных воззрений. Однако религиозное сознание не тождественно национальному самосознанию. Эта мысль была подчеркнута татарскими мыслителями еще на рубеже XIX–XX в. Сегодня стала заметной тенденция подмены выдвинутого тогда идеала просвещенного, эрудированного, честного и нравственного человека идеалом личности, исполняющего религиозные обряды. Естественно, нужно относиться к религии как одной из ценностных форм сознания. Однако бесспорна нетождественность понятий нация и умма, национальное самосознание и религиозные ценности. В условиях возрождения этнической и культурной памяти, возвращения религиозных обрядов, религиозное самоопределение будет естественным образом переплетаться с национальным самоопределением. В своей сущности религиозная нравственность не противоречит общечеловеческим ценностям, не отличается от них. Стремление противопоставлять их отгораживает татар, исполняющих религиозные обряды, от тех, кто еще не встал на путь религии.

С другой стороны, во всех регионах дисперсного расселения татар, где зачастую национально-культурные автономии не имеют собственных зданий и мест для проведения мероприятий, возвращены мечети или построены новые культовые здания. Их двери открыты для молящихся, приходящие на пятничный полуденный намаз слушают проповедь имама. Мечети выполняют функцию религиозного центра этноконфессиональных общин. Их можно было бы использовать и для укрепления национального культурного духа. В условиях России объединение уммы не противоречит идее объединения нации.

Менталитет современных татар предполагает благотворительность, как правило, лишь в духовной области. В силу отсутствия должного финансирования федерального закона о культурно-национальной автономии и неэффективности работы нашего правительства по оказанию содействия в возрождении национальной культуры в регионах, для татар развитие институтов национального воспитания обусловлено значительными материальными расходами. Здесь востребован позитивный опыт татарских предпринимателей конца XIX – начала XX вв., когда их помощь не ограничивалась, как теперь, исключительно строительством мечетей, но и распространялось на национальные школы, на их учителей и учащихся.

В большинстве регионах действуют лишь воскресные школы по изучению татарского языка. Проблема упирается на отсутствие собственной недвижимости (помещений), а также во взаимоотношения с местными органами власти, отсутствия кадров. В то же самое время даже в тех регионах, где нет национальных лидеров, живут религиозные деятели, каждую пятницу читают вагаз. К ним ходят многочисленные мусульмане, многие из которых имеют высшее образование. Не ограничиваясь религиозным обучением, мечети и медресе могли бы стать центрами пропаганды на местах татарского языка, литературы, культуры, истории. Такая работа помогла бы формированию в будущем при татарских мечетях настоящих татарских махалля, религиозных национально-культурных центров.

Периодическая печать, сеть татарского радио и телевидения и интернет являются самым оперативным и эффективным средством доставки информации и воздействия на общественное сознание. Они доходят до самого дальнего татарского дома, задевают национальные чувства людей. Эти виды средств массовой информации стремятся максимально использовать свои возможности в формировании национального самосознания.

Весьма прискорбно, что большинство этнических татар не читают газеты и журналы на татарском языке, не смотрят и не слушают теле- и радиопередачи на татарском языке. До них не доходят слова, сказанные в их адрес. Согласно мнению Эрнеста Геллнера, этническое единение возникает лишь тогда, когда люди отождествляют себя со своей национальной культурой[8]. Состояние средств массовой информации сегодня вынуждают констатировать, что они дают такую возможность только небольшой части татар. Так, на телевидении, по моему убеждению, наряду с развлекательными и информационными программами, адресованными в основном сельским жителям, должны появиться и аналитические, и культурные программы на татарском, отвечающие запросам других слоев татар. Предлагающие «вторичный материал» газеты и журналы не будут интересны для тех, кто привык получать информацию из русскоязычных СМИ, ведь зачастую русскоязычные издания более объективно и профессионально освещают события и факты. Чтобы расширить свою читательскую аудиторию, в том числе за счет молодежи, редакции должны стремиться определить круг актуальных проблем.

О формировании национального самосознания в современном татарском обществе можно было бы долго говорить, ведь этот разговор касается сохранения языка, культуры, обычаев, уделения особого внимания истории и религии. В то же время проблема воспитания самосознания может стать актуальной лишь в том случае, если в России, на уровне правительства, независимо от численности, условий проживания, наличия традиций государственности этноса, станет приоритетной понимание значимости каждой национальной общности.

Примечания

[1] Газиз Г. Милләтне ничек аңлыйсыз? Мәкаддәмә / Г.Газиз // Аң. – 1913. – № 22. – 396 б.

[2] Султанов К. Национальное самосознание и ценностные ориентации литературы / К.Султанов.– М.: ИМЛИ РАН «Наследие», 2001. – С.20.

[3] Лукин В.Н., Бунаков М.Ю. Национализм и национальная идентичность в условиях глобализации: проблемы концептуализации / В.Н.Лукин, М.Ю.Бунаков // Credo New теоретический журнал (№ 2, 2006) http://www.orenburg.ru/culture/credo/02_2006/11.html.

[4] Ибраһимов Г. Әдәбият дәресләре / Г.Ибраһимов. – Казан: Сабах, 1916. – 9-10 бб.

[5] Махмутов М.И. О философии образования и национальном самосознании / М.И.Махмутов // Научный Татарстан. – 1997. – № 3/4. – С.71.

[6] Гаяз. Тукай мәктәптә / Г.Исхакый // Мәктәп. – 1914. – № 6. – 125 б.

[7] Махмутов М.И. О философии образования и национальном самосознании / М.И.Махмутов // Научный Татарстан. – 1997. – № 3/4. – С.75.

[8] Геллнер Э. Национализм возвращается / Э.Геллнер // Новая и новейшая история. – 1989. – № 5. – С.57.

Г.Х.Муллачанова

Хәзерге Себер төбәге шигъриятендә хатын-кыз шагыйрәләр иҗаты

Соңгы 10 ел эчендә Себер җирлегендә хатын-кыз шагыйрәләр авазы көчле яңгырый башлады. Алар: Галия Абайдуллина (Зилә), Гөлфизәр Абдрахманова, Рәшидә Зәнкиева, Нәфкыя Сафина, Фәхрижамал Үтәшева һ.б. Себер поэзиясен баетуга, төбәгебезнең гүзәллеген күреп, тоеп яшәргә, яратырга өйрәтү өчен көч куялар.

2003 елда Галия Абайдуллинаның «Гафу итәрсезме, чәчәкләр» исемле җыентыгы басылды. Хатын-кыз тарафыннан язылган күләмле һәм эчтәлекле җыентык әле беренче тапкыр дөнья күрә. Анда йөзгә якын шигырь һәм өч поэма тупланган. Галия ханым 35 ел укытучы булып эшләп лаеклы ялга чыккач кына, үзенең шигъри җанының җимешләрен – шигырьләрен дөньяга чыгара башлый.

Шаулап килгән шаулы яшь гомерне
Чәчәкләргә тиңли шагыйрьләр.
Сезнең матурлыкны соңлап күрдем,
Гафу итәрсезме, чәчәкләр?
– дип яза ул.

Әйтерсең лә, шагыйрә себер табигатенең матурлыгын, халкының рухи байлыгын мактап моңа хәтле шигырь язмаганга гафу үтенә. Авыл җирендә яшәп, көне буе мәктәптә балалар укытып, гаиләдә өч бала үстергән хатын-кызның хисләнеп шигырь язарга вакыты бар микән?

Сезнең гүзәллеккә дан җырларга
Әллә, мәйтәм, вакыт булмады;
Тәүге хисләремне бүлешмәдем,
Яшерен булды... сүзләр тулмады[1].

Ләкин яшьлек хисләрен вакытлыча яшереп тоту мөмкин булмаган шикелле, шагыйрьнең сүз байлыгы – матур шигъри юллары да вакытлыча гына яшеренеп торганнар.

«Яңарыш» гәзитенең 2003 нче ел 65 нче санында Азат Сәгыйтов шагыйрәнең җыентыгын югары бәяли: «Нинди генә темага булмасын, әниләр турындамы, балалар, укытучылар, авылдашлары, дуслары-туганнары, табигать, бүгенге тормыш – барысын да ләззәтләнеп, яратып-шатланып укыйсың» (Галия ханым үзен Зиля тәхәллүсе белән атап йөртә, шуңа күрәдер, аны күп укучылары яшь кыз диеп уйлыйлар). Аның шигырьләрендә халык авыз иҗатыннан алынган мотивлар да күп. Алар балаларга, яшьләргә үгет-нәсыйхәт бирү характерында.

Белем алу – инә белән кое казу,
Тырышканда мөмкин моңа ирешергә.
Бүгенгене иртәгәгә һич калдырма,
Эшкә ашык вакытында керешергә[2].
(«Тыңлагыз киңәшемне»)

Бу шигырьдә баланы дөрес тәрбияләргә барлык киңәшләр дә бирелгән. Шулай ук Г.Тукайның балаларга язган «Эшкә өндәү», «Тәрбияле бала» кебек шигырьләре искә төшә. Мондый типтагы тагын «Ит изгелек», «Гайбәт сөйләү түбәнчелек», «Балама» һ.б. шигырьләре бар.

Өметсезгә өмет биреп
Кайгылыны юатыгыз.
Адашканны, алданганны
Вакытында уятыгыз.
.....
Сабырлык бир түземсезгә
Ялгышларны төзәтергә;
Тәкәббернең, йөрәксезнең,
Холыкларын төзәтергә[3].
(«Ит изгелек»)

Себер җирендә милли бәйрәмнәрнең, дини йолаларның, халык традицияләренең көчәюе күзәтелә, шуңа күрә шигъриятьтә «Халкыбызның күркәм йолалары», «Тубылда сабантуй», «Бии татар көенә», «Рамазан – ураза ае» кебек шигырьләр дә еш очрый.

Сабантуй, өмә, гаетләр –
Милләт горурлыгыбыз.
Мирасны саклап калырбыз,
Һәрчак яклап торырбыз[4].
(«Тубылда сабантуй»)

Соңгы елларда дини йолаларга һәм бәйрәмнәргә игътибар көчәйде, бу себер җирендә бигрәк тә көчле сизелә, шуңа күрә шигырьләрнең мондый тематикасы актуаль дияргә була.

Ятим, мохтаҗ туганыңа
Ярдәм ит, күр күңелен;
Белсен мөселман икәнен,
Тойсын ялгыз түгелен.
.....
Ураза тоту – бәхет ул,
Шуңа ирешсәң – шөкер;
Дәрман өстәлә җаныңа,
Ачыла зиһен, фикер[5].
(«Рамазан – ураза ае»)

Шулай ук Төмән өлкәсенең Нефтеюганск шәһәрендә яшәгән милләттәшебез Нәфкыя Сафинаның 2003 елда «Ак төннәрдә сайрый бер кош» исемле китабы басылды. Китапның исеме дә фәлсәфи һәм көчле эчке кичерешләр астында туган. Чөнки төн, акмы-карамы, төн инде ул. Ә уйлар, бигрәк тә төнгеләре, эчке кичерешләрне һәр кеше җаны аша үзенчә үткәрә.

Себер турында күпме генә язсалар да, Нәфкыя Сафина себер табигатен үзенчә күрә һәм аның гүзәллеген тасвирлый белә:

Тиңсез киң ул Себер җирләре,
Тайга-урман, елга-күлләре.
Ал таң аткан язгы иртәдә
Сыйпап үтә назлы җилләре.
.....
Мәхәббәтем көчле, аңлатып
Булмас төсле, Себер, бу хакта
Аерып атса тормыш дулкыны,
Нишләрмен мин синсез шул чакта?
(«Себерем – гүзәл җирем»)

Н.Сафина иҗатына 2003 нче елда «Яңарыш» газетасының 70 нче санында мөхәррир Азат Сәгыйтов зур бәя бирә.

Себер төбәгенең тагын бер җирле шагыйрәсе Фәхриҗамал Үтәшевага тукталып үтәсем килә. Аның шигырьләре формасы ягыннан матур, үзгә булуы өстенә, көчле хисләр, күп төрле фикерләр тудыруы, эчтәлегенең тирән булуы белән аерылып торалар. Шигырьләрендә элек-электән килә торган традицияләргә таянып эш итә: иҗтимагый проблемалар күтәрә, җәмәгать-челекне борчыган мәсьәләләргә җавап эзли. Халыкчанлык, заман рухы белән язылган шигырьләрендә чор күренешләре лирик геройның уй-хисләре белән бербөтен итеп тасвирлана.

Кемнәр әйтер бүгеннән соң,
Татарлык беткән диеп,
Агылып тора татар моңы,
Узганда дөнья гизеп!
Насыйп булсын башлаганны
Җиренә җиткерергә,
Язсын безгә яшь буынны
Иманлы үстерергә.

Ил язмышы, милләтебез киләчәге өчен тирәнтен борчылу да, уышларны күреп шатлану да бар аның шигырьләрендә.

Барыйк, дуслар, аерылмый
Сайлаган туры юлдан.
Эшлик бергә кыенсынмый
Килгәнне безнең кулдан.

Шигырьләрендә яшьлеккә бәйле хисләрнең барысы бар; «сөю тулы күзләр», «зәңгәрлектә калган яшьлек», «бәхет кояшы», «якты бәхет», «яралы мәхәббәт», «упкында калган ышаныч», «адашмас бәхетем», «хыянәт упкыны», «сагышлы мәхәббәт» һ.б. төшенчәләр аша яшь йөрәк кичерә торган дулкынланулар, бәргәләнүләр, сөю, сөелү бәхете белән еш очраштыра.

Мәхәббәт, ышаныч, өметем
Юлымда янәшә барганда
Адашмас күк иде бәхетем
Керсәм дәак карлы буранга.
Бер чыгар өр-яңа сукмакка
Упкында югалган ышаныч,
Кыяга ябышкан өметкә
Яралы мәхәббәт талпынгач.
(«Хыянәт»)

Мәңгелек мәхәббәт темасы турында күпме генә язсалар да, ул шигырьләрне гел укыйсы килеп тора. Ф.Үтәшева шигырьләре табигатьнең үзе белән бәйле. Исемнәре дә «Көзге урман», «Җәйге иртә», «Сердәш каен», «Ел төсләре», «Зәңгәр күлем» һ.б. Кеше һәм табигать образлары иҗатының буеннан-буена чагыла:

Кышы кырыс, җәе баллы,
Урман-кырда күңел ялы,
Илһам таба шунда җаным...
Шул якларда туган ягым.
(«Шул якларда туган ягым»)

Себер шагыйрәләребез дә шигырьләрендә табигать һәм кеше, тарих һәм шәхес арасында чордан-чорга үзгәрә торган катлаулы мөнәсәбәтләр турында уйланалар, әхлакый эзләнүләрен лирик һәм фәлсәфи хисләр белән иңләргә омтылалар. Нәкъ хатын-кызның нечкә күңеле, серле йөрәге аша бары тик алар гына сизә алган нечкәлекләре белән укучыга барып җитәләр.

Искәрмәләр

[1] Абайдуллина Г. Гафу итәрсезме, чәчәкләр? – Төмән, 2003. – Б.47.
[2] Шунда ук. – Б.32-33.
[3] Шунда ук. – Б.41.
[4] Шунда ук. – Б.29.
[5] Шунда ук. – Б.94-95.

Л.М.Владимирова

Деятельность земств по реализации Столыпинской аграрной реформы в Самарской губернии

Традиционно одним из главных признаков российской деревни являлся общинный характер землевладения. По данным переписи 1897 г. крестьянское землевладение Самарской губернии составляло 54,3 % от всей площади земель[1]. Общинное землевладение порождало чересполосицу, дальнополосицу и мелкополосицу, что существенно тормозило развитие производительных сил в крестьянских хозяйствах и затрудняло развитие капиталистических отношений в деревне.

В конце XIX – начале XX столетия перед правительством встала задача изменения существующего положения дел, т.к. крестьянская община являлась тормозом для развития капиталистических отношений в сельском хозяйстве. Для реализации намеченной реформы в 1905 г. Министерство земледелия и государственных имуществ было преобразовано в Главное управление землеустройства и земледелия – ГУЗиЗ. При ГУЗиЗ царским указом от 4 марта 1906 г. были созданы уездные и губернские и землеустроительные комиссии, последние из которых должны были координировать действия уездных комиссий и разрешать возникающие споры. В уездные землеустроительные комиссии входили: уездный предводитель дворянства (председатель комиссии); председатель уездной земской управы; лицо, назначенное главным управлением землеустройства и земледелия в качестве непременного члена комиссии; уездный член окружного суда или председатель съезда мировых судей; член от удельного ведомства (где имелись удельные земли); податный инспектор; земский начальник или соответствующее должностное лицо; три члена от уездного земского собрания и три представителя от крестьян, назначаемых по жребию.

Перед землеустроительными комиссиями были поставлены следующие задачи: а) помощь Крестьянскому банку в продаже банковских и помещичьих земель крестьянам; б) продажа и сдача в аренду крестьянам казенных земель; в) содействие переселению крестьян на казенные земли; г) содействие сельским обществам в улучшении условий землевладения и порядка землепользования; д) посредничество между крестьянами и частными землевладельцами в разверстании чересполосных угодий, общих владений и сервитутов[2].

Проведение в жизнь новой аграрной политики государства началось с указа от 9 ноября 1906 г., по которому каждый домохозяин, владевший надельной землей на общинных правах, мог в любое время выйти из общины и потребовать укрепить за собой в личную собственность причитающийся ему надел земли (ст.1). Таким образом, происходило разрушение крестьянской общины, а крестьянин-общинник превращался в собственника.

Принятый III Государственной Думой закон от 14 июня 1910 г. (в основных положениях повторял содержание указа от 9 ноября 1906 г.), фактически закрепил политику государства в деле насильственного разрушения общинного землевладения и перехода к частной собственности в среде крестьян. Основное место в этом законе отводилось проблеме создания хуторов и отрубов. Закон пошел еще дальше указа 1906 г., теперь на сходе для образования хуторского и отрубного хозяйств не требовалось большинства голосов, достаточно было набрать 1/5 от общего числа голосов или 50 голосов в обществах, где число домохозяев превышало 250.

Новый землеустроительный закон от 29 мая 1911 г. расширил полномочия землеустроительных комиссий, распространив их влияние и на вненадельные земли. По нему землеустройство этих земель могло производиться как с согласия заинтересованных лиц, так и в принудительном порядке.

Земские организации Самарской губернии активно включились в процесс реформирования общины. Участие их выражалось прежде всего в содействии работе землеустроительных комиссий. На общеземском съезде в Москве (сентябрь 1907 г.), где присутствовал и представитель Самарской губернии гласный Н.А.Шишков[3], был принят проект оказания помощи переселенцам.

Поначалу правительство настороженно отнеслось к столь активному стремлению земств оказывать содействие властям, но потом само вынуждено было обратиться к ним за помощью. Циркуляром Главного управляющего землеустройством и земледелием от 9 июля 1908 г. за № 25 было предписано разработать комплекс мер агрономического направления с целью обеспечить возможность более производительного ведения сельского хозяйства[4]. Задача земств состояла в исследовании нужд единоличных хозяйств и разработке необходимых мер.

Самарское губернское земство ответственно подошло к проведению обследований, осознавая, что лишь досконально исследование «... местных естественно-исторических, климатических и бытовых условий придаст надлежащую крепость агрикультурным мерам»[5]. На 44 очередном губернском земском собрании (январь 1909 г.) был заслушан доклад управы о проведенных исследованиях. Было постановлено издать материалы обследований и разослать уездным гласным и всем членам земских уездных и губернского экономических советов[6].

На основании этого распоряжения 16–17 августа 1909 г. состоялось заседание Экономического совета Самарской губернской управы, которое выработало, с учетом практики местных уездных земств, подробную программу обследования крестьянских хозяйств. По мнению управы, главное внимание следовало уделить хозяйствам подворников-ментонистов и колонистов, с целью получить наиболее практичные сведения о способах ведения единоличного хозяйства. Предполагалось исследовать также хозяйства бывших государственных крестьян и уделить внимание крестьянским хозяйствам, имеющим земельные угодья площадью более 100 десятин. В итоге земствами было произведено 305 обследований[7].

Главенствующее положение в образовании единоличного хозяйства принадлежало русскому крестьянству. Татарское крестьянство в целом относилось неодобрительно к проведению земельной реформы, видя в ней очередную попытку правительства ущемить интересы нерусского населения. За 1908 г. в подворных исследованиях Самарской губернии было зафиксировано лишь одно татарское единоличное хозяйство крестьянина З.А.Аитова, проживающего в Чеканской волости Бугульминского уезда[8].

2 октября 1910 г. на 45-м очередном губернском земском собрании состоялось совещание гласных Самарской губернской земской управы, где в качестве мер, необходимых по реформированию деревни, предполагалось создание опытных полей, льготное кредитование хуторов и отрубов, широкое развитие земской участково-агрономической организации. Была подчеркнута необходимость издания губернского печатного периодического органа с целью популяризации агротехнических знаний[9]. В этот же период состоялись уездные земские собрания, на которых обсуждались вопросы о путях содействия аграрной реформе. Наиболее активную деятельность в этом направлении развернуло Новоузенское земство, выработавшее целый комплекс мер по развитию интенсивного крестьянского хозяйства. Гласные сочли необходимым: 1) приблизить агрономическую помощь к населению путем увеличения агрономического персонала на три единицы с окладом в 1200 руб. каждому; 2) увеличить выделение денежных средств: а) на приобретение семян, б) на организацию племенных пунктов рогатого скота, в) на создание конских случных пунктов, г) на приобретение прокатных рядовых сеялок; 3) активизировать распространение агрономических знаний среди населения путем увеличения тиража популярных брошюр и плакатов по сельскому хозяйству; 4) расширить сеть образцово-показательных хозяйств; 5) ускорить обеспечение эффективной сельскохозяйственной техникой, для чего необходимо на опытных полях расширить полевые опыты и лабораторные исследования; 6) увеличить численность инструкторов по садоводству и лесоводству, в виду стремления отрубников и хуторян к разведению садов и лесов и т.д.[10]

В Бузулукском уезде было решено создать агрономические участки с внедрением новейших технологий посевов и минеральных удобрений. Также было решено обратиться к правительству с ходатайством о повышении жалованья специалистам по сельскому хозяйству, прежде всего агрономам. Самарское и Николаевское земства ассигновали значительные суммы на развитие агрономической службы. Бугурусланское земство решило создать образцово-показательный агрономический пункт, Бугульминское и Ставропольское – учредить должность участкового агронома[11].

На первых порах деятельность землеустроительных комиссий выразилась в рас-

продаже огромного массива казенных земель, переданных им государством, для удовлетворения потребностей малоземельных и безземельных крестьян, а также в распределении земель, принадлежащих Крестьянскому поземельному банку. При этом главной задачей землеустроительных комиссий оставалась выработка наиболее оптимальной модели крепких и жизнеспособных крестьянских хозяйств. Об их успешной деятельности свидетельствуют статистические данные: на начало 1910 г. из 524334 дес. земли в единоличное владение было продано около 200000 дес. земли (38%)[12]. В дальнейшем деятельность землеустроительных комиссий была сосредоточена, главным образом, на внутринадельном землеустройстве.

Внутринадельное землеустройство стало активно развиваться со второй половины 1908 г. первоначально в Новоузенском уезде. На позитивном опыте Новоузенского уезда губернской землеустроительной комиссией была выработана система раздела земли, основанная на принципе справедливого отвода земельных участков равноценных по своему качеству, но не равновеликих по площади[13]. Уже в 1909 г. во внутринадельное разверстание земли были вовлечены все уезды Самарской губернии: работы проводились в 53 сельских обществах. К концу полевого периода 1909 г. было разверстано 260000 дес. земли и среди почти 10,5 тысяч хозяйств[14]. Чересполосица и дальнополосица, устаревшие системы землепользования и другие факторы подогревали интерес крестьян к внутринадельному землеустройству. (В южных уездах протяженность крестьянских участков иногда достигала 30–40 верст).

Населению оказывалась материальная поддержка из землеустроительного кредита. Помощь землеустроительных комиссий крестьянам, выразившим желание перейти к единоличному хозяйству, оказывалась по следующим направлениям: 1) выдача сумм на общие расходы по «домообзаводству», связанному с перенесением построек; 2) на орошение и осушение, осуществляемое самими крестьянами; 3) на общие расходы по «домообзаводству» без перенесения построек.

Наиболее востребованной являлась помощь в переносе своих построек к границам вновь образованных единоличных владений. В ссудах на орошение нуждались единоличники в Новоузенском и Николаевском уездах. Здесь в силу климатических особенностей остро ощущалась нехватка в источниках воды, поэтому необходимым условием успешного развития хуторов и отрубов являлось устройство колодцев. Без финансовой поддержки правительства, ввиду дороговизны устройства колодцев, крестьянам трудно было бы перейти к новым формам хозяйствования. Выдача же ссуды на общие расходы без перенесения построек, по мнению землеустроителей, являлась нежелательной, действующей «... в нравственном отношении деморализующе на крестьян»[15].

С учетом местных условий в губернии были подсчитаны расходы по переносу построек домохозяину (50 руб.), размер ссуды на одно хозяйство был определен в 108 руб. 63 коп.[16] При выдаче ссуды члены уездных землеустроительных комиссий с выездом на место определяли экономическое благосостояние просителя, отслеживали эффективность расходования выделенных денежных средств.

Следует отметить, что образование хуторов и отрубов в Самарской губернии шло неравномерно. Оно планомерно осуществлялось лишь в Самарском, Ставропольском, Новоузенском и Николаевском уездах. В последнем из уездов, где образование хуторских и отрубных хозяйств началось с первых дней аграрной реформы, площадь выделенных участков превышала почти в 1,5 раза площадь участков всех остальных уездов губернии. Причина этого заключалась в более глубоком проникновении капиталистических отношений и формальном существовании общинных отношений в южных районах. В остальных (Бугульминском, Бугурусланском, Бузулукском) уездах создание единоличных хозяйств носило локальный характер.

Еще одним направлением деятельности уездных землеустроительных комиссий была организация переселений в Сибирь. Они составляли переселенческие списки из числа наиболее нуждающихся домохозяев и организовывали отправку на новые места обитания ходоков из крестьян с целью закрепления земли и для сбора информации о свободных землях[17]. Однако здесь переселение крестьян в Сибирь не получило широко распространения, как например, в Казанской губернии, что связано с наличием большого количества свободных земель в самой губернии.

Крестьяне, выделившиеся из общины, сталкивались со многими трудностями. В земскую агрономическую организацию по-

сыпались письма с просьбой об оказании консультаций, помощи семенами трав и улучшенными семенами хлебов. Единоличники также заявляли об улучшении пород молочного скота и лошадей. В этих условиях перед земскими организациями встала задача оказания сельскому населению агрономической помощи в хуторских и отрубных участках.

На 45 очередном губернском земском собрании в 1910 г. были выработаны основные направления по организации помощи единоличным хозяйствам. Речь шла, прежде всего, пропаганде сельскохозяйственных знаний путем распространения популярных брошюр, личных бесед и устройства чтений по сельскому хозяйству, а также организации показательных участков и полей, чтобы на практике продемонстрировать положительные результаты новых форм хозяйствования. Видная роль отводилась организации прокатных станций сельскохозяйственных машин и орудий, устройству зерноочистительных обозов с полным набором сортировальных машин, случных пунктов. Большое внимание должно было уделяться хорошо организованной и доступной сельскому населению кредитованию, а также на сбыт сельскохозяйственной продукции.

К 1911 г. земством было открыто 36 участковых агрономических пунктов, находящихся каждый в ведении отдельного агронома, была организована демонстрация рядовых и ленточных посевов, велись консультации по различным вопросам сельского хозяйства, налажено распространение улучшенных сельскохозяйственных машин и орудий. Осуществлялись также мероприятия по развитию травосеяния, улучшению посевного материала, улучшению пород скота и т.д.

Правительство учредило две прекрасно оборудованные опытные станции, одна из которых – Безенчукская – получила за короткое время всероссийскую известность, открыты сельскохозяйственные учебные заведения, учреждены должности инструкторов-специалистов по различным отраслям сельского хозяйства и др.

Уездные земские организации приняли посильное участие в организации помощи крестьянскому населению. С весны 1912 года под Бугульминское опытное поле было выделено 10 дес. Левашевской оброчной земли. Опытное поле должны были обслуживать Бугульминский, Бугурусланский, Ставропольский и Самарский уезды[18]. На показательном участке проводились исследования зерновых культур, опыты с травами и овощами. Для более успешного урожая применялась передовая сельскохозяйственная техника, в частности двухдисковые сеялки.

Земством делались попытки привлечь к своей деятельности и мусульманское население. К примеру, для повышения эффективности мероприятий по садоводству и огородничеству гласный Бугульминского уезда Хакимов в начале XX в. предложил раздавать семена в деревнях через учащихся русских и татар и через мулл[19].

В Бузулукском уезде для крестьян, перешедших к единоличному владению, предусматривались льготные условия снабжения семенами кормовых трав. Для содействия развития травосеяния уездная управа учредила два участка площадью по 500 дес. каждый. В 1913 г. Бузулукское земство ассигновало 700 руб. на проведение внутрирайонных выставок и 1500 руб. на Бузулукскую выставку. Опытному полю Алексеевского сельскохозяйственного общества назначена субсидия в размере 1500 руб., на улучшение животноводства выделено 3200 рублей[20].

В Николаевском уезде были открыты 3 агрономических участка. В начале 1910 г. планировалось открыть еще три. Здесь на устройство показательных хозяйств земством было отпущено 1000 руб. Одновременно земское собрание ходатайствовало перед губернской землеустроительной комиссией о выделении 400 руб. на приглашение двух агрономов, а также о предоставлении двух казенных земельных участков (площадью не менее 2500 дес.) для устройства семенного хозяйства для крестьян-единоличников[21].

В Новоузенском уезде земство учредило 8 агрономических участков, 3 показательных поля и опытную сельскохозяйственную станцию. Был организован склад сельскохозяйственных машин и орудий, при земской управе учрежден гидротехнический персонал. Работы по гидротехническим изысканиям велись также в Бугульминском, Бугурусланском, Самарском и Николаевском уездах. К 1909 г. в Новоузенском уезде было устроено пять колодцев на сумму 1860 руб. 06 к., в Байряковской волости Бугульминского уезда, заселенной татарами, было построено 4 колодца стоимостью 230 руб. Всего за указанный период в губернии на гидротехнические работы было израсходовано 35906 руб. 12 коп[22].

В Самарском уезде в 1909 г. было создано 6 агрономических организаций, устроена сеть зернохранилищ, утвержден план организации показательных отрубных и хуторских хозяйств[23].

Земства проводили большую работу по организации агрономической помощи крестьянам, с каждым годом увеличивая ассигнования на агрономические мероприятия. Эти усилия в денежном выражении наглядно демонстрируют цифровые показатели таблицы №1.

Как видно из таблицы, ассигнования земств на развитие агрономической службы с 1907 по 1912 гг. значительно возросли в Бузулукском (в 7,3 раза), Ставропольском (в 4,4 раза) и Николаевском уездах (в 4,7 раза). Почти в два раза увеличилось финансирование агрономических служб в Бугульминском (1,9), Самарском (1,5) и Николаевском (1,2) уездах. Лишь в Бугурусланском и Новоузенском уездах прослеживается некоторое сокращение выделяемых средств (в 1,0 и 0,8 раза соответственно).

Однако если сравнить размеры выделяемых средств в уездах, то складывается следующая картина. Лидирующее положение, по объему выделяемых средств, занимает Новоузенское земство (140196 руб. – 25,7%). За ним следуют Самарское (56848 руб. – 10,4%) и Николаевское (56919 руб. – 10,4%) земства. В то время как в Ставропольском (21143 руб. – 3,9%), Бугульминском (29143 руб. – 5,3%), Бузулукском (34122 руб. – 6,3%) и Бугурусланском (45154 руб. – 8,3%) земствах объем ассигнований был меньше. Это, по-видимому, объясняется более успешным проведением столыпинской земельной реформы в южных и некоторых северных уездах губернии. По данным 1910 г. в Новоузенском уезде было образовано 53,3% хуторов, в Николаевском – 47,3%, а в Самарском – 41,3%[25].

Существенной помощью крестьянам-фермерам стала поддержка кредитных обществ. Для того чтобы выкупать земли, крестьяне начали объединять свои активы. Правительство и частные банки охотно финансировали кредитные кооперативы. В Самарской губернии кредитные товарищества стали открываться еще в 1902 г., но число их к 1906 г. не превышало нескольких десятков. Пик создания товариществ пришелся на 1906–1908 гг. За период с 1901 по 1908 гг. в Новоузенском уезде насчитывалось 46 товариществ, в Бузулукском – 38 товариществ, в Бугурусланском – 15 товариществ, в Самарском и Ставропольском уездах по 9 товариществ[26]. К 1914 г. было организовано уже 297 кооперативов с числом членов 223152 чел. и капиталом в 11885 тыс. р.[27] Мусульмане также участвовали в процессе кооперации и являлись членами ряда кредитных товариществ. К примеру, в 1914 г. в Бугульминском земстве насчитывалось 12 кредитных товариществ, в состав которых входили татары и башкиры: Алькеевское, Альметьевское, Байряковское, Масягутовское, Нижнее Чершелинское, Стерлитамакское, Сарабикуловское, Тойкинское, Акбашинское, Денискинское, Каркалинское. Таким образом, можно утверждать, что создание кредитных кооперативов происходило по этноконфессиональному признаку[28].

Земские организации активно поддерживали кредитные товарищества. Ими были созданы уездные кассы мелкого кредита. Главной операцией кассы мелкого кредита должно было стать долгосрочное кредитование товариществ. Земские кассы выдавали товариществам кредит на постройку амбаров, на приобретение сельскохозяйственных машин и другого инвентаря.

К началу Первой мировой войны практически вся губерния была охвачена коо-

Таблица № 1. Ассигнования земств на развитие агрономической службы Самарской губернии за 1907 и 1912 годы[24].

Губернское и уездные земства	1907 г.		1912 г.	
	руб.	в %	руб.	в %
Губернское земство	55500	39,8	106681	26,3
Самарское уездное земство	10600	7,6	46248	11,4
Ставропольское уездное земство	1600	1,1	19543	4,8
Бугульминское уездное земство	4400	3,2	24743	6,1
Бугурусланское уездное земство	11800	8,5	33354	8,2
Бузулукское уездное земство	1600	1,1	32522	8,0
Николаевское уездное земство	12700	9,1	44219	10,9
Новоузенское уездное земство	41300	29,6	98896	24,4

ративным движением. Наиболее кооперированными были Николаевский (63,5%), Ставропольский (57,6%), Самарский (48,1%) и Бузулукский (49,5%) уезды. Меньше всего кооперативных организаций насчитывалось в Бугульминском уезде (11,4%)[29]. Местное население, состоящее преимущественно из татар, было менее обеспеченным. Хозяйства здесь продолжали оставаться малотоварными.

Бурное развитие земледелия потребовало от крестьянства применения новых приемов земледелия и передовой техники, способствовавшей повышению производительности сельскохозяйственного труда. С этой целью земскими учреждениями было решено открыть сельскохозяйственные склады. Склады были открыты в Бугульме, Черемшане, Урустамаке. Следует отметить, что сельскохозяйственные склады открывались и в татарской деревне. Например, такой склад существовал в д. Альметьева Бугульминского уезда. В 1907 г. объем продажи техники составил более 100 тыс. рублей[30].

Однако дороговизна машин не позволяла большей части крестьян приобретать улучшенную технику, тогда земствами были организованы прокатные станции. Роль прокатных станций возросла в годы Первой мировой войны. Департамент земледелия прислал в Бугульму 6000 руб. на закупку уборочной техники для семей воинов. В 1915 г. прокатом воспользовались 209 домохозяев в 87 селениях Бугульминского уезда[31].

В 1910 году в Самарской губернии при посредничестве земств начался выпуск первого периодического издания «Самарский земледелец». В журнале печатались статьи земских чиновников, агрономов-практиков и землевладельцев. Земледельцы информировались о сезонных ценах на хлебных рынках, о достижениях опытных полей, о льготном кредитовании хуторников и отрубников и проведении сельскохозяйственных выставок.

Одним из направлений земской агрономической службы было распространение сельскохозяйственных знаний среди не православного населения губернии. Так, например, на очередном заседании Самарского губернского земского собрания в 1908 году было решено включить в статью сметных расходов ассигнования в размере 1500 руб. на бесплатную раздачу брошюр по сельскому хозяйству на татарском и чувашском языках[32].

По столыпинскому законодательству крестьяне получали право выхода из общины и выделение земли в собственность. Правом укрепления земли в собственность воспользовались в основном зажиточные крестьяне и малоземельные хозяева, о чем свидетельствуют данные земской статистики. Малоземельные крестьяне укрепляли земли в собственность, затем продавали ее и уходили в город или стремились переселиться в Сибирь, Алтай, казахские степи. Например, в Самарском уезде к 1910 г. 1/3 часть земли была выставлена на продажу, причем среди продавцов 7 % относились к средней группе крестьянских хозяйств и 93 % к малоземельным[33].

В Самарской губернии процесс разрушения общины проходил более интенсивно, чем в других губерниях Российской империи. К 1914 г. собственниками стало 48,9% крестьян[34]. По другим губерниям этот показатель составил 27,5% всех крестьян. Более быстрыми темпами этот процесс происходил в Новоузенском и Николаевском уездах. В северных уездах губернии реализация земельной реформы шла более медленными темпами. Так, в 1910 г. из 145134 домохозяев, подавших заявления на выход из общины, более половины приходится на Николаевский – 36781 чел. (25,3%) и Новоузенский – 28867 чел. (19,8%) уезды, в Бузулукском уезде – 21581 чел. (14,8%), в Самарском – 17591 чел. (12%), в Ставропольском – 16592 чел. (11,4%), в Бугурусланском – 16325 чел. (11,2%) и Бугульминском уезде – 7037 чел. (4,8%)[35]. Быстрые темпы распада общины свидетельствовали о наибольшем расслоении крестьянства и были обусловлены множеством причин, в том числе уровнем развития капитализма в земледелии, близостью сел и деревень к рынкам, железнодорожным станциям, речным пристаням или городам[36].

Самарская губерния выгодно отличалась от соседних губерний и количеством образованных хуторских и отрубных хозяйств. На 1907–1914 гг. в Самарской губернии количество хуторов и отрубов составляло – 66567 (40,4%) дворов, в Саратовской губернии – 45361 (27,5%) дворов, в Симбирской губернии – 16962 (10,3%), в Уфимской губернии – 16085 (9,7%) дворов и в Казанской губернии – 15165 (9,2%) дворов[37].

К 1911 г. в Самарской губернии, несмотря на достигнутые успехи, началось свертывание реформы. Если до 1911 г. в среднем каждый год укреплялось 25 тыс. дворов, то с 1911 г. ежегодно поступало не бо-

лее 8 тыс. заявлений. Это было обусловлено сопротивлением основной массы крестьянства новому землеустройству. Часто сельские сходы отказывались выделять земли из общины. Например, к 1910 г. по приговорам земских начальников было укреплено 74017 домохозяев, что в 4,3 раза больше, чем по приговору обществ (17045 домохозяев)[38]. Помимо открытых форм протеста при проведении землеустроительных работ, крестьяне применяли такие формы как избиение выделявшихся в хутора и отруба, поджоги хозяйств крестьян-единоличников, потравы их посевов, не допущение к общинным пастбищам, выгонам, водоемам и т.д. Получила распространение такая форма протеста как отбирание у хуторян и отрубников укрепленной земли и возвращение ее в общинное владение[39]. Изъятие земель у крестьян-единоличников происходило по приговорам сельского схода. Крестьяне мотивировали свои действия тем, что большинство хуторян и отрубников при обработке земли использовали наемную силу[40].

В целом процент укрепивших землю в частную собственность по реформе П.А.Столыпина в Самарской губернии составил 30,9%. Всего же с июня 1907 г. по 1 января 1916 г. в Самарской губернии из общины вышло 167199 человек, укрепивших в личную собственность 2075863 дес. земли. А также на площади в 2011515 дес. земли было создано 91044 хуторов и отрубов[41].

Если рассматривать процент образования хуторских и отрубных хозяйств поуездно, то можно отметить, что наиболее успешно этот процесс завершился в Степном Заволжье. Хуторские и отрубные хозяйства в Новоузенском уезде составили 86,4%, а в Николаевском уезде – 32,1%. Как уже было отмечено ранее, в этих районах было значительно развито торговое зерновое земледелие и товарное скотоводство. Здесь проживало значительное количество немцев, имеющих больше земли и ведущих более рациональную систему хозяйствования. В уездах, где проникновение капиталистических отношений было менее глубоким, процент вышедших из общины был незначительным. В Бузулукском уезде он составил – 13,8%, в Бугурусланском уезде – 11,8%, в Самарском уезде – 10,2%, в Ставропольском уезде – 7,5 %, в Бугульминском уезде – 4,7%[42].

Процесс аграрного реформирования был затруднен вследствие особого отношения к политике государства со стороны коренных народов губернии – татар, чувашей, мордвы и т.д. Они сопротивлялось земельной реформе П.А.Столыпина. Процент выходцев из общины среди мусульманского населения был незначительным. Так, в 1910 г. из 5 заявлений о выходе из общины, поданных в Бугульминскую землеустроительную комиссию, только 1 принадлежало мусульманину[43]. В 1911 г. на хутора выделились 2 домохозяина-мусульманина дер. Маметево Варваринской вол. Бугульминского уезда Миннигалим Иксанвалеев и Фархутдин Сафаргалеев[44]. В 1912 г. поступило 5 подобных заявлений от домохозяев татарской дер. Чалпы Тумутукской вол. Бугульминского уезда[45], а в 1913 г. из 13 подобных заявлений от татар поступило 3 прошения[46]. Это объяснялось прочностью и консервативным характером общинных отношений, а также уравнительной системой землепользования. Мусульманское население, в силу своих национальных и религиозных традиций, опасалось любых новшеств в землепользовании и с недоверием относилось ко всяким изменениям или нарушениям традиционного уклада жизни, усматривая в этом попытку государства изменить их этноконфессиональную идентичность. Негативное отношение к созданию хуторов и отрубов татары объясняли тем, что по шариату они обязаны молиться 5 раз в день в мечети, потому не могут отдаляться от нее на значительное расстояние. К тому же среди многонационального населения было распространено мнение, что только в общине можно найти единственное спасение от разорения и нищеты. Среди зажиточной части татарских крестьян было развито ростовщичество. Зажиточная часть татар не желала выхода из общины бедняков, боясь лишиться дешевой рабочей силы.

В.А.Старостин в своей работе указывает основные причины нежелания крестьян Казанской губернии выходить из общины[47]. Некоторые из них были характерны и для крестьян Самарского Поволжья. Это – прежде всего, незначительное количество надельной земли. Средний душевой надел в Самарской губернии к 1900 г. сократился до 4,5 дес. земли. На небольшом наделе трудно было вести хозяйство, поэтому часть крестьянства ожидала нового передела земли, желая получить большее количество земельных угодий.

Общинное землевладение считалось построенным на принципах равенства и вза-

имной помощи. Поэтому нередко попытки отдельной части крестьянства уйти из общины воспринимались враждебно и считались вызовом многовековому укладу. Крестьяне-единоличники подвергались жестокому преследованию со стороны соседей. Сопротивление основной массы крестьян объяснялось консервативностью, недоверием к правительственным реформам.

Следующей причиной противодействия крестьян земельной реформе являлось сложное запутанное землеустройство, рождаемое чересполосицей и дальнополосицей[48]. Распад общины отразился на арендных отношениях, которой пользовались все разряды крестьян. По новому закону любой крестьянин мог выделить землю в личное владение. Следует отметить, что зажиточная часть крестьянства негативно относилась к разложению общины и выходу из нее наиболее беднейшей части крестьян[49].

Существенным препятствием на пути выхода из общины являлось отсутствие необходимых на новом месте обитания условий для жизни: водоснабжения, дорог, отсутствие помощи в случае болезни, пожаров и т.д.

Аграрная реформа П.А.Столыпина не была окончательно завершена. Первая мировая война еще более обострила социальные отношения в деревне, усилила дифференциацию крестьянства, как в общине, так и в хуторских и отрубных хозяйствах. С новой силой началось противодействие крестьян землеустройству. Слабое финансовое обеспечение реформы также негативно сказалось на ее проведении. Это выразилось сокращением средств на землеустроительные работы. После гибели П.А.Столыпина ГУЗиЗ вплотную столкнулась с трудностями финансирования. Попытки же выйти из положения лишь финансами органов местного управления привели к увеличению их долгов[50].

Следует отметить, что земельная реформа в Самарской губернии проводилась довольно успешно. В результате произошло частичное устранение чересполосицы и дальнополосицы. За счет появления в южных районах губернии слоя зажиточных кулацко-фермерских хозяйств произошло некоторое повышение товарности сельскохозяйственной продукции. По данным Центрального статистического комитета за 1907–1914 гг. увеличился средний сбор яровых хлебов, который составил 112178 пудов (в 1906–1910 гг. – 86230 п.)[51].

Губернское и уездные земские собрания Самарской губернии активно поддерживали реформу П.А.Столыпина. Их помощь в реформировании аграрного сектора государства выражалась в кредитовании хуторских и отрубных хозяйств, организации опытных полей, создании сельскохозяйственных складов машин и орудий, организации прокатных станций, выдаче кредитов земскими кассами, в пропаганде новых форм хозяйствования и просветительской работы на селе.

Примечания

[1] Смыков Ю.И. Крестьяне Среднего Поволжья в борьбе за землю и волю 60-90-е гг. XIX века / Ю.И.Смыков. – Казань, Тат.кн.изд-во, 1973. – С.41.

[2] Усманов Х.Ф. Столыпинская реформа в Башкирии / Х.Ф.Усманов. – Уфа, Башкирское книжное изд-во, 1958. – С.74.

[3] ГАУО, ф.46, оп.2, д.351, л.3.; Коротаева Т.В. Земства Среднего Поволжья в начале XX века (1900 – февраль 1917 года): Дис. ... канд. ист. наук / Т.В.Коротаева. – Самара, 1994. – С.66.

[4] Чирков М.С. Самарское земство и Столыпинская реформа / М.С.Чирков // Самарский земский сборник. – 2001. – № 1. – С.19.

[5] Подворное и хуторское хозяйство в Самарской губернии. – Т. 1. – Самара, 1909. – С.7.

[6] Постановления Самарского губернского земского собрания. XLIV очередной сессии. – Самара: Земская типография, 1909.

[7] Подворное и хуторское хозяйство в Самарской губернии. – Т. 1. – Самара, 1909. – С.8.

[8] Там же. – С.78-79.

[9] Чирков М.С. Самарское земство и Столыпинская реформа / М.С.Чирков // Самарский земский сборник. – 2001. – №1. – С.21.

[10] ГАСО, ф.3, оп.218, д.9, лл.3-4.

[11] ГАСО, ф.175, оп. 1, д. 936, лл.4, 43-44, 69, 101; Чирков М.С. Самарское земство и Столыпинская реформа / М.С.Чирков // Самарский земский сборник. – 2001. – №1. – С.21.

[12] Памятная книжка Самарской губернии на 1910 год. – Самара: Губернская типография, 1910. – С.73.

[13] Памятная книжка Самарской губернии на 1910 год. – Самара: Губернская типография, 1910. – С.63.

[14] Там же. – С.62.

[15] Памятная книжка Самарской губернии на 1911 год. – Самара: Губернская типография, 1911. – С.19.

[16] Там же. – С.20.

[17] Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке. / Г.И.Шмелев. – М., 2000. – С.40.

[18] Сальников В.Г. Бугульминское земство: дела, тревоги и мечты / В.Г.Сальников. – Бугульма, 2005 г. – С.159.

[19] Сальников В.Г. Указ. соч. – С.162.

[20] Вопросы земского хозяйства на Бузулукском уездном собрании. // Земское дело. – 1913. – №1. – С.69-71.

[21] ГАСО, ф.175, оп. 1, д.936, лл.102-103; Чирков М.С. Самарское земство и Столыпинская реформа / М.С.Чирков // Самарский земский сборник. – 2001. – №1. – С.22.

[22] Памятная книжка Самарской губернии на 1911 год. – Самара: Губернская типография, 1911. – С.22-23.

[23] ГАСО, ф.175, оп.1, д. 936, лл.102-103; Чирков М.С. Самарское земство и Столыпинская реформа / М.С.Чирков // Самарский земский сборник. – 2001. – №1. – С.22.

[24] Земско-статистический справочник Самарской губернии на 1913 год. – Самара: Типография Губернского земства, 1913. – С.68. Подсчитано нами.

[25] Гибадуллина Э.М. Мусульманские приходы в Самарской губернии во II половине XIX – начале XX в.: Дисс. ... канд. ист. наук / Э.М.Гибадуллина. – Казань, 2007. – С.66.

[26] ГАСО, ф.3, оп.218, д.4, л.2 об.

[27] Земско-статистический справочник Самарской губернии на 1913 г. – Самара: Типография Губернского земства, 1913. – С.107-111.

[28] Памятная книжка Самарской губернии на 1914 год. – Самара: Типогр. губерн. земства, 1914. – С.11.

[29] Капитонов А.А. Кооперативное движение в Самарской губернии в досоветский период: Дисс. ... канд. ист. наук / А.А.Капитонов. – Самара, 1995. – С.66.

[30] Сальников В.Г. Указ. соч. – С.166.

[31] Сальников В.Г. Указ. соч. – С.167.

[32] Постановления Самарского губернского земского собрания XLIV очередной сессии. – Самара: Земская типография, 1909. – С.52.

[33] Памятная книжка Самарской губернии на 1911 год. – Самара: Губернская типография, 1911. – С.1.

[34] Воскресенская Т.А. Сельское хозяйство Поволжья в конце XIX – начале XX вв. (на материалах бывшей Самарской и бывшей Саратовской губерний) / Т.А.Воскресенская // Научные труды. – М., 1959. – Вып.16. – С.129.

[35] ГАСО, ф.5. оп.8, д.179, лл.4-9.

[36] Кабытов П.С. Поволжская деревня накануне февральской буржуазно-демократической революции / П.С.Кабытов. – Куйбышев: Куйбыш. кн. изд-во, 1977. – С.22.

[37] Гибадуллина Э.М. Указ. соч. – С.65.

[38] Памятная книжка Самарской губернии на 1910 год. – Самара: Губернская типография, 1910. – С.61.

[39] Кабытов П.С. Борьба крестьян Среднего Поволжья за отмену столыпинского земельного законодательства / П.С.Кабытов // Сельское хозяйство и крестьянство Среднего Поволжья в периоды феодализма и капитализма. – Чебоксары, 1982. – С.112.

[40] ГАСО, ф.823, оп.2, д.11, лл.167-168.

[41] Приложение к всеподданнейшему отчету Самарского губернатора за 1916 г. – Самара: Тип. губернск. правления, 1916. – С.31.

[42] Наякшин К.Я. Очерки истории Куйбышевской области / К.Я.Наякшин. – Куйбышев: Куйбыш. кн. изд-во, 1962. – С.253.

[43] Гибадуллина Э.М. Указ. соч. – С.67.

[44] НА РТ, ф.979, оп.13, д.2. л.7об.-8.

[45] НА РТ, ф.979, оп.13, д.5, л.23.

[46] Там же.

[47] Старостин В.А. Роль земств в аграрном развитии Казанской губернии в 1906–1914 гг.: Дис. ... канд. ист. наук / В.А.Старостин. – Казань, 2002. – С.74-89.

[48] Памятная книжка Самарской губернии на 1910 год. – Самара: Губернская типография, 1910. – С.65.

[49] НА РТ, ф.256, оп.12, д.28, л.9.

[50] Старостин В.А. Указ. соч. – С.67.

[51] Воскресенская Т.А. Сельское хозяйство Поволжья в конце XIX – начале XX вв. (на материалах бывшей Самарской и бывшей Саратовской губерний) / Т.А.Воскресенская // Научные труды. – М., 1959. – Вып.16. – С.125.

Список сокращений

ГАСО – Государственный архив Самарской области

ГАОО – Государственный архив Оренбургской области

ГАСПИТО – Государственный архив социально-политической истории Тюменской области.

ГУ ГАТО – Главное управление. Государственный архив Тюменской области

ДДДИИ – Департамент духовных дел иностранных исповеданий МВД

ДНП – Департамент народного просвещения МНП

Е.И.В. – Его императорского величества

ЖМВД – Журнал Министерства внутренних дел

КТУШ – Казанская татарская учительская школа

КУО – Казанский учебный округ

МВД – Министерство внутренних дел

МНП – Министерство народного просвещения

НА РТ – Национальный архив Республики Татарстан

ОМДС – Оренбургское магометанское духовное собрание

ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи

ПСЗ-2 – Полное собрание законов Российской империи. – 2-е собр.

ПСЗ-3 – Полное собрание законов Российской империи. – 3-е собр.

ПСПР – Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи

ЗРГИА – Российский государственный исторический архив

РПЦ – Русская православная церковь

СЗРИ – Свод законов Российской империи

УФСБ – Управление федеральной службы безопасности

ЦГА РУ – Центральный государственный архив Республики Узбекистан

ЦГА ИПД РТ – Центральный государственный архив историко-политической документации Республики Татарстан

ЦГИА РБ – Центральный государственный исторический архив Республики Башкортостан

Сведения об авторах

Айсина Зухра Хадиевна – заместитель председателя Милли Меджлиса татарского народа

Айтуганов Барис – журналист газеты «Шәһри Казан»

Алишев Салям Хатипович – главный научный сотрудник Института истории им. Ш.Марджани АН РТ, доктор исторических наук

Амирханов Равиль Усманович (1946–2006) – заслуженный деятель науки Республики Татарстан, доктор исторических наук

Арсланова Алсу Айратовна – старший научный сотрудник Института истории им. Ш.Марджани АН РТ, кандидат исторических наук

Ахунов Гарифзян Ахунзянович (1925–2000) – народный писатель Татарстана

Багаутдинова Халида Зиннатовна – научный сотрудник Института истории им. Ш.Марджани АН РТ

Байбулатова Лилия Фаритовна – старший научный сотрудник Института истории им. Ш.Марджани АН РТ, кандидат исторических наук

Байрамова Фаузия Аухадиевна – писательница, председатель партии «Иттифак», член исполкома Всемирного конгресса татар, кандидат исторических наук

Бадиги Ханафи – журналист

Бадрутдинов Хамза Фархатович – журналист, редактор отдела соцзащиты населения газеты «Шәһри Казан»

Батыршин А. – методист по музыке Дома народного творчества Татарстана (1960-е гг.)

Владимирова Лилия Михайловна – соискатель Института истории им. Ш.Марджани АН РТ

Биктимирова Тамина Ахметовна – старший научный сотрудник Института истории им. Ш.Марджани АН РТ, кандидат исторических наук

Галлям Рашид Габдельфартович – старший научный сотрудник Института истории им. Ш.Марджани АН РТ, кандидат исторических наук

Галлямова Альфия Габдельнуровна – старший научный сотрудник Института истории им. Ш.Марджани АН РТ, кандидат исторических наук

Гарипова Зубарзят Газизовна – старший научный сотрудник Института истории им. Ш.Марджани АН РТ, кандидат исторических наук

Гарипова Фирдаус Гариповна – главный научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова, доктор филологических наук, профессор

Гариф Нурулла Гиматдинович – член Союза писателей РТ, кандидат исторических наук

Гибадуллина Эльза Маратовна – преподаватель Бугульминского педагогического училища, кандидат исторических наук (Бугульма)

Гарифуллин Изиль Бадретдинович – старший научный сотрудник Института гуманитарных исследований Тюменского государственного университета, кандидат исторических наук (Тюмень)

Динмухаметова Роза Габдельбаровна – дочь Г.Л.Файзрахманова

Динмухаметова Айсылу Рустемовна – внучка Г.Л.Файзрахманова, студентка Казанского государственного университета

Динмухаметова Альфия Рустемовна – внучка Г.Л.Файзрахманова, студентка Казанского государственного финансово-экономического института

Загидуллин Ильдус Котдусович – заведующий отделом Института истории им. Ш.Марджани АН РТ, доктор исторических наук

Загидуллина Дания Фатиховна – главный ученый секретарь Академии наук РТ, доктор филологических наук

Ислаев Файзулхак Габдулхакович – профессор Института развития образования РТ, доктор исторических наук

Исхаков Радик Равильевич – младший научный сотрудник Института истории им. Ш.Марджани АН РТ

Кабирова Айслу Шарипзяновна – старший научный сотрудник Института истории им. Ш.Марджани АН РТ, кандидат исторических наук

Леонова Ольга Георгиевна – профессор Московского государственного университета им. М.В.Ломоносова, доктор политических наук (Москва)

Магдиев Мухаммат Сунгатуллович (1930–1995) – народный писатель Татарстана, кандидат филологических наук, лауреат Государственной премии им. Г.Тукая

Магдиева Зульфира Адгамовна – руководитель Сикертанского дома культуры Арского района Татарстана (1960–1980 гг.)

Магдиева Фаузия Хуснулахатовна – заведующая Сикертанским почтовым отделением Арского района Татарстана (1955–1980 гг.)

Мажитов Нияз Абдулхакович – член-корреспондент АН Республики Башкортостан, доктор исторических наук, профессор (Уфа)

Мингазов Рашит Ракипович – журналист газеты «Ватаным Татарстан»

Миргалеев Ильнур Мидхатович – старший научный сотрудник Института истории им. Ш.Марджани АН РТ, кандидат исторических наук

Михайлова Савея Мухаметдиновна (1942–2007) – зав. кафедрой Казанского государственного университета, доктор исторических наук, профессор

Муллачанова Гузалия Халиловна – учитель татарского языка Чикчинской средней школы Тюменского района и области, кандидат филологических наук (с. Чикча)

Низамиев Музип Тазиевич – заслуженный деятель искусств РТ и РФ

Саматова Чулпан Хамитовна – ассистент кафедры биомедицинской этики и медицинского права с курсом истории медицины Казанского государственного медицинского университета

Салахов Имам Салахетдинович – бывший бригадир колхоза им. Куйбышева Арского района Татарстана

Сафиуллина Гульзада Гумеровна – народная артистка Татарстана

Свердлова Людмила Михайловна – доцент Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета, кандидат исторических наук

Султанов Ринат Ибрагимович – преподаватель Арского педагогического колледжа, кандидат исторических наук (Арск)

Султанов Фарит Мирзович – зам. директора Института истории им. Ш.Марджани АН РТ, доктор философских наук

Уразова Юлия – студентка Тюменского государственного университета (Тюмень)

Файзрахманов Ильшат Завдатович – научный сотрудник Института истории им. Ш.Марджани АН РТ

Файзрахманов Фазырахман Лутфрахманович – младший брат Г.Л.Файзрахманова

Фаттахов Ильгам Фаилевич – доцент Казанского государственного университета, кандидат филологических наук

Филиппов Александр Сергеевич – корреспондент газеты «Ватаным Татарстан», заслуженный работник культуры РТ

Хайруллин Хусаин Фатыхович – пенсионер, бывший преподаватель Арского педагогического колледжа

Хамитбаева Найла Сахабидиновна – старший научный сотрудник Института истории им. Ш.Марджани АН РТ, кандидат исторических наук

Хуҗахмәт Фәния – сотрудник газеты «Мәдәни Җомга»

Шарафутдинов Ильнур Наилевич – аспирант Института истории им. Ш.Марджани АН РТ

Черновская Валентина Вениаминовна – профессор Международного института экономики и права (Ярославский филиал), доктор исторических наук (Ярославль)

Ярков Александр Павлович – зав. сектором изучения этноконфессиональных отношений Института гуманитарных исследований Тюменского государственного университета, искусствовед, член Союза художников РФ, доктор исторических наук, профессор (Тюмень)

Содержание

И.К.Заһидуллин. Тынгысыз зат, яки Габделбәр Фәйзрахманов феномены 3
Этапы трудовой деятельности Г.Л.Файзрахманова 6

Организаторская и производственная деятельность

М.Мәһдиев. Арча педагогика училищесында 8
Хезмәтебез, уңышларыбыз – партия съездына 9
Г.Фәйзрахманов, **Б.Хаҗиәхмәтов**. Партия планнары – безнең киләчәк 9
Г.Ахунов. Г.Фәйзрахмановның колхозда
эшләгән вакыты турында 10
Г.Л.Фәйзрахмановның телевидениедән сөйләгән
чыгышының тексты (1967 ел, июнь) 11
Куйбышев исемендәге колхозның җыр һәм бию ансамбле
концерт программасы (якынча 1967 ел) 13
Ф.Мөбәрәкова, **А.Филиппов**. Комсомолда тәрбияләнгән 14
А.Батыршин. Тәэсирләр әйбәт 15
Ә.Мөфахаров. Күңелләргә нур өстәүчеләр 16
Характеристика на председателя колхоза имени Куйбышева
Арского района тов. Файзрахманова Г.Л. 17
Характеристика Арского райкома КПСС на члена КПСС
Файзрахманова Габдельбара Лутфиевича 18
Характеристика на сотрудника Архива отдела ЗАГС Совета Министров ТАССР
тов. Файзрахманова Г.Л. 19
М.Низамиев. Габдулла Тукай әдәби музее коллективы котлавы 20
Г.Л.Фәйзрахманов. Тост әйтүнең кайбер үрнәкләре 22
Б.Айтуганов. Габделбәр йолдызлыгы 23
Ф.Хуҗәхмәт. Безнең язлар алда әле 26
Р.Минһаҗ. Алтынсу яфрак 29
А.Филлипов. Гомер юлы дулкын-дулкын... 32

Общественно-политическая деятельность

Платформа кандидата в народные депутаты Верховного Совета Татарской АССР
Файзрахманова Г.Л. (на выборах, состоявшихся 22 апреля 1990 года) 34
Г.Л.Фәйзрахманов. Удмуртларда – Удмурт кенеш,
татарларда – Милли Мәҗлес 35
Г.Л.Фәйзрахманов. Көрәшкә киңәшләшеп чыгыйк (Күршеләребездә) 37
Г.Л.Фәйзрахманов. Милли хәрәкәттә торгынлык 40
Г.Л.Фәйзрахманов. Татарстанда икътисади-сәяси вазгыять (2001 ел) 43
Г.Л.Фәйзрахманов. Татарстанда икътисади-сәяси вазгыять (2004 ел) 50
Х.Бәдигый. Тарихи гаделлек сафында 56
Ф.Хуҗахмәт. Тарихыбыз ташка басылган 58
Г.Л.Файзрахманов. Национально-освободительное движение
татарского народа в 1988–1992 гг. 60
Г.Л.Фәйзрахманов. Башкорт халкының милли бәйсезлек көрәше 63

Научно-исследовательская деятельность

Г.Л.Файзрахманов, **И.Б.Гарифуллин**, **А.П.Ярков**.
К историографии ислама в Западной Сибири 67
Г.Л.Фәйзрахманов. Арча ягы авыллары тарихыннан. Тәкәрлекләр ник елыйлар?
(Иске Кырлай авылы тарихи сәхифәләре) 83

Г.Л.Файзрахманов. Поэтическое наследие Тукая и тюркская литература 100
Г.Л.Фәйзрахманов. Сәйдуковлар 104
Г.Л.Фәйзрахманов. Татарлык музей ядкаренә әйләнмәсен 105
Г.Л.Фәйзрахманов. Балавыз авылы тарихыннан 107
Г.Л.Файзрахманов. История древних и средневековых тюрков в труде Хаммера-Пургшталля «История Золотой Орды в Кипчакии или монголы в России» 109
Г.Л.Фәйзрахманов. Тормыш дәвам итә 118

Рецензии на докторскую диссертацию

Отзыв ведущей организации (Тюменский государственный университет) 138
Отзыв официального оппонента профессора Н.А.Мажитова (г.Уфа) 143
Отзыв официального оппонента профессора С.М.Михайловой (г.Казань) 147

Рецензии на книги Г.Л.Файзрахманова, публикации о нем

Н.Сафиуллина. Без бер тамырдан 151
Х.Бәдретдинов. Себер белән куркытмагыз 153
Ю.Уразова. Себердәге кардәшләребез тарихы 154
С.Х.Алишев. Галим, җәмәгать эшлеклесе, милләт хадиме 155
Р.Әмирхан. Халыкка мәхәббәт 158
Поздравительный адрес в связи с 75-летием от Президиума Академии наук Республики Татарстан 159

Научно-практические конференции, в которых участвовал Г.Л.Файзрахманов (1998–2007 гг.) 160
Г.Л.Фәйзрахмановның басылган хезмәтләре 162
Г.Л.Фәйзрахманов турында басылган материаллар 165

Воспоминания о Г.Л.Файзрахманове

Р.Г.Динмөхәмәтова. Әтием турында 166
Ф.Мәһдиева. Олы җанлы җитәкче 176
И.Салəхов. Оста оештыручы 178
З.Мәһдиева. Сәнгатьне аңлый торган рәис 179
Ф.М.Солтанов. Изге зат иде... 179
Г.Сафиуллина. Милләтпәрвәр җәмәгать эшлеклесе 180
З.Гарипова. Исемдә калганнар 183
Ф.Г.Ислаев. Олуг тарихчы һәм сәясәтче 184
Н.Гариф. Казан – Арча арасы, озак түгел барасы 187
А.П.Ярков. Во след ушедшему «шершавому другу»... 191
Т.А.Биктимирова. Габделбәр хакында кайбер истәлекләрем 192
Ф.Бәйрәмова. Габделбәр абый... 193
И.Ф.Фәттахов. Фидаи җаннар иде алар (мәрсия) 196
Р.И.Солтанов, Х.Ф.Хәйруллин. Яшьлек эзләре буйлап... 198
Ф.Л.Фәйзрахманов. Абыем турында 199
Ә.Р.Динмөхәмәтова. Минем яраткан бабам 201
А.Р.Динмөхәмәтова. Бабаем турында истәлек 202
Ф.Г.Гарипова. Шәхес галим 203
З.Х.Айсина. Человек с большим и любящим сердцем 204
Р.Г.Галләм. Күренекле якташ 206

Научные статьи

О.Г.Леонова. Диалог двух цивилизаций 214
В.В.Черновская. Демографический профиль Татарстана (социально-экономические аспекты характеристики современного общества) 223
И.Н.Шарафутдинов. Народные знания татар Западной Сибири в историческом освещении 227

А.А.Арсланова. Вассаф ал-Хазрат и Хамдаллах Казвини – протеже Рашид ад-Дина и придворные историографы ильханов 230
И.М.Миргалеев. Алтын Урданың халыкара сәясәте 237
И.З.Файзрахманов. Развитие ремесленных и промысловых занятий в Казанском крае во второй половине XVIII века 240
Л.М.Свердлова. Корпоративные старосты как первичное звено городского самоуправления Казани в конце XVIII – начале XX вв. 246
Р.Р.Исхаков. Религиозная политика Российского государства и ее влияние на постановку миссионерской деятельности Русской православной церкви в отношении мусульман в Среднем Поволжье в первой половине XIX в. 253
И.К.Загидуллин. Верховная власть и вопросы христианизации нерусских народов России во второй половине XIX в. 261
И.К.Загидуллин, Э.М.Гибадуллина. Антиправительственные выступления сельского мусульманского населения Самарской губернии во второй половине XIX в. 275
Н.С.Хамитбаева. Численность и занятость татарского населения Средней Азии и Казахстана в конце XIX в. (по переписи населения 1897 г.) 289
Н.С.Хамитбаева. Развитие татарского новометодного образования в Туркестане и его влияние на местных мусульман (конец XIX – начало XX вв.) 302
Н.С.Хамитбаева. Влияние хозяйственной конъюнктуры на бюджет гор. Казани в 1871–1892 гг. (опыт количественного анализа) 311
Х.З.Багаутдинова. Из истории Казанской Мариинской женской гимназии (1859–1900 гг.) 318
Л.Ф.Байбулатова. «Истинные» благотворители «Казанского попечительного о бедных комитета» в 70-е гг. XIX в. 323
Ч.Х.Саматова. Правительство и проблемы реформирования мусульманских учебных заведений внутренних губерний России в начале XX в. 331
А.Ш.Кабирова. Участие татар в промышленном производстве Российской Федерации в годы Великой Отечественной войны 351
И.Б.Гарифуллин. «Татарский» аспект в крестьянском восстании 1921 г. в Тюменской губернии 359
З.Г.Гарипова. Проблемы латинизации кириллицы в России 363
А.Г.Галлямова. Татары Башкортостана во второй половине XX века: факторы этнокультурного развития 367
Д.Ф.Загидуллина. Проблемы развития национального самосознания татар в современных условиях 376
Г.Х.Муллачанова. Хәзерге Себер төбәге шигъриятендә хатын-кыз шагыйрәләр иҗаты 383
Л.М.Владимирова. Деятельность земств по реализации Столыпинской аграрной реформы в Самарской губернии 385

Список сокращений 394
Сведения об авторах 395

Нация. Эпоха. Личность

Сборник памяти
доктора исторических наук Г.Л.Файзрахманова

Научное издание

Оригинал-макет — *Л.М.Зигангареева*
Компьютерный набор – *М.Н.Исламова*

Подписано в печать 16.05.2008 г.
Печ. листов 50,0. Тираж 500 экз.

Отпечатано в множительном центре
Института истории АН РТ
г. Казань, Кремль, подъезд 5
Тел. 292-95-68, 292-18-09